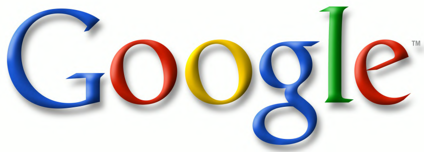

Србија

од
В. Карића

5

1890. Београд

Јован Х. Васиљевић, философ.

ОВУ ЈЕ КЊИГУ ПОТПОМОГАО КЊИЖЕВНИ ФОНД
ИЛИЈЕ М. КОЛАРЦА

СРБИЈА

ОПИС ЗЕМЉЕ, НАРОДА И ДРЖАВЕ

НАПИСАО
ПРОФ. В. КАРИЋ

ИЛУСТРОВАО
Проф. В. Тителбах

БЕОГРАД
У КРАЉЕВСКО-СРПСКОЈ ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ
1887

«Чим будете боље познавали све оно, што се на људе и земљу, која вас је родила, односи, тим ћете боље умети да примените оно, чему се у школама или књигама научите, тим ћете зрелије моћи да судите, шта је од светских установа, од важних изналазака науке и вештине за народ потребно и корисно, шта ли прерано и штетно.»

Копаоник и његово подгорје, говор Др. J. Панчића о Св. Сави, у В. Школи. 1869 године.

«Le premier devoir de tout homme n'en est pas moins d' arriver à se connaître soi même, non seulement comme individu, mais comme peuple, afin qu' il cesse d' agir sous l' impulsion de fórces dont il ne se rend point compte et qu' il puisse travailler resolument à son amèlioration.»

Elisée Reclus, Nouvelle géographie universelle, Tome II p. 50.

ПРЕДГОВОР

У књизи, што је пред читаоцем, на научној су основи и критички срећена испитивања Србије, која су до данас изнесена у нашој и туђој књижевности и која су умножена испитивањима и самога писца. У њој ће бити и јаких одељака, заснованих на проучавању оне грађе, што лежи, још и данас неиздата, по архивима разних наших виших надлештава. На послетку, пашће у очи и велики број оригиналних слика, које красе текст књиге, и које ће је с правом обележити као прву, озбиљно илустровану српску књигу.

Људи знаоци, ако прелистају ово дело, опазиће лако, да ли је оно само проста компилација или плод озбиљније студије. Они ће знати и то, колики се труд и колика издржљивост морала уложити те да се изнађе, прикупи и среди и оволико од оне силне грађе, која се находи по различним актима, повезанима већ давно у фасцикуле и осуђенима, да ваља да никад не виде српскога света, и поред тога, што је у нас „статистично оделење“ већ неколико десетина година у животу. А шта да се рече за слике? Проћи ће, извесно је, још много и много година, док се когод и опет накани да гради збирку слика, овако богату и одабрану, каква се находи у овој књизи.

И ако је ово дело рађено на научној основи, писац није никако сметао с ума шири круг читалаца. Тиме је његова књига, истина, добила мање научан облик, али ће она, тако, главној маси својих читалаца бити разумљивија. Руковођен овим, писац није тексту књизиноме хтео додавати ни цитате из списа, којима се служио; а држао је, да ће се њиховим творцима потпуно одужити и тако, што ће им радове на крају књиге најсавесније поређати. Тамо ће се одужити и онима, који су му својом сарадњом помагали.

Да кажем још једну реч. Писац зна да ће се наћи доста људи, који се са њим неће сложити у схватању и начину процењивања оних предмета, што су овом књигом обухваћени. И у овоме случају није немогућно, да му се, у моралној атмосфери, којом Србија подавно дише, припишу и такве побуде, које су од њега неизмерно далеко. За то ће писац и бити у толико захвалнији онима, који узмогу опазити, да му је цело ово дело диктовала, с једне стране, љубав к истини а с друге туга, која га је подилазила при помисли, да у Србији, једној од најлепших и природом најбогатијих земаља у Јевропи, напредак мили странпутицама и тако спорим, пужевљим покретом.

На послетку још нешто. Кад се око некога рада уложи толико труда и трошка колико је писац уложио око ове своје књиге, онда је право, што он очекује, да критичари, по што му раду махне поброје, кажу савесно и оно, што и доброга у њему има.

ЗЕМЉА

И

ЊЕНА ПРИРОДА

ЗЕМЉОПИСНИ ОДНОСИ

ПОЛОЖАЈ, ГРАНИЦА, ВЕЛИЧИНА; ВРЕДНОСТ ПОЛОЖАЈА И ГРАНИЦЕ

Србија захвата готово средину северне полутине Балканскога полуострва, и находи се на подједнакој далини од сва три мора, која бију о његове брегове: и од јадранскога, и од белог и црног мора. Она се находи између 42° 22′ 15″ и 44° 58′ 50″ северне ширине, и између 36° 49′ 40″ и 40° 29′ 31″ источне дужине, полазећи од Фера. [1] Највећа јој дужина са севера на југ износи 2° 36′ 35″ или 291·1 Км., а са запада на исток 3° 40′ 31″ или 301·9 Км.

Најсевернија тачка Србије находи се на истоме упореднику на коме и Сењ у Далмацији, Турин у Горњој

[1]) Од Гринича полазећи између 19° 9′ 40″ и 22° 49′ 31″.

Италији, Бордо у Францеској и Севастопољ на Криму, у Русији, а најужнија на ономе, што прелази преко Цетиња у Црној Гори и Котора у Далмацији, и што додирује најјужнију тачку Францеске. Подневак, који прелази кроз средину Србије, прелази преко Варшаве северно и преко Љубатрна, на Шар планини, и Преспе језера у Македонији, јужно од ње.

Основни је облик краљевине Србије неправилан четвороугао, коме углови леже: у Рачи на ушћу Дрине; на Увцу, онде, где оставља границу Србије; у врху планине св. Илије, и на Дунаву, одмах ниже Текије. Северна граница иде јој реком Савом, од Раче до Београда и онда Дунавом, од Београда до испод Текије; преко ове је границе држава Аустро-Угарска, и у њој: Срем и Банат, земље српске. Западна граница иде Дрином, од Раче па до ушћа Галинске речице; идући за мало овом речицом оставља је и вуче се сувим, до на реку Увац; преко ове је границе држава Турска али земља српска, а поименце Босна. Југозападна граница иде реком Увцем само донекле, а кад га остави, она се пење на Јавор и Голију, силази после са ових планина у реку Рашку, и иде њоме до ушћа јој у Ибар; протежући се донекле и самом овом реком, оставља је те да се попне на Копаоник, идући после даље, све водомеђом Ибра и Ситнице с једне и Мораве с друге стране; пресеца, на послетку, Биначку Мораву, више села Давидовца и пење се на св. Илију, повиши планински врх и најјужнију тачку Србије; одавде па за мало још на исток, иде водомеђом Мораве и Пшиње. Преко овё, југозападне границе Србиске, опет се простире држава Турска и земља српска: Стара Србија. Сад настаје источна граница. Она почиње ићи водомеђом Струме и Мораве, пресеца за тим Јерму и Гинску реку, од којих постаје Нишава, и пење се на Стару Планину; протежући се њеном косом удара на послетку у Тимок,

код ушћа Безданице, иде њиме до ушћа му у Дунав, и, за тим, самом овом реком до испод Текије. Преко Дунава је краљевина Румунска а даље на југ, српске покрајине у кнежевини Бугарској.

Поред многих острва у већим граничним рекама, Србији припадају и ова пространија: Циганлија у Сави, више Београда, и за тим у Дунаву: Кисиљевско острво више Градишта, и Поречко, више Доњега Милановца.

Србија је дакле права континентална држава; ако не гледамо на оне незнатне државице, као што су Марино, Андора и т. д., она је поред Швајцарске једина јевропска земља, која се на море ни мало не наслања. Њена је укупна граница дугачка 1329·2 Км. Далеко дужи део те границе иде рекама, и то: Дунавом 315 Км., Дрином 170, Савом 144, Тимоком 40, Увцем 25, Ибром 15 и Рашком 10, свега дакле 719 километара. Остала је граница суха и иде већином водомеђама речним; но по негде и њих оставља и повлачи се неприродним путем, а на име према Старој Србији, онде, где пресеца Ибар и Биначеску Мораву, и за тим према Знепољу, у Бугарској, где пресеца Јерму, Гинску реку и њихове притоке.

Од целе ове границе 385·1 Км. протеже се према Аустро-Угарској, 102·4 Км. према Румунској, 276·3 Км. према Бугарској и 545·4 Км. према Турској.

Укупна површина Србије износи 48.589·4 □ Км.; по величини, дакле, међу јевропским државама она је шеснаеста на реду. Од Швајцарске је већа за 7.200 □ Км., од Холандије за 15.600, од Белгије за 19.600 □ Км., а од Црне Горе већа је нешто више од пет пута; од Бугарске пак мања је за 15.380 и од Грчке за 16.100 □ Км. Од васколике српске земље Србија захвата пети, а од целокупне јевропске површине двеста шести део.

*

Положај, што га Србија заузима, даје јој веома велику вредност, већу много него што је има и једна суседна јој земља на овој страни нашега дела света. Она не само да лежи украј најглавнијега воденог пута средње Јевропе, украј Дунава, већ је и преко ње саме, од најстаријих времена па до данашњих дана, јурила главна струја јевропскога саобраћаја, не само кроз Балканско полуострво, већ, преко њега и попут Азије.

Пространом и веома родном долином Мораве, највеће реке Балканскога полуострва у водопађи Црнога Мора, од вајкада је водио пут, којим је ишла размена не само природних производа и људских рукотворина, већ и размена мисли и образованости између Јевропе и Азије. Овом су долином вазда јездиле и оне силне војске, које су ишле за освајањем, било из Азије у Јевропу било обратно; па и свима најездама варварским на овој страни, туда је био најлакши и најотворенији пут, који оне доиста нигда ни мимоишле нису. Singidunum на ушћу Саве и Viminacium на ушћу Млаве, највеће и најзнатније старе вароши на целој оној прузи, од Реке, на Јадранскоме Мору, па до ушћа дунавског, постојале су на земљишту данашње Србије. Horeum Margi на месту данашње Ћуприје, беше велика и главна варош Горње Мизије и слагалиште оружја за целу ову покрајину. Naissus, на месту данашњега Ниша, сјајем и величином превазилазаше све вароши Римске у суседним покрајинама на овој страни, а могаше се и тиме поносити, што источној Римској царевини даде и једнога цара, по имену Константина.

Тимочка долина, за Јустинијана, беше окићена са двадесет и седам вароши и градића. Међу варошима на гласу беше Timatochium — ранији Timacum majus —, код данашњега Књажевца, и Timaciolum — ранији Timacum minus —, у близини средњевечног замка, Сврљига. Из доње Тимочке Крајине води порекло цар римски Галерије; у част своје

мајке сагради он тамо негде летњи замак Ромулијанум, у коме по смрти беше и сахрањен. Долина је Тимочка од значаја и за саму сеобу оних народа, који су јурили овамо са истока, преко Влашке низије; овуда је на Балканско полуострво ушао и један део Словена.

Па не само поред Дунава, и у Моравској и Тимочкој долини, већ и по свима крајевима Србије, где више где мање, виде се остаци вароши, градова, замака, друмова и мостова, све сведока густе насељености, вредноће, рада и бујнога живота и у она давна времена, сведока, који јасно казују велику вредност овога краја земље, што га наша краљевина обухвата. Но најживља струја рада и живота струји и пак и данас оним истим, старим, самом природом означеним путовима. Најглавнији друм који просеца Србију, и који је у нас познат под именом «Цариградски друм,» па и нова железница, која везује исток са западом, иде опет Моравском долином, онако исто као и стари «царски пут.» Виминацијуму кад и многим другим старим варошима, истина, једва се и траг зна, али Београд и данас одржава високу вредност старога Сингидунума, а Ниш је на путу да је поврати у свему некадањем обиму своме. Тако исто, на место старих, пропалих средишта трговине и индустрије и раскрсница друмских мрежа, ново време подиже достојне им заменике дуж Дунава, Мораве и Тимока, неостављајући без њих ни остале крајеве, у којима им је место одређено природним згодама, потребом саобраћаја и нових политично управних прилика.

*

Укупан поглед, бачен на Србију, казује јасно да она, садањим границама својим, не обухвата све што јој земљописно, дакле по природи припада. Њени су природни делови још и Знепоље, које је у Бугарској и Стара Србија, која припада Турској: са њима би она чинила доста јасно

обележену, природну целину, јер би водопађа целе Мораве била тада у њеним границама, а тако готово и сва десна водопађа Дринска и водопађа Белога Дрима. Веома је значајно што су сви писци у прошломе и у почетку овога века, и странци и наши, Србију и разумевали у овим природним границама, па тако је и описивали и на картама преставњали. Тако је радио Немац Саски, па наш знаменити историк, Рајић: оба у прошломе веку; за тим, Соларић (1804) и Вук (чак 1827 год.) у овоме веку. Овако пак како је сад, за Србију се може рећи, да су јој границе у обранбеноме погледу доста незгодне. Реке су истина

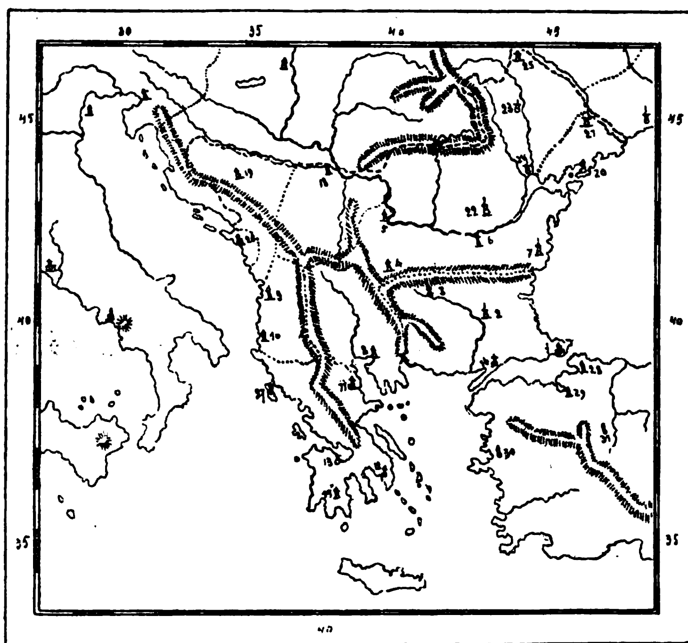

Картица Балканскога полуострова из Соларићева атласа. Србија је простор у коме је бр. 18.

најразговетнија природна граница, али су оне јака сметња за прелаз само код народа на веома нискоме ступњу развића, па и то тек ако су велике; код народа пак про-

светљенијих, живим саобраћајем, који се на њима вазда развија, оне пре врше улогу уједињавања, па и за сам насилни прелаз не чине озбиљних сметња. Ми смо раније видели, у како великоме размеру реке чине границу Србије. Кад сад узмемо у обзир још и то, да јој граница на неколико страна и приличном дужином ни у колико није ни природна, јер не иде ни венцем планинским ни рекама, и на послетку, да ни онде, где иде и венцем, не чини на доста места јаких препрека прелазу, онда је са свим ласно разумети, за што Србија са садањим својим границама не може бити никако задовољна, и за што мора најживље тежити, да дође што пре до што поузданијих граница, до оних дакле, које јој је сама природа наменула. Кад Србија једном оствари ту своју тежњу, тек ће онда, наслањајући се на јаке природне бедеме бар на једној страни, моћи вршити свој уплив на све остале. Ово је за нашу народну мисао од толико веће важности, у колико је Србија, без мало са свих страна, окружена земљама, у којима живи све сам српски народ.

ВИСИНСКИ ОБЛИК

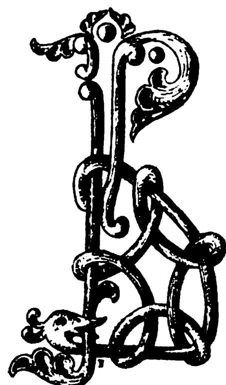

алканско је полуострво у висинскоме погледу познато са своје велике разгранатости, какву нема да покаже ни један крај у Јевропи. На њему нема никакога сасредног планинског чвора или ланца, од кога би се планине разилазиле и чиниле тако једноставни сплет планински, већ се њиме шири неколико таких, више мање самосталних сплетова, који се свакојако додирују и укрштају. Отуда је онако чудесно му богаство у разноликости праваца и облика код планина и равница, заравни, висија и низија, и ако свуда само у умереноме простирању.

То све што у висинскоме погледу важи за целокупно Балканско полуострво важи и за Србију. За њу се с правом може казати не само да је бреговита и планинска земља, него још и то, да је, припадајући сва поменутоме полуострву, управо и најпотпунији преставник његов по висинскоме му облику, јер замршеност планинскога сплета у Србији, која долази како од пружања план. ланаца у свима могућним правцима тако и од разноликога њиховог грана̀ња, ни где на њему није тако велика као у њој.

Узрок овакоме висинском облику Србије лежи у томе, што је у њу са разних страна зашло неколико, са свим самосталних планинских сплетова. Србија је поље, на коме су ови сплетови и у додир дошли, и услед кога су, било да су се у постајању своме потискивали било везивали, произвели оно разнолико скретање праваца појединих планинских ланаца или оно, веома заплетено гранање планинско.

Са запада улазе у Србију гране Црногорско-Босанских планина — источних Алпа —; са југа гране од планина најстаријега копна Балк. полуострва, тако званог дарданског и македонског копна; са југоистока гране Родопа и Балкана, које се тамо везују још пред уласком у Србију. Са североистока прелазе Карпати.

Но Србија, ма како да је планинска и бреговита земља, она опет нема веома високих планина, јер и оне, које су највише, врзу се висином својом једва око 2000 метара; и што је још значајније, све те највише планине не находе се средином њеном већ на јужној и југоисточној граници, као што су: Јавор, Голија, Копаоник, Велики Стрешер, Стара планина. Планине пак по самој Србији, гледане са мало веће висине, дају јој изглед нешто јаче заталасанога мора: оне не само нису веома високе, него имају и благе нагибе, главичасте врхове и широке косе, које су већином под шумом а често и узоране, под усевима. Али планине, ма да нису високе, опет својим јаким и наглим гранањем нису дале могућности јачем развићу долина, по унутрашњости њихових сплетова; с тога су те долине узане и дубоке, и шире се тек овде онде у малена пољца или корутине, повезане клисурама или сутескама, које се често и необичном лепотом одликују. Ове узане долине, пољца и корутине орошавају шумни, зелено бистри поточићи и речице, које се хитно, често брзацима а кашто и слаповима журе, да се придруже

главнијим олуцима воденим, у ширим долинама и пространијим равницама.

Целокупним својим висинским обликом Србија је нагнута са југа на север. На јужној њеној страни не находе се само највиши јој врхови, него је она на тој страни и у опште највиша. Идући са југа на север, планински сплетови, ма какога им облика и правца ланци били, снижавају се постепено. У западној Србији ови се сплетови губе у равници или се расплињују у пространe валовите заравни, веома благога нагиба и далеко пре но што достигну северну границу Србије, реку Саву. У средњој Србији, између Колубаре и Мораве, они већ почињу припирати уза саму обалу Саве и Дунава, низовима брежуљака, последњих изданака својих; а у источној Србији, почев од Рама а нарочито од Голупца, планински ланци спуштају се у реку осеком, као да хоће тиме да кажу, да им у истини ту није свршетак. У колико се ови сплетови планински, идући на север, снижавају и расплињују, у толико се они један од другога све даље одмичу, остављајући речним долинама, које се између њих простиру, да се све јаче шире и да се на послетку разастру у пространe и ниске равнице, кроз које успорено теку богате водене жице. Ширина равница на тој страни стоји у обратној сразмери према ширини планинских сплетова: идући са запада на исток, равнице су све уже а планински сплетови све шири и виши.

Из онога што смо напред казали о укупном висинскоме изгледу у Србији, ласно је разумети, да је за сада још веома тешко и управо немогућно системски описивати њене планине; с тога, да би изнели њихову слику и пак колико толико прегледније, ми ћемо их поделити на троје:

а. планине западне Србије, између Дрине с једне и Колубаре и Ибра с друге стране;

б. планине средње Србије, између Колубаре и Ибра са западне и Мораве — Велике и Биначке — са источне стране и на послетку,

в. планине источне Србије, одонуд Мораве па до границе, према Бугарској.

И западне и средње и источне планине имају своју северну и своју јужну полутину.

Да почнемо сад са западним планинама.

Од огромне громаде Црногорских планина, са које се бѣли Дурмитор уздиже до 2500 м. и Комови до 2300 м. и која је с југоисточне стране оивичена горостасним бедемом

Јавор
по скици г. Ханцарије

планине Проклетије, један веома разривен и замршен сплет планински упућује се на североисток, Србији, достижући баш на самој граници њеној своју највећу висину, и то

у Јавору (1700 м.) и Голији (1819 м.). На овим је планинама водомеђа Увца и Рашке с јужне и Моравице и неких притока Ибарских са северне стране. Од Јавора и Голије полазе два венца планинска, један западни и други источни; они обухватају целу водопађу Моравичку, опет се за тим састају у Маљену, и чине тако јужну половину планина западне Србије. Овај је склоп планински прокинут само на једноме јединоме месту и то клисуром Овчарско Кабларском, којом је истекло некадање пространо језеро, што је испуњавало водопађу Моравичку; том клисуром отиче и данас вода Моравице и њених притока. У западном венцу планинскоме, на овоме крају, нижу се планине: Мучањ, Муртеница, Чигота и Торник, венцем којих иде водомеђа Увцу и великоме Рзаву; за тим долази пространа Златиборска висораван, са које се сливају воде: Дјетињом Моравици а Црним и белим Рзавом Дрини; на послетку долазе планине: Шарган, Тара, и Јелова Гора, на којима је водомеђа Дјетињи и Рзаву с једне и Дрини с друге стране. У источноме су венцу планине: Велика Ливада, Чемерно, Троглав (1374 м.), Јелица (914 м.) и на којима је водомеђа Ибра и Моравице, за тим, клисуром растављени: Овчар (990 м.) и Каблар (893 м.), и, на послетку, Субјел (931 м.) и Козомор. Оба ова венца састају се у Маљен планини (800 м.), која се протеже са запада на исток, и на којој је водомеђа Колубари и Скрапежу. Западни венац одликује се особитим обиљем у биљноме свету; на тој страни Србије находе се њене највеће просторије шумске, у којима преовлађују четинари а нарочито смрча и бор; пространа пак висораван Златиборска обрасла је бујним и питним суватима. И по источноме венцу има шума и сувата, али тамо на више места штрче у вис и голи, камени, кречни врхови планински.

На западном крају Маљена уздиже се једна планинска громада од неколико планина, са које се воде рази-

лазе на све стране, које разним притокама Дринским, које Колубари и Скрапежу. У тој су громади Повлен, Јабланик и Медведник. Повлен је међу њима најмањега пространства али је највиши (1272 м.) и прилично јако издвојен; Медведник је нижи (1042 м.), али се одликује не само великом дужином него и особитим, тешким оцртом, по коме се одмах да познати, гледан ма са које стране и ма из каке даљине. Јабланик је у овој громади најнижи (823 м). Због велике усиртости Повлен је остао без биљнога покривала и само његови нижи огранци обрасли су шумом; Медведник пак сав је под шумом а на Јабланику има ливада и по највишим му местима. Од ове громаде полазе сад два ланца планинска, који обухватају долину Јадра и свршују се на Дрини. У левоме су ланцу планине: Прослоп (632 м.), Јагодња (731 м.) и Гучево, које силази у равницу Дринску испод Лознице; а у десноме су: Влашић, Цер (717 м.) и Видојевица (444 м.), којом се овај ланац изнад Лешнице свршава. Западном својом половином и преко веома узане подгорине Цер се спушта у Мачву, пространу равницу измеђ Дрине и Саве, која тако мален нагиб има, да воде, које се преко ње у Саву стачу, једва отичу. Источном пак полутином Цер и Влашић прелазе у валовиту, пространу подгорину, која се са највећом поступношћу спушта до саме Савске обале. Главна стабла ових планина обрасла су шумом, али им је подгорина већином обделана.

Северну полутину планина средње Србије чине шумадиске планине. Сувобор планина, која је као неко продужење Маљена, гради везу између ових планина и планина западне Србије. Шумадиске планине испуњују онај четворокут између Мораве, Западне и Велике, и између Дунава Саве и Колубаре.

Сплет шумадиских планина не одликује се великом висином; шта више, може се казати, да је ово најнижи

планински крај Србије. Главна грбина планинска у овоме сплету иде у правцу подневачкоме, са севера на југ, и у средини његове јужне половине издиже се највиша планина шумадиска: Рудник, са два врха, Великим (1104 м.) и Малим Штурцем (1031 м.). Недалеко од самога Рудника а на западу му пада у очи Острвица, због свога оштрљастог облика. Рудник јеввориште највећих река шумадиских: Груже, Лепенице, Јасенице, Љига и Деспотовице, које се од њега на све стране разилазе. У томе главном ланцу шумадискога планинског сплета, идући од Рудника на север, издиже се најпре Венчац (674 м.) и са њиме тесно везана Букуља (718 м.), за тим Космај (558 м. и Авала (528 м.). Цео се овај ланац. у веома разговетноме оцрту, ванредно лепо види са Сопота, ниске, брдске греде, изнад Пожаревца.

Острвица
по слици од г. Ј. Мишковића

Између западне подгорине овога ланца и источне подгорине Цера и Влашића шири се колубарска равница; прва се спушта нешто наглије а друга се, тако рећи у равници расплињује. На југ од Рудника идући, овај се средишни ланац продужује планином Јешевачком и свршује Котлеником, према ушћу Груже у Мораву.

И ако у свези са Рудником, опет се, у неколико, као нешто засебно може сматрати сплет планински, који испуњује онај кут између Голиске и Велике Мораве, и то у толико пре, у колико спољашњим венцем те мреже иде водомеђа, са које се сливају све воде што овим кутом теку. Ова водомеђа са обема Моравама гради један доста правилан четвороугао. У томе спољашњем венцу находи се и највиша планина овога маленог сплета, а на име: Црни Врх (571 м.), изнад Крагујевца; од ње се на југ све у једноме низу издижу планине: Кременац, Самар и Тиква[1], од којих се издвајају поједина ребра планинска између река, што теку на исток Великој и на југ Голйској Морави.

Шумадија је добила своје име од непрегледних, поглавито растових шума, које је покриваху. Данас су те шуме јако проређене или и са свим искрчене. Пространијих шума има још у јужној половини Шумадије, а идући на север оне су све ређе и ређе. Некадање просторије шумске данас захватају њиве и ливаде.

Шумадиске планине, као северни део планина средње Србије, одвојене су долином Голйске Мораве од јужне полутине ових планина, којих је мрежа испунила простор између Ибра, Голйске и Биначке Мораве. Главни чвор у овој мрежи планинској јесте Копаоник. Копаоник је џиновски скуп многих високих ко̂са̂, висова и заравни, али кад му се разазна главни правац у простирању, види се да се пружа дужином од 50 Км. са севера на југ, мало само на исток скрећући. Највиши је врх Копаоника Сухо Рудиште (2106 м.). Са тога врха разгледаћемо видик, који нам се указује, пре но што почнемо описивати саме планине, које се од ове горостасне планине разилазе. Видик је веома простран и необично диван, и што је још дражије

[1] Овај се нйз на картама бележи као Гледићска планина.

српскоме оку, он обухвата готово половину васколике српске земље.

Гледајући на исток, одмах, тако рећи под ногама нашим, видећемо ниску косу Лепенца (979 м.), која се продужује у Јастребац (1414 м.). Под Јастрепцем бели се с једне стране Крушевац а с друге Прокупље, у питомој Топлици. У истоме правцу, мало само северније, иза нйза од разних висова уздиже се горостасна Стара Планина, крајња грана западнога Балкана; а право на исток гледајући, указује се оку нашем голетна громада, чудна изгледа; то је Суха Планина, која се спушта стрмо у Нишавску долину: под њом се бели Нишава и на њој Ниш. Као какво дуго, бело платно и Биначка је Морава на догледу. Још даље на југ дижу се планине, на којима је водомеђа беломе и црном мору. Ако се са Копаоника окренемо правце југу, видећемо пред собом Стару Србију. Косово Поље изгледа нам са свим равно; кроза њ вијуга Ситница, око њега је мрежа онижих брда и коса, а изнад свега издиже се високо величанствена Шар Планина (3050 м.), највиша планина Балканскога полуострва, на којој ћемо и у сред лета видети големих, снежних, платна. Под самим Копаоником бели се Нови Пазар; над њиме се виде Ђурђеви Стубови; подаље пак, право на југ, у Косову, бели се Приштина. Ако се окренемо западу, сагледаћемо у даљини Црногорске планине, небројене пирамиде гологa камења, које се дижу веома високо и које далеко надвишују Комови. Од Комова северу идући, нйже се читав сплет од коса и висова, изнад којих се под облаке диже бѣли Дурмитор. Од Дурмитора на север виде се Босанске средишне планине, које се, идући Сави, полагано снижавају и заилазе за наша подринска брда.

Остали део видика испуњује Србија, која нам с оваке висине изгледа мал не равна и готово скроз покривена шумом. Само по гдешто дижу се из тога зеленила виши

или нижи чукари; према западу Студеничка брда, за тим редом: Одвраћеница, Јанков Камен, Голија, Василин Врх, Мучањ, врхови Златибора, Торник и Чигота; на северозападу виси се Овчар; мало на десно Рудник и Острвица, за тим Венчац, Космај и Авала; а на особито ведроме дану видећемо и сниску косу Фрушке Горе, као малени прамен од магле, и испод ње Дунаво. На северу затварају видик Карпати, којих јужне гране прелазе у нашу земљу преко Дунава, и распадају се ту у осредње па и високе косе и висове, међу којима особито у очи падају: Хомоље, Бељаница и Сто, а највише Ртањ, изнад Бање алексиначке.

Од Копаоника на север идући издиже се Жељин (1822 м.) и Столови (704), који упиру баш у саму Мораву; на исток идући пружа се Лепенац, за тим Велики и онда Мали Јастребац; њихова подгорина испуњује сав даљи простор између Голијске и Биначке Мораве и Топлице. На југоисток од Копаоника издваја се подугачак, али нижи и шири планински ланац, у коме су Голак и Карпина планина. Од овога се ланца опет издвајају поједина ребра планинска, што се пружају попут Мораве а између Топлице, Пусте Реке, Јабланице и Ветернице; на њему је и водомеђа овим рекама са источне и Ибру и Ситници са западне стране.

Планине главних била̂ на овоме крају и данас су већином под шумом, тако исто и њихова виша подгорина. По Копаонику и његовим северним наставцима поред друге горе има обилно и четинара, а високе заравни по њима обрасле су суватима. Нижа подгорина сва је обделана; у њој роди особито добро и винова лоза.

Код планина источне Србије разгледаћемо најпре јужну половину њихову. Поменули смо већ, како са југоистока долазе у нашу земљу гране Рила и Витоша, громадних плани́на̂ у предгорју Родопа и за тим гране западног Балкана, и како се оне већ пред уласком у Србију

тако заплећу, да их је немогућно одвојити без дубљега геологиског проучавања. Гране Рила и Витоша достижу највећу висину на самој граници Србије у читавоме низу од висова, преко којих иде и водомеђа за Биначку Мораву с једне и Пшињу и Струму с друге стране. У томе низу висова највећи је Велики Стрешер (1931 м.), веома висока, правилна пирамида, изнад извора Врле реке, обрасла зеленом травом до самога врха. Прелазећи у Србију и разгледајући планине по овом југозападном крају њеном, прво ће нам пасти у очи горостасна планинска громада, веома гломазног облика, којој готово све падине изгледају пре као неки каменити, сиви, без мало управни зидови, но као планинске стране: то је Суха Планина, која и онако висока, још виша изгледа тиме, што је са свих страна опкољена речним долинама, те се од сваке стране тако

Суха Планина
гледана од Ниша, по скици проф. В. Карића.

рећи из основе види. Највиши је врх на Сухој Планини: Големи камен (1980 м.). Стара Планина издиже се границом Србије одонуд Нишаве, она се зове друкчије и Чипровачки Балкан; на њој је највиши врх Мицор (2240 м.): то је управо највиши врх и целе Србије. Од Старе Планине баш испод самог Мицора издваја се једна грана право на запад; она се још у почетку своме дели на два

ланца: десни скреће на северозапад, и испуњује сав простор између Трговишкога и Сврљишког Тимока, имајући у средини високу зараван Тресибабу (674 м.); леви ланац, под именом Гулијанске планине (1045 м.), иде упоредо са Нишавом, као водомеђа овој реци и Сврљишкоме Тимоку, и, пошто се провуче између Грамаде и Сињева, свршује се са Љутим врхом (767 м.) изнад Ниша. Упоредо са овим ланцем а северно од њега иду два друга, растављена долином Моравичком: први полази изнад Књажевца и у њему су: Давидовачка планина, Оштра Чука и Озрен, изнад

Ртањ,
гледан од Честобродице, по скици г. Ханџарлије.

Алексинца; други иде десном страном долине Моравичке и почиње планином Тупижницом (1218 м.), а у средини му се, према Озрену, уздиже кршни Ртањ (1563 м.), као какав горостасни гранични камен, између северне и јужне половине планина источне Србије. Највиши вис Ртња зове се Шиљак (1563 м.), а има облик правилне, камените пирамиде, која изгледа као да је руком срезана. Око ове пирамиде често се нађе какав облачни прамен, каткад и на иначе

са свим ведроме дану. И Ртањ као год и Суха планина, имајући око себе све само ниже брегове, види се и познаје из веома велике даљине.

Сва три ова ланца везана су низом онижих висова, на којима је водомеђа Морави и Тимоку, коме је и много ближе примакнута.

Преко превоја св. Петке прелазимо сад на северну полутину планина источне Србије. Те нам је планине најзгодније разгледати са Стола (1174 м.), од кога се оне разилазе и граде као неку петозраку планинску звезду, и уз то пет пространијих речних долина. На југозапад од Стола полази Црни Врх (880 м.) и за тим Голубињске планине,[1] на којима је највиши врх Малиник (1142 м.). На запад полази Бељаница, као водомеђа, најпре Млави и Ресави, и за тим пошто скрене на север, као водомеђа Млави и В. Морави. На Бељаници је највиши врх Лисац (1321 м.), који се издиже на њеноме најисточнијем крају, изнад Жагубице. На северозапад иду Хомољске планине (највиши врх 788 м.), као водомеђа Млави и Пеку; на север иду планине на којима је водомеђа Поречкој реци и Пеку, и то најпре Гарван (955 м.), за тим Старица изнад Мајданпека, која на послетку прелази у Голе планине, један ланац, што иде упоредо с Дунавом. На североисток, преко Дели Јована (1148 м.), пружа се Мироч планина. Сва четири ова ланца долазе крајњим својим гранама до Дунава, и идући са запада на исток, свршавају се на њему са све већом висином и све стрменитије, тако, да се Штрбац, у Мироч, спушта као какав зид од 789 мет. висине, у Казан, познати теснац Дунавски.

Погледајући на омање долине, које су прориле овај сплет планински, ми видимо тамо пет повећих долина, а

[1] После дугога устезања писац је се на послетку решио да и сам да право грађанства овоме имену, пошто га је нашао на многим па и врло рāним картама а на послетку и у Вуковоме: географическо статистическом опнсанију Србије од године 1827.

на име: Поречко-Речку, Печку, Млавску, Ресавску и Црноречку долину. Ове се долине и саме зракасто разилазе од једнога средишта и шире се између оних пет планинских ланаца.

У таблици што сад иде, доносимо преглед планина досад поменутих:

РЕД	ПЛАНИНА	ВИСИНА У МЕТР.	РЕД	ПЛАНИНА	ВИСИНА У МЕТР.
1	Мицор (Стар. план.)	2.240	23	Лепенац	979
2	Сухо Рудиште (Копаон).	2.106	24	Гарван	955
3	Големи Камен (Сух. пл.)	1.980	25	Субјел	931
4	Велики Стрешер	1.931	26	Јелица	914
5	Жељин	1.822	27	Каблар	893
6	Голија	1.819	28	Црни Врх (Хомољ)	880
7	Јавор	1.700	29	Јабланик	823
8	Шиљак (Ртањ)	1.563	30	Маљен	800
9	Јастребац	1.414	31	Штрбац	789
10	Троглав	1.374	32	Хомољске планине	788
11	Лисац (Бељаница)	1.321	33	Јагодња	731
12	Ђаково	1.294	34	Букуља	718
13	Повлен	1.272	35	Цер	717
14	Тупижница	1.218	36	Венчац	674
15	Сто	1.174	»	Тресибаба	674
16	Дели Јован	1.148	37	Љути Врх (изнад Ниша)	667
17	Малиник	1.142	38	Прослоп	632
18	Вел. Штурац (Рудн.)	1 104	39	Црни Врх (краг.)	571
19	Гулијанска планина	1.045	40	Космај	558
20	Медведник	1.042	41	Авала	528
21	Мали Штурац (Рудн)	1.031	42	Видојевица	444
22	Овчар	990			

РЕЧНА МРЕЖА

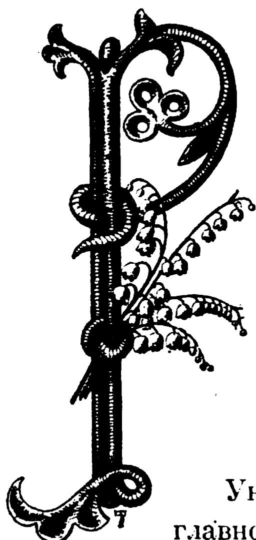

Речна мрежа у Србији је доста густа и уједначена тако, да нема ни једнога краја, који би трпео оскудицу у текућој води. То је од благотворнога утицаја не само на биљни свет у њој већ и на животињски, па наравно и на становништво њено.

Укупном својом површином Србија је, у главноме, нагнута са југа на север, па се у томе правцу слива и сва вода њених река, које прикупља Дунав, било непосредно, сам, било кроз реку Саву.

Дунав тече северном границом Србије и нешто мало источном: од ушћа Саве под Београдом па до ушћа Тимока. По количини воде, која се овом реком у море излива, она је прва у Јевропи а по дужини, долази одма за Волгом. Дунав извире у Шварцвалду (Црној Гори), у Немачкој државици, Баденској, и после тока од 2820 километара утиче у Црно Море. Србију додирује дужином од 315 Км., дакле деветим делом укупнога свог тога.

Подунавље Србиско негде је брежуљкасто: на прилику од Београда до Смедерева; брежуљци, који се овуда Дунаву спуштају, окићени су већином грозним виноградима; негде се опет разастире у простране и родне равнице, као на ушћима Мораве, Млаве, Пека и Тимока; од Рама до Голупца

издиже се у пространу, брежуљкасту и пешчану зараван, која се осеком својим где јаче где слабије примиче самоме кориту Дунавском; од Голупца пак до више Кладова уздижу се саме планине, које на неколико места имају и доста знатну висину.

До Голупца, Дунав има просечну ширину од 1000 метара, али од Голупца па чак до Сипа, испод Текије, ова се велика река сабија у праву клисуру, која је овде онде и веома тесна, и којом мучно промиче, дужином од читавих 90 километара. Ова је клисура горостасна планинска пукотина, која је, у незнана времена историје земљине коре, раздвојила јужне Карпате од планина североисточне Србије, и пустила да њоме истече Панонско

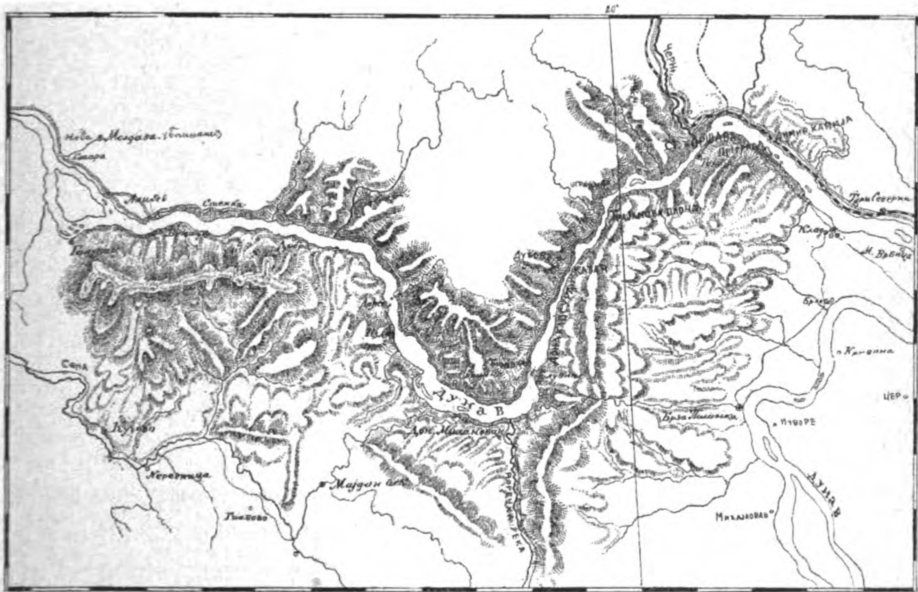

Карта Дунавске клисуре

море, коме дно беше данашња, Српско-Маџарска низија, што се шири око средњега Дунава. Ова се цела клисура дели на: *Мали Ђердап*, *Казан* и *Велики Ђердап*. Мали

Ђердап зове се део клисуре од Голупца до Доњега Миլановца; у њему је шест плићака: *Стенка*, *Козла*, *Дојке*, *Излаз*, *Тахталија* и *Гребен*. Стенка је каменити гранитни праг, који се, за десетину километара испод Голупца, попречио реком у дужини од 760 м. За 15 Км. ниже од овога места, Дунав се сужава на 340 м., и ту је целу ширину његову заузео каменити праг од кварцовога шкриљца, градећи брзаке: Козлу и Дојке. Пад је реке овде толико велики, да се може приметити и голим оком. Сада у брзо долазе два спруда од мрко црвенога порфира; то су Излаз и Тахталија, где и при прилично великој води, овде онде штрче кршеви. Одмах испод Тахталије издваја се од наше обале огроман каменити рт, Гребен, који тако далеко у Дунав заилази, да га при малој води сужава на 210 м. На самоме изласку из овога теснаца опет се испречио један кречни спруд, испод кога се корито Дунавско одмах раширује у Милановачки котао, који има 1516 м. у пречнику.

Испод Милановца находи се брзак Јуз; њему је узрок каменити праг од зеленца камена, од кога при омањој води штрче опасни кршеви. Одавде се већ види Казан, најужи и најдубљи део целе клисуре, коме улазак личи на какву огромну и величанствену капију, и који на најужем месту има једва 150 м. ширине.

Велики Ђердап, према Сипу, једноме селу на нашој обали, зове се читава шума од кршева; она штрчи из реке и при повећој води, и простире се у дужину за два и у ширину за један километар. Ови кршеви имају за основу неколико каменитих спрудова, од којих се онај највећи зове Преграда. Између већих и мањих гомилица тих кршева пробија се сва вода дунавска, бесно хучећи, издељена на стотине рукаваца.

Стране Горње клисуре, дакле до Милановца, истина су високе али опет нису јако стрмените; с тога се на њима могла ухватити и одржати шума, која је ретко где

допустила да провири гола стена. Стране пак Доње клисуре, испод Милановца, које се у Казану онако јако једна

Кршеви у Великом Ђердапу,
по фотографији.

другој примичу, сам су го камен; као какав кршни зид, оне се управо из воде издижу, до висине, често, и од неколико стотине метара. Штрбац, као какав џиновски зуб, достиже висину од 789 м. и види се још из далека. Дивљачна, страховита лепота ове клисуре једном виђена не заборавља се више; укупним утиском који чини на путника, она превазилази и саме чувене Рајнске обале, нити у Јевропи има чега у овој врсти, што би се по предеоној дражи са њом могло достојноједначити. Но у клисури има још и других појава, који путниково уживање природне лепоте прожимају и осећањем језивости. Бујни вали ове велике реке, приморани пробијати се оваким теснацем, наилазе још и на онај велики низ препрека у самоме кориту. Сурвавајући се преко оних каменитих

прагова са страховитим шумом, ударајући о кршеве и одбијајући се од њих, Дунав гради силне брзаке, матице

Казан,
по скици проф. В. Карића.

и вртлоге (чеврнтије), који страх задају и бродарима и путницима.

И ако је Дунав у стању носити и највеће бродове, у овој се клисури, при омањој води а због оних Ђердапа, саобраћај мора и пак прекидати. На великоме Ђердапу, пролаз је за повеће бродове могућан, просечно, само шест месеци у години. Но и кад је највећа вода опет тамо морају бродове проводити нарочити, искусни бродари, којима су сва опасна места и до најмањих ситница позната.

Највећа је притока Дунавска у Србији:

Морава; ово је не само највећа река у нашој краљевини, него је и долина њена важношћу својом претежнија од свих других. Морава постаје од две велике гране: Биначке и Голиске Мораве.

Биначка Морава извире великим и силним врелом, на северозападној страни Копиљака, огранка Црне Горе, која гради међу Старој Србији и Македонији. Прво село на које наилази после 7 до 8 километара тока, зове се Бинач, некада главно место Горње Мораве, па се за то и зове: Биначка. Она улази у Србију више села Давидовца, и тече њоме све до састанка свога са Голиском Моравом. Највеће су јој притоке Ветерница, Јабланица и Топлица с леве, и Власина, Нишава и Моравица с десне стране. Оне прве три реке имају долине од много веће вредности, но ове три друге. Непосредне долине Ветернице, Јабланице и Топлице много су пространије и родније и за гушће људско насељење угодније, док су долине Власине, Нишаве и Моравице стешњене а доста великом дужином и ждреловите.

Долина Биначке Мораве издељена је на неколико поља, било дугачким клисурама које су начиниле планине својим боковима, било сутескама, које су саградили изданци и кљунови планински, приближујући се један другоме, са супротних страна, до само обале речне. Најзнатнија су поља: Врањско, Лесковачко, Нишко и Алексиначко. Лесковачко је међу њима најпространије, јер се у њ доњим, пространијим дêлом својим стичу долине од три реке: Ветернице, Јабланице и Власине. Ово је поље од Врањскога растављено Моминom Клисуром, коју су начиниле планине: Кукавица с леве и Чемерник с десне стране. Момина се клисура пружа од села Прибоја до Грдилице, дужином од 35 километара, и почињући од Калиманаца, према Владичиноме Хану, она је веома тесна. Стране су јој свуд истина високе, али су стрме, камените и кршевите само на уласку

Момина клисура у околини Цепе — по фотографији.

у прави теснац и за тим код Цене, готово баш у средини, где је и најтешња. Осем на та два места, стране су и даље припорите, али су и пак блажијега нагиба. Оне се понегде спуштају и поличасто у више ступања, а понегде се дробе у низове облих главица, који се нижу један изнад другога. Овде онде отварају се и кратке и још припоритије попречне долинице; у врх неких провирује по која крпа пространих сувата, што се зелене по широким леђима Чемерника. Путујући овом клисуром, човек наилази на сваком кораку на нове предеоне изгледе и нова пријатна изненађења. И што је за око најпријатније, обиље лепих облика зачињава овамо, свуда, обилато биљно зеленило. Стране су обрасле шумом, око подножја ораховом, а даље на више разном другом, прокинутом, овде онде пропланцима и омањим ливадама па и по гдекојом њивицом. По негде извирују и малене сељачке кућице. Од почетка па до краја Момина клисура чини утисак врло живописне али и пак, доста питоме предеоне лепоте.

Лесковачко је поље одвојено од Нишкога сутеском под Курвин Градом. Нишко пак од Алексиначкога поља није ни где јако одвојено, с тога, што се брда која ударају у Мораву размимоилазе; јер Јастребац упире у леву обалу, код Суповца, а огранци Озрена стижу тек доцније с десне стране.

Последњим делом свога тока, Бинačка Морава тече опет кроз клисуру, која почиње од Ђуниса и траје до Сталаћа, у дужини до близу 15 километара. Ову клисуру граде огранци Буковика (Варница, Мечка, Ловац и т. д.) с десне и планина Мојсиње с леве стране; она се може назвати Моравским Ђердапом, јер не само да је тесна, и да су јој стране, иако некада под густом шумом, данас на више места тако оголеле, да показују и саме кршеве, него по средини воде извирује, овде онде растурено стење, често и 4—5 метара високо, а толико па и још више

дугачко. По негде се ово стење и не појављује изнад воде, али је се као неки праг испречило целом ширином

Предео из клисуре Бинначке Мораве пред Сталаћем, по скици г. А. Алексића.

корита. Преливајући се преко ових прагова и крхајући се о оне стене, Морава гради овде шумне брзаке, матице и вртлоге, све као и Дунав на својим Ђердапима, и ако у далеко мањим размерама.

Од извора па до става са Голиском Моравом, под Сталаћем, Бинaчка је Морава дугачка 243 Км., а кроз Србију тече дужином од 170 Км.

Голиска Морава долази са планине Голије, тече на север до пред улазак у клисуру Овчарско-Кабларску, одатле окреће на исток и држи се тога правца до става са Бинaчком; до ушћа Белице, дакле донде, док иде на север, зове се: Моравица.

Долина Голиске Мораве нема онако пространих поља, као што смо их видели код Бинaчке. Око Моравице су само већа или мања пољца; тако исто и око њених брзих, планинских притока. И тек пошто Морава изађе из

клисуре, пред Чачком, почиње јој се долина ширити у праву равницу. Ова се равница прекида на једноме јединомъ месту, а на име више Трстеника, где са севера Гледићске планине а са југа огранци Гоча граде једну сутеску. Горња половина ове равнице, од Овчарско-Кабларске клисуре па до ушћа Ибарског, где огранци Столова почињу припирати баш у саму обалу, зове се: Надибар; доња пак половина зове се: Подибар.

Теснац Голиске Мораве испод Крушевца, по скици г. А. Алексића.

Као год и долина Бинačке Мораве тако се и ова, испод Крушевца, завршује теснацем, који истина није ни онолико дугачак ни живописан, али је и пак занимљив.

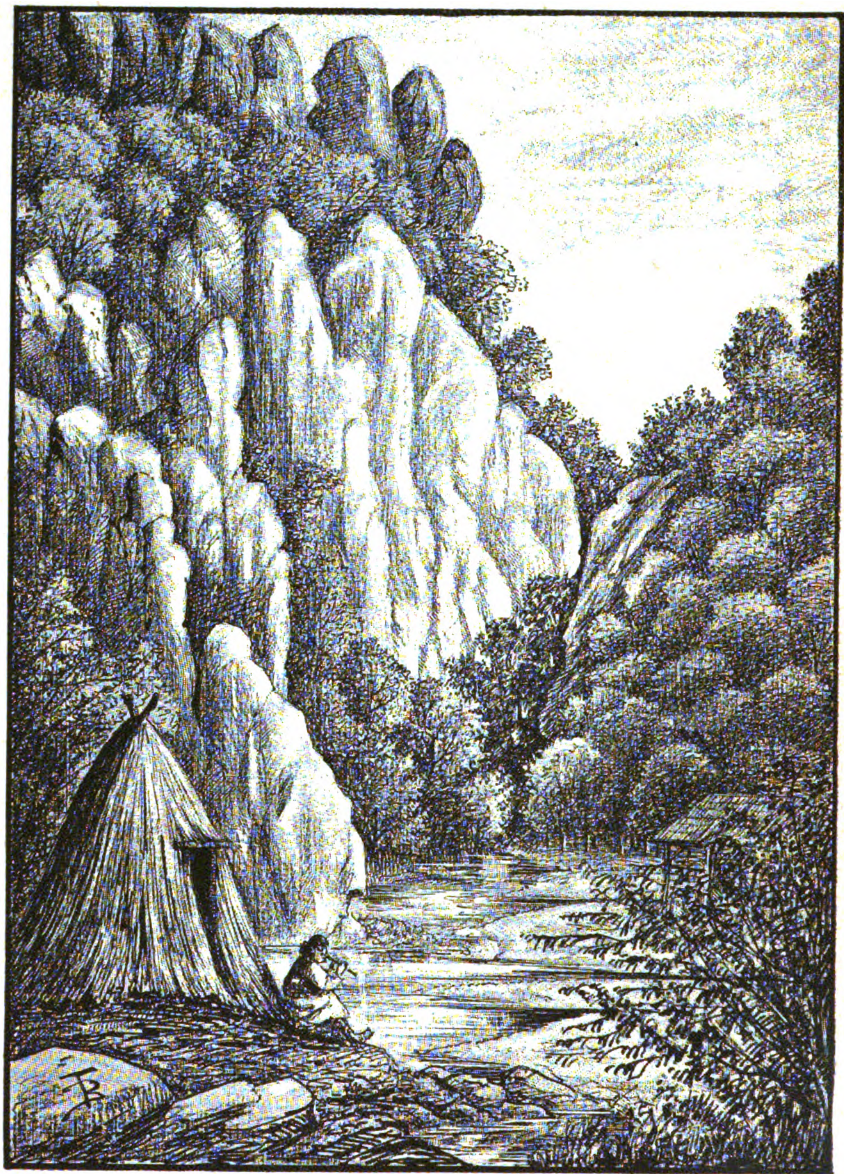

Улазак у клисуру Овчарско-Кабларску,
по скици г. Ђ. Крстића, живописца.

Клисура између Овчара и Каблара теснац је у пуноме смислу ове речи; стране његове од саме кршне стене готово се управно дижу, јер чак и између врхова ове две планине једва да има растојања за 1000 метара. Клисура је дугачка само 5—6 Км., али због тога што је у њој веома велики пад, брзаци и водопади, које Морава тамо гради, ударајући о камените обале и крхајући се о стене у самоме кориту, веома су шумни. Том је појавом изванредно згодно допуњена она дивљачна али у исто доба и онако дивотна хармонија целе природе, која влада у овоме кршу, окићеном и с једне и с друге стране неколиким скромним самостанима.

У Голиску Мораву утичу ове главније реке: Велики Рзав, Ђетиња, Чемерница и Гружа с леве, а Белица,

Извор Чемернице,
по слици од г. Ј. Мишковића

Ибар, Кожетинска Река и Расина с десне стране. Ибар извире под Мокром Планином, код Рожаја у Старој Србији; дотиче се мало Косова Поља, па примивши, ту, Ситницу, скреће нагло на север, улази у нашу краљевину по ушћу Рашке и утиче у Мораву испод Краљева. Корито је Ибарско узано, стране су му стрме, високе и камените, с тога

су бродови на овој реци веома ретки. Због тога пак што има велики пад, Ибар тече врло великом брзином. Дугачак је свега 120 Км.; кроз Србију тече дужином од 60 Км., а за то време прима Јошаницу с десне и Студеницу с леве стране.

Долине Кожетинске Реке и Расине и ако нису особито простране, опет, имајући странама својим и доста благих нагиба, погодне су за пољопривреду и сточарство. У врху долине прве реке находи се и знаменити винодељски предео: Жупа. Од притока на левој страни Мораве, једино Гружа што има долину од веће вредности.

Ибар на уласку у Србију,
по скици од г. Хаџарлије.

Велика Морава, или просто, Морава, постаје по саставу Биначке и Голиске Мораве, под Сталаћем; све до ушћа она се држи готово са свим севернога правца, а утиче у Дунав, за неколико километара источно од Смедерева. Највеће су Моравске притоке: Лугомир, Белица, Лепеница и Јасеница с леве и Црница и Ресава с десне стране. Осим тога она има и две веће растоке: Ресав-

чину, с десне стране, која се одваја испод ушћа Ресавског и близу Пожаревца опет са њом састаје, и за тим Језаву, која се од Мораве одваја испод ушћа Јасенице и утиче у Дунав баш испод Смедеревскога града.

Сутеском Багрданском, коју граде огранци Црнога Врха с леве и Хум са још неким брдима око себе с десне стране, долина Велике Мораве подељена је на два неједнака дела: горњи краћи и ужи и доњи, много дужи и шири. Горњи се део најаче шири у Јагодинском пољу, у које улазе и долине Лугомира и Белице. Доњи је део долине у дну своме широк двадесет километара, и до пред Свилајнац чак, није ни где ужи од десет километара.

Долина Моравска, укупно узета, једна је од најважнијих долина на Балканскоме полуострву, а у Србији самој ни која јој друга важношћу ни близу не прилази. У једној од претходних глава ове књиге ми смо, згодном приликом, и преставили огромни значај ове долине, а нарочито долине Велике и Биначке Мораве. За сада само ћемо још толико казати, да је Поморавље најроднији и најгушће насељени крај наше отаџбине. Од седамдесет вароши и варошица у Србији, у Моравској се равници находи без мало трећина (21) њихова, а међу њима и девет окружних вароши; за тим, између ових вароши и варошица, ниже се с обе стране реке непрекидан низ многољудних и богатих села, која, у долини Велике, а донекле и Биначке и Голиске Мораве, и сама изгледају као варошице.

У старо време, Моравом је, почев од Сталаћа па на ниже, бродарство било веома живо. Помиње се, да је тако исто живо било и пре два века; данас пак престало је без мало са свим. —

Даље притоке Дунавске јесу:

Млава; она извире код Жагубице у врх Хомоља, из далеко чувенога, великога и водом богатога врела, па пошто протече целом дужином његовом, пробија се кроз

Браничевско Ждрело, и дохвата се равнице, коју више не оставља све до ушћа, испод Костоца. Од извора па до Ждрела, долина је Млавска висока, дугуљаста и пространа корутина, корито некадањега планинског језера, у коме, због висине, лоза већ не роди. Испод Ждрела ова се долина шири у пространу равницу, која десном страном својом прелази поступно у валовиту, пространу узвишицу, и која се зове Стиг.

Млавско Врело,
по скици проф. В. Карића.

Браничевско Ждрело зове се друкчије и Горњачка Клисура, због манастира Горњака, који се у њој находи: то је једна огромна пукотина, која је раздвојила Бељаницу од Хомољских планина; целокупним пак изгледом

Улазак у Горњачку клисуру, од села Ждрела,
по слици проф. Тителбаха

својим она долази и најређе природне лепоте, а у Србији је дивљачношћу превазилази само клисура, којом тече Нишава од Беле Реке па до Сићева. Горњачка клисура почиње од села Рибара, у Хомољу, и траје до испред села Ждрела, у врх доње Млаве. На томе остојању, које у правој прузи не износи више од десет километара, Млава се змијовидно вије дужином од двадесет и два километра. Због тога се овуда њен пад смањује тако јако, да јој се жубор тока у опште једва чује, а на неколико места једва се примећује и да тече: појав са свим необичан код река, које се клисурама пробијају, и којега је постање прост народ окитио разним гаткама. Најзанимљивији део клисуре настаје тек од Горњака. Кречне стене Јежевца и Крилаша с јужне и Вукана са северне стране пуштају се тако стрмо, да се на њима није могућно ни кози одржати, и граде клисуру тако узаном, да се река кроз њу једва провлачи, неостављајући на доста места простора ни за најужу стазицу. Веома живописну, али и дивљачну и језиву лепоту ове клисуре допуњују изврсним начином развалине старих војничких грађевина, које се, овде онде виде, било при самој реци као преграде, било као куле мотриље, по кршевима, високим за неколико стотина метара. Тако се исто на неколико места виде и развалине од цркава и самостана из старога, српског доба.

Долина доње Млаве једна је од великих житница Србије, у којој је земљорадња напреднија но и где код нас, и у којој је речна покретна снага употребљена најобилатије. Јаки млинови ките обале Млавске, а међу њима има их, који по размеру и строју своме долазе у најбоље што Србија има.

Пек постаје од Великога и Малог Пека. Велики Пек постаје опет од две реке: Јагњила и Липе, које долазе од Хомољскога Црнога Врха, а састају се испод села Јасикова. Мали Пек извире под Липковцем више Мајдан-

пека; испод ове варошице оба се састају, и одатле се зове само Пек, који утиче у Дунав више Градишта. И Мали и Велики Пек имају по један понор, у које пониру и кроз које теку приличном дужином. Мали Пек понире у понор испод места Рајкове Реке и протичући тако испод брда, избија на видело повише вароши Мајданпека, а Велики Пек опет улази у тесни пролаз кроза стене, испод села Лескове, па излази на видик тек повише села Дебелога Луга. Оба су тавника врло дивна, и пуна интереса за свакога, који се одушевљава лепотом природе и њеним реткостима. Пек је дугачак скоро колико и Млава, али је водом мање обилат, па и долина му је много ужа. У горњем и средњем току находи му се само неколико корутина, растављених дужим или краћим теснацима, међу којима је Кучевска најпространија; у праву пак и ако не баш много широку равницу, почиње се ширити тек од Мишљеновца. Ова се равница нешто мало сужује на једноме једином месту, и то на неколико километара пред Градиштем, али и ту су бокови теснаца веома благо нагнути. Долина доњега Пека, родношћу и обделаношћу такми се са Стигом и Моравом.

Поречка Река постаје такође од две речице: Црнајке и Шашке, које се састају под Милошевом Кулом; она утиче испод Доњега Милановца. Долина ове реке веома је незнатнога пространства, те по томе и од мале вредности.

Тимок постаје од две главне реке: Белога или Књажевачког и Црнога или Кривовирског Тимока; оба се састају код Зајечара и одатле се зове само Тимок, који тече на североисток и утиче у Дунав испод Радујевца. Од ушћа речице Безданице Тимок је гранична река између Србије и Бугарске. Бели Тимок зове се од Књажевца до Зајечара, а постоји од две речне гране: Сврљишкога Тимока, који долази из околине Бабине Главе, и Трговишкога Тимока, који долази из околине Свето-Никољскога превоја на Старој Планини. Пошто прође Пандирало, Свр-

љишки Тимок понире у понор, кроз који тече дужином од шест стотина метара. Кривовирски Тимок почиње више села Кривога Вира.

Долине како Сврљишкога тако и Трговишког Тимока врло су узане; осим јединога нешто пространијег, Књажевачког поља, оне се шире, овде онде, једва у малена пољца, нораставлљана клисурама. Међу овим клисурама најзнатнија је Сврљишка; она почиње од села Нишеваца и дугачка је само неколико километара; али је занимљива по томе, што јој се стране, готово управне, дижу из саме реке често и за неколико стотина метара у висину. Текући Сврљишком клисуром Тимок гради на више места веће и мање букове (рипала). На левој страни ове кли-

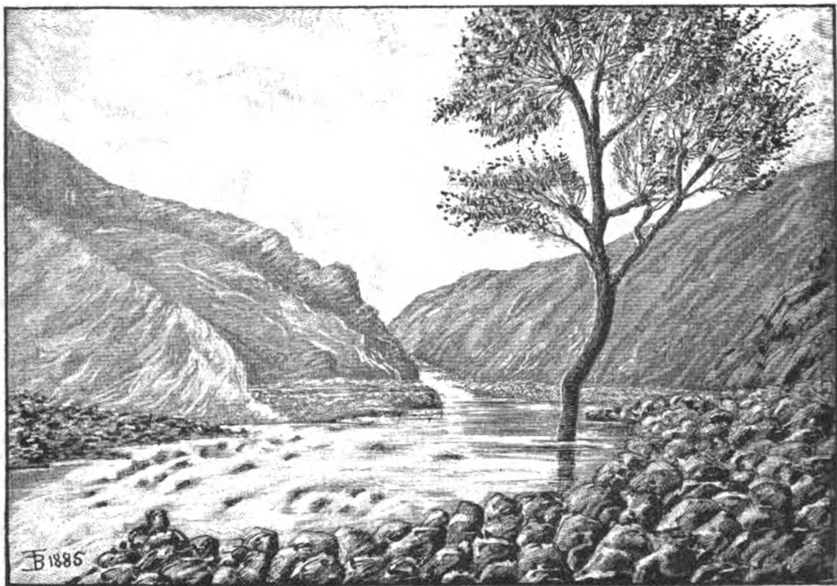

Сврљишка клисура код Нишеваца,
по фотографији.

суре издижу се живописне развалине старинскога града, Сврљига. Од Књажевца до Зајечара долина се Тимочка

истина почиње ширити али ни где баш тако јако; прекинута је пак само на једном месту и то сутеском Вратарничком, која почиње од села Вратарнице и траје до Грљана. У долини Црнога Тимока такође су само омање корутине, а долина Великога Тимока, раширена најпре у Зајечарско поље сужује се за тим у теснац, који траје од ушћа Рготинске до ушћа Јанковачке реке, и на последку, почиње се непрекидно ширити, прелазећи, од Брегова, у Дунавску равницу.

Сад да пређемо реци Сави и њеним притокама:

Сава извире под Триглавом, у Горњој Крањској, дохвата се границе наше краљевине по ушћу Дрине и утиче

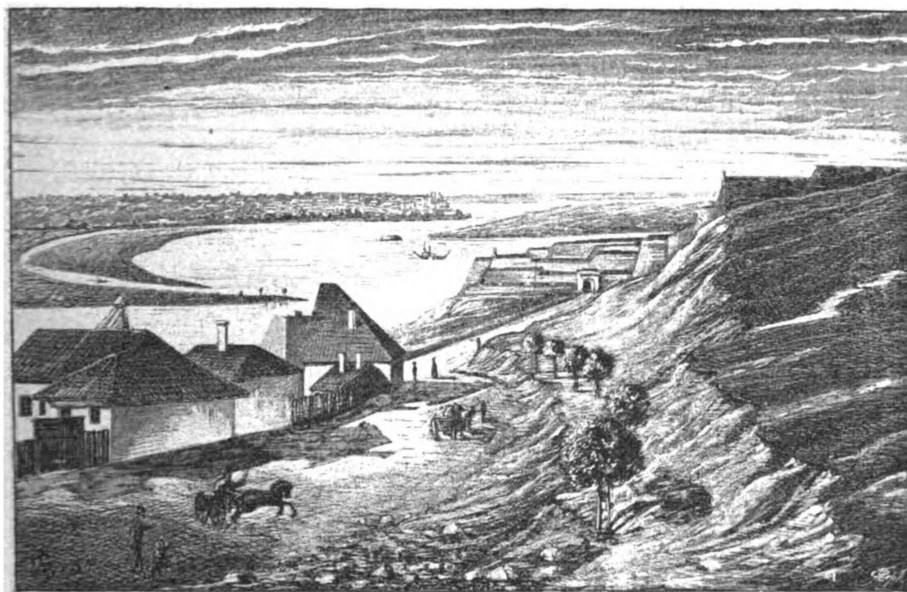

Став Саве и Дунава,
по фотографији.

у Дунав под Београдом. Део Посавине до ушћа Добраве испод Шанца зове се Мачва; то је веома пространа, подводна и ниска равница. Од ушћа Добраве до ушћа Вуко-

дражи настају онижи брежуљци, последњи изданци Цера и Влашића, који овде онде допиру баш до саме реке. Од Вукодражи до ушћа Колубаре опет се отвара простpана, ниска и подводна равница, коју одмах, преко ове реке затвара повисоко брдо: Велико Дубоко, и које удара стрменито баш у саму реку. Одавде па до Београда долина се Савска шири по јаче још само у блату Макишу, које почиње од Остружнице, и продужује се до пред ушће Топчидерске реке. Од извора до ушћа свога Сава је дугачка 690 Км. а границом Србије тече дужином од 144 Км.

Савске су притоке:

Дрина; она постаје од две реке: Таре и Пиве. Валовита Тара, источна речица, извире испод Комова, а Пива испод Дурмитора: обе дакле у Црној Гори, и састају се у Шћепан пољу, градећи тако Дрину. Ово је веома брза река са шљунковитим коритом, и водом, у горњем току своме, ванредно бистром и зеленом.

Долина Дринска дели се на два дела: Горње и Доње Подриње. Горње Подриње се свршује код Зворника, где је Дрина провалила последњу преграду планинску; долина му је највећим делом врло узана, а стешњава се често и у саме клисуре, са стрменитим и кршевитим странама. Таква је једна клисура на самоме свршетку Горњега Подриња, код Зворника, где се и с леве и с десне стране, из саме Дрине дижу високе стене, тако, да се пут поред ове реке могао провући тек пошто су оне усечене. Доње Подриње почиње се појаче ширити тек од Лознице; оно се нешто мало сужује више Лешнице, и то последњим изданцима Цера, а за тим прелази у Савску равницу. Текући Доњим Подрињем Дрина мења често и нагло своје корито, отуда је тамо пуно отока и острва, која су доста пута и веома краткога века.[1] Дрина је водом богатија од Мораве, али због велике брзине, промењљивога корита и

[1] Отуда реч: Ко ће исправити криву Дрину!

спрудова бродење је по њој јако отежано; с тешком муком боре се на њој и они мали бродићи, што су нарочито за њене прилике удешени.

Највећа Дринска притока налази се изван Србије: то је Лим; по њему долази Увац, донекле гранична Српска река. Притоке пак, које кроз нашу земљу теку, осем Љубовиђе и нарочито Јадра, све су малене и кратке.

Дрински теснац код Зворника.
по туђој слици.

Притоке Савске, које теку кроз Мачву, незнатније су; преко сушнога лета оне пресахњују све из реда. Од река пак које доцније долазе, највећа је Колубара; њој притичу воде од Медведника, Јабланика, Маљена и Рудника а утиче испод Забрежја, по што пред Обреновцем прими Тамнаву. Највећа је притока Колубарска Љиг, који

извире под Рудником, из једнога веома лепог и доста јаког врела. Реке које по Колубари Сави придолазе опет су незнатније.

Извор Лига,
по слици од г. Ј. Мишковића.

Осем познатога већ благодетнога утицаја, што га водом богати и густи речни сплетови врше на биље, животињу и човека оне земље, по којој се гранају, реке су још и слагалишта огромне снаге за покретање. На жалост, снага која лежи у текућим водама наше краљевине, употребљена је на корисне циљеве тек у врло незнатним размерима, па и то, осем маленога изузетка, на најнесавршенији начин. Вештачким наводњавањем служе се само баштовани у близини већих вароши, а наводњавање вӓдама познато је само неким, пограничним крајевима наше земље. На индустриске циљеве снага се водена употребљује једино у воденицама, огромном већином веома

незграпнога и несавршеног строја, и за тим у ваљавицама, које су таке исте.

Па не само да је снага речна употребљена у тако недовољној мери, него, што је још горе, није ни где ни шта учињено, да се околине речне обезбеде од њихова штетна утицаја: још ни једна река није исправљена, нити су и којој обале утврђене насипима, те тако штета, учињена поплавама, које свакога лета редовно наилазе, износи годишње на милијуне динара.

Таблица што сад долази, износи пред читаоца прегледно дужину познатијих река, које кроз Србију теку:

РЕД	ИМЕ РЕКЕ	ДУЖИНА У КИЛОМ.	РЕД	ИМЕ РЕКЕ	ДУЖИНА У КИЛОМ.
1	Голиска Морава	190	12	Црни Тимок	54
2	Биначка Морава [1]	170	»	Сврљишки Тимок	54
3	Велика Морава	126	13	Гружа	45
4	Нишава [2]	100	»	Лепеница	45
5	Тимок [3]	95	»	Лугомир	45
6	Млава	90	»	Дјетиња	45
»	Пек	90	»	Скрапеж	45
7	Колубара	80	»	Рзав	45
»	Топлица	80	»	Трг. Тимок	45
»	Власина	80	»	Моравица (Алекс.)	45
8	Јасеница	72	14	Белица (Чач.)	40
9	Јабланица	67	»	Поречка Река	40
10	Ресава	63	»	Чемерница	40
»	Моравица (Ужич.)	63	15	Пуста Река	35
11	Ибар [4]	60	16	Црница	32
12	Јадар	54	»	Белица (Јагод.)	32
»	Ветерница	54	»	Дичина	32
»	Расина	54	»	Деспотовица	32

Границом Србије теку: Дунав, дужином од 315 Км., Дрина 170 Км.,[5] Сава 144 Км., Тимок 40 Км., Увац 25 Км., Ибар 15 Км., Рашка 10 Км.

---

[1] Дужина целе Биначке Мораве износи 243 Км. [2] Нишава са Јермом дугачка је 144 Км. [3] Од извора Сврљишкога Тимока па до ушћа у Дунав, дужина Тимока износи 135 Км. [4] Ибар је у свему дугачак 120 Км. [5] Дрина је дугачка 352 километра.

КЛИМА

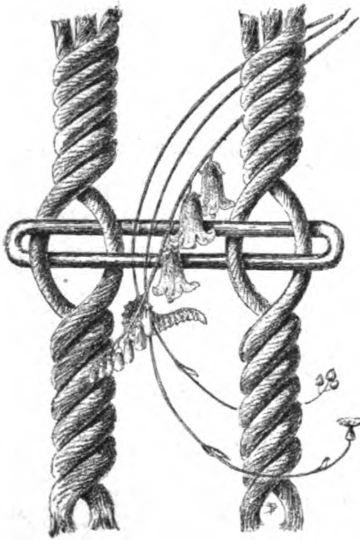

аходећи се на Балканскоме полуострву, Србија, положајем својим припада јужној Јевропи, али због нагнућа према северу и због тога, што на тој страни не само нема никаквих планина као на прилику Горња Италија, него се тамо шири пространа Српско-Маџарска низија, она је широм отворена свима утицајима који чине климу средње Јевропе, и по томе припада средњо Јевропској климској области. Србија као и средња Јевропа лежи у појасу промењљивих ветрова. Струје ваздушне, које се над њом а између себе боре и ломе, долазе са разних страна и у свако доба године, и како и у колико која надвлада, онако у њој и време бива. С тога се и у једним и истим добима годишњим, а у разним годинама, јављају веома велике разлике.

Преко зиме наступа влада северозападних и североисточних ветрова. Северозападни ветрови, осем умерене хладноће доносе собом обично и снега, јер подилазећи или

сукобљавајући се са топлом и влажном, југозападном ваздушном струјом, они је расхлађују и тиме приморавају, да своју влагу таложи. Прелазећи пак преко Атланскога океjана и Северногa мора, северозападни ветрови и сами су имали прилике заситити се влагом. Североисточни ветрови долазе из сухих, хладних, огромних копнених просторија; они нам собом доносе хладноћу и сухоту али у исто доба и лепо, ведро време. Хладноћа је нарочито онда велика, ако ови ветрови затеку код нас земљу снегом покривену, јер је зрачење топлоте тада изванредно снажно.

Ако ни једна од ових главних, хладних, зимњих струја не преовлада снажније и за дуже време, онда добијају маха западне и особито југозападне ваздушне струје, које струје попут североистока и у великим висинама. Влада ових ветрова доноси нам необично топле и бурне, влажне и кишовите зиме, прошаране само неколиким мразовитим данима и са мало снега. Укупним карактером својим оваке се зиме наше знатно приближују приморскима или океjанским.

Крајем зиме и са настанком пролећа западне и југозападне струје освајају све јаче и јаче, време се отопљава и настају пролетње кише; али како је тежња северних ветрова а нарочито ветра североисточнога у правцу на југ још једнако јака, то је јужне струје нису у стању свакад сузбити, него им често и подлегну, па зато је почетак пролећа код нас веома несталан. После красних, топлих дана долазе нагло јаке хладноће, а после топле кише долази често снег, циганчићи и слана. У овоме погледу нарочито је познат Марат, као месец са веома промењљивим временом; но промењљива Мартовска времена бива почесто још и у Априлу, а мразева каткад и крајем овога месеца, и ако већ ретко.

Са већом висином сунца, крајем пролећа и почетком лета све више маха задобијају јужне ваздушне струје,

оптерећене са више или мање влаге. Али и у овоме добу годишњем јужне струје имају да издржавају борбу са онима, које долазе са северних страна, и разливају се преко средње Јевропе па и преко наше земље, у више или мање рукава различне ширине. Само северни ветрови долазе сад са много мањом жестином него преко зиме, јер у веома дугим данима, који трају у то доба у пределима око Севернога стожера, топлота развијена сунчевим зрацима, достиже веома велики ступањ, па с тога се јавља и мања разлика између тежине ваздуха тамошњих предела и ваздуха наше земље. Различан исход борбе ових струја доноси нам и различна лета. Ако преовлада јужна, полутарска струја, онда је лето веома топло; за тешким омаринама долазе тада наизменце честе и веома бујне кише, праћене неретко и јаким холујинама. Ако преовладају северозападни ветрови, облаци тада нису тако густи али су нижи, кише су нохладне, ведри су дани ређи, па ни они нису тако топли а холујина је мало. У оним првим летима хладноћа се ретко јавља па и тада не траје дуго; у овим другима пак, између нохладних дана јављају се тек поређе и низови топлијих. Ова су друга лета код нас ређа од оних првих.

С јесени преовлађују североисточни, сухи ветрови. Тада наступа код нас низ ведрих, умерено топлих, свежих дана, који јесени дају особиту драж и чине је најлепшим и најпријатнијим добом годишњим.

Подаци за топлоту у Србији веома су недовољни а прилично и непоуздани, но у недостатку тачнијих и обилатијих, ми се морамо и на ове, какви су да су, ослањати. Таблица коју пред читаоца износимо, показаће му годишњи ход топлоте у Србији. Бројеви у овој таблици изложени добивени су опажањем и мерењем, које је чињено од 1856 до 1872 године, у неколиким нашим варошима.

Месеци	Топлота		
	НАЈВИША	НАЈНИЖА	СРЕДЊА
Декембар	3·61	—·62	1·50
Јануар	2·59	—1·67	·46
Фебруар	5·69	— ·48	2·61
Марат	10·53	3·98	7·26
Април	16·58	8·25	12·42
Мај	21·58	12·99	17·28
Јун	24·55	16·16	20·35
Јул	26·58	17·44	22·01
Август	26·16	16·73	21·44
Септембар	23·01	13·39	18·20
Октобар	17·32	9·43	13·38
Новембар	9·35	4·45	6·90
Годишња	15·63	8·34	11·98
Зимња	3·93	—·92	1·52
Пролетња	16·23	8·41	12·32
Летња	25·76	16·78	21·27
Јесења	16·56	9·09	12·83

Топлота дакле у Србији има умерено континенталан карактер, јер разлика између Јануарске, као најниже месечне топлоте у години, и Јулске као највише, износи само 21·55° Ц. О овоме се још боље можемо уверити, кад упоредимо топлоту Београда са топлотом Сења у нашем приморју, и Астрахана на ушћу Волге.

Вароши	ЗЕМЉОПИСНА ШИРИНА	ЈАНУАР	ЈУЛ	РАЗЛИКА
Београд	44·50°	−1·1	24·3	25·4
Сењ	45·0	4·7	24·3	19·6
Астрахан	46·21°	—7·1	25·5	32·6

Као што видимо из ове упоредне таблице, Београд држи средину између Сења и Астрахана. Но кад узмемо у обзир топлоту целе Србије, онда ћемо видети да су у њој крајности топлотне још мање но и у Београду, који,

находећи се на ивици Српско-Маџарске низије, стоји под јаким утицајем њене степске, континенталне климе. У Србији је између Јануарске и Јулске топлоте разлика само за 21·55° Ц. Клима, дакле, наше земље држи средину између приморске климе у западној и јужној, и копнене климе у источној Јевропи. Крајње топлотне средине, одговарајући више континенталноме положају наше земље, падају, као што смо видели, на Јануар и Јул, онако исто као и у целој средњојевропској климској области; тако исто и Октобар је просеком топлији од Априла. Разлика између средње зимње и средње летње топлоте истина је већа но у приморју Средоземнога мора и Атланскога океjана, али није ни близу толико велика, као у источној Јевропи, око Каспискога језера, где преко жаркога лета лоза истина веома добро успева и роди, али се буква не може одржати, због ужасне зимње циче.

Да пријемо сада разгледати поделу воденога талога преко године. Таблица, у којој износимо дебљину талога, ресултат је посматрања и бележења за исти низ година, за који су чињена и посматрања топлоте у Србији и у истим местима.

Месеци	Талог у мм.			Дана		
	кише	снега	свега	кишних	снежних	свега
Декембар . . .	22	24	46	4	4	8
Јануар	13	28	41	3	5	8
Фебруар . . .	12	17	29	3	4	7
Марат	29	16	45	6	3	9
Април	40	2	42	7	1	8
Мај	63	—	68	9	—	9
Јун	83	—	83	11	—	11
Јул	63	—	63	8	—	8
Август	65	—	65	8	—	8
Септембар . .	44·7	·3	45	6	1	7
Октобар .	49·6	·4	50	7	1	8
Новембар . .	47	17	64	7	2	9

Доба годишње	Талог у мм.			Дана		
	кише	снега	свега	кишних	снежних	свега
Зима	47	69	116	10	13	23
Пролеће	132	18	150	22	4	26
Лето	213	—	213	27	—	27
Јесен	142	17	159	20	4	24
Година	534	104	638	79	21	100

Као што видимо у Србији напада воденога талога годишње за 638 мм. И у овоме се обелодањује умерено континентални карактер климе у нашој земљи, са којим се она креће по средини, између чисто континенталне и веома сухе климе у крајњој југоисточној Јевропи, и приморске климе, која влада на њеним обалама, поред Средоземнога мора и Атланскога океjана. Зарад веће очигледности учинићемо упоређење талога у истим местима, у којима смо упоређивали и топлоту. У Београду напада годишње талога воденог за 522 мм., у Сењу 1.179 а у Астрахану само за 130 мм. Континенталност климе у Србији исказује се и далеко највећом дебљином воденога талога за време лета, али се тако исто у њој осећа и дах средоземне. Јевропске климске области, кроз Октобарске и Новембарске кише.

Србија ма да је омалена земља, опет, кад је саму за се посматрамо, наћи ћемо, да и у њој има прилично климских неједнакости. Само та се разлика опажа јаче у правцу са југозапада на североисток но идући са севера на југ. Средња годишња топлота Београда износи 12·2° Ц.; готово је иста толика и у Пожаревцу, па како се Србија протеже преко 2½ ступња северне ширине, то би на њеној јужној страни имали очекивати већу топлоту. Али тога у ствари нёма, јер се јужнији положаји потиру

већом висином јужних крајева и целокупним нагибом Србије, управљеним на север, према коме су отворене и све главније долине њене. И заиста, годишња топлота на Рашкој износи 10·13° Ц.; тако исто, у Лужници и Високом у округу Пиротскоме, и Власини у округу Врањскоме, летина сташе на 10—25 дана позније но у Шумадији.

Разлике климске у Србији, на које ћемо наићи ако посматрамо и упоређујемо југозападну Србију са северном и источном, долазе на првоме месту са правца планинскога простирања, које иде у главноме и у великоме са севера на југ, за тим од веће или мање близине са средиштима извесних утицаја, које ћемо сад поређати. Тако, југозападна Србија готово се додирује са средоземном климском облашћу, и по томе она је најпре на домак њеноме, и ако већ прилично ослабеломе утицају. Ако висина овога краја и смета, да се тај утицај осетно опази на топлоти, коју доносе југозападни ветрови, и пак о томе, да је дебљина воденога талога на тој страни већа но у осталој Србији, нема сумње. Поменути ветрови са оно влаге, што су је још у стању били задржати, прво наилазе на југозападну Србију, а како тамо, одмах, већ и на самој граници наилазе на високе планине, то је она тамо највише и сталожавају. Ми истина са те стране немамо никаких метеорологиских података, али има довољно знакова који потврђују ово што рекосмо. Поглед на карту довољан је да нас увери, како је речни сплет Србије на тој страни веома густ, али је овде значајно и то, што се све реке које су својим долинама изриле овај сплет, одликују великим богаством воде, преко целе године. Осим тога, једино се на тој страни Србије находе велике шумске просторије од четинара, а поглавито од јеле и смрче, а познато је, да то дрвље самоникло расте само у оним пределима, у којима има довољно влаге и у земљи и у ваздуху.

Док југозападна Србија стоји под јачим утицајима средоземне Јевропске климе, северна и источна стоје под утицајима са свим супротним. Северна Србија ивичи се са пространом, Српско-Маџарском низијом, која се кроз долине река, што се сливају у Саву и Дунав продужује и у Србију. И ако је и сама та низија у средњо-јевропској климској области, опет се клима у њој одликује не само јачим крајностима зимње и летње топлоте, него још и великом летњом сухотом. Кишни облаци лебде и прелећу и преко ове низије као и преко осталих предела, у којима летње кише преовлађују, али врела и суха ваздушна струја, која се са ове простране, од чести и песковите равнице снажно у вис диже, спречава претварање ових облака у кишу, јер их веома жедна, усисава. Отуда се дебљина воденога талога средином те низије врзе једва око 440 мм. Утицај ових прилика на северну Србију несумњив је: разлика између Јануарске и Јулске топлоте у Београду толика је иста као и у Дебрецину, који лежи за читава $2^1/_2$ ступња северније. Утицај пак сухоте опажа се, кад упоредимо дебљину воденога талога у Београду и Пожаревцу са талогом у целој Србији: док је просечна дебљина талога воденог у целој земљи 638 мм., у Београду му износи само 522 а у Пожаревцу 551 мм. По сухота се опажа и на рекама, које утичу у Саву и Дунав па и у Велику Мораву. Пре свега речне су мреже већине ових река веома ретке, а друго, преко лета многе од њих пресушују тако, да им вода остаје само у вировима. Пресушује чак и Јасеница и Лепеница.

У источној Србији Тимочка Крајина чини са свим засебну климску област у нашој земљи. Она је од остале Србије ограђена доста високим ланцима непрекидних сплетова планинских, док је са свим отворена на својој североисточној страни, према Румунској а од чести и према Бугарској. На тај начин она је доста јако ограђена од

утицаја, који чине климу остале Србије а широм отворена онима, што владају у источно-јевропској, континенталној, климској области, која обухвата и Бугарску и Румунску. Северозападни ветар, који у опште не струји високо, и који се, јурећи преко Српско-Мађарске низије још ниже спушта, за тим западни и југозападни ветрови, све дакле они, који највећи део године преко Србије дувају, и који су сви оптерећени са доста влаге, продужују свој пут и преко Тимочке Крајине и ударају у поменуте планинске ланце, који је са западне стране ограђују, па ту и сталожавају највећи део своје влаге и прелазе тамо као сухи ветрови. Ветрови пак североисточни, долазећи из хладних предела Азије и прелазећи преко равне Русије и Румуније, после Урала прву препреку находе у Тимочкој Крајини, на њеној западној страни. Приморани ту издизати се, они оно, онолико влаге, што су собом донели, испуштају с оне стране и прелазе овамо као веома сухи ветрови. Кошава дакле доноси Тимочкој Крајини кишу или снег а свој осталој Србији сухоту и лепо време, док други, поменути ветрови, који осталој Србији доносе кишу или снег, Тимочкој Крајини доносе по правилу лепо и сухо време и хладноћу. Тимочка Крајина, у погледу на топлоту приближује се Румунској и Бугарској, где су разлике између зимње и летње топлоте већ веома велике, где је дакле клима већ осетно континентална. У Букурешту је у извесноме низу година опажена највиша топлота од 45° Ц. а најнижа од — 30° Ц., разлика дакле износи за 75°.; у Београду пак, највећа, у Јулу опажена топлота имала је 41° а у Јануару — 20°, разлика дакле износи тек 61° Ц.

Ми смо довде говорили о климским разликама у Србији само у великоме, па би сада било на реду да поменемо и предеоне климе, мањега простирања и значаја. На жалост, ту нас метеорологиско градиво са свим издаје,

да би могли што год позитивнога казати, и ако, ван сваке сумње, мора бити многих месних оступања од општега просечног стања климског, које смо изложили, судећи по богаству планинскога грањања, и по утицају које оно врши на осветљење и загревање сунчевим зрацима и на скретање ваздушних струја, које преко њих прелазе.

Мразови настају у Србији позно а престају доста рано: у равницама их нема од почетка Маја па до краја Септембра. Од првога до последњег мраза пролази просеком 211 дана. У току од 1848—1853 године ово се време једном продужило до 230 дана а једном је трајало само 176 дана. Лето дакле у Србији, узето у његовоме најширем значењу, траје у средњу руку седам месеци.

Лети је највише ведрих дана: има их толико колико у зиму и у пролеће заједно. Мутних дана има највише у пролеће а облачних у зиму. Јесен има готово подједнако од све три ове врсте дана.

Које кишних које снежних дана има готово подједнако у свима добима годишњим; но ипак је, као што смо и раније напоменули, дебљина воденога талога највећа у лето, два пута већа но зими, јер су летње кише бујније од киша у другим добима годишњим. У поновном скакању дебљине воденога талога у Октобру а нарочито у Новембру осећа се дах средоземне климске области, који допире чак до Београда.

За климу Србије може се без зазора тврдити, да је веома погодна за опстанак и развиће свега биљног света умеренога појаса, како културног тако и некултурног, како дрва и шибља тако и трава. Сведок су томе простране шуме лиснатога и четинарскога дрвећа и непрегледне њиве и ливаде, не само по ниским равницама већ и по валовитим, вишим заравнима; чак и врхови високих планина превучени су зеленилом питних сувата. Но у Србији потпуно успева и неко биље из средоземне биљне области,

као, кестен, бадем, па сазрева чак и смоква, онако у слободи, незаштићавана ни чим преко зиме. Неке биљке и не цветају и не доносе род јер су прешле северну границу своју, али и пак успевају. Таква је биљка и шиб: зелениче, што га је Др. Панчић нашао недавно под Острозубом, у врх Рупљанске Реке.

Биљни се свет у Србији почиње веома рано развијати. По равницама, крајем Фебруара већ се јавља по који пољски цветак, као: висибаба, јагорчевина и маслачак. Крајем Марта цветају трешње и кајсије, и већина осталога дрвља почиње терати лист. У Мају већ има зрелих трешања, а око половине овога месеца има зрелих јагода и цвета лоза. У половини Јуна има зрелих кајсија и неких врста раних јабука и крушака. О Петрову дне, у равницама већ се жање јечам а до половине Јула сазревају и остала стрмна жита. У половини Августа има доста зрела грожђа, бресака, ораха и бадема. Кукурузна и виноградска берба свршавају се најдоцније крајем Септембра. Лиснато дрвље зелени се још до првих мразева, који долазе раније или доцније у Октобру месецу; тада му пак лист почиње у брзо опадати. Но травно биљно зеленило, освежено последњим кишама, забавља и блажи поглед човеков још до почетка Новембра месеца, када се сва природа почиње озбиљно облачити у белу, снежну одећу, да у њој проспава зимњи санак од неколико месеци.

ПРИРОДОПИСНИ ОДНОСИ

ГЕОЛОГИЈА

а куд по земљи да погледамо, готово ћемо вазда видети, како јој је површину прекрилио биљни свет: негде трава, негде шума а негде и шипраг од шибља или џбуња. Овде онде, истина, видећемо и го песак а понегде и оголели камените крш, како у ваздух штрчи. Али ако смо вољни разгледати пажљивије, ми ћемо и по самоме песку па и по пукотинама кршнога стења запазити, како се утврдио по гдекоји џбун или друга каква биљка, и ако са свим на ретко.

Под биљним покривалом, које чини најразговетније видљиви део површине копна, находи се слој, више мање родне, трошне живице, из које биље избија, пуштајући јој у дубину корен свој и извлачећи из ње растворене минералне материје, потребне за градиво из кога се са-

стоји. Овај, први, горњи слој тврде коре земљине састоји се од иструлелих биљних материја, измешаних са истрошеним или раствореним деловима од разних стена; у дебљини пак има негде само неколико сантиметара а негде и по неколико метара. Под овим слојем, дакле под живицом, находи се обично мртвица, а под њом тврда каменита подлога, која се састоји из стења различних врста и различнога постања. Пешчар се на прилику састоји из слепљенога и стврднутог песка; конгломерат (од кога се гради воденично камење) није ништа друго до стврднута маса нагомиланога шљунка. Стене, које су постале на овај начин, имају у дебљини често по неколико стотина метара, и на прелому, познају се још из далека по многим катовима или таванима, од којих су неки дебели једва по неколико сантиметара а други и по неколико метара. Уз ове стене често се находе и друге, које се састоје из биљних и животињских остатака. Биљни остаци граде много пута веома простране и моћне слојеве каменога угља, а трохе од кречних љуштура: корала, пужева, шкољака и других животиња што у мору живе, граде кречњак, који заузима огромне просторије у свима деловима света. У колико је каменита кора, која омотава нашу земљу, испитана, мисли се, да јој је највећи део састављен било од оних рушевина некога исконскога стења било из троха од љуштура морских животиња.

Из овога што довде поменусмо можемо извести: прво, да је оно, што је данас копно, морало некада бити под водом; друго, да је вода, у којој су се таложиле и слагале ове стене, морала бити море; треће, да је градиво, из кога се копно састоји, морало бити на дну мора; и четврто, да су слојеви ових стена, које су постале наносом и таложењем, на какав било начин издигнути из дубине до изнад морске површине, и тако постали копно.

Ово пак све доводи нас на закључак, да тврда кора земљина, у велико узета, не стоји мирно него се, тако рећи, таласа, и да јој се у томе таласању поједини делови наизменце дижу и спуштају.

Но поред ових наслаганих стена има и других, код којих се никако не може опазити да су постале таложењем, или наносом, или каким сличним начином. Међу многим стенама ове врсте поменућемо само: гранит, порфир и базалт; оне се све састоје из скристалисане материје; за то се зову: кристаласте, или и због облика, који планине од овога стења имају: громадне стене.

Међу наслаганим стенама, оне, кречне, нарочито заузимају грдне просторије: оне не само да састављају планине огромне величине и висине, као што су Алпи, Хималаји, Стеновите планине и Кордиљери, него се пружају и у равнице, тако исто огромнога пространства. Кристаласте, громадне стене нису тако јако распрострте, нити онде, где их већ има, захватају велике просторије; оне искачу на видик већином у борама или грбинама, које су каткад у истини огромне, а понекад се испољавају посред наслаганих стена као грдно велике и простране громаде; понекад пак јављају се само као жице или мреже разнога облика. Кристаласто стење находи се нарочито по средини планинских ланаца. По одношају у коме се громадне стене према наслаганима находе, нема никакве сумње, да су оне на видик изашле оздо и тек после, пошто су пробиле тврду кору оних других стена. Тако исто нема сумње ни о томе, да кристаласте шкриљасте стене чине најдоњи слој камените коре земљине; због тога су оне у науци и познате као најстарије, исконске стене.

Из овога што смо довде казали, види се, да је земља пролазила кроз дуги низ мена; те пак мене чине геологиску историју земље, која се као и историја човечанства дели на више периода и епоха. Геологиске се периоде

разликују по односима између копна и океана. Ови су се односи веома много мењали, јер је се услед издизања и спуштања копна област мора непрестано померала. Све копно, у колико га данас познајемо, било је некада у разним геологиским периодама под морем, па чак и врхови највиших планина: море га је често плавило и после опет напуштало. Периоде се разликују поглавито по остацима биља и животиње, који су се у њиховим стенама сачували. По тим остацима судећи, геолози су између стена ухватили неки кронолошки ред, којим су оне постајале, јер се у свима не находи ни једно исто окамењено, биље ни животиње, нити и једно и друго у истоме савршенству. Тако, периода *архајична* обухвата стење по постању најстарије; по њој долази *примарна* периода (силурска, девонска, каменог угљена, пермска формација), па *секударна* (тријаска, јурска, кредна формација), *терцијарна* и *кватернарна* периода, која је најмлађега постања. У тим су се периодама, једна за другом а на разне начине, створиле стене, које састављају кору земљину и које су и на површини њеној, на разним местима, у већем или мањем пространству испољене.

Пошто смо читаоца овако увели у сам предмет, да пређемо сада Србији. Према ономе што смо казали ласно је разумети, да и земљиште које Србија обухвата, није остало поштеђено од оних великих промена, које су се вршиле на земљи: њена брда, њене долине и реке које њима теку, све се то стварало поступно, па. јој се и облик и изглед поступно измењивао. Огромне су промене наступиле већ и од онога времена, када су се на земљишту Србије настанили њени првобитни становници. Ови обитаваоци пећина, кад би само могућно било, причали би нам, како су за њихова времена Дунав и Сава са њиховим притокама много више стајали но данас; како су ове реке тада много дубље воде имале и много већи простор плавиле; причали би нам о грдно великоме мамуту и ино-

рогу, који око тих река живљаху, за тим о лавовима, пантерима, хијенама и великим медведима; па би нам, на последку, коју реч рекли и о тешким борбама, које имадоше да издрже са овим зверовима, отимајући се са њима о пећине, које и једнима и другима најудеснији кров даваху. Дивна, родна поља у водопађи Млаве, Нишаве, Биначке и Голиске Мораве беху у то време пространа језера, и ако је то данас могућно разазнати само вичноме оку природњаковом. Па кад се зна, да је се човек појавио чак у најмлађој периоди геологиској и кад се, међу тим, погледа на промене које су се и од то доба до данас извршиле, онда се тек може нагађати о оним огромним променама, које се учинише у оним, неколиким, ранијим периодама, пре доласка човека, овога најмлађег земљиног становника.

У погледу геологискоме Србија је још врло мало испитана. То је у толико више за жаљење, у колико би резултати тачнијега испитивања морали бити од ванредно велике важности и занимљивости, пошто се, као што смо видели, у нашој отаџбини сусрећу четири велика планинска система: Алпи, Карпати, Македонско-Дарданске планине и Балкан.

Геологиска карта казује нам, које су стене на површини земље находе и колико су распрострањене, па то ће нам казати и геологиска карта Србије, и ако се, разматрајући је, само овлаш назрети може велика разноликост наше земље у овом погледу.

Најстарије земљиште у Србији јесте оно, што је састављено од исконских шкриљаца. Ових стена има највише у Врањскоме, Нишком, Топличком, Крушевачком, Чачанском и Јагодинском округу: то је северно предгорје заосталога Дарданскога и Македонског копна, које се на Балканскоме полуострву прво изнад првобитног океjана издигло. Томе, најстаријем копну, припадају и мали из-

данци исконских шкриљаца, који су, по својој прилици, избили много доцније на површину у Ужичкоме округу, за тим на Борањи и Церу, на Вагану, Букуљи и Венчацу, па у Пожаревачкоме и Крајинском округу и на послетку на Ћипровачкоме Балкану. Македонско и Дарданско копно, које је обухватало и целу данашњу Србију, било је саставни део исконскога „источног континента”, око кога је море дуго време земље покривало и које је имало утицаја на издизање и правац планина, што су око њега, доцније постајале. У току пак геологиских векова, у млађим геологиским периодама, поједини делови овога старог копна одкидали су се и тонули у море, које је по том на њима наслагало своје карактеристичне творевине. По сведочанству тих творевина, у колико их је до данас у Србији нађено, промене ове врсте захватиле су и њу саму и извршиле су се у времена секундарне и терцијарне периоде. У исто доба извршене су многе промене и у супротноме правцу. Кроз оно исконско копно пробијале су из унутрашњости земљине житке масе, из којих су постале скристалисане гранитоидне и друге, тако зване, еруптивне стене. Међу оним првим стенама најстарији су гранити, који се у Србији находе на врло много места, а понајвише на Копаонику и у водопађи Поречке реке.

После архајичке периоде, у којој су постали исконски, кристаласти шкриљци, наступила је периода примарна, у којој се стварао палеозоички, глински шкриљац и црвени пешчар. Распрострањење ових стена види се из геологиске картице; оно је много мање но код исконских шкриљица. У земљишту примарноме најзначајнији је онај део, што се находи између Млаве и Пека, јер садржи у себи слојеве најстаријега нашег каменог угља.

У секундарној периоди, која је наступила за примарном, у тако званоме Тријаском мору, постале су најстарије, повеће масе кречњака, које се находе у Подринскоме,

Ваљевском и Ужичком округу и у Пиротскоме Височу. Доцније је знатан део Србије био под Јурским морем у коме се створише неки пешчари и глинци, што су данас, овде онде по мало испољени. Ово стење заузима на површини нешто већу просторију само у округу Црноречкоме; иначе су то само кратки и танки изданци, који су се, потиснути разним узроцима, промолили кроз моћније, млађе слојеве. Јурска је област у Србији врло важна због особито доброга каменог угља, који се находи у њеним слојевима. Најбољи се такав угаљ вади из богатих мајдана код Вршке чуке.

У секундарној периоди, над данашњим земљиштем Србије, на послетку је се таласало Кретацејско море; оно је по свој прилици покривало сву нашу земљу, дакле многе и од оних делова, који су пре тога веома дуго изнад воде стајали. У томе су мору постали они многи кречњаци, што су распрострти по окрузима источне Србије: по Пожаревачком, Ћуприском, Црноречком, Алексиначком, Књажевачком, Нишком и Пиротском округу. У ове кречњаке долази већина и оних, по Ужичкоме и Ваљевском округу. Сем кречњака, у Кретацејскоме мору, особито у ранијем времену његова постојања, створили су се пешчари, глинци и лапорци, у којима су се местимице сачували и врло многи и лепи остаци тадањега животињског света.

Са терцијарном периодом почело је издизање Србије у велико и стварање њених високих планина. Земља се издизала и убирала, камените слојеви су се савијали и пуцали, а кроз отворене пукотине покуљала је тада на много места унутарња, растопљена маса, из које су се створиле трахитоидне стене; тада су се поглавито створиле и серпентинске стене, којих тако много има у нашој отаџбини. На више места отворили су се и вулкани, а из

њихових гротла покуљала је лава, истоветна са лавом, што је избацују неки данашњи вулкани. Као последњи одјеци некадање јаке вулканске радње у Србији, могу се сматрати врели извори, који данас избијају у бањама: Врањској, Јошаничкој, Алексиначкој, Брестовачкој и у Бањи у срезу Јабланичкоме.

Ово ремећење и издизање коре земљине, које је се на овој страни почело вршити са настанком терцијарне периоде, учинило је, те је се Кретацејско море повукло и оцедило, али је у исто доба северни део Србије поплавило Средоземно море, које је тада захватало средњу Јевропу и стајало у свези са Атланским океаном на западној и Инђиским океаном на источној страни. У току времена, за тим, Средоземно је се море сузило у Сарматско море, које је се пружало од Беча до Аралскога језера. Остатака, наслаганих у оба ова мора, има и у Србији; они се находе у друштву, и оних, из Сарматскога мора, има више но из Средоземнога.

Сарматско море, у постању своме још доста слано постпуно је се претварало у слатководно; због тога пак, што су у њему живели мекушци, какви се и данас живи виђају у Каспискоме језеру и Црноме мору, оно се зове у науци Понтиским. Али с тога, што његови талози покривају највећи део старе Пановије, ово се море веома често назива и Панонским. У Србији се Понтиски слојеви находе на врло много места, наслагани на ранијим слојевима терцијарне периоде.

Терцијарни се слојеви код нас састоје највише из песка и меког кречњака, са многим окамењеним пужевима и шкољкама; по њима се они врло лако од старијих стена распознају. Међу тим слојевима находе се врло често моћни складови каменога угља, који чини тако знаменити део великога минералног блага у Србији. Друго благо терцијарнога земљишта састоји се у његовој пито-

17
18
19
20
45
44
А У С Т Р И Ј А
В Л А Ш К А
Карловци
Вршац
Панчево
Земун
Београд
Бела Црква
Нова Молдава
Турн Северин
Видин
Кула
Дунав
Сава
Дрина
Смедерево
Пожаревац
Шабац
Крагујевац
Јагодина
Зајечар
Неготин
Брза Паланка
Велико Градиште
Сребрница
Митровица

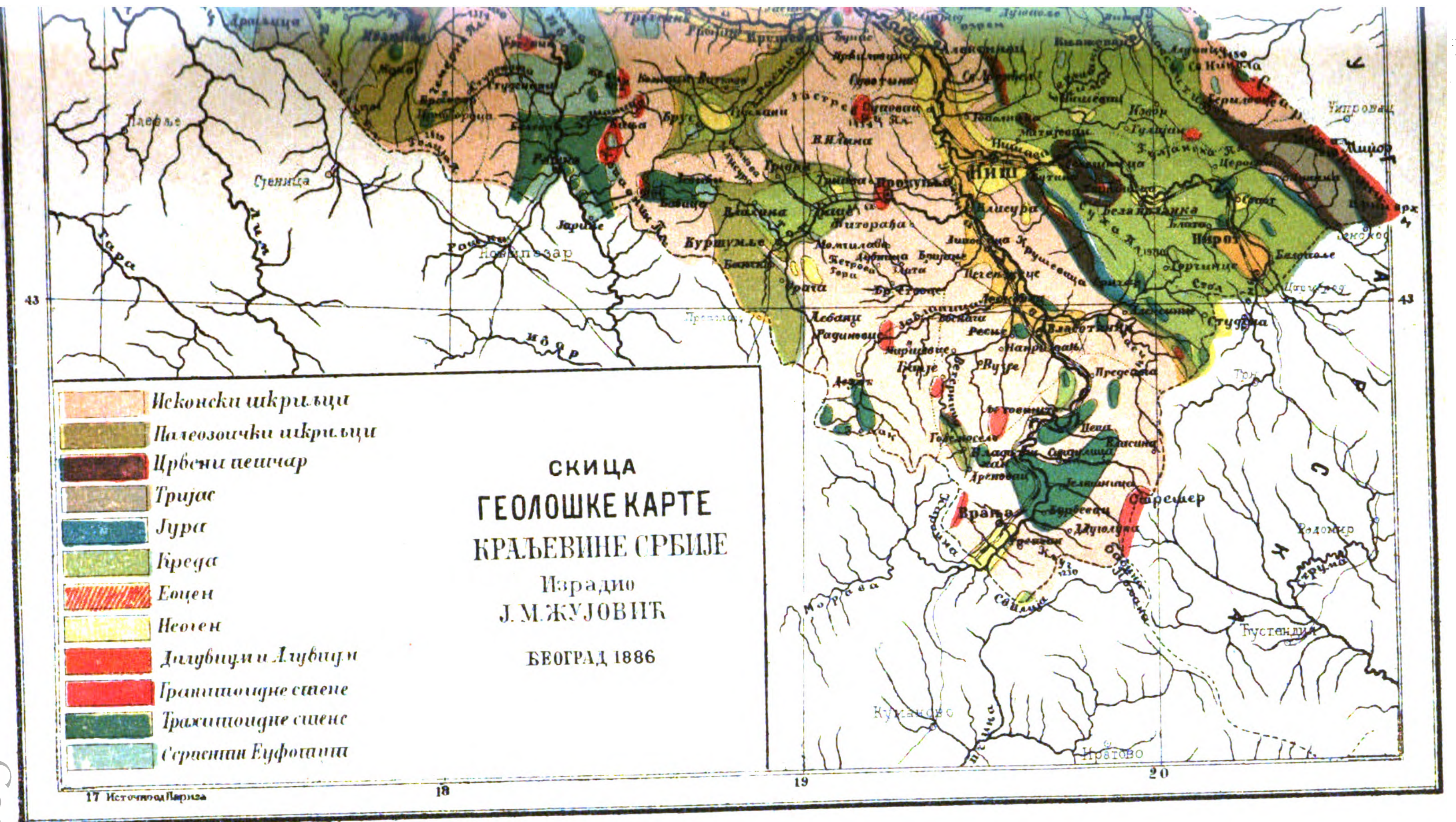
СКИЦА
ГЕОЛОШКЕ КАРТЕ
КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
Израдио
Ј. М. ЖУЈОВИЋ
БЕОГРАД 1886
Исконски шкриљци
Палеозоички шкриљци
Црвени пешчар
Тријас
Јура
Креда
Еоцен
Неоген
Дилувиум и Алувиум
Гранитоидне стене
Трахитоидне стене
Серпентин Еуфотити
Ниш
Пирот
Врање
Нови Пазар
Сјеница
Куршумље
Лесковац
Ђустендил
Куманово
Кратово
17 Источно од Париза
18
19
20
43
У Размери 1: 1,500000
Миријаметар (по 10 Килом.) 11,12 = 1 Ст.
Литографија М Јорговића Београд

мини и родности, коју надмашују само најмлађи наноси у равницама дуж река. Крајински, Смедеревски и Жупски виногради леже на терцијарноме земљишту.

По што је се оцедила вода и из тога последњег остатка Средоземнога мора, у Србији су остала још само језера, која су испуњавала данашња поља и корутине, око напред већ поменутих река у унутрашњости земље.

Сад је у историји коре земљине настала кватернарна периода, у којој су се и она језера оцедила, кроз пукотине, створене на који било начин, и у којој су се ижљебили главни олуци за отицање вода. Тек је у овој периоди речни сплет у Србији добио карактер, који у главним потезима својим одговара данашњем; и од тога је времена текућа вода једини водени фактор, који је мењао и данас мења облик земљишта у нашој краљевини. У овој периоди постали су најмлађи геологиски слојеви, који су образовали равнице поред наших река. Ови су слојеви постали од наноса оних текућих вода, које их просецају и које их новим наносом и данас подебљавају.

Ако би хтели да преставимо геологиски изглед наше земље у кратко, онда би могли истаћи само две разне врсте земљишта. Једно је заузето кристаластим, силикатним стенама а друго је заузето секундарним кречњацима.

Земљиште, заузето стенама прве врсте, одликује се бујнијим биљним светом, веома пространим шумама и суватима, чешћим али водом сиромашнијим изворима, знатнијом количином влаге, већим падом река и бреговима мање кршним. Напред смо видели да се таквога земљишта највише находи у двома троуглима: у троуглу Јавор, Црни Врх, Руј и у троуглу Голубац, Текија, Рготина.

Кречњак заузима велике просторије у западној а још веће у источној Србији. У његовој су области шуме јаче затрвене, сувати и пашњаци у опште слабији, брда кршна и голетна, живица тања и сувља, извори ретки али обично

водом врло богати, речне долине ждреловите, реке ћудљиве. Међу рекама, које кречним земљиштем теку, има пуно «сушица» и понорница.

У кречним је пределима вода издубила и излокала многе, велике, често и веома разгранате пећине, у којима се понегде находе и остаци препотопних животиња и човека. У овоме су погледу најзанимљивије пећине: Злотска, Преконошка и Петничка (окр. Ваљевски). Површина ових кречних предела изрешетана је вртачама и понорима. Вртаче су махом округле рупе, које иду на левак; горњи им је пречник различне величине, каткад од неколико десетина а понекад и од неколико стотина метара; често се развуку и у дугуљасте долинице, опет без изласка. Бокови вртача имају прилично благ нагиб, тако, да су често и травом обрасли, али и ма како да су стрмените и оголићени, опет ће им се на дну наћи понешто родне живице, коју је, у томе оскудно становништво оних предела, засејало чиме било, али најчешће кукурузом. Вртаче се находе обично по високим заравнима планинским; ређе су осамљене, већ се обично јављају у већем или мањем низу; пукотинама пак, које им од дна почињу, оне стоје у свези међу собом и са унутрашњим пећинама. Водени талог у овим пределима, ухваћен у вртаче, нема изласка површином земље, већ силази кроз оне пукотине у дубину, где се мрежом од подобних танких жица прикупља у подземне реке, које овде онде искачу на видик у облику врела, са огромном количином воде.

БИЉНИ СВЕТ (ФЛОРА)

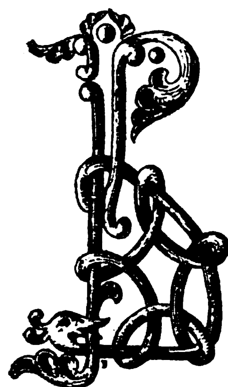

огаство и разноликост биљнога света једне земље одговарају поглавито просечној клими, која у њој влада, али је и на једно и на друго од јакога утицаја и већа или мања разноликост мёсних или предеоних клима, које владају у разним крајевима исте земље. Ми смо, говорећи о клими Србије, видели, да она, узевши је просечно, спада у средњојевропску климску област, али да је у њој доста и предеоних клима, које се, као што смо се и уверили, међу собом доста разговетно разликују. Србија истина нема високих планина, али је она и пак брдовита земља са веома замршеним сплетом планинским; у њој се планински ланци, различне висине и веома различнога нагиба у свима правцима пружају, што свакојако, није могло остати без утицаја на разноликост предеоних клима, па, наравно, и на разноликост у биљноме свету. Но богаство и разноликост биљнога света зависи још и од каквоће и састава живице, дакле онога слоја земљине површине, у који биље своје жиле пушта, па чак и од камените подлоге тога слоја. Србија се и у томе погледу

може похвалити великом разноликошћу а нарочито у погледу на састав оне камените подлоге. Огњене стене: гранит, трахит и још неке, по свима су крајевима наше

Карта распрострањења биљног света

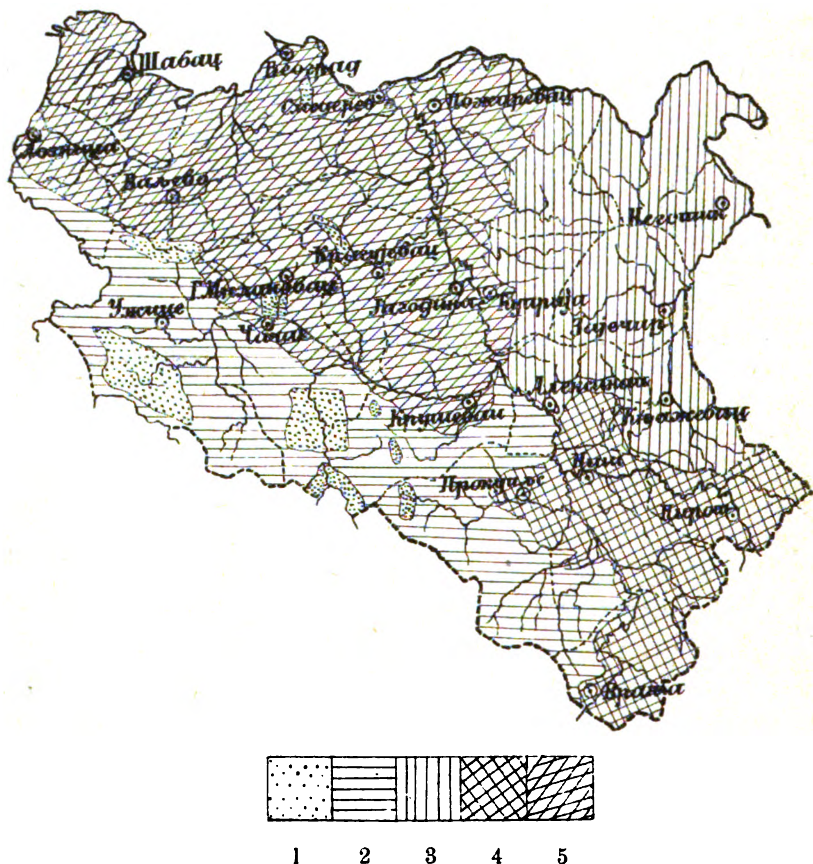

1. Серпентинска флора, 2. Флора Источних Алпа. 3. Флора Јужних Карпата 4. Флора Западнога Балкана. 5. Флора Шумадиска.

краљевине издигле свакојаке стене воденога постања, и додиром својим са њима произвеле где једне где друге преображене стене, као што су: мрамор, доломит, бастит и на послетку серпентин, који заузима приличан део

површине Србиске, који је подлога особеноме биљном свету и коме припада велики део оних ређих биљака, што чисто нашој флори припадају. На послетку, земљописни положај као и висински облик Србиски, такви су, да је могућно било биљноме свету и околних, не само суседних него и даљих крајева у њу прелазити и ширити се, где јаче где слабије.

То су све узроци са којих је Србија необично богата биљним светом. И ово богаство није само у броју фела него и у великоме броју биљака, које су само у њој нађене, а тако и у мноштву фела, које су у нашу земљу доспеле из свих суседних, а често и далеких предела. Само је неколико Јевропских флора богатије од флоре Србиске и то су: флора Грчка, Далматинска, Јужно Италијска, Јужно Францеска и флора Пиринејскога полуострва. Но и то њихово веће богаство долази отуда, што су готово све те земље заишле много даље на југ, што имају зимзелени појас, што су поред мора те имају далеко више слатинских биљака (халофита), и што имају и далеко виших планина: многога које чега дакле, што све Србији не достаје.

У Србији је до сад нађено и описано свега две хиљаде двеста и педесет биљака са вйдним цветом; оне се могу поређати у шест стотина и осам родова и сто и двадесет редова. Од свих тих биљака 524 феле долази у једногодне, 182 у двогодне, 1325 у дуговечне биљке, а 219 фела у дрвље или шибље. Значајно је велики број композита и граминеја: првих има 277 а других 189 фела.

Међу биљкама флоре Србиске биће на стотину фела које искључиво њој припадају, које дакле нису више ни где нађене, те су, према томе, за науку са свим нове.

Највећи део Јевропе лежи у области шумске флоре старога света. Ова област захвата и сву водопађу Црнога

мора на Балканскоме полуострву, па наравно и Србију, коју, на њеној југозападној страни, додирује област Средоземнога биљног света.

Флора наше земље може се поделити на четири предеоне, по простору, који обухватају, веома неједнаке флоре, а на име на: флору Шумадиску, флору Јужних Карпата, флору Источних Алпа и флору Западног Балкана.

Шумадиска флора захвата осем Шумадије још и Посавину, до подножја Цера, Борање и Гучева, за тим, равније делове Пожаревачкога и Ћуприскога округа и на послетку, Поморавље Крушевачког округа. Површина је Шумадије истина брдовита, али се брда не одликују великом висином: највиша тачка у њој, Велики Штурац на Руднику, једва стиже висину од 1104 м. Хумовити ланци који се од Рудника поступно спуштају у долине река, што обухватају овај крај наше земље, широких су коса и веома благих нагиба, те дају могућности за земљораднју и по највишим странама њиховим. И заиста, добар део површине Шумадиске заузимају рађене земље, њиве и ливаде; има тамо повише и винограда, а једна петина од прилике, биће под шумом. Шуме су већином храстове: сладун, граница, лужник и цер; мање има букве, и то у Левчу, на Руднику, Венчацу, Космају и североисточној страни Авале. Четинара има веома мало, и то нешто јеле у Гледићској цланини, а по гдекоји бор, што се виђа овде онде у Рудничкоме, Крагујевачком и Београдском округу, не зна се да ли је сађен или је остатак од некадањих борових шума.

Због једноликости састава камените подлоге, слабога узвишења а поглавито због поступнога нагиба Шумадије према северу, ова флора нема биљака које би припадале искључиво флори Србиској. Флора Шумадиска по већини биљака својих може се сматрати као продужење Панонске флоре.

У Шумадиској флори нађен је до сада незнатан број биљака из осталих флора наше краљевине којима би се она нарочито одликовала.

Флора Источних Алпа обухвата сав, југозападни, планински крај Србије, одонуд Мораве и Јадра а од Јастренца до Гучева. Овај крај достиже највећу висину у Сухоме Рудишту, на Копаонику (2106 м.), око кога се још доста високо дижу и Жељин (1822), Голија (1819) и Јавор (1700), и на десетак других врхова око 1000 м. висине. Све више косе и заравни наших Источних Алпа, на Копаонику, Одвраћеници, Јанковоме Камену, Голији, Чемерници, Златибору и Јабланику заузимају сувати; само нижа удоља око Расине, Ибра, Моравице, Дрине, Градца, Јабланице и Топлице роде житом, а лоза успева честито само у подножју Копаониковоме, у Жупи, у Топлици и под Јелицом око Чачка. Сву осталу површину заузимају шуме и то већином букове; храста има ређе и то је љутик и тек по присојним странама сладун. Ова је флора једина у Србији, у којој четинари заузимају велике просторије. Међу њима је најаче распрострта смрча, која је на Копаонику, Голији и Ивици погдешто измешана са јелом. На Златибору има доста белобора, а по каменитит обронцима Копаоника и Стола, више Студенице и око Мокре Горе расте и црнобор. На тој страни, по височима око Дрине, нађе се и по која оморика, четинар веома редак и тек недавно опажен и описан.

До данас је у овој флори нађено тридесет и девет биљака, којих нема ни у којој предеоној флори Србиској.

Флора Јужних Карпата захвата целу водопађу Тимока и водопађу Дунава, осим горњих делова Печке и Млавске водопађе; за тим, горње делове речних долина, које се стичу у Велику Мораву и, на послетку, целу водопађу Моравице, десне притоке Бинчачке Мораве. Карпати, који неколиким гранама својим прелазе у Србију између Рама

и Кладова, дижу се на више места у приличну висину: Сто има 1174 м. Лисац у Бељаници 1321, Ртањ 1563, Малиник 1142 м. Значајно је осем тога и гранање планинских ланаца у области ове флоре: они се пружају у свима правцима и на тај су начин допустили овоме крају да се изложи утицајима свих ваздушних струја, и разноликоме осветљењу и загревању од сунчаних зрака, што је све од несумњивога утицаја било на разноликост биљнога света и његово богаство у флори Јужних Карпата.

У овоме су крају родне земље ограничене на нижа поречна места поред Дунава, и по долинама и корутинама Моравских притока: Моравице, Црнице и Ресаве, за тим, око Тимока, па у долини Хомољској око горње Млаве и по корутинама у горњем Пеку. У присојним местима и ако висина не брани, има тамо свуда винограда; већи је пак део Јужних Карпата, особито онуда, где је подлога силикатна, покривен шумама, највише буковим а где што и лужниковим. Четинари су веома слабо заступљени, и то само јелом, које има у Ресави и на западноме обронку Ртња; мање још има тисе: само по каменитим странама Штрица. Где је подлога кречна, тамо су само блажије стране обрасле шумом; стрменитије пак стране и врхови већином су голи или на ретко обрасли шибљем или омањим дрвљем као: мечијом леском, тврдаком — врста јавора —, црнограбићем, а најчешће јоргованом.

Област ове флоре и ако је по величини тек трећа на реду, и пак је по броју биљака, којих није нађено у другима, прва: таквих биљака има у њој шесет и четири.

Флора Западнога Балкана обухвата југоисточни крај Србије, у коме се огранци ове планине, идући на север, вежу са Карпатима а идући на југоисток са Источним Алпима. Ови се огранци веома разнолико мрежају, због тога су пуни увала, корутина и нешто пространијих поља, која су сва некада била језера и у које се сливала вода

с околних планина, по којима, данас, теку само мање или веће реке. Осем неких мањих поља, као што су: Белопаланачко, Сурдуличко (Бело поље) и т д., осем Власинскога блата и неколиких корутина, у овоме крају имају и четири пространија поља, а на име: Нишко, Пиротско Лесковачко и Врањско поље. На овој је страни и највиши врх целе Србије, Мицор (2240 м.), на Старој Планини; осем тога има их и неколико других, који се знатно примичу висини Копаоника, као што су: Големи Камен (1980) на Сухој Планини и готово толико исто високи, Велики Стрешер, изнад извора Врле реке и још неколико других. Флора Западнога Балкана обухвата други суватски предео Србије. Непрегледним меким зеленилом ових планинских ливада постављене су многе високе заравни под Старом Планином, око Братkове Стране, у Дарковачкој планини и у горњем делу водопађе Власинске и Врло-речке.

Шуме су у области ове флоре ретке, особито у већим висинама: људска их је рука немилице затрла. Готово само по успртим и готово неприступним странама има по која гушћа шума: под Старом Планином, под Сухом Планином, око Власине, у Варденику и Чемернику и у Топлици. Те су шуме већином букове, у нижим местима помешане са другим лиснатим дрвљем: дубом, грабом, јавором и т. д. а четинари се само по где што виђају и то у Старој и Сухој Планини, над буквом, као омања тамно зелена платна.

Преко ниске водомеђе која Моравску долину од Вардарске дели, у флору овога краја прешло је доста биљака Грчко-Македонске флоре; с тога, и ако је њена област много мања од области осталих, и пак је у њој нађена четрдесет и једна биљка, од којих ни једна не прелази у Карпате.

Прве три флоре проткане су још двема флорама мањега пространства, а на име: серпентинском и пешчаном

или степском флором. Серпентин се у Шумадији јавља, овде онде, под Авалом и Космајем; на југу од Венчаца заузима већ велика платна, од којих се оно, југоисточно, наставља чак с ону страну Мораве, у Копаониковоме подгорју; оно пак југозападно платно, преко Сувобора и Маљена савија у Поникве, Ивицу и Златибор. Међу биљкама што овуда расту има их, које се више ни где не могу наћи осем на серпентинској подлози. Тридесет и две такве биљке нађено је досад у серпентинској флори Србије.

Пешчана флора обухвата пескове, који се простиру поред Дунава, од Рама до Голупца, од Кладова до Корбова и мало ниже, од Праова до Радујевца. Ови су пескови обрасли особеним биљним светом и њихова флора може се сматрати као наставак степске флоре, коју је овамо донела кошава, из јужне Русије а преко Румунске. На тако маленоме, биљем и онако сиромашноме простору, нађено је преко двадесет биљака, које искључиво овој, пешчаној флори припадају.

Зна се, да биљу, идући уз планину, опада и богаство и разноликост и бујност, и то у толико већој мери у колико се више пење, и да га, на послетку, онамо, иза снежне границе и са свим нестаје.

Како у Србији ни један плалински врх не допире ни близу до границе вечитога леда и снега, то по топлоти, могућно је биљу хватати корена и по највишим местима њеним, ако му само што друго не смета. У погледу на ово распростирање биљака у висину, Копаоник је код нас најбоље испитан, те ће нам он моћи и за сву Србију дати просечну меру.

На самоме подножју подгорја Копаоникова, у Жупи и Топлици, роде обилато сва житà, воће и винова лоза, која даје особито добрих вина. Нижим странама овога подгорја још се шири воће и стрмна жита, али су се њих већ на јако прихватиле шуме, које се састоје из обич-

нога нашег, лиснатог, шумског дрвећа: цера, границе, бељига и граба. На средњим висинама, особито у осоју, шуме су већином букове, прошаране, овде онде, јелом и брезом, а понегде, и ако ређе, и црнобором. Одавде на више освајају већ четинари: црнобор, јела и смрча, а буква и ако се где јави, она је већ јако закржавела. Раж и јечам заилазе донекле и у овај појас. На још већој висини, где нема већ ни закржавеле букве, где је чак и за јелу и бор студено, још расте смрча, и око ње ниско, махом на земљу оборено шибље: кржљава вења, боровница и црница. Још даље у висину, дрвету нема станка; тамо настају сувати: гибак и сув бусен, састављен од разних планинских трава.

По висини дакле, на Копаонику:

Винова лоза иде до	500 м.
Јечам	900 «
Буква	1400 «
Јела	1600 «
Смрча	1950 «

ЖИВОТИЊСКИ СВЕТ (ФАУНА)

зроци, који утичу на јаче или слабије распрострањење појединих врста животињских, врло су замршени, и ни до данашњега дана нису објашњени довољном светлости. Но и пак, по ономе што се у томе погледу зна, може се као поуздано казати толико, да распрострањење животињскога света зависи не само од истих, климских и земљишних прилика, од којих и распрострањење биљнога света, него још и од већега или мањег обиља овога последњег. Животиње стоје у непрекидним, разноликим, често и врло заплетеним односима са својом околином: оне од ње добијају своју храну, стоје под утицајем светлости, топлоте и влаге ваздушне, која се у њој находи, зависе од правца и јачине ваздушних и водених струја и т. д. Како су све ове погодбе, у којима животињски свет постаје и развија се, на разним крајевима земљиним веома разнолике, то је разумљиво, за што и различне животиње нису равномерно распрострте преко целе површине земљине, већ су остале ограничене на извесне, простра-

није или уже области; јер у извесној околини, која извесној животињи даје све погодбе за угодан јој развитак, друга животиња вене или и са свим пропада, често и за веома кратко време.

При разматрању распрострањења животиња долази једна тегоба, које код биљака нема, или бар не у толикој мери. Области су биљака прилично јако постојане, док се то за животиње, особито оне савршеније, као што су кичмењаци, не може казати; јер они не само да у себи самима имају погодаба за независнији живот од свих оних утицаја које поменусмо, него имају, већином, и веома велике способности за кретање, с једнога места у друго. Но у колико је у опште било могућно све тегобе савладати, земљина је површина у погледу на животињски свет подељена на шест великих области, које су опет издељене на двадесет и четири округа. Према овој подели Србија долази у Палеарктичку област и у њен Јевропски округ, који обухвата северну и средњу Јевропу, и коме је на југу граница у Пиринејима, Алпима, Шар Планини, Балкану, Црноме мору и Кавказу.

У испитивању животињскога света, у Србији, није се код нас отишло далеко од почетака, које је са свом научном збиљом учинио наш учени Ј. Панчић. До данас пак описани су: сисари, тице, гмизавци (рептилије), водоземци (батрахије), рибе, правокрилци (ортоптере) и шкољке. Ма да је овај опис већином далеко од потпуности и ма да у опис неколиких класа животињских није ни кључено, опет, по ономе само што је описано и што се зна, може се без зазора казати, да је Србија тако исто богата и животињским као год и биљним светом. Исти, разноврсни узроци, који су изазвали онако велико богаство и разноликост биља у Србији, нису у томе погледу остали без одсуднога утицаја и на животињски свет у њој. Од осамнаест сисара, карактеристичних за Јевропски животињски округ, у Ср—

бији се находи четрнаест на броју, а на име: дивокоза, кртица, шумски миш сурлаш, јеж, слепо куче, пуваћ, шумски миш, зец, јазавац, медвед, вук, лисица, куна и видра. Од четрнаест родова тица, који су најглавнији преставници тичијега света у овоме округу, тринаест има својих преставника у Србији; у њих долазе нарочито: кос, дрозак, сеница, плиска, стрнадица, зеба, врабац, крстокљуна, сврака и тетреб. Два рода гмизаваца и тринаест родова риба, који се сматрају као главно обележје Јевропскога животињског округа, у Србији сви имају својих преставника; а од пет родова водоземаца, само је један незаступљен.

Од поменутих, код нас описиваних класа животињских, код нас је описано свега шест стотина и четрдесет фела, које се могу поређати у две стотине шесет и пет родова и двадесет и седам редова. Број фела од појединих родова и редова видеће се из ове таблице:

А. **Кичмењаци**

I. КЛАСА: СИСАРИ

1 ред:	Љиљци	родова	5	фела	18
2 «	Зверови	«	9	«	21
3 «	Глодари	«	10	«	22
4 «	Дебелокожи	«	1	«	1
5 «	Преживари	«	2	«	3
5 редова	. . . .	родова	27	фела	65

II. КЛАСА: ТИЦЕ

1 ред:	Грабљивице	родова	21	фела	37
2 «	Пузавице	«	3	«	10
3 «	Викачице	«	6	«	7
4 «	Певачице	«	37	«	124
5 «	Голубови	«	1	«	4
6 «	Коке	«	4	«	11

7 ред:	Штакаре	родова	27	фела	57
8 «	Пловице	«	13	«	51
8 редова	. . . .	родова	112	фела	301

III. КЛАСА: ГМИЗАВЦИ

1 ред:	Корњаче	рода	2	феле	3
2 «	Гуштери	«	2	«	4
3 «	Змије	«	5	«	10
3 реда	. . . . .	родова	9	фела	17

IV. КЛАСА: ВОДОЗЕМЦИ

1 ред:	Жабе	родова	6	фела	11
2 «	Дуждевњаци	«	3	«	5
2 реда	. . . . . .	родови	9	фела	16

V. КЛАСА: РИБЕ

1 ред:	Кошљорибе	родова	37	фела	60
2 «	Штитоноше	«	1	«	7
3 «	Колоусте	«	1	«	2
3 реда	. . . . .	родова	39	фела	69

Б. **Инсекти**

1 ред:	Правокрилци	родова	6	фела	137
1 ред	. . . .	родова	6	«	137

В. **Мекушци**

1 ред	Шкољке	родова	7	фела	34
1 ред	. . . . . .	родова	7	фела	34

Пре неколико десетина година, док је Србија била веома ретко насељена земља и док је већину њене површине покривала густа, непроходна шума, животиње је у њој било много више, али од то доба па до данас стање је знатно измењено. Народ је се намножио, шуме су већ јако проређене, и плуг дере данас мирно и по оним местима, куда се пре није пролазило без опасности

од какве звери. Тако је животињскоме свету данас атар доста јако сужен и тако је дошло, да су неколике, повеће животиње и ако не са свим уништене, али и пак веома ретке постале. Изванредно је на прилику ретка дивокоза, тако исто и дабар, рис и видра. Но остале животиње има још доста. Тако, на прилику, од крупнијих зверова, вукова има још толико, да у извесним, планинским крајевима у стоци грдне штете почине, и да се морају хајком гонити и затирати. Много мање има медведа, али ипак, у планинама источне Србије нису ни тако велика реткост; па има доста и јазаваца и особито лисица. Од глодара је зец веома јако распрострт: има га и у непосредној околини и самих вароши, те је због тога и најобичнији и најиздашнији предмет лова. Од дебелокожих има дивљега вепра у великим шумама по Повлену, Копаонику, Мирочу и Старој Планини. Од преживара срна је још доста честа, по свима, иоле пространијим шумским пределима нашим, али по оним непрегледним шумама у Мирочу и око Мајданпека има и јелена. У шумама поред Дрине виђа се покаткад дивокоза.

Суседство Србије са средоземним животињским округом чини, те је она веома богата тичијим светом. У Јевропи је познато до сада четири стотине и осамдесет фела тица, и од њих је у Србији нађена три стотине и једна фела. Негледајући на то, што код нас по својој прилици све тице још нису описане, опет, ослањајући се само на овај познати број, богаство Србије у тицама види се тек онда јасно, кад се она упореди са Немачком. Ова је земља од Србије не само једанаест пута већа него се наслања приличном дужином и на само море, па и пак у њој нема више од три стотине и педесет фела тица. Богаство Србије у овоме погледу чине нарочито тице селице: зимње, које се к нама селе зими из северних, хладних предела и летње, које долазе лети, из топлијих предела јужне Јевропе а наро-

чито северне Африке. Зимње су селице готово све водене тице, а међу летњима поред водених има највише певачица, дакле оних тица, које се већином бубама и црвима хране. Зимње се селице код нас не легу а летње чине то све из реда.

Сваки крај у Србији има своје особитости и у погледу на тичији свет; свуд ће се наћи која тица, које у другоме крају нема; али су за њихово распрострањење у самој земљи од особите важности извесни предели, као што су голети, повиши кршеви, пешчане равнице, попространије баре и виша брда. Тако, по неприступним кршевима ових повиших планина у Србији, вију своја гнезда две врсте орлушина: брадан (Gypaetus barbatus) и крагуј (Vultur monachus), најкрупније грабљивице старога света; неколике врсте опет великих орлова гнезде се по мало нижим кршевима, а по њима долазе јастребови и соколови и различне врсте нотњих грабљивица. По баруштинама посавским, од Раче до Београда, виђају се све врсте водених тица, које су у Јевропи познате. По голим брдима Књажевачког округа живе неке ређе феле из рòда камењарака (Saxicola). Тетреб се находи на Ивановој ливади, Копаонику и Столовима. По једна веома ретка врста јаребица камењарака, са црвеним ногама и црвеним кљуном, виђа се по камењарима у Подрињу и на Копаонику, где има и планинске шеве и планинске чавке, такође са црвеним кљуном и ногама и т. д. На песковима у Крајинскоме Подунављу има степске шеве, која долази из јужне Русије, а по свој прилици биће тамо и других тица, које су још и у јужној Русији виђене.

Од риба, у Србији је до данас нађено око седамдесет фела, дакле нешто више од једне трећине свих риба, које живе у слатким Јевропским водама. Риба има код нас свуда: и по рекама и по потоцима и барама; у великим водама има их од много руку и различите величине;

у мањим су речицама мање и често у свакој друкчије; па ни мање наше баре нису без риба. Неке феле находе свуда што им је за опстанак потребно: тако, шарана и караша има и у великим и у малим рекама, и у барама; неке воле само баровита места или бар тиху воду, као лињак рапа, чиков; друге се задржавају само у бистрим водама и шкаљевитим потоцима, као: младица, пастрмка, пеш и још неке; најпосле, неке пробаве већи део живота у мору и само се ради мрештења селе у реке, од куда се, обично пред јесен, опет у море враћају, као: јесетра, моруна, скумрија и т. д.

Најобичније су наше рибе: шаран, караш, кесега, платика, сом, сабљарка, чиков, гргеч, балавац, штука, деверика и црвенперка; ређе су: мрена, смуђ, вретенар, јаз, пастрмка, младица, брзак и још неке; неке бораве само у већим рекама, као све штитоноше: јесетра, сим, кечига, паструга, кашикар, моруна и скумрија; најпосле, неке су ограничене на особите воде, спадају дакле у реткости рибљега света у Србији, као: златна риба у Пеку, ласка у Тимоку, грегорац, рапа и белка у Неготинскоме блату, платичица у Црноме Тимоку и у језерцу св. Петке, и гаовица у Ћетињи и Дрини.

У Јевропи се броји на 60—70 фела гмизаваца а у Србији их има, до сад описаних, 17 фела, дакле 5—7 фела више но у Немачкој, у којој се броји 10—12 фела. Водоземаца има у Јевропи 30 фела; у Немачкој их има 16 фела, толико их је описано и у Србији, но зна се већ данас, да их има приличан број још неиспитаних.

Правокрилаца је у Јевропи описано 417, и од њих је у Србији нађено до сада 137 фела.

Шкољака је код нас описано 34 феле, али по мишљењу научних стручњака, овај ће се број знатно умножити, када сви крајеви Србије буду боље испитани.

НАРОД

НАРОДОПИС (ЕТНОГРАФИЈА)

А. ПОРЕКЛО И РАЗМЕШТАЈ НАРОДА

КАМЕНО ДОБА, ХИСТОРИСКО ДОБА, ДАНАШЊЕ СТАНОВНИШТВО.

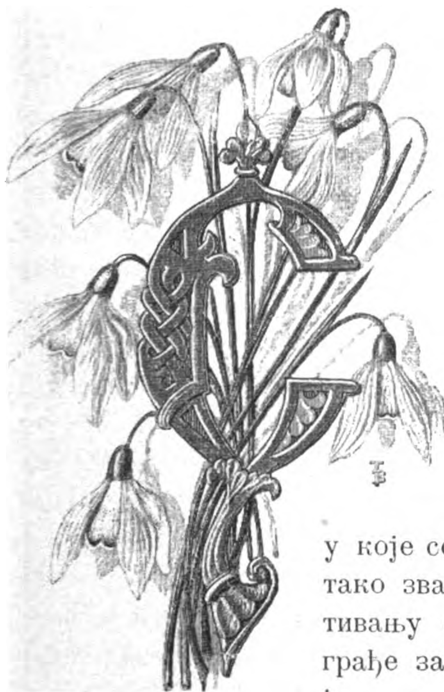

рбија није била без својих људских становника ни у само предисториско време, па чак ни у време, у које се за метале није знало, у тако звано: камено доба. У испитивању овога доба и прибирање грађе за познавање човека, који је тада у Србији живео, код нас су тек учињени веома скромни почеци, али кад се једном та испитивања наставе с планом и у већем размеру, трагова људскога живота из тога каменог доба, ван сваке сумње, наћи ће се у веома обилатој мери.

Човек каменога доба а нарочито онога старијег, становао је по пећинама. Пећине су најчешћа појава у кречним слојевима камените коре земљине; па како је пространство ових слојева у источној Србији далеко веће но и у једноме другом крају њеном, то је тамо и пећина доста, па често и веома пространих; с разлогом се дакле може узети, да је у оно предисториско доба, овај, источни део Србије, морао имати највише становника. Од ових пећина само је неколико и то овлаш испитивано, па се и пак у њима нашло белега, које сведоче, да је човек у њима живео и бавио се. У Јелашничкој и Сићевачкој пећини, у Нишкоме округу, нађене су рбине земљанога посуђа, прављенога слободном руком и веома незграпног. То је исто нађено и у Преконошкој пећини у Књажевачкоме и у Лазаревој пећини, код Злота, у Црноречкоме округу, заједно са костима пећинскога медведа, који је у незнано доба изумро. У Лазаревој пећини, осем тога, нађене су и нaглодане кости животињске, по неке и расцепљене, из којих је извађена срж, а нађено је и једно шило од јелењега рога.

Но трагова људскога живљења и боравлења у нашој земљи, у предисториско време, нема само по пећинама.

У геологискоме кабинету наше Велике Школе има малена али и пак веома поучна збирка оруђа, начињенога човеком каменога доба, за разне циљеве, и сакупљенога по разним странама Србије, изван а често и веома далеко од пећина. Има га и из ранијег и из познијег времена овога доба. Оно из ранијега доба неотесаније је и незграпније, оно пак из новијега времена згодније је, углађеније и носи трагове већ некога развијенијег укуса, који није гледао само на практичну употребу оруђа већ и на лепоту његову. У овој збирци највише има предмета, који су служили као оружје, за напад и одбрану. У оном каменом добу, најглавније је оружје био бат, који без

мало са свим има облик данашњега, великог, гвозденог, ковачког чекића, само што је био од камена. Таквих батова нађено је неколико: један у Прањанима на обали Каменице, која утиче испод Каблара у Мораву; један у Крагујевцу, при копању темеља за димњак тополивнице; један и то од базалта, у Нишу, у кориту Нишавском, за тим бат од серпентина нађен у Раброву,[1] бат од трахита из Мрмоша окр. Крушевачког, и бат из Грљишта окр. Црноречког. Од другога пак оружја, нађено је једно сикирче од трахита у Ресави, недалеко од Миливе, за тим одломак од сикире од базалта, нађен недалеко од бање Нишке, заједно са комадом вештачки обрађеног кремена, који је или одломак од каменога ножа или врх од стреле, и један кесер нађен у Грљишту. Од оруђа за другу употребу нађена је у нишавскоме шљунку, код брда Врежине, једна тестерица од камена, и у Стојнику, окр. Београдском, један чекић или управо тучак. На послетку, од накита нађен је у Заблаћу, близу Чачка, читав ђердан од ћилибара, у коме су зрна прости груменчићи, без икакога вештачког облика. Овај ђердан припада најпознијем каменом добу, и сведочи, да је тада већ било некога саобраћаја између наших и других, далеких крајева, а тако и размене добара; јер се ћилибар у Јевропи, у најстарија времена, вадио само на обалама Балтичкога мора и отуда разносио на све стране.

Но Србија није без споменика људских ни из доба првих почетака историских. Унке[2], које се овде онде виђају по отвореним и равним местима, у долинама повећих река, очувале су спомене о неком становништву, које не само не живљаше по пећинама него које, судећи

[1] Овај је бат као corpus delicti доспео недавно у Пожаревачки суд, пошто је окривљеноме послужио за исту цељ, за коју га је начинио и човек каменога доба: на име, њиме је син убио свога оца.

[2] Управо *Хумка* од хум. Унке се код нас зову и могилке, могиле. Тако их зову и Руси. У Херцеговини се зову: гомиле.

по предметима у њима нађеним, беше на далеко вишем ступњу образованости. Унке те нису ни шта друго до већи или мањи хумићи од камења или земље, које је то незнано становништво подизало на гробовима својих старешина или војвода. Таких унака има овде онде по целоме свету; народи који их градише беху већ на измаку из каменога доба, јер се у гробовима под њима налази ствари не само од камена већ и од туча, а у некима и ствари из познијега времена. Таки су неки народи живели на Балканскоме полуострву и један од њих живљаше на источној страни његовој. По непрекидноме низу унака што га је тај народ за собом оставио, и који се где гушће где ређе протеже од Босфора до Ниша, види се, да су му се станишта низала све по оним пределима између Балкана и Родопа, кроз које је у историскоме добу непрестано ишао друм од Мораве Цариграду, и да је допирао чак до саме Мораве.

За унке у Србији зна се за сад само у Нишавској долини, ма да се речи: унка и могила чују и по другим крајевима.[1] Ове је унке без сумње подизао исти народ, који и оне попут Босфора. Прва и највећа находи се на нашој југоисточној граници, близу утока Цариბродске реке у Нишаву. Друга се находи на јужноме подножју Сарлака, брега изнад Пирота; трећа испод Станићева Хана, између Беле Паланке и Пирота и четврта, најзападнија, пред Нишем, на десној обали Нишавској, у правцу од Нишке Бање ка Кнез селу. Ни једна од ових унака код нас није до сад раскопавана ни испитивана. По истраживањима пак чињеним по ункама око Пловдина, има вероватности мишљење, да су и њих као и остале на Балканскоме полуострву подизали Трачани, који су живели источном страном његовом. Но свакојако је значајно, да је се у нашим народним песмама сачувао доста јасан спо-

[1] Тако се, на прилику, једна малена притока Млавска зове: Могила.

мен не само о овим ункама него и о циљу рад кога су подизане, као и о неким појединостима при сахрањивању, које потпуно одговарају ономе, што се находи при раскопавању тих прастарих гробова. Тако, једна народна песма певајући смрт војводе Кајице каже:

«На гробу му оружје простреше
«Од Мацара унку начинише
«Оградише гроба Кајичина[1]

У Херцеговини се унке зову «гомиле». Не зна се да ли су гробови, али по томе, што се око њих, о празницима скупља народ у скупове, и тамо ради све оно што се код нас о сабору ради, а нарочито се надмеће у јуначким играма, и по томе, што се код неких, «клетвених», гомила и заклињу, може се мислити да је све то из некога тамног сећања на њихово првобитно порекло.[2]

*

У историскоме времену осем Грка, на Балканскоме се полуострву помињу као староседеоци још и Трачани и Илири. Трачани се шираху земљама с обе стране Балкана, наслањајући се на истоку на Црно и на југу на Бело море. Илири пак захватаху северозападни крај полуострва и наслањаху се на Јадранско море, целом његовом дужином. Има разлога за мишљење, да су се оба ова народа додиривала областима својим у данашњој Србији, и ако се за сада не зна баш у којим границама. Но у трећем веку пре Христа, навалише на ову страну Јевропе Келти, па заузеше и један део Балканскога полуострва, заједно са пределом у коме се данас наша земља находи, и баш ту, на месту данашњега Београда, престонице Србиске, основаше своју престоницу и назваше је:

[1] Вук II. 489.

[2] J. Памучина, Српско Далматински магазин, 1866.

Singidunum. Али се Келти не задржаше дуго у овим крајевима; после упорних и крвавих бораба они на послетку морадоше узмаћи испред нових, силнијих освајача, испред Римљана, који, по што савладаше још и Илире, утврдише стално своју владу на овоме полуострву, и у току времена већином полатинише оно народа на њему, што беше остало после пустоши крвавих ратова.

Сеоба народа која у току времена настаде, поче потресати римско господарство на овоме крају. У другоме и трећем веку по Христу кидисаваху овамо Готи и други различни народи, све пред собом рушећи и опустошававајући; сила римска узмицаше сад испред њих онако исто, као што је пре наступала према Келтима, Трачанима и Илирима. Око почетка петога века почеше се упућивати на ову страну јаке гомиле народа Словенске родбине, а око половине седмога века видимо где долазе и Срби, из старе своје постојбине иза Карпата, и да се после краткога тумарања по Балканскоме полуострву, на послетку стално настањују у земљама, у којима и дан дањи живе. У те земље долази и Србија. У својој новој постојбини Срби затекоше латинско провинциско становништво и полатињене остатке староседелаца, Илира и Трака, који беху сточари и живљаху по планинама и у опште брдовитијим местима. Ове сточаре, чобане, Срби зваху Власима. Трагови некадањега живљења њиховог находе се и данас по свој Србији, било у скаскама које у народу иду од уста до уста, било у именима села, река, планина па и читавих предела. Од имена Влах доводи своје име око 25 самих села у Србији. Сад настаде између Срба и ових Влаха тиха борба, борба претапања, у којој свежа и млада крв српска одржа победу. Та је борба трајала неколико векова. По споменицима који су нам остали види се, да је још доста Влаха међу Србима било чак и у време Душаново. Изгледа као да је се про-

цес претапања у Србији готово са свим извршио тек за време Турске владавине. При овоме не треба гледати на данашње Влашко становништво у североисточној Србији, јер је оно тамо у тако великој маси тек од новијега времена.

Последња најезда освајачка наиђе на Српску Земљу од прилике пре пет стотина година. Њу учинише Турци, народ мухамедански монголскога соја, блиски рођак Маџарима. Након крваве борбе од готово читавога једног века, што протече за овом најездом, Турци притискоше сву Српску Земљу па и крај, који захвата данашња Србија (1459 г.). Но жива и јака природа српска сад тек разви највећу отпорну снагу. После најсуровије владе Турске од 350 година, Срби у Србији не беху изгубили баш ни шта од своје народности; они је беху сачували у највећој чистоти својој, па ни саму веру не беху променули. Тако је само и могло бити, да онда и онога тренутка, кад се Србија ослободи од ропства Турскога, и Турци беху протерани из земље, готово ни чега Турског у њој не остаде. *И у оној тихој, народносној борби, Срби одржаше мегдан над Турцима.*

*

Можда нема ни једне државе на свету, у којој би све становништво било једне и исте народности, само што има неких, у којима је број разних народности мањи и неких у којима је већи; за тим, једних у којима су све те разне народности заступљене више или мање великом бројном јачином и других, у којима је једна, главна народност далеко најача и у којима остале чине, више мање, незнатну количину. У ове друге земље може се с правом рачунати и Србија. У њој далеко највећи део становништва чине Срби, а на име 90·26%.

Ми смо мало час на једноме месту поменули, када су се и од куда Срби доселили у данашње своје земље. Овде ћемо се задржати само при имену њиховом и поменути им осталу родбину.

Име Србин заилази у врло далеку давнину. Оно се некада није ограничавало само на данашње Србе, већ је обухватало све, и данас са њима тесно сродне народе, а поименце: Словенце, Бугаре, Русе, Пољаке, Словаке, Чехе и Лужичке Србе. У оној далекој давнини, када сви ови народи беху само племена српска, једно међу њима зваше се Словенима. У току времена и догађаја, ово се племе незнано како истаче испред осталих, и потисну им не само заједничко, српско име, него га још и својим замену. Та се племена, доцније, истина развише у засебне, јасније или слабије међу собом одвојене народе, али се и данас још, сва скупа, зову Словенима. Срби су дакле грана велике Словенске родбине. Они чине без мало тринаести део свих Словена, који већ прелазе преко 95.000.000. Срби пак у Србији чине нешто више од једне четвртине свих Срба, којих данас има преко 7.300.000.

Остале народности у Србији не чине ни пуних 10% од укупнога њеног становништва, а међу њима су далеко најаче заступљени Власи, који броје 7·47% од свега становништва. Власи живе у североисточној Србији, између Мораве, Дунава и Тимока. Граница им је на југу пруга, која би састављала Велику Мораву са Тимоком, а била би повучена са запада правце на исток и то преко Ртња. Међу овим Власима тешко данас да има потомака оних староседелаца, које Срби затекоше, доселивши се овамо. Имена мêстâ, вóдâ, брегóвâ и планúнâ у целоме томе крају, са веома малим изнимком сва су српска. Многа од тих места по имену своме и по предањима која око њих лебде, у свези су са чисто српском историјом. Морало је дакле протећи дуже време, у коме су Срби били искљу-

чиви становоици и овога краја, кад су му у свему тако јасан и неизгладив српски печат ударили. И заиста, и Кучево и Браничево били су пре најезде Турака густо Србима насељени, али су им ратови у другој четвртини петнаестога века знатно проредили становниште. Године 1481 пак, кад су кнез Паво и Змај деспот Вук превели преко 50.000 душа у Банат, ови су крајеви морали остати готово са свим пусти. Тако је створена могућност за насељавање народом из других крајева, тим пре, што су долине Мораве, Млаве, Пека и Тимока родношћу и питомином вазда имале довољно привлачне снаге за околне становнике.

У томе су се времену стали овамо насељавати и Власи из Румунске и Сибиња. Ту су сеобу доцније изазивале и велике незгоде, којима беху излагани у њиховој отаџбини. Из Сибиња су се почели нагло досељавати тек за време владе Франца Јосифа, пред Кочину Крајину, услед веома грознога свирепства, којим је угушивана њихова тамошња побуна под Хоријом. Ови Власи одовуд населили су се по Кучеву и Браничеву, а прешли су по негде и одонуд водомеђе, у водопађу Тимочку. Да је јаче досељавање ових Влаха падало у доцнија времена сведочи нам и извештај егзарха Максима, писан 1733 године, у коме су побројана сва села, што су онда у Браничеву и Кучеву постојала, па им поменут и број становника и њихова народност, али у коме нема никако многих села, што их данас у томе крају находимо, и са становништвом, готово искључиво влашким. Кучевски и Браничевски Власи зову се Унгурјани, што казује да су се доселили из Маџарске; они говоре и данас наречјем њихова језика, који се говори у Сибињу. Власи пак из Влашке почели су се јаче досељавати одмах по ослобођењу Србије, а њихова најача сеоба пада тек после 1832 године, услед некаког регуламента, који је и онако бедно стање сељака у Румунске учинио још беднијим. Ови Власи из Румунске зову се Царани,

што значи да су из земље Влашке, а говоре и наречјем које се тамо говори. Слободна Србија, у којој је сељак сам притежалац земље и ковач среће своје, мамила је и доцније Влахе из суседних земаља, у којима стењу и

Народносна карта у североисточној Србији

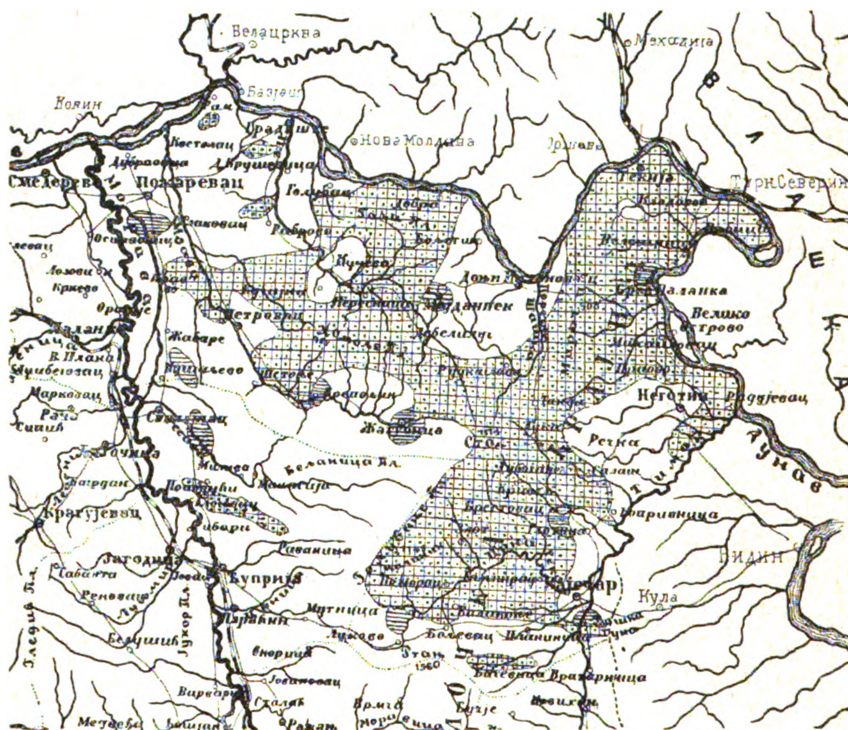

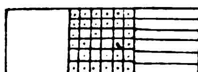

1 2 3

1. Преко 90% Срба, 2. Преко 90% Влаха, 3. Око 50% Влаха

данас под спахиским јармом. Има села по свима крајевима североисточне Србије, па чак и у Морави, која су се доселила тек пре мало десетина година. Влашко је

становништво најгушће у водопађи горњега Пека, за тим, у пределу, одонуд Голубиња, Стола и Мироча; идући одавде на запад и на југ оно је све јаче испробијано Србима и све ређе, тако да се у Морави већ са свим губи.

Осим ових, стално настањених Влаха има их, и ако само неколико стотина и таквих, који немају ни куће ни кућишта, него лети живе са својим стадима по планинама јужне Србије, на којима има сувата, а зими силазе у жупније пределе, поглавито у Добрич, и тамо презимљују. Они се зову Куцовласи, а народ их наш зове Црновунцима. То су потомци оних Влаха, који су и у доба старе српске државе живели по целоме Балканскоме полуострву и на исти начин као и данас ови што живе: држали овце и бавили се о преносу трговачке робе, пошто су вазда као и данас држали много и коња.

После Влаха, у Србији је међу несрпским народностима највише Цигана, а на име 1·3%. Цигани су познато скитничко племе, пореклом из Инђије, одкуда су се у сразмерно недавно време иселили. Они су потомци једнога презреног — нечистог — тамошњег народа, говоре језиком сродним са осталим Инђиским језицима, и ако измешаним са речима народа, кроз које су пролазили док су до нас дошли. И наш народ гледа на њих са презрењем, као на последњи ред људи. У Јевропу су се почели насељавати преко Балканскога полуострва. Зна се да су били на Криту 1322 г. на Крфу 1346 и у Влашкој 1370 год. У Србији их има и стално настањених и скитница — чергара —. По томе, што многи, особито чергари, говоре Влашки, може се с разлогом узети, да су се к нама из Влашке доселили. Ово се тим пре може узети, што се они и код нас баве истим занатима, којим и у Влашким Карпатима, од куд су пренели и занат испирања злата из песка златоносних река у источној Србији. Наш их народ и зове: Каравлашки Цигани. Цигани у Србији као и свуда

где их год има, клоне се рада који би их нагонио да се стално на једноме месту настане. После великих напора од стране власти једва се успело да их се настани тек незнатан део, а остали се скитају и дан дањи. Има их мухамеданаца и православних. Мухамедански Цигани настањени су већином по варошима, у засебноме крају и баве се о разним занатима. По селима баве се ковачким занатом, свирањем, грађењем разног посуђа од дрвета (коритари), врачањем, џамбаслуком, крађом, а веома ретко земљорадњом.. О мало којој од тих радња да се не баве и по варошима.

Арнаута има само мало и то у Топлици, где немају ни засебних села, већ живе измешано са Србима. Арнаути су потомци Илира, староседелаца Балканскога полуострва. Они су довде чак допрли тек у прошломе веку, када су се Срби, услед најезде Турака, почели исељавати у Аустрију.

Израиљци, на целоме Балканском полуострву па и у Србији, јесу потомци оних њихових сународника, који беху прогнати из Шпаније под Филипом II. Код нас они живе само у неколиким варошима, и своје шпанско порекло доказују тиме, што у кући и у опште међу собом још и данас говоре шпански. Наш их народ зове Чивутима.

Бугара има у Зајечару и у два три околна села.

Осталих народа, а поименце, Немаца, Маџара, Италијана, Чеха, Пољака и т. д. има још мањи број.

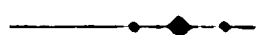

В. ТЕЛЕСНЕ ОСОБИНЕ НАРОДНЕ

РЕДОВНЕ ТЕЛЕСНЕ ОСОБИНЕ У ЗДРАВОМЕ СТАЊУ

акви су били праоци данашњих Срба, који су први пут ногом ступили на Српску Земљу, бар по њиховој телесној страни не може се ништа казати. Код нас у томе погледу нису чињена никаква испитивања. Но и пак, као поуздано, може се казати толико, да се данашњи Срби, па и ови у Србији, од оних својих предака морају прилично јако разликовати. Чист и непромењен сој једнога народа може се, за веома дуго време, одржати само у каквоме спутном и тешко приступном пределу. Да пак Србија није ни спутна ни тешко приступна земља, имали смо прилике видети још у почетку. Својим земљописним положајем она је земља на ударцу, а згодама лакога пута баш је мамила народе да се преко ње крећу. С тога им је она од вајкада па и по доласку Срба и била тркалиште, на коме су се, овда онда, каткад и дуже па и веома дуго задржавали; а то све никако није могло остати без

утицаја на првобитни сој српски. Латини, полатињени Трачани, Илири и Келти, Грци, Саси, Мацари, Арбанаси и Турци, да и не помињемо оне народе, који су се овуда само мимопролазно задржавали, сви су они, који више који мање, имали удела у постанку данашњега соја српског у Србији, који показује толико разноликости на сразмерно маломе крају земље. Па и саме велике и разнолике умне способности Србијанаца, које се јасно виде и у постајању данашње Србије и у политичкој улози, што јој је према другим српским земљама припала, тако исто и многе друге особине могу се објаснити поглавито овим укрштањем са другим народима.

На жалост, ма колико да смо ради били казати коју реч више о овоме предмету, опет се, у недостатку података, можемо при њему само мало задржати. Код нас се до сада није ни ко бавио ни антропометријом ни појединим њеним гранама, као што су краниометрија и остеометрија, а у недостатку антропометриских података, ми нисмо у стању ничега тачног казати ни о телесним особинама народа нашег у Србији нити о њиховим разликама. Оно истина, податке о висини становништва могли смо добити путем, којим се и у целоме образованом свету добијају, а на име из спискова рекрутних комисија, али су ти подаци, у колико су нам по налогу војенога министра до руке дотурени, веома непоуздани, због различнога а понекад и аљкавог начина рекрутовања, те су савршено неупотребљиви. Остаје нам дакле да кажемо само овлаш неколико речи о особинама, које на први поглед у очи падају.

У погледу на висину можемо само то казати, да се у југозападној Србији находе људи највишега раста. Гледајући на маст коже, у Србији се среће најчешће кожа бела, непровидна; ређе се виђају људи коже румене и чисто провидне, која је таква због провидне покожице,

кроз коју се види црвена крв што јури мрежом косастих крвних судова. Бела кожа цр̂нӣ под утицајем сунчане светлости, али јој је црноћа тада једноставна; док румена, која и сама не подноси светлост, постаје мрко-црвено опаљена па и то не увек једноставно већ на печате.

Мало се чешће од румених виђају црнпурасти, у којих је кожа, у редовноме стању и без утицаја сунчане светлости, црнкаста, због веће количине пигмента — црне масти — нагомилане у покожици. Под утицајем пак сунчане светлости кожа у црнпурастих постаје још тамнија. Цигани су сви црнпурасти.

Масти коже одговара по правилу и маст косе и очију. Белокожи имају у нас обично и косу и очи смеђе масти. Црномањасти су ретки; у њих је кожа истина бела али су им очи затворено црне, а тако и длака. Коса им је вазда чврста. На црномањасте гледа се у Србији као на тип лепоте. Народне наше песме, опевајући лепоту, помињу вазда бело лице и црне очи, црне обрве и трепавице, и мрке брке.

Руменокожи су обично плав̂ки или зељ̂касти; у њих је коса отворене масти и у разним прелазима, од зеленикасте ка жућкастој, за тим мека и свиласта. Рй̂ђи или црвендлаке ретки су; то је управо најређи тип у Србији и најмање симпатичан.

У црнпурастих је длака рёдовно црна.

БОЛЕСТИ

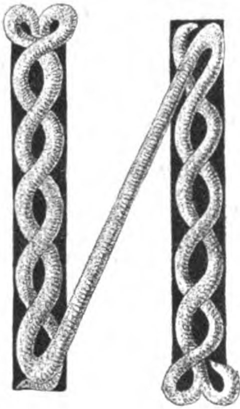

клима и земљиште у Србији веома су угодни за опстанак и развиће људско, па и пак се наш народ ни у колико не може похвалити добрим здрављем. Не само да по сразмери умирања стоји према многим земљама врло хрђаво, него и многе болести, које су јако по народу распрострте, слабе му целокупан организам његов. Ово потврђују наши одлични стручњаци. Начелник санитета у Србији, тврди да је телесно развиће народа нашег у назатку; он вели: «да не тражимо оне горостасне људе, које наше народне песме певају, али нема више ни оних стаситих, снажних људи, који су састављали војске наших народних буна, у почетку овога века. Узмите само нашу садању стајаћу војску, која се саставља од двадесето-годишњака, из свију крајева Србије, која дакле може послужити као средње мерило за телесни развитак целога народа. Већина тих младића изгледа као деца. Па такво је и женскиње.» И ти младићи су бирана војска! Поред свега нашег труда није нам било могућно добити верних пода-

така о рекрутима у целој Србији, ослобођенима од војске због неспособности, за то смо за сад приморани ограничити се само на извештај лекара округа Чачанског, који ово тврђење начелника санитета бар за свој крај бројевима оснажава. Он вели: «сељак је у овоме округу махом закржљао и с дана у дан дегенерише. При рекрутацији целога округа прегледано је (год. 1880) 216 младића, а међу њима било је 51 неразвијених и закржљалих, који нису имали ни довољну висину ни обим прсију.» Немамо разлога мислити боље ни о осталим окрузима, јер природни одношаји чачанскога округа ако нису за здравље угоднији но у многим другим окрузима, заиста нису ни гори.

Међу свима болестима које сатиру и даве наш народ, најаче је распрострта наступна грозница. Ово је домаћа, ендемична[1] болест у целој Србији, и то не само по нисским и баровитим крајевима, као што су: Мачва, Ваљевска Посавина, Колубара и Крајинско Подунавље, него, тако исто, и по планинским. Има је преко целе године, али је права народна болест у најтоплијим месецима, а на име у Јуну, Јулу и Августу. Људи добро обавештени тврде, да у понеким годинама, грозница хвата у ово доба више од половине свега становништва у Србији. Она не штеди ни пол ни године, већ једнаком жестином спопада и старо и младо, и жене и децу и људе. Наступна грозница у Србији и ако ни близу не показује толико смртних случајева као малариска грозница у Италији[2], опет оставља за собом веома тешке последице: оне се не јављају само у отеченој слезини, далку, који често запреми и по две трећине трбушне дупље, и за тим у мало-

[1] Тако се у науци зову оне болести, које се на извесноме месту често јављају, које су, дакле, тамо, тако рећи домаће.

[2] У средњој Италији (у пределу Марема, па у Сардинији и т. д,) у гарнизонима, од 1000 од грознице оболелих војника умире 5·2%.

крвности — анемији —, већ су још далеко замашније. О томе један окружни лекар вели ово: ако сифилид и ракија носе пропаст другим народима, то ће се код нас дејство наступне грознице и њених последица у најмању руку равнати са ужасним дејством сифилида, и да јој се поткрати снага, потребно је много више и пажње и усташтва него што је до сад око тога улагано. И скрофулоза и туберкулоза много би мање имале поља, да им грозница не предаје већ изнурене и охронуле жртве.

Узроци ендемичноме појаву грознице у целој Србији, на сваки начин, различни су, а на више места и у извесно време стиче се више њих уједно. Највише пада у очи то, што се ова болест најчешће јавља у најтоплијим данима, што дакле у неку руку зависи од висине самога сунца. Али је овај стицај од узгредног значаја, јер у ниским и баровитим крајевима узрок лежи поглавито у отровноме испарењу — мијазмама —, које се на већој топлоти, по баруштинама, труљењем биљних и животињских остатака развија, и после диже у ваздух трујући околину; у планинским пак крајевима, у којима је обиље чистога и свежег ваздуха, поглавити ће узрок бити у непогодној храни, која је, као што ћемо доцније видети, баш у оним топлим месецима веома бедна, и у овим крајевима у толико беднија у колико су они, у опште, и сиромашнији.

После грознице најгрђе затиру наш народ две болести, које сваке године редовно и наизменце долазе, а на име: болести органа за дисање преко зиме, и, преко лета, болести органа за варење.

У болести органа за дисање долазе катари и запаљења душника — гушобоља —, душњака — кашаљ — и запаљење плућа, за тим болест, која из године у годину све више жртава гута, а то је у народу већ, и на жалост врло добро позната, суха болест. Ове су све болести опасне не само по томе, што спопадају велики број лица, већ

и за то, што велики број жртава траже: од самога запаљења плућа умре много више света но и од једне друге болести у Србији, а они, који преболе ову болест, обично су, услед лоше неге, жртва сухе болести. Суха пак болест трује не само своју околину већ чак и потомство; она је и прилепчива и наследна. Сухе болести има највише у Београду, за тим у Шабачкоме, Ваљевском, Крушевачком и Крајинском округу, свуда подједнако и по селима и по варошима; у Ужичкоме пак не само да је јако распрострањена него је значајно још и то, што је више има по селима но по варошима. И ова појава у Ужичкоме округу потврђује чињеницу, да је у погледу на здравље плућа, клима високих планинских предела много неугоднија од климе у ниској равници. Поред општих, недовољно испитаних узрока ширењу сухе болести, узрок ће јој у Ужичкоме округу бити, по свој прилици, и у лошем оделу, јер се Ужичани, сељаци, у свој Србији најнедовољније одевају.

Већ само то, што се ове болести најчешће јављају у зиму, казује, да оне долазе од назеба, ако нису, као што по каткад бива код сухе болести, наслеђене илиналепљене. Према томе, кад се узме на ум, да се наш народ данас боље одева, и да има боље станове но што их је имао пређашњих десетина година, могло би се с разлогом очекивати и то, да је напоредо с тим све мање и болести органа за дисање. Али подаци које о томе имамо, казују нам са свим противно. У потање испитивање ове појаве код нас се није нико упуштао; један једини лекар који је се додирнуо, са основаним разлогом мисли, да ће баш ови «бољи» станови бити главни узрок све јачем ширењу плућних болести. Он вели ово: «у пређашња времена сељак живљаше по брвнарама, у којима размена ваздуха бејаше постојана и у такој мери, да није никада дозвољавала велику разлику међу унутраш-

њим и спољашњим, ни у чистоћи ни у топлоти, па ни у сред зиме, и ако се ватра на огњишту никада не гасаше. Друкчије се ствари окренуше, кад се почеше и собе градити. Ниске, слабо осветљене и грејане пећима које се ложе с поља, до топлоте, која у зимњим студеним данима према спољној топлоти показује разлику и преко 40°, већ тим самим штетно утичу на плућа својих становника. Али има још нешто. У таким јако загрејаним собама, спава зими по десетак и више душа, и здравих и бôних, и деце и одраслих и остарелих; ту се осем тога суше још и мокре хаљине, обојци и опанци и опрано рубље, што све, испарењем својим квари ваздух до ужаснога ступња. Разуме се, да се у такој врућини и запари свлачи са себе све до кошуље. Потреба пак намора често, да се преко ноћ изађе из собе, и сељак, немајући ни појма о дејству нагле промене топлоте, онако знојав и необучен изилази на ваздух, који је кад кад хладан и 15° до 20° испод 0°, те неминовно навлачи на се болести органа за дисање а најчешће запаљење плућа.

За болести органа за варење напоменули смо већ, да се најчешће јављају преко лета. По мишљењу неких лекара, те болести долазе највише од прекомерногa пића, али то се не може никако примити, јер се преко зиме много више пије но преко лета; осем тога, и ако се пијанство у неким крајевима Србије одиста почело и ширити, опет се, просеком узев, никако с разлогом не може казати, да је наш народ неумерен у пићу. Италијанима се неумереност у пићу баш не може пребацити, па се и код њих болести органа за варење, у ово доба године, веома често јављају. Овим болестима ваља прави узрок тражити најпре у дејству више топлоте, која смањује количину кисеоника за дисање, успорава образовање крви и слаби снагу сваривања, док с друге стране, у исто доба дражи кожу и јетру на прекомеран рад, и тако изазива болести

органа за варење. Непосредни пак узрок овим болестима без сумње је у недовољној и непогођеној храни, јер оне најгрђе баш и бесне у оним месецима, у којима се наш народ најгоре и храни, а то је од Јуна до Октобра. У то доба наступа обично и најопаснија врста ових болести: срдобоља. Петров и Гопођин пост падају баш у то време, и храна се народна поред хлеба састоји тада само из краставаца, паприке, лука, сирћета, различнога воћа и пурењака. При овоме не треба изгубити из вида ни то како сељак наш у опште ни мало не преза ни од зелена воћа: диње и лубенице обично се полузреле поједу. Па и у мрс у ово време, осем мало млека, остала је храна иста као и уз пост. Овакав начин хране повлачи за собом нарочито велику смртност у деце.

Болест, позната у науци под именом скрофулозе, у Србији је, у опште узев, доста ретка, али има крајева, у којима је има и много, нарочито код деце. Ове болести има најчешће по варошима; по школама примећено је да је има доста у Шапцу, Ужицу, Ћуприји, Градишту и Београду, а по селима има је прилично у округу Шабачком, Крушевачком и Ужичком. Општи узроци овој болести леже у лошим, нарочито у влажним и тамним становима, недовољној храни и дугоме седењу по школама, које обично у нас не одговарају ни најскромнијим захтевима здрављаним. Често је узрок и наслеђен сифилис.

У многим крајевима Србије и сама маса народна, коју чини сеоско становништво, пати од ендемичнога сифилиса, који народ зове врењгом. Ове болести има више мање у четрнаест округа: у Пожаревачкоме, Крајинском, Црноречком, Књажевачком, Пиротском, Алексиначком, Ћуприском, Јагодинском, Крагујевачком, Рудничком, Ваљевском, Подринском, Ужичком и Чачанском округу. У окрузима, у којима има Влаха, нарочито су Власи врењгом заражени. Покушаји, да се ова болест затре или бар

сведе на што уже границе, чињени су још 1848 године, када је из државне касе одређено двеста талира на лечење и издржавање врењгавих болесника у болницама. Но по распрострањењу ове болести у данашње време, може се мислити, да је брига око уништења ове болести и остала при покушају. Једне од последњих година, управа санитета, сагледавши у врењги велику опасност за целу земљу, предузе мере којима би се ограничити могла. Ове мере ма да показаше прилична успеха, не наставише се са оном ревношћу са којом беху и започете, с тога се може рећи, да се вренга и дан дањи не само једнако шири, него још и појачава свежим притицајима.

Од кожних болести права је народна болест: шуга. Има читавих крајева у којима је све живо шугаво, и у којима је шуга верни пратилац човеков, од колевке до гроба. Нарочито је јако ова болест распрострта у Пожаревачкоме,[1] Рудничком, Београдском, Ваљевском, Шабачком, Подринском, Ужичком и Нишком округу.

На доста места у Србији има и ендемичне гушавости и ако није јако раширена.[2] Као и свуда по свету, тако је лёгло овој наказној болести и у нашој земљи у дубоким, уским, и влажним долинама планинских крајева, у којима је мало промахе и промене ваздушне, и које су сунчаном светлошћу недовољно осветљене. Тако, има је у Крајинскоме округу у Поречкој реци, у Подринскоме поред Дрине, у Ужичкоме у пограничним местима среза Рачанског, Златиборског, Ариљског и Моравичког, у округу Чачанскоме у срезу Драгачевском и Краљевском око

[1] Са како мало озбиљности по неки окружни лекари пишу своја извешћа, сведочи то, што лекар окр. Пожаревачког постојано тврди, да тамо нема шуге, међу тим се у појединим селима свуда по округу, народ, тако рећи, распада од шуге.

[2] У Италији, у Алписким пудурама, од 1000 рекрута ослобођава се просеком 80—160 због гушавости и блесавости, а има предела у којима тај број долази и до 317‰.

Маглича, у Крушевачкоме у неким селима среза Јошаничког и Крушевачког и у Крагујевачкоме у доњој Гружи. У некима од ових крајева има и блесана (бена, кретена), који се по правилу најчешће међу гушавима находе.

Значајно је да у Србији нема наказне и тешке кожне болести, пелагре, и ако се находи у свима земљама у Јевропи, које су више мање под истом земљописном ширином, као у Шпанији, Јужној Францеској, Италији па и Румунској. Ово је у толико значајније, у колико је доказано, да ова болест највише бесни у оним крајевима дотичних земаља, у којима се кукуруз највише обделава и највише за храну употребљује. У Ломбардији имаде округа, у којима је пелагром заражено 20—40‰ становништва, а у некима (Лоди, Брешчија и т. д.) и 60—80‰.

Говорећи о појединим болестима, које су у Србији најаче по народу распрострте и које га највише муче и сатиру, ми смо код сваке у неколико казали и узроке њеној појави и ширењу; овде пак, на завршетку, поменућемо и неколике опште, главније узроке, који су с једне стране од утицаја на велики број разболевања а с друге од сметње за само истинско лечење.

Веровање у судбину најглавнији је од оних општих узрока лошем стању здравља у нашем народу: «од судбине се утећи не може» и «нема смрти пре суђена данка», речи су које се сваки дан из његових уста чују. За овим долази јако укорењена празноверица, која је верна пратиља на́рода̑ на нискоме ступњу просвете. Немајући ни најовлашнијег познавања и најпречих правила здрављаних, ни у погледу на храну, ни на одело, ни на стан и т. д. народ и данас мисли да болести не долазе са преступа ових правила, већ да их на њ шаљу неке друге, невидовне, њему непријатељске силе, у које он особито рачуна виле, вештице и мо́ре; он и данас мисли, да се болест може нагазити, набацити и т. д. и онда је при-

родно, што трчи бајалицама и врачарама, јер држи да ће му је оне на онај исти начин, на који су на њ и наишле моћи и одагнати, а на име врачањем, бајањем чинима и т. д. Овакав начин лечења потпомаже и та прилика, што је у Србији веома мало правих лекара; њих има једва по један на 12.270 душа[1], а кад се погледа на то, да они готово сви живе по варошима, онда је јасно, да је селак у болести и данас још остављен самоме себи, те је веома неправедно пребацивати му, да он тражи лекара пред што ће да умре. Да ли су се пак сами учени наши лекари, и онде где је била прилика, одиста и трудили да задобију поверење сељака у своје знање и вештину лечења, то је питање, о коме се може још и говорити, али коме овде није места.

[1] Ту су и војени лекари и помоћници лекарски.

В. НАЧИН ЖИВЉЕЊА И ОБИЧАЈИ

ХРАНА

Србији, као земљи, у којој је без мало сав народ православни хришћанин, вера сама од веома је замашнога утицаја на начин храњења његова. Кад се узму у рачун четири главна поста у години: Ускршњи, Петровски, Госпођински и Божићни пост, за тим Среда и Петак и извесни празници, у које је опет пост прописан, онда се види, да је наш народ упућен на најстрожију биљну храну за време од читаве две трећине дана у години. Оно рибе што по каткад уз пост изеде, у тако је незнатној количини, да само стање ствари, може се казати, ни у колико не мења.

У Србији су на селу код сељака три главна оброка; први пада око девет часова пре подне и зове се: ручак; други око три часа по подне и зове се: ужина, и трећи доцне под ноћ, и то је: вечера.

Уз пост, главна је храна нашем сељаку проја: хлеб од кукурузнога брашна, за тим хлеб — кисео или пре-

сан — од пшенична, јечмена, овсена и хељдана брашна. У источној Србији једе се готово само кукурузно брашно, умешено у проју или укувано у качамак. Власи се хране овим брашном чак и онда, кад имају могућности пшенично и по јевтинију цену да купе. Пшеничнога пак хлеба највише се троши у Шабачкоме и Ваљевском округу, за тим, у мање брдовитим крајевима Шумадије. Хлеб месе на селу редуше и пеку га на огњишту, у врелим црепуљама или срећући у врућ пепео, измешан са жеравицом. Но у крајевима, у којима је дрвета за гориво понестало, као на прилику у Стигу, хлеб пеку и у пећима, зажареним сламом.

Уз хлеб, било кукурузни или пшенични, јечмени и т. д. присмаче се куван пасуљ, сочиво, боб, обарен или печен кромпир, уз велике количине ужасно љуте паприке и неколико врста лука, за тим купус, ротква и краставци.

Пасуљ, сочиво и боб долазе у најснажнију биљну храну, јер се количином храњивих састојака знатно примичу месу; према томе, када би смок биљни, који мало час поменусмо, био просечна дневна храна, којом се народ у Србији, за време поста и осталих посних дана преко године, храни, ми би могли без замерке казати, да се он храни добро. Али на жалост није тако. Ретка је кућа у Србији, која себи преко лета спреми толико варива и поврћа, колико јој је потребно до новога рода, с тога, кад се оно што је спремљено потроши, онда се живи о сухоме лебу, највише уз присмок лука и паприке. Како се наш народ бедно уз пост храни, даје нам верно сведочанство један од најбољих познавалаца његових код нас. Крсно је име најзнатнија домаћа светковина српска; она се светкује и слави сваким обиљем, што га је једна кућа у опште кадра показати. И на тај најзнаменитији дан у години ево шта један свечар из Ужичкога округа

спрема, да дочека и почасти своје госте: лука, роткве, киселих паприка, папуле или чорбастог пасуља, кромпира, цвекле и кисела купуса; тек ако је богатији имаће још и пиринца, рибе, меда, пекмеза и пшеничнога хлеба у кисело. Према овоме може се мислити шта се тамо једе у другим, обичним данима уз пост! И тако није само у Ужичком округу.

Но за сељака, дакле за огромну већину народа у Србији, биљна је храна по свој земљи главно, чиме се он храни и у сами мрс. У крајевима сточним присмаче се истина бели смок: сир, скоруп, млеко слатко и кисело, сурутка и јаја, али све то веома штедљиво. Али је једење меса и у самим тим крајевима већ знак неке раскоши; ни тамо се оно не једе сваки дан, а коме је то могућно мора да је веома велики газда, и за њега се прича, како има сваки дан меса у кући. Иначе, месо се обично једе веома ретко, тек од недеље до недеље, о празницима, о славама и свадбама. Једино у Мачви и Посавини, за тим у доњем Поморављу и Стигу месо се једе почешће. Тамо је истина много мање стоке, а нарочито млечне, али је тамо опет земљорадња најнапреднија у свој Србији, и народ много бољега имовног стања, па му и подноси да повише троши на месо, тим пре, што је у тим житним крајевима белога смока веома мало.

Преко лета највише се троши овнујскога меса; зими пак једе се више свињско и већином сухо. Свака кућа гледа да по могућству спреми зимницу — пастрму —, којом ће се преко зиме осмочити. Пастрма је најчешће свињска, али у Чачанскоме а нарочито Ужичком округу много се више суши говеђега, овнујског или козијег меса. Козије месо у опште свуда се мање једе; има крајева у којима га не једу никако, ма да су козама богати, јер држе да се неке болести од тог меса позлеђују. Од живине нај-

више се једе кокош и ћурка, а у местима поред већих вода и бара једу се више гуске и патке.

Но ма како да се наш народ, у опште, лоше и недовољно храни, опет има једно време у години, у које он, сразмерно, најбоље са храном стоји, а то је од Велике Госпође до Божићних поклада и уз месојеђе. У јесен, по међудневицама, већ сва летина стиже до руке; ново вино преврело и већ се може отакати, често стиже и нова ракија, бели је смок сав у чабровима, овце и козе су утовљене, свиње се пристиглом храном већ поправљају: на све стране само могућно изобиље. Јесењи дани, за сељака су највеселији дани у години, јер је тада и хране највише. Тако је исто обиље још и уз месојеђе, само једино што је тада воћа понестало.

Од мрсних јела најчешће се у сељачкој кући готове ова:

а. Кисела чорба; она се готови од какога било меса, било говеђег, било овчега, козијег или свињског, али најчешће од живине, и зачињава се млеком, машћу или скорупом, јајима и сирћетом.

б. Пасуљ у зрну или као боранија, за тим сочиво и зеље с месом или сланином, опет све зачињено машћу или скорупом, а боранија још и млеком.

в. Кисели купус са сланином или сувим месом.

г. Пиктије, најчешће од свињских па онда од говеђих ногу и главе.

Од брашненица најчешће се гради:

а. Гибаница; за њу се најпре јувке умесе, па се развуку и на врелој црепуљи или сачу добро осуше. Ове се јувке после слажу у подубоку тепсију, али се између њих разлива сир измешан са размућеним јајима; све се пак залива растопљеним скорупом. Кад се у сир и јаја помеша још и зеља, гибаница се зове и зељаник. Кад се пак, место свега тога, између јувака

наслаже купус ситно исечен, било сладак или кисео, гибаница се зове купусара или купусник. Гибаница је најраскошнија брашненица у сељачкој кући.

б. Цицвара; она се гради од пшенична брашна, на густо у води укуваног а зачињава се машћу, скорупом и сиром.

в. Качамак се гради од кукурузна брашна на исти начин као и цицвара, само што се онако зачињава само у газдинској кући; иначе се само посоли.

Печење се у век пече на ражњу. Над тако печеним пилетом, прасетом или јагњетом нема посластице за сељака у Србији.

Од јаја најрадије се гради кајгана. То су размућена и на масти или скорупу испржена јаја, помешана са истрошеним сиром и каткад са мало брашна.

Посна јела готове се још на простији начин. Пасуљ, сочиво и боб, боранија од пасуља и боба, и купус, било сладак или кисео, просто се само скувају у води, и на ретко, за тим се дода накрижана црна или бела лука, паприке и соли. Пасуљ се готови још и као пребранац и папула. У пребранцу су зрна оцеђена и цела, а у папули истина оцеђена али и изгњечена тако, да се не распознају. Папула се гради и од боба, а било једна или друга обично се спремају да се понесу на пут, у застругу.

У данима, у којима је црквом дозвољено јести зејтина, сва се ова јела зачињавају и зејтином, ако се само има за шта купити.

Кромпир се обично само бари, али се често и пече и једе опет само посољен.

Зими, док траје расола и он се радо једе, али само јако запапрен.

Риба се једе било сува, било сирова или из саламуре. Сирова се обично једе кувана, у рибљој чорби, али се често и пече; сува пак и из саламуре једе се увек

кувана, најчешће с пиринчом или ако тога нема онда с пасуљем.

Осем соли која се јако троши, за зачин јела употребљују се још и све врсте лука: црни, бели и празилук; за тим аљма и власац и, на послетку, паприка, било зрела или зелена, али увек што љућа.

Лук и паприка троше се у огромним количинама, преко целе године. Обоје се за зиму спрема са таком истом пажњом као и пастрма. Грдно велики венци лука и паприке ките таван сваке сељачке куће, јер је и једно и друго, онако сирово, веома често једини присмок уз проју или пшенични хлеб. Паприка се меће и у сирће, у туршију. Сирће се такође за зачин јако употребљује.

Од пића, пред јелом се пије ракија, било шљивовица било комовица: обадве има и меке и љуте. Где вино не роди, ракија се пије за време јела па и после. Где пак има вина, ту се оно пије и за јелом и после јела, али обично само на частима и код богатијих људи. У Шабачкоме округу, нарочито у Мачви, место вина пије се чешће и јабуковача. Пиво је за село још нова ствар, али кроз сеоске механе промиче и оно све више и код самих сељака. Кава је се у народу већ прилично одомаћила.

Храна варошана све се више изједначава са храном варошана по другим земљама. Но и данас још, нека од оних јела, која поменусмо да се на селу готове, радо су гледана и на господским соврама. Тамо су, поред нових Јевропских јела, и данас веома милована и ова источњачка јела: капама, папаз-јанија, сарма, ђувече, јанија, пилав, червиш, ћевап и још нека, која су по варошима Балканскога полуострва и Мале Азије свакидања јела.

ОДЕЛО

дело, којим се одева народ у Србији, на селу, веома је разнолико, а особито женско. Разноликост иде тако далеко, да нема ни једнога јединог округа, у коме би, и по свима његовим крајевима, одевање било једнако. Осем разлика и у самоме главнијем комађу одела, сваки се крај одликује још и другим нечим особитим, било бојом предива, било шаром ткива и плетива, било у кроју једних и истих хаљина. На основу тих разлика, добри познаваоци народног одела могу тачно распознати из кога је среза, па чак и из кога села који сељак: на прилику по шари, поплету и висини чарапа, по грађењу опанака и обувању, по боји гајтана којим је одело гајтанисано и т. д. Ми ћемо овом приликом прегледати најпре мушко па онда женско, сеоско одело.

У Србији сви сељаци носе кошуљу: она је махом од тежине а ређе од лана. У Шабачкоме и Ваљевском округу кошуља се зове «рубина», и тамо је већином, а нарочито у Мачви, од памучна платна. Кошуље су обично до ко-

лена дугачке али су негде много краће, као на прилику у Шабачкоме округу; на другоме месту покривају листове, као што је у Крагујевачкој Јасеници, а у Левчу стижу чак до чланака. Рукави су негде са запонцима а негде отворени и широки. Ја̑ка је вазда пра̑ва, негде виша негде нижа, али готово увек везена. Има по гдешто веза и на недрима и по зарукављу. У Књажевачкоме је округу овај вез од црвене рудице и веома красан.

Гаће се кроје од истога платна од кога и кошуље, али се оне ни како не носе у Црноречкоме, Књажевачком, Пиротском, Нишком и Врањском округу.

Чарапе су вазда вунене, само се разликују по дужини, поплету, боји плетива и шарама. Негде хватају и листове повисоко, а негде стижу једва до више чланака; негде су са крутим поплетом, особито шараним, а на другоме су месту без поплета и везују се узицама; у некоме су крају са свим беле а у некоме опет шаране, и то у разним крајевима разно: у Врањскоме округу, у Пчињи и Пољаници, на прилику, основна им је боја жута. Назувице су свуд, више или мање једнолике.

У Стигу и Пеку умотавају ноге до половине голени вуненим крпама, белим и црним испреткиваним; у Црноречкоме, Књажевачком и Пиротском округу омотавају чак до колена, вунене, беле «навоште» и утежу их кострутном врвцом.

Власи не носе никако чарапа већ «калцуње», сашивене од бела сукна и скројене тако, да хватају листове до пола.

Опанци се граде од коже, само су куповни редовно од учињене а они, у кући грађени, од неучињене. Куповни су вазда преплетени а домаћи нису. Домаћи су преплетени у свој југозападној Србији и Шумадији, осем у Левчу; у источној пак Србији и у Левчу граде се сашивени или само спућени. Преплет је вазда од усукане

опуте, а за прављање шивених и спућених употребљује се било опута било врвца. Где су преплетени обувају се кајишима, који се после обавијају око ноге и за чарапу копчом утврђују; где су пак спућени или шивени кајиша нема, него се обувају вуненом а чешће још кострутном врвцом.

Чакшире су увек сукнене а кроје се од мркога, белог, црног па и сигавог сукна. Негде се носе са великим туром а негде више или мање припете; с пачалуцима, ако се обувају ципеле а без пачалука ако се умећу у чарапе или се носе чизме. У окрузима, у којима се гаће носе, чакшире су високе толико да их хвата појас, у онима пак, у којима гаће нису у обичају, чакшире су ниске и тако рећи висе о куковима, на кајишу, а између њих и каница види се са шаке а и више кошуља, на трбуху затегнута. У Пиротскоме и Књажевачком округу чакшире се зову «беневреци».

Под коленом чакшире се у век притежу подвезицама, које су готово вазда шарене, широке с прста и дугачке до три педља. У Врањскоме округу подвезица не носе.

У Ужичкоме а донекле и по свима суседним му окрузима, место чакшира носе се обично «пеленгире», од поретког, белога или црног, неуваљаног сукна; оне су налик на пошироке гаће, не стижу никад до чланака и висе о куковима.

У Влаха су чакшире као и варошке панталоне, са свим припете, и без пачалука; оне су у век од бела сукна и носе се без подвезица.

Доколенице се носе лети у свима крајевима у којима и гаће; и оне се граде од разнога сукна, кад с пачалуцима кад без њих, а под коленом се везује подвезицама, као год и чакшире.

По кошуљи носи се јелек или џемадан, обоје од сукна разне боје. Јелек се скопчава пуцадма или коп-

чама, од грла до појаса, а џемадан је исечен до пола груди и скути су му толико широки, да се с пред један преко другога пресавијају. У окрузима на југозападној граници Србије, који се сучељавају са Старом Србијом, веома се често виђа џемадан и од црвена сукна. Јелек је увек без рукава а џемадан често и то има; дугачки су пак оба толико, да их појас може ухватити. Јелек се у Шабачкоме округу зове «ђечерма».

Преко јелека или џемадана а лети и само преко кошуље долази фермен, опет од сукна разне боје, без рукава и до појаса, а спред толико отворен, да се јелек и џемадан могу видети. У Крагујевачкоме и Смедеревском округу ова се хаљина зове «џока»; у другима неким зове се гуњић, гуњче, дорамче.

Канице су вунене, збијенога и чврстота ткива, вазда лепо шаране и широке са шаке. Појас је много шири, ређега ткива, готово увек једнобојан а највише црвен. По појасу долазе кожни листови, обично црвени; за њих се задевају пиштољи, велики или и мали нож.

Зими се народ одева топлије. У то хладно доба године, у неким крајевима а поглавито у Шумадији, носе се гуње преклапаче или потпасаче. Ове су гуње с рукавима, скути им се на грудима преклапају и толико су дугачке, да могу доћи и под појас. Но у новије време, као зимња хаљина осваја све више памуклија а у неким крајевима опет кожух, који у Посавини и доњој Морави, Стигу и Пеку има свако. Памуклија је од куповнога ткива, ћитајке, испуњена памуком, прошивена, дугачка до појаса а често и дужа, као и гуња преклапача. У Шабачкоме, Ваљевском па и Подринском округу, имућнији људи граде памуклије од чохе, затворено плаве, и зову их копораном. Кожуси се граде од овчије, власнате коже; обично су дугачки до појаса, али у Пиротскоме и Врањском округу стижу и до колена. Кожух и памук-

лија обично су с рукавима, а кад су без рукава зову се груднањаци.

По врх свега одела зими се носи гуњ. Гуњеви су од сукна, обично мрког и црног и разне дужине. У неким крајевима дуги су до појаса а у неким до колена, но свагда с рукавима и поширим скутима.

У Књажевачкоме, Пиротском и Врањском округу носе се неке хаљине, које се у осталој Србији не виђају. Овамо долази:

Долама од бела сукна, на прсима и по дну опточена црним гајтанима; она је с рукавима, дугачка до колена, на прсима се закопчава, а преко ње се опасује појас. До пре две три десетине године долама се носила и по осталој Србији, али су је тамо носили само имућнији варошани, од фине чохе и оивичену свиленим или златним гајтаном.

Дорамник и долактица, опет од бела сукна, на крој капута без струка, обоје дугачки до колена. Дорамник је без рукава, обично се преклапа и тада долазе преко њега канице или појас, а долактица има рукаве али само до лаката, облачи се поврх дорамка и не преклапа се.

Хаљина, по кроју као и долактица само пространија, са потпуним рукавима и од другога а не увек белога сукна. Ова хаљина у Пиротскоме округу има и капуљачу, и зове се „дреха".

Ове три последње хаљине носе и Власи у Србији, с веома незнатном разликом у кроју и у боји гајтана, којим су опточене.

На глави се у пређашња времена носио највише вес, па шубара, али у новије време све јачи мах отима шешир, Вес је најчешће алеве боје, а ређе, и то тек од скора, вишњеве; млађи и за тим газде носе га с црном кићанком, особито о празницима, кад се лепше обуку; обичних пак дана без кићанке су. Вес је увек само купован.

У Ужичкоме и у суседним му окрузима људи завијају око главе а по весу црвене појасеве. У целоме Крушевачком и Топличком округу, за тим у Алексиначкоме, Ћуприском, Нишком и Врањском округу, нарочито по селима дуж Мораве, носе око главе лабаво омотане пешкире, с једним крајем са стране опуштеним. Лети овај пешкир носе тамо и без веса.

Шубара је свакидање покривало главе готово у свој источној Србији, и лети и зими. Шубаре граде сељаци тога краја сами; има их белих и црних и веома различног облика, тако, да по кроју њиховом добар познавалац може погодити из којега је који краја. Власи сви носе велике, власнате шубаре, од овчије коже, негде купасте и високе а негде више округле и пониже. Такве исте шубаре носе и Срби у Звижду и Хомољу, за тим у Ћуприскоме и Алексиначком округу осем у Морави, у Црноречкоме око Ртња и Брезовице планине, па и у Књажевачкоме, у крајевима, који се сучељавају са поменутим окрузима. У свима нашим источним окрузима, нарочито у крајевима њиховим који су ближе граници државној, носе се мање шубаре, од јагњеће коже, готово увек црне или мрке. У југозападној Србији шубара је веома ретка, по осталим пак крајевима а нарочито по Шабачкоме и Ваљевском округу већ се почиње чешће виђати, али само преко зиме. Тамо се носе само куповне шубаре, црне, кратке, обично вештачки начињене длаке; богатији пак носе тако зване „астраганске" шубаре.

У Југоисточним крајевима наше земље сељаци носе неке вунене, оплетене капе, беле или црне, које граде сами.

Шешири су или од длаке или од сламе. Они од длаке црни су и увек куповни; они од сламе оплетени природне су боје, а понегде плету их сељаци и сами.

Са овим смо изређали све делове сељачкога мушког одела у Србији; сад имамо да кажемо о њему само још

неколико речи. Све што се кроји од одела, сакројено је као што смо видели, од сукна. Сукна има белога и црног, мркога и сигавог, али се највише носи бело и мрко: бело је јаче распрострто у источној а мрко у западној Србији. Свако је парче сукненога одела по ивици опшивено бар једним катом гајтана, али често и са више, што зависи од стања имаоца му. Са гајтаном се извијају још и различне шаре по оделу. Гајтан је најчешће црн, но у источној Србији има прилично и плавога. Тако исто плавога гајтана има у југозападној Србији, у крајевима, који се сучељавају са Старом Србијом, али само на црвеним јелецима и џемаданима.

Имућнији сељаци као и они варошани, који још носе ово, народно одело, место од сукна кроје га од чохе, понајвише затворено плаве. Ово, чохано одело, обично је богато урешено гајтаном, а често, дивно и златом извезено: раскоштво у везу развија се нарочито на јелеку, ферману и џемадану. Хаљина од чохе, што је као и кратки гуњ, зове се ћурче; дугачка, зимња хаљина, постављена крзном, у богатијих оперважена лисичином, зове се џубе. Остали делови чохана одела имају иста имена као и они од сукна.

На ногама, а особито о празницима, место опанака виде се често кожне, куповне ципеле, било плитке било високе, за тим чизме.

Ма колико да је мушко одело у Србији разнолико, женско је још много и много разноликије. Осем тога, оно је често тако живописно, да, гледајући га, човек не зна при чему пре да се оком заустави, да ли при кроју и укусноме намештају, да ли при сретно погођеноме склопу и поређењу боја, у чему ће се у опште веома ретко погрешка учинити. На човека од укуса одело женско у Србији чини у толико јачи и пријатнији утисак, у колико је његово око јаче саблажњено не само једно-

ликошћу и мутнином боја већ и савршеном накарадношћу кроја варошкога Јевропског одела. У сељачкоме женском оделу у Србији јасно црвена боја најаче је заступљена, али и од тога има изузетака, као на прилику у Пољаници и Пчињи Врањскога округа, где је у сукњама и чарапама основна боја жута. Но највеће су, па чак и за неизвежбано око најприметније, разлике у убрађивању главе у жена, за то ћемо се при овоме и зауставити.

Жене се у Србији убрађују у главноме на пет начина: коњгом, весом и шамијом, трвељима, ручником и забратком.

Коњга се носи у свој Шумадији осим Јагодинског Поморавља и готово целе водопађе Моравске у Рудничкоме округу, за тим у Ваљевскоме и Шабачком округу, и у Пожаревачкоме: у Морави, Стигу и доњем и средњем Пеку.

Вес са шамијом носи се у целој Дринској водопађи почев од Видојевице, за тим у целој водопађи Западне Мораве, до Котленика, и у водопађи Ибра. Осем готово целога Подринског, Ужичког и Чачанског округа, вес хвата још и јужну полу Рудничкога и западну полу Крушевачког округа.

Трвељи се носе у Крушевачкоме округу, осем у Ибру; за тим, у Алексиначкоме, Књажевачком, Црноречком и Ћуприском округу; од Нишкога и Јагодинског округа хватају Поморавље а од Пожаревачког Хомоље.

Ручнике носе у Крушевачкоме, Јагодинском, Алексиначком, Књажевачком и Нишком округу.

Забратка се носи у Крајинскоме, Пиротском, Нишком и Врањском округу.

Но сви ови начини убрађивања залазе једни у област других, понегде и по далеко. Тако је коњга провалила кроз Подрински округ чак до Дрине, пошав од Влашића преко Прослопа на Љубовиђу. Веса са шамијом има по

мало у Крушевачкоме и изван Ибра а и у Јагодинскоме округу; тако и забратке у Црноречкоме и Књажевачком.

Од свих начина убрађивања коњга је не само најаче распрострта, него она показује највише и разноликости, и то не само по облику своме и убрадачу већ и по месту на глави, где се намешта. Ваљевска коњга, на прилику,

Главније коњге

1. Коњга из околине Београдске; 2. Ваљевска; 3. Левачка; 4. Пожаревачка источно од Мораве; 5. Шумадиска; 6. Мачванска коњга.

изгледа као тањирић; стоји на врх главе али јаче према челу нагнута и убрађује се белим убрадачем. Мачванска

коњга стоји баш над потиоком; налик је на коњску копиту и убрађује се такође белим убрадачем.

Шумадиска коњга изгледа као мален а поширок обручић, који полази од пола темена па назад; по коњги долази лепо везена повезача, а убрађује се великом, куповном и увек шареном марамом, било памучном, вуненом или свиленом. Пожаревачка је коњга као и Шумадиска, само што стоји равно на темену и што се не убрађује шареним већ белим убрадачем. Ово су само главнији облици коњга, али их има много више; на прилику, у самој околини Београда има их три различне. Све ове коњге граде сељанке саме.

Вес је црвен, плитак и купован, меће се на врх главе али тако, да се спред нешто косе може видети.

Убрађивање весом

По дну веса обавија се по широко оплетен перчин, а испод перчина шамија разне боје, у неком крају на шире а у неком на уже увијена. Како у перчин тако и у ша-

мију задевају се игле од украса, а богатијима испод шамије извирује низ дуката или другога ситнијег златног новца. Кад није какав свечан дан, преко веса се забрађује бојеном шамијом, али тако, да се по мало види и од шамије по дну веса и од перчина.

Трвељи су две јако дебеле плетенице, које почињу изнад слепих очију; оне су одебљане туђом косом или враном вуном, савијају се назад испод уха и тамо утврђују под превезом. Превез је откана, шарена, вунена крпа, која се од темена низ врат спушта, и која је само по дну а често и сва поднизана сребрним парама. Преко

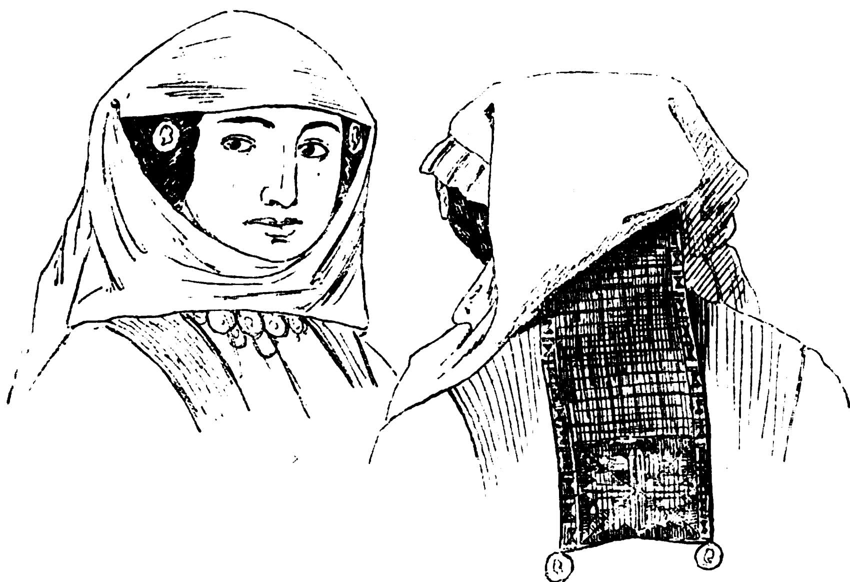

Трвељи

свега овога долази бео пешкир, али тако, да оне дебеле плетенице са стране испод њега вире. Озго по пешкиру позадеване су игле кроз бушене беле паре или кроз шарене пантљике; и сами су трвељи искићени парама. У Нишкоме округу место белога пешкира долази куповна једнобојна марама.

Ручник није ништа друго до превез, само што обично хвата готово цело теме до изнад чела. Ручник је различне дужине; негде се спушта низ плећа готово до појаса, негде пак једва врат покрива, као на прилику у Нишкоме округу. Ручник је са свих страна подрешен: у Нишкоме округу ресе су врло дугачке и разбарушене. И Ручник се поднизује парама онако као и превез и покрива по каткад белим пешкиром, али се чешће забрађује куповном бојеном марамом.

Забратка је обично бела марама, којом жене повезују главу, али тако, да њоме само мало темена ухвате.

Ручник

Забратка

Марама се убира под потиљком и после спушта низ леђа, преко косе, оплетене у много танких витица, такође низ леђа опуштених. У Пиротском и Нишком округу забратке су обично од ретке, различне бојене

мараме, а витице су врховима својим састављене у један курјук, који иде по средини леђа, допире чак до испод колена а оплетен је однекле од козине. У витице се уплећу ђинђуве и беле паре а и глава се кити кајицом и ланчићима опет парама поткићеним или поднизаним.

Влахиње носе шапце око главе. То су две врло дебеле гужве, увијене од вране вуне. Посред њих, на темену, штрчи нешто налик на мален раоник, превучен назувицом од бела платна и извезеном по дну црвеним памуком. Због велике тежине шапаца повезују преко њих и преко чела као неку пантљику, опет од бела платна, која их држи.

Шапце

Сад прелазимо на одело.

Кошуље су готово свуда тежињаве као и мушке, ређе ланене; у Посавини, а нарочито Мачви, махом су памучне; свуда су пак дугачке до испод колена а у Мачви готово до чланака. Где се сукње тако носе да се кошуља испод њих како било види, онда је она по дну везена; на много пак места а особито по југоисточним, граничним окрузима, и недра су везена а рукави још и особито лепо и раскошно. У Шабачкоме округу извуку се недра од кошуље преко појаса; то исто и у још јачој мери чине и Влахиње.

По кошуљи се опасује поузаним каницама, шареним и збијено и често отканим. Понекад место каница долази широк и црвен појас; спред по појасу или каницама долазе павте, које су у Нишкоме и Врањском округу грдно велике.

Гаће носи сеоско женскиње у Србији једино у Шабачкоме округу, почев од самога Шапца па до Дрине, оне су кроја као и познате шалваре.

По кошуљи долази сукња, она је свуда вунена осем у Подринскоме, а понегде и у Ужичком и Нишком округу, где је памучна и по правилу бела. У Мачви и Шабачкој Посавини, докле год се види позната Мачванска коњга, сукња се не носи никако. Сукња је обично толико дугачка да покрива кошуљу, но у Крајинском, Црноречком, Књажевачком, Пиротском, Нишком и Врањском округу допире једва до колена, тако, да се кошуља испод ње види. У Крушевачкоме и Књажевачком округу, у Јагодинскоме Поморављу и у околини Београда, сукња није спред састављена. Око Београда не само да није спред састављена, него се скути носе поврнути и заденути под појас, тако, да се између њих и кецеље види кошуља, по дну лепо везена. У Нишкоме опет а нарочито Врањскоме округу сукње нису позади састављене; између њихових пола, по ивици веома лепо шараних, вири дорамник од бела сукна и за тим кошуља. Понегде су у овим окрузима сукње од две поле, предње и задње, које се опасују тако, да између њих, од бедара на ниже, вири било доња сукња било кошуља. Сукње су свуда, више мање, лепо шарене али најлепше у Шумадији; оне се зову у разним крајевима Србије различно: завијача, опрег, опрегаљ, вуненик, вутара.

По сукњи спред долази кецеља, али ако се иде само у кошуљи, као што бива лети по свој Србији, онда се носи и стражња кецеља. И кецеља је вунена и од свега одела најлепше и најукусније шарана; у источној је Србији не само шарана него још и подрешена са свих страна. Кецеља је дугачка колико и сукња, а где се кратке сукње носе онда и дужа. Кецеља се негде зове запрега, негде запрегљача, прежина и скутача.

На плећа долази јелек, без рукава, на недрима исечен и дуг до појаса. Јелек се скопчава пуцадима или копчама, и гради се од сукна а често и од истога ткива од кога и сукња; друкчије се зове и џока, антерица или сајче. У Влахиња је јелек кратак до пола прсију, тако, да се између њега и каница види извучена кошуља; гради се пак од памучнога или конопљаног белог платна, извезенога црним или црвеним памуком. У Врањскоме округу женскиње носи и џамадане од мркога или сигавог сукна.

Око врата се носе куповне мараме, које се на прсима укрштају и крајевима за појас задевају.

Чарапе су у век вунене, негде до колена а негде тек до пола голени. У крајевима, у којима мушки увијају «навоште», увијају их и жене; тамо се носе и беле вунене чарапе. Назувице су као и у мушких. Влахиње не носе чарапа већ «калцуње» од бела сукна, као и мушки.

Опанци су свуда онаки, какве и мушки носе, само су покаткад преплетени цинврастије.

Зими се носи гуњић од сукна с рукавима; но памуклија и кожух освајају све јаче и код женскиња.

У Црноречкоме, Књажевачком, Пиротском и Врањском округу носи се хаљина од црна сукна, која се зове: литак; она је скројена као и кошуља, само је јаче обапета, на прсима изрезана и дугачка до испод колена. По дну и око недара литак је оивичен црвеним гајтаном а често и златали ширитом; преко њега се опасују канице. Литак се друкчије зове и сукман и мујер.

Зубун је зимња хаљина од бела сукна, до колена, без рукава, често веома лепо и богато ишаран плавом и црвеном вуницом и шиком, и искићен киткама и шљокицама. Носи се готово по свој Србији, јер дорамак у источним крајевима нашим није ни шта друго до зубун,

но памуклија и кожух све га јаче сузбијају, тако, да је у доњој Шумадији већ са свим редак а у Посавини и Мачви готово и ишчезао.

У источној Србији жене носе и долактице и ћурдије: хаљине од бела сукна али са целим рукавима. Обе су ове хаљине истога кроја као и код мушких у тим крајевима.

У Влахиња се сукнено одело готово не разликује од мушкога, влашког, само што оне не носе чакшире. Оне иду лети у кошуљи и јелеку, који смо већ поменули, и носе предњу и стражњу кецељу, обе кратке али богато подрешене дугим ресама.

О празницима богатије жене носе јелек од чохе или свиле, везен златом и овичен ширитом или златним гајтаном, а поврх јелека облаче ћурче од чохе, опет богато погајтањено; тако исто, место опанака носе ципеле, плитке или високе.

У накит се највише употребљују новци, и то сребрни и за тим златни; они се буше и иглама придевају у косу, у коњге, у весове и шамије; њима су поткићени ручници и превези и од њих се граде ђердани, који су често тако велики да све прси покривају. У Врањскоме су округу јелеци с преда сребрним парама поднизани, те изгледају као токе. За тим у накит долазе ђинђуве разне величине и боје, највише црвене; нанизане, оне се носе било око грла било на рукама. На рукама се носе још и гривне. Глава се вазда кити још и цвећем, било природним било вештачким.

Девојке носе исто онако одело као и жене, само се од њих разликују по убраћивању главе. Девојке ни где не носе коњге, а где носе весове, шамију око њих не обавијају већ само перчин. У Пеку и Млави носе плитке капице од црвене чохе, у наоколо с два перваза од шика,

измеђ којих је поткићено шљокама и белим ђинђувама. На капици је озго кићанка од ибришима. Негде на глави немају ни шта већ иду гологлаве, с курјуком, пуштеним низ леђа, као што је у Шабачкоме округу; негде овај перчин увијају на разне начине око главе и ако су без веса, а негде оплету косу у многе витице и пуштају их низ плећа, као што је у југоисточним нашим окрузима.

*

По варошима људи све више напуштају народно а усвајају Јевропско варошко одело; тако исто раде и жене и девојке, ма да се оне много теже растају од народнога свог одела но мушки. У варошима, како у погледу на убрађивање тако и у погледу на српско одело нема оне велике разноликости, коју смо на селу видели. При убрађивању главе, код варошанака је вес са шамијом одржао готово савршену победу над свима осталим начинима убрађивања. Коњге и трвељи у варошима се не виде, осем можда по оним крајевима њиховим, где седи становништво, које је, живећи од земљорадње, задржало и сеоско одело и сеоски начин живљења. Ручници се виде још само у Лесковцу а забратке у Лесковцу, Власотинцима и Врањи. Забратке се тамо зову: чајке; њих носе и жене и девојке; оне нису беле већ разне боје, куповне, и често тако ретке да се витице — обично две — кроз њих провиде. Варошанке дакле, које носе српски, убрађују главу весом и шамијом као и по селима, где је то у обичају, само, наравно, далеко укусније. У косу и шамију већ се данас ретко придевају новци, али тим више игле од украса, поткићене драгим камењем. Код богатијих сва је шамија унизана у бисер, а праву круну свему накиту чини тепелук: вес поднизан бисером у простим, пупчастим, али веома лепим шарама. По кошуљи се носи вистан са из-

резаним недрима. Преко недара, на којима се бели кошуља од танкога, српског платна, укршта се свилена марама, која од врата силази. Око грла се носе ђердани од златних новаца, бисера или мерџана. На плећа долази либаде од свиле или кадиве разне боје, богато златом везено. У старије време, а понегде и данас још може се видети бајадер: свилен појас, који се једном само и то лако око струка обавија, а подрешени му се крајеви пуштају да по вистану спред висе. На ноге долазе плитке или високе ципеле.

Зими се носи бунда, од чохе, свиле или кадиве, готово вазда затворене боје и постављена каквим финијим крзном.

У Лесковцу, Власотинцима и Врањи женско варошко одело друкчије је од одела варошанака у старим крајевима. Тамо се још носе шалваре од памучна, шарена ткива, у богатијих и од свиле. По шалварама долази дугачка антерија — бојелек — од чохе или свиле, која се спушта до преко колена у три растављене поле: једне задње врло широке и две поуже с преда, све по ивици гајтаном опшивене. По бојелеку долази ћурче, које се зове: колија, а зими бунда. Девојке не носе бојелек. Богатије носе на глави мален, златан тепелук, појаче нагнут према десноме уху; око тепелука долази једеклук, као нека пантљика, сва унизана златним новцима и бисером. Између тепелука и једеклука обавија се перчин, који се извија од потиљка. Овака варошка ношња у женскиња још се прилично често виђа и у Нишу и Пироту, али и овде као и у Лесковцу и Врањи све јаче узмиче испред варошкога ношива у старим окрузима.

Женско одело у Србији у опште, како сељачко тако и варошко, у погледу на боје, шаре и украсе и, на по-

послетку, на крој, пуно је живописне дражи: и сами странци радо га гледају и находе да је и лепо и гиздаво и укусно. Но на жалост, Јевропски укус почиње у Србији и на овоме пољу чинити освајања. У већим варошима девојке се већ са свим ретко виђају у српскоме оделу. Ово се одело још држи код жена, али је и код њих све ређе: Јевропско, често накарадно ношиво, досадно оку већ и због тупих му и неодређених боја, почиње и код њих преовлађивати. За тим жале чак и странци.

КУЋА

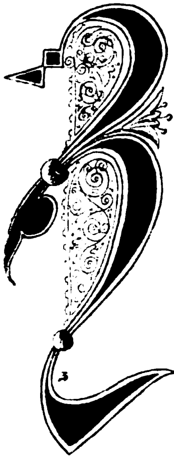

а Турака, сељачке куће у Србији бејаху готово саме брвнаре и талпаре а покривене лубом или кровином. У то доба и саме плетаре бијаху веома ретке, а о зиданима није било ни помена. С једне стране сиромаштво самога народа а с друге и страх од намета не допуштаху, да се у овоме погледу одговори ни тежњи за већом угодношћу ни осећању за лепшим укусом. Пре ослобођења, па за дуго и доцније, куће не бејаху само од најпростије, дрвене грађе, и на најпростији начин начињене, него оне немађаху ни преграда никаквих: цела кућа обично чињаше једну једину суvоту. Одаја или соба нахођаше се само у варошима а у селима једино по спахиским конацима[1]. После ослобођења а са развитком благостања, брвнара, талпара, лубњача и кровињара поче нестајати; њихово место почеше заузимати плетаре: куће, начињене од чатме или шепера, олепљене и окречене,

[1] Значајно је, да ни *одаја* ни *соба* нису речи српске. Одаја је реч Турска и код нас старија, јер се она једино чује у народним песмама. Соба је реч Маџарска, и дошла је у наш језик ваља да у ономе комешању и непрестаном кретању нашега народа у Маџарску и натраг, за време најезде Турске.

и покривене шиндром. У тим новим кућама почеше се градити одељења и стаде одвајати сувота у којој је огњиште, дакле «кућа», од суvоте у којој се спава, т. ј. од собе. У данашње време, поред плетара има доста кућа и од мешовите грађе, од цигле или ћерпича, узиданога између изукрштаних греда, а шиндру на крововима готово је у свима крајевима у велико заменула ћерамида а где што и цреп. У овим кућама находи се и по две па и по више соба. Данас нису тако велика реткост ни саме зидане сељачке куће.

Стара Шумадиска кућа

Кућа кнеза Милоша у Црнућу, по фотографији

Као што у Србији и у многоме другом влада велика разноликост, тако је исто и у самоме кроју кућа. Те разлике зависе у неколико од наслеђенога обичаја и укуса а и од разних других утицаја: понегде од облика земљишта, на другоме месту опет од јачега утицаја, који

се вршио са стране, било угледањем на суседство, као што је у Посавини и Подунављу, где су куће махом онаке као и у Срему и Банату, било преко неимара, који у западну Србију долазе поглавито из Босне а у источну из Македоније, и који су, сваки са своје стране по нешто из својих крајева донели. Но ми ћемо се овде подуже зауставити само код Шумадиске куће, на коју можемо гледати као на тип сељачке српске куће у Србији, не само због тога што је она најаче распрострта, него и за то, што најбоље одговара ономе облику породичноме, који је код нас још доста у снази, и који се обично зове: задруга.

Шумадиска новија кућа обично је начињена од чатме, олепљена блатом и окречена и покривена ћерамидом. У брдовитијим крајевима, где обично и камена има доста и на близу, куће су с доње стране повисоко каменом подзидане; на тој је страни и улазак у подрум, који је вазда више или мање у земљу укопан. Свака кућа, са стране, на којој је главни улазак, има трем, у неколико узвишен и наслоњен на дрвене стубове. На једноме крају своме, трем се изван основе кутње често и појаче истиче, и тај истакнути његов део зове се доксат. Унутрашњост куће дели се на два главна одељења; оно пространије, у коме ватра гори, зове се «кућа»; оно пак друго, у коме се спава, зове се соба. У кућама имућнијих сељака има данас и више од једне собе. У неким је кућама само соба од чатме, а «кућа» од брвана. Да видимо најпре «кућу».

«Кућа» сама обично нема таванице, него се над њоме вӣсӣ непосредно кров кутњи, на коме се, у средини, находи отвор, димњак или баца, куда одилази дим. У «кућама» које имају таваницу, димњак полази још одатле и са врло широком основом. Према главним вратима, на која се улази из трема, находе се друга врата на

другој страни куће. Тако исто и на једној и на другој страни има бар по један мален прозор, прорезан у брвну. Прозор се овај не лепи хартијом нити на њему има стакла, него се затвара нарочитом даском. У «кући» готово вазда на средини находи се огњиште, на коме се ватра тако рећи никада не гаси. То је управо и једина ватра у свој кући: на њој се вари и вода и млеко, на њој кувају јела, пече хлеб и месо, на њој се зими и сва кутња чељад греје, и у вече, према њеној светлости ради. У једној страни «куће» начињена је пространа полица, на којој су поређани судови: чанци и кашике, лонци, тигањи и т. д. Ту се држи хлеб и још што шта од јела, или оно, што је потребно да се нађе на руци при готовљењу јела. Полица има понекад и више преграда, које се све затварају капцима. У наоколо по кући, даље, побијени су клинови, о којима висе торбе, хаљине, гусле, оружје и друге ствари које су за вешање, а преко зиме и сланина, венци лука и паприке. По моткама притврђеним за кров или у пространоме димњаку веша се пастрма, а на мотци попреченој посред димњака висе вериге, са свим изнад огња.

Ту у тој «кући», око јединога огњишта у целој породичној заједници, најдивније се види слошки и заједнички живот сељачке српске породице. У вече, а нарочито кад ноћи осетније одужају, ту се око ватре искупља сва кутња чељад: и велико и мало и старо и младо. По вечери, старији се одмарају и разговарају; некоји од људи, гласатији а при том и вичнији песми и гудењу, узеће гусле и узједнолики али за срце Србина дирљив глас њихових струна отпевати коју народну јуначку песму; женскиње ради своје, женске послове: преде, плете, шије и везе; и око једних и око других је више или мање деце: постарија слушају разговоре и памте песме и предања народна, а мања се играју или већ спавају;

све се пак вече зачињава кад веселим кад озбиљним разговором, кад загонетањем или приповедањем, кад дивном женском песмом српском, пуном непомућенога природног осећања. Чаробност пак целе ове породичне слике српске увећава треперива светлост од огња, који час јаче час слабије избија у црвенкаст пламен, но који,

Унутрашњост сељачке куће у Шумадији.
по Каницу

поред све своје јачине, крајње кутове кутње и пак оставља у тајанственој полусенци.

Да уђемо сад у друго одељење кутње, у собу. Соба је готово увек над подрумом; у њу воде обично двоја врата: једна из «куће» и друга из трема. Собе су свуд и изнутра олепљене и окречене, али су веома ниске и прозори им малени; под им је од набијене земље или цигле а врло ретко од дасака; таваница је или од дашчица, углављених једна у другу или је и сама олепљена; пећ је земљана а у новије време и од лима или ливенога гвожђа. Под таваницом за једно по метра находи се раф, за дувар притврђена, отворена, поужа полица, која иде

с краја на крај собе. Прозори су малени, излепљени хартијом и само у богатијих сељака стаклени. Како се ови прозори зими никако не отварају, то се собе, и онако мрачне и ниске, веома тешко и недовољно проветравају; кад се пак још и прекомерно угреју, као што се на селу обично ради, а при том се у њих натрпа и много чељади, онда ваздух у њима постаје загушљив и несносан. Због тога сељаци живе у собама само по невољи, и то зими, а чим мало отопли они беже из њих и преко целога лета тамо и не привирују.

Кад је породица велика и у њој има више ожењених људи, онда у соби живи обично само кутњи старешина; ту он и отменије госте дочекује и на конак прима. За остале, ижењене људе, пограђени су вајати. Вајати су обично од брвана, покривени како где, шиндром или

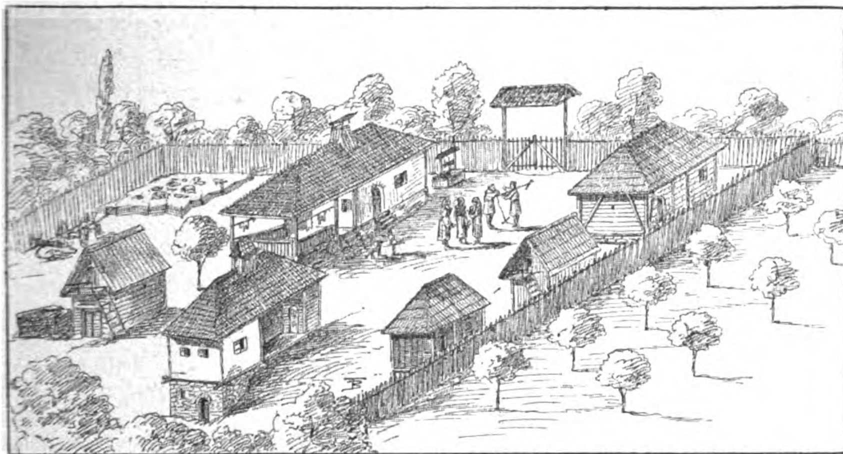

Сеоска кућа у Шумадији са осталим зградама

ћерамидом, и размештени око куће, било у реду било без и кака реда. У вајатима нема никаквих преграда; они су, сваки за се, само једна сувота; у њима нити има пећи нити се и како ложи ватра; само зими, кад је баш

веома хладно, уноси се у вече по једна црепуља жара, те се колико толико смлаче. Сваки ожењени има свој вајат, где ноћива са својом женом и децом и држи хаљине и друго које шта.

Покућством су куће сељачке веома сиромашне. У «кући» поред дувара начињене су клупе; то и неколико ниских дрвених столичица, на три ножице, све је што се може видети. У соби кревета обично нема већ се постеља простире по поду, онако исто, као и кад се око ватре спава. Постељу чини поњава или губер и јастук, вуном напуњен. Губером се и покрива. Душеци или и сламњаче и данас се ретко виде, мањ у имућнијим кућама. У соби се находи и по неки сандук, у коме се држи платно, накит, празничне хаљине и још по нешто финијега. У соби се чешће находи и разбој, на коме домаћица тка. Све што има у соби има и у вајату.

Столови и високе столице улазе у обичај по имућнијим кућама, али се по правилу и данас једе за округлом совром и седећи на чему по земљи простртом, на јастуку или на столичицама. Једе се највише дрвеним кашикама што их коритари граде; за тим се при јелу служи и ножем што га наше занатлије израђују, а виљушке су још ретке. Ма колико да их је око совре, сви једу из једнога чанка. Чанци и остало земљано посуђе готово је све купљено од наших грнчара. Кува се у земљаним лонцима а пече у црепуљама, онамо где је дрва још доста, иначе по нарочитим пећима, начињеним у авлији. Суд је за воду тестија, за ракију пљоска и бардак, све земљано, а за вино чутура и гостара, обе стругане од дрвета. У пљосци и чутури носи се пиће и кад се на пут пође, јер се због њихова облика лако даду сместити. Од металних судова у свакој кући има тигањ и бакрач, што се купује у чаршији. Ватраљ и вериге кују Цигани.

Осем вајата око куће има још и других зграда, а на име: млекар, оплетен обично од прућа, где се држи млеко, сир и скоруп; амбар, од брвана, са више или мање пресека, у које се сипа пшеница, јечам, овас и крупник; кош, обично од прућа оплетен, а кашто и од летава начињен, у коме се држи кукуруз у клипу; за тим качара, казаница, уљаник, кошара и свињац. Око гдекојих имућнијих и задругарима богатијих кућа, вајати и остале зграде стоје као неко мало сеоце, које је у Мачви и особито лепо уређено.

Сав простор на коме се ове зграде находе ограђен је поплетеним, вишим или нижим прошћем, у Мачви чешће и тарабом, а уњ се улази на вратнице. Око куће је свуд зелена ледина, овде онде има по који орах, крушка или друго које дрво; обично се находи и градиница с цвећем, код којега се више гледа на миришљав лист но на лепоту цвета. Тамо је највише босиљка, за тим селена, рутвице, чубра, калопера и матичњака. Од другога цвећа има перунике, кадивице и невена. На искрај крова кутњег зелени се чуваркућа.

Иза опште ограде одмах се диже шљивар, у коме осем шљиве има засађена и друга воћа и ако много мање, као на прилику: јабука, крушака, ораха, дуња, мушмула и т. д. Даље настаје забран, па њиве, ливаде пашњаци, прем да је ово све у највише прилика растурено, а често и врло далеко од куће.

У источној Србији, у пограничним окрузима, све су готово куће од чатме, олепљене и ћерамидом покривене. Свака кућа има тамо «кућу», собу и чардак или доксат, а све побоље имају и подрум. Око куће је амбар, кош и кошара; пространих, лепих авлија тамо нема, тако исто нема ни вотњака нити каква друга имања око кућа; оне су све сабијене једна уз другу, те немају ни велика простора око себе. Имање је пак на појати, далеко од куће.

Што се тиче кућа по варошима, може се казати, да су оне готово свуда поскидале са себе старинско обличје, које још лепо видимо по оним варошима, што су и данас под Турском. Од овога чине изузетак само неколике вароши, међу које нарочито долазе оне у новим крајевима. Ретко се где још види ћепенак под широком настрешницом, подупртом дрвеним стубовима. Облик и крој варошких кућа, и распоред у њима, све се више изједначава са обликом и распоредом, који се види по осталим Јевропским варошима а нарочито онима, у нашем најближем суседству: у Срему, Банату и Бачкој. Куће се данас граде махом од тврдога градива; обично су приземне, само мање или више поиздигнуте. Двокатне и трокатне куће у Србији су ретке.

СЕЛА И ВАРОШИ, СЕЉАНИ И ВАРОШАНИ

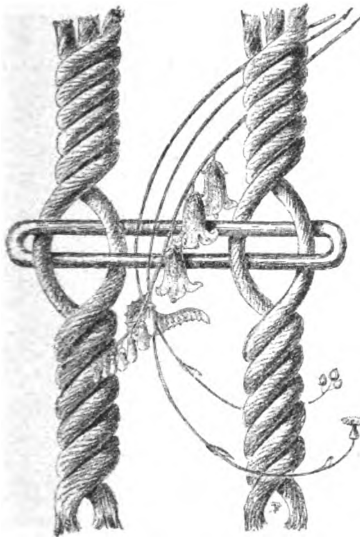арод је у Србији готово сав стално настањен и живи на своме кућишту и у својој кући, начињеној, као што смо видели, од тврђе или слабије грађе. Од овога, стално настањенога народа велика већина живи на селу, где ради земљу и гаји стоку; мањи пак део живи по варошима, у којима се бави о занатима или тргује и тек понегде се само прихвата плуга и мотике.

У прва времена српске државе па и у почетку Немањићске владе, може се казати, да у нашој земљи није било вароши у данашњем смислу. Оснивачи вароши као и главна маса варошкога становништва вазда су били трговци и занатлије. Но у ранија времена српске државе и трговина и индустрија биле су веома неразвијене. Народ је тада готово све своје потребе намиривао сопственом, кућевном индустријом; и што је било занатлија то није седело стално већ ишло од места до места, за послом.

Трговина се опет водила већином вашарски, тек овде онде да су биле нешто сталније трговачке станице, факторије. Главнија места у прво време српске државе беху усамљени, утврђени замци, куле и градови. У њима сеђаху господа и властела српска са већом или мањом војском око себе.

Вароши се у нас почеше заснивати тек са заснивањем рударства и рударске индустрије, када и трговина доби веома јак полет. И доиста, у то време све вароши беху рударске. Њихови становници беху поглавито Саси, па Дубровчани и остали приморци. Срби Домородци увлачише се тамо веома лагано. И у овим рударским местима главно беше град, који се увек дизаше на какоме згодном вису. У тим градовима сеђаху сопсвеници а и закупници рудника. Под заштитом града а под њиме подизаше се мало по мало: подграђе. Оно се састављаше из веће или мање гомиле кућа, махом дрвених, са дућанима, поређаним око једне ширине у средини. Свако подграђе имађаше бар по једну цркву, која је редовно била зидана; за то се по свима овим варошима једино њихови остаци и находе. У подграђу живљаху рупници, трговци и занатлије. Подграђе се обично зваше: трг.[1] За време ратова и опсада становници подграђа сами уњ огањ метаху и сви, и рупници и трговци и занатлије, са својим благом смештаху се у град, и брањаху га, удружени са војском властелина, заповедника града и околине.

По што је са најездом Турака рударство готово са свим пропало, нестало је и ових рударских вароши и њихових становника, који изгибоше или се раселише. На место ових средишта гушће људске насељености, трговине и индустрије, Турци су подизали друга, на местима, која су годила њиховим освајачким или политичким сме-

[1] У нашим споменицима трг значи: вашар а и место у коме се тргује или држи вашар, за тим: еспап или роба, па и трговање.

ровима. Њихове вароши беху саграђене по угледу на Византиске вароши; тако исто и саме куће у њима. У тим варошима беху од тврде грађе само карван-сераји и џамије, остало све од дрвета, чатме или плетера, исто као и данас у Турској. У турско време беху три врсте таких места: градови, паланке и касабе. Градови су били јако и стално утврђена места, као што су: Београд, Смедерево, Шабац, Ужице, Соко, Ниш и још нека. Паланке су биле места такође утврђена, али не зидом, већ палисадом или обичним ровом, и биле су поређане дуж важнијих друмова, на обданичноме остојању, готово на истим местима на којима беху и станице римских легијона. На цариградскоме друму беху ове паланке; Гроцка, Коларе, Хасан пашина Паланка, Рача, Баточина, Багрдан, Јагодина, Ћуприја, Параћин, Ражањ, Алексинац и Бела Паланка, која је доцније добила и градић. И Лозница, Обреновац и Ваљево беху паланке. Касабе не беху утврђене ни зидом, ни палисадом, ни шанцем. У свима овим местима, пре ослобођења Србије седели су готово само Турци, господари земље, а Срба је било тек по неколико турских улизица.

Но вароши су данас у Србији готово са свим скинуле са себе старинско своје обличје, што га находимо у свих вароши, у земљама, које су још под Турцима. Кривих, узаних, мрачних и прљавих улица већ је давно нестало. Тако исто и у кроју кућа отпало је готово све, што би потсећало на турско доба и турски укус. Вароши у Србији, како укупним изгледом тако и улицама својим, и кројем кућа, све више личе на вароши у суседним српским земљама, преко Саве и Дунава: улице су више мање праве, довољно дугачко, а кашто и сувише широке, куће у једноме реду, под конац, са свим једна уз другу и лицем окренутим улици. У овоме су погледу вароши наших Нових Крајева највише заостале, али и код њих се осећа жива

тежња да се изједначе са осталим другама својим у нашој земљи.

Док вароши, више мање, једна на другу личе, за села у Србији то се не може казати. Облик њихов зависи од много погодаба, те је по томе и веома различан; нањ утиче не само облик и каквоћа земљишта, већ и економске прилике у којима народ живи и особине духа народнога у разним крајевима. У равницама и поред већих река, где су поља и њиве целога села тако рећи у једноме пространом комаду; где је због велике родности могућна и насељеност гушћа, и где према томе, имања, било појединаца било читавих породица и не могу бити далеко од куће, села су сабијенија и куће су на близу међу собом. Таква су села у Посавини а нарочито Мачви, за тим у Подунављу, Морави, Стигу, око доњег Пека и око Тимока, све дакле у равницама, у којима је, ван сваке сумње и већа питомост њихових становника доста допринела овакоме њиховом облику.

Но у планинским је пределима друкчије. Тамо је родне земље мање, па и оно што има не находи се ни у већим комадима нити прикупљено, бар колико толико. С тога је тамо рад око земље неблагодаран и народ је се морао више стоци обртати, јер шума даје доста брста а у извесно време и жира; у планинама пак, богатима суватима, има и саме питне паше изобила. Које дакле због растрканости оно мало родне земље а које и због тога, што је за издржавање стоке потребан веома велики простор, села морају бити растркана, ако ни зарад чега другог а оно зарад уштеде у времену. Па и пак овако растркана села не находе се у свој планинској Србији: њихова је област само источна полутина наше земље, која обухвата Шумадију, Подриње, Стари Влах и Подгорину Копаоника а по где што и Топлицу. Тамо су куће махом по побиљу ониских коса и по странама њиховим,

далеко једна од друге, а врло ретко у дну долина; докле год допире сеоска земља, дотле су и куће растркане; тако човек може имати ближега суседа из другога села него из свога. У источној Србији тога нема; тамо су села и по најбрдовитијим крајевима сабијена, обично поред потока, у databaseдолинама и на подножју брда.

Ова разлика у облику села, у крајевима под једним и истим земљишним погодбама, може се објаснити различним економским приликама које у њима владају а тако и самом нарављу њихових становника. У југоисточним, планинским пределима Србије, потребу јачега збијања села изазива околност, што се отуд преко лета готово све одрасно мушко становништво диже у печалбу, и тек под зиму кући враћа, а женска чељад и деца остају у селу сама. Осем тога, како у овим пределима, тако и у целој готово источној планинској Србији и у Копаонику, свуда дакле где народ држи још и данас много оваца и коза, постоји обичај бачијања, који и сам искључује потребу растрканости кућа, јер се стока сеоска с пролећа истерује у планину, где преко целога лета остаје и где се заједнички чува, напаса и музе. Народ пак, у поменутим планинским крајевима западне Србије, нити иде у печалбу нити у њега има обичаја бачијања; тамо сваки остаје на своме огњишту преко целе године, и сваки пази сам своју стоку, сваки је дан на пашу изгони и редовно кући догони, што му је са свим могућно, почем му пашњак никад није далеко. На послетку долази још нешто. Да човек живи сам за се, појаче удаљен и од најближих суседа, потребно му је мушке одважности и велика поуздања у себе сама, јер је у свакојаким опасностима, било елементарним било онима друге природе, упућен једино на себе самога и на сопствену снагу. Те пак врлине у неким крајевима источне Србије као да нису јако развијене. Тамо људи воле више

да су ближе међу собом те да се један другоме могу на невољи наћи.

Но у новије време и у самој Шумадији, а нарочито у мање брдовитим крајевима њеним, опажа се тежња ка прикупљању села. Ова тежња одговара опадању сточарства и ширењу земљорадње, за тим јачем дељењу породице, које све више узима маха а на послетку и већем упитомљавању становништва.

Ако завиримо сад поизближе у ова прикупљена и збијенија села, ми ћемо наћи да и она нису сва једнака. Ушорена села, у којима би куће биле не само на близу једна до друге него и лепо у реду, и у којима би улице биле колико толико правилне, веома су ретка. Таквих села има данас само у Мачви, па и тамо су тако уређена давнашњим утицајем власти, иначе, пре тога, била су и сама такође растркана. Села пак око Мораве, Млаве, Пека и Тимока истина су збијенија, али у међусобноме положају кућа нема никаква плана ни реда.

У Србији, по свима њеним крајевима, села, нарочито ако су повећа, имају и своје засеоке, које чине омање гомилице кућа, у неколико издвојене од главнога села. Но у неким крајевима, као у Врањскоме и Нишком округу, има великих села, која се сва састоје из самих заселака, и који се тамо зову: махале. Тако, на прилику, Власина и Црна Трава села су која имају по преко двадесет заселака. Сваки се заселак састоји из понеколико кућа, готово са свим једна уз другу прибијених, и сваки има и своје засебно име. Таквих села има и поред Дрине: село Ковиљача, на прилику, има девет заселака. Само засеоци нису овамо онако збијени.

У источној Србији, а нарочито у окрузима, по којима се гранају планине, које се од Стола на све стране разилазе, за тим око Копаоника и у његовоме подгорју, села имају два насеља: једно је ближе друму, где је

судница, школа и црква, ако их има, и механа, а друго је у планини, као неко ређе насеље. У првоме су насељу куће сабијене, често и наслоњене једна на другу, као год у вароши, а у другоме растркане; онамо око куће тек ако има по која воћка, а овамо је свака кућа окружена готово свом непокретном имовином домаћиновом: ту му је не само сва стока, него су и ливаде, забрани, стаје у којима се држи сено, слама и шаша да не покисну, ту му је готово и све покућанство. Оно је прво зимовник, тако се понегде и зове, а оно друго летњиковац, и зове се различно, како где: појата, салаш, бачија, држава и т. д. У зимовнику, дакле у правоме селу, живи се преко зиме, а на појати или салашу лети; но има сељака, нарочито међу Власима, који на појати проведу цео свој век: тамо се рађају, живе и умиру, а у село из кога се броје једва ако сиђу неколико пута у животу. У округу Црноречкоме у великим селима: Валакоњу, Злоту и Подгорцу, и у Звижду: у Дубокој и Нересници, лети се може видети једва по гдекоја душа и ако броје по две до три хиљаде душа: све је отишло на појату, куда је и стока истерана.

Но у Србији има и такога становништва, које не само да не живи ни по селима ни по варошима, него нема, тако рећи, ни куће ни кућишта, јер се непрестано сељака или скита: то су Црновунци и Цигани Чергари.

Црновунци су прави сточари, који се само о стоци баве и тиме се хране и издржавају. Они живе лети по планинама, богатим питним суватима, по којима им се тове млечна стада оваца; а станују по колебама, начињеним од лиснатога грања, дрвене коре или неотесаних талапа; зими се пак селе у жупније долине, где живе по земуницама, прирањујући стоку сеном до пролећа, када се опет крећу у планину.

Док у Црновунаца при сељакању има некога реда, код Цигана Чергара нема ни тога. Они се баве било о ковачкоме занату било о грађењу корита и стругању дрвенога посуђа и других неких алатљика, и иду из једнога места у друго, непрестано, задржавајући се овде онде толико само, колико им посао неопходно захтева. Цигани ови станују лети под чергама од кострути, разапетим на моткама, а зими по земуницама, подижући и једно и друго увек на искрај, било вароши било села.

* * *

У време ослобођења Србије од Турака, у почетку овога века, сви Срби беху сељаци; у варошима живљаху готово искључиво Турци, а међу њима Грци и Цинцари и тек по гдекоји Србин, турска улизица. Оно мало Срба што по варошима живљаше, беху трговци и то готово саме дућанције, за тим мајстори, понајвише ћурчије, терзије, хлебари, туфегџије и кујунџије, и зваху се варошани. Будући да су се носили турски и по турскоме обичају живели, а уз буне и ратове или се затварали с Турцима у градове или с новцима бежали у Аустрију, то се не само нису бројали међу народ српски, него их је народ још и презирао. Живећи на селу народ је се највише бавио о стоци и радио по мало земљу; тек по неки трговац на селу, који је куповао свиње и осталу стоку, као и коже од звериња, восак, мед и друге ситнице, ако је био у читавој нахији, али и он је живео на кући као и сељаци. У то су се доба сељаци јако клонили од вароши, и тек по какој невољи и великој потреби ако су у њих излазили. Уклањање од вароши није им тада било ни мало тешко, јер су готово све потребе, било у алатима, било у оделу или другоме чему намириване домаћим рукотворинама. За време Турака међу Србима није

било никакве разлике ни по рођењу, ни по васпитању; углед је код њих зависио једино од јаче природне памети, особито ако је друговала са богаством: кнезови су били обично и највеће газде у кнежинама. Тек по ослобођењу Србије, када вароши, исељењем Турака осташе готово празне, почеше се и оне пунити српским становништвом. Најпре се у њих населише сеоски трговци, за њима пођоше и други имућнији сељаци из околних села, из обзира веће личне и имовне безбедности; на послетку, понегде се и читава села морадоше преселити у варош, по наредби власти.

С почетка, ови нови варошани не остављаху свој пређашњи начин занимања, и живљаху бавећи се и овамо о земљи и стоци. Но доцније, сам положај вароши изазивао их је да се прихватају и другога рада: видевши, да се куповањем и продавањем може и лепше и угодније живети но од рала и мотике, они се почеше одавати трговању. Трговање беше у први мах узгредан посао, поред земљорадње, а доцније, упознавајући се боље с послом, они ту радњу пригрлише са свим. Тако се у току времена разви засебан трговачки ред у вароши, и „трговац" поче значити исто што и „варошанин".

Нешто је занатлија по варошима остало било иза Турака, и према потребама почеше се и они множити. Но једно с тога, што су се Срби у оно време још мање отимали за занат но и данас, а друго, што се са широм отвореним вратима јевропској образованости, почеше појављивати потребе и развијати укус, који домаће старинске занатлије не могаху задовољити, почеше се оне досељавати са стране. То беху изпрва Срби из суседних српских земаља, преко Саве и Дунава, за тим Немци, а на послетку почеше се занатима одавати и потомци наших сељака. Тако се по варошима разви и занатлиски ред.

Овим су путем мало по мало почеле избијати на површину разлике између сељака на селу и њихових синова и потомака, варошана: најпре по занимању, после и по знању и васпитању, па на послетку и по обичајима, назорима и оделу. Те све разлике увећаваше још и богаство које се у варошима поче нагомилавати, потпомогнуто и тиме, што многе од њих постадоше и управна средишта. Као и свуда у свету, тако је се и у Србији сељак јаче држао свега старог, наслеђенога, народног, а варошанин је то полако остављао, угледајући се на варошане других народа јевропских са којима је по природи посла и положаја свога долазио у саобраћај, и тежио, да се са њима изједначи. Док с једне стране сам начин занимања а с друге и танко стање и необавештеност нису сељаку давали да се просветљава, те је заостајао у свему, дотле је варошанин и за обогаћење ума свога имао свега па и прилике довољно, и за то је у свему напред и измицао.

Значајно је, да се у Србији прелаз од сељачкога живота и занимања ка варошкоме још није потпуно извршио. У многим па и самим окружним варошима и трговци и занатлије, и дан дањи, поред свога обичнога рада по мало и приорују, а у некима има и читавих крајева, који се још једнако само са земљорадњом занимају, који још носе и одело сељачко и у свему се држе сељачкога начина живљена.

У Србији има данас 3.737 села и 70 вароши и варошица. Међу варошицама многе су новијега постања и од осталих села разликују се једино тиме, што имају по неколико дућана. Код села је занимљиво знати, да их око четири стотине своје име доводи од имена разнога биља, и далеко још већи број од имена или презимена људских.

Од укупнога становништва Србије долази:

на села	1.662.594 стан.	. . . .	87·51%
на вароши			
и варошице	237.406 «	. . . .	12·49%
Свега	1.900.000[1]) «	. . .	100·00.

Сеоско је дакле становништво седам пута толико колико варошко.

У прво време после ослобођења села су била веома малена; у највећима било је тек око сто кућа; у гдекојима није их било ни двадесет, али их је највише било од по четрдесет до шесет кућа, тако, да се од прилике могло узети на једно село, с једно на друго, по педесет кућа. Данас се рачунају у малена она села испод сто кућа, али нису ретка ни села од двеста, триста и више кућа. Особито су велика села по Мачви, у доњој половини Велике Мораве и око доњега и средњега Тимока. Вароши изнад три хиљаде становника износимо у таблици:

ВАРОШИ	БРОЈ МУШКИХ	БРОЈ ЖЕНСКИХ	Свега
Чачак	1.890	1.247	3.137
Власотинци	1.665	1.671	3.336
Ћуприја	1.816	1.592	3.408
Књажевац	1.853	1.717	3.570
Прокупље	1.913	1.761	3.674
Свилајнац	2.425	2.138	4.563
Јагодина	2.472	2.139	4.611
Зајечар	2.483	2.186	4.669
Неготин	2.590	2.137	4.727
Ваљево	2.812	1.925	4.737
Алексинац	2.742	2.365	5.107
Крушевац	2.860	2.293	5.153
Параћин	2.726	2.438	5.164
Ужице	3.100	2 650	5.750
Смедерево	3.698	2.880	6.578
Пирот	4.536	4.296	8.832
Врања	4.573	4.330	8.903
Крагујевац	5.181	3.902	9.083
Шабац	5.067	4.139	9.206
Пожаревац	5.221	4.173	9.394
Лесковац	5.563	5.307	10.870
Ниш	8.717	7.461	16.178
Београд	19.251	15.613	34.864

[1]) По попису од 1884 године.

ПОРОДИЦА И СОПСТВЕНОСТ

Човек се рађа са осећањем за породицу и сопственост; без тога није он ни у коме човечанском друштву, ма на коме се ступњу образованости оно находило. По обичноме разумевању мисли се, да су се и породица и сопственост од искони находиле у истоме облику, у коме их видимо и данас, у друштвима око нас. Многи браниоци данашњега стања односаја људских иду тако далеко, да мисле, да је овај облик једино и могућан, дакле најсавршенији, и да је покушај који би био управљен на измену једнога или другога, више но светотатство, јер би се цело друштво морало срушити. Али неуморним испитивањима науке о друштву или социологије, и ако је она веома млада, испало је за руком, да докаже, да су данашњи облици породице и сопствености, на које смо се ми већ од векова навикли, само извесни ступњи развића на којима се те установе находе, али да ни једна ни друга немају никаква права на вечитост. Као и вера, морал и остало у друштву људскоме, што је пролазило кроз различне мене и у самоме историском

добу, тако је исто и са породицом и сопствености; и једно и друго, не само да је пролазило кроз многе мене него ни дан дањи није једнако код свих народа ни у самој Јевропи, а нема изгледа ни у колико, да ће се и тако како је, и у будућности одржати. Прилагођавајући се ступњима образованости и њеноме развитку, установе се људске и саме развијају и мењају. Следећи редци имају за задатак, да читаоцима изнесу кратку слику стања и породице и сопствености у Краљевини Србији, онаку каква се данас поглавито на селу находи.

У Србији се данас породица у селу обично зове: *кућа*; у старо пак време зваше се: *кућна опћина*, а главне основе на којима тада почиваше бејаху: крвно сродство између чланова, заједничка имовина и заједнички, домаћи, верски и други обичаји. На тим истим основама почива она и данас, само што су на место старих, домаћих богова дошли хришћански светитељи, међу којима, свака кућа има свога нарочитог заштитника.

По Душановоме законику, под кућом се разумевала породица или родбина под једним старешином, негледајући на то колико су јој чланови један оругоме род. Шта више и кад би родбина била раздељена између себе хлебом и имањем, опет је законик рачунаше у једну породицу или кућу, за коју је у грађанскоме и кривичном праву одговарао само старешина њезин.

Породица је на селу данас двојака: сложена и проста. У сложеној, осем родитеља и њихове деце има и унука па често и праунука, а у простој су само отац и мати са децом.[1] Јачина породице цени се по броју одраслих, мушких глава у њој; она, у којој је доста таквих глава, зове се задружна, а породица, у којој је мало

[1] За сложену породицу, кроз законодавство и књигу, увукла се у народни говор реч: задруга. Међу тим ову реч Даничић никако не употребљује, већ говори: кућа, породица. Види: Историја српскога народа од А. Мајкова.

или ни мало одраслих мушких чланова, у којој је дакле мало радних руку за тежачки рад, зове се инокосна, па била проста или сложена.

Колико је да је душа у кући или породици, она се вазда јавља као једна економна јединица; рађањем и умирањем личности се у њој мењају, али она, обнављајући се, траје једнако и дотле, догод се не издели или каквим случајем не затре.

У свакој кући мора бити кутњи старешина, и то је обично отац породични. Кад отац остари и није више ни за рад ни за управу, он уступа старешинство једноме од синова, али не у век најстаријему, него често и коме млађем, ако му се учини да је разборитији и за старешинство приличнији. Ако умре а не буде наредио ништа после себе, породица се не распада већ и даље траје, а за старешину долази, било по договору било ћутке, најстарији у кући. Но и овако бива, да старешинство припадне који пут и млађем по годинама, ако се раније показао и зна се да је послу дорастао.

Старешина кутњи био он млад или стар, може бити увек другим замењен, ако задругари нађу да је то за кућу потребно и корисно.

Управљајући кућом, старешина кутњи мора се договарати и световати у важнијим пословима са свима одрасним члановима у њој, па чак и онда, кад у кући живи отац са својим синовима. Без пристанка њихова, он нема права да располаже породичном имовином, ни за живота ни после смрти.

На старешини кутњем, као најпаметнијем и највреднијем задругару, поглавита је брига о добру и напретку кутњем. Он је домаћин кутњи; он наређује и момчад и одрасле, куда ће који ићи и шта ће радити и свако има дужност да га слуша, да врши његове наредбе, и да тако

потчини своју вољу заједничкој вољи задругара, која се исказује једино у наредбама старешине.

Старешина кутњи заступа кућу пред властима; он иде на зборове и договоре, било сеоске било среске или окружне; он, с договором кућана, продаје, што је за продају, и купује, што треба купити; он држи и кесу од новаца, и брине се како ће платити порез и остале даџије; кад се моле богу, он почиње и свршује; кад има у кући каких гостију, он се с њима разговара и с њима руча и вечера, док момчад једе за другом совром; он је увек и старалац непунолетне деце, која остану иза умрлих задругара.

Но старешина, и ако има тако одличан положај међу својим равноправним задругарима, ваља добро да се чува, да негде не истакне и самовољу своју, било према члановима породичним било у управи и распореду са имањем и тековином, јер би тада сваки члан имао права да му се одупре.

О унутрашњим пословима кутњим а нарочито о пословима, који падају на женску чељад, води бригу домаћица, обично старешинина жена, или ако ње нема или не може тим да се бави, онда друга, најстарија и најискуснија жена у кући. Главни и редовни свакодневни послови распоређују се на удате жене, које их врше, као што ћемо већ видети, поредом, по недељу дана, као редуше. Станарица се одређује за цело лето; но то понајчешће бива сама старешинина жена. Време пак ван овога редовања оне проводе ткући, шијући и плетући за своје мужеве, себе и децу. Ако има девојака, оне им у томе помажу. Но кад се стеку пољски радови, онда и оне све и жене и девојке раде и у пољу.

Сад да бацимо један поглед на положај женскиња у сељачкој српској кући. Женско чељаде није ни у коме погледу равноправно са мушким, ни у економноме ни у

социјалном погледу. Женско чељаде нема права сопствености; то је право мушких, а оно има само право уживања. Ново законодавство дало је истина женскињу право удомљена из кутњег имања, али је то право противно народним правним обичајима, по којима девојка не само да није носила никакву прћију, но је још морала бити од родитеља откупљивана. Одупирање томе новом праву женскиња, по свој прилици биће узрок ономе силном одбегавању девојака ка момцима, јер оне на тај начин не носе ништа, па чак ни «дарова».

Женскиње нема ни права наслеђа догод и једне мушке главе у кући траје.

Женскиње врши измет свима мушкима у кући: она их изува и приноси им одећу и обућу, пере им ноге и полива и служи око совре. Ако је које већ за совром онда седа на искрај, а кад има гостију онда и не седа никако, него једнако двори. За невесту је срамота назвати свога мужа по имену; за њега, кроз дуго време она има само реч «он».

У опште, жена је у кући млађа од свих одраслих мушких чланова. Женско мушкоме ваља да приђе руци, ма оно годинама и млађе од ње било. Женско ваља увек да устане, ма шта радило, кад мушко прође и бога назове. Женско мушкоме не сме прећи пут ни по што. И у самој цркви, место је женскињу у засебној прегради, иза мушкиња. Једино старост даје поштовање матѐри и могућност неког утицаја на синове.

Очинска власт над децом на селу је у опште велика; она се распростире чак и на женидбу и удадбу синова и ћери. Момак и девојка често се и не виде а узимају се, јер су се тако наредили њихови родитељи. Но и у овоме питању родитељска је власт према женскињу далеко одлучнија но према мушкињу.

Да видимо сад како стоји сопственост. По Душановоме законику, који се у грађанском праву држао обичајнога народног права, породично је право било темељ и праву за имање. По томе праву као и по законику право на заједничко имање припадало је целој породици; и с тога, штогод имамо записа од краљева, царева, деспота и властела, ни један није од једнога човека, него су од старешине кућнога с осталим ближим сродницима. Ово право, и ако туђим у земљу унесеним законом поремећено, држи се у Србији и данас снагом старога народног обичајног права. У Србији, на селу, сопственик није личност већ породица, којој припада не само земља и кућа већ и пољски алати, стока и род са земље. Истина, свака породица има свога старешину, али он нема права располагати породичном имовином. Он је не може ни продати ни задужити, ни разменити без пристанка пунолетних, мушких чланова у њој; он не може том имовином располагати ни тестаментом. То не може чинити ни и ко други из куће. Кад пак дође време, да се породица, са каквих било узрока, дели, онда сваки њен мушки члан узима раван део од целокупне имовине, па тако и сам породични старешина, јер и он нема већега права на заједничко имање од осталих одрасних чланова. Но и осем тога, сваки мушки члан породице, кад год му се свиди, има право да тражи део заједничке имовине, који му припада. Кад старешина пак умре, други одмах долази на његово место, а имање се не дели, јер деоба не зависи ни од чије смрти у породици.

Законодавство у Србији, преносећи у земљу готове, туђе законе, није се у почетку трудило, да их бар колико толико прилагоди народним правним појмовима и обичајима. И непознавајући их довољно, оно их је почело рушити, без и каквога циља и потребе. Тако је учињено и са народним појмом о праву породичне сопстве-

ности. Маџарски и Аустриски правници, дошав у Србију, у почетку њена државна живота, донеше собом и све заблуде римскога права, које су и у Аустрији и Маџарској нашем народу огромне штете нанеле, јер беху у супротности са духом народним и ступњем образованости на коме се нахођаше. Ти правници пренеше овамо и оне законе, који су, у суседним деловима народа нашега, почели још давно подривати старинску народну породицу и појмове о сопствености. По тим законима признаде се право породичне, заједничке сопствености само у сложеној, раширеној породици, а у простој, дакле оној, у којој је само отац са синовима, и коју законодавац погрешно назва *инокосном*, остави се сопственост лична и даде се право оцу, као старешини породичноме, да и за живота и по смрти располаже са имањем, и ако са извесним ограничењима. Но народни обичај у Србији у многим крајевима тако је јак, да се на ову разлику, коју законодавство чини, слабо ко освређе. Још и данас има примера, да отац, делећи се за живота са синовима, сву имовину дели на једнаке делове, и себи узима само један, јер сматра да све имање није његова лична сопственост већ сопственост целе породице.

Но у сељачкој породици у Србији није само имање заједничко, већ је заједнички и рад: њиме она подмирује готово све своје потребе, не само у храни, него и у оделу, обући, постељи и т. д. У раду нема онога што се зове подела, већ сви раде све, наравно, према добу узраста, снази и полу. Одраснији мушкарци раде све тежачке послове: ору, копају, жању, врше, косе, крче и т. д. Они граде и алате. Млађи и деца обично су поред стоке као чобани. Женскиње ради кућевне послове: готови, меси, носи воду, шије, плете, тка, пере, мете музе стоку, сири и т. д. Ако му и поред свега тога претече времена, а нарочито у време кад се сустижу тежачки

радови, онда изилази и у поље и помаже срећивати их. Код ових радова пак женскиње се виђа најчешће при окопавању и жњевењу. Ако је у кући више жена, онда оне раде заједничке кутње послове редом, обично на недељу дана. Она, којој падне у део рад у кући, зове се: редуша, а она код стоке: станарица.

Производи од рада тековина су целе породице; према врстама својим они се трпају у гомиле и сносе у места и зграде за то одређене и начињене: жито у амбар, кукуруз у кош, вино и ракија у подрум, бели смок у млекар, сено у сењак и т. д. Сви чланови породице, без разлике, уживају те производе заједничког рада с једнаким и пуним правом, до последњега зрна или труна.

* * *

Каква је будућност породице у Србији и њенога права сопствености? На то се питање може јасно одговорити тек онда, кад се погледа по свету на развитак и једнога и другога, од далеке давнине па до наших дана. При породици самој нећемо се дуго задржавати: у току векова људскога развића она је имала и таквих облика, којима данас теже комунисте западне Јевропе. Данас пак она се истина јавља и у облику полигамије и полиандрије, али у облику, у коме је данас видимо готово у свој Јевропи, Америци, и већини Азије и Африке, она се находила већ у зори човечанске историје, бар у главноме. И у Инђији, и код Грка и Римљана породицу чињаху отац и мати са својом децом и ближим или даљим потомцима. Тако исто свуда се отац види као старешина породични, са већом или мањом али у век великом очинском власти. У Риму, на прилику, отац је имао права да осуди на смрт ма кога члана своје породице. Он је истина одговоран био општини али његова породица одговараше једино

њему. У току времена ова је власт и код Римљана и свуда опадала, заједно са опадањем одговорности очинске и растењем одговорности личне. Прелазимо сад на развиће сопствености.

Стари претци човекови нису никако могли замислити да земља може некоме нарочито припадати, онако као ни светлост ни ваздух; требало је много векова да прође, да се такав појам јави. Тада се појам сопствености простирао само на предмете дневне потребе и на храну, а земља беше заједничка и припадаше целоме племену. Тек лагано и постепно прелазаше она, најпре у привремену за тим у сталну својину породичну, и на послетку у својину личну.

Посматрајући појмове о сопствености код народа, који се данас налазе на разним ступњима развића, објаснићемо себи у исто доба и пут, којим су се појмови ти у опште и развијали.

Код ловачких народа, атар за лов заједничка је својина читавога племена а лична својина ограничена је само на оружје и одело. Код Ескима, личности припада само оружје, одело и саонице; остало, као велики чадори, крзна и лов, припада породици. Колиба пак и извесне потребнице, које се могу приправити тек уз припомоћ више руку, припадају заједници од више породица, које све живе под истим кровом.

Код народа сточарских, поље за пашу и шума неподељена су својина целога племена.

Код народа земљорадничких, из почетка, земља не беше такође подељена, већ се обрађиваше заједнички а на породице се тек род дељаше. Најлепши пример за ово имамо у старој Перуанској, у Америци. Тамо су Јевропљани затекли прави државни комунизам, у коме личности не припадаше ни шта, а држави све. Народ обрађиваше тамо земљу под надзором државним и по не-

посредном упуству државних чиновника. Храна, сабрана после жетве сносаше се истина у тројаке амбарове: једне за владаоца, једне за попове и једне за сам народ, али у случају неродне године из поповских се досипаше у владаочеве, а из ових у народне. Па и остала храна, на прилику усољено месо, а тако и производи домаћега, женског рада, плетиво и ткиво, трпаху се у слагалишта, и одатле раздаваху по потреби.

У главноме дакле па и у многим појединостима, Перуанска држава личаше по имовноме свом уређењу на задружну кућу нашега сељака. Тако је исто било у старим словенским општинама а тога има и данас у Инђији, где су села, још, и економне и политичке јединице. Пре најезде Инглиза, право сопствености не обухваташе тамо и право отуђивања. Домородцима тамошњим никако не иђаше у главу, да се земља продаје за нечији лични дуг. Они не знађаху за тестаменат, нити имађаху о њему појма: они земљу нити продаваху, нити издаваху под кирију, нити завештаваху. Село инђијско обрађиваше земљу заједнички, а род се дељаше на крају године.

Доцније, земља истина још остајаше општинском својином, али се дељаше на делове и даваше појединим породицама на обделавање, и то коцком, најпре на краће, а у току времена све на дуже време. Тако је било у старих Грка и Римљана, тако у старих Ђерманаца, а тако је и дан данњи, у великоме делу Русије. Тамо сва земља припада *Миру*, општини. Она се дели у три, према селу сасредна појаса, а сваки се појас опет дели на платна, широка пет до десет метара а дугачка двеста до триста метара. Ово се комађе раздавало пређе коцком сваке године, а данас различно, на време од три па до петнаест година. Кућа пак и баштица уз њу не деле се никад; оне припадају породици и прелазе на њено потомство.

У округу Мадраском, у Инђији, већ се дошло до тога, да само шума и утрина припадају селу, а ziratна је земља издељена на породице и припада њима. Но лична сопственост тежи већ и тамо да се угнезди. Овде је стање веома слично ономе, које данас влада у Србији. Траг некадање општинске сопствености сачувао се и код нас у сеоској утрини и шуми. Сваки има право уживања и једнога и другог, али не и право својине. Село има право да прода или задужи или да изда под закуп своју земљу, али појединац не може то никад учинити ни са једним, било и најмањим делићем сеоске земље. Остала је земља сопственост породична, која такође, као што ћемо видети прелази већ у личну.

У средњој Францеској, све до тамошње буне, што букну пред крај прошлога века, правни одношаји у сопствености и породици били су готово исти као што су код нас још и данас. Но старији облици општинске и породичне сопствености нису још ишчезли у Јевропи. Видели смо како у Русији влада општинска својина и како је породична код нас још доста у снази, али јачих или слабијих трагова и једне и друге има још код Баска у Пиринејима, за тим у Инглиској, Ломбардији и Швајцарској.

Ови, само неколики примери, казују нам јасно не само мене кроз које је сопственост пролазила у току векова, и разне ступње развића, на којима се данас налази, него нам казује и то, да јој облик који се данас у Србији налази, није нека нарочита српска установа, већ само извесан ступањ њена развића, који су неки народи истина давно за собом оставили, али који се и данас осем у Срба још код неких находи. Из ових неколиких примера може се на послетку јасно и то опазити, како се сопственост развијала па и данас развија све у правцу веће личне независности, или управо саможивости, а то све напоредо са укупним државним развитком.

Док велика заједница, држава, стоји још на слабим ногама, било с тога што су јој многе установе неразвијене или што их никако и нема, она није у стању да води сву потребну бригу о личности, на прилику о личној и имовној јој сигурности, и о многоме које чему, што јака држава у данашње доба сматра за свој искључиви задатак; за то онда сама личност беше упућена да се стара за се како зна, и она, са свим природно, прибегаваше општини и породици. На такоме ступњу државнога развитка породица је за личност нарочито јак заклон и изредно прибежиште; за то се све и потчињаваше њеноме опстанку; за то се и саможивост породична подиже на ступањ врлине. Крвна освета која је до скора владала у Црној Гори и која и данас у пуноме јеку код Арнаута влада. није ништа друго до заштита, коју породица, док је остављена сама себи, даје свакоме члану своме. Српска кућа никад не беше у толикоме ступњу остављена сама себи као за време Турака. Организација турске државе не тицаше ни мало у породицу, и она не имађаше у њој друге задаће политичке до да плаћа данке и десетке, а са властима стајаше у додиру тек преко својих, кутњих старешина. Али с тога породица и не беше никада тако јака као у ово доба. И доиста, само тако јака кућа била је у стању очувати име и народнсст српску, у највећој чистоти, за време робовања од четири века; само тако јака кућа могла је одгајити и онако велике личне врлине у чланова својих, између којих се издвајаху хајдуци осветници за планину и они поносити домаћини и кнезови српски, који и у сред највеће силе турске могаху рећи, да се не боје ни цара ни ћесара; само у тако јакој српској кући, на послетку, могао је тињати онако страховити огањ, који букну и распламте се у буни на дахије, и онако брзо и снажно очисти поље за оснивање српске владе и српске државе.

Развијање и јачање народне државе, Србије, носаше собом све последице, које је носило и развијање и јачање и других држава у свету. Последице те осетила је најаче породица, јер се према породичким интересима све јаче истицаху интереси далеко веће заједнице, државе, која се учвршћаваше под владом закона, њоме самом прописаних. Држава, развијајући се и снажећи се, захваташе све одлучније у своје руке послове, који су пређе припадали општини и породици; и тако се она данас стара за личну и имовну сигурност, за школовање, за верске потребе народне, за сиротињу, за здравље, за саобраћај и т. д. и онда је природно, што тражи да се поштује све више и више, и што, на развалинама и саможивости и осећања заједнице општинске и породичне тежи свима средствима, да одгаји осећање заједнице државне и општих државних интереса. Разуме се, да така тежња државна иде на руку не само све већој личној самосталности, него и све већој покретљивости својине. У томе она има вернога помоћника у западњачкој просвети и установама, које су код нас, услед јачега саобраћаја, већ на јако почеле ширити свој утицај и у законодавству и у обичајима и назорима, и које у основи потресају стари друштвени поредак. Вароши, прве на ударцу, прве и подлегоше. И ако се не да порећи, да дух сељачке куће српске, овога облика породичног, наслеђеног из далеких времена, још у неколико врши утицај и у оним друштвеним редовима наше земље, који су већ и заборавили на опанак из кога порекло воде и претурили преко главе оно прелазно стање ка западној просвети, и пак је у њима и породица и сопственост тако као и све остало изједначено са тим установама у Јевропи. Но тај старински породични и имовни облик губи се и у селима све јаче и јаче и свакојако, још се дуго одржати не може. Природна заједница имовине и рада, која је у сељачкој поро-

дици тако јасно исказана, све неизбежније подлежи новим утицајима, који иду, као што већ поменусмо, на то, да личности даду што већу самосталност а сопствености што већу покретљивост. У свакоме се појединцу, већ од саме природе, јавља тежња за самосталношћу, док породица сеоска, тако рећи, гута личност нити и најмање даје маха личноме прегнућу. И ако би можда у интересу наше државе и било, да овој тежњи да правац, који не би баш морао ићи на распад породице, али сузбити је немогућно јој је, баш и ако би то хтела, јер погодбе које тој тежњи иду на руку, добијају из дана у дан све јачега маха. Но за општи, економски интерес Србије велика је срећа, што се овај распад старинске породице и облика сопствености бар поступно врши. Значајно је пак и то, што је распадање узело највећи мах у равним, насељенијим и богатијим крајевима. У брдовитим пак и планинским пределима, удаљеним од саобраћаја и тако јаче ограђеним од оних нових утицаја, које мало час додирнусмо, а природом положаја упућеним више на саме себе, народна се породица са њеним правом сопствености држи још прилично чврсто, онако исто, као што се и остале, чисто народне особине и обичаји у таким пределима у век најдуже чувају.

ОБИЧАЈИ

Срби, онако у цело узети, имају пуно обичаја, који су чисто њихови, и који се по томе могу сматрати као обележје њихове народности. У томе се од осталих Срба нису одвојили ни Срби у Србији. Многи од тих обичаја имају свој постанак у вери, било старој народној било хришћанској; други су опет истекли из извесних породичних, економних и друштвених одношаја и прилика, које су некада у народу нашем владале.

У овоме одељку наше књиге ми ћемо се зауставити само при неким главнијим обичајима, који су за Србе значајније обележје и који и данас још на народ врше свој утицај, било верски, било економни било и сам васпитни. Некима од ових обичаја, покушаћемо, да објаснимо и сам постанак.

Сеобом народа из једнога предела у други, где су и клима и земљиште и у опште све погодбе за живот много друкчије но у старој постојбини, телесни живот његов, прилагођавањем новој околини мора увек претрпети неке промене; сад, да ли јаче или слабије, то зависи од јачине прелаза. Само те промене не наступају никада нагло, већ поступно и тако, да народ вазда задржи јачу или слабију жицу својих главних, првобитних особина. Па исто му то бива и са душевним животом, што се са свим јасно види код целога нашег народа, па и у Србији. Једну страну његова душевна живота чини му вера, са свима обичајима, који је прате. Кад су се Срби доселили у данашње своје земље, они су имали своју народну, многобошку веру. Према ниском ступњу умна развића, на коме су се Срби у то време находили, вера им је још била у стању, које се у науци зове антропоморфизмом. Неумејући објаснити деловање природних сила, које су их појавама својим поражавале, они су их у страху од незнанога и невиђеног обожавали, доводећи од њих и потчињавајући им све у природи па и свој живот и своје личне, телесне и умне особине. Различне природне силе престављале су им различна божанства, богови и богиње, којима су они у својој уобразиљи дали облик најсавршенијега створа на земљи, облик човека. Дајући пак својим божанствима облик човечији они су им у исто доба дали и све човекове особине, те је по томе и сав њихов рад и живот у народној уобразиљи био удешен по начину рада и живота човекова. Разуме се сад, да су таква божанства морала стајати у веома тесној вези са са свима појавама народног живота, и да их је веома тешко избрисати из памтења народног, из његових предања и т. д. И доиста, примивши, доцније, хришћанство, Срби не само да нису раскрстили на мах са својом старом вером, већ им је она дуго и дуго намиривала праву верску потребу, док је нова вера била

примљена само спољашње, у неким њеним обредима па и то веома споро. Трагови оне старе вере опажају се у народу и дан данји, после толико векова, у многим верским обичајима, који се врше о различним празницима преко године и песмама, што се тада певају. Шта више, стара је вера тако дубоко ухватила била корен у народу, да је она у стању била имена неких старих својих божанства пренети на хришћанске свеце и празнике, што је се и до данашњег дана у снази одржало. Од тих верских обичаја ми ћемо на првоме месту поменути славе, и при њима се задржати по више, нарочито, при слави крснога имена.

За време многобоштва свака је српска кућа имала по једнога свог домаћег бога, кутњега заштитника, а тако и свако село. Тим су боговима приношене жртве, да би заштиту своју вршили вољније и милостивије. Примивши хришћанство Срби се нису могли растати нарочито с овим домаћим боговима, с којима су, кроз дуге векове, тако рећи душевно срасли били. Немогући у овом учинити прелом, они, који Србе крштаваху учинише прелаз: оставише им обичај у снази, али домаће богове заштитнике заменуше хришћанским светитељима, који им исту улогу вршише као и стари богови. Место кутњега бога старе вере, српска кућа поче славити онога свеца нове вере, који падаше у дан, када се беше покрстила, а слављаше га исто онако како је славила и старога свог заштитника.

У Србији и данас, свака српска кућа, било у селу било у вароши, слави по једнога свеца, као своје крсно име. Њему се она моли и жртву му чини; њиме се најчешће заклиње и преко њега се нада добити оно што од бога жели. На свеца, кога једна кућа слави, гледа се као на најближега и најбржег помоћника и заштиника њезинога.

Крсно је име светковина кутња, породична; оно остаје од колена колену и мења се веома тешко: за то се и сматрају као рођаци, сви, који славе једнога истог свеца. Слава крсног имена, поред свега изречног верског значаја, вазда је и весела породична светковина: један од оних свечаних дана у години, који и најсиромашнији гледа да прослави што достојније и са што већим обиљем. Највише се слави свети Никола, за тим свети Јован (зимњи) па св. Аранђел и св. Ђурђе.

О слави крснога имена врше се две, веома важне дужности:

а. Моли се богу за живе и мртве и чини се жртва свецу, заштитнику кутњем;

б. Сазивају се на гозбу домаћини из места, који оно крсно име не славе, и госте се што може бити срдачније и обилатије.

Исто се тако дочекују и пријатељи и рођаци са стране, који долазе незвани, па и сваки путник намерник, и ништи и убоги. Ова гозба траје по негде и три дана.

Жртва се састоји из једне свеће, колача, кољива, тамњана, зејтина и вина. Свећа је воштана, колач од пшенична брашна и кисео, а кољиво је кувана пшеница.

Свећа се пали кад се о ручку стане дизати у славу. Тада се доноси и тамњан, којим се кади и свећа и колач и сви гости; за тим се износи вино, којим се обреде и сви гости и сва кутња чељад, која стоји око совре; сад долази кољиво, од кога опет свако узима по неколико зрна и на послетку, ломи се колач и прелива вином. Кољиво ваља да поп освети, било у цркви било код куће, а колач може ломити и сам домаћин са којим од гостију, ако нема попа или ако није ношен у цркву и тамо с попом преломљен. Тамњан се носи цркви као прилог, а тако и зејтин за прислуживање кандила пред иконама.

Већ смо поменули како код нас и варошани, сви из реда славе; но код њих су оне велике гозбе готово са свим из обичаја изашле. Гости који долазе на славу,

Ломљење колача о слави,
од проф. В. Тителбаха

служе се кољивом, слатким, вином или ракијом и уз то мезетом; на послетку долази кава и с тим се част завр-

шује. Послужени гости одмах иду, да уступе место другима.

У Србији, угледајући се на Србе, крсно име славе и сами Власи.

* * *

Као што свака кућа у Србији слави по једнога свеца у години, тако исто, и свако село има по једнога, кога слави да га заштити од града, суше и т. д. и да му донесе родну годину. Та сеоска слава зове се: заветина, и по свему па и по начину како се врши, може се мислити да и она своје порекло води још из старога, незнабошког српског времена. Сеоска слава слави се под каквим великим, лепим и здравим дрветом у селу, коме је на стаблу урезан крст, и које се зове: запис. На ово дрво гледа се као на неку светињу; грехота је нањ пети се или млатити му род ако је родно, а већ посећи га, било би највеће злочинство, нити на то и ко и кад и помишља. На сам дан заветине искупљају се под запис сви сељани, и по што поп очита молитву и освети водицу, крећу се, гологлави, најпре кроз село, па онда по житима и ливадама. Пред свима тим људима, поред иконе свечеве носи се и велики крст; због тога се они у неким крајевима зову: крстоноше, а због тога се и за сав тај обичај каже: носити крста. Идући тако преко села и преко поља, крстоноше певају два и два молитве, којима моле бога за родну годину, и кад тако све обиђу, враћају се опет под запис. Пошто ту поп по ново очита молитве, и запис се обнови скидајући онај обживак, који се на урезаноме крсту за годину дана ухватио, онда настаје гозба, коју дају било имућнији домаћини поредом сваке године, било да сваки крстоноша од куће сам по нешто од јела и пића донесе.

Где у селу има црква тамо крстоноше од ње полазе и њој се враћају, где и гозбу држе.

Обичај: носити крста, у неким су крајевима и Власи од Срба примили.

У Србији и свака црква има своју славу, и она је слави исто онако као и свака кућа што слави своје крсно име: и она врши и верски обичај и дочекује и части госте. Ове црквене славе знамените су због тога, што су се о њима, код цркава и манастира окупљали сабори, који су, нарочито у Турско време, били од тако велике важности у животу нашега народа.

У једноме свом делу г. М. Ђ. Милићевић је изнео веома живу и верну слику српскога сабора код цркве, и ми је овде доносимо од речи до речи, мало само заокругљену, према циљу наше књиге:

Сабор није само маса богомољаца, који су дошли да падну богу на молитву, да траже опроштаја гресима и благодати радовима својим; нису то ни само они људи који су с чисто животним потребама дошли на тај скуп, да продају што им је сувишно, и да купе што им је потребно; није ту ни тек безбрижна омладина, којој се игра и кад се једе и кад се спава; него је на сабору све оно што живот животом чини: ту видиш старца који се приклања пред образима божијих угодника; видиш старицу која целива икону и кити је зеленим босиљком; сусреташ оца који по сабору мерка за сина девојку; виђаш мајку која разбира за дом и род оних што јој се јавкају за ћерку; срећаш одиву која тражи браћу и сестре из рода свога; скобљаваш зета који се састаје с милосном тазбином својом; видиш попа који је дошао да види и чује свечанију службу божију; кмета, који том приликом хоће да се разговори са суседним кметовима о неким пословима села свога; виђаш трговчића, калауза, бургијаша, који мотри, шта се јевтино може купити, шта ли скупо

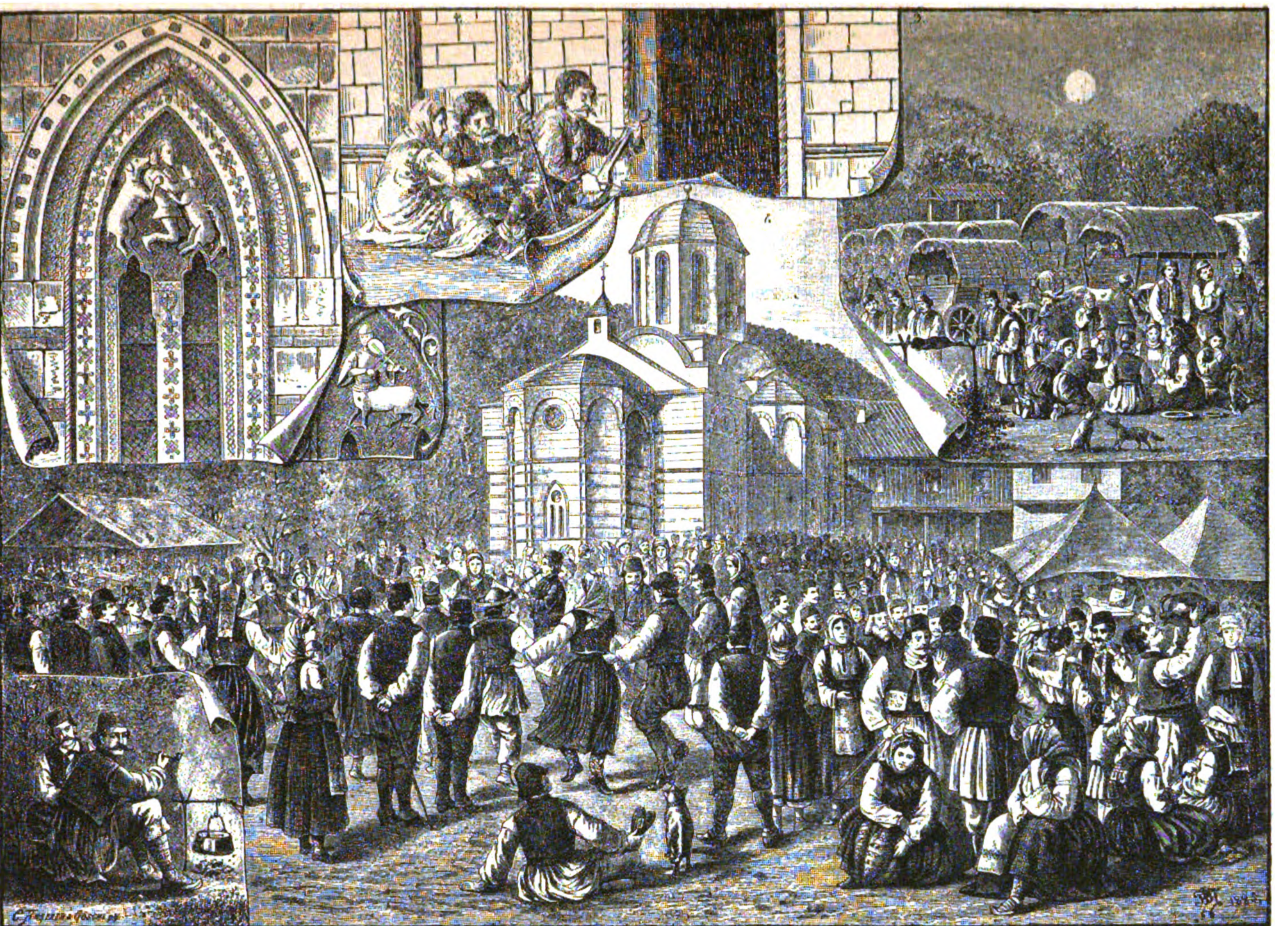

Сабор код манастира Каленића, — од проф. В. Тителбаха

продати; удараш на слепца, који гуслама буди наше старе; на Цигане, који подмирују потребе мелодије срцу новога Србина и на просјаке, који, иштући за бога потсећају на бога.

Још у очи славе црквене и за висока сунца почиње народ цркви долазити. На колима, на коњима и пешке врви свет са свих страна; сваки се жури да нађе згодно место, где да устави кола и да смести своју породицу, где ли да спусти своју торбу: свак гледа да је ближе својих суседа, својих познаника.

Они, који желе да ћаре на сабору, дошли су још раније, ухватили или закупили згодна места, и изградили на сошицама огњишта, да пеку каву и да готове јела; неки је подигао себи и малко наслона од сунца или кише; ту је сваки поређао своје суде с пићем, и од посуђа што је од потребе, да се гост може послужити: ту је кава, шећер, слатко, ракија, вино и пиво.

Сутра дан је служба у цркви. После службе сабор постаје живљи: око небројених ватара окреће се разно пециво; свуда се већ почиње точити пиће а куд год се окренеш служи се кава.

Око подне или мало доцније настаје ручак. Ако који домаћин има код цркве нарочито саграђену, породичну совру, он заседа са својима тамо, а који нема совре он бира хлад каквога дрвета, и ту руча и одмара се. За време ручка диже се у славу, и тада пуцају прангије и звоне црквена звона. По што се преруча, старији седе, пијуцкају и разговарају се; доцније, проходају мало и по сабору, а омладина трчи у коло, игра и весели се.

Највећи сабори бивају о Тројицама, Преображењу, Великој и Малој Госпођи, а и о Спасову дну, Благовестима и Цветима. На те саборе врви народ не само из облиэжњих него често и из веома далеких крајева; ако је само лепо време, обично се креће цела породица, а

код куће остане тек по једно. Бива по каткад да се код неких цркава сакупи по неколико хиљада душа на сабор. Разуме се, да све што тамо иде, удара на се стајаће одело, и што лепше може.

Ови су сабори у некоме погледу Србима оно, што старим Грцима беху Олимписке игре; на њима не играју само кола него се и надмеће снагом на разне начине; једни, чувени рвачи, рву се; други се надбацују камена с рамена; неки се надскакују или утркују, а бива и трке на коњима. Све ово надметање прати се најживљом радозналошћу од стране силних гледалаца, на сабору окупљених.

Но пре ослобођења од Турака, на саборима су се у Србији вршили и послови много озбиљније природе и већега значаја, послови, који су били од одсуднога утицаја на будућност целога народа. У то време сабори беху задобили и велику политичну важност: на њима се отреснији народни људи састајаху и у циљу разговора о општим народним стварима; тамо измењиваху они међусобно мисли своје о стању, у коме се народ нахођаше и о начину, како да се оно поправља. Неимајући своје народне државе, Србима беше још једино на овим саборима могућно, онако у великоме, потхрањивати жижак свести о својој великој, народној прошлости, гајити наду у бољу будућност, па на послетку, и саме буне на Турке удешавати[1].

[1] У новије време јавља се и друго мишљење о пореклу славе српске. На име зна се, да реч: кољиво, ма да тако лепо српски звони, није српска већ грчка. Стари Јелини давали су богате даће, и поред осталих ђаконија служили су и кувану пшеницу, која се звала: *Τα κολλυβα*. Данашњи Грци не дају даћа као стари, и као што их и ми данас дајемо, него служе само кувану пшеницу. Тако исто зна се да Арнаути имају своје фисовске славе. Фис је племе, а зна се да и код Срба, онде, где племена нису растргнута било сеобама било другим узроцима, сви чланови племена исту славу славе. Што се тиче сабора, таки је обичај био и у старих Јелина, и они су ишли на саборе својим храмовима. Понеки од тих сабора били су веома знаменити, а на њима се у опште радило све што и данас на нашем сабору. Сабор се ни данас у целој Грчкој па и по њеноме острвљу ни по чему не разликује од нашега. Чак је и одело, и мушко и женско, слично са нашим. И тамо се играју кола; гости се, весели се и т. д

Казали смо већ, како је крсно име светковина кутња, породична. Тако исто казали смо, да и ако крсно име славе сви Срби у Србији па чак и Власи, опет га не славе сви једнога дана, већ кад коме дође празник његова светитеља и заштитника. Напоменули смо, да то исто вреди и за сеоске славе или заветине па и за славе црквене. Но у Србији има и празника општенародних, које цео народ слави и светкује. По начину пак како се ти празници светкују, по обичајима који се о њима врше и на послетку, по обредним песмама[1] судећи, несумњиво је, да и ти празници и обичаји као год и крсно име долазе из старине много раније од хришћанства, и да су они, и ако под другим именом, празновани још у времена старе, многобошке, народне вере. Ово се тим пре може узети, што се неколики од тих празника светкују и код Руса,[2] најисточнијих Словена и Словенаца,[3] најзападнијих, и што се светковање и код једних и код других прати обичајима и песмама веома сличним нашима. Најглавнији од тих празника стоје у свези са великим менама природним, које се дешавају на земљи и које изазива сунчево кретање.

Стари су Словени обожавали сунце. Као божанство, ово је небесно тело било познато под именом Даж-бога (бог дана, светлости), сина Сварога, највишега бога. Код нас се сачувао траг Даж-бога само у једној причи, која се почиње овако: био Дабог цар на земљи и господ бог на небесима. Празник народни, светкован у част Даж-бога падао је у Декембру месецу, у доба, када после дугих зимњих ноћи дани почињу дужати и када се сунце, по

[1] Обредне су песме оне, којима се о извесним празницима прате игре и породичне или народне светковине и у којима су очувани трагови старога веровања наших предака и старога начина светковања.

[2] Види: Порфирьевъ, исторія руской словесности. 1886.

[3] Види: Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev. Sastavil dr. Josip Pajek. U Ljubljani 1884.

народноме говору, почиње враћати на лето. Први празник у част Даж-бога био је у исто доба и почетак године старих Словена, у времену многобоштва њихова. Мали размак, између тога великог празника старе вере и празника рођења Христова, није првоме много сметао, да се помери напред и састави са овим другим.

Празник рођења Христова народ наш зове: Божић, а дан у очи Божића: Бадњи дан, када светковање управо и почиње. На Бадњи дан важну улогу има Бадњак; то је сирова церова главња, која се мора тога дана пре сунца у шуми осећи, а у кућу се уноси и на ватру налаже тек по што се смркне. И једно и друго бива праћено наменама и гатањем. Бадњак се у народу помиње као човек или бог, као год и Божић.[1] На Бадњи дан у вече искупља се момчад у гомилице, иде од куће до куће и пева. У песмама припева се Коледо. У очи самога Божића и сутра дан рано настаје низати се читав низ гатања и намена, које обухватају здравље и живот кутње чељади, здравље и напредак стоке, напредак пољских радова, плод и род усева. Као што на Бадњи дан важну улогу игра Бадњак тако опет, на Божић, полаженик. То је личност, која се на Божић прва пушта да у кућу уђе. Пре полаженика не прима се ни сам свештеник. па баш ни ради каква свештена посла.

Светкујући празник Даж-бога, стари Словени чинили су у част његову жртву закланим свињчетом. То се исто чини у Србији и данас, у славу Божићу. Нема куће у Србији, у којој тога дана не би на трпези било печена прасета.

По Божићу, првоме дану нове године и првоме празнику у част Даж-бога, ређао се у старо време читав низ других; и од овил понеких остао је спомен пр[illegible]

[1] У једној обредној песми пева се:
За старога за Бадњака,
За младога за Божића.

празновању хришћанских празника, којима су или примакнути или са којима су састављени. У оваке празнике долази на прво место: Ђурђев-дан. Сунце је до овога дана дошло већ до толике висине на небу, да је у стању изазвати живљи покрет у биљноме свету, после дугога му, зимњег спавања. Највећи део обичаја и гатања, која се тога дана врше, тиче се здравља кутње чељади, за тим здравља стоке и обилатости јој у млеку, и будућности момака и девојака. Још у очи Ђурђева-дне граде се крстови од лескова прућа и мећу се на куће, зграде, торове, баште и њиве. Сутра дан пак, све живо трчи да се пре сунца окупа, или по рекама, или ако њих на близу нема, онда код куће, у води, донесеној још с вечера и у којој је преноћило разно биље и цвеће, а међу њима и ђурђевак, селен и врба. У песмама што се тога дана певају, помиње се Ладо. Нема сумње да је и то неко старо словенско божанство, јер се помиње и код Руса (Дид-Ладо) и код Словенаца (Дидино лето).

Сад долази Ивањ-дан, за који народ прича како је тако велики светац, да на њега сунце на небу три пута од страха стане. На неколико дана пред тим празником сунце доиста достиже на небу највећу висину, долази у тачку, познату под именом: тачка летњег застајања; зраци његови развијају у то доба највећу топлоту и изазивају највећу бујност органскога света на земљи. Стари, словенски, летњи празник у славу сунца падао је у то време, али су у хришћанству, обичаји, који су се о њему вршили, пренети на овај хришћански празник, на Ивањ-дан. Паљење лиле и ложење великих ватара обичаји су о овоме празнику који највише у очи падају. Лила се гради од брезове или трешњеве коре и, запаљена, носи се у очи Ивањадне око торова и баца у висину; тако се исто пали и по брдима са којих се може видети далеко. Ватре се зову: кресови; преко њих је у обичају прескакати, и то

чине често чак и старци и бабе. И овај је обичај без сумње из многобошког словенског времена, јер се находи и код Словенаца и код Руса. У очи Ивања-дне иде женскиње те бере Ивањско цвеће и плете венце, којима кити куће, зграде, торове, њиве и т. д. као год и Ђурђевским крстовима. На сам пак тај дан биљарице иду по пољима и шумама те збирају лековите траве. За тим се износи на сунце семе за сејање, да га оно огреје, те да боље ниче.

Да видимо још неке обичаје верске природе. Стари Словени чинили су помен умрлима о Русалијама. Празник пак Русалија хришћанство је саставило са Тројицама. Спомен о празнику Русалија сачувао се у Србији веома живо. Четврта Среда по Ускрсу зове се: Средоруса. Недеља од Тројица до Петровских поклада зове се: Русална недеља; тако исто и у Руса. Субота у очи Тројица зове се: Задушна Субота, и тада се чини помен умрлима и даје им се за душу. На Тројице пак сав народ игра и весели се, било код цркве било на сеоском игришту.

Значајан је један обичај који потсећа на стари празник Русалија, и који се у Србији одржао само код Влаха, у селу Дубокој, у Звижду. О Тројицама, Влахиње падају у несвест не само на сабору у Дубокој него и у околини; чим се то јави краљицама, оне трче тамо, хватају се у коло око онесвесле, па, играјући, оне певају у глас песму, у којој се Русалије моле да је подигну. Уз краљице иде увек и карабаш, који им свира у карабљице. Краљице су девојке, које бира народ, сакупљен на Биљани петак, у пећини Дубочкој.[1] То су познате Русалије. Тај је се исти обичај одржао и код Мало-Руса.

[1] Мих. Ст. Ризнић, Русалије. Јавор 1884. Писац прича да је једне године за три дана Тројица пало у несвест: 86 жена, 72 девојке и 21 женско дете, а мимо тога још шеснаесторо женске чељади по околним салашима.

На Пасхалну недељу свршује се тамо обред: погреб Кострубоњка, уз игру младих девојака, које су се у коло ухватиле. Док се игра, једна од девојака, у колу, пада на земљу и сви је почну оплакивати као умрлу; за тим се она буди, устаје као оживела и сви јој се радују.

У одељку наше књиге, у коме смо говорили о кући у Србији, бацили смо летимични поглед и на цветну градиницу, коју вредне руке девојачке подижу и одржавају, па смо поменули и некоје цвеће, које се тамо негује. Но ако у ту градиницу загледамо озбиљније, ми ћемо видети како се и у њој самој сусреће стара, многобошка вера српска, са новом, хришћанском. У Инђији, отаџбини готово свих Јевропских народа, много је биље уплетено у веру; посвећено појединим боговима и тим самим освећено, оно је тамо подизано и гајено у нарочитим градинама. Моћ богова огледала се било у лековитоме било у штетном дејству појединих биљака, које су они миловали и које им је било посвећено. Отуда су у свих индојевропских народа имена многих биљака митскога порекла. Зна се, да је у старих Словена липа уважавана као неко свето дрво. Траг томе особитом уважењу овога дрвета шумског сачувао се код нас у сеоскоме запису, о коме смо на своме месту говорили. Тако исто има, прилично, трагова староверскога гледања на поједине биљке и мимо дрвећа. Неки верски па чак и митски траг опажа се на именима неколиких биљака, које се нарочито негују по сеоским градинама због мириса и лековитости, на прилику у Перунике, Божијег дрвцета, Милодуха и Чуваркуће. То се исто опажа и код гдекојега пољског цвећа, као што је Ђурђиц, Ђурђевак и Ивањско цвеће. Но од свега тога цвећа најразговетније је име у Перунике: она га доводи од словенскога бога громовника, од Перуна. Али према Перуници уздиже се љубимац хришћанске вере, Босиљак. Ова је биљка пореклом из Инђије, а у Јевропу и

то у Шпанију донели су га Арапи, тек у осмоме веку по Христу, и отуда је се распростро по земљама око Средоземнога мора.[1] Сигурно због његовога красног мириса, хришћанска га је црква узела себи у службу, по којој му је и наука име дала, назвавши га: ocimum basilicum. Као што је познато, Срби су почели примати хришћанство најпре са запада, од римских свештеника (у VII. веку), па су се тако погдекоје речи латинскога верског значења увукле и у српски језик. Тако је било и са освећеном биљком, Босиљком, који је к нама дошао са хришћанством, као што му сведочи и име, које није ништа друго, до покварено basilicum. Код Срба је ова биљка тако одомаћена и милована, да без ње нико, ни мушко ни женско, ни старо ни младо неће поћи ни цркви, ни на сабор ни на свадбу или како друго весеље; китом босиљка свети поп водицу а стручком босиљка кити се славски колач; њиме укрштају бабе воду у којој гасе угљевље; у самим пак песмама народним, нарочито лирским, Босиљак се помиње чешће од свега другог цвећа и биља.

Прелазимо сад на друге обичаје, и задржаћемо се најпре при онима, који имају веће или мање економне вредности за наш народ, и који су проистекли из тежње за узајамним помагањем. Простор књиге налаже нам, да при овоме будемо са свим кратки.

У време ослобођења у Србији није било механа осем поред главних друмова, којих је, такође, било веома мало. За то ко је путовао преко земље, он је ишао на конак у село, где га је застао мрак, пред најбољу кућу, где је приман добродошлицом. Ако је имало више људи заједно, они би се разделили по кућама. Сваки је домаћин примао, радо, свакога путника на конак и угостио га као свога пријатеља и познаника; и ако није имао у кући

[1] У Јужној Италији Босиљак је, и данас, простим светом тако исто милован и тако се исто пријатељима од милости пружа као и у нас.

вина или ракије или друго што, он је ишао и узајмио од свога суседа и често чак и у друго село, само да госта љуцки почасти. Где је ко ноћио, оданде га у јутру нису пуштали док не руча. Тако су се путници свраћали и на ужину; доста пута, путник се свраћао у какву кућу само да се напије воде, али га чељад и пак питала да ли је гладан и нудила да седне те да му даду што да поужина. Овако велико гостољубље находимо код свих народа на нискоме ступњу развића, било старих било нових. И данас путовање по Судану не стаје ни шта; у многим тамошњим крајевима људи не могу да схвате обичај, да се храна за новце добија. Но чим се насељење стане јаче згушњавати, саобраћај се увећава, важност и цена добрима скаче, за то се уводе установе којима се путовање олакшава и које путницима дају услуге за новац; тиме наравно и гостољубље опада. Тако је било и у Србији: механе су у велико заменуле гостољубиве домаћинске куће, прем да гостољубље још и данас у приличноме обиму врши своју старинску, човечну службу.

Кад се дете роди, постоји обичај, да сви они, који посећују породиљу, носе новорођенчету какав дар; то је: повојница.

Кад се човек жени, онда му сватови, сваки по могућству, доносе поклоне у разним стварима, потребним за кућу, кашто и у самоме живом малу; то се зове: част или уздарје, и приказује се о ручку.

Кад човек начини кућу, суседи и пријатељи, долазећи му на «насеље», доносе поклоне онако исто као што се чини и о свадби.

На даћи, истина да родбина покојникова спрема сама све јело и пиће, али у многим крајевима, пријатељи и рођаци, кад се искупе на даћу, сами донесу и једно и друго, и то се све о ручку приказује.

Кад се лети стеку пољски радови те их је инокосним кућама немогућно средити, онда оне сазивају мобу. Најчешће се моба скупља за жевење, ређе за косидбу и купљење сена, окопавање кукуруза и т. д. а домаћин који је сазива гости је што може бити боље. На мобу иду, највише, девојке, момци и младе. Жњући цео дан, мобари а нарочито мобарице певају и натпевају се, шале се и веселе, а у вече, сви у друштву иду кући домаћинској, где се дочекују обилатом вечером. После вечере играју и веселе се и тек доцне под ноћ иду кући. Бива често, да се инокосноме човеку, кад се разболи, моба сама скупи и среди му рад пољски који буде стасао, и то о своме хлебу.

Моба, кад се сазива за комишање кукуруза, зове се: комидба; она се скупља у вече. Бива кашто да се сазове моба и за извесан женски рад: гребенање, предење и т. д.

Кад се сретну два одраснија чељадета ма кога пола, неће једно мимо друго проћи а да се не поздраве. Старији поздравља млађега; онај што ходи, онога што седи; онај на коњу или колима онога што иде пешке; онај који престиже онога што заостаје. Најобичнији је поздрав: добро јутро, пре подне, раније, и: добро вече, доцне по подне и у ноћ; преко дана пак: помози бог. На све ове поздраве најобичнији је отпоздрав: бог ти помогао. Често се находи и поздрав: добра коб, особито у источној Србији.

Помен обичаја и њихово посматрање завршићемо са неколико речи о састанцима.

Потребу састанака и размене мисли у свакидањем животу, намирују сељаци састајући се по казаницама, приликом пецива ракије. Живље кретање по казаницама настаје одмах по што превру шљиве, у време дакле, кад су сви пољски радови посвршивани; али највећи му је јек уз божићне посте. Ту, око казана, кушајући и пијуцкајући нову ракију, воде се живи разговори било о догађајима из даље или ближе прошлости, било о свима

дневним приликама, сеоским или и онима, које се тичу и свега народа. У крајевима, у којима су гусле неопходна потреба сваке куће, неће проћи ни један састанак ни код казана а да се не загуди и не отпева која јуначка песма. У новије време, по што се механе умножавају чак и по селима, потреба састанака врши се све више под њиховим кровом, само на жалост већ и сувише често.

Потребу састанака и размене мисли женскиње на селу намирује састајањем на прелима или седељкама. Прела почињу већ крајем лета, кад дани почну појаче краћати и трају док не настану јаче јесење хладноће. Прело бива на ведрој, тихој ноћи и под ведрим небом. Прељама, чим се искупе, први је посао наложити ватру, око које ће седети и прести. То су већином девојке. али има и средовечних жена и баба, које долазе уз девојке: свака пак долази с преслицом. Предући, прење певају гласовито народне женске песме, обично отпевајући, по две и две наизменце; старије жене, опет, причају разне приче, проткане често страшном празноверицом, а све се зачињава живим и веселим, младачким разговором, враголастом шалом и бурним смехом и кикотом.

МЕЛОДИЈЕ НАРОДНИХ ПЕСАМА И ИГАРА, СВИРКЕ И ИГРЕ

У Србији се радо и много и пева и свира и игра. Пева се не само уз гусле, при весељу или при каквим народним или верским светковинама, него се певајући раде и сви послови: чобани певају по брдима и шумама, раденици по пољима, прел е по прелима, жене код куће и путници путем. Тако исто, глас свирале не разлеже се само при игри у колу него се чује на све стране, по свој Србији, чим се само човек макне из вароши. Као и песма тако се исто и свирка чује и путем и у брду и у пољу. Није реткост чути сељака да запева или да у свиралу засвира ни кад иде кроз варош, догонећи што год да прода или долазећи да што купи. У Новим Крајевима, пред врстом копача по цео боговетни дан бије гоч и пиште зурле; па и у Старим Крајевима, нарочито у Шумадији, често се циганском свирком одржава у мобе воља на рад и истрајност. Тако се исто и игра често, и не само на сеоскоме игришту, о празницима, или по сабо-

рима, него понекад и радним даном, после највећега умора од дневнога пољског рада: моба се игром готово свакад завршује. Војници ће се ухватити у коло и поиграти и после најтежега марша.

Према свему овоме није никакво чудо, што је у Србији општа ризница народних умотворина тако богата и мелодијама, како онима за песме тако и онима за игре. Праве народне мелодије живе у Србији не само по селима него и по варошима; њих има веома старих али их има и новијих, прем да се ни једнима ни другим не зна ни време ни место постанка, као ни песмама ни осталим народним умотворинама. Народне мелодије нису писане, већ их омладина учи од својих старијих још од ране младости и оставља их, тако исто, после себе потомству своме. Мелодије, како песама тако и игара народних, не само да су многобројне, него их и сваки крај има својих засебних и у свакоме се, готово, друге и свирају и певају.

По суштини или каквоћи мелодија, њих има епских, љубавних, наивних, сатиричних, колских и обредних; по начину пак којим се приказују има их од две главне врсте: једне су оне што се певају а друге оне што се свирају. Мелодијама за певање песме се двојако певају: или за себе, у разним приликама, или у колу али тако, да се уз њих у исто доба и игра. Мелодије за свирање свирају се као пратња уз певање, за тим за игру и на послетку, само мелодије ради (у двојнице).

Нисмо у стању упуштати се у говор о распрострањењу појединих врста ових мелодија, због недовољнога градива, с тога ћемо се овом приликом задржати само при њиховој општој карактеристици. Да приступимо најпре мелодијама што се певају.

Српске народне песме деле се у две главне гомиле: у једној су епске (јуначке) а у другој лирске (женске, сватовске, колске и т. д.). Епске се песме певају у век

уз гусле, начином, који се приближује декламацији, и који се у музици зове: речитатив. Мотиви су у мелодија ових песама једнострани, а обим им обухвата једва три до четири степена. Мелодије гусала не могу се тачно исказати оним средствима за бележење тонова, којима модерна музика располаже, а то с тога, што је у њима подела тонова још ситнија од половине њихове; али кад се доведу на данашњи систем бележења, они су, почињући од другога степена све у молу, са којим се сваки период и свршава.

Мелодије љубавних песама већином су развученога и лагахнога темпа, и обично се свршавају доминантним трозвуком. Тонови ових мелодија крећу се обично у обиму од пет степена, но понекад их има и више, до октаве, и ако то бива ређе. Ево их неколиких:

Савила се грана јоргована
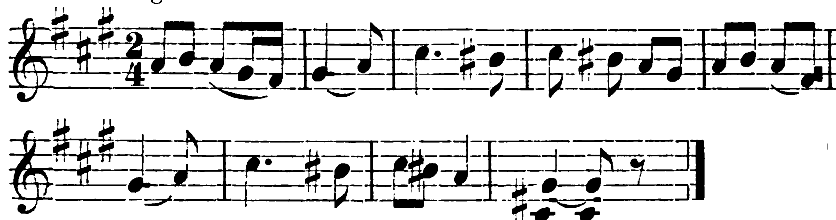
Сва се ливада травом нијала

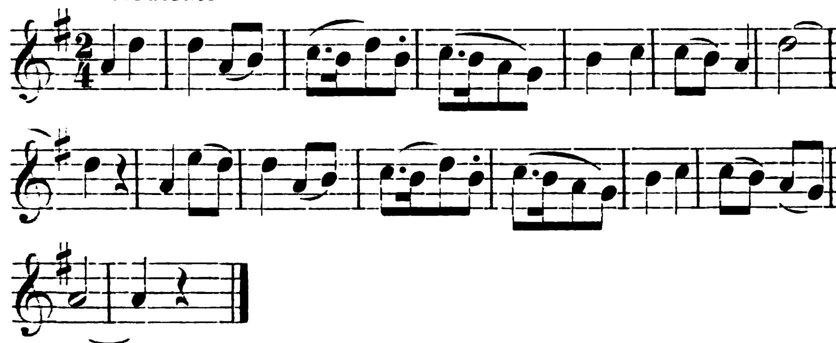

Вијор долом дује

Andantino
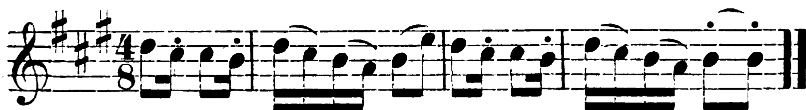
Ој девојко девојко

Andante
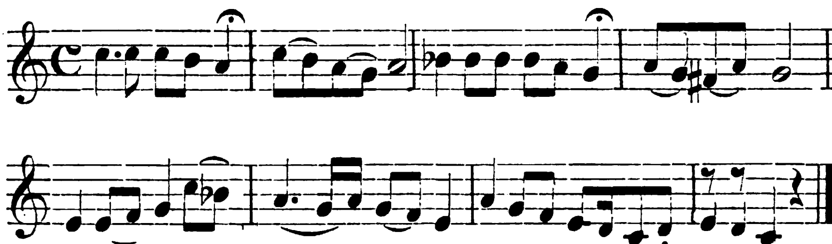
Три су сеје збор збориле

Andante

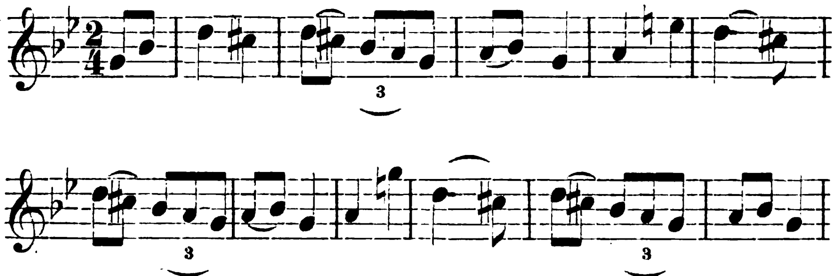

piu mosso rit . . . . â tempo
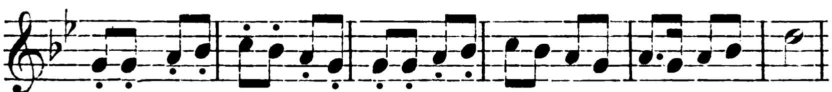
rit . . . .
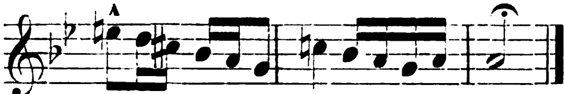
Због тога што људи, који нису у музику дубље посвећени, држе да све сентименталне и патетичне мелодије морају бити у молу, преовладало је у нас мишљење, да су без мало све мелодије наших љубавних песама молске. Међу тим, њих има готово толико исто у дуру колико и у молу. И једне и друге држе се обично једне скале, али их има које и модулују, и понајчешће из једноименога дура у једноимени мол. На прилику:
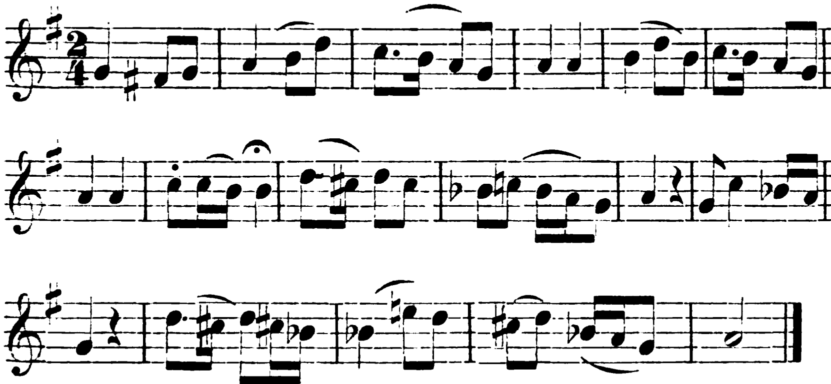
Почеци и завршеци појединих мелодија веома су карактеристични. Завршеци (каденце), кад се на модерни систем хармонизације сведу, они су непотпуни или тек у пола свршени, т. ј. први је степен претпоследњи, тако исто и његов замењеник, четврти степен, а пети је последњи. Но има и аутентичних завршетака. Почетака има са I. II, III, IV, V, VI и VIII степеном, што је у народној музици доиста изванредно.

У мелодијама љубавних песама преовлађује дводелни такат, но има га и троделног и комбинованога.

Песме, које се певају при вину, у весељу а нарочито у сватовима, имају све мелодију живљега темпа. И ових

мелодија има и у молу и у дуру; тако исто има их и у разним тактовима, прем да је и овде дводелни такат најобичнији. Ево једне таке мелодије:

Дај да пијемо
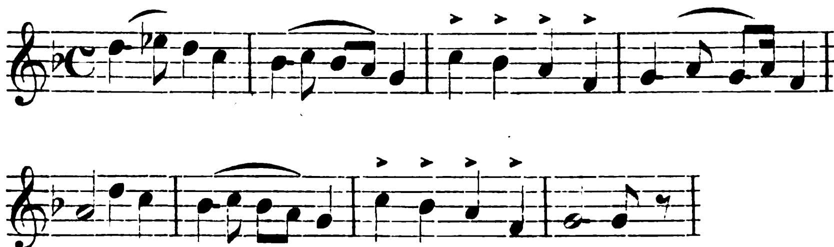
У песмама које се певају у колу играјући, мелодије су обично од пет до шест степена, али их има и од целе октаве; у њих је не само темпо живахно него им је и ритам јако сагласан са нагласком у речима. Ово нарочито вреди за праве поскочице, што их само мушкарци певају.

Песме јуначке певају само мушкарци, махом одраснији, а лирске и мушкарци и женскиње, осем поскочица колских, које као што рекосмо само момци певају. Песму пева једно чељаде али још обичније по двоје. Једино песме, које се певају у колу и уз које се игра, пева све женскиње што је се у коло ухватило. Често се пева и отпевањем: двоје пева један стих из песме а друго му двоје од пева, певајући други стих, и тако све до краја. Било да пева једно или двоје, песма се пева обично само једним гласом. Но у Ваљевскоме, Шабачком, Ужичком, Рудничком и Чачанском округу пева се и у два гласа: пева њих двоје, али једно води а друго овраћа.[1] Значајно је да се певање у два гласа ограничава готово само на предео јужнога говора у Србији.

[1] Овраћати, народна је реч у тим крајевима и значи: секундирати.

Казали смо већ напред, како се међу мелодијама за свирање једне свирају као пратња уз певање а друге чисто за игру: прве се ударају у шаркију или гуде у гусле, а друге се свирају у свиралу и гајде. Шаркија је у Србији веома слабо распрострта; њен ситни глас чује се овде онде само поред Дрине. Чује се и по варошима, ближе овој реци, али је тамо шаркија у рукама Цигана (мухамеданских). Гусле су распрострте с краја на крај по свој Србији; у старије време није без њих била ни једна кућа, али су оне и пак у источној Србији вазда биле ређе но по осталим њеним крајевима. Мелодије, којом гусле песму прате, примитивне су и једнолике, ако гледамо на њих онако у опште; али се и саме јављају у великој разноврсности, ако их разматрамо сваку за се; јер управо сваки гуслар има свој начин гуђења и своју мелодију.

Мелодије гуслане имају свагда свој увод, и тек својим другим делом оне прате песму. Понеки гуслари ограничавају ову пратњу само на последња два слога од свакога стиха у песми.

Од свих до сад поменутих мелодија јако се разликују мелодије, што се свирају за играње: оне су живе, покаткад и са пуно мелодности, а са мелодијама за певање имају само то заједничко, што се и саме, већином, доминантним трозвуком завршују.

Мелодија за игре има у свима темпима почев од andante до vivace. То се види како из ових што сад долазе тако и оних што ће доћи после:

Неда гривну изгубила
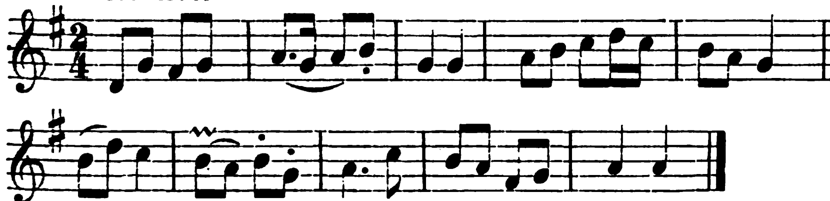
Србијанка
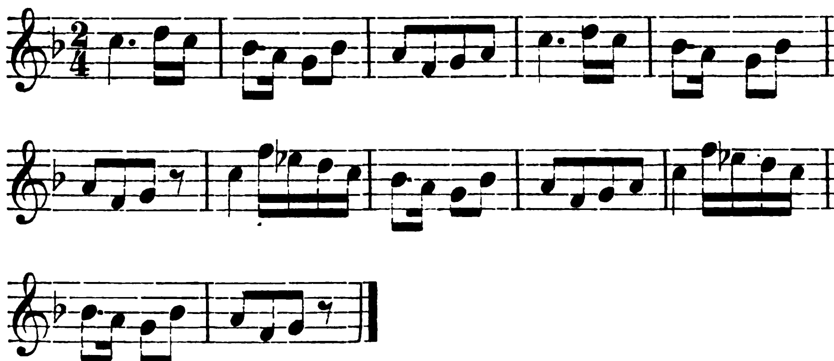
Коритарка
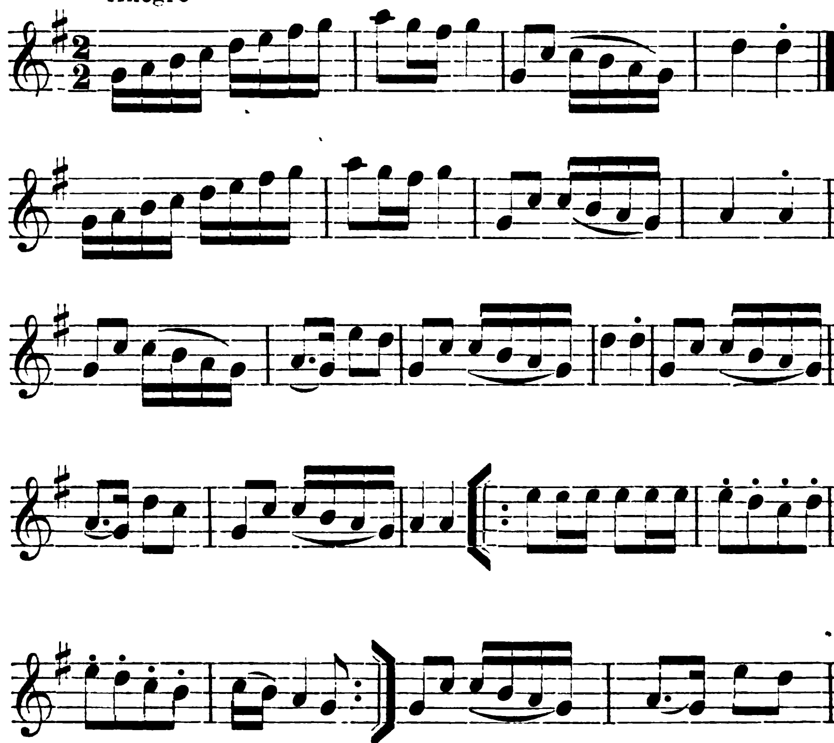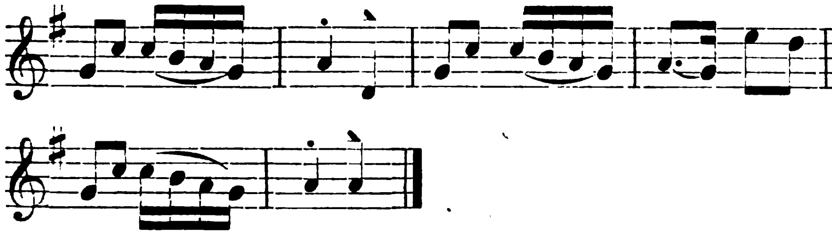
Има и таквих мелодија, у којима се из једнога темпа прелази у друго, као што је, на прилику, у Старој Нишевљанци. Такт је у ових мелодија најчешће дводелан, али га има и троделног, као што је у Ђурђевке:

Ђурђевка
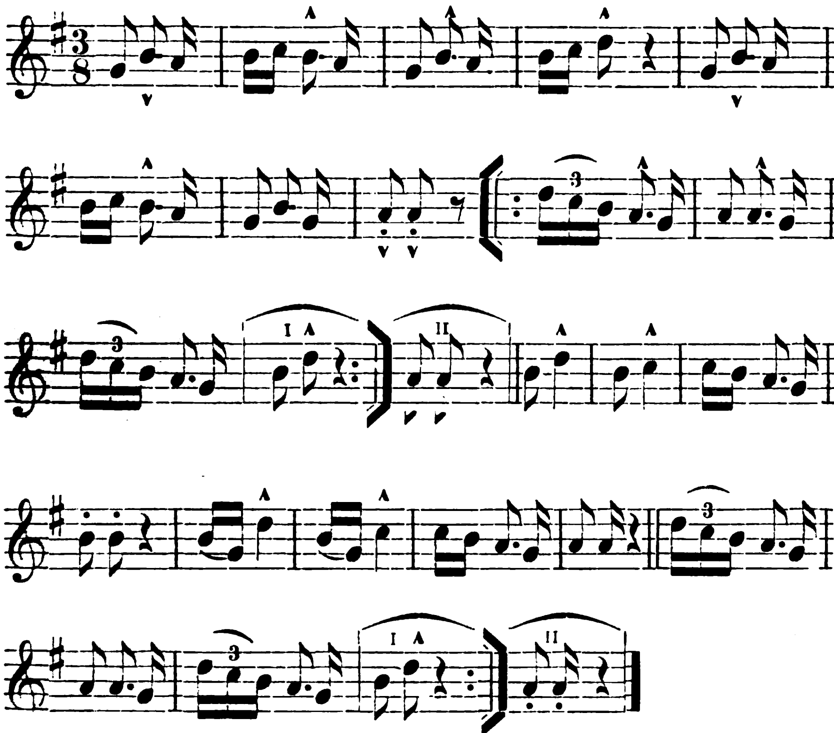
У неких пак игара измешан је тродслни такат са дводелним, на прилику, така је игра: Јелке тамничарке:
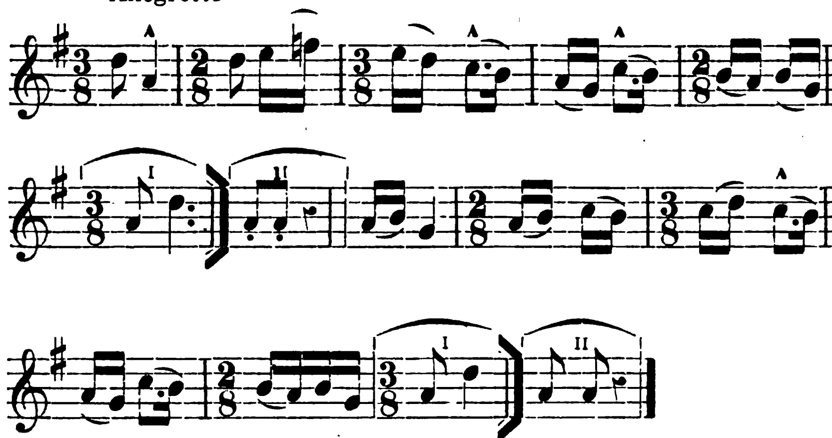
Периоде су обично од четири такта али их има и од три, као што смо видели у Србијанке, или и од пет, као што их има игра: Устај дико зора је:
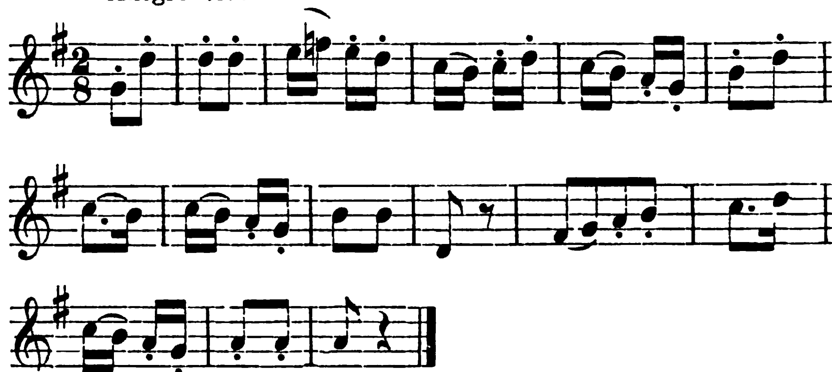
У погдекојим мелодијама за игре находе се и примитивни облици данашњих, уметних, Јевропских игара. На прилику, у Нишевљанци се находи *први* део, за тим *додатак* (trio), и на послетку, *понављање* првога дела. То се, као што рекосмо находи и у мелодија модерних, Јевропских игара.

Нишевљанка

Gratioso
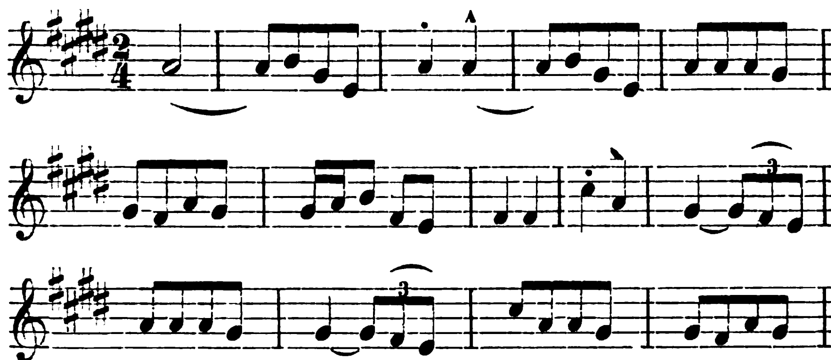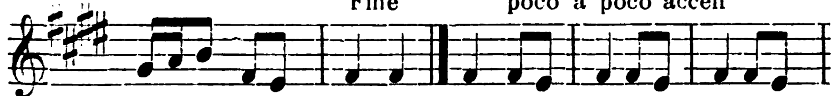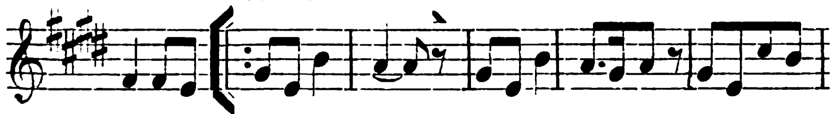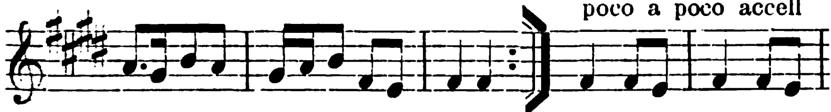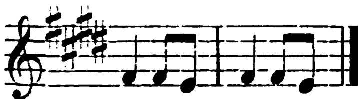
Ми смо, мало час, поменули све свирке у које народ у Србији свира; то су, дакле: гусле, свирала, гајде и шаркија. Осем шаркије све остале свирке гради народ сам, нити их има на продају у занатлија и трговаца, већ ако у последње време.

У народним се песмама помињу у век само „јаворове" гусле, али оне нису у век од јаворовине. Гусала има са једним а и са двојим струнама; ове друге находе се само у слепаца, па и то не свакад. Јека од гусала налик је на јеку од виоле, али није ни онако јака ни осечна, већ више елегична, мека и тужна. Странци су према звуцима наших гусала са свим равнодушни; тако исто и сами домородци, Срби, које је утицај странске, западне образованости својим дахом прожео и по готову однарођавати почео. Али је јека од гусала и данас од страховито снажнога утицаја на сељака, особито планинца. Она у њега не изазива мекушна, женска осећања и пожуде, већ му крепи све мушке врлине: осећање правде, љубав ка слободи, понос и јунаштво, али тако исто и жудњу за осветом и бунтовнички дух, којим је кадар за своје идеале и главу заложити. Колико је њих гласом гусала одазвано у хајдуке и далеко после, по што се Србија од Турака ослободила!

Од пре, као што већ казасмо, без гусала није било ни једне куће у Србији. Дуге зимње ноћи прекраћиване су гуђењем и певањем уз гусле, поред огња, и ни један састанак домаћина није могао проћи, а да се на њему не чују гусле. Госту кутњем, по што се одморио и почастио, указивала се част и тиме, што су му гусле пружане, да у њих загуди и да отпева коју песму. Тим су се начином песме и училе и распростирале. У Србији су и данас по неки гуслари на далеко чувени. Са даром за гуђење и певање као да иде у век и дар песнички: Филип Вишњић, чувени песник буне на дахије, био је и гуслар особити.

Но данас су гусле све ређе; туђински утицаји прогањају и њих као и све друго што је чисто народно. Јека од гусала уступа данас све више цики циганских ћеманета, којом се весеље већ и на селу почиње зачињавати.

Слепци гуде и певају уз гусле само о вашарима и саборима, а понекад и о обичнијим празницима, пред црквом; иначе се не виђају и не чују.

Док у гусле гуде обично само одрасни људи, свирала је момачка, младићска свирка. И свирале као год и гусле граде сељаци сами, и они, који умеју свирати, у век је носе са собом, за појасом. И свирале су као год и гусле украшене, често, дивном резбаријом и поткићене металним прстеновима и плочицама, у шаре уметнутим. Има свирала и од две цеви и са два писка; оне се зову: двојнице. У двојнице се свирају само мелодије уз које се не игра и које се одликују неком елегичношћу.[1]

Шаркија се виђа само поред Дрине, али ређе; она је јако распрострта тек одонуд Дрине, у Босни.

Гајде су јаче распрострте у источној Србији, где се зову: карабљице. У средњој и западној Србији оне су ретке.

У ћеманета и зурле свирају, и у даире и бубањ или гоч ударају махом Цигани. Сељак у нас држи да је свирање у ове инструменте цигански посао.

Као што је у Србији велико богаство у мелодијама за песме и игре, тако је исто велико богаство и у играма. Сваки крај има своје засебне игре, које се готово само

[1] Ево шта о двојницама вели млади приповедач наш, Ј. Веселиновић, који се умео тако дивно уживети у народно осећање: сетно и тужно, као песма славујева разлегаше се звук њихов по гори и трепераше по плавоме зраку и зеленом лишћу... Жалостива је то свирка. Кад је човек чује, мора помислити да ју је роб измислио, јер кроз њене звуке провејава чежња, чежња за слободом, за домовином, за браством, за љубављу, за слашћу, зм срећом...

(Момче, Отаџбина св. 67).

у њему играју, и једино по варошима што има игара, које се у њима по свој Србији играју. Игре су у Србији све колске. У колу игра и мушкиње и женскиње измешано, но у Новим Крајевима обично издвојено: мушкиње за се а женскиње за се. У кола се хвата на три начина: за руке, за појас и за рамена. Игре, што се играју за руке, имају најмногостручније покрете; оне су најлепше и најелегантније. У ове игре долази и „Неда гривну изгубила", најлепша игра у Србији; јер су покрети у њој најмногостручнији, по што се не корача само у десно и у лево већ и напред и назад. Игре које се играју за појас, имају мање разноликости у покрету; у њима се коло креће само лево и десно и главни им је преставник „Мачванка". Игре за рамена врло су једнолике и играју се готово само у месту; њихов је преставник: Трескавица.

Далеко највећи део игара игра се уз свирку. У Новим Крајевима игра се уз зурле које прати гоч. У Новим Крајевима игра се често и уз сам гоч. У источној Србији, подалеко од Мораве, игра се највише уз карабљице а у свој осталој Србији уз свиралу, прем да се овде онде и овамо гајдё чују. По варошима, наравно, све је ове свирке заменуло ћемане.

У пређашње време у Србији су се играле многе игре и уз песму самих играча и играчица. Оваких је игара било и у старих Јелина, и оне су међу осталима најзанимљивије, јер се певањем и играњем састављају у исто доба у једно три опште потребе човечанске: песништво, музика и игра. Као што се мелодија прилагођава песми, што је играчи и играчице певају, тако се исто њихови покрети тела прилагођавају и песми и мелодији: све пак троје чини једну целину, веома дивотну; јер играч који игра певајући, гледан уметничким оком, савршенији је човек од играча, који игра немо, уз свирку другога свирача. Тако исто било је игара и са певањем и

мимиком. У игре с певањем, поред многих долазе и: Стојанке Стојано, Играло коло и т. д. У игре с певањем и мимиком долази: Пљескавица (тита, тита лобода). У пређашње

Стојанке Стојано
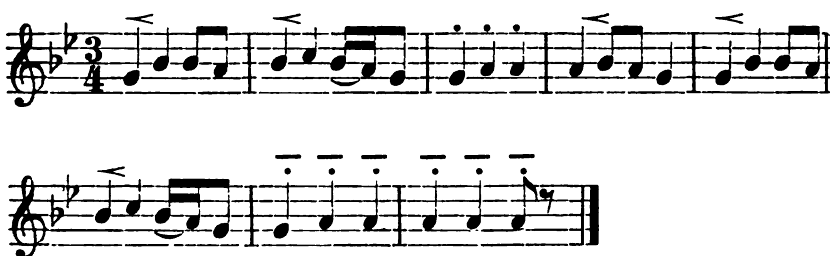
Играло коло
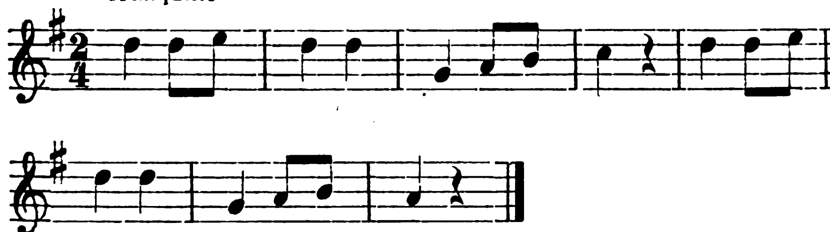
Тита, тита лобода
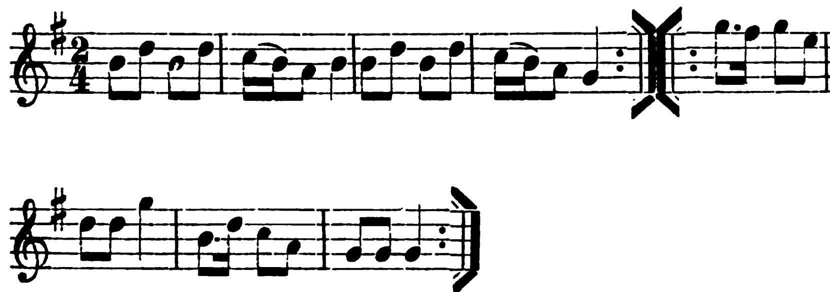
време играло се и уз колске песме: Неда гривну изгубила, Устај дико зора је, Ти момо ти девојко, и још неке, које се данас играју само уз свирку, али којима су се песме већ позаборављале. Тако исто има да је остало колских песама, али су им се игре погубиле; таке су на прилику колске песме: Вишњичица род родила, Вијор долом дује и т. д. Но у Новим Крајевима и данас има много игара, које се уз певање играју, прем да, на жалост, и тамо почињу нагло уступати играма, које се играју уз свирку.

ЈЕЗИК

Србији је језик српски говорни језик готово свега народа у њој, а у исто доба и књижевни и државни језик.

Српски језик грана је велике словенске родбине: њиме говори седам и по милијуна душа.

По гласовима и њиховим променама српски језик долази у југоисточну гомилу словенских језика, тамо дакле, где долази и руски и бугарски језик.

По одношају између сугласника и самогласника српски је језик међу словенским језицима најпријатнији за ухо — најмелоднији —, јер у њему нема оних мутних самогласника (ъ, ы, ѣ) и сугласника (л, дз), нити онога нагомилавања ових последњих, које се види, у већој или мањој мери, код осталих. Међу језицима словенске родбине, дакле, српски језик заузима оно место, које има и италијански међу језицима латинске родбине, а са истих разлога.

У српскоме су језику три главна говора: штокавски чакавски и кајкавски. Ови се говори најлакше познају по оној заменици, по којој су и своје име добили, и која

се у штокавскоме изговара: што, у чакавскоме: ча и у најкавскоме: кај.

Чакавским говором говори најмањи део нашега народа: око 450.000 душа, и то у Истри, у узаноме Хрватском приморју и по већини Истарскога и Далматинског острвља. Овај је говор остатак старога хрватског говора, који је некада имао много веће пространство, али који је, непрестано потискиван, штокавским, правим српским говором, сведен данас на веома мален простор.

Кајкавским говором говори око 750.000 душа; он је веома близак словеначкоме језику, а и говори се у оним крајевима Српске Земље — у Хрватској[1] —, који се сучељавају са Штајарском и Крањском: земљама, у којима живе Словенци, по језику најближа нам браћа. И овај говор, потискиван штокавским, своди се на све уже границе.

Штокавским говором говори сав остали народ српски: око 6,300.000 душа. Једно с тога дакле, што овим говором говори несразмерно више народа него обојима осталим, а друго и за то, што је од њих и много лепши и много развијенији, сви су га Срби узели за књижевни језик свој, онако исто, као што су и Италијани за књижевни језик изабрали себи свој Тоскански говор а Немци Саксонски. За то ћемо се ми са овим говором и забавити подуже.

Штокавски говор дели се на три говора: источни, западни и јужни, или друкчије: екавски, икавски и ијекавски говор. Основа је овој подели самогласник Ѣ, који се находи у староме словенском језику, и који се у источноме изговара: *е*, у западноме: *и*, а у јужноме: *ије*, *је*, *е* и *и*, како кад.

У Србији се говоре сва три ова говора, но највише народа говори источним па онда јужним говором; западним пак говори се само у неколико села.

[1] Ово је наш западни Торлак, у коме се, може се слободно казати, не говори ни српски ни словеначки.

Област источнога од области јужнога говора у нашој земљи одваја пруга, која полази од Дрине према Лешници и пење се одмах на Видојевицу. Одавде, пруга та иде најпре косом Цера и Влашића, спушта се за тим у осоје Медведника и Маљена и излази, на послетку, на Сувобор. Сад се пење на Рудник, са кога силазећи, захвата највиши крај водопађе Јасеничке, прихвата се по том водомеђе Лепенице с једне и Груже с друге стране, пресеца најзад Гружу тако, да горња остаје јужноме говору и упућује се Морави, према ушћу Ибра. Пошто пређе Мораву, деона се пруга, из почетка, држи поближе леве стране Ибарске, скреће по том на Чемерно и излази на Голију. Но на доста места, област једнога говора заилази у област другога и преко ове пруге, којом их оделисмо, само никада веома далеко. Тако исто находи се и острваца источнога говора у области јужнога и обратно.

Западним говором говори се у неколико села поред Дрине, у Подринскоме и Ужичком округу.

Штокавци, у главноме, говоре сви једнако, једним језиком и једним нагласком, ма на коме се крају Српске Земље находили, али опет у говору имају и омањих предеоних разлика: чују се овде онде још гдекоји старински облици или се понегде истичу друкчији нагласци. Тако се сам источни говор не говори свуд једнако ни у самој Србији: у разним крајевима његове области чују се разни нагласци и различни облици код једних и истих речи. Ми ћемо се овде по дуже зауставити само код разлика између Шумадискога и Моравског говора, једно због тога, што су они у Србији најаче распрострти, а друго и за то, што су оба најаче раширена и изван граница наше краљевине.

Моравски говор има веома велику старину, а Шумадиски, не само да је од њега млађи, него се по постању свом рачуна у најмлађи говор српскога језика. Колевка

Област источнога и јужног говора

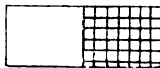

1. Област источнога говора; 2. Област јужног говора

му је по свој прилици сама Шумадија, из које је се распростирао у истоме правцу и под истим утицајима, као и Моравски говор или и сам јужни српски говор: све у правцу са југа на север, а под утицајем најезде Турака, која је на ту страну потискивала сеобу нашега народа. Негубећи ни мало од своје једрине, Шумадиски је говор много мелоднији од Моравскога и разликује се од њега по нагласку, по претварању неких сугласника и по неким облицима, не само код имена него и код глагола.

У Моравскоме говору не говоре сва четири нагласка, којих има у Шумадискоме, а на име, тамо нема нагласка ̀, дакле кратког. Осем тога, у њему се јасно опажа тежња нагласка, да се у истим речима помери за један слог напред, од места, на коме стоји у Шумадискоме. Кратки нагласак замењује се тада оштрим. На пр.

Шумадиски:	Моравски:
Рѐсава	Ресȁва
Мо̀рава	Морȁва
Го̀лија	Голйја
Ја̀сика	Јасйка
Господ̀ине	Господйне
Домȁћине	Домаћйне

Из ових, неколиких примера видимо, да у Моравском говору оштри нагласак пада редовно на други а у речима са више од три слога и на трећи слог. У Шумадискоме тога не може бити; тамо је оштри нагласак у век на првоме слогу. Често опет, нити се нагласак помера нити мења, али се помера напред главни слог, (управо тон), на који се у речи удара гласом. На пр:

Шумадиски:	Моравски:
*Ћу́*ти̑	Ћу́*ти̑*
*йд*е̑	й*де̑*

Бѐжӣ	Бѐ*жӣ*
Мӣлојка	Мӣ*лӧј*ка
Мѐрӣнко	Мѐ*рӣ*нко

У Шумадискоме говору, по правилу, главни је слог први слог у речи, у Моравскоме пак, видимо га редовно да је други.

У погледу на Ѣ, које се, као што смо раније видели, у источноме изговара: *е*, Моравски је говор много доследнији од Шумадискога, који се у томе помешао са западним. На пр.

Шумадиски:	Моравски:
Лѐтити	Летѐти
Вр̏тити	Вр̏тѐти
Зелѐнити се	Зеленѐти се
Сти́дити се	Сти́дѐти се
Ни́сам	Нѐсам.

У именицама мушкога рода, којима се основа свршује са: *г*, *к*, *х*, ови се гласови, у Моравскоме говору, у четвртоме падежу множине претварају у: *з*, *ц*, *с*, онако исто као и у осталим падежима тога броја. На прилику, говори се: во има розе; начинйо сам опâнце; купим орăсе.

У именица женскога рода и личних заменица I и II лица трећи и седми падеж имају наставак: *е*. Н. пр. дао девȍјке јабуку; био сам у школе; цар ће тебе мене поклонӣти.

У именица мушкога и средњег рода шести падеж има наставак: *ем*. Такав исти наставак имају и заменице и придеви тих родова и у трећем и у шестоме падежу. На пр. ишăо сам с тем јунакêм; дадо добрêм човѐку; с онêм детѐтем.

Седми падеж нема у женском роду завршетка: *ма*, него има старински завршетак: *х*. Н. пр: по ливадах.

У Моравскоме говору показује се јака тежња против укидања зева, која иде често и тако далеко, да не трпи ни само коренито: ј. На пр. мо(ј)у, тво(ј)у, ова(ј), та(ј).

Код глагола, у времену пређашњем, у Моравскоме отпада и: *x* и његов заменик: *с*. На пр. дођо(х), идо̑(с)мо. Тако исто не укида се ни зев, уметањем: *j*. На пр. руча(ј)у, има(ј)у и т. д.

У Србији је Моравски говор много распрострањенији од Шумадискога. Он се говори не само у свој јужној и источној Србији, већ у његову област долази и велики део Шумадије: Поморавље Рудничкога округа, Гружа и Лепеница од Крагујевачког, цео Јагодински и Поморавље Смедеревскога округа.

Самом границом источне Србије, а нарочито у Торлаку, који захвата Књажевачки, Пиротски и један део Нишкога округа, у Моравскоме говору осећа се већ дах бугарскога језика и у нагласку и у облику речи.[1] То је са свим природан и обичан појав, који се опажа код свих народа, у већој или мањој покварености језика,[2] у крајевима, који су на граници, и у непосредноме додиру са страним народностима.

Но Моравски говор, поред све своје правилности и јачега распрострањења[3], непрестано узмиче пред Шумадиским, који је мекши, који је књижевни и државни говор у нашој краљевини, и који се као таки, пречишћен само од остатака западнога говора, све једнако шири и књигом и школом.

У јужноме говору нема тако знатних разлика као у источноме, но и он се све више љуља, јер исте прилике које потискују Моравски говор, чине те и он сам узмиче.

[1] Вук у своме речнику каже: Торлак је човек који не зна ни српски ни бугарски.

[2] Тако је и у Бугарској као и у нашем Торлаку. Даничић, слушајући како се говори око Софије, рекао је: да није ни српски ни бугарски.

[3] Моравски се нагласак простире и изван Србије, па и у области самога јужног говора. Он почиње на обалама Јадранскога мора, у Црној Гори — осем Брда —, удара овамо на Васојевиће и излази на Косово. Одатле силази Ибром Голиској и Топлицом Биначкој Морави, па се после по Србији даље шири и прелази чак и у Банат.

Осем српскога језика у Србији је још једино влашки, као народни говор, у употреби. Овим језиком говоре Власи, којих се око 140.000 душа находи у североисточној Србији, између Велике Мораве, Дунава и Тимока. У Морави, Млави, доњем Пеку, Подунављу, и тамо према Тимоку, дакле све у пределима, у којима Власи не само не чине једноставну гомилу, јер су измешани више мање са Србима, него су и осем тога изложени јачем утицају српскога говора и обичаја, језик, којим они говоре, тако је пун српских речи, да слушајући га, није га неки пут тешко разумети ни човеку, који само српски зна. У свима тим крајевима, Власи, а нарочито мушкарци међу њима, говоре прилично а кашто и доста добро и српски. Али у ономе склопу од планина, који је извориште Млаве, Пека, Поречке Реке и Црнога Тимока, где је српско становништво ограничено на веома незнатан број, Власи не само да не умеју говорити српски, него га и не разумеју.

Узрок тако спороме продирању српскога језика међу ове Влахе ваља тражити понајпре у ниском ступњу просветљености на коме се находе; јер они, који живе у поменутоме склопу планинском, најназаднији су део становништва у Србији, у свакоме погледу. Они, већином, цео век свој проводе на појати, у шуми, удаљени од света па чак и од свога села. Неписмени, као сви из реда што су, они ни мало не осећају потребу, да учењем српскога језика, као развијенијега од њиховог, прошире видик своме знању. Долазећи веома ретко у додир са државним властима и установама, а посредно и са самом државом, они не осећају потребу да српски науче ни као државни језик. С друге пак стране, Власима се у овоме погледу никада велика пажња није ни поклањала. Није се никада имало на уму то, да би Власи, говорећи једном оба језика, и влашки и српски, морали на послетку занемаривати свој матерњи језик и у толико јаче прианьати за

српски, који им је свакојако кориснији, и који би им, једном већ уобичајен, олакшао претапање у Србе, и осталим путовима.

Осем Влаха, у Србији говори влашки и велики број Цигана чергара.

Влашки језик није код нас знанствено проучаван, али се и пак зна, да има два говора: мекши, који се говори у Морави, Млави, Пеку и нешто у Тимоку, и који је говор Сибињских Влаха, и други, тврђи, који се говори у Тимоку, а нарочито Неготинској Крајини, и који је говор Влаха у Влашкој.

Д. НАРОДНИ ДУХ И ОСЕЋАЊЕ

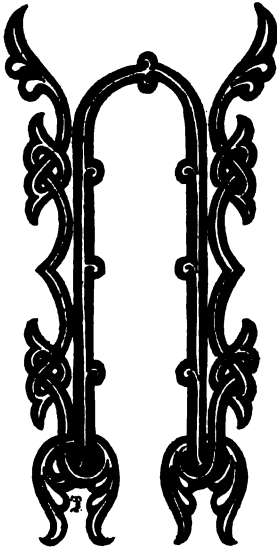

роучавање душевних особина народних посао је изванредно тежак и тугаљив, јер ма до каких се закључака у њему дошло, они су често још у напред оспорени. Ова реч једнога великог познаваоца народа у опште, и ако нам не улива наде, да ћемо при оцени народнога духа и осећања, у Србији, бити особито срећни, није опет била у стању ни одвратити нас од тога посла. Овде је највећа опасност у томе, што је кроз нӣз мёсних особина, што их један народ по разним крајевима своје отаџбине на видик износи, веома тешко запазити црвени конац оних душевних особина, које га карактеришу као велику заједницу. Опасност лежи још и у томе, што се човек, довољно необавештен, и поред најбоље пажње може занети, те каку месну особину народну, особину само једнога краја, изнети као особину целине. Долази за тӣм још и та незгода, што ће се свакад наћи крајева, у којима ће бити готово немогућно ухватити и сам траг некој извесној особини, признатој у осталом,

као општој народној. На послетку, у след недовољнога упоредног градива за проучавање душевних особина, може се десити још и то, да се извесна особина узме за нарочиту особину овога или оног народа, док је она, међу тим, појава само извеснога ступња развића, и находи се или се находила и код многих других народа, који су на томе ступњу или док су на томе ступњу развића били.

Ако под народним духом и карактером разумемо оне душевне белеге, које се, при упоређивању једнога народа с другим, истичу као његове нарочите особине, и за које можемо узети, да се физичним расплођавањем и друштвеним додиром одржавају у снази, непрекидно, кроз већину појединаца, онда морамо, хтели нехтели, узети и то, да дух народни стоји у свези са земљописним, народописним, историским и културним елементима, и да је према првоме у зависности а према осталима у одношају наизменичнога утицаја.

По своме висинском облику, ми то већ знамо, Србија је бреговита земља; она истина нема високих планина, јер и оне, које би то име с правом могле носити, находе се на самој граници њеној; али она нема ни једноставних пространих височина, па и оно мало пространијих равница што је у њој, прибило се све уз северну границу, поред великих река: Саве и Дунава. Но висина појединих, највиших тачака, колика била да била, од малога је или и никаког утицаја и на биљни и на животињски свет, па и на човека. Оно пак код планина, што од истине може бити од утицаја, то је висина њихових коса и за тим, правац и јачина њихова гранања, а тиме се планине у Србији доиста јако одликују. Код планина у нашој земљи већ на први поглед пада у очи, како се јако гранају; отуда је њен планински сплет веома густ и замршен; отуда она, на сразмерно маленоме простору, приказује веома велико богаство у разноликости облика: дужих

и краћих, виших и нижих планинских коса и повијараца, за тим долина, корутина и узвишица.

Овако разнолики облик површине у Србији, неминовно је морао утицати не само на телесну већ и на душевну страну њених становника; а ласно је разумети, како се тај утицај није могао вршити у правцу уједначавања народних особина, већ са свим противно, дакле стварајући разлике. И доиста, трагови су тога утицаја тако јаки, да су приметни и обичнијем оку; и сам је народ свестан разлика, њиме произведених. Шумадинац, који по висини долази одмах за Старовлахом, али који се од њега одликује већом сразмером у телесноме развићу, онако пун озбиљности, одваге и мушкога прегнућа, разликује се од мекога и угодноме живљењу наклоњенога Посавца а нарочито Мачванина. И од једних пак и од других разликује се цигљасти Старовлах, који је очврснуо у борби са суровом климом и отимајући од неродне земље злехудни залогај хлеба, али који је, и пак, познат са своје ванредне бистрине и готовости на згодан, често и шаљив одговор, и као домишљан за причу. У Староме је Влаху средиште области јужнога говора у Србији, и Старовлах се од осталог народа у Србији одликује и тиме, што говори овим говором српским. Веома вредни, штедљиви и у се прикупљени Браничевац, у источној Србији, разликује се од трпљивога Торлака у југоисточној Србији, који је и сам вредан али у кога једва да има и трага од прегнућа, који зна готово само за своју «државу», и који је до скора, онако безазлено Шумадинцима говорио: «кад сте нас од Турака отели». Торлаци су и најпокретљивији део народа у Србији; они у овоме надмашују далеко и саме Старовлахе: то су познати «печалбари», који, бавећи се разним занатима, обилазе не само сву Србију, већ и суседне земље. Међу њих су опет, као неке оазе, упали отресни и одважни Власотинчани и Лесковчани.

Ово су само крупне разлике, које мислимо да су произведене или да се бар одржавају у трајнијој снази, земљописним погодбама.

Говорећи раније о историско-народописним приликама прошлих векова, ми смо били толико слободни, те смо разноликост умних способности нашега народа приписали, поглавито, његовоме укрштању са другим народима, са којима је долазио у тешњи и трајнији додир. Једино знатнијој маси тих способности, извесно је, има се и захвалити, што је се наш народ одржао, на месту на коме је, и после свих оних и крвавих и мирних бораба, које је имао да издржи са Илирима и њиховим потомцима: Арнаутима, па са Римљанима и њиховим потомцима: Талијанцима и Власима, за тим са Грцима, са Монголима и њиховим потомцима: Маџарима и Турцима. У тим је се борбама народ наш, истина, и сам морао у неколико изменути, али је масом својих способности у стању био задржати не само земљу него и главно, како у телесноме тако и у душевном типу своме, и после, по што је супарнике своје било одагнао било у се претопио.

Ми се у ово не можемо даље упуштати, само ћемо још толико казати, да ако би се хтело велике и разнолике способности нашега народа и оспоравити, опет не би са свим тешко било бар то показати, како је се карактер његов развијао и под утицајем историско-народописних погодаба, у којима је толике векове проживео.

Познато је, да Грци не беху никада пријамљиви за какво веће политично удружење, па ни онда, када су стајали на онако високоме ступњу образованости, коме се и данас дивимо.[1] То се исто може казати и за Арнауте, који су и до данас остали на примитивноме ступњу како образовног развића, у опште, тако и политичног. У њихо-

[1] Један веома умни писац вели: Грци не имадоше никада част бити народом.

вој организацији ни једни ни други нису дотерали даље од племена. Кроз толике векове у непрестаноме додиру са Арнаутима, потомцима старих Илира, чију је земљу заузео, и за тим са Грцима, од којих је образованост примао, није немогућно, да је се за наш народ, у развитку му а под утицајем тога додира, прилепило што и од карактера тих народа. Познато је, да се Словени, као год и Латини, одликују од Ђермана већом способношћу за уједињавање и за веће организације, па нема сумње, да су Срби ту способност собом донели и у своју нову отаџбину. И доиста, српска историја износи нам неколико покушаја већих организација, чак и у оно време, када Срби беху на веома ниском ступњу образованости. Највећу такву организацију изведоше Немањићи. Али, ма да се, према овим чињеницама, пријамљивост за више политичке идејале Србима одрећи не може, опет, разматрајући све мене оних великих и малих организаторских покушаја, долазимо до уверења, да су они вазда стајали на, више мање, слабим ногама. После огромнога рада, што га Немањићи у току читава два века утрошише на оснивање велике српске државе, ми видимо и пак, како је сав тај рад био, на послетку, само безуспешна борба противу средобежних, племенских тежња. Могућно је да је неуспех лежао и у непогођеној организацији, али није немогућно ни то, да се и поред све исконске способности у нашега народа за већу организацију, до успеха није могло доћи с тога, што је та способност страдала под утицајем Грчкога и Арнаутскога духа.

И доиста, једна веома јака страна духа, како целога српског народа тако и овога у Србији, изјављује се у томе, што се свом снагом буни против тежња, које иду на неко уједначавање, и што веома снажно нагиње слободноме, личном и предеоном развићу. Отуда се у целоме народном животу и показује тако богата и шарена раз-

ноликост и у мишљењу, и у осећању и наклоностима; за тим, у ношњи, говору, мелодијама, играма и у начину живљења. Тако исто, Срби су се у Србији страној власти и ауторитету потчињавали, нагнани само неодољивом силом, немогавши ни тада, ни за тренутак, уздржати се а да не покажу, како им је то страхота тешко. У свакоме има по нешто од упорности Илије Бирчанина. Но и према домаћим властима они су за се вазда тражили велику личну слободу, и свако им је ограничавање падало веома тешко и досадно: унутрашњи развитак Србије за ово је пун доказа, па чак и из најновијега времена. Тежња за што слободнијим личним кретањем осећа се у свима правцима и у свима редовима друштвеним. Недостатак воље к реду и дисциплини и у просветљенијим, државничким и књижевничким круговима, тако је исто јак као и у проста, неписмена сељака. И тамо сваки хоће све на своју руку. Ни ко ни о коме не држи много, и ни где може бити у свету није тако често у обичају реч: нема онога, без кога земља не може бити. Отуда долази, веома често, и та незгода а управо и опасност, што на површину искачу средње па често и ограничене снаге и способности.

Ове незгодне особине народнога духа у Србији јасно су се исказале и у политичној историји њеној, и у оним средобежним тежњама, које се, и поред свих виших погледа, што одмицаху далеко преко видика себичних тежња, и пак јавише већ првих дана Карађорђеве буне; тежње, које је пратише кроза све њене мене и које је, на послетку, и угасише. Ове особине дуго су и доцније кочиле точак напретка државног, а може да би се у њима могао наћи и какав удаљени извор свима, па чак и потоњим трзавицама, које су спопадале наш државни организам, не само услед радње образованих и политички зрелијих редова друштвених, већ и услед радње и самога необразо-

ванога сељака, коме је у свима покретима најмање било стало до политичких начела.

Ову тако јако истакнуту тежњу народа у Србији, за што слободнијим личним кретањем, поред поменутих народописних, историских па и земљописних погодаба гајиле су и још неке прилике. Народ наш, остављен кроз векове сам себи и својој личној снази и памети, васпитавао се у ускоме кругу породице и општине (села), начином, који је исказао у пословици: у се и у своје кљусе, и у другој: помози се па ће ти и бог помоћи. Отуда је и дошло оно, онако велико уздање појединца у своју личну снагу, и на основу тога и тежња за што већом личном слободом. У томе је узрок, и што се у опште теже дисциплинише, кад је у већем друштву.

Прошлост нашега народа и ниски ступањ образованости, у коме се непрестано находио, упућујући појединца на његову личну снагу, учинили су, да није кадар довољно разумети значај веће државне организације, ни користи које му она у изглед ставља. Код нас, овда онда, избијају на површину и таке појаве, из којих се види, да људи, и после неколиких десетина година државнога живота, потежу да се заклоне пре за грм но за државу. Ово неразумевање вредности веће и јаче државне организације исказано је и на једној нашој народној скупштини, а кроз уста једнога од најученијих народних посланика. Реч тога посланика: «ако отмемо Босну, моја њива неће бити већа», казала је, како се у нашем народу схватају политична и државна питања, од којих зависи неминовна будућност и саме Србије. Из непознавања вредности веће државне организације изилази и то, што народ наш нема ни велике вере ни поуздања у државну снагу, и што је, шта више, фактички и обесцењује. Ова малодушност веће масе показала се већ првих дана у буни на дахије, и отуда она жива и управо грозничава жеља за заштитом ма кога

цара, па чак и по цену поданства. Та иста малодушност искаче на видик и данас, кроз програме наших партија. У њима се, истина је, редовно говори о организацији народне снаге, зарад остварења наших виших народних идејала; али је у практичкоме раду партија овај део програма остајао готово вазда нетакнут, док је наслон на кога било цара био у век и у брзо извршен.

Према свему овоме ласно је разумети то, што је се у политичкоме животу, радња народнога духа скренула питањима унутрашњега значаја, питањима, која се тичу грађанских слобода и равноправности, и којима се са страшћу одаје. За време наших великих буна народне су скупштине често сазиване, понекад и у најбурнијим војничким данима; па и доцније, радећи на развијању и утврђивању политичких, спољних и унутрашњих односаја Србије, кнез Милош их је често сазивао, и ако на то не беше приморавам никаквим уставом. Морало се дакле вазда водити рачуна о оној особини народнога духа. Но и пак политична способност народна врти се више око интереса тренутне, дневне природе, и око тога, да се извесна ограничења укину, и да се лична права заштите а нова задобију, а много је се слабије откривала у потчињавању личних сназора назорима већине, у корисноме и заједничком суделовању око интереса општих, а нарочито интереса такве природе, који би се тек у даљној будућности уживати могли. Тако исто, тежња за слободнијим кретањем, ради лакшега истицања своје личности, главна је побуда како интересовању за политичке ствари тако и начину, како се оно исказује. С тога је у маси различних мишљења, која се међу собом укрштају, веома тешко наћи већину за позитиван рад, док се за оно, што се неће, дакле за опозицију и отпор, веома лако већина склапа. С тога се са више страна и чује тешка оптужба, да је народ у Србији неприступан вишим идеалима политичким, државним и културним.

Но ма како да је у народу јака политична жица, за политички морал то се не може казати. Нећемо се овде позивати на застарели већ Мачвански ибрик, нити на ономадашње изјаве Пироћана и још неке друге, али свакојако, то, што за време седамнаесто-годишње уставне владавине, од петнаест до шеснаест министарства само једно једино није себи могло створити већину; што је министарство, које је за овим дошло, и ако се са пропалим није ни из далека слободом политичких начела могло мерити, од тога истог народа добило и пак огромну већину; на послетку, чињеница, да свака влада у Србији, и међу самим тако званим ученим људима, може наћи неколико пута по «четрдесет» на број, који ће за њен рад гласати, недајући и нетражећи разлога, све то велимо, а да се и не упуштамо у ситније свако-дневне појаве, не баца ни у колику завидну светлост на политички морал у нашем народу. Тражећи узроке страхотно јако укорењеноме политичном претворству, и до ужасних размера развијеној политичној кварежи у Србији, ми се и нехотице вратисмо у времена, у којима се о српски народ отимао Рим с Цариградом, за тим у времена столетне турске владавине, која је и сама од Византије политички морал наследила. Винзантинизам, у чијем се духу води политичка борба у Србији, од њена постања, рекли би, није нова ствар у нашему народу.

Ова овака страна народнога духа, која нарочито јасно на видик излази код наше полутански школоване интелигенције у Србији, биће основни узрок, са кога наша држава у низу од седам десетина година, у развићу своме није учинила ни близу такав напредак, какав би се могао с правом очекивати, гледајући на положај и природно богаство њезино и на бистрину ума, коју је народ, у њој, у свакој прилици показивао.

После помена политичких способности са свим је у реду, да кажемо коју реч и о војничким способностима и врлинама нашега народа, но у томе ћемо бити веома кратки. Многи славни мегдани, које је народ наш, у оним великим бунама, почетком овога века, однео над Турцима и још са онако недовољним убојним средствима, одвише казују, да су војничке врлине његове веома велике, и да са њима може напоредо са светлим образом стати уз Херцеговце, Црногорце и Крајишњике, најуначнију браћу нашу. Нема се никаквог разлога мислити, да је народу нашем у Србији тих врлина данас нестало; а по потоњим ратовима нашим судећи, има се и сувише вероватности, да под добрим и јуначним војводама, који би свој посао и разумевали и озбиљно схватали, не би постидео ни Делиградске, ни Мишарске, ни Дубљанске јунаке.

По нарави својој, Србин је у Србији, у опште, веома озбиљан; у држању своме он се не подаје лако ни осећању радости ни осећању жалости, и ако му се велика јачина тих осећања не да оспорити; саслушаће другога кад говори, сам ће тада говорити одмерено и доста хладно, што ни мало не смета да му говор, често, пређе и у праву речитост, која је и на нашим скупштинама, више пута, изазивала дивљење. Сама је спољашност у Србијанца пуна самопуздања; ваља само видети гомилу домаћина, која се куд било упутила ради неког народног посла, како се озбиљно држи и важно креће, како високо чело носи, и то све тако природно, тако неусиљено, да и нехотице изазива поштовање. Озбиљност, која провејава кроза сву нарав Србина, огледа се јасно и у породичном животу његовом; поред необично јако развијенога породичног и сродственог осећања, у приликама, у којима је немогућно срцу одолети, а да се оно и не изјави, он га исказује страшљиво или боље рећи стидљиво. Она велика отвореност и предусретљивост, коју у томе погледу и у

истим приликама показују Срби у Аустро-Угарској, нашима овамо изгледа као мажење и пренемагање. Па озбиљност та не оставља Србијанца, са свим, ни при самоме весељу па чак ни у игри. Један странац, добар познавалац наших крајева,[1] вели: «у Србији људи нису весели.» Играчима у колу истина се очи засветле живље и образи им се зажаре; падне и по која весела па често и неслана поскочица; али у игри нема трчања ни увијања; она се игра мушки, већином у месту, и у свему покрету при њој нема ничега, што би и налик било на оно беснило од раздраганости, које спопада Мацара кад игра чардаш, уз урнебесну свирку циганских ћеманета, нити на заносну плаховитост, у коју пада Србин Македонац и Арнаутин, при фанастичкој писци зурала, праћеној потмулом бубњавом гоча. Па и мелодије готово свих наших игара, поред све своје разноликости, пуне су неке крутости; и ту им особину нису могли загладити ни наши нови свирачи, ни композисте, поред свеколика њихова труда.

Са те озбиљности, која Србијанца ни у којој прилици са свим не оставља, он изгледа странцу крут и неповерљив, више ћутљив и сух но предусретљив.

Ако је читаве народе доиста могућно ређати по темпераментима, онда би се за наш народ у Србији могло са основом казати, да је темперамента холеричног, што потпуно одговара оној основној црти у нарави његовој, о којој мало час говорисмо, а на име, озбиљности. Неразумевање овога темперамента код народа, у коме још и данас живи по неки савременик великих буна на Турке, а често и хотимично необазирање на њ од стране преставника власти, отерало је у гору многога Србина, раздраганога при том, можда, и јеком гусала, и јунаштвом каквога осветника, песмом опеванога. Последице било неразумевања било необазирања на ту нарав још су и

[1] A. Evans, Trough Bosnia and Herzegovina.

теже: оне се виде и у многим крвавим листовима историје наше краљевине. Ти су листови веома чести, и свакојако има их много више, но што би се могло оправдати неопходним потребама њенога развића.

Прелазећи сада на осећање, ми ћемо се у овоме кругу душевних појава зауставити само при једној, најзначајнијој црти. У осећању Србина у Србији значајно је и веома красно то, што он на све своје сународнике гледа као на неки род. Тај свој поглед он исказује са свим очевидно; сретнувши кога, ма и са свим незнанога, он гаословљава речју, која означава сродство и зове га: рођаче, брате, стриче, или ако је женско чељаде сестро, стрина, снахо и т. д. Осећање једнакости и осећање сродства, оба још од искони дубоко укорењена у души свакога Србина, постала су правом природом његовом, по свој прилици, услед дугога и јаког притиска турског, под тежином којега не само да ојача породица, него се изгладише и све разлике и неједнакости, и људи један другом приближише истоветношћу судбине. Србија је и данас једина земља у свету у којој просјак и сељаку и капуташу, који поред њега пролази виче: даруј ме брате, и у којој владалац, кад сиђе у народ, међу сељаке, изушћава реч: брате и браћо. Томе осећању народноме није се до данас усудио противити ни један државник па ни најукрућенији, да не би свој глас и положај бацио на коцку. У Србији нема племства, и странцу, који први пут к нама долази, пада веома јако у очи појава савршене једнакости — демократије — у монархији. Србија је једина земља, у којој је са свим у реду, да се и министар и државни саветник, на сред улице, за здравље пита и љуби са каквим својим сељаком, који је дошао у варош у опанцима, сукненим чакширама и гуњцу; и да се са њиме разговара са «ти.»

Овако снажно осећање сродства извор је не само неким обичајима, које смо напред поменули, и за које смо казали да имају јаке економске вредности, него се оно приказује и у дивној сагласности са познатом, великом гостољубивошћу, која се у Србији још и данас често среће, и коју су са поштовањем и хвалом помињали сви путници, који су и за време Турака њоме путовали.

Са извесне стране, код нас, тврди се, да је народ у Србији лењ, нерадан и староверa у ономе како ради, и да је расипач, хотећи тиме објаснити непријатне економске појаве, које, овда онда, избијају код нас на површину. Кад се пак народ наш луцки проучи у свима одношајима, мора се доћи до убеђења да је оно тврђење неосновано, и да долази из површнога и недовољног посматрања. Ако и за који народ то се баш за наш може казати, да једе, готово сав, хлеб, у зноју лица свога. Ваља само упоредити несавршенство алата којима ради, са количином онога што изради и произведе, па да се човек увери, какву грдну снагу мора наш сељак да уложи у онај рад свој. Па он не ради само земљу, него држи и стоку, израђује себи и већину алата и потреба кућевних па и одело. Што има много празника у години, то није од лењости, него од његове простоте, а што је он прост и непросвећен, није кривица његова већ оних, који су позвани да га просветљавају али су га напустили и занемарили. Па и ту, у томе веома тугаљивом питању, сељак се отима, али сам, својом сопственом снагом; јер се он усуђује радити, рекав «бога молећи», и на неке повеће празнике, после подне, кад му се само сустигну радови. Тако исто, реч, «и моји су стари тако радили»; меће се веома често народу у уста, али опет без разлога. До душе, староверства има у њему доста, али је сељак старовера и свуда у свету; он свуда и свагда гледа с не-

поверењем на нове ствари и теориске истине, али не с тога што су оне нове, него што их не разуме и што није осведочен о њиховој користи; уверен пак једном о њиховој вредности, он их прима без зазора и без предомишљања. За сељака је свуда у свету очигледна настава једино од вредности, па тако мора бити и код нас. Тежњом нашега сељака за усавршавањем и бољим, паметнијим радом, једино се и може протумачити и ово мало напретка што је доиста учинио у начину рада, а што га није учинио и више, опет није крив он сам и његово староверство, већ што није имао никакога угледа и што га нико до сад није, озбиљно, чему бољем ни учио. Да пак наш народ хоће напретка, и да је пријамљив за њ сведочи то, што је у Србији земљорадња најнапреднија у оним крајевима, у којима је народ у близини имао прилике да се савршенијем раду научи, а поименце: у Мачви и Посавини, где је учио од Срема, и у Подунављу, где је учио од Баната.

Тако је исто народ наш и штедљив. Штедљивост се находи често чак и онде, где јој нема нужде. Богаташи се пре крију и туже на немање но што се чују да се благом хвале. Расипача и хвалиша веома је мало, и народ на њих не гледа добро. Већа је опасност од упуштања у трговање, у које сељаци улазе и без најосновније трговачке спреме, много пута и неписмени.

Да приђемо сада најтајнијој страни душевној у нашега народа: мишљењу његовом о богу и у опште верскоме му осећању. Ми смо напред на једном месту поменули, како Срби, примивши хришћанство, нису од једанпут раскрстили са својом старом вером. У науци о друштву људскоме познат је факат, да је преобраћање народа нискога ступња образованости у веру далеко јаче образованих, у век само привидно. У Средњој Африци, на прилику, Црнци се клањају Алаху, али се нису одрекли

старих својих фетиша. Алах им је управо само један фетиш више. Становник Кјаме, у околини средњега Нигра, зове се мухамеданцем, али и пак пред врата своје куће меће фетиша, да га чува. Тако су исто и Срби од хришћанства, у први мах, прихватили само неке спољне обреде, а у ствари су задржали стару своју веру и старе верске обичаје, од којих се многи и данас распознати могу: тако су одлично своје порекло одржали. Нови неки појмови верски, који су доцније са хришћанством почели хватати корена у народу, ни сами се нису могли одржати у свој својој чистоти, и њих је народ протумачио и унео у живот онако, како му се свидило, или их је, како је било у највише прилика, опет испунио садржином своје старе вере. То смо имали прилике видети, говорећи о крсном имену. Но при свем том, хришћанска је вера за Србина највећа светиња; он држи веома много на то што се зове хришћанином, и то баш православним, и иде у том тако далеко, да не одваја веру од народности своје, да је назива српском вером, и да, на послетку, човека ма које народности хоће да назове Србином, ако је само православни; док Србина католика зове Шокцем или Латинином, а Мухамеданца Турчином. Наш је народ у самој ствари, у души побожан, али у очигледноме исказивању побожности он не иде никад тако далеко, као што раде католици и протестанти других народа па и сами православни Руси. Он врши савесно све дужности, које вера прописује: пости, причешћује се и т. д. То раде, на прилику, и сами хајдуци; и они се богу моле, посте и цркви прилажу. Но у цркву се иде веома ретко, баш и онда кад је близу; богомоље су пуне само о великим празницима а нарочито о црквеним славама, па и тада су сабори главна привлачна сила, а не богомоље. Слаба посета цркве у Србији изненађује све странце.

По схватању нашега народа бог има све врлине и слабости човечије. То је схватање остатак најаче старине из времена многобоштва; оно се находи и код свих других народа у првим почецима њихове образованости, а у науци зове се: антропоморфизам. Народ наш и данас мисли, да бог чини људима и зло и добро из са свим човечанских побуда; зло дакле из освете; разлика је пак у томе само, што човековој сили има краја, те не може да учини све како би му се хтело, а бог је свемогућан. Бог је стари крвник, каже се у једној народној песми. Но свеци се у нарави и по свему још и више приближују људима; они су тек прави осветници; за то се народ најпажљивије и чува свега, што би их вређало и у стању било изазвати њихову срџбу; за то и гледа свакојако да им умости. Осим недеље и великих празника, црквом одређених за светковање, сељаци светкују још, најмање, шесет до шесет и пет светаца у години. Многи од тих светаца вреде тек за извесну, често и врло малену околину, али сви су, више мање, изашли на глас са своје осветољубивости, и у дане њихове, многи сељак не сме се прихватити никаквог пољског посла, па да би му сва летина пропала. Оваких свечаника има највише месеца Јула, а то с тога, извесно, што у томе месецу има највише града и холујина, а, као што смо раније видели, и свакојаких болештина. И бог и свеци умилостивљавају се постом, молитвом и разним заветима.

Ми смо на једноме месту, напред, напоменули, како наш народ верује у судбину, и како мисли да има гомила невидовних сила, које су непријатељски према њему расположене. И доиста, у народу се и данас са свим озбиљно мисли, да зле очи могу чељаде урећи и учинити да оболи; да вештице могу човеку срце изести и усмртити га; да виле могу устрелити; да море могу уморити и вампири удавити; да се може нагазити на чини а и да

се оне могу набацити и т. д. Тако исто, народ мисли и верује и то, да амајлије могу заштитити од болести а нарочито од злих очију; он верује, да бајалице могу бајањем болест одагнати, да врачаре могу прозрети у будућност човекову и учинити, да ствари у животу овакав или онакав ток узму. И доиста, чим се сељаку чељаде разболи, он по правилу трчи бајалици, да му обаје и погаси угљевље; тако исто, ако му нестане или му се украде каква ствар или брав, он трчи врачари, да му она каже путове, којима да иде и ствар да нађе и врати. Па и у самим варошима, врата су врачарама широм отворена, чак и у многим образованијим кућама.

Као и узрок болестима и другим неким бедама, народ тако исто схвата и узрок смрти. И ако му је то схватање хришћанством у неколико ублажено, њему се опет не може на ино, а да је не припише дејству истих чинилаца којима и болести. Али, ма каким узроком смрт дошла, народ наш не мисли, да је њоме живот човеков са свим укинут: човекова личност у народним очима не ишчезава потпуно после смрти, шта више, са њом се и тада одржавају извесне врсте одношаја. Овако схватање смрти у нашем народу исказује се и тиме, што се најпреча родбина о личности умрлога, ма да је она с оне стране гроба, непрестано стара и брине, и на начин, који сведочи, како се наш народ, и поред утицаја хришћанства, још није одвикао од тога, да потребе живота на „ономе свету“ схвата према потребама живота земаљскога.

НАСЕЉЕНОСТ И КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА

ГУСТИНА НАСЕЉЕНОСТИ; НАРОД ПО ПОЛУ, ПО НАРОДНОСТИ, ПО МЕСТУ СТАНОВАЊА И ПО ВЕРИ; ВЕНЧАЊЕ, РАЂАЊЕ И УМИРАЊЕ

рави број становништва једне земље сазнаје се једино пописом, што је могуће брижљивије изведеним. Но с тога, што је овако тачно бројање скопчано с великим трошковииа и другим припремама, оно се ни данас још не врши ни у свима Јевропским земљама, нити се и у свима онима, у којима се предузима, врши подједнако довољном пажњом и обазривошћу. У ове последње земље долази и Србија.

Пописом народа у данашње време не тражи се само то. да се сазна број народа, него се хоће да сазна и пол, старост, телесне особине и недостаци, душевне особине, писменост, вера, породично стање, занимање, имућност, станиште, језик и народност. Поред других огромних тешкоћа, уз које се оваки опширан и свестран попис врши,

у Србији му се иставља на пут још једна, а на име, народ, из страха да се попис не чини зарад нових терета, који му се мисле наметнути, ставља разне сметње бројању, тако, да му иоле већу тачност доводи до немогућности. Повод овоме страховању народноме дали су сви ранији пописи, чињени од стране државе, у циљу сазнања имовнога стања у народу и његове даначне способности. Такав један попис учињен је доста рано, а на име 1820 године, а предузимао се да би се сазнао број даначних и харачких глава у Србији; њиме дакле не беше ухваћен рачун ни од свега мушког становништва у земљи, а већ женскиње не беше никако ни бројано. Други је попис извршен године 1834, по што Србија беше добила и познатих шест округа; њиме се истина ухвати рачун и мушким и женским главама, али не беше ни по форми већ потпун с тога, што осташе небројани Цигани. Предузимати су за тим пописи у годинама: 1840, 1843, 1846, 1850, 1854, 1859 и 1863; но ни једноме од њих не може се поклонити потпуна вера у тачност, једно за то, што су вршени са особљем неспремним и недовољним на броју, а друго, што су и ови сви пописи вршени поглавито зарад финансиских државних циљева, те им, према томе, број народа беше споредна ствар.

Попис, учињен године 1866 први је, коме се нешто више вере поклонити може. Тада је становништво пребројано и по полу, по узрасту и брачноме стању, и ухваћен му и рачун и о писмености, народности, вери и поданству. Пописивано је становништво и године 1874, за тим 1878 у Новим Крајевима, и, на послетку, године 1884. Овај последњи попис чињен је поводом новога закона о порези, а зарад сазнања вредности непокретне имовине у народа. И ако ресултати овога бројања ни у коме погледу не могу имати особитих претензија на тачност, ми се,

неимајући других, тачнијих, при излагању нашем морамо њих држати.

* * *

Под густином насељености разуме се однос између броја народа и величине површине, на којој је настањен. Она стоји у тесној свези са средствима за живот, што их једна земља пружа својим становницима. Земље у којима је индустрија високо развијена и јако распрострта, и у којима влада живахна трговачка делателност, или оне, у којима су уз то још и климске прилике особито погодне, одликују се јаком густином насељености; оне пак земље, у којима народ живи поглавито од земљорадње и сточарства, које су уз то бреговите или баровите, или им је поље за ратарство неродно, на ређе су насељене.

Бројањем, при последњем попису, нађено је у Србији 1.900.000 становника. Упоредивши овај број са величином наше земље, ми находимо да у њој на □ километар долази 39·1 становника: Србија је дакле просечно насељенија од Јевропе, у којој на □ Км. долази 32·5 становника.

Но да би наши читаоци јасније могли појмити густину насељености у Србији, пружамо им прилику, да је упореде са другим неким земљама у Јевропи. Тако:

На □ Км. долази становника:

у Норвешкој	6	у Румунској	41
« Шведској	10	« Аустро-Угарској	61
« Русији	16	« Француској	71
« Црној Гори	19	« Немачкој	84
« Босни и Херцеговини	25	« Италији	96
« Турској	26	« Инглиској	112
« Бугарској и Грчкој	31	« Холандији	124
« Шпанији	33	« Белгији	187

Кад узмемо на ум варошко и сеоско становништво, онда оно стоји бројно оваво:

Варошана има	237.150	. . .	12·5%
Сељака има	1,662.850	. . .	87·5%
Свега . .	1,900.000	. . .	100.000

Србија и ако није велика земља, опет јој поједини крајеви показују велике разлике у густини насељености. Таблица што сад долази показаће те разлике у бројевима, а карта ће их приказати још и очигледније.

РЕД	ОКРУГ	ВЕЛИЧИНА У □ КИЛОМЕТР.	БРОЈ УКУПНОГА СТАНОВНИШТ.	БРОЈ СТАНОВНИКА НА □ Км.
1	Смедеревски	1.164·4	91.026	78.1
2	Београдски	2.042·5	125.713	61.5
3	Подрински	1.231·1	62.496	50.7
»	Пожаревачки	3.638·5	184.687	50.7
4	Нишки	2.681	135.297	50.4
5	Крагујевачки	2.446·7	122.284	49.9
6	Јагодински	1.637	79.502	48.6
7	Црноречки	1.439·5	66.650	46.3
8	Шабачки	2.185·5	94.448	44.3
9	Ћуприски	1.635·9	69.499	42.4
10	Алексиначки	1.649	68.519	41.5
11	Књажевачки	1.531·1	61.905	40.5
12	Руднички	1.558·5	59.554	38.2
13	Врањски	1.915	67.638	35.3
14	Ваљевски	2.905·1	100.276	34.6
15	Крушевачки	2.368·5	81.511	34.4
16	Ужички	4.344·1	128.318	29.6
17	Пиротски	2,697	77.763	28.8
18	Чачански	2.631·2	68.936	26.1
19	Крајински	3.258·7	80.378	24.9
20	Топлички	3.679	73.607	20.0
	Србија	48.589·3	1.900.000	39·1

Из ове таблице видимо, да је Топлички округ најређе насељен а Смедеревски најгушће: готово четири пута јаче од првога. Просечно је најнасељенији крај Србије водопађа Велике Мораве: округи, који је додирују имају просечну насељеност од 53.9 становника на □ Км. Без

мало просечну насељеност целе Србије имају окрузи: Ваљевски, Врањски, Крушевачки и Руднички, а најмању насељеност, све испод 30 ст. на □ Км. имају окрузи:

Карта густине насељености

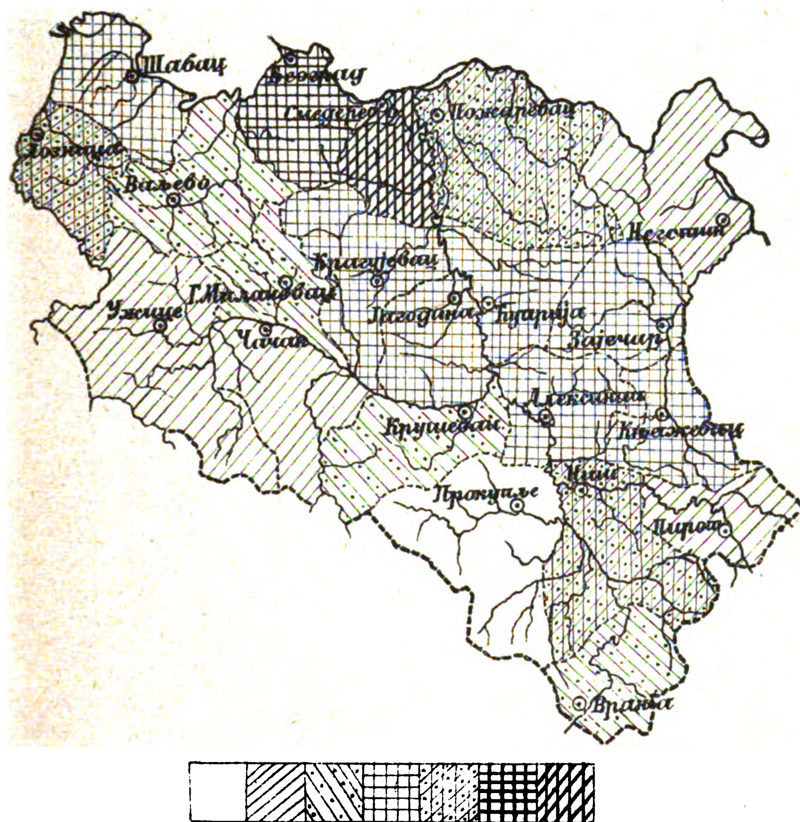

20 20-30 30-40 40-50 50-60 60-70 Преко 70
душа на □ Км.

Пиротски, Чачански, Ужички, Крајински и Топлички. Прва три округа слабо су насељена због сиромашне природе земљишта, на коме се готово једино од стоке живети може; Крајински је округ за половину под шумом, од које је највећи део у атару Мајданпека, намењен рудар-

ским циљевима, а Топлички је слабо насељен с тога, што му се становништво, после свршенога рата Србије за независност, иселило, те остао готово пуст. Но како је овај округ родан, нема сумње да ће се и сам у брзо у гушћој мери населити.

Ова ће таблица показати, како је расло становништво у Србији у току времена од педесет година а на име од 1834—1884.

Године	Апсолутни број становника	Године	Апсолутни број становника
1834	684.000	1873	1.339.508
1840	830.182	1874	1.348.094
1846	914.604	1875	1.372.741
1850	957.852	1876	1.372.100
1860	1.100.159	1877	1.372.206
1865	1.185 802	1878	1.378.557
1866	1.216.225	1879	1.383.239
1867	1.230.596	1880	1.700.272
1868	1.256.558	1881	1.737.296
1869	1.284.518	1882	1.775.912
1870	1.302.077	1883	1.820.800
1871	1.314,836	1884	1.900.000
1872	1.321.914		

Покрет становништва обухвата у статистици бројно растење или опадање становништва, које долази или од сразмере умирања и рађања или од сувишка досељених или одсељених. У покрету становништва од важности су чињенице: венчање, рађање, умирање, досељавање и одсељавање. Однос између броја венчања и укупнога броја становништва управља се просеком по већој или мањој лакоћи с којом се добијају срества за оснивање и издржавање породице; с тога је овај однос у исто доба и мерило за привредно и наравствено стање једне земље, јер се држи, да већи број венчања многоструко јача не само материјално благостање но и наравственост њенога становништва. Но по овоме мерилу могу са коришћу бити

упоређиване само оне земље, које имају сличан климски и сродан народни карактер; јер већи број венчања долази и од раније настале телесне зрелости, од мањих потреба код становника, а може бити и последица лакомислености, јер се људи жене без довољних срестава за издржавање породице.

Колебање у броју венчања настаје због разних спољних прилика: већи је број у годинама родним но у гладним, или за време ратова, зараза и других невоља, које покаткад притисну сав народ.

У погледу на број венчања, међу Јевропским државама, Србија стоји на првоме месту. У времену од 1865 до 1884, у њој је на хиљаду становника било, годишње просеком, 11.4 венчања, а за сваку годину поименце овако:

године	Венчање на 1000 становника	године	Венчање на 1000 становника
1865	12.1	1875	10.9
1866	11.2	1876	7.7
1867	10.5	1877	12.7
1868	10.8	1878	10.0
1869	11.9	1879	15.5
1870	11.0	1880	11.9
1871	10.3	1881	12.5
1872	13.5	1882	12.4
1873	10.9	7883	12.1
1874	11.5	1884	10.9

Број венчања пак у неколиким Јевропским државама стоји овако:

у Угарској	10·2	у Швајцарској . . .	7·5
« Русији	9·9	« Италији.	7·5
« Немачкој	8·7	« Шпанској	7·4
« Аустрији	8·5	« Белгији	7·3
« Инглиској . . .	8 2	« Румунској	6·7
« Француској . . .	7·9	« Грчкој	6·1

За умножавање становништва од велике је важности плодност бракова. У времену од 1865—1884 било је у Србији, у појединим годинама, живо рођене деце оволико:

године	Рођених осим мртво рођених	године	Рођених осим мртво рођених
1865	55.372	1875	63.066
1866	55.610	1876	57.054
1867	55.239	1877	45.609
1868	57.454	1878	52.736
1869	58.186	1879	56.969
1870	58.401	1880	70.475
1871	56.750	1881	80.678
1872	51.701	1882	80.274
1873	56.309	1883	87.151
1874	56.363	1884	90.390

Број, дакле, живо рођене деце у једноме браку у Србији, износи просеком 4·1 детета. Ради упоређења у овоме погледу ево и других држава:

На један брак долази деце просечно:

у Шпанској	5·4	у Инглиској	4·3
« Русији	5·1	« Аустрији	4·3
« Румунској	5·1	« Угарској	4·3
« Грчкој	4·9	« Белгији	4·3
« Италији	4·7	« Швајцарској	4·0
« Немачкој	4·6	« Францеској	3·1

На 1000 становника рађа се у Србији годишње, просеком, 43 детета. У појединим пак годинама, у времену од 1865—1884, рађало се на хиљаду становника

године	Рођених на 1000 становника осем мртво рођених	године	Рођених на 1000 становника осем мртво рођених
1865	47	1869	45
1866	46	1870	45
1867	45	1871	43
1868	46	1872	39

године	Рођених на 1000 становника осем мртво рођених	године	Рођених на 1000 становника осем мртво рођених
1873	42	1879	41
1874	41	1880	41
1875	46	1881	46
1876	42	1882	45
1877	33	1883	43
1878	38	1884	49

У другим државама на 1000 становника рађа се деце, годишње, оволико:

у Русији 50
« Угарској. 43
« Аустрији. 39
« Италији 37
« Немачкој 36
« Шпанској 36
у Инглиској 35
« Белгији 32
« Швајцарској . . . 31
« Румунској 30
« Грчкој 29
« Францеској . . . 26

Позната је чињеница, да се у свима земљама рађа више мушке него женске деце; из искуства пак зна се, да се ова разлика изједначава тиме, што у првим, нежнијим годинама дечијим, мушке деце умире више но женске, тако, да се између обоје равнотежа достиже већ између њихове десете до четрнаесте године. Исто тако зна се бројањем и то, да је у старијим годинама број женских, у многим земљама, већи од броја мушких становника, и да је ова бројна превага женскиња над мушкињем у неколико земаља веома знатна. Ова појава долази од губитака у рату, који постижу само мушкарце, за тим од тешких и за здравље штетних радова, којима се само мушкарци одају, а на послетку долази и од исељавања, на које се мушкиње у век пре од женскиња решава.

У Србији, у времену од 1865—1884, у појединим годинама рађало се и мушке и женске деце оволико:

године	Мушких	Женских	Мушких на 1000 женских
1865	28.471	26.901	1060
1866	28.687	26.923	1070
1867	28.451	26.788	1060
1868	29.580	27.874	1060
1869	30.100	28.086	1070
1870	29.992	28.409	1060
1871	29.262	27.488	1060
1872	26.632	25.072	1060
1873	28.859	27.450	1050
1874	28.751	27.672	1040
1875	32.353	30.713	1050
1876	29.346	27.708	1060
1877	23.592	22.017	1070
1878	27.155	25.581	1060
1879	29.584	27.385	1080
1880	36.395	34.080	1070
1881	41.517	39.161	1060
1882	41.505	38.769	1061
1883	44.587	42.564	1041
1884	46.397	43.993	1050

На 1000 дакле, рођене женске деце рађало се 1060 мушке; у неким пак Јевропским државама та сразмера стоји овако:

На 1000 женске деце рађа се мушке деце:

у Грчкој	1.110	у Хрв. и Славон. .	1.050
« Румунској . . .	1.100	« Швајцарској . .	1.050
« Шпанској . . .	1.060	« Францеској . .	1.050
« Аустрији . . .	1.060	« Белгији	1.050
« Италији	1.060	« Русији	1.050
« Немачкој . . .	1.050	« Инглиској . . .	1.040
« Угарској . . .	1.050	« Холандској . . .	1.030

У погледу пак на фактично, бројно стање народа, Србија долази у ред оно мало Јевропских земаља, у којима је мушко становништво од женскога бројем претежније; у њој је по попису од 1884 год. било:

мушкиња . .	972.019 . .	51·16%
женскиња . .	927.981 . .	48·84%
Свега . .	1.900.000 . .	100.00

дакле, на 1000 мушких становника 953 женских. Ради упоређења износимо тај размер и у другим земљама; тако:

На 1000 мушкараца долази женскиња:

у Босни и Херцеговини	869	у Францеској . .	1.008
« Грчкој	906	« Угарској . . .	1.018
« Румунској . . .	944	« Русији	1.023
« Бугарској . . .	952	« Немачкој . . .	1.035
« Хрватској и Славонији	992	« Швајцарској . .	1.041
« Италији	995	« Шпанској . . .	1.044
« Белгији	1.001	« Аустрији . . .	1.047
		« Инглиској . . .	1.058
		« Португалској . .	1.091

Прелазимо сада на умирање. На покрет становништва једне земље не утиче ни рађање ни умирање, свако за се. Становништво може бројно расти и при великој смртности као и при малој. Исти сувишак рођених над умрлима, дакле исти приараштај становништва може се десити и при разним сразмерама, између рађања и умирања. На прилику, годишњи прираштај од два постотка бива, кад се на стотину живих, годишње, роди четворо и умре двоје; али ће исти прираштај бити и онда, кад се на стотину живих роди годишње шесторо а умре четворо.

На прираштај становништва оба су ова случаја од истога утицаја, али је различно њихово дејство на срећу народну. У другоме случају бржа је промена од живота к смрти него у првоме. Али, што је краћи пут од живота к смрти, у толико су већи и страшнији губици у срећи и задовољству у животу, и у човечијој радној снази, која ствара напредак.

У Србији, на 1000 становника, по просеку узетом за време од 1865 до 1884, умире годишње 30.5. становника.[1] Но неће бити на одмет да овде изложимо и колебање умирања у овој периоди времена, и то годишње:

Умрли осем мртво рођених

ГОДИНЕ	АПСОЛ. БРОЈ	НА 1000 СТАНОВНИКА	ГОДИНЕ	АПСОЛ. БРОЈ	НА 1000 СТАНОВНИКА
1865	30.263	25,5	1875	43.209	31.3
1866	29.409	24.3	1876	66.154	48.2
1867	31.625	25.7	1877	46.073	33.6
1868	41.036	32.7	1878	46.385	33.4
1869	38.162	29.7	1879	45.472	32.9
1870	43.256	32.2	1880	55.126	32.4
1871	42.647	32.4	1881	43.654	25.3
1872	42.387	32.0	1882	41.658	22.6
1873	43.157	32.3	1883	42.263	23.0
1874	49.291	36.8	1884	47.552	23.0

У осталим Јевропским државама на 1000 становника умире годишње, по просеку од 1865 до 1880 године:

у Хрватској и Славонији . . . . . 41·9
« Угарској . . . . 37·8
« Русији . . . . 36·7
« Аустрији . . . . 31·3
« Шпанској . . . 30·1
« Немачкој . . . . 26·9
у Румунској . . . 26·7
« Францеској . . . 23.9
« Швајцарској . . 23·5
« Белгији . . . . 23·0
« Инглиској . . . 21·9
« Грчкој . . . . 21·1
« Норвешкој . . . 17·0

Таблица што сад иде, износи умирање по полу, а у поменутој већ периоди времена.

[1] Ту су узети у рачун и погинули у ратовима од 1876, 1877 и 1878 године

Умрли, разликовани по полу, осем мртворођених

ГОДИНЕ	МУШКИ	ЖЕНСКИ	МУШКИХ НА 1000 ЖЕНСКИХ
1865	15.987	14.276	1120
1866	15,367	14.042	1090
1867	16.653	14.972	1110
1868	21.390	19.646	1090
1869	20.212	17.950	1130
1870	22.837	20.419	1120
1871	22.482	20.165	1110
1872	22.186	20.201	1110
1873	22.370	20.787	1080
1874	25.368	23.923	1060
1875	22 373	20.836	1070
1876	39.391	26.763	1470
1877	24.210	21.863	1110
1878	24 814	21.571	1150
1879	23.702	21.770	1090
1880	28.939	26.187	1110
1881	22.583	21.071	1070
1882	21.601	20.057	1071
1883	21.815	20.448	1061
1884	24.415	23.137	1051

Умножавање становништва у Србији има такве размере, да је ставља на прво место међу државама Јевропским; јер кад се узме годишњи просек у времену од 1833 па до 1884 године, онда се види, да се становништво умножавало са 18 душа по хиљади. Но ово умножавање приказује се у три фазе: од 1833 до 1859 године, становништво је расло бројем са 19.2 душа по хиљади, од 1859 до 1879 са 11.5 по хиљади а од 1879 до 1884 године са 23 душе по хиљади становника. Несмејући се упуштати у објашњавање тако велике разлике, која се јавља у умножавању становништва у појединима од ових фаза, напоменућемо само ту могућност, да је јакоме умножавању у првој и последњој фази допринело велико досељавање из осталих крајева српских, а нарочито оних под Турском. Досељавање је пак најаче било у прво

време по ослобођењу и за тим после рата за независност, када је управљено било нарочито на Нове Крајеве и у њима, на опустели Топлички округ. У овоме досељавању нашао би се, по свој прилици, узрок и оној онако јакој, бројној превази мушкиња над женскињем.

Да би се пак видела јасније ова појава јакога умножавања становништва у Србији, ми ћемо га изнети да се види како је и у другим Јевропским државама, напомињући, да је готово код свију узет годишњи просек из времена од 1865 до 1880 године. Дакле:

На 1000 становника умножавање је годишње:

у Инглиској	са . .	12·8	у Италији	са . .	6·5
« Грчкој	« . .	12·3	« Швајцарској	« . .	6·4
« Немачкој	« . .	10·8	« Угарској	« . .	4·7
« Аустрији	« . .	7·8	« Шпанској	« . .	3·3
« Белгији	« . .	7·7	« Францеској	« . .	2·4
« Русији	« . .	7·4			

Прелазимо сада на народност. Од 1.900.000 душа у Србији долази:

на Србе . . .	1.715.000	. .	90·26%	
« Влахе . . .	142.000	. .	7·47	«
« Цигане . .	24.700	. .	1·3	«
« Бугаре . .	6.200	.	0·33	«
« Израиљце .	4·100	. .	0·22	«
« Немце . . .	3.000	. .	0·16	«
« Остале народности . .	5.000	. .	0·26	«
Свега . .	1.900.000	. .	100.00	

Говорећи о пореклу и размештају народа у Србији, ми смо казали, како су ови народи по њој размештени. Међу тим, држимо, да ће бити са свим на своме месту, ако се овде задржимо нарочито при Србима, и изложимо им распрострањење, обухвативши их укупно све, а не

само оне у Србији Ово ће бити потребно тим пре, што у нашој држави живи тек 23.6°/₀ од укупнога српског народа.

У Јевропи има данас 7.256.000 Срба, од којих највећи део живи у једноставној маси а много мањи, измешано с другим народима. Таблица, што сад иде, показаће нам у прегледу бројно стање народа нашега и његово распрострањење:

У Србији	има Срба		1.715.000
« Босни и Херцеговини	« «		1.330.000
« Старој Србији	« «		255.000
« Македонији	« «		540.000
« Црној Гори	« «		175.000
« Далмацији	« «		455.000
« Истри	« «		160.000
« Хрватској и Славонији	« «		1.746.000
« Угарској:			
а Бачкој и Банату		450.000	
б у округу Барањском		34.000	
в « « Шомођском		12.000	
г « « Салајском		71.000	
д « « Железном		17.000	
ђ « « Шопроњском		29.000	
е « « Мошоњском		9.000	
ж « « Пештанском		9.000	
з « « Крашовском		19.000	
	Свега . . .		650.000
« Западној Бугарској			200.000
« Арнаутској (западно од Црнога Дрима)			30.000
	Свега . . .		7.256.000[1]

[1] Крајем 1884 године.

Но од нашега народа Србима се зову готово само они, источно-православне вере; велика пак већина оних, западно-православне — католичке — вере, зове се Хрватима; тако исто Срби мухамеданци, у Босни и Херцеговини, за тим у Старој Србији и Македонији, зову се Турцима, и ако не говоре никојим другим језиком осем српским. Ове верске супротности, које страховито раздиру организам нашега народа, моћи ће изгладити тек виша образованост.

Без мало сви Срби, сви Власи и Бугари и највећи део Цигана, припадају источно-православној цркви. Мухамеданство је појаче распрострто међу Циганима, а међу Србима само у незнатној мери, и то у Сакару и Зворнику, селима на Дрини, и нешто мало по варошима Нових Крајева. Израјиљци су Мојсијевци а Немци и остали народи припадају разним црквама, а највише протестанској и католичкој. Мојсијевци имају неколико својих црквених општина по Србији, протестанти једну у Београду, а остали их немају никако.

ПРОСВЕТНО, МОРАЛНО И ПРИВРЕДНО СТАЊЕ

А. ПРОСВЕТА

ШКОЛОВАЊЕ И ПИСМЕНОСТ

тање образованости у једнога народа, по природи саме ствари, огледа се у укупности појава његова живота: у јавноме и друштвеном животу, у законодавству и обичајима, у развитку пољопривреде индустрије, уметности и наука. У колико је при овоме у питању објективно стање ствари у нашој земљи, оно се може видети из оних неколиких глава ове књиге, у којима се говори о народу и о држави нашој; даљи говор о томе одвукао би нас од објективности. Статистика пак, која бележи само оно што се бројати и мерити може, за ступањ

умна развића у једној земљи има до сада управо само једно мерило и обележје, а на име, школовање. Поглед, за тим, у наравствени и умни живот народни, отвара у неколико и област удружења створених у циљу подизања образованости код чланова њихових, или у циљу племенитије забаве. Ми ћемо се овде задржати поглавито при школовању.

Наш народ каже: «ум царује а снага кладе ваља.» Дајући овим превагу уму над телесном снагом, народ наш у исто доба даје и себи сведочанство, да је прилагодан вишој образованости и да је кадар такмити се с другим народима и на пољу умнога рада и напретка. Ово народ наш доказује и тиме, што свагда и сваком приликом, где се год приказује у облику јавнога мишљења, у век тражи школе, и што до сад није жалио никакве жртве за њих учинити. Србија је можда једина земља у свету, у којој су сељачке народне скупштине, у томе погледу, биле вазда увиђавније од многих њених, учених министара просвете, и у којој су неписмени сељаци играли улогу расипача а министри просвете улогу штедиша и тврдица.

Истина је, често се пребацује нашем сељаку, да он гледа школу као на неку мучну обавезу, која му тако исто тешко пада као и обавеза војничка; при таким приликама мећe му се обично у уста реч: имам једнога у војсци па зар и другога да дам у школу! Не може се порећи, оваких случајева има доиста, али се они не смеју с разлогом употребити као доказ да народ неће школу; ово већ ни с тога, што они казују расположење само појединаца. Народу, који је вазда онако отворено казивао како радо хоће да троши на просвету, и који и у најмучније дане своје није са свим остајао без школе, не може се замерити ако хоће и суд свој да да о тој школи. У много прилика он доиста на њу гледа као на кулук, али из са свим простога и разговетног разлога, а на име,

што од ње никако није видео користи, које му се чини да има права очекивати од једне таке установе. Народ све око себе схвата с практичне стране; према томе он и од школе очекује какве год стварне припреме за практички живот, и, почем му она тога не даје, он јој често обрће леђа. У народу је самоме пуно прича и анегдота, у којима се исмева собња и прашљива, школска мудрост, при помоћи које човек не уме у свету ни да се окрене. Тим пак причама и анегдотама народ у исто доба веома јасно казује и то, шта од школе тражи.

Ми ћемо овде изложити најпре бројно стање школа у свима њиховим односима, па ћемо за тим оценити и њихову вредност и утицај, што су га на народ имале.

Почећемо са основном школом. Судећи по неким подацима, у Србији је било већ године 1820 око 20 основних школа. Од то доба па до данас њихов је број непрестано растао и у размерима које нам показује ова таблица:

ГОДИНЕ	БРОЈ СТАНОВНИКА	БРОЈ ШКОЛА	1 ШКОЛА НА СТАНОВНИКА	БРОЈ УЧЕНИКА И УЧЕНИЦА	1 УЧЕНИК НА СТАНОВН.	1 ШКОЛА НА □ КИЛОМ.
1836	744.686	62	12.000	2.511	296	607
1844	879.893	170	5.176	5.452	164	221
1854	998.919	319	3.083	9.566	104	118
1864	1.156.171	318	3.486	13.421	86	118
1874	1.352.522	517	2.616	23.280	58	73
1884	1,900.000	631	3.011	38.337	49	77
1887	2.020.000[1]	671	3.010	50.860	39	72

У школској 1887 години била је, дакле, у Србији шест стотина седамдесет и једна основна школа. Ове је школе полазило до краја школске године 50.860 деце. Из ове таблице видеће се број ученика основних школа по разредима, најпре у почетку и за тим на крају школске 1886|7. године:

[1] Ово по вероватноћи.

У почетку школске године			
РАЗРЕД	УЧЕНИКА	УЧЕНИЦА	СВЕГА
I	19.909	2387	22.296
II	11.865	1781	13.646
III	10.443	1725	12.168
IV	7.460	1415	8.875
V	510	176	686
VI	70	29	99
Свега	50.257	7513	57.770

На крају школске године			
РАЗРЕД	УЧЕНИКА	УЧЕНИЦА	СВЕГА
I	17.841	2.034	19.875
II	10.751	1.540	12.291
III	9.194	1.438	10.632
IV	6.443	1.114	7.557
V	403	55	458
VI	36	11	47
Свега	44.668	6.192	50.860

Гледајући на број основних школа и на број ученика у њима, и упоређујући и једно и друго са бројем становништва у нашој земљи, долазимо на мах до уверења, да је основних школа код нас веома мало, и да је тако исто несразмерно мален број деце што се у њима школује. Крајем последње школске године, једно ђаче основне школе долазило је тек на тридесет и девет становника, а једна основна школа тек на три хиљаде и петнаест станов-

ника. Али ако ове школе поделимо на варошке и сеоске, онда ћемо видети, како су ови односи за огромну већину народа, још, куд и камо неповољнији, јер од укупнога броја основних школа истина да долази на:

вароши	134	20%
села	537	80%
свега .	671	100

али како у Србији има у округлом броју 1,767.872 душа што на селу станује, и тек 252.128 варошана, то онда по селима долази једна основна школа тек на 3.292 а у варошима, на 1882 становника. Да би, дакле, и по селима дошла по једна школа на исти број душа као и по варошима, ваљало би да у њима буде 939 школа, а то је, без мало, још једном толико, колико данас.

Из таблица што сад долазе видеће се бројно стање ученика и ученица основних школа по разредима, и то најпре по варошима па онда по селима:

Варошке школе у 1886/7

РАЗРЕД	Ученика		Ученица	
	У ПОЧЕТКУ ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ	НА КРАЈУ ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ	У ПОЧЕТКУ ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ	НА КРАЈУ ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ
I	5.383	4.726	2.320	1.976
II	3.995	3.547	1.750	1.531
III	3.674	3.162	1.693	1.407
IV	3.027	2.557	1.390	1.090
V	510	403	176	55
VI	70	36	29	11
Свега	16.659	14.431	7.858	6.050

Сеоске школе у 1886|7 години

РАЗРЕД	Ученика		Ученица	
	У ПОЧЕТКУ ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ	НА КРАЈУ ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ	У ПОЧЕТКУ ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ	НА КРАЈУ ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ
I	14.526	13.115	67	58
II	7.870	7.204	31	29
III	6.769	6.032	32	31
IV	4.433	3.886	25	24
V	—	—	—	—
VI	—	—	—	—
Свега	33.598	30.237	155	142

Од укупнога, дакле, броја ученика долази на:

ГДЕ	УКУПНИ БРОЈ	1 УЧЕН. НА КОЛИКО СТАНОВНИКА	НА 100 УЧЕНИКА
Вароши	20.481	12	40·3%
Села	30.379	58	59·7%
Свега	50.860	39	100

Ако сад издвојимо мушке школе од женских, видећемо, да има:

мушких школа , . .	613	91·4%
женских школа . . .	58	8·6%
свега	671	100

Ако пак хоћемо да завиримо у број посетилаца овако издвојених школа, то ће нам олакшати ове две таблице, што сад долазе:

Број ученика основних школа

РАЗРЕД	У ПОЧЕТКУ ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ	НА КРАЈУ ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ
I	19.909	17.841
II	11.865	10.751
III	10.443	9.194
IV	7.460	6.443
V	510	403
VI	70	36
Свега	50.257	44.668

Број ученица основних школа

РАЗРЕД	У ПОЧЕТКУ ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ	НА КРАЈУ ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ
I	2.387	2.034
II	1.781	1.540
III	1.725	1.438
IV	1.415	1.114
V	176	55
VI	29	11
Свега	7.513	6.192

Било је дакле:

ученика	44.668	87%
ученица	6.192	13%
свега	50.860	100

Ма колико несразмерно мален део деце да се код нас у опште школује, опет кад се погледа на женску децу за школу дораслу, онда се види, како је њихово школовање веома занемарено. Али ако још издвојимо ученице сеоских школа од ученица варошких, онда ћемо тек видети, како је школовање сеоске женске деце са свим напуштено. У 1887 години није било ни једне сеоске женске школе,

а оно мало женске деце што видимо да се школовало, ишло је у мушке школе и учило се уз мушку децу; па и то су ретко била деца земљорадничка, већ чиновничка, поповска, или деца сеоских дућанџија. Из ранијих таблица, ми смо имали прилике видети бројне односе како између варошке и сеоске деце, што у опште иду у школу, тако исто и између женске сеоске и женске варошке деце; с тога ћемо овде, ради веће очигледности, ставити неке од оних бројева напоредо, да би показали, како се о школовању сеоске женске деце, просто, не води рачуна. Ево како је изгледало бројно стање ученица по варошима и селима, крајем 1887 школске године:

Основне школе	УЧЕНИКА	УЧЕНИЦА НА 100 УЧЕНИКА
по варошима	6.050	42
по селима	142	0·5
Свега	6.192	14.

Законом о основним школама, од године 1882, у Србији је истина уведена обавезна шестогодишња настава, али према стању ствари које смо изнели, не може се догледати време, у које ће тај закон бити одиста и остварен. Године 1887 није ни где у селу била ни једна, ни пето-разредна ни шесто-разредна школа, ни мушка а камо ли женска. Па и у самим варошима било је петих разреда, које мушких које женских, тек петнаест на броју а шестих разреда тек шест. Како смо далеко и од приближног остварења и само четворо-годишње обавезне наставе види се и по томе, што према 19.875 ученика у првоме разреду стоји само 7. 557 у четвртоме. Ово се још боље види онда, кад се помисли, да од стотине деце, за коју

је обавезна настава прописана, у школу не иде, за сада, ни пуно петнаесторо.

Према овакоме стању ствари ласно је разумети, за што је у Србији несразмерно мален број писмених људи, и за што и тај малени број веома споро расте. Код нас је године 1866 први пут ухваћен рачун писменима. Из бројева, које ћемо сад поређати, видећемо данашње бројно стање писмених, као и то, како је оно од поменуте године па на овамо напредовало:

ГОДИНЕ	БРОЈ ПИСМЕНИХ	ПИСМЕНИХ НА 100 ВАРОШАНА	ПИСМЕНИХ НА 100 СЕЉАКА	ПИСМЕНИХ НА 100 СТАНОВНИКА У ОПШТЕ
1866	50.796	26·7	1·6	4·2
1874	91.039	33·6	3·7	6·7
1884	177.865	43·7	6·4	11 [1]

Из таблице опет што сад долази, видећемо, како је број писмених у 1884 години распоређен на села и вароши, и на мушкиње и женскиње.

Где	мушких	женских	Свега	На 100 становника у опште			писмених женских на 100 мушких писмених
				муш-ких	жен-ских	свега	
по варошима . .	63.197	24.948	88.145	31·3	12·4	43·6	39·5
по селима . . .	85.884	3.836	89.720	6·1	0·3	6·4	4·5
Свега . . .	149.031	28.784	177.865	18·4	3·6	11·	19·3

Из таблице пред овом видимо, како писменост у опште код нас слабо напредује, а таблица последња казује нам како и од оно писмених што има, тек половина долази

[1] За Старе Крајеве 12%, а за Нове 6%.

на сељаке, којих има седам пута толико колико варошана. Ова нам таблици казује још и то, како се писменост код сељанака своди готово на ништа.

Карта просечне писмености у целој земљи

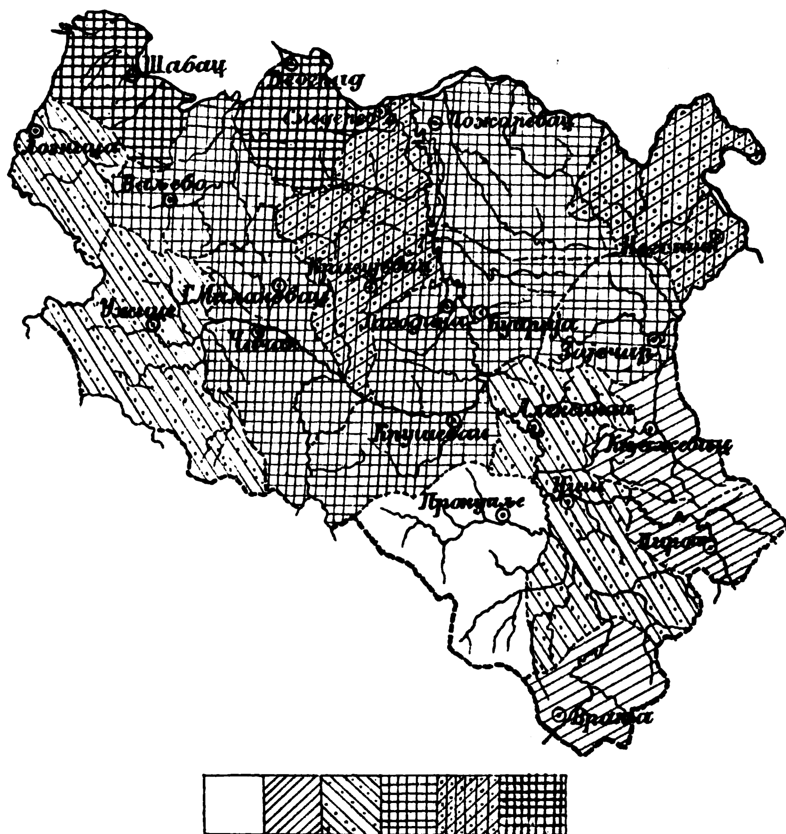

до 3 3-6 6-9 9-12 12-15 15-20 и више
на 100 душа.

Али основна настава у Србији не пати само од малога броја школа, већ она пати и од многих недостатака саме те установе. Истина је. по многим, па често и великим селима нема никакве школске зграде, али је значајно, да на много места, где се за какву такву зграду постарало,

често нема учитеља, и оне стоје празне. Осем тога, и међу учитељима, којима је поверена настава у основним школама, огромна већина није стручно спремана за учитељски посао. Како пак штетно на развитак омладине народне

Карта писмености у сељака

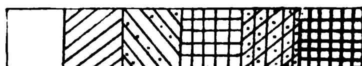

до 1 1-3 3-5 5-7 7-9 9-11
Писмених на 100 душа.

мора утицати недостатак спреме код учитеља, ласно је разумети. То ће бити један од главних узрока, за што број писмених не одговара, ни близу, ни онако маленоме броју школа ни онако слабој посети њиховој. Ученици

на селу, изишавши из школе а неутврђени како треба у писмености, нити развијени толико, да би осетили жудњу за читањем, заборављају не само све оно што су у школи «на памет» научили, него, веома често, и само читање и писање.

Но поред тога што је време у школи проведено, у највише прилика изгубљено за циљ, који се хтео постићи, посећујући је, посета школе још је чешће скупо плаћена траговима, које она оставља у телесноме развићу њених васпитаника. Ни десети део школских зграда, у Србији, не одговара здрављаним захтевима, па ни онима најблажијим. Оне су огромном већином ниске, мрачне или веома незгодно осветљене; за тим тескобне, често и влажне, што све чини да је ваздух у њима до ужасне мере загушљив. Отуда је и несразмерно често боловање и умирање ученика по основним школама. Од стотине уписаних ученика у 1873/4[1] школској години оставило је школу 17.26, а од овога процента долази 6.32 на оне, који су школу оставили због болести и 1.65 на оне, који су од ње отпали због смрти. Основна дакле школа у Србији, место да телесну страну народа развија, она, на против, усељава у њ, преко његових ћери и синова, у најнежнијим им годинама, клице свакојаких болести и трује и слаби му тако целокупни организам.

У Србији су без мало све средње школе по окружним варошима; неколико је само од њих и по повећим варошицама. Највећи део ученика у овим школама чине варошка деца; за ученице пак ово вреди готово без изузетка. И ако би се што шта имало приговорити, тако да кажемо, унутрашњој страни средњих школа, као програмима па и краткоћи времена, која чини те је немогућно како ваља савладати све оно, што им се као задатак ставља, опет

[1] Података о овоме немамо више ни за коју годину. Но стање школских зграда у 1884 години, просеком узето, није знатно поправљено према ономе у 1874.

се важност приговора у томе правцу готово са свим губи, кад се ове школе разгледају с других страна. У погледу на школске зграде, учила и другу школску опрему, средње школе нису ни за длаку утекле од основних школа. Огромна већина зграда школских не одговара ни најскромнијим ни педагогичким ни хигијенским захтевима; учила су бедна и недовољна а књижнице готово ништавне. Осем тога и знанствени ниво наставника средњих школа, просечно узет, не одговара захтевима, које им задатак и циљ наставе у њима istавља. То су готово све ученици наше Велике Школе, која и сама у овоме погледу готово тако исто стоји. Неопремљени довољним знањем тамо на извору, они, одавши се наставничкоме послу, и поред најбоље воље, имају веома мало начина и средстава за своје усавршавање, не само у науци него и у наставничкој вештини.[1] Из свега овога види се веома јасно, да средња школа у Србији живи у таким приликама, у којима јој није могућно ни приближно одговорити задатку своме; она није у стању да, и при најсавршенијој организацији, да солидно опште образовање на широкој основи, преко потребно за сваку, даљу, стручну спрему.

Из таблице што сад долази, видеће се, прегледно, бројно стање ученика и ученица средњих школа, по разредима, и то за 1885|6 школску годину:

[1] Колико недовољна средства пружа држава наставницима, како за предавање тако и за њихово усавршавање, види се из издатака учињених на књижнице и учила средњих школа. у читавоме низу година. Тако, издато је из министарства просвете:

у	години	1880	динара	8.998·34
»	»	1881	»	8.822·57
»	»	1882	»	17.153.21
»	»	1883	»	11.730.67
»	»	1884	»	6.389.43
»	»	1885	»	7.861·18
»	»	1886	»	6.492·42

Школе	Разреди	У почетку школске године било је: ученика	ученица	свега	У течају школске године оставило је школу: ученика	ученица	свега	Положило је испит: ученика	ученица	свега
Све гимназиске школе	I	1.528	206	1.734	381	—	381	1.210	143	1.353
	II	852	90	942	155	—	155	717	70	787
	III	659	81	740	113	—	113	553	74	627
	IV	468	42	510	74	—	74	401	35	436
	V	319	4	323	81	—	81	240	2	242
	VI	113	1	114	15	—	15	98	1	99
	VII	75	—	75	14	—	14	61	—	61
	Свега	4.014	424	4.438	833	—	833	3.280	325	3.605
Све реалне школе	I	106	24	130	20	—	20	87	23	110
	II	52	9	61	7	—	7	46	8	54
	III	61	4	65	4	—	4	57	4	61
	IV	87	4	91	11	—	11	76	4	80
	V	105	—	105	25	—	25	80	—	80
	VI	80	—	80	19	—	19	61	—	61
	VII	46	—	46	3	—	3	43	—	43
	Свега	537	41	578	89	—	89	450	38	489
Све гимназије и реалке укупно	I	1.634	230	1.864	401	—	401	1.297	166	1.463
	II	904	99	1.003	162	—	162	763	78	841
	III	720	85	805	117	—	117	610	78	688
	IV	555	46	601	85	—	85	477	39	516
	V	424	4	428	106	—	106	320	2	322
	VI	193	1	194	34	—	34	159	1	160
	VII	121	—	121	17	—	17	104	—	104
	Свега	4.551	465	5.016	922	—	922	3.730	364	4.094
Виша женска школа	I	—	171	171	—	24	24	—	147	147
	II	—	111	111	—	11	11	—	100	100
	III	—	99	99	—	10	10	—	89	89
	IV	—	108[1]	108	—	11	11	—	97	97
	V	—	116	116	—	7	7	—	109	109
	Свега	—	605	605	—	63	63	—	542	542
Све средње школе		4.551	1.070	5.621	—	—	985	3.730	906	4.636

[1] Пењање броја ученица од IV разреда долази отуда, што неке ученице напуштају мушке средње школе и прелазе у Вишу женску школу, да тамо учење продуже.

Стручних је школа у Србији веома мало; о њима имамо последње потпуне податке за годину 1884; ево их:

Какве школе и колико	БРОЈ РАЗРЕДА	БРОЈ НАСТАВНИКА	БРОЈ УЧЕНИКА
једна Богословија	4	17	142
две Учитељске школе	4	23	163[1]
једна Ратарница	2	9	49
једна Трговачка школа	3	6	34
једна Ветеринарска школа	1	6	10
6 школа	14	61	398

Ако изузмемо учитељске школе и богословију, о овим стручним школама не вреди ни говорити, јер им је утицај, у правцу њихове струке, изванредно незнатан, по што их је веома мало, па и то слабо посећено. Богословија пак, и ако постоји већ пола века, по уређењу своме најназаднија је школа у Србији, с тога није у стању била опремити ученике своје ни довољно једрим ни довољно високим знањем, каквим би требало да располажу они, који се посвећују служби духовнога васпитања народног. Што се пак тиче учитељске школе, и ако јој уређење није баш најрационалније изведено, опет се мора признати, да је од појаве њених васпитаника, на пољу основне наставе, основна школа пренула из дремежа, у коме је провела неколико десетина година. Штета је само,

[1] У години 1886 било је у обема учитељским школама, у почетку године, 237 ученика.

што због недовољних срестава ова школа није у стању давати већи број учитеља, чиме би се дало могућности, да дух напредне наставе, за што краће време, освоји и бројно што веће и пространије школско земљиште.

О нашој Великој Школи немамо много доброга казати. Она је подавно са сваке стране занемарена, како у погледу на квалитативно и квантитативно стање наставничкога јој особља, тако и на њено уређење и унутрашњи ред, који у њој влада. Велики број катедара на овој школи стоји давно празан, а неке се од њих нису никада ни попуњавале, тако, да из неких факултета ученици излазе, а нису слушали науке, које тим факултетима баш обележје дају. Осем тога, значајна је појава, да на овој школи не постоји никакав тешњи одношај између ученика и њихових наставника, какав се виђа по таким школама у осталоме свету. С тога ученици Велике Школе не износе из ње не само солидна знања него ни методе за рад и самостално усавршавање. С тога опет страшно пате сви послови у нашој земљи, за које се захтева јаче стручно знање. Бројно стање ученика Велике Школе и њених наставника било је у 1886 години овако:

Факултет		Број наставника						У I течају било је ђака
		професора		суплената	предавача	учитеља	свега	
		редовних	хонорарних					
Философски	осек природ. математички	7	2	1	—	—	10	57
	осек истор. филол.	7	2	1	—	—	10	21
Правнички		7	—	—	—	—	7	107
Технички		2	2	1	—	1	6	27
Свега		23	6	3	—	1	33	212

Ради упоређења износимо бројно стање ученика и наставника Велике Школе у неколиким ранијим годинама. Тако било је :

године	наставника	ученика
1869	14	235
1870	16	224
1871	16	236
1872	17	226
1873	17	208
1874	19	207
1875	27	177

О Војничкој Школи још мање добра имамо казати. Судбоносни догађаји последње десетине година нису ову школу приказали у похвалној светлости. Али се ни чему бољем није могло ни надати од школе, у којој су од двадесет и осам наставника тек два редовна. Остало су све хонорарни, одкомандовани да врше наставничку службу, поред других дужности. У овој је школи године 1884 било:

Редовних професора и учитеља	2
Хонорарних « «	26
Свега	28

Ученика I године	15
« II «	15
« III «	14
Свега	44

Кад у главноме схватимо ресултате школовања у Србији, можемо казати, да су нам све школе давале до сада само полу-знање, и да ће тако морати дуго и даље ићи, ако им се не притече у помоћ много јачим срествима.

Утицај тога полузнања огледа се јасно у целоме развитку Србије, који се одликује тумарањем и колебљивошћу у току своме и несавршенством свих установа, које је створио. Не може се порећи ни то, да полузнање, утичући штетно на општи развитак народни утиче штетно и на само морално му стање. Појаве оваке природе наша статистика није досад ни бележила ни проучавала, али се оне бистроме оку пажљива посматраоца не могу никако измаћи.

КЊИЖЕВНОСТ

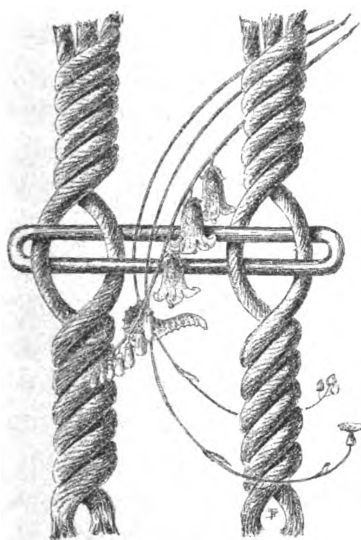

еоспорно је да умно развиће једнога народа стоји у наизменичној зависности према његовоме телесном и економном, правноме и политичном, нравственоме и верском животу. И једно пак и друго: и ступањ умна развића и стање свестранога народног живота најбоље се огледа у његовој књижевности. У колико је стање образованости код једнога народа више, у колико су му поменути односи у животу разноврснији и правилнији, у толико је већа и једрина и обилатост књижевности, а тако исто и њена разноврсност.

У свакога народа има двојаке књижевности: усмене и писмене. Усмена је створена природним, самониклим силама народним, без помоћи науке и уметности, под чијим се утицајем развијају производи писмене књижевности. Усмена се књижевност развија, унапређује и преноси с колена на колено предањима народним, која замењују књигу. Но чим се у народа појави писменост,

одмах се ту замеће и клица писмене књижевноити. Књижевна, писмена радња обично се почиње преводима из књижевности других народа, а особито онога народа, у кога је писменост узајмљена. За преводима долазе подражавања и позајмице, а самостални књижевни производи јављају се тек онда, кад народ, осетивши у себи довољно снаге, почиње старати се да се туђих утицаја ослободи. Ово вреди како за нашу стару тако исто и за нову књижевност.

Образованост је у нашој старој држави поникла са хришћанством, а како је хришћанство дошло из Византије, то је са свим природно да су Срби, који умним очима тада тек прогледали беху, морали од Византије све преподчињати: и црквене и политичне установе, и државно уређење, и књижевност, једном речи све потребнице више образованости. Што се тиче књижевности Византиске — период времена од Јустинијана до пада Цариграда: од 529 до 1453 —, она је писана грчки и била је, с једне стране, продужење хришћанске књижевности првих векова цркве, а с друге стране наследница грчко-римске образованости; сама пак није произвела никаквих оригиналних радова, већ је била просто подражавање. Највидније место у овој књижевности заузимају радови богословски; по њима долазе радови историско-летописни, али је било доста и радова: литерарнога, полудуховног, полусветског па и чисто светскога карактера. Особито су јако биле распрострте и, тако зване, апокрифне приче. Карактер ове књижевности ударио је печат свој и на нашу стару књижевност, у којој такође претеже богословска страна. Но јачи развој богословске књижевности изазвале су још и прилике, које су владале у нашој старој држави. Примивши хришћанство, наши праоци нису дуго могли оставити и заборавити пређашње обичаје своје; уз хришћанске појмове они су мешали и празноверице старе народне

вере; о хришћанским празницима наставили су вршити обреде и игре чињене у славу старих богова, које су по своме схватању мешали са хришћанским свецима. У таким приликама, разуме се, главна је потреба српске хришћанске цркве била, да се покрштени Срби утврде у вери, и том њеном потребом ударена је основа и одређен правац српској књижевности: у првим данима својим она је била искључиво црквено-богословска, а тај је карактер у главноме задржала и до последњих својих дана. Радници на тој књижевности, по самоме правцу њеном, били су духовници, и огњиште јој је морало бити у црквама и манастирима. Ако су се њоме по неки пут бавили људи и из других друштвених редова, и они су писали у духу верскоме, јер су им учитељи били духовници, и усавршавали су се књигама духовнога и верског садржаја. За то далеко највећи део књижевних радова наше старе књижевности и чине: црквене беседе и поуке, животи светих, службе свецима српским и т. д., па и сами летописи, животописи и путописи, проткани су верском садржином. На ток и правац наше старе књижевности, праве народне особине нису могле добити никаква уплива, јер им она сама не даваше прилике, да се на видику њеном укажу.

Први почеци српске књижевности, према ономе што смо напред поменули, заилазе у време пред постајање српске државе под Немањићима. Има знакова по којима се може судити, да је та књижевност, доста рано, била прилично богата: Немања, кад је престо заузео, спалио је много јеретичких књига Но снажнија књижевност почела се заснивати тек са јачом организацијом државнога живота, под самим Немањом, и то од стране његова сина, светога Саве. Које због тога што сам народни говор тога времена не беше још довољно развијен, да би могао књижевности послужити, а може бити још пре и с тога,

што тадањим писцима нашим, у погледу на језик, једини углед могаху бити књиге, писане старим словенским језиком: књиге наше старе књижевности, не само прве него ни потоње, не беху писане чисто народним језиком. Језик тих књига беше у основи стари словенски језик; али како је се он одмах, још у почетку, стао дотеривати и предругојачавати према живоме народном говору, и што позније у толико и осетније, то је од књижевника новога доба прозван «српско-словенским језиком,» за разлику од бугарско-словенскога, руско-словенскога и т. д. Отуда је и цела наша стара књижевност добила име: српско-словенска књижевност.

Стара српска књижевност показала је највише и најбољих радова у току од XIII до XV века. У целоме том времену важно место заузима преводна књижевност, под чијим се утицајем управо и вршила образованост у српској држави. То су преводи црквених књига, књига светога писма, живота светаца и учења светих отаца, летописи и канони. Ови преводи с грчкога служили су не само извором образовања нашим књижевницима, него су им у исто доба давали и богати материјал за сопствену књижевну радњу, и били обрасцима за њихове књижевне производе. Но овда онда јављала се већ и оригинална књижевност, у коју спадају нарочито животописи српских владалаца и светитеља, летописи и службе српским свецима. У XIV и XV веку, у српској је држави књижевност и наука богословско-философска толико била цењена, да су се њима бавили не само црквени великодостојници већ и понеки владаоци српски; и књижевност и наука толико су тада код нас биле напредне, да су у стању биле давати учитеље и Русима и снажно утицати на њихову образованост. У старим руским књижницама има мноштво рукописа српске редакције; разне легенде и апокрифи доспели су тамо већином из Србије. Још је већи културни

утицај извршила српска књига и образованост код Влаха. По црквама њиховим господоваше старо српска служба, а на двору владалаца и у свима родовима државне управе завођено је чиновништво, по примеру и уредби српскога двора. Дипломе њихових владалаца, у равној мери писане су и српски и влашки. У многима, влашки писаним, често су поред имена великодостојника српски називи служаба, које су вршили. Средином целога тог времена, у које пада најживљи рад око организовања српске државе, истичу се јако на видик и радови правне књижевности. Но веома јако пада у очи недостатак песничких производа књижевних, у ужем смислу, у нашој старој књижевности. Узрок овој појави лежи у томе, што ово песништво није ни у самој Византији цветало, па га, наравно, није могло бити ни тамо, где је преовлађивао утицај њене књижевности. Но та празнина у писменој књижевности надокнађавана је усменим песништвом, које беше неговано у недрима самога простог народа. Писменост не беше тада у његове слојеве ни привирила, и у умним му производима деловала је само његова тварачка снага, и ако се овде онде не да сакрити, ни у самоме народном песништву, утицај верскога правца из писане књижевности.

У XV веку, кад пространа српска држава већ нагињаше западу своме, и кад беше сведена на врло узане међе, на оне, које без мало одговараху границама данашње наше краљевине, и књижевна се радња стишаваше и по вредности опадаше. Још једном само беше она нешто јаче живахнула, и то за деспота Стевана Лазаревића.

У то време њено средиште беше баш у области данашње Србије, у Ресави, у манастиру Манасији, где радише чувени «ресавски преводници.» Али то беше и последњи напор духовнога живота српске државе, која се, после мало десетина година мучне агоније, угаси од

страховите силе бурне Азиске холујине. Судбину српске државе делила је српска књижевност и тада. Кад изнемогоше списатељске руке српских калуђера, те тако пропаде писана српска књижевност, онда, народу, потиштеноме и потлаченом, не оста ни шта друго до стара другарица њена, усмена књижевност: живо народно песништво.

По што пропаде држава српска и са свим овладаше Турци, онда се народ повуче у шуме и гудуре, да се колико толико заклони од беса освојачева, а за њим, за неусахлим и вечито свежим извором својим, повуче се и усмена народна књижевност. Песме јуначке и женске, приче, пословице и загонетке, огромно су и нецењено благо, које је се у неписменоме народу одржало, које је од колена колену у наслеђе прелазило, и у оно мучно време знатно и умножено. Томе благу, ван сваке сумње, имамо на првоме месту захвалити, што је се кроз неколико векова највећих беда народних, жижак свести народне одржао неугашен. Нарочито народне, јуначке песме, певане уз гусле, намириваху згодно духовне потребе нашега народа, у оним тешким временима. У тим данима нашега робовања беху и испеване наше најлепше и најзначајније јуначке песме, на прилику: песме о боју Косовскоме и о Краљевићу Марку.

Прогната са најприроднијега свог земљишта, из Србије, српска се писмена књижевност јављала овде онде, по другим крајевима Српске Земље, у којима су настајале колико толико угодније прилике. У данима наше народне невоље, она се често па доста и обилато неговала и у местима подалеко од Српске Земље. У XVI и XVII веку разви се богата и знатна песничка књижевност у српскоме приморју а нарочито у Дубровнику. Тако се, опет одвојено и без свезе ни с првом, српско-словенском ни са Дубровачко-Далматинском, у првој половини XVIII века

подиже књижевност код исељеника српских, који се настанише у Аустро-Угарској. Негована тамо с приличним успехом, готово кроз читаво једно столеће, српска се књижевност по ново јавља на староме свом земљишту, у ослобођеној Србији, где се беше угасила пре четири века, заједно са државним животом њеним.

До године 1830, политични односи Србије према Турској беху веома неодређени и непоуздани; но кад се те године политични видик Србије рашчисти и она задоби потпуну самоуправу; пошто јој се дакле као држави ујамчи опстанак, није се, тако рећи, ни часа почасило, него се почело одмах радити и на умноме ослобођењу народном, и то школом и књигом.

Писмо и књига, у првим годинама ослобођене Србије, били су у веома жалосноме стању; у то се време ни сами попови нису могли похвалити особитом спремом у вештини читања и писања. Према томе лако је разумети кад се каже, да тада управо није ни било онога, што се данас зове «читалачком публиком,» те да се тако рано књиге нису имале за кога ни писати, ни штампати, баш и да је било писаца и да су политичке прилике писање и допуштале. Но говорећи о школовању, ми смо видели да се и у то време и пак нешто радило. На име, одмах с почетка, у колико је било средстава, прионуло се бар око спремања читалаца, и то отварањем школа. Чим је, за тим, Србија године 1830 престала бити турском облашћу, одмах је набављена и штампара и књиге се почеле писати и штампати. Године 1832 видимо већ, како из прве штампаре у ослобођеној Србији излази прва, у њој штампана, књига. То беше Вишњићева песма о буни на Дахије: песма о обновљењу српске државе беше најприроднији весник и обновљене књижевности у њој.

Доцније, у току времена, ми видимо како ове две чињенице просвете народне, школа и књижевност, по-

ступно напредују, непрестано и узајамно се потпомажући. Школа је припремала све већи број оних, који су се могли књижевношћу користити и оних, који су је унапређивали; а књижевност је опет, од своје стране, давала школи књиге, најпотребније средство за школски рад, обазирући се, по том, и на друге потребе својих читалаца, пређашњих школских васпитаника.

Ова свеза између школе и књижевности, тако јака у почетку књижевности у Србији, још ни данас није много изгубила од свога пређашњег значаја. Књижевност у Србији, отпочевши живот свој у служби школе, чини и данас главни део наше научне књижевности, књигама, написаним за школску потребу а по угледима на производе знатнијих страних књижевности. Па у томе је стању ствари један од главних белега, који обележавају садање стање књижевности наше краљевине.

Потребе, за тим, осталога, ширег круга читалаца, који тражи не само поуке већ и забаве, књижевност наша намирује и данас још, већином, преводима из страних књижевности а нарочито: немачких, францеских и руских. У томе је такође једно важно обележје данашњега стања наше књижевности, које се јавља и код осталих, мањих народа, у првим данима њихова рада на књижевноме пољу.

На послетку, политичке прилике наше земље, како унутрашње тако и спољашње, за тим дух времена и онда велика подобност нашега народа за бављење о јавним, дневним догађајима, изазвали су, нарочито од увода парламентаризма код нас, обилату новинарску књижевност. Ова је врста књижевности дала код нас само негативних ресултата, али је код ње и пак важно то, што је она била у стању себи привући највећи део књижевних радника у Србији, и одвојити их од научнога и књижевног посла, трајашније и замашније вредности.

Но поред школске књижевности, поред превода и поред новина, у Србији су се јављали и други књижевни радови, за које се може с правом казати, да чине баш праву нашу народну књижевност, која је у истини огледало, у коме се огледа свестрани народни живот и његове идеје и осећања, и која се с правом може назвати ориђиналном. Ти су радови: песништво у свима својим облицима и, за тим, упознавање како садањега стања тако и прошлости наше земље и нашега народа. Овамо долазе радови на језику и историји српској, на природопису, земљопису и народопису како Србије, тако, у неколико, и осталих српских земаља.

Од дана, кад је у ослобођеној Србији прва књига угледала света, па до данас, књижевност је код нас учинила велики напредак. Не само да је број књига из године у годину непрестано растао, него је и садржина у њима изилазила све једрија и све озбиљније обрађена. Развијајући се тако и снажећи на староме свом огњишту, књижевност је у Србији, после неколико десетина година од ускрса свога, и бројно и садржином корачала толико, да чини данас готово половину целе књижевности српске. писане било ћирилицом било латиницом. Године 1883 беше изашло свега 711 дела у српској књижевности. Од ових дела беше написано:

ћирилицом	. . .	496
латиницом	. . .	213
мешовито	. . .	2
свега	.	711

а угледало је света у Србији:

у Београду	. . .	321
Нишу	. . . .	3
Шапцу	. . . .	1
свега	.	326

Да разгледамо сад, шта су наши главнији књижевници урадили по различним књижевним струкама.

Као што су поклич на буну, у Србији, у почетку овога века, пустили људи из народа, сељаци, који су је по том и ослободили од Турака, без и чије особито знатне помоћи, тако исто и на пољу умне борбе видимо, како опет један сељак, самоук, износи народну заставу, окупља око себе борце и на послетку, удара сталан темељ умноме ослобођењу народа свог. Тај сељак, самоук, беше Вук Караџић.

Вук се родио у Јадру, у селу Тршићу (26 Окт. 1787). „Детињство је своје провео у кући очиној, и уз крило мајке своје јамачно се први пут задахнуо миљем народнога духа, слушајући из њених уста красну песму, која је обично помагала да јој се вретено брже окреће, или бајну приповетку, када би, у дуге зимње вечери, причала о давним временима и чудесима, за која још само прича зна. У то доба морала је уићи у душу младоме Вуку и сласт гусланих звукова, када је по који старац, с пола затвореним а пола сузним очима, преко струна јаворових гусала исказивао боле и наде срца народнога". Надахнут народним духом и осећањем на самоме родитељском огњишту, а даровит и пун воље за рад, Вук је успео да, као сељак самоук, постане оцем нове српске књижевности.

Вук је књигу почео учити у самоме Тршићу, а после наставио код калуђера, у манастиру Троноши. Учећи тако, он је још у раноме детињству осетио вољу да записује народне песме, приче и пословице; то га је не само утврдило у писму и књизи, него му је још израна изоштрило и дар посматрања. Године 1804 Вук беше већ подрастао, за то га, вична и перу и књизи, Ђорђе Ћурчија узе за писара одмах, чим поче Јадар на Турке одметати. По што доцније, Ћурчија погибе и Турци Јадар на ново заузеше па и Тршић попалише, Вук пређе у Срем, у

Карловце, у намери да учи гимназију; но кад га тамо не хтеше примити, врати се и постане писар у Јакова Ненадовића. Доцније постане писар у «совјету», а после тога био је у разним државним службама, за које су били потребни писменији људи, у оно доба веома ретки.

Пошто се године 1813 буна угаси и Турци Србију опет поплавише, Вук оде право у Беч. Ту се упозна са ученим словенским филологом Копитаром, и, од њега постакнут, он штампа своју збирку народних песама, одмах, године 1814. Овим својим првим радом Вук је засновао нову српску књижевност. Од то доба па до последњих дана својих, Вук је веома често путовао и обилазио различне крајеве простране отаџбине наше, и са изванредним стрпљењем, марљивошћу и дубоким разумевањем купио народне српске умотворине: песме, приче и пословице, бележио обичаје и прибирао градиво за земљопис Српске Земље. Износећи све то на јавност, Вук је српске књижевнике упознавао са чистим народним говором, а издавши прву критичну граматику српскога језика (1814), и први критични српски речник (1818), он је почео књижевност српску ослобођавати од несрпскога језика, којим до њега беше писана. Пишући за тим и сам много о српској историји, о обичајима, језику, земљи и народу, и преводећи свето писмо на српски, Вук је показао, да се српским народним говором може одлично лепо и разговетно писати, по свима научним гранама.

Вуков рад рашири по свему свету глас српскога имена; задахну ведрим, напредним духом уметно наше песништво и послужи осталоме Словенству као углед, за оваке књижевне радове. Вуков рад највише учини те се оствари јединство књижевнога језика у васколикоме нашем народу: и они што пишу ћирилицом и они што пишу латиницом, од Вука пишу једним и истим језиком, оним,

што га је Вук из уста самога народа прикупио и у својим радовима изнео.

Вук је умро у Бечу, 26 Јануара 1864 г.

Вуков рад на језику, историји и познавању наше земље и народа достојно су наставили неколики књижевници у Србији, међу којима на прво место и по времену и по заслузи долази:

Ђуро Даничић, најбољи ученик најбољега учитеља. Даничић је први пут изашао на глас године 1847, својим полемичним списом «Рат за српски језик», којим је устао у обрану Вукових начела у језику српском. Тим првим својим радом он се не јавља као почетник већ као свршен филолог, и ако му је тада било тек двадесет и две године. Године 1850 изађе на свет са својом «малом српском граматиком», маленом истина по обиму али знаменитом, по огромноме труду који је у њу уложен. Но најглавнији рад Даничићев везује се за време његова секретарства код Српскога ученог друштва и професорства на Великој Школи, у Београду (1856 до 1865). За то време, поред многих филолошких радова, објављених у «Гласнику», он издаде на свет «Српску Синтаксу, део I» (1858), и тим делом постаде ауторитетом на пољу граматике српскога језика. После тога, Даничић издаде «Речник из књижевних старина српских» (1863 до 1864) и «Облике српскога језика» (1863). Осем рада на језику, Даничић је за ово време врло много урадио и за познавање прошлости српскога народа, јер је објаснио и издао многе наше старе, књижевне споменике. Од године 1867 до 1874, Даничић је, као секретар «Академије наука», наставио своју делателност у Загребу, и за тим, као професор на Великој Школи, опет у Београду, где издаде «Историју облика српскога језика» (1874) и «Основе српскога језика» (1876). На послетку, године 1876, Даничић се пресели на ново у Загреб, где, као

професор Велике београдске школе прими уређивање великога «хисториско-критичног речника српскога или хрватског језика», за који Академија наука беше градиво подавно прикупљати почела. У томе, изда «Корене са речима од њих посталим» (1877). Облици, Речник, Синтакса, Основе и Корени јесу највеличанственији споменици наше научне књижевности. Све пак те своје радове Даничић је крунисао речником српскога или хрватскога језика, на коме радећи после пет година и душу испусти. (4. Новембра 1882 год.).

Као што је Вук ударио темељ, на коме се могла изидати сва духовна образованост данашњих Срба, тако Даничићу припада не мала заслуга, што је главни део те зграде он сам извео. Настављајући Вуков рад на науци о језику српскоме, Даничић је разлозима строге науке потврђивао и потврдио истинитост Вукових начела, а у самој науци о српскоме језику отишао даље и од самога Вука. Вук је изнео благо српскога језика из свију земаља у којима Срби живе, и показао је, шта је опште српско а шта обласно у данашњем стању језика; а Даничић је, изучив садање стање, врнуо се у пређашњи живот језика, те је у науци о српскоме језику завео историску школу и поређену науку о језицима. Велики и самосталан рад, на овоме пољу научном, стече Даничићу највишу хвалу и признање не само код нас него и у страноме, научном свету.

Осем знаменитих заслуга чисто научне природе Даничић има још једну, опет веома велику. Бавећи се и радећи наизменце у Београду и Загребу, он је знаменито много допринео зближењу између ова два средишта наше књижевности. Вук је истина засновао јединство књижевнога језика, али је Даничић обе поле нашега народа довео и до књижевнога и умног јединства, тиме, што је свечано објавио, да су и Кајкавци и Штокавци и Чакавци један народ.

Као што је Даничић најбољи и највреднији ученик Вуков, тако је Стојан Новаковић најбољи и највреднији ученик Даничићев. Прва периода Новаковићева рада на ономе књижевном пољу, на коме су радили Вук и Даничић, испуњена је поглавито радом на језику. Вук је неуморним, дугим трудом од педесет година, прибрао и нагомилао силну језиковну грађу из живога народног говора. Ту многу, нагомилану али несређену грађу, Даничић је са великом научном спремом проникао, средио, обрадио и извео од ње величанствену, научну зграду српскога језика, а Новаковић је, науком утврђене ресултате у језику, скидао са научних висина, упрошћавао их и приносио на домак ширем слоју народа што чита. Новаковићеви оригинални радови на језику ограничавају се само на оне му делове, који су Даничићем остали необрађени, а од радова на овоме пољу најглавнији му је: Српска граматика (у целини, први пут 1879). Ово је прва српска граматика, која је системски и у целини обухватила све научне, ресултате постигнуте у науци о српскоме језику. Синтакса у овој граматици, великим делом својим, Новаковићев је оригиналан рад.

Од важнијих радова његових на језику, помена нарочито још заслужују: «Физиологија гласа и гласови српскога језика», и «Акценти штампаних српско-словенских књига» (1877). Физиологија гласа једино је дело, у овој врсти, у свој српској књижевности.

Као секретар српскога ученог друштва и као уредник «Виле», првога књижевног листа у Србији, који је стајао на висини свога позива, Новаковић је писањем и критиком веома много учинио, те се код писаца у Србији појачала воља за изучавањем језика и тежња, да се пише што лепшим и чистијим језиком српским, и на послетку, да се развије укус у стилу. Дах тога старања Новаковићева

прожео беше у оно време читаво коло књижевника, и млађих и старијих, и дејство му је остало стално.

Друга периода рада Новаковићева далеко је још обилатија; она је испуњена радовима, који обухватају целокупно поље српске историје, а на име: књижевно историским, култу̂рно-историским, земљописно-историским, правно-историским, хералдичким и другим још радовима. Голема маса ових радова растурена је по свима озбиљнијим часописима и периодичним књижевним гласилима, писаним било латиницом било ћирилицом. Нарочитога су помена вредна ова му дела: „Историја српске књижевности" (1869), „Српска библиографија од године 1741 до 1867" (1869), „Библиографија српске и хрватске књижевности од године 1868—76;" (у Гласн. срп. уч. друштва), „Примери књижевности и језика старог словенског и српског словенског" (1877), „Српске области X и XII века, пре владе Немањине" (1879), „Хералдички обичаји у Срба, у примени и књижевности" (1884), „Последњи Бранковићи у историји и у народном певању" 1456—1502 (1886). Поред многих других књижевних споменика Новаковић је објаснио и издао „Законик Стевана Душана, цара српског" (1870); он је издао и једну књигу „српских народних песама" и саставио еп „Косово".

Милан Ђ. Милићевић наставио је Вуков рад по народописној, земљописној и историској му страни, а радио је и у области педагогије, до њега готово недарнутој: После Вука и Јоакима Вујића, којих се радови о Србији јавише 1827 године, Милићевић је први, након читавих тридесет година, почео по Србији путовати, проучавати је у погледу народописном, земљописном и историском и описивати је, и на томе је пољу, а нарочито на народописноме, остао и до данас најглавнији и готово једини радник. Плодови његова проучавања јавише се у његовим књижевним првенчадима, а то су: „Часови одмора,"

и, за тим: «Путничке белешке кроз неколико округа кнежевине Србије» (1856—1858). Након мало година Милићевић се јавио и са другим низом путничких бележака: «Путничка писма» (1862—1865); издао је, за тим; «Живот Срба сељака» (1867), «Кнежевина Србија» (1876), «Славе у Срба» (1877), «Општине у Срба» (1878), «Краљевина Србија» (1884 године).

По средини овога рада Милићевић је се, у низу од неколико година, јављао радовима у области педагогије, где је највећу заслугу стекао педагошким листом «Школа», првим у Србији, који је уређивао од године 1868—1876.

У последње време Милићевић је се обрнуо приповетци, и написао је: «Зимње вечери» (1879), «Јурмуса и Фатима» (1879), «Летње вечери» (1880), «Село Злоселица» (1880), «Међудневице» (1885), «Омер Челебија» (1886).

У свему, веома обилатоме раду Милићевићевом, претеже јако народописни му део; и у самим приповеткама његовим, ова му се страна приметно истиче. Колико Вук у овоме погледу има заслуге за цело Српство, у толико је Милићевић има за Србију, а највећу је заслугу стекао својим делом: Кнежевина-Краљевина Србија, у коме је нагомилао огромну масу градива за познавање Србије, по земљописној, народописној, историској и старинарској страни њеној.

Проматрање Милићевићево није онако дубоко као у Вука; није му ни језик ни стил онако једар као у оца нове књижевности српске; пребацује му се, шта више, да је и говорљив; па и пак, и по чистоћи језика и по лепоти стила, он заузима прво место међу нашим данашњим књижевницима. Осем поучне и забавне стране, у његовим је делима веома јака и васпитна страна. Било да описује природне лепоте у својој отаџбини, било да хвали оно што је у њој за хвалу, било да куди оно што је за покуду, из сваке његове врсте вири силно патриотско

одушевљење и жарка љубав према својој земљи и народу. Топлина тих осећања оживљује му све радове, и мирис и сласт којом дишу, ојачавају знатно васпитни им утицај на омладину, којој се Милићевић најрадије и обраћа.

У историским радовима Милићевићевим, највише му вредности имају белешке о знатним људима из наше нове историје, а нарочито из ратова за ослобођење Србије.

Своју приповедачку делателност Милићевић је развио тек у последње време, и то веома обилато. Обогаћен кроз дуго проматрање и испитивање силним градивом, поцрпеним из народнога живота, он га сад слаже у облику приповетке. Приповетке његове по уметничкој им страни имају веома великих недостатака; приповедајући он се зауставља веома дуго при појединим сликама, тако, да се у њима целина готово са свим губи. Осем тога, у целој изради ових приповедака, као и при осталим му радовима, огледа се велика хитња. Но поред свих ових недостатака, добре су стране Милићевићевих приповедака исте, које и осталих његових радова: лак, правилан и јасан језик, за тим патриотски дух којим су задахнуте.

Сусрећемо се сада и опет са једним, веома плодним, али у исто доба и са најдаровитијим писцем у нашој данашњој књижевности, а то је: Чедомиљ Мијатовић, песник, публициста, финансиста и економ, политичар и йсторијописац. Свој одлични песнички дар Мијатовић је приказао у приповетци, и то веома рано (Капетан Зека 1861); приповетка: «Сердар Митар» (1866) прави је бисер међу нашим приповеткама. Али је и пак на овоме пољу веома мало радио: поље испитивачко, историско, више му је милило, и њему је се одао са таком љубављу и вредноћом, да његови историски радови и количином и вредношћу претежу све, што је до сада код нас у историји урађено. Нико се код нас није толико задубио ни уживео у живот и дух народа нашега, у прошлим му

вековима, као Мијатовић, нити га је когод као он тако красно приказао. У маси радова, свеколико заснованих на проучавању извора, најглавнији су му ово: «Финансије српскога краљевства» (1869), «Студије за историју српске трговине из XIV века» (1872), «Цар Урош и Краљ Вукашин» (1872), «Пре триста година» (1872), «Трговачка политика српских краљева и царева» (1875), «Шта је желео и радио народ српски у XVI веку» (1877), «Деспот Ђурађ Бранковић» (1880), «Балшићи» (1881). Међу овим поглавитијим радовима, «Деспот Ђурађ Бранковић» изнео је Мијатовића у светлости књижевника првога реда. По самоме склопу овога дела, по његовоме извођењу, по стилу и језику којим је написано, оно је драги камен у нашој васколикој књижевности. Незанемарујући му ни за тренутак саму историску садржину, он је износи пред читаоца у најдивотнијим сликама. исписаним красно сложеним бојама и задахнутим највишим уметничким одушевљењем. Піеснички дар Мијатовићев искрсава овде у првобитној својој снази и прилагођује се одлично историку, а патриотска сета која му кроз редове провејава, осваја у читаоца му и ум и срце, потпуно.

На старој историји српској доста је радио Панта Срећковић, али без особитог успеха. Никола Крстић расправљао је такође неколика историска питања из старе нам историје, и написао је, у своје време веома хваљену: Историју српскога народа, за школе. Љуб. Ковачевић стекао је гласа бавећи се само расправљањем кронологиских питања а Јован Ристић је са збиљом, достојном правога историчара савременика, описао значајније епизоде из историје наше, од неколико последних десетина година. Своје раније посебне радове нанизао је у последње време у две књиге, под именом: «Спољашњи односи Србије новијега времема» (од 1848—1868), 1887.

Међу књижевним радницима, који се одликују и талентом и вредноћом и разноврсношћу, наилазимо и Владана Ђорђевића. И Владан је и песник и публициста и историописац. На свима овим књижевним пољима ми му налазимо огромну количину рада.

Владан је почео писати веома рано и прве године књижевнога рада провео је на песничкоме пољу, пишући приповетке, новеле и романе. На то је се поље, и ако ређе, сврaћао и доцније, пошто је се прихватио рада научничког и публицистичког. Прве његове приповетке почетничке су и у неку руку: песме у прози. Из овога му је доба највише гласа стекао роман: «Кочина Крајина» (1862), а из познијега, озбиљнијег доба, бољи су му радови: «Капетан Вељко,» «Ћир Таса» и «Хајдукова Мајка.» Писао је и путописе и путописне новеле: «Мирамаре,» «Студеница,» «Два дана крозЧеско-Саску Швајцарску,» «Цариград и Букурешт».

На историскоме пољу, знаменитом важношћу истиче му се историја наших ратова, и за тим, историја српског војног санитета. Историја наших ратова има три дела; први део: «На граници», обухвата историју српско-турског рата у години 1876; други део: «Преко границе» обухвата српско-турски рат у годинама 1877 и 1878 и трећи: «Сливница,» у ком је описао српско-бугарски рат у години 1885. Од историје српског војног санитета изашле су до сада три велике књиге: прва обухвата време од 1835—1875 године, друга обухвата радњу војног санитета у рату 1877|8 године, и трећа, радњу му у рату српско бугарском, у години 1885.

Међу публицистичним радовима Владановим најважније место заузима уређивање «Народнога здравља,» које је уређивао кроз неколико година, и за тим «Отаџбина», месечни часопис, за књижевност, науку и друштвени живот, који и данас уређује. Обилношћу и разноврсношћу

садржаја, озбиљношћу са којом су појединн научни чланци рађени, одабраношћу прилога у одељку за лепу књижевност, „Отаџбина” је, за време шестогодишњег излажења, надмашила далеко све сличне појаве у нашој књижевности.

Владанови радови као и Милићевићеви пате често од површности и несређености, што долази од велике хитње при раду.

Међу нашим публицистима, Стојан Бошковић заузима прво место и по богаству државничких мисли, и по лакоме и лепом стилу, и по количини рада. Низ чланака, трајније вредности, оштампао је у књизи: За просвету и слободу, год. 1882. Бошковић је до данас дао нашој књижевности и најбоље огледе из области опште историје. За тим долази Г. Гершић, којега је нарочито поље: међународно право, и Матија Бан, који је много писао о свима политичним и друштвеним питањима Србије и истока Јевропског. У литерарној критици једини је нешто озбиљнији радник: Светислав Вуловић.

*

Прелазимо сад на писце у области јестаственичкој, којих радови имају за циљ испитивање природе наше земље, и којима смо, по несрећи, веома сиромашни. Овде на прво место долази: Јосиф Панчић.

Заслуге које је овај научник стекао за познавање наше земље по њеној јестаственичкој страни, стављају га на прво место међу свима живим књижевницима нашим. Пре његове појаве Србија је, у овоме погледу, била готово савршено неиспитана и непозната, али је он, од то доба па кроз тридесет и више година, као професор Велике Школе, на пољу ботанике и зоологије, а у великоме низу већих и мањих дела, изнео тако силно градиво за познавање наше земље, да се по томе може достојно

поредити са Вуком, који је то исто учинио на пољу језика, народописа, земљописа и повеснице.

Међу многим Панчићевим радовима, штампаним српски, немачки или латински, у области ботанике прво место заузимају ова: «Флора околине београдске» (1865), «Ботаника за ученике велике школе» (1868), «Шумско дрвеће и шибље у Србији» (1871), «Флора кнежевине Србије» (1874), «Додатак флори кнежевине Србије» (1884), «Грађа за флору кнежевине Бугарске» (1885), «Грађа за флору Црне Горе.» Међу радовима у области зоологије, особитога су помена вредни: «Рибе у Србији» (1860), «Птице у Србији» 1867), «Грађа за фауну кнежевине Србије» (сисари, гмизавци и водоземци; 1869), «Ортоптере у Србији» (1884).

Флора кнежевине Србије, са доцнијим додатком, једно је од најзамашнијих дела, што га је наша књижевност у стању показати; она је створ непрекиднога рада од преко двадесет година, и у њој је описано око 2250 биљака наше отаџбине. У зоолошким делима Панчићевим описано је преко шест стотина животиња.

Међу биљкама па и међу животињама, које је Панчић у Србији нашао и описао, има их, које су за науку са свим нове; и у делима из дотичних наука, код свих образованијих народа, често се сретају родови и феле, означене његовим именом: Pančićia.

Но ови радови Панчићеви ма да чине добре три четвртине свега онога, што је код нас урађено на познавању Србије, по њеној јестественичкој страни, нису и пак његова једина заслуга у нашој књижевности и науци. Научна терминологија у јестественици, друга је његова, не мање важна саслуга; он је њу створио позајмљивањем из живога врела народнога говора, или састављањем у духу његовоме, а по свима правилима нашега језика, тако, да се међу туђим књижевностима, осем Францеске

још једино Српска ботаника може похвалити термилогијом, чисто народном.

Овим својим радом Панчић је створио могућност, да се јестаственица обрађује на српскоме језику, а без успора и неприлика, које прате ма коју науку у некој књижевности нову, кад нема утврђене терминологије.

Осим Панчића на ботаници је урадио нешто и Сава Петровић; његово је најглавније дело: «Флора околине Нишке» (1883).

На познавању Србије у геологиском и минералогиском погледу радили су Јован Жујовић и Симо Лозанић.

Жујовић је се као геолог приказао најпре у француској књижевности, делом, у коме је (1884) објавио петрографска испитивања Кордиљерских стена. У току пак времена, као професор Велике Школе, после делимичних претходних радова на Геологији наше земље, израдио је и потпуни «Геологиски преглед краљевине Србије», и тиме положио сталну основу за даљи развитак геологиских испитивања наше земље.[1]

Лозанић, такође професор Велике Школе, израдио је «анализе београдских и топчидерских пијаћих вода, минералних вода у Србији и српскога фосилног угља» (1886). Међу тим анализама находе се квантитативне анализе од једанаест минералних вода у Србији, за тим анализе графита, парафинскога шкриљца и каменога угља из четири формације: свега око седамдесет анализа. Овим је радом Лозанић стекао велике заслуге, не само за познавање минералогискога стања Србије него и за развитак рударства и индустрије, којима је, за различна предузећа, дао тако драгоцене податке. Лозанић има приличан број

[1] Овај је преглед штампан у: Jahrbuch der k. k. geol. Reichsanstalt 1886. 36 Bd. Heft I под насловом: Geologische Uebersicht des Königreiches Serbien. Српски оригинал, спремљен да изађе у исто време, находи се, и до данас нештампан, у архиви Српскога ученог друштва.

самосталних радова из области органске хемије, који су стекли признања и на страни и превођени и на француски и немачки језик.

Међу радницима књижевним који су доприносили познавању Србије по земљописној страни њеној, заслужују помена још: Јован Мишковић, којега је најзнатнији рад: «Хидрографија независне кнежевине Србије» (1880); за тим Анта Алексић, који је поред многих омањих прилога написао важно дело: «Морава» (1879) и за тим: «Мачванска блатишта» (1883), и на послетку, Михајило Илић и Јован Драгашевић.

На пољу математике, самосталним радовима на српскоме и немачком језику одликовао се, у неколико, Љуб. Клерић. Самостални радови Д. Нешића и Д. Стојановића од мање су вредности.

Пошто смо поређали поглавитије раднике на науци, да се свратимо сада онима, који су се највише истакли у лепој књижевности нашој: у песништву, у најширем му смислу.

Као год што заснивање државе наше, у почетку овога века, изазива дивљење и у савременика и у потомака, тако га исто изазива и заснивање српске књижевности у новој држави. Ми смо већ видели како је Вук, сељак самоук, стекао име оца српске књижевности, тиме, што је основао, и дао правац научној страни њеној, на којој ради већ неколико колена књижевничких. Код песништва находимо то исто. Слепи сељак, Филип Вишњић, отвара први у Србији врата, која воде у храм песништва, и улази у њ са достојанством, са којим је мало њих по њему ушло.

Вишњић се родио (1767) у Трнови, у Босни, недалеко од Горње Тузле. Детињство пак своје и младост провео је у селу Међашима, близу Бељине, где је у осмој години ослепео од богиња. Даріпеснички јавио се рано у Вишњића; он је, као слепац, брзо научио гудети, и уз

гусле певати, али је до првих година овога века певао само песме, које је чуо и научио од других; сам не беше дотле ништа спевао. Но кад букну буна у Шумадији; кад допреше чак и преко Дрине гласи о јуначним бојевима: онда се у душу Вишњићеву ули неки животворни дах. Од старине, о којој дотле уз гусле певаше, окрете он умне очи своје садашњости и будућности Србије, и струне његове сташе пратити песме, какве никад ничије гусле раније не беху пратиле. Из његових уста полетела је тако прва она дивотна песма: «Почетак буне против дахија»; а после је ишла све песма иза песме, лепша иза лепше, новија иза новије. Оне су све накит нашем песништву, а међу њима је најдивнија она, у којој Вишњић тера вране гавранове, да Кулиновој кади кажу последњу судбину Турства, на земљи наших прадедова.

Збирајући грађу за своје песме, Вишњић је учинио познанство са свима нашим војводама и обишао велики део Србије, а последње дане своје провео је у селу Грку, у Срему, где је и умро.

Сусретамо се сад са другим савремеником и песником буне на дахије, са Симом Милутиновићем, опет самоуком.

Сима се родио у Сарајеву (5 Окт. 1791. г.), али је прве године детињства свога провео у Земуну, где га је затекла и Карађорђева буна. Чим је ова буна букнула, Сима је прешао у Србију, где је после неког времена постао писар у «совјету», непропуштајући, међу тим, ни једну прилику, која му се дала, да перо замени оружјем а совјетску писарницу бојним пољем. Тако је он био очевидац свих догађаја који се о овој и о Милошевој буни збише, и познао све знатније личности, које тада радише. Велики догађаји и велики људи, са којима Сима живљаше и познаваше се, учинише, те се у њему веома рано пробуди дар песнички. Он је почео певати у својој

осамнаестој години, и прво му певање беше подражавање народној песми.

Сима се најпре јавио лирском песмом, па се тек доцније свратио епскоме и драмском песништву. У лирскоме песништву Сима је најобјективнији српски песник: његова лична судбина, његови болови и туге, радости и весеља, све му је то узгредна ствар, а ствар општа, отаџбина, Српство, врлине: то му заноси душу. И кад је баш пуштао срцу на вољу, ни тада се није разлевао у нека бона осећања: тога је се он и бојао и стидео. Једно то а друго и догађаји сами упутише га брзе епскоме песништву, којим је и стекао славу. «Србијанка» је најзначајније дело Симина песништва: то је историја српске борбе за ослобођење, испевана у песмама, по угледу на епске наро не песме. Србијанка се одликује богаством и разноликошћу особа; тиме, што је свака јуначка слика у њој пуна и добро погођена и на послетку, крепком дидактиком. Али ма да је Србијанка најглавније дело Симино, опет она има доста махна, које су природом својом учиниле, да Сима буде данас најређе читан песник српски. Најглавнија је махна у свему готово његовом песништву, неразумљив језик. Стил му је таман, јер му је осећање јаче од речи, те не може да га њоме стигне; мисли му се гуше у тескоби израза, и кад му је осећање на највишем врху, онда му обично усахне поток од речи. У невољи гради он тада нов језик, али му језик слабо ко разуме. Друга му је махна, што му песме о српскоме јунаштву кипте митологијом грчком.

Гледајући на Србијанку са чисто уметничке стране, може се казати, да у њој нема много праве појезије: догађаји су у њој испричани верно, историски, али сувише празно. То нису одушевљене јуначке приче, већ војнички описи, изведени на ситно. Што по неки пут у овим песмама одушеви и занесе, то су описивања, по

сред којих светлуцају лирске искре, које понекад више вреде од целе песме у којој су.

После Србијанке знатнија су песничка дели Симина: «Зорица,» «Тројебратство,» «Тројесестарство,» све епске садржине.

Драмско је песништво још мање одговарало дару и образовању Симину: у драма му је нарочито драмски крој слаб.

Сима је написао «Историју Црне Горе» (1835) и «Историју Србије од 1813 до 1815» (1837); умро је у Београду 30 Декембра 1847 г.

Пред нама су сад два песника из гомиле оних, који означавају прелаз од школе латинскога класицизма, оличене у Мушицкоме, к младој школи, којој су стазу прокрчили: Вишњић певајући и Вук скупљајући и издајући народне српске песме. Писци ове гомиле задржали су с једне стране уметничка предања класичности, а машили су се с друге стране извора народнога песништва, и чине тако беочуг, који саставља први период књижевности српскога препорођаја са другим. Ти су песници: Ђорђе Малетић и Матија Бан.

Ђорђе Малетић родио се у Јасенови у Банату (1. Марта 1816 г.), а године 1838 дошао је у Србију, где је одмах почео радити на књижевноме пољу као песник, естетичар и критичар. Песништво је најглавнија и најроднија грана Малетићева књижевна рада; у њему се он јављао и лирском и епском песмом, и драмом. Међу лирским песмама има ведрих, има ода, елегија, загонетака и т. д. све укусно изведених. У епске песме долазе му два повећа спева: «Три побратима» и «Сватови.» Сватови су му најбољи песнички производ; у њему находимо све епске састојке, и кроза сву садржину његову веје јака струја из срца и маште, док се у сватовским попевкама огледа дах народнога песништва. Но драмско је песништво

Малетићево најзнатнија песничка радња његова. Он је написао свега пет драма, а свима је узео предмет из српске историје, било старе било нове; најзнатније су му пак: «Српски Хајдуци» и «Михајило цар Бугарски.» У драмама Малетићевим најасније се види она белега прелаза у песништву нашем, коју раније поменусмо: у њима се често види, како српски сељаци истина говоре српски, али мисле, осећају и резонују као образовани јунаци старога класичног доба.

Као критичар, Малетић је највише радио на естетичној критици, показујући вазда особито оштроумље, одличан укус и поуздан поглед. По овој страни књижевне радње најважније му је дело: «Грађа за историју српског народнога позоришта у Београду» (1885).

Матија Бан родио се у Дубровнику 4 Декембра 1818 године. Ми смо на своме месту већ поменули овога књижевника, као веома плоднога публицисту, али је песништво било вазда његова најмилија књижевна грана; ту је се он приказао ванредно великом количином рада и као лирски и као епски и као драмски песник.

Банове лирске песме роман су у стиховима; оне чине љубавну епопеју, у којој некада преовлађује љупка и свежа машта а некада жарко осећање, које му са дна срца извлачи сад меку сету сад усклике гнева и горчине. Његове патриотске песме, епски спевови и јуначне оде могу се уврстити међу најснажније и најлепше спевове словенске. Нарочито једро црта велике страсти и величанствене појаве природне. У овим врстама његових песама најзнатније су: «Хајдуци» и епски спев «Војвода Лазар», који је преведен на неколико Јевропских језика.

Но Бан је се највише истакао у драми, како плодношћу тако и савршенством. До данас је написао свега тринаестд рама, све у стиховима. У њих десет узео је пред-

мете из историје и из живота српског, а у три из историје других словенских народа. У драмама Бановим догађаји се сучу један из другога логично, и имају неизбежне природне последице. Стил му је обојен разнолико али у век природан, и одговара свагда карактерима у драми. На послетку, свака му је трагедија велика морална поука, а у једно, и друштвено огледало дотичне епохе, у коју је се Бан умео преселити, схватити је и верно извести. «Мејрима» му је најбоља и најсавршенија драма у нашој драмској књижевности; по њој долази «Цар Урош V или последњи Немањић» и «Цар Лазар».

Критика домаћа и страна сложно су Бану признале сва својства узвишена трагичара: изумевање, новост у тетралним ситуацијама, глумишне сударе од великога утиска, дубоко познавање људских осећаја и страсти, крепко и природно описивање карактера и велику вештину у драматскоме заплетању. Мане су му пак ове: велика дужина монолога, сувишност неких појава, многобројно особље, замисао у извођењу појединих карактера, местимична тврдоћа стиха и још по где што.

Љубомир Ненадовић јавља се у песништву: лирском, епском и дидактичном песмом, и за тим, у прози: путописом. Најпре је почео лирском песмом, још у младим ђачким годинама (1849); песме су му ове врсте пократке, лаке и сетне. Доцније је у њега све више преовлађивао ведар и лак хумор, који га је веома омилио у ширем читалачком кругу. Међу песмама дидактичне садржине находи му се већина познатијих басана. На послетку је свратио епу, у коме су му и пак најбоља она места, из којих избијају искре хумора и сатире. «Дојчиновић Војин» најбољи му је еп, а међу песмама доцнијега времена највише му вреди: «Снага народа.» Ненадовић се последњи пут јавио песмама, у којима је опевао неке епизоде из рата црногорско-турског, у годинама 1876—1878.

Ненадовићевим песничким производима у ужем смислу, по уметничкој им страни, критика је наша дала оцену средње вредности, али је за његове путописе изрекла, да су најбољи производи своје врсте у српској књижевности. Ненадовић је код нас најбољи а готово и једини преставник лаке путописне књижевности: лепотом описивања и јединством стила надмашује далеко све наше путописце. У његовим се путописима огледа безбрижност, веселост, простодушност, љубав ка путовању и добро познавање света. Путописом је обухватио путовање своје по Италији (Владика црногорски у Италији), Немачкој, и Црној Гори. Путопис из Црне Горе написао је после дугога прекида у овој врсти књижевнога му рада, али се и пак и ту јавља са пређашњем младачком снагом.

Као савременик Ненадовићев јавља се (1852—1858) песник Јован Илић, а за њима двојицом, готово у једно исто доба јављају се песници: Драгашевић, Кујунџић, Радмио Лазаревић, Ђура Јакшић и Милорад П. Шапчанин. Но ми ћемо се овде задржати само при онима, који су, и до послетка, остали верни своме песничком дару и на песништву радили, а на име при Јакшићу и Шапчанину.

Ђура Јакшић родом је из Српске Црње у Банату (1832 г.), дошао је у Србију 1857 године и ту је с малим прекидом остао до смрти (1878 г.). У појезији је почео лирском песмом, прешао после песми епској, па приповетци и на послетку драми.

Љубавне Јакшићеве песме разликују се знаменито од љубавних песама нашега књижевног песништва; у њима љубавно осећање није мекушно ни женско; оне су све мушке. Патриотске и јуначке песме његове пуне су витешкога жара; у њима је полет бујан, колорит жив а реч силна, громовита. Но и у овим песмама опет је лирика сила, која нас примамљује и заноси; она је у њима често лепша но и у правим лирским песмама песниковим. Дубоко

осећање, једар израз, дивне слике, здрав и неразблуђен дах и свежина осећања, врлине су песама Јакшићевих. Уз то му је језик свагда на услузи; куд год се осећањем макне, прати га сјајна, богато окићена свита речи. Често нас накит занесе више но мисао на којој је.

Кад готово пресахну извор песмама онда се Јакшић баци на приповетку, и ту се на ново показа његова песничка снага, у свој лепоти својој. Јакшићеве су приповетке узимале градиво из народнога живота, али оне му нису савршени уметнички производи; оне су просте, без радње и заплета а технички им је склоп примитиван. Њихова лепота није ни у смишљености догађаја: оно што нас у њима очарава, то су описи и слике, прожете најживљом песничком уобразиљом. Најбоље су Јакшићеве приповетке: «У планини,» «Сељаци,» «Кривосечка механа,» «Чича Тима,» «Капетанов гроб,» «Рањеник,» «Ратници»; он је у њима обухватио и сеоски и варошки живот.

Јакшић је написао само три драме, али ни у њима нема ни богаства, ни разноликости, ни ориђиналности у карактерима.

Кроза све песничке производе Јакшићеве провејава једна и иста, главна махна, а на име недостатак ширега општег образовања и недостатак студије. Њему је недостајало познавање света, познавање људи, јаче историско знање, психолошких студија и због тога је његов песнички видик и био онако скучен. Али и ако је његова знанствена и научна ризница била сиромашна, опет је оно мисли, што је имао, исказао са таком осећајном дубљином и таком песничком снагом, да боље нису исказане ни најсветлије мисли највећих песника. Јакшић је песнички дар првога реда. Његове су драме истина слабе али му је лирика Његушева. За 25 година рада написао је око 150 песама, 29 приповедака и 3 трагедије.

Милорад Шапчанин почео је и сам лирском песмом, прихватио се у зрелијем добу епа, негујући пажљиво, кроза све време свога рада књижевног, и приповетку. У својим лирским песмама Шапчанин се најрадије забављао при цртању идилскога живота у природи. У песмама: «Село у детињским споменима,» «Љубичице,» и другима, развио је велику умешност при описивању како природе саме тако и лепоте и тишине живљења у њој. Међу епским песмама, еп «Невеста Љутице Богдана» од особите је уметничке вредности. Шапчанинове приповетке одликују се колико чистотом језика, лакоћом и лепотом стила толико и занимљивошћу, управо новином поља на које је пренео своје причање. Љубав према природи, и сеоскоме идилском животу, коју је исказивао у својим песмама свратила је сву његову пажњу и у приповетци. У боље његове приповетке рачунају се: «Божица,» «Десет дуката,» «Благо,» «Богослов,» «Људи старога кова,» «Неопојан гроб,» «Туђа крв,» «Катанска буна,» «Сургун,» «Двадесет шести,» а најбоље су: «Монах Ђенадије» и «Сањало.» «С Дрине на Нишаву,» путопис из 1877 и 1878 године, чини повећи засебан роман, а у патриотској причи: «Хасан Ага,» изнесена је слика босанских Срба мухамеданаца.

Последње десетине године истакао је се код нас читав низ приповедача и песника; међу њима ћемо се дотаћи само знатнијих. По реду најпре долази Милован Глишић, који је својим приповеткама обухватио поглавито сељачки живот. Он прича лако, разговетно, природно и верно, и језиком, до ситница народним; своје приповетке зачињава често хумором; слике пак које у њима износи, већином су чисто народне, неумрљане надри-образованошћу. Најбоље су му приче: «Рога,» «Распис,» «Ни око шта,» «Свирач,» «Узао час,» «Задушнице,» «Прва бразда». «Прва бразда» увршћује се у најбоље приповетке у нашој

књижевности. Глишић је учинио покушај и са драмом; има их до сада само две: «Подвала,» и «Два цванцика».

Лаза Комарчић, у својим неколиким приповеткама, верно црта поквареност која је се у народ увукла кроз зеленаше и покварене чиновиике, али је до сад у опште радио мало; и оно што је почео није све довршио.

Лаза Лазаревић и сам је радио мало; написао је само шест мањих приповедака; али оно што је написао, по свему, изнело га је на висину првога нашег приповедача. У његовим је приповеткама ванредно јака психологиска анализа, која му и пак ни најмање не смета да фотографском верношћу ухвати и сваку спољашњу појаву, било на лицу било на околини његовој. Осем тога, за сваки покрет душа и срца он находи, вазда, тако прикладан израз, да га је немогуће заменути и којим другим. И поред свега тога он никако не излази из оквира простога народног говора. Приповетке су му: «Први пут с оцем на јутрење,» «Школска икона,» «У добри час хајдупи,» «На бунару,» «Вертеп,» «Све ће то народ позлатити».

Јанко Веселиновић написао је већ десетак приповедака, ступивши поуздано још из почетка на стазу приповедача. У овим приповеткама Јанко је изнео масу слика из сеоског народног живота, израђених верно, вешто и лепо. Нико од наших приповедача није се тако, као Веселиновић, умео уживети у душу и осећање сељака, нити тако разумети његове боле и његове радости. И оно што нам отуда у својим приповеткама износи, састављено је у најлепше слике, што их у нашој приповетци имамо. Непомућеном, природном простотом и верношћу, те слике очаравају. Јанкове су приповетке ово: «На прелу,» «Одбегла,» «Све због дуката,» «Код самртника,» «Мали Стојан,» «Кумова клетва,» «Чини,» и т. д.

Међу најновијим песницима, у ужем смислу, највише су се истакла браћа: Драгутин Илић и Војислав Илић.

Драгутин, пошто је само кратко време остао при лирској песми, приступио је драми и написао до сада две: «Вукашин» и «Јаквинта». Војислав је почео такође са лирском песмом али је при њој остао и до данас. По прилично дугачкоме низу тих песама, што их је до сада спевао, судећи за Војислава се може без зазора казати, да је далеко измакао изнад свих наших живих песника. Песме су његове задахнуте не само правим и особито нежним лирским дахом, него се одликују и ванредном лепотом стиха, а тако и брижљиво обрађеним укупним обликом њиховим.

УМЕТНОСТ

Културно стање нашега народа, у старој нам држави, још није ни свестрано испитано ни довољном светлошћу осветљено, па и пак и из онога само што је већ познато, можемо извести да је Србија, пре најезде Турске, путем напретка већ прилично одмакла била, а под непосредним утицајем талијанских Млетака и српскога Дубровника са запада, и Цариграда са истока. Споменици из књижевности који су дошли до наших руку, за тим споменици из неимарства, вајарства и живописа, који су се сачували у манастирима, задужбинама старих наших владалаца, довољни су да потврде наше извођење. Но српској уметности не би суђено да у развитку своме доспе до данашњих дана; јер најезда турска кад наиђе, она сравни са земљом не само политички и државни живот народа

нашег, него то исто учини и са културним му полетом. И од самих културних тековина тадањега времена претече нам, преко неодољиве жудње турске за рушењем, мало само, и то већином онакажених остатака.

Политички ослобођена Србија, тежећи да се и умно ослободи, угледала је се у свему на високо образовану Јевропу, па у томе није могла проћи ни поред уметности, а да не учини покушаје, да и њу код себе пресади. Но уметност, и ако је доста рано привирила на врата ослобођене Србије, није ни до данашњега дана учинила велики напредак; ни једној грани њеној није могућно било издићи се изнад почетака, више или мање срећних. Прилике су све до сада биле такве, да другчије није могло ни бити, а на име: танко имовно стање, недостатак потребе у вишем духовном уживању у уметничким производима, па неразвијен укус, и, на послетку, слаб постицај од стране саме државе, због неразумевања културних задатака уметности у опште. За Србију може се у овоме погледу казати, да се находи још у добу материјалне и духовне припреме за рад на уметности.

Предузимајући овде да у краткоме прегледу изнесемо стање уметности у нашој земљи, ми ћемо се зауставити само код пет њених грана, а на име код: неимарства, вајарства, живописа, глумања, и музике.

Говорећи о старој нашој књижевности, ми смо напоменули, како је средовечној држави нашој у главноме све препочињато од Византије, па тако је исто било и са уметношћу: неимарство, сликарство, вајарство, мелодије црквених песама, све се то почело примати од Грка, уласком у хришћанство, и отуда српска уметност и носи на себи главне особине византиске, како по садржини тако и по облику. Уметнички споменици српски, о којима се говорити може, нису старији од XII века. Око тога доба уметност византиска беше већ у опадању; у ње

почело беше нестајати живога народног духа, пунога снаге за развитак а преовлађиваше, већ у велико, дух манастирски, који је доведе до једноликости, крутости и мршавости.

Грађевински склоп наших неимарских споменика, цркава и манастира одговара ономе добу, кад је византиска архитектура својим створовима још давала више витко-сти и лакости, и красила им спољност укусним распоредом различно бојенога градива. Живопис у њима носи још све трагове негдашњега високог и израђеног ступња, а вајар-ство се задовољава, према датој му улози у византиској уметности само тиме, што као орнаменат краси разне де-лове грађевинског створа. Но поред чисто византиских белега има на нашим споменицима и таких, који, или про-истичу из особенога уметничког осећаја српског народа или су узајмљени у оближњих западних земаља.

На коме је високом ступњу стајало неимарство у времену наше старе државе, сведоче задужбине наших владалаца, које су се, поштеђене од разорачкога духа османлиског, одржале и до данашњега дана, као што су Манасија, Љубостиња, Студеница, Дечани и т. д. Славни уметник, Раде (Боровић) неимаре, који је неке од тих задужбина зидао, пева се с хвалом у многим нашим наро-дним песмама. Из остатака старога српског неимарства види се, да је у црквеноме неимарству владао потпуно стил византиски познијега времена, у коме главно кубе црквено ношаше још четири мања. Нема сумње пак да је византиски стил владао и у другим знатнијим грађевинама, које су тада подизане, судећи по знаменитоме утицају, што га је Византија вршила на Србију, на свему култур-ном пољу.

И ако неимарство, због тога, што је јаче везано за неопходне потребе свакидањега живота, находи данас шире примене од осталих грана уметности, опет се ни

само не може похвалити ни иоле већом количином радова, који би, по уметничкој им страни, заслуживали помена. Стил је, како приватних тако и јавних грађевина, тако звана ренесанса, у разним својим менама из последњих педесет година. У најновије доба овладала је немачка ренесанса, која данас влада у Немачкој и Аустро-Угарској, а негују је енжењери и неимари из ове последње, суседне нам земље, или домородци, који су се по тамошњим школама учили. Раније грађевине простијега су облика али озбиљнијега карактера, како у целини тако и у деловима својим. Доцније грађевине одликују се богатом спољашњошћу, али су плићега израза и обично, досадно претрпане украсима. Код грађевина поменути се стил код нас приказује једино на лицу зграда, а у унутрашњем распореду и извођењу нема му ни трага: неудесан распоред, тесни поједини простори, неудобне и скучене степенице и т. д. обележје су наличја у радовима наших неимара.

У погледу на цркве, у крајевима Србије, који су до пре неколико година били под Турцима, одржала су се стара грађевинска предања. И неке новије тамошње цркве са свим су сличне старим нашим црквама: и кројем и градивом и обликом и бојом. Цркве пак у Старим Крајевима Србије, нарочито новије, грађене су по обрасцима донесеним из Аустро-Угарске, у стилу искварене ренесансе, који се развио тамо у прошломе веку. Под утицајем тога онакаженог стила страдале су и многе наше грађевине, заостале из старога доба, а нарочито избијањем старих, зиданих иконостаса, малтерисањем и кречењем лица и дозиђивањем звонара уз цркву. Но у најновије време, црквено неимарство почело се враћати византискосрпскоме стилу.

Ми смо већ поменули, да византиска црква није давала вајарству онога маха, који би је, према снази њеној, наслеђеној из јелинскога доба, изравнао у раду

са живописом. Вајарству на црквеним грађевинама не беше дато места у оној мери, којом би у стању било дигнути се на уметничку висину, подобну на јелинским зградама. Оно се морало задовољити да остане строго грађевинским предметом. На неким српским црквама, за које се зна или држи, да су им градитељи изучени на западу, видимо обле и пола испупчене, вајарске радове, који престављају разне светитеље и симболске животиње, употребљене као украс на вратима и пострешницама. Нарочито је Студеница украшена вајарским сликама светитеља и ликовима разних животиња.

Вајарска орнаментика богато је се у наших цркава развила око врата и прозора. Манастир Каленић најбогатији је разним украсима те врсте. Украси су тамо сложени из делова биљних и животињских, и изведени у линијама било змијугастим било вешто испреплетаним.

У вајарству је у данашњој Србији урађено мање но и у којој другој уметничкој грани; оно код наше публике још мање находи разумевања но и сликарство. Убавкић је на пољу ове уметности једини радник у Србији, па и он је своје радове могао да изнесе готово само у гипсу и печеној земљи, јер скупоћа творевина ове уметности, стојећи изнад наших имовних прилика, није му дала да прикаже дар свој у радовима од мрамора и бронзе. Неколики радови Убавкићеви, од гипса и печене земље, находе се у нашем музеуму. Наша критика, на овоме пољу уметности са свим у повоју, није се никако упуштала у праву оцену радова овога јединог вајара у Србији; и оно, што је о њима казала, црпла је не из сопственога суђења већ из оцена талијанске критике, која је опет једнодушно изјавила, да Убавкић са свим јасно схваћа предмете што их бира за преставу, и да замишљаје своје изводи одлично и са свим природно.

Византиски живопис у XII веку стоји још на доста високоме ступњу. И у XIII веку још се на појединим сликама опажа тежња за изразом, за величанственошћу и озбиљношћу, али је израда већ занатска и прешла у творевину без духа. У слика преовлађују неприродне сразмере, оне су дугачке, мршаве и имају неспретне покрете. Ми познајемо старо-српски живопис тек из XIV, XV и XVI века. Поред неколико чисто српских светитеља, уметници који су исписивали старе српске цркве, служили су се у раду своме целом тековином византискога живописа поменуте му периоде, како по схватању и престави слика и композиција, тако и по њиховоме распореду по зидовима црквеним.

Живопис је у Србији још и данас ограничен на портрете и на иконостасе. Неразвијено уживање у овој уметности, а тако, и ограничено имовно стање нису још могли живопис изазвати на историско поље или на сликање, које би предмете узимало из данашњега народног живота. О немогућност прође и недостатак наруџбина разбили су се са свим покушаји уметника, на овим врстама сликарства. За опстанак сликара у Србији даје могућности још једино црквени живопис; с тога се они њиме највише и баве: портрети су им више случајни радови.

Међу одличнијим сликарима новога доба, по времену у коме се јавио, на прво место долази Димитрије Аврамовић (рођен 1815 умро 1855); он је био и уметник и књижевник: радио је и кичицом и пером. Аврамовић је сликао београдску саборну цркву и цркву у Тополи. У београдској цркви, како на иконостасу тако и на сводовима, цртеж му је у слика правилан, композиције су смишљене и лепо сложене, боје складне и ако одвише благе. Сликајући српске светитеље, Аврамовић је гледао да се по спољним белегама приближи староме српском живопису, који је брижљиво проучавао, обилазећи главније

манастире по Србији. Аврамовић је сликао и портрете, од којих се неколики находе и у београдскоме музеју. Како је овај уметник озбиљно уметност схватао, познаје се по његовим брижљивим студијама, као и по копијама са слика старих великих сликара, које се такође у музеју находе. Његову одличну спрему уметничку показују и радови му књижевни; пошто је обишао манастире по Србији он је отишао у Свету Гору, зарад проучавања уметничких старина, па их је и описао.

Од живих сликара помена заслужују само тројица, а на име Тодоровић, Марковић и Крстић: сви се они баве црквеним живописом и од Аврамовића су одмакли већом живошћу и топлотом у бојама. Међу овом тројицом најодличније место до сада заузима Марковић, прем да, критика, дилетанска и овде као и на пољу свих уметности код нас, свој коначни суд о томе још није изрекла. Но и њему као год и Тодоровићу замера се јако, што се много угледа на обрасце са запада; у томе, мисли се, они, и један и други, често иду тако далеко, да слике за православне цркве састављају у духу западноме, који веје по црквама римским. Тодоровић је ученик старије класичне школе у живопису; он је на историскоме пољу чинио само неке покушаје, али је први портретиста у Србији; и од свих осталих живописаца наших одликује се правилним цртежем у својим сликама. Тодоровић се може похвалити и тиме, да су готово сви наши млађи сликари, а међу њима и вајар Убавкић, његови ученици. Крстић је се као уметник најдоцније истакао, но заустављајући се и сам при црквеноме живопису, он још није стигао да прикаже већу масу радова. Овај уметник припада модерној сликарској школи, која мање идеализује своје творевине, али се у толико више труди, да што верније копира саму природу. По сликама које је Крстић у опште довршио, види се да располаже веома живом маштом, поузданом

кичицом, јасним и живим бојама; по сликама пак, које је израдио за иконостас нишке цркве, види се да тежи за самосталношћу и оргиналношћу, придржавајући се у томе, колико је могућно, старих српских сликарских образаца, и црпећи, често, мотиве и из богатога слагалишта народнога духа, народних умотворина.

Глумци се помињу већ у старој нашој држави, али шта су они престављали, не зна се. Судећи по коледским, додолским, краљичким и лазаричким дружинама, може се се као поуздано узети, да глумање код нашега народа, почетком својим, иде у веома далеку давнину, и да је тесно скопчано било са разним верским обичајима, који су сви, као што нам је још из раније познато, зачињавани били и обредним песмама. Па пошто су се крститељи наших предака хватали свих средстава, да само што брже и што јаче утврде нову веру у народу, није немогућно, да су они за тај циљ употребили и глумање, кад је оно у народу већ постојало. И као што су богове старе вере замењивали хришћанским свецима а остављали стари обичај недарнут, тако су исто радили и код глуме: предмет старе вере они су заменули предметом нове, као што се види из обредних песам, које су заостале и до данас, па и из многих епских и лирских народних песама. Они пак глумци, што се помињу по старим рукописима нашим, по свој прилици, бавили су се искључиво глумањем, за које су узимали предмете из хришћанске вере. Ово тим пре можемо узети, што је престава глумачких, верскога садржаја, било тада већ у Дубровнику. а било је и по осталој Јевропи. Код Немаца, овде онде, има их и данас (Passions-Spiel). На таку могућност потсећа нас и «вертеп,» са луткама обично од воска, које престављају рођење Христово. Вертеп су, до скора, по неким местима нашим, о Божићу,од куће до куће носили ђаци, обучени у особито

одело, и спроводили га дијалозима, којих је се садржина односила на догађај, слављен тим празником.

Као што је све умукло, пошто су Турци земљом овладали, тако је било и са глумцима; глумовање пак вратило је се на првобитни извор свој, у народ, где су га и даље неговали: колеђани, додоле, краљице и лазарице.

После ослобођења Србије, кад се ратне прилике мало стишаше, и земља могаше поћи колико толико правилним колосеком мирна, државна развитка, стаде се мислити озбиљније и о умноме ослобођењу народном, и у оној општој тежњи за напретком, глумачка уметност беше, после музичке уметности, прва, која заметну клицу у обновљеној држави српској. Јоаким Вујић, књижевник српски из Угарске, који је у Пешти, Араду, Темишвару, Панчеву и Земуну давао глумачке преставе, с намером, да у српскоме народу буди свест о народности му и историји српској, има ту заслугу, да је и у ослобођеној Србији први покренуо мисао о позоришту. Године 1835 Вујић је дао неколико престава у Крагујевцу пред кнезом Милошем и његовом породицом, пред кметовима који беху тада на некој скупштини, и пред другим још народом. Од то доба глумање су подржавале и неговале различне дилетанске, глумачке дружине, а овда онда искрсавала је мисао и о подизању сталнога позоришта, у коме би се глумачка уметност могла стално неговати, од људи. искључиво њој посвећених. На послетку, и та се мисао оствари; године 1869 подиже се стално позориште у Београду, и тако се створи и обезбеди огњиште за живот и збиљски развитак глумачке уметности. «Посмртна слава кнеза Михајила» алегорија од Ђ. Малетића, састављена у славу овога великог владаоца Србије, којега је личним заузимањем позориште и подигнуто, беше прва престава у новоме храму глумачке уметности: она се даде 30 Октобра 1869 године. Од овога доба напредак у глума-

чкој уметности истина је се осетио, али не толико колико се очекивало. Таленти појединих самоука истина су, изнад масе осталих, нешто јаче искочили на видик, али је недостатак теориске спреме код њих сувише очевидан, да би се могао загладити. На свакоме готово кораку, и код наших бољих глумаца, опажа се недостатак дубљих психолошких студија и познавања човека у опште, за тим непознавање нарави и обичаја и нашега а камо ли туђих народа, као и непознавање карактера важних историских личности. Недостатак школе огледа се најбоље и у неприродноме и усиљеном њиховом држању, при декламацији и мимици. Све ове недостатке није код нас у стању била уклањати ни критика ни публика: критика је и сама и сувише дилетанска, а и публика није била кадра показата никаквог меродавног укуса, коме би уметност нашла за вредно да одговори. По што је критика и до данас остала права незналачка а публика неразвијена, то није ни чудо што уметници, глумци, нису пружали гледаоцима више но што се од њих умело тражити, и што су без зналачког потстицаја зачамали.

Осем сталнога позоришта у Београду, глумачку уметност негује и неколико дилетантских, несталних дружина, које своје преставе дају по већим варошима у Србији, а најчешће у Нишу, Пожаревцу и Шапцу.

Да се сад, при послетку, зауставимо код музичке уметности. Инструменталну музику у Србији негује за сад озбиљније само војничка капела, са капелницима јој на челу; вокалну пак негују певачка друштва, којих има по свима већим варошима.

Војничка капела у Србији установљена је онда кад и прва стајаћа војска, а на име године 1829, и то у Шапцу, трудом Господара Јеврема, брата кнез Милошева. Први капелник војничке капеле био је Шлезингер, кога је Јеврем

довео из Пеште. Прво пак певачко друштво установљено је, пре тридесет и мало више година, у Београду.

Но музичка уметност, и ако јој је Србија тако рано отворила своја врата, ни до данашњега дана није успела да се запоји народним духом, поред свих покушаја, које је у томе правцу учинила. Шлезингер, први капелник војничке капеле у Србији, почео је истина прикупљати народне мелодије и из њих састављати маршеве за своју капелу; но то, ма да је за почетак, и још у оно време, доиста довољно, и пак је далеко од онога што се данас, у народносноме веку, од музичке уметности тражи. У осталом, та пажња Шлезингерова према народној мелодији и остала је, код војне наше капеле, само при почетку, јер је се на њу слабо ко од његових последника обазирао.

Вокална музика стоји у овоме погледу нешто боље. Прибирање народних мелодија почело се у Србији рано, као што смо већ видели. За Шлезингером је први пошао Калаус, у Београду; он је не само прибирао него је почео и издавати народне мелодије. Прве две свеске из његове збирке изашле су у Бечу, 1854—1855 године, а друге две, у рукопису, још су код ученог друштва у Београду.[1] Око тога времена у Београду је већ било основано и певачко друштво, али је оно било више међународно, јер је певало песме свих образованијих народа Јевропских. Данашњи пак тип певачким друштвима, у Србији, дао је Корнелије Станковић, знаменити српски уметник, који је скупио и објавио силно благо народних мелодија, и световних и црквених, и који је за нашу народну музику оно што је Вук за наш народни говор.

Корнелије је дошао у Србију године 1864, и пробавио у Београду неколико само месеци, као хороуправник првога певачког друштва у нашој земљи, које у престо-

[1] Калаус је компоновао за клавир варијације од познате песме: Што се боре мисли моје.

ници постојаше већ од неколико година, пре његова доласка. Но његово бављење у Београду, и ако је било краткога века, опет је било довољно, да да̂ тип и београдскоме и свима потоњим певачким друштвима у Србији. Од то доба, наша певачка друштва негују само српску и словенску песму и мелодију.

У многих песама, које данас певачка друштва у Србији певају, народни су како текст тако и мелодија; само што им је мелодија удешена по законима музичке хармоније, за певање у више гласова. Али је још већи број песама, у којих су и текст и мелодија дело уметничко. На жалост, међу овим производима наше музичне уметности, веома их је мало, који би у истини били засновани на духу наших народних мелодија. Вокална музика има тешки задатак, да положај речи верно искаже, да им нагласак тачно одржи и да, несилазећи са висине уметности музичке у опште, и пак не занемари карактеристична обележја наших народних мелодија. Но код нас се опажа нешто са свим супротно: покушаји уметника, да у своје творевине унесу дух народне мелодије, до данас су веома ретко сретно испали. Највећи део уметнички израђених наших мелодија прожет је духом туђе, нашем уху неразумљиве музике; и што је најгоре, нагласак је у песмама веома често тако непогођен да нам ухо вређа: тонови код многих мелодија ни најмање се не слажу са нагласком у речима, а, тако исто, често се среће несакладност и између целога текста и мелодије.

Од свију уметника који су код нас радили на пољу музичке утетности, а нарочито вокалне, на првоме месту заслужује помена: Даворин Јенко. Јенко је дошао у Србију 1865 године, као хороуправник београдскога певачког друштва, на место Корнелијево. Од то доба на до данас Јенко је неуморно радио и израдио, које за хор које за четворопев, двопев и самопев око две стотине

мањих и већих композиција. Тим својим композицијама, Јенко је, кроз читавих двадесет година, готово сам, намиривао потребе нових мелодија како позоришту тако и ширем кругу певачких друштава наших. Многе од ових мелодија разнесене су по свему народу српском, тако, да се готово може рећи, да су постале народнима. Ово нарочито вреди за патриотске песме: «Што ћутиш Србине тужни,» «Хајд на ноге браћо сада,» «Сабљо моја димискијо» и т, д.

Осем састава мањега обима, Јенко их има и неколико већих; овамо долазе: оперета «Врачара», и увертире: «Краљ Милан,» «Косово,» «Три светла дана,» све за цео и велики оркестар.

Све Јенкове композиције одликују се великом мелодношћу, бујним полетом осећања, које често залази и у пределе најсилнијега одушевљења. У погдекојим радовима овога нашег, музичког уметника види се, да је се у неколико трудио, да се уживи у дух народне српске мелодије, али му, при свем том, и пак находе, да има нагласак често погрешан. Но јавна критика није још о овоме свој суд изрекла.

После Јенка помена за сад заслужује још само Јосиф Маринковић. Маринковић је до сада, истина, приказао мало радова, али их је критика, све, примила с хвалом, и казала, да су изведени потпуно уметнички и на основу дубљега проучавања народних мелодија. За Маринковића је један музички критичар казао ово: «за све његове саставе може се рећи, да су то уметничке песме, састављене у свему по мелодици, ритмици и хормонизацији народној. Свака те песма његова опомиње на народну песму, али и пак не знаш на коју, јер он није народну мелодију просто копирао него је према правилима њезиним саставио уметничко дело. Маринковић није само вешт компониста, који је проучио тајне српске народне

музике него и теоретичар, који је већ у више прилика сам тумачио, како да се ствара уметничка музика према народној."

Композиторски рад оно мало наших домаћих, музичких уметника, ограничио се готово само на хармонизовање народних мелодија и на изумевање мелодија за песме уметничке, мањега обима; на другим пољима производња им је незнатна. Нарочито је њиховим радом остала поштеђена област народних игара: мелодије за игре и данас су, и по селима и по варошима, чисто народне, и ако углађене по кусу уметничке музике.

УДРУЖЕЊА И УСТАНОВЕ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ НАУКЕ, КЊИЖЕВНОСТИ И УМЕТНОСТИ, УДРУЖЕЊА ЗА ПЛЕМЕНИТИЈУ ЗАБАВУ И УСАВРШАВАЊЕ ЧЛАНОВА ДРУШТВЕНИХ, КЊИЖЕВНИ ФОНДОВИ И ЗАДУЖБИНЕ ЗА ПРОСВЕТНЕ ЦИЉЕВЕ.

друживање је у образованоме човечанском друштву једно обележје данашњега времена; оно се јавља на свима пољима људске делатности. Удруживања за разне циљеве има и у Србији; оно је у њој почело јаче хватати корена тек последњих десетина година, али се још не може тврдити, да је се особито јако развило ни до наших дана.

У овоме одељку наше књиге ми ћемо се дотаћи само удружења за унапређење науке, књижевности и уметности, за тим, удружења за племенитију забаву и оних, за усавршавање чланова друштвених. Поменућемо, на послетку, и фондове књижевне и друге задужбине, учињене за потпомагање просвете.

Најстарије удружење у кругу поменутих циљева било је: „Српско учено друштво". Оно је основано у Београду године 1841, под именом: „Друштво српске словесности," а потоње име добило је преустројством од године 1864. Ово је друштво имало задатак да се занима наукама и

уметностима, у колико се оне понајближе тичу Српства, и делило се на четири осека:

а. осек за науке моралне, језикословне и литерарне;
б. « « « природословне и математичне;
в. « « « историске и државне;
г. « « уметности.

Српско учено друштво имало је помоћ државну од 15.300 динара на годину; за тим, бесплатни стан, штампу «Гласника» и беспроцентну штампу других књига. Књижница пак друштвена и збирке, биле су саставни делови Народне књижнице и Музеја.

Последње године свога опстанка, године 1886, ово је друштво имало 101 редовног члана, 29 почасних и 120 дописних чланова.

Од постанка па до престанка свога, Српско учено друштво издало је 67 књига «Гласника» и 26 књига «Гласника II одељка.»

Законом од 1. Новембра 1886 године, књижница и збирке као и све повластице и имање Српскога ученог друштва, уступљено је «Краљевској српској академији,» основаној тим истим законом.

«Краљевско српска академија» организована је тек ове (1887) године; ми ћемо овде изнети њен задатак и главније црте њена уређења. Тако, задатак је Академије:

а. да науку обрађује и унапређује;
б. да поставља и одржава здраве основе научноме суду;
в. да обелодањује и изазива научна истраживања у природи, друштву и историским споменима;
г. да потпомаже одомаћивање и развитак виших уметности;
д. да удруженом снагом за напредак просвете извршује оно, за што је посебна снага недовољна.

Према захтеву строгога и стручног рада дели се Академија у четири реда:

1. академија наука природних;
2. академија наука философских;
3. академија наука друштвених;
4. академија уметности.

У истраживању етнографском, језикословном и историском, академија се обзире на првоме месту и нарочито на земљиште Срба и српскога суседства.

Народна књижница и Музеј придају се Краљевско српској академији.

Књижевни рад свој саопштава академија у «Гласу краљевско српске академије;» а објављивање докумената и грађе у «Споменику краљевско српске академије.»

Академију чине стални чланови: академици. Њих може бити на броју до двадесет и пет, а међу њима, осморица чланова може бити и изван Србије.

Осем правих чланова академија их има и дописних. Број њихов може бити двојином толики колико има академика.

Целокупна академија бира академике и дописнике између научника и уметника, који су се одликовали исправношћу и савесношћу у њиховоме раду.

«Српско археолошко друштво» установљено је године 1883, са смером, да одржава, прикупља, изучава и на свет издаје културне, историске и уметничке старине из свију периода преисториског и историског живота, на Српској Земљи.

Године 1886, ово је друштво имало 280 чланова и готовине 3600 динара; а од министарства просвете има годишњу помоћ од 1200 динара.

Српско археолошко друштво има свој гласник: «Старинар,» који излази тромесечно. Старинар излази од 1 Јануара 1884 године.

Прво читалиште у Србији основано је у Београду. године 1846, под именом: «Београдско читалиште». За њим

су се после почела оснивати подобна удружења по свима варошима и варошицама у Србији. Тако, у Крагујевцу је читалиште основано године 1847; а те исте године и у Неготину. У Ужицу је основано године 1856, а доцније и по осталим местима.

Године 1869 у свој Србији било је 27 а године 1874 већ 42 читалишта. У свима овима читалиштима било је тада 2594 члана: она су држала 574 комада новина, међу којима је било 517 српских, 37 немачких, 8 францеских и 12 на другим језицима, а у својим књижницама имала су 7.939 комада књига.

Међу свима читалиштима, материјално су најбоље стајала у поменутој години: «Београдско читалиште» са капиталом од 19.094·28 дин., за тим «Грађанска касина,» у Београду, са капиталом од 12.328·70 дин. и «Подринска слога» у Лозници, са капиталом од 20.596·30 динара.

Године 1881 официри београдског гарнизона основаше у Београду «Официрску читаоницу са касином», да би имали могућности пратити савремени развитак војне књижевности и развитак на војноме пољу, и да би се јавним удружењем узајамно обавештавали о разним војним питањима.

«Народна Библиотека» у Београду, основана је године 1853; крајем године 1874 она је имала 14.544 дела а крајем 1885 године 23.900 дела. Осем тога, поменуте године у њој је било и:

Србуља рукописних и диплома	398	ком.
« штампаних	65	«
Аутографа	363	«
Писама разних	2.075	«
Писама Јов. Гавриловића, завијутка:	3	«
Картографских и етнографских слика, бакрореза, челикореза, дрвореза и фотографских снимака	2.343	«

Новина, разних политичких . . . . . . 608 ком.

У години 1885 било је:

Читалаца . . . . 6.000 «

Прегледано и читано књига у библиотеци 10.000 «

Издато на читање изван библиотеке, књига . . . . : . . . . 5.600 «

У библиотекама средњих школа, рачунајући ту и филијал народне библиотеке при Крагујевачкој гимназији, основан године 1866, било је књига, карата, атласа и слика 11.216 комада.

Народни музеј основан је године 1853. Поред разних старина, нађених огромном већином у Србији, међу којима има накита (462 ком.), судова и покућних ствари (214 ком.), медаља (209 ком.), печата, застава, оружја и друге војничке опреме, за тим надгробног камења и опека с натписима, кипова и баљерафа и црквених старина, слика и новаца, од нарочито велике је вредности красна збирка новаца римских, византиских, јелинских и варварских, за тим новаца из средњег века и новаца разних држава из новијега времена. У целој овој, драгоценој нумизматичној збирци највећу вредност имају стари југословенски а поглавито српски новци, којих има:

златних 48 комада,

сребрних 4420 комада.

Од велике је вредности и збирка слика и портрета, јер се у њој находе верне слике многих наших знаменитих људи и јунака, из доба наших буна, у почетку овога века.

Међу књижевним фондовима највећи је и најстарији «Књижевни фонд Илије Милосављевића Коларца," установљен 22 Октобра 1861 године, са смером, «да се у српској омладини и народу побуде и утврде чуства честности и родољубља, и да се развију разна полезна знања". Помоћ књижевности српској из овога фонда износила је,

до смрти оснњваоца му, по сто дуката на годину. После смрти своје, Илија Коларац оставио је овоме фонду десет хиљада дуката, са жељом, да послужи за подмиривање најпречих народних потреба у књижевности, и да се из њега награђују добра књижевна дела, не само Срба из Краљевине него и дела Срба из свих предела српских, писана ћирилицом.

По наредби осниваоца фонда, две трећине интереса од капитала трошиће се на књижевност, а једна трећина употребљаваће се на умножавање фонда дотле, док не нарасте до двадесет хиљада дуката; а онда ће се на књижевност трошити сав приход од фонда.

Године 1886, први дан Новембра, овај је фонд имао капитала 168·826·08 динара, а тога истога дана стајало је књижевности на расположењу 5.603·32 динара.

Илија М. Коларац, родом је из Колара, села у Смедеревском округу; родио се прве или друге године овога века а умро у Београду 6 Октобра 1878 године.

«Задужбина Николе Чупића,» основана године 1870 с намером, да се употреби на издавање научних и моралних дела, почела је вршити свој задатак године 1877, када је имала капитала 80.568 динара.

Одбор задужбине Чупићеве приређује сваке године по једну књигу, у којој се, поред радње одборске и новчанога стања задужбинског, штампа у век и по неколико одабранијих чланака. Та књига носи име: «Годишњица Николе Чупића». До сада је изашло девет Годишњица. Осем тога, о трошку ове задужбине штампано је још близу двадесет списа, од разних писаца. Међу овим делима има и превода.

Никола Чупић унук је војводе Стојана Чупића, «Змаја од Ноћаја;» он се родио у Шапцу године 1836 а умро 31 Јануара 1870 године, у Орану, варошици Алжирској, куда је отишао да бољци својој тражи лека.

Владика ужички, Јанићије, основао је 1 Новембра 1875 године «Фонд за потпомагање духовне књижевности.» Први дан Маја 1876 године овај је фонд имао капитала 23.014 динара,[1] а о његовоме трошку штампано је до данас свега шест дела. Владика Јанићије родио се у селу Миланци у округу Ужичкоме, 14 Јануара 1804 године, а умро у Краљеву 20 Фебруара 1873 године.

Задужбина Мише Анастасијевића, основана 12 Фебруара 1863 године, величанственом кућом у Београду, на великој пијаци. У овој је кући данас Велика Школа, Народна библиотека и Музеј, и Велика гимназија. Натпис на овој кући: «Миша Анастасијевић свом отечеству,» казује, коме је ова задужбина учињена; она преставља вредност од једнога милијуна динара. Миша Анастасијевић, овај велики добротвор просвете српске, родио се у Поречу, године 1803 или 1804, а умро је пре неколико година у Румунској, где је, у последње време, на своме имању живео.

Илија М. Коларац оставио је највећи део свога великог имања да се образује фонд, из кога ће се временом подићи университет српски, под именом:

«Университет Илије М. Коларца, основан сопственим трудом, на корист свога народа.»

Капитал ове друге задужбине Коларчеве, 1. Новембра 1886 године, попео се на 736.109·09 динара.

Остаје нам још да поменемо неколика друштва, која састављају неки редови друштвени у Србији, са главним

[1] Овај јединствени родољуб владика основао је још и ове фондове:

а. фонд за издржање ученика богословије	5.186·20
б. „ „ женску школу у Пећи	5.760·87
в. „ „ васпитање ђака из породице владике Јанићија	18.553·64
г. „ свештенички	137.160·02
д. „ манастира Милешева	4.021·97
Свега	170.682·70
књижевни фонд	23.014·00
Свега	193.696·70

смером, да негују интересе свога реда, као што су: лекарско, учитељско и правозаступничко друштво, за тим, друштва за усавршавање чланова друштвених у извесноме правцу, као што су: стрељачка и гимнастичка друштва, за тим друштва певачка, па друштво уметничко и на послетку, хуманитарна друштва: женско друштво, друштво за васпитање напуштене деце и друштво «црвенога крста».

«Српско лекарско друштво» постоји од 1874 године.

Друштво има циљ:

а) да прати савремено развијање целокупне медицинске науке и оних грана јестаственице, које су јој помоћнице; да се усавршава и напредује према свагдашњим успесима тих наука, и, да их у граници циља друштвеног распростире писменим и усменим саопштајима својим;

б) да ради на статистици болести, основаној на исправним подацима у земљама, у којима српски народ живи, да тражи узроке тим болестима, у колико су они у народним и географским особинама, и да проучава средства, којима би се ти узроци најпоузданије уклањали;

в) да се стара о српској терминологији у медицинској науци и њеним јестаственичким помоћницама, у духу и по законима науке о српском језику, и пре свега прибирајући и критично усвајајући оне речи, које овамо иду, а у српском се народу налазе;

г) да се стара о распростирању хигијенских знања у народу штампањем популарних књига;

д) да се брине о материјалном и моралном положају и унапређењу лекарске корпорације.

Лекарско друштво има свега 147 чланова; они се деле на редовне, дописне и почасне.

Редовних има . . .	31
Дописних	81
Почасних . . . . :	35

Капитал друштвени износио је 1866 г. 4700 динара, а 1200 динара даје друштву, на име годишње помоћи, краљ од Србије, Милан први.

Друштво издаје «Архив српског лекарског друштва» у два низа: први се зове: «Архив I одељка» а други: «Архив II одељка». У први одељак долази друштвени рад на појединим састанцима и чланци појединих чланова; а у други књиге, које су поједини чланови друштвени написали или превели.

Од Архива I одељка издало је друштво до сада 9 књига а од Архива II одељка издало је 21 књигу.

«Учитељско друштво» основано је 28 Октобра 1881 године. Ово друштво чине учитељи и учитељице основних школа у Србији; а по правилима од 1882 године, смер му је: ширење и унапређивање просвете у народу, а осем тога и међусобно потпомагање чланова удружења и њихових породица. Главни је одбор учитељскога друштва у Београду; чланова има око две стотине, а у «фонду» своме има капитала 3.231 динар. Учитељско друштво има свој гласник, који изилази недељно, под именом: «Учитељ».

«Удружење јавних правозаступника у Србији» постало је 26 Септембра 1886 године. Смер је овоме удружењу:

1. да чува и уздиже морални углед правозаступничкога реда у Србији;

2. да негује и усавршује правне науке и да заступа све интересе грађанско-правнога живота у Краљевини Србији.

Удружење остварује смер улозима редовних и ванредних својих чланова, а путем свога органа, својих књижевних радова и јавних предавања.

Седиште је одбора, који управља овим удружењем, у Београду. Ово друштво има свој орган: «Бранич».

«Стрељачко друштво» основано је први пут у Београду, и то године 1866, са смером, да се вежба у гађању у белегу, и да, кроз ову мушку забаву и вештину, буди љубав и вољу к отаџбини. Године 1886 ово је друштво имало 236 чланова. У Београду од 1880 године постоји и «Салонско стрељачко друштво», које се у гађању вежба зими, у затвореним просторима и салама. У Србији су од 1883 године постале још четири стрељачке дружине. и то: у Неготину, Ваљеву, Нишу и Крагујевцу. Све ове дружине одржавају међу собом свезу и, 29 Августа 1886 године, приредиле су у Београду прво земаљско гађање у белегу, које је трајало три дана, и при коме је учествовало деведесет чланова из свих дружина.

«Друштво за гимнастику и борење,» прво у Србији, основано је у Београду године 1882, са смером:

1. да заједничким, систематичним телесним вежбањем, екскурзијама, маршевима и борењем ради о развитку и унапређењу телесне снаге и здравља својих чланова.

2. да о своме трошку спрема учитеље гимнастике.

3. да се стара за оснивање подобних дружина у народу, које би, поред неговања телесне снаге, шириле свест народне заједнице;

4. да при држању свечаних вежбања нарочито обраћа пажњу на народне игре за снажење тела, уводећи их у систем хигијенске гимнастике;

5. да приређује нарочита гимнастичка и практична вежбања: а. за женскиње; б. за децу обојега пола, која немају прилике у школи да гимнастикују и в. за све, који нису у стању платити улоге.

Године 1886 ово је друштво имало осамдесет и седам чланова.

У унутрашњости Србије образовано је друштво за гимнастику само још у Смедереву.

Прво певачко друштво у Србији основано је у Београду, од прилике пре триестину година. Данас има ових друштава око двадесет и пет у свој Србији.

У година 1883 основано је у Београду «Уметничко друштво», али оно до данас није ни најмањег знака од живота показало.

«Друштво за потпомагање и васпитање сиротне и напуштене деце у Београду» установљено је почетком 1880 године, у Београду. Ово друштво има смер да потпомаже и васпита сиротну и напуштену децу:

а. старањем, да се напуштена деца упуте на рад или школу;

б. установом склоништа за недораслу децу;

в. потпомагање сиротних ђака.

Ово друштво има од прошле (1886) године своју кућу, у вредности од тридесет и шест хиљада динара, у коју склања децу примљену на васпитање и неговање; оно располаже осем тога и капиталом од двадесет и четири хиљаде динара и броји три стотине и десет чланова.

«Женско Друштво» основано је 17 Маја 1875 године са смером: да тежи усавршењу женскога пола у правцу самораднье; да помаже сироте и невољне и да дејствује, да се сиромашно женскиње упућује и спрема за добре служитељке и ваљане раденице.

Женско друштво стануjе у Београду, а чланица редовна може му бити свако женско чељаде, удато или неудато, без разлике вере и народности, које има пуних седамнаест година.

Женско друштво има данас четири стотине и двадесет чланица, а у капиталу има без мало шест хиљада динара, и кућу у којој издржава школу за раденице женскога рада. Ово друштво има свој орган, «Домаћицу,» који изилази један пут месечно на два табака.

Женско друштво издржава у Београду о своме трошку раденичку школу, у којој се сироте девојке спремају за добре и самосталне раденице: шваље, везиље и кројачице.[1]

Женско друштво има у Београду и свој „Пазар," а установило га је са смером, да производе народне, кућевне женске индустрије откупљује од оних Српкиња, које су их својом сопственом руком израдиле[2]. У Србији, по већим варошима, има четрнаест подружина овога друштва, у којима се број чланица креће од 15—50.

Српско друштво „Црвенога крста" основано је у Београду, у почетку године 1876, са смером:

1. да у време рата, поред српског војног санитета и сагласно с наредбама војних власти, учествује у лечењу и неговању рањених и болесних војника и у администровању војних болница;

2. да у време мира спрема све, што је потребно за ту помоћ у време рата.

Српско друштво „Црвенога Крста" оснива своју радњу на међународној, женевској конвенцији од 22 Августа 1864 године.

[1] У ову школу примају се као ученице оне девојке, које су између 13 и 17 година, доброга владања и по што положе пријамни испит. У овој школи учење траје три године, и, осем поменутих радова, у њој се учи још и српски језик и рачун. Која од ученица добије кроза све три године одличну оцену и у владању и у раду, добија од друштва на дар велику шиваћу машину. Средње ученице добијају по свршетку школе малу шиваћу машину.

За време учења у школи ученице раде само друштвени посао, и за то добијају 50% а одличне 72% од зараде.

[2] Оваки производи примају се у „Пазару" Женскога друштва и тако, да се у њему само изложе на виђење или, да се за рачун произвођачице, по утврђеној цени продаду. Да би произвођачице јевтиније могле производити, „Пазар" им посредује куповање сировога материјала из прве руке, дакле што је могућно јевтиније, и даје им га на израду, откупљујући рад по утврђеној цени.

У „Пазару" раде: надзорница, касирка, три проценитељке и продавачица са својим особљем.

Капитал друштвени на крају 1884 године износио је:

У готовоме новцу	114.141·41	дин.
Кућа с плацем у Београду .	100.000·00	«
Материјал у магацину . . .	60:000·00	«
Три санитетске колоне . . .	98.000·00	«
Свега . . .	367.141·41	«

Ово друштво има у Србији око седамдесет пододбора, и за време краткога свог опстанка вршило је свој задатак у три рата: у рату за независност, 1876, 1877 и 1878 године и у рату српско-бугарском, год. 1885.

В. МОРАЛНА СТАТИСТИКА

КРИВИЧНОСТ, САМОУБИСТВА, РАЂАЊЕ ВАН БРАКА

орално или наравствено стање једнога народа огледа се у његовој целокупној делателности, којом се приказује у породичноме, друштвеном и јавном животу. У тој делателности има радња, које наравственоме или моралном животу и осећању народном гове и унапређују га, и других, у којима се опажа недостатак наравствености. Како опстанак и развитак друштава човечанских зависи поглавито од јаче или слабије развијене наравствености, то је са свим природно, да она најснажнију заштиту находи у законима, којима се у тим друштвима ред одржава. Заштита ова исказује се најочевидније кривичним законодавством, и оне радње, које у његову област заилазе, најодабранији су предмети наравствене статистике. Преступ преко установљенога реда, злочинство, дакле, у најширем смислу ове речи, чињеница је, која нас најпречим путем упознаје са наравственошћу једнога народа и јачином његове готовости на зло Отуда

кривична статистика и јесте језгра укупне наравствене статистике.

Но ма колика да је важност наравствене статистике у опште, ми се њоме, у погледу на нашу земљу, не можемо дуже забавити. Наша је статистика, сва, веома бедна, али јој је, може се слободно казати, још најбеднији онај њен део, што је познат под именом моралне или наравствене статистике. Отуда нам она није у стању ни дати толико градива, које би нас при себи могло дуже задржати, и из којега би у стању били извести, колико толико поуздане закључке. Веома мршави извештаји неколиких министара правде, поднашаних у разним приликама владаоцима земље; за тим, опет мршави и неуредни судски извештаји у министарству правде и полициски у министарству унутрашњих послова и на послетку, неколико бележака о нашим казненим заводима од г. М. Жујовића, једини су нам извори, из којих смо нешто података поцрпсти могли; па њих ево и износимо.

Да се најпре зауставимо при апсолутним бројевима кривичних дела, која су била суђена окружним судовима, у испрекиданоме низу од двадесет година: од 1864—1884.

У годинама које ћемо сад поређати било је у Србији:

ГОДИНЕ	КРИВИЧНИХ ДЕЛА	КРИВИЧНИХ ДЕЛА НА 1000 СТ.
1864	2.599	2·2
1865	2.384	2·0
1866	2.346	1·9
1868	2.000	1·6
1869	1.808	1·4
1870	1.693	1·3
1873	2.172	1·6
1881	3.503	2·0
1883	3.834	2·1
1884	4.137	2·2

Из овога прегледа видимо једну значајну појаву а на име, да је се број кривичних дела од 1864 до 1870 закључно, редовно смањивао; за тим, како је од 1873 па до 1884 године нагло растао. Подаци и за 1871 и 1872 год., кад би их имали, били би нам поради ове појаве веома драгоцени, а нарочито с тога, да се види, до кога је времена у овоме погледу трајао утицај владе кнеза Михајила. Свакојако, ово нагло прирастање кривица не може се ставити на рачун Нових округа, јер не само да је број кривица у њима несразмерно мален према ономе у Старима, него су они ушли у Србију неколико година после, пошто је умножавање кривица у њој већ узело било велике размере. Растење кривичности од поменуте године најбоље се казује самим процентом, и просечна величина овога процента, нема сумње, била би још прилично јача, да није знатно смањена маленом кривичношћу у Новим Крајевима.

У следећим годинаме било је пред окружним судовима, међу осталим кривицама:

ГОДИНЕ	Крађе			ПАЉЕВИНЕ	УБИСТВА
	ОПАСНЕ	ПРОСТЕ	СВЕГА		
1869	Нема података				169
1870	258	374	622	50	143
1881	735	323	1058	85	331
1883	537	256	793	104	474
1884	798		798	150	417

У прилог наравственога стања у нашој земљи ми ћемо донети још неке аутентичне податке, такође без и какога тумачења.

ГОДИНЕ	КРИВИЦЕ КАЖЊЕНЕ ОПШТИНСКИМ ВЛАСТИМА	КРИВЦИ ПРЕДАТИ ОКРУЖНОМ СУДУ	Кажњени полициском влашћу		Крађе у опште		САМОУБИСТВА
			НОВЧАНО	ЗАТВОРОМ	БРОЈ	ВРЕДНОСТ У ДИНАР.	
1883	21.330	4.598	5.804	9.578	1.105	256.247	62
1884	26.004	4.622	7.479	10.458	1.124	202.898	60
1885	22.383	3 321	4.669	11.205	742	253.420	70

То је на жалост све, што су нам судска и полициска статистика казати могле о ономе, о чему су оне једине у стању и говорити. С тога, да би нам ова бледа слика стања кривичности колико толико потпунија била, морамо се обратити статистици казнених завода. Истина и ова је статистика јако непотпуна, али су јој подаци и пак куд и камо поузданији.

Таблица што сад долази, даје нам прилике да завиримо у бројно стање криваца, осуђених на робију, заточење и затвор, који су се находили по казненим заводима на издржању казне:

ГОДИНЕ	ОСУЂЕНО		
	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА
1864	1.757	79	1.836
1865	1 766	91	1.857
1866	1.853	118	1.971
1869	1.964		1.964
1881	2.770		2.770
1883	3.436	157	3.593
1884	3.546	135	3.681
1886	3.664	137	3.801

Али детаљнијих података из статистике казнених завода имамо само за 1883, 1884 и 1885 годину. Ови нам

подаци казују, да је нашим казненим заводима спроведено на издржавање казне:

ГОДИНЕ	ОСУЂЕНИКА[1]
1883	1002
1884	1134
1885	1273

Док смо у таблици, којом смо обухватили кривична дела у неколиким годинама, од 1864—1884, опазили опадање њихово, све до године 1870 и онда растење до 1884, дотле из ове таблице видимо, како број осуђених непрестано расте. Али, кад се бројеви истих година и у једној и у другој таблици пажљиво упореде, излази на видик једна, веома значајна појава. На име, до 1869 године број осуђених редовно је већи од броја кривичних дела, али од 1881 године на овамо стоји обратно: број осуђених редовно је мањи од броја кривичних дела. Ако би се овај бројни однос између кривичних дела и осуђених потврдио и подацима потоњих година, онда би ова појава, озбиљније проучена, дала јаких прилога како за стање личне слободе у времену последњих осамнаест година, тако и за јамство, што су нам га судови били у стању дати, у погледу на савесно дељење правде.

Да пријемо анализи ових бројева.

Број осуђеника за ове три године, рекосмо, редовно се повећавао; јер је у години 1884 казненим заводима спроведено 132 кривца више но у 1883 години, а у 1885 години 139 криваца више но у 1884, или 271 више но у 1883 г.

[1] У овим бројевима нису политички осуђеници, којих је било у

години	лица
1883	677
1884	74
1885	30

Из ове таблице што сад иде видеће се врло занимљива појава, а на име, за каква су дела у поменутим годинама кривци казненим заводима спроведени:

	ВРСТА ДЕЛА	1883 год.		1884 год.		1885 год.	
		број лица	%	број лица	%	број лица	%
1	Крађе и утаје	403	40·22	471	41·53	502	39·43
2	Убиства	210	20·96	201	17·72	221	17·36
3	Злоставе и повреде	78	7·78	110	9·70	121	9·51
4	Разбојништва и хајдуковања	79	7·88	111	9 79	114	8·96
5	Противстајање власти	47	4·69	57	5·03	43	3·38
6	Злочини и преступи против благоправија	20	1·99	41	3·62	38	2·99
7	Паљевине	17	1·70	31	2·73	21	1·65
8	Насилно одвођење девојке	14	1·40	17	1·50	18	1·41
9	Лажне исправе	16	1·60	18	1·59	40	3·14
10	Превара	8	0·80	4	0·35	5	0·39
11	Остала дела	110	10·98	73	6·44	150	11·79
	Укупно лица	1002		1134		1273	

Од ових криваца осуђено је на робију:

године	лица
1883	495
1884	626
1885	670

И број робијаша дакле редовно се повећавао: у 1884 години за 131 а у 1885 за 175 према 1883 години.

Међу осуђеницима било је малолетних:

године	лица
1883	46
1884	55
1885	139

Прираштај малолетних осуђеника такав је да поражава.

Ако сад изближе разгледамо таблицу, у којој смо осуђенике, у поменутим трима годинама, а по каквоћи кривичних дела разредили, приметићемо не само како је веома велики број крађа, него и то, како се и оне саме из године у годину јако умножавају. У 1885 години спроведено је казненим заводима 100 крадљиваца више но у 1883 години. Веома је велики број лица осуђених за убиство, и у години 1885 било је 11 убица више но у 1883. Још је значајнији прираштај осуђених за злоставе и повреде: у години 1885 било их је 43 више но у 1883 години. У истој је размери растао и број осуђених за разбојништва, хајдуковање, јатаковање и насилне изнуде.

Пада у очи и нагло растење осуђених због лажних исправа. У години 1885 број им је према 1883 години више но удвојен.

Тако исто, као што је кривичност у опште расла, растао је и број осуђених у поврату и број осуђених, који су раније били осуђивани.

Таблица, која сад иде показаће нам, како су кривице и кривци, који су пред првостепни суд ради суђења њихових кривица изилазили, распоређени по окрузима. На жалост, и поред највећега труда од наше стране, ми смо податке за распрострањење кривичности могли добити само за две године, а на име за 1883 и 1884:

Окрузи	1883		1884		Средњи број за обе године		На 1000 становника	
	кривице	кривци	кривице	кривци	кривице	кривци	кривице	кривци
Алексиначки	91	217	111	192	101	204.5	1·4	2·9
Београдски	152	238	132	197	142	217·5	1·5	2·3
Ваљевски	180	300	171	306	175·5	308	1·7	3·0
Врањски	35	60	23	40	29	50	0·4	0·7
Јагодински	97	189	134	228	115·5	208 5	1·4	2·6
Књажевачки	76	155	112	182	94	168·5	1·5	2·7
Крагујевачки	346	419	302	399	324	409	2·6	3·3
Крајински	158	272	190	234	174	253	2·1	3·1
Крушевачки	143	259	134	202	138·5	280·5	1·7	3·4
Нишки	114	181	164	317	139	249	1·0	1·8
Пиротски	49	99	32	43	40·5	71	0 5	0·9
Подрински	148	227	156	221	152	224	2·4	3·5
Пожаревачки	617	950	612	940	614·5	945	3·3	5·1
Руднички	127	214	173	242	150	228	2·5	3·8
Смедеревски	200	365	245	443	222·5	404	2·4	4·4
Топлички	49	178	71	130	60	154	0 8	2·0
Ћуприски	155	241	185	315	170	278	2·4	4·0
Ужички	281	378	156	229	218·5	303·5	1·7	2·3
Црноречки	144	250	276	494	210	372	3·1	5·5
Чачански	114	156	110	177	112	166·5	1·6	2·3
Шабачки	235	401	325	433	280	417	2·9	4·4
Београд[1]	323	405	323	405	323	405	9·2	11·6
Свега у Србији	3.834	6.154	4.137	6.369	3.985·5	6.304·5	2·1	3·3

Распрострањење кривица и криваца много се прегледније види из ове картице. Из ње видимо како кривичност у Србији опада, идући са севера на југ. Појас највећега броја криваца находи се поред Саве и Дунава, а појас најмањега броја, на крајњем југу Србије. Просек од две године не даје нам права ни на какво тумачење ове појаве, али ми и пак не можемо а да не напоменемо, како је карта кривичности готово истоветна са картом писмености у нашој земљи. У крајевима, у ко-

[1] Неимајући за Београд података за 1884 годину ми смо узели бројеве од 1883 године. Округ београдски заједно са Београдом има на 1000 становника 3·7 кривица и 4·9 криваца.

јима је писменост и образованост јаче раширена, и који су у суседству са једном образованом државом, има дакле више злочина, но у крајевима, у којима је писменост

Карта кривичности по окрузима

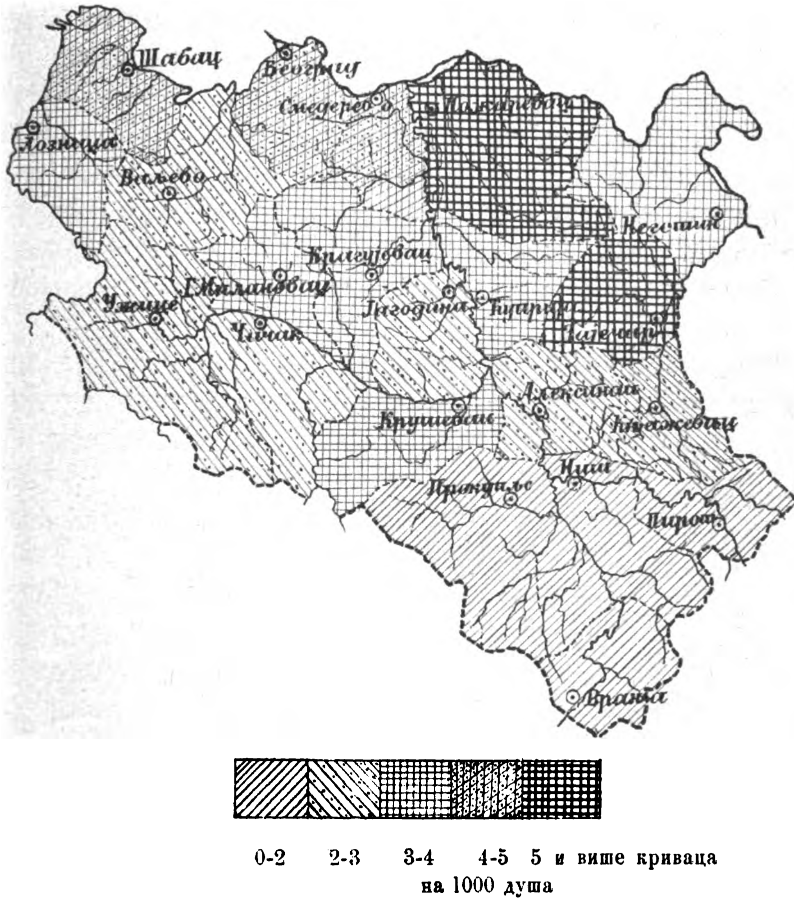

0-2 2-3 3-4 4-5 5 и више криваца на 1000 душа

слабија и који су у суседству са Турском, најнеобразованијом земљом у Јевропи. У свези са појавом бројнога растења злочина, која се опажа из године у годину, појава овакога распрострањења злочина, ако би се потвр-

дила обилатијим статистичним градивом, изазива на озбиљно проучавање и размишљање.

Неће бити без значаја по стање наравствености у Србији, ако изложимо бројну кривичност у ускоме кругу нашега духовништва, које је у првоме реду позвано да се стара о наравствености и да је унапређује. У таблици која сад долази изложићемо свештеничке кривице, које су судили било епископи било епархиске консисторије. Међу тим кривицама ми ћемо одвојено поменути само оне, које су најзначајније, и које су у исто доба и најмногобројније. Ове су кривице и по броју своме и по каквоћи у толико веће пажње вредне, у колико у највећој опреци стоје баш са самим, нарочитим позивом духовничким.

Стање свештеничких кривица у времену од 1871—1885 год.

Године	Број свешт. кривица суђених консисторијом или епископом	Неке теже кривице		Неке теже осуде		
		Учињене у свештенодејству	Учињене непристојним владањем	Епитимија	Забрана свештенодејства	Расопојење
1871	103	52	28	13	5	1
1872	114	42	33	20	8	2
1873	95	22	36	17	7	—
1880	336	168	110	44	12	—
1881	325	190	85	17	10	—
1882	298	155	77	29	2	3
1883	431	167	97	48	8	1
1884	462	204	114	59	13	—
1885	428	185	105	55	9	7

Ови подаци о кривичности, што их довде донесмо, истина поражавају, али ми се нисмо смели упуштати у истраживање узрока појавама које нам они приказују. По гдекоји мислени људи држе, да свему овоме ваља тражити узрок у олабавеломе административном апарату, у коме врше тако замашно важну службу људи веома ниског

образовања и интелигенције, људи, који за службу што је врше немају апсолутно никакве спреме, нити су ма колико у стању и појмити самоузвишене задатке, који се у једној модерној држави тој служби istављају. Злосретни утицај овога оваког апарата на наравствено стање народа, држи се, да је се знатно појачао нарочито од онога доба, од кад је се њиме почео служити наш данашњи нечисти парламентаризам, што у неколико и бројеви наши потврђују.

Да пређемо сад на самоубиства. Подаци су нам и ту сиромашни; ми смо их изнели у једној од претходних таблица, али с тога што су само за три године, не смемо изводити никаквих закључака, нити градити комбинација.

Казаћемо и пак само толико да се из оно мало бројних података може извести, да у Србији на милијун душа, долази, годишње, просеком тродесет и четири самоубиства. Зарад осветљења ове појаве додаћемо овде неколико упоредних бројева из некеликих јевропских држава и земаља.

Тако:

у Саксонској,	на	1.000.000	душа	има	311	самоубиства
« Данској	«	«	«	«	258	«
« Немачкој Аустрији	«	«	«	«	212	«
« Чешкој	«	«	«	«	160	«
« Француској	«	«	«	«	150	«
« Шведској	«	«	«	«	81	«
« Белгији	«	«	«	«	68	«
« Инглиској	«	«	«	«	66	«
« Италији	«	«	«	«	37	«
« Хрватској и Славонији	«	«	«	«	34	«
« Шпанији	«	«	«	«	17	«
« Далмацији	«	«	«	«	14	«

Неће бити без занимљивости и ова таблица што сад иде. Из ње ће се у неколико видети стање моралне јачине наше породице у два различна периода година, а на име од 1871—73 и 1880—1885. Штета је што немамо података из времена још ранијега; можда би они потврдили нашу слутњу, коју у неколико и ови бројеви потхрањују, а на име, да су се брачни спорови јако умножили у току друге периоде година. То би такође одговарало моралноме, опадању које је у нас тако брзим корацима напредује, на целој линији појава народнога живота.

Стање брачних спорова

ГОДИНА	БРОЈ	НА 1000 СТАНОВНИКА
1871	387	0·3
1872	529	0·4
1873	544	0·4
1880	884	0·5
1881	742	0·4
1882	771	0·5
1883	1016	0·6
1884	901	0·5
1885	864	0·4

Још нам остаје да забележимо једну појаву, као прилог за оцену стања наравствености у Србији, а на име, број ванбрачне деце. Ма да на ову појаву утиче веома јако већа или мања тешкоћа, са којом се у једној земљи оснива породица, опет је сви узимају и за мерило наравствености у народу.

У току од 1865 до 1884 у Србији се рађало ванбрачне деце:

Ванбрачно рођених, по полу

ГОДИНЕ	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	ВАНБРАЧНО РОЂЕНИХ НА 1000 РОЂЕНИХ, ОСИМ МРТВО РОЂЕНИХ
1865	87	83	3·1
1866	84	85	3·0
1867	122	109	4·2
1868	121	110	4·0
1869	121	118	4·1
1870	107	88	3·3
1871	132	111	4·2
1872	118	103	4·2
1873	120	128	4·3
1874	137	116	4·5
1875	125	131	4·1
1876	149	111	4.6
1877	126	128	5·6
1878	195	163	6·7
1879	220	243	8·1
1880	296	239	7·5
1881	393	320	8·8
1882	389	357	9·3
1883	456	398	9·8
1884	462	384	9·3

На 1000 живо рођене деце у Србији долази 5·6 ванбрачне. Но то је просечна средина у времену од двадесет година. Али да и до зло код нас напредује, види се, кад се упореди 1865—6 година са 1883—4 годином, јер је се број ванбрачне деце последњих година према првима утројио. Нагли прираштај ове деце опажа се од ратова за независност. Но ма да се последњих година број ванбрачне деце у нас тако јако увећао, опет, кад се, упореди са бројем таке деце у другим државама, он је тако мален да изненађује моралне статистичаре, и може се у неколико објаснити великим бројем венчања, којим Србија надмаша све остале земље у Јевропи, и који казује, да оснивање и издржање породице у њој није скопчано с великим трошком и тешкоћама.

У другим Јевропским државама однос између брачне и небрачне деце стоји овако:

На 1.000 рођене деце долази ванбрачне:

у Грчкој	12·6	у Белгији	71·5
« Русији	28·7	« Италији	72·0
« Румунији	39·9	« Маџарској . . .	72·0
« Швајцарској . .	47·3	« Францеској . .	73·4
« Хрватској и Славонији	52·2	« Немачкој . . .	87·1
« Инглиској . . .	53·0	« Аустрији . .	134·8

В. ПРИВРЕДНО СТАЊЕ

ПОЉОПРИВРЕДА

о што се Србија ослободила од Турака и њихове аге и бегови истерани, земља је у њој припала правоме свом господару, своме староседеоцу и коначноме победитељу. За време Турака, може се казати, да Срба није готово никако ни било по варошима; сав је се народ дакле находио на селу, где је живео од онога од чега и данас живи: држећи стоку и радећи земљу. Кад су Турци протерани, у опустеле вароши почеше се Срби одмах насељавати, али је варошки живаљ бројно веома споро напредовао, јер и данас износи тек осми део укупнога становништва Србије. Огромну дакле већину становништва чини и данас још сељак, тако, да се готово с правом може рећи, да је Србија сељачка земља. У Србији нема спахија као што их има готово по свој Јевропи, већ је земља, што је сељак ради, његова својина; тако је исто његова својина и кућа у

којој живи и стока што је подиже. Од свега тога он је потпуни господар, као и од рода што му га земља донесе.

Нерачунајући земљу која је државна својина, у Србији има данас у области народне привреде, дакле у рукама сељачким: 3,928.488 хектара земљишта; од овога је земље:

1.	зиратне	2,528.855 хект.
2.	под шумом	639.159 «
3.	под утринама и јавним испустима	760.474 «

Немамо података о распореду ових врста замљишта по Србији, али и пак, ако не рачунамо издвојене, велике шумске просторије, као што је на прилику она, што се шири од Мироча до Хомоља, можемо с поузданошћу казати, да се највеће просторије под шумом находе на југозападној страни наше земље, а највеће зиратне у Посавини и Поморављу и Стигу.

Готово сва зиратна земља у области је плуга и засејана разним житима, али сваки ратар у Србији држи и стоку; шта више, у неким планинским и суватима обилним пределима, сточна је привреда далеко претежнија. Тако исто, јако је по Србији раширена и лоза и шљива, од варива пасуљ и од индустриског биља конопља и, на послетку, дуван. Важна је сељачка привреда и ракија, било шљивова било комова.

Ми смо овде привредне изворе нашега сеоског становништва изнели у крупним гомилама; но и из овога се види, да је пољопривреда у Србији главна основа народне привреде, према којој се сви остали извори за живљење губе, јер и од самих варошана, најмање, једна трећина бави се ратарством и држи стоку. Пољопривредни производи подмирују не само потребе народне у храни и оделу, него, у великим количинама, претичу и за извоз.

Као што смо на своме месту напоменули, у великоме делу Србије села су растурена, али ни тамо нема заокру-

жених сељачких имања; тога још мање има онамо, где су села збијена. У колико прикупљању и заокругљивању имања на много места смета јако испресецано земљиште, у толико му ни само законодавство није ишло на руку, шта више, често му је и сметало. Имање се код нас још и данас може, наслеђем, неограничено цепати; цепању му пак иде на руку и распадање задружних кућа, које узима све већи мах.

Колико је земље средњој породици у Србији најмање потребно, још није испитивано, али судећи по законскоме наређењу, по коме се сељаку за дуг не може продати три хектара земље, мислимо, да ће толико бити довољно за њено издржање.

Велика разноликост висинског облика у Србији, која има да покаже и прилично пространих, ниских равница, и доста високих планинских предела; за тим, велика разноликост и у самоме геологискоме саставу површине њене, створили су такве климске и земљишне прилике, које неоспорно захтевају различне системе пољопривреднога газдовања. Но ово газдовање у Србији још није доспело до онога ступња развитка свога, на коме би се ти системи. по разликама које их иначе јасно обележавају, издвојити могли. Газдовање је пољопривредно у нас још једнако мешовито, и не даје никакву карактеристику ни за начин ни за врсту производње; па ту нам карактеристику не износи на видик ни трговачки промет појединих крајева.

У почетку овога века Србија је била чисто сточарска земља; ратарство је тада у њој једва подмиривало домаћу потребу. Прем да се од вина и од ракије, као и од других гдекојих родова земаљских могла по која пара добити, али је то све било ништа према рогатој марви и свињама. Са ослобођењем Србије пак, кад се становништво у њој поче намножавати, стаде се ратарство полако ширити. Али у колико се ратарство јаче ширило, у толико је оно

све више отимало поље сточарству. Та парница између ове две привредне гране нашега пољопривредног газдинства води се живо и данас, али све на штету сточарства; прем да је још далеко оно време, када ће се за њ моћи казати да је сузбијено. То и јесте узрок што се, данас, о главноме карактеру нашега пољопривредног газдинства још не може говорити. Наши планински крајеви, у којима би главна и најкориснија производња ваљало да је стока, сточне сировине и млечна индустрија, не дају нам јасну слику планинскога газдовања, јер се ратарство мучи да продре, и тамо, где му се и најмања згода укаже. У равним пределима опет и по нижим, брежуљкастим заравнима, где би природно било да ратарство има потпуну владу, ми видимо да народ не може још никако да се окане држања стоке, и у што је могућно већем броју. Па, тако исто, и у самоме ратарству још нема јаснијега обележја, у појединим му врстама.

Истина, у неким крајевима почиње преовлађивати производња стрмнина, као што је у Стигу, Јасеници. Мачви, Тамнавској Посавини, Добричу и још понегде, али би и пак било претерано слободно изводити, да су у тим крајевима стрмнине главна производња. Најкарактеристичнију још слику код нас даје производња кукуруза. Равнице поред Мораве, Тимока, Горњега Пека, Колубаре, Љига, Дрине, Јабланице, Ветернице и многе друге, мањега пространства, најглавнији су извори кукуруза, који је и главна и готово искључива производња тих крајева.

а) Ратарство.

Ратарство у различним нашим крајевима показује различне ступње савршенства, прем да је, у опште узето, врло несавршено. Њива, по што је неколико година узастопце засејавана, ставља се под угар за једну или више

година. За то време она нити се оре нити копа, да би се живица ширим додиром са ваздухом оснажити могла, већ се оставља само да се «одмори.» Но земља под угаром не остаје и пак са свим на миру, јер се обично у време њена одмора за пашњак употребљује, чиме се и онако слаба корист од простога одмарања смањује, јер стока, пасући, земљу угази, и тиме не само да спречава јачи утицај ваздуха него је учини и тежом за орање.

Где је живица јача и тамо, где преовлађује сејање стрмнина, угаравање се почиње замењивати мењањем усева при засејавању једног истог комада земље, али се и ово врши без јачега разумевања. Наш ратар почиње истина водити рачуна о томе, да један исти усев не дође дваред на једну исту њиву, али он ово мењање врши веома често и у узаноме кругу стрмних жита, непомишљајући, да овим начином слабо шта добија, почем су стрмнине у погледу на храњиве материје веома сличне. С тога је код нас крупно и једро стрмно жито, и на доброј земљи и у доброј години, веома ретко, па и тада је производ само случајних прилика. У пределима, у којима је кукуруз главна и готово искључива производња, ове промене усева и нема никако, већ се кукуруз сеје из године у годину, оотављајући кукурузиште да се после тога неко време одмори.

Док је огромна већина зиратне земље у Србији била још свежа крчевина, и док је родна шумска живица могла давати богати род кроз читави низ година узастопце, на ђубрење се није нигде ни мислило, и тек кад је снага земље, нагомилавана у њој вековима, стала издавати, почело се мислити и на то, да јој се она надокнађује вештачким начином. Али је ђубрење још и данас веома слабо распрострто, па и онде где га има, веома је неразумно и несавршено: не гледа се ни на стање ђубрета ни на врсте његове, које би одговарале каквоћи земље

и усеву што се на њој засејава. Ђубрење градина за поврће а нарочито за купус, за тим за лук, може се казати да је свуда распрострто, али ђубрење њива среће се чешће само у нашим Новим Крајевима, и, од старих округа, у Пожаревачком и у једноме крају Ужичкога и Чачанског округа. Па тако је исто слабо распрострто и наводњавање њива. У Србији се у опште држи, да је заливање потребно само градинарским или баштованским усевима. Осем у Новим Крајевима, «вадење» или наводњавање њива «вадама» врши се на јако само још у Тимочкој долини, за тим десном водопађом Голиске Мораве у Крушевачкоме, Чачанском и где што и у Ужичкоме округу. Свуда се тамо наводњавају и ливаде.

За превртање и дробљење земље сељак се у Србији служи плугом, ралицом, мотиком и будаком. Оре се обично плугом, а ралицом само у брдским пределима. Плуг је сав од дрвета осем раоника му и цртала, и практичан је у толико, што га сељак, уз припомоћ сеоског ковача, сам гради и оправља; иначе је несавршен, не дроби земљу како ваља а потребна му је и велика сточна снага. И ралица је, осем раоника, сва од дрвета, Но у Посавини и Подунављу јако је раширен и «гвоздени» плуг; по где што га има и дубље у унутрашњости. Ови се плугови увозе са стране, али ни они нису са свим од гвожђа: гредељ и ручица дрвени су и код њих. Ови плугови ма да су за наше прилике веома угодни, доста се тешко распростиру једино с тога, што су им саставни делови од ливена гвожђа, па их је тешко оправљати и у вароши а камо ли на селу. Мотика се употребљује и за копање и за окопавање, а будак само за копање и при крчењу; и једно пак и друго граде наши ковачи, било сеоски било варошки. У најновије време, веома се брзо у Пеку распрострла једна врста ралице: «огртаљка», којом се кукуруз огрће, место да се окопава; и она се увози са

стране. Дрљаче или бране граде сами сељаци; оне су дрвене и веома неспретне; наш ратар дрља понекад и најпримитивнијом дрљачом: граном, осеченом од најближега грма. Од скора су се по мало увозити почеле дрвене дрљаче, са гвозденим клинцима. Сејалица је у Србији још непозната. У Посавини и Подунављу стрмна се жита обарају косом, а у унутрашњости се готово свуда још српом жање. Косе се увозе са стране а срп се гради у земљи. Доста су по северној Србији распрострте ветрењаче; почињу полако у употребу улазити и тријери за пречишћавање и сортирање жита. У осталим крајевима још се веје лопатом. У целој се Србији жито врше са стоком: по правилу коњима а понегде и воловима. Тек од пре неколико година, у пределима, у којима је сејање стрмнина јаче распрострто, почеле су, и ако веома страшљиво, улазити у употребу и справе за вршење; данас их има неколико и парних.

Напредак у употреби савршенијих пољских алата, као и у опште у ратарству у Србији, осећа се најаче у Посавини и Подунављу у ужем смислу, и у долинама, које се са тамошњим равницама сучељавају.

Од свих усева код нас је најаче распрострањен кукуруз (мумуруз, царевица, колумбаћ). Овом је биљком засејано у Србији на 300.000 хектара, што чини 40% од свега засејаног земљишта. Кукуруз успева по свој Србији осем по оним крајевима, у којима му висина због краћега лета не да да сазри; има га две главне сорте: жутога и белог. Белога је много мање а највише у Колубари и Љигу. Жути се опет разликује у две сорте: крупни и ситни (планински), а крупни још и у осморедац и дванаесторедац. За гојење свиња највише се тражи осморедац а проја је најслађа од планинског или ситног, жутог кукуруза. Кукуруз је најраспрострањенији у нижим и влажнијим равницама и у непосредној близини

свих наших река; сеје се на сачму и под мотику, и према другим пољским радовима обрађивање му је доста добро. Средњи род кукуруза са једног хектара износи у клипу 1200 килограма.

Стрмних жита сеје се из године у годину све више. Производња њихова, до скора испод кукурузне, данас је већ прилично претежнија. Стрмна су жита прекрилила 45% земљишта у опште засејаног, а на име 350.000 хектара. Од стрмних жита највише се сеје пшенице; она захвата добру трећину земље стрмнином засејане. Јечам захвата 90.000, раж 85.000, овас 75.000 хектара; остало је под крупником: ово све, наравно, само по приближној оцени. Од пшенице сеје се само црвенкаста сорта, а белије врло мало и, понајвише, у Новим Крајевима нашим. Од јечма се сеје четвороредац а врло ретко шесторедац и дворедац; од ражи само једна сорта, она, загаситије боје; од овса само она сорта с кунинастим класом; исто тако и од крупника, једна једина сорта. У планинским окрузима, у југозападној Србији, сеје се још и просо и хељда, али у маленим размерима.

Од стрмнина с јесени сеје се у већим размерима једино пшеница; озимца јечма и озимице ражи веома је мало. Озимице пшенице сеје се толико колико и јарице, а што се не сеје и више узрок је у томе, што нашем земљораднику не достаје за њу земље. Ако има угара он ће је посејати тамо, али ако нема угара, он је обично сеје на кукурузишту; но како кукуруз до брања доцне доспева, то кукурузиште може за сејање озимице бити спремно тек ако су јесени лепе и дуже. Сејању озимице смета и установа потеса. Озима жита могу успевати готово свуда где успева и кукуруз. Озима пшеница тешка је 72 до 75 кгр. на хектолитар; у бољим годинама бива и тежа, нарочито у округу Крагујевачкоме и Смедеревском, а просечни род стрмнина на једноме хектару износи

700 килограма. Кроз последњих пет година извозило се пшенице, годишње, просеком: 35,393.830 кгр.

Пшенице и јечма сеје са највише у Шабачкоме, Ваљевском, Београдском, Смедеревском, Пожаревачком, Крагујевачком, Ћуприском, Књажевачком и Нишком округу; ражи у Новим окрузима, за тим у Књажевачкоме и Крушевачком округу; овса у Крушевачком, Чачанском, Ужичком, Црноречком и Ћуприском округу, а крупник у Ужичком, Чачанском, Крушевачком и Топличком.

Стрмна се жита производе више за трговачки промет и поглавито за извоз, а кукуруз се сеје готово искључиво за домаћу потребу. Извоз кукуруза не прелази преко пет милијуна килограма, док стрмнине иду и преко тридесет и седам милиуна.

Кукуруз у «прохи» главна је храна нашему сељаку; прилично га оде на «пурењаке», док је још у млеку, и преко зиме, у «кокице». Осем себе сељак храни кукурузом и стоку а нарочито свиње, а на доста места њиме се зобе и коњи.

Поред жита разних врста сељак у Србији обделава још и друге неке биљке за храну, али нарочиту пажњу поклања производњи пасуља, купуса, лука, бундева, кромпира, лубеница и диња.

Пасуљ је у Србији веома распрострт; ово је вариво нашем сељаку, поред прохе, главна храна преко целе године а особито уз пост. Пасуљ се сеје било за се било уз кукуруз, а једе се у зелен, као боранија, и зрео у зрну; успева пак добро свуда с изузетком баш хладних, за тим подводних и веома мршавих земаља. Сеју се две главне врсте пасуља: пешак или чучавац и вишња или приткаш; има још и трећа једна врста: «рогачица», али је она слабо распрострањена: само у Чачанском, Ужичком и Ћуприском округу. И код чучавца и приткаша

има више сората; оне се разликују по боји, облику и крупноћи зрна.

Површина пасуљем засејана износиће по приближној оцени 10.000 хектара, а просечни му принос на хектару може се узети на 500 килограма у зрну. Највише га се производи у округу Ћуприскоме, Пожаревачком, Ужичком, Рудничком, Подринском, Крагујевачком и Чачанском.

После пасуља купус је најважнија храна нашему народу, нарочито преко зиме, као кисели купус са расолом; има га од три сорте: црвени, бели и модри. Купус се сади свуда по Србији, по селима, и једе се као «сладак купус» или као што рекосмо, као «кисели купус».

Кромпир је, у почетку овога века, у Србији једва и познат био; још око 1830 године сејао се веома мало и то више као реткост него потребе ради; данас пак већ је прилично распрострт, али се не производи ни близу у оној количини, као у западној и средњој Јевропи. Ова биљка не само да код нас још није ушла у фабрикацију, него ни као храна људска није баш особито милована. Кромпира има жутог и беличастог, а највише се сеје у окрузима југозападне Србије, који су веома оскудни земљиштем за жита, за тим у округу Београдском, Рудничком и Крагујевачком.

У Србији се сеје неколико врста лука, али у сељачкоме газдовању находимо само три врсте: црни лук, бели лук и аљму. Црнога лука производи се највише; јер је не само омиљен зачин уз друга јела, него се у недостатку другога присмока сељак и њиме само задовољава. Црни лук сеје се поглавито у низинама, на топлијем земљишту и поред речица. Као и црни тако је исто распрострт и бели лук, али се сеје у прилично мањој количини; овај лук није ни тако велики пробирач земље. Аљма је најмање распрострта; она се највише употреб-

љује док је још зелена, а сеје се само на добро натореној земљи. Црна лука има две сорте: арпацик, који је више колачаст, љући али чвршћи и постојанији, и аршлама, блажија, јајастог облика и мекша.

Паприке има неколико сората, различнога облика, величине и љутине. По селима су најраспрострањеније «туршијаре»: дугачке, узане и тако прозване због тога, што се оне, тамо, једине међу у туршију, да се тако употребе преко зиме. Оне се преко лета веома много троше и зелене, а преко зиме, зреле, осушене и остављене у венцима.

Бундеве се сеју свуда уз кукуруз; и њих има две врсте: беле бундеве и дулеци. У сељачкоме је газдинству готово искључиво распрострт дулек: печен или куван он је преко зиме радо једена људска храна; сировим пак храни се стока.

Диње и лубенице највише су распрострте у Посавини и Подунављу. Има их неколико сората. Међу дињама јако су цењене: цероваче.

И ако у мањим количинама, сељаци сеју још и: сочиво, боб, роткву и цвеклу.

Све ове биљке, које смо до сада а после жита поменули, осем бундева, предмет су и градинарскога ратарства у Србији. Ово ратарство обухвата и многе друге биљке, које још нису нашле уласка у ратарство сељачко или пољоделско. Те су биљке: прази лук, патлиџани модри и црвени, жута репа, паштрнак, першун, целер, хрен, жута репа, бамње, спанаћ, лобода, кељ, келераба, карфијол и неколико врста паприка, поред туршијара. Градинарско ратарство има своје станиште поглавито поред вароши, које својим производима и снабдева, а најаче је развијено око Ниша, Лесковца, Пирота, Врање, Зајечара, Неготина, Чачка, Параћина, Свилаинца, Јагодине, Смедерева и Шапца. Градинарством се код нас не

баве сељаци, већ баштованџије из Бугарске и Македоније, које после неколико година рада са својом тековином иду на вилајет.

Од индустриских биљака у Србији су само: конопља лан и броћ предмет сељачкога ратарства. Конопља се сеје свуда по Србији, али у највише крајева само толико, колико је најпрече за домаћу потребу: свакидање рубље готово свега народа у нашој земљи од конопљана је платна. Но у неким крајевима конопља се производи и за потребу ужарске индустрије па и за извоз; тако, на прилику, у Лесковачкоме пољу и долинама Јабланице, Ветернице, Пусте Реке, у Доњој Топлици, око Врање и у Морави округа Алексиначког и Крушевачког. Конопљом је код нас засејано око 2.000 хектара, а од једнога милијуна укупне произведене количине, на поменуте крајеве долази 800.000 кгр.

Лана или ћетена сеје се одвећ мало, и ако му никакве природне сметње нема; сав се сеје за домаћу потребу, а понајвише у југозападним, граничним окрузима нашим, и у округу Рудничкоме и Крагујевачком.

Са сејањем репице, хмеља и шећерне цвекле чињени су код нас само покушаји.

Од трговинскога биља у Србији је веома важна производња дувана, у толико више, што је она готово сву потрошњу код нас подмиривала. Производња ове биљке узела је код нас веће размере тек од пре 20 година; а сеју се три сорте: крџа, турски дуван и бајиновац. За трговински промет пре монопола производио се дуван поглавито у окрузима: Алексиначкоме, Крушевачком, Врањском, Топличком, Нишком, у околини Краљева у Чачанскоме и око Бајине Баште у Ужичкоме округу. За домаће пак потребе сејао се по свој Србији.

Дуваном је пре завођења монопола дуванског засађивано до три хиљаде хектара, и тако подмиривана домаћа

потреба, али је после монопола, за годину 1886, пријављено само 656.03 хектара, на којима је засађено

Карта распрострањења дувана у 1886 г.

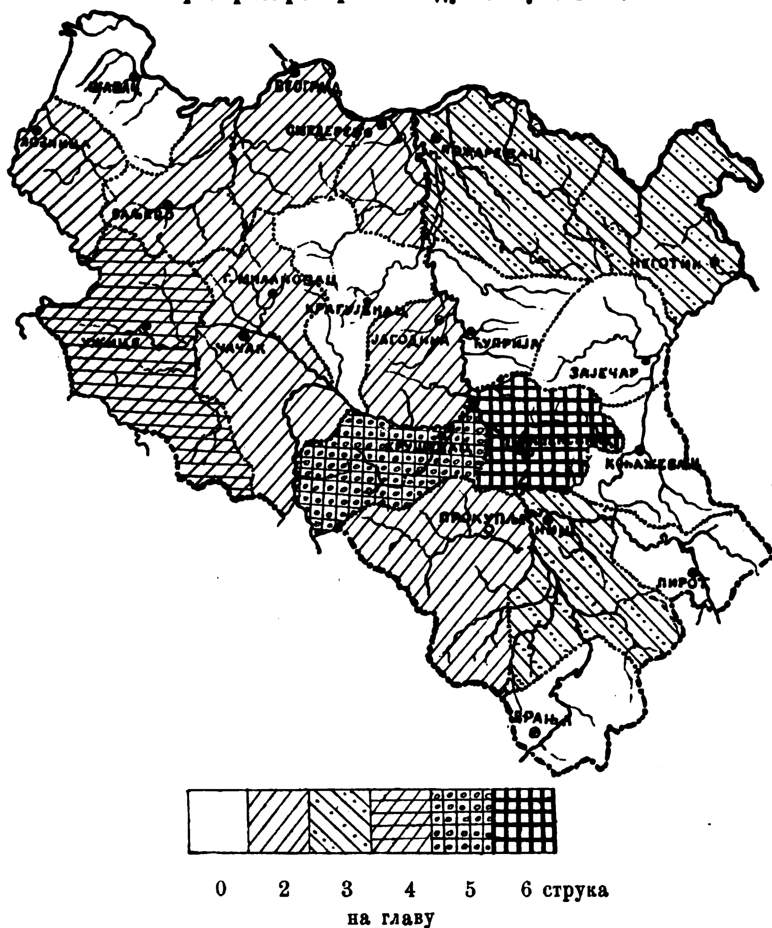

0 2 3 4 5 6 струка
на главу

42,115.290 струкова.[1] Сађење је пак у овој години, по окрузима, било овако распрострто:

[1]) За 1887 г. одобрено је 2474 пријаве, 472.26 хект. и 32.832..000 струкова. Пријавило се пак 4.969 за 2280.53 хект. и за 114.238.100 струка.

Од округа који су још и у 1886 год дуван садили није ове године одобрено никако да га саде окрузима: Београдском, Јагодинском, Рудничком, Смедеревском и Топличком а одобрено је опет новима: Врањском и Црноречком. По цени тежине пријављено је 2.280.000 кгр. а одобрено само 640.000 кгр.

ОКРУГ	СТРУКОВА НА ГЛАВУ	ОКРУГ	СТРУКОВА НА ГЛАВУ
Алексиначки . .	556·30	Подрински	0.08
Београдски . . .	0.40	Пожаревачки . . .	2.49
Ваљевски . . .	0.89	Руднички	0.25
Јагодински . . .	0.50	Смедеревски . . .	0.28
Крајински . . .	1.68	Топлички	0.53
Крушевачки . . .	21.44	Ужички	6.46
Нишки	3.75	Чачански	0.66

б) Винодеље, воћарство

У Србији су природне прилике веома угодне за успевање и јаче распрострањење винове лозе, с тога је се, нарочито последње две деќетине година, знатно ширити почела, и ако се то, на жалост, не може казати и за знање, потребно за подизање винове лозе и негу вина. Српско вино од скора је постало предметом извоза, али више као сировина а не као савршени производ подрумарства нашег; и то за оне крајеве Јевропске, у којима је филоксера винограде опустошила.

Сађење винове лозе врши се код нас на најнесавршенији начин; о преправљању земљишта и о риголовању нема ни помена; тако исто не гледа се ни у колико на одвајање и засебно подизање различних сората, већ се све без разлике мешају, у једноме истом саду. Лоза се подиже на «крљу" као и у свој Средњој Јевропи, али је орезивање неразумно, пошто се сувише грана оставља на род. Па тако се исто неразумно врши и берба: ни тада нема ни помена о издвајању разних сората грожђа, као ни о одбирању зрелога од незрелог, здравога од трулог, него се све то заједно трпа у књук. Најмање се пак знања показује при нези вина о врењу, при претакању и отакању, за тим код судова и удесних места за чу-

вање вина. Нешто напретка у свима овим радњама не може се доиста одрећи, али је ограничен на веома мали број произвођача, и постигнут необичним пожртвовањем и борбом против предрасуда и рђавих навика и обичаја. На прилику, зна се, да је у виноделу најглавније то, да се берба изврши на време, али је то за данас немогућно, пошто бербу одређују општинске власти, и она се мора извршити у одређеноме времену, било грожђе зрело или недозрело, било време лепо или ружно. Чим се берба овако, на врат на нос, сврши, у винограде се пушта стока, која тамо више квара и штете почини, но што и сама вреди.

У Србији се сади више сората лозе, а на име: скадарка, прокупац, зачинак, дињка: крупна и ситна, за тим смедеревка, сланкаменка, грашевива, гак, дренак: бели, модри и црвенкасти и т. д. Од свих ових лоза најраспрострањенија је скадарка; она је главна лоза крајинских винограда а и осталих у Србији осем жупских, прокупачких и нишких. Скадарка даје јако вино, али сама за се не даје му потпуно лепу боју. Уз скадарку свуда иде зачинак али у много мањем пространству. Зачинак даје вину црноме ону лепу боју и одлични вински кус. Прокупца има у чистим садовима у жупским, прокупачким и нишким виноградима; има га и у другим али ретко. Грожђе је од ове лозе чврсто и такође црно, а вино му је тупо и опоро. Од белина смедеревка је најважнија и најчувенија; ње има у чистим, издвојеним садовима само око Смедерева, а по другим крајевима где се сади, измешана је с другом лозом. Ова лоза роди најплеменитијим и за јело најукуснијим грожђем, и у томе обзиру заузима прво место међу сортама из средње Јевропе; па и вино је од ње добро и укусно.

Остале лозе, као: крупна и ситна белина, дињка и т. д. не чине нигде засебне садове нити су распрос-

трађене у јачој мери, те у винодељу за данас нису ни од какве важности.

Винова лоза распрострта је по свој Србији осем у пределима, у којима јој висина распрострањењу смета,

Карта распрострањења винове лозе

До 1 од 1-2 2-4 4-6 6-8 13-38 хектара на □ Км.

али највеће просторије захвата у Тимочкој Крајини, за тим у водопађи Биначке и Велике Мораве, па у Расини, Млави и Подунављу у ужем смислу. Најмање винове лозе

има у округу Ужичкоме, за тим у Подринскоме, Шабачком и Ваљевском. Укупна површина коју виногради у Србији захватају износи 80.336 хектара, а просечна количина вина са једнога хектара достиже петнаест хектолитара.

Сађење лозе распрострто је овако:

ОКРУГ	ХЕКТАРА НА □ Км.	ОКРУГ	ХЕКТАРА НА □ Км.
Алексиначки . . .	4.56	Подрински . . .	0.15
Београдски . . .	2.63	Пожаревачки . .	5.12
Ваљевски	1.52	Руднички	1.27
Врањски	2.12	Смедеревски . . .	6.00
Јагодински . . .	4.08	Топлички	1.47
Књажевачки . . .	6.66	Ужички	0.0007
Крагујевачки . . .	4.09	Црноречки . . .	5.91
Крајински . . .	13.38	Чачански	1.17
Крушевачки . . .	5.59	Шабачки: . . .	1.71
Нишки	7.82	Ћуприски . . .	5.70
Пиротски	6.94		

Свега воћа средње Јевропе има и у Србији, где роди обилато; тако, има: шљива, крушака, јабука, трешања, вишања, ораха, бресака, оскоруша, мушмула и питомог кестена. Овде онде, као предмет вртарства, види се и по који бадем, па чак и смоква. Но од свега овога воћа далеко је најпретежнија шљива, како по њеној количини тако и по економној вредности што је за нашу земљу има. Од свега земљишта што је под воћем шљива сама заузима добре две трећине.

Шљива има више сората, као што су: маџарка, ранка плава и црвенкаста, ранка бела или белошљива и мудаја: но маџарка је једина у великоме сађена а остале су више као реткост. До пре триестину година маџарка је употребљавана готово само за пециво ракије, но од то доба

сушење шљива улазило је све више у обичај, тако, да је неких од последњих година извоз дотеривао до 25,000.000 килограма, а просечна вредност годишњега извоза, за последњих пет година, износила је: 7.107.274 динара. Највећи део шљива и данас се употребљава на пециво ракије. У последње време кува се од њих и пекмез, који је такође постао извозни предмет. Под шљивом је у Србији данас 60.000 хектара; на свакоме хектару има око 250 древета, а просечни је род једног древета око 30 кгр. Шљиве се суше по веома примитивним «пушницама,» начињеним по угледу на Босанске; но овде онде јавља се и по која пушница, начињена по угледу на савршеније, француске.

Највећи шљивари находе се у окрузима: Крагујевачком, Рудничком, Ћуприском, Ваљевском, Шабачком, Ужичком, Чачанском и Београдском. Из ових се округа и извози највећи део сувих шљива. Има шљивара и по другим окрузима, али су тамо мањега пространства, особито у источној Србији, где се шљива троши само на домаће потребе.

После шљиве најраспрострањенија је крушка и за њом јабука; и од једних и од других има више врста, различних по крупноћи, боји, кусу и по времену сазревања; а сазревају, неке пред Петровдан а неке дубоко под јесен. Тако исто и трешања има неколико врста, међу којима је аршлама најкуснија. Бресква и кајсија находе се само по виноградима. Осем шљиве, остало се воће највише за јело употребљује, али се више пута од њега граде и неке посластице, на прилику: пекмез и водњика од крушака, или и само алкохолско пиће, на прилику: јабуковача од јабука, и то у Посавини и доњем Подрињу.

Док су источни и југоисточни крајеви Србије богатији виновом лозом, дотле су западни и југозападни бо-

гатији воћем. Највише врста и најбољега воћа има у Шумадији осем Јагодинскога округа, за тим у водопађи Дрине и Голиске Мораве, и, на послетку, у Топлици, а најмање у Тимочкој Крајини и Браничеву. Ораха има у читавим шумама поред горњега Тимока, горњег Пека, око горњега тока Биначке Мораве и по Дринскоме острвљу; иначе су на ретко по свој Србији распрострти.

За воћарство може се без зазора казати, да је код нас са свим занемарено, поред свих природних погодаба и значајних користи, што их пружа ономе, који воће сади и негује. Шта више, може се чак и то казати, да је воћарство и у назатку, према ранијем свом стању. Оно племенитијега воћа што у нас има, већином су наши стари садили и калемили, угледајући се на своје турске господаре, који су воће веома миловали. Данас пак о подизању новога воћа и неговању старога врло се ретко когод бави. И ако се која воћка како тако и подигне, не уме се неговати, а тешко је сачувати и од рђавих људи.

в) Ливадарство и шумарство

Ако се пољска привреда код нас не може похвалити особитим напретком, онако у опште узета, за ливадарство може се казати да о њему сељак, у свој готово Србији, просто нема појма. То се види већ и по његовој кржавој стоци и на свакоме раду који са стоком ради. Просторије под пашњацима и ливадама огромне су, али оне травом својом једва стижу да и онако јадно исхране стоку у Србији.

Неговање ливада и производња сточне хране на вештачки начин у Србији је изванредна реткост. Детелина се тек овде онде засејавати почиње, свуда се пак сточна храна оставља самој природи. Подизање вештачких ливада наилази на највеће сметње свуда, по што се стока

пушта да тумара слободно, не само с јесени и преко пролећа већ и лети, одмах, чим се ливаде покосе. Од такога несретног обичаја нису поштеђене ни вештачке ливаде, већ ако би се тврдо оградиле. Понајбоље се још природне ливаде могу видети у округу Смедеревскоме, Београдском, Ваљевском, Крагујевачком и Врањском. У Врањскоме се, шта више, и од стоке чувају, па и ђубре и наводњавају; ово последње чине и у Горњем и Средњем Тимоку.

Површина под ливадама износи око 700.000 хектара, а просечни је принос сена од једнога хектара 800 до 1000 килограма. Но осем ливада, по равницама, огромне просторије захватају сувати по планинама, од којих су најпознатији они на Златибору, Чемерну, Копаонику, у планинама око Тимока, под Старом Планином и у планинскоме пределу око Власинскога блата.

*

Док шуме покриваху највећи део површине наше земље, крчење њихово било је стварање поља за земљорадњу, али је већ подавна ова радња прешла у опустошавање, тако, да данас има крајева планинских, који су, обездрвљени, постали камените пустиње, са којих потоци после јаких киша сносе камен и засипају родна поља и равнице. Велике шумске просторије које су се виђале по Србији, данас су, на свима приступачнијим местима ишчезле. Таквих просторија има још у југозападној Србији: у водопађи Дринској, за тим у изворноме пределу Колубаре, Љига, Груже и Чемернице, па у водопађи Моравице (Голиске), Ибра, Расине, Топлице и на послетку, у простору између Мироча и Хомоља. Укупна просторија које под шумом које под земљиштем, на коме само шума

успевати може, рачуна се да захвата 35 до 40% од укупне површине наше земље.

Флора шумска у Србији веома је богата; она има све преставнике средњојевропске шумске флоре, и у колико је испитана, она броји на 220 фела разнога дрвећа и шибља. Од свега пак дрвећа најраспрострањенија је буква: она управо чини основу шумску, по којој су шуме другога дрвећа у већем или мањем пространству размештене; сама пак чини шуме великога пространства на Мирочу, Хомољу, Медведнику, Јабланику, Гучеву, Јелици, Јавору, Копаонику и Старој Планини, и по свим планинама југоисточне Србије. У пределима, у којима се четинари људском руком затиру, њихово место заузима буква; самоникло: она се дакле све јаче распростире. За буквом по распрострањењу долази дуб (храст); он расте обилато по свима равнијим местима и нижим брдима и планинама, а најглавније су му три феле: сладун или граница, цер и лужник. Граница и цер састављају наше најлепше шуме. Граница расте по присојима; њено се дрво најрадије употребљава за грађевине, јер је веома трајашно. Лужник успева најбоље у пљоштама а лужниковина дура најбоље у води и на влази. Церовина се боље цепа и од граничевине али није тако дурашна. Као гориво најбоља је церовина а лужниковина најгора. Жир је најбољи од границе; добра му је и та страна што најраније зри; најлошији је пак од церовине, јер га свиње могу истом онда јести, пошто га мраз опари. Храстова кора употребљује се покаткад и за чињење кожа. Лишће свих фела дуба добар је и здрав брст за стоку, а сасеца се и у лиснике, где је ливада омало. Шишарка је још и данас важан извозни предмет у Шумадији и Посавини.

Четинари (јела, смрча, бор) чине простране шуме само на југозападу Србије и то у Горњем Подрињу, у водопађи Голиске Моравице и Ибра, на Копаонику и су-

седним му планинама. Бор чини веће шуме само по Златибору, Тари и око Студенице. Омањи јелаци и омари находе се још на Високу, под Старом Планином, и у Бељаници (Јеловику), између округа Ћуприског и Црноречког, за тим на Ртњу и Сухој Планини; али су то веома незнатни остаци некадањих пространих јелових и смрчевих шума.

Мечије леске има по шумама округа Пожаревачког, Ћуприског, Топличког и Крајинског, а остало је дрвеће разређено прилично једнако по свима шумама раније поменутога дрвећа, нечинећи нигде засебне шуме.

У окрузима: Чачанскоме, Ужичком, Рудничком, и Књажевачком има доста рујевине: шибља, које је у пређашњим годинама било доста знатан предмет за извоз.

Највећи део шумскога дрвећа потроши се код нас на гориво; далеко мањи део иде на грађу, на брст и лиснике, луч и катран и друге индустриске потребе. Грађа колико толико савршенијега облика израђује се једино од смрче и јеле, и то по неколиким стружницама у Тари планини и у Копаонику и његовим гранама. Из Таре се сноси у сплавовима, Дрином, Савом и Дунавом чак до Градишта, а из Копаоникове подгорине, Моравом и Расинском долином, по свима варошима поред Голиске и Биначке Мораве.

По закону о шумама шуме су у Србији: општенародне, општинске и приватне; највећи пак део шума долази у прву врсту. По томе закону, у општенародној шуми има права сваки у Србији да сече за своју домаћу потребу, и то бесплатно, а ако хоће да сече за спекулацију, онда плаћа неку незнатну таксу. У општинској шуми има права на сечу сваки члан дотичне општине а за своју личну потребу; тако исто има права и на жир. При оваквим одредбама законским, разуме се, да се шума морала затирати, тим пре, што држава ни оно мало надзора што га је себи задржала, није вршила, већ је пустила

својим органима да чине што хоће. У недостатку тога надзора шуме су у нас немилице сечене и нико се на то није освртао, шта ће најпосле од њих бити. Горосеча је у Србији истоветна са грабежи и опустошавањем, које је добило израза и у наопачкоме начелу: «крчевина тековина». Шта више, шума се код нас не упропашћује само крчењем, требљењем, сечењем лисника и т. д. него и паљевином, да би се тако закос на лак начин проширио, или добила земља за орање. Оваким дивљачким радом пропадају у нашим шумама сваке године хиљаде лепо развијених, снажних древета. Тако исто, у пределима планинским, у којима је, преко лета, бачијање у обичају, опет хиљаде најлепших древета упропашћује се, сваке године, скидањем луба за покривање бачија. На послетку и онде, где природа сама тежи да оголеле пределе пошуми, то јој се спречава напуштањем стоке, која неда шуми да се подмлађује, кидајући је тек изниклу или је брстећи по што је мало ојачала. Разуме се, да тамо где се тако ради, не може бити ни помена о неговању, чувању и подизању шума, на начин, какав заслужује овај тако важни део народнога капитала. Затрвене шуме у Србији се људском руком више не подижу; као што рекосмо, и онде, где и сама природа сопственом снагом обнављање покушава, народ јој по незнању и управо суровости смета.

У наше шумарско газдовање још изодавна се увукло једно веома погрешно начело. Место да се тај огромни капитал наше земље разумно експлоатисао; место тога, да му се отворила највећа могућна потрошња уз подизање, тим начином, посечених шума; на место, дакле, да се тај огромни капитал обртао у што краћем, науком о шумарству прописаноме времену, код нас је овладало начело штедње: нека се, што је могућно мање сече, то је била девиза наших шумара. На име тога начела и сам је извоз древета, из Србије, отежан разним формалностима

па чак и извозном царином. Међу тим штедње у самој ствари није било; јер је народ, коме су, по извештају свих стручних шумара, саме власти на руку ишле,[1] најлепше и најприступачније шуме сатро, а нове нигде не подигао. Неуметним експлоатисањем шума ми смо данас дочекали, да се у нашу, са својих шума далеко чувену земљу, дрвена грађа доноси не само Савом и Дунавом из Крањске и Штајарске, него чак из Немачке Дунавом и из Горње Мацарске Тисом. Увози се и само дрво за гориво, из Славоније. Тако је Србији пропао један немерено велики капитал, а од њега нико није користи видео.[2] Народ је наш, вели учена старина, Панчић, радио као права распикућа, која из пуне кесе непрестанце вади а никад ништа у њу не домеће.

г) Сточарство

И ако се Србија са приличним успехом отима да буде земљорадничка земља, опет, у томе погледу, она није толико одмакла да би се могло казати, да је са свим изгубила карактер сточарске земље. Сточарство је у Србији не само веома важна привредна грана, него је још и данас далеко претежнија од земљорадње, баш онако укупно узете; природне пак погодбе, којима наша земља стоји на служби пољопривреднику, такве су, да ће сточарство и у будуће, до послетка, у досадањој важности остати. Још и за последњих шест година, дакле од 1881 до 1886 године, закључно, годишњи извоз ратарских, воћарских и осталих биљних сировина износио је просеком: 14,752.475

[1] Године 1885 оптужено је за горосечу 1983 лица; од ових је осуђено 848, ослобођено 440, а по извештајима полициских власти, поднесеним мин. народне привреде, за 679 дела не зна се шта је било! И ово само па је довољан доказ за бригу наших власти о шумама.

[2] Од толикога капитала, држава је имала у години 1886 само тридесет хиљада динара прихода.

динара, док је извоз стоке и сточних сировина износио: 23,350.936 динара. На жалост, поред свеколике своје вредности, сточарство је код нас на много нижем ступњу напретка и од саме земљорадње. Сточарство се није код нас на бољитак окренуло ни каквоћом ни количином; шта више, може се казати, да су сојеви наше домаће животиње, изузев свињчета, по каквоћи ударили назад. Узрок је томе на првоме месту незнање, које се огледа у нези стоке. Стока се кроз три четвртине године пушта у сампас, да лута по пољима и шумама и да сама себи храну тражи, и онда ту не може бити ни говора о оплемењавању, помоћу одбирања и неговања подмлатка. За тим долазе незгоде од назадне пољопривреде по осталим њеним гранама, па неугодни политичко-економни и трговински односи наше земље, који сметају извозу стоке и на послетку, нестајање кућевне индустрије.

У Србији има свих врста Јевропске домаће стоке, осем ирваса; тако, има: говеда, коња, оваца, коза, свиња, бивола и магараца.

Од све домаће стоке говече је код нас најважније; оно је важан трговачки предмет, даје највећи део белога смока и заклано находи потпуну употребу.

Наше говече припада оној врсти говеда, која је распрострта у југоисточној Јевропи и Малој Азији, познатој под именом Подолске расе. Но наше је говече много ситније од свих сојева који се у Јевропи находе; осем тога недостају му и многе лепе особине, којима се они сојеви одликују. Наш сој говеда расте и сазрева веома споро, слаб је на млеку, гоји се истина доста добро али и пак споро, и месо му није довољно крто, јер му се масни састојци не разређују по месу него се нагомилавају по трбушној марамици. Према крупноћи оно је врло способно за рад и издржљиво у климским променама.

Говеда се држе по својој Србији а најбоља су и најкрупнија у водопађи Колубаре, Љига, Тамнаве, Јасенице и Ресаве; највише их се пак држи у нашим шумским пределима.

Средња тежина одраслога нашег говечета креће се између 250 и 300 килограма, а млечност око 1000 литара. Много већа тежина и јача млечност долазе у изузетке. По доброме путу, добар пар наших волова тегли око хиљаду килограма. Волова, крава телади и бивола извозило се у последње време, годишње, просеком за 5,654.899 динара.

Биволи се држе само у нашим Новим Крајевима и у Неготину: они се употребљују на све на што и говече, али су много снажнији и вуку веће терете.

Овчарство је такође веома важна грана сточарства у Србији, која стоји на тако исто ниском ступњу као и говедарство. Овчарство је почело у последње време и бројно опадати једно с тога што је, као што рекосмо, у нас почела опадати домаћа индустрија а друго, што се ширењем ратарства просторије за држање оваца све више сужавају.

Овце у Србији нису ни од каквога племенитог соја; оне су више мање ситне, а вуна им је проста и груба и за финије тканине неупотребљива; иначе су издржљиве према јаким променама климским, месо им је укусно, гојазне су и прилично млечне: за време муже дају 40 до 50 литара млека. Средња је тежина наше овце између 30 до 35 килограма. Овце наше нису особито важан извозни предмет, али су им коже вазда имале велики извоз. Оваца, овнова и јагањаца, извозило се за последњих шест година (1881—1886) просеком за 820.000 динара.

Овце у Србији могле би се поделити у три главна соја: кривовирски, краљевски или старовлашки и обични сој. Кривовирски је сој средње величине и пократких

ногу. У оваца овога соја обрасле су вуном и глава и ноге чак до испод голени; руно је у њих обилатије и финије и тешко, просечно, два килограма. Вуна је много боља но код других сојева: она је прилично и кудрава. Средиште је кривовирскоме соју у пределу око Кривога Вира, а шири се даље по окрузима: Ћуприскоме, Алексиначком, Пиротском, Књажевачком и Црноречком. Краљевски је сој највиши на ногама, а одликује се од других крупноћом и великом гојазношћу; руно им је лакше но у осталих оваца, а доњи им је део трбуха голишаст. Овај је сој распрострт у Подрињу, у пределима Голиске Моравице и Ибра. Обични сој држи средину између кривовирскога и краљевског.

Овца се мање више гаји свуда по Србији, али је по равницама сведена на најмању меру, док се по планинским крајевима находи у врло великом броју; најраспрострањенија је пак у Подрињу, у водопађи Моравице Голиске, у Хомољу, у водопађи Тимочкој и Новим Крајевима.

Највећи део вуне наших оваца потроши се у самој земљи, домаћом индустријом а за потребу кућевне чељади; у извозу пак учествује само незнатним својим делом.

У Србији има прилично и коза, али оне нису ни близу тако распрострањене као овца; оне се држе само у планинским крајевима, у онима, дакле, које смо мало час поменули као предео најачег распрострањења оваца. Као ни овца тако исто ни коза наша није ни од каквога племенитијег соја; и она је прилично млечна а козина служи за ткање покроваца и тканина, од којих се граде вреће, зобнице, бисази и још погдешто; осем тога врло је гојазна, и угојени јарчеви као и овнови прилично се извозе у земље, у нашем суседству, под Турском; годишње их се извози у последње време, просеком, за 150.000 динара.

Млеко и млечни производи, сир, скоруп, масло топљено и свеже служе готово искључиво за подмирење

кућне потребе, а само незнатном количином улазе у трговачки промет. Млеко се износи на продају по варошима, за потребе њихова становништва, али се оно тамо ретко доноси и из најближих села, већ је добивено од варошке стоке. Остали млечни производи износе се, у повећој мери, на трг, само из наших Нових Крајева, за тим из Тимочке водопађе и из Чачанскога, Крушевачког и Ужичког округа. Извоз је ових производа незнатан: око 40.000 динара годишње.

Лој се троши у самој земљи на свеће и сапун а прилично се и извози. У трговину улази и нешто суха меса; највише је пак на гласу оно из Ужичког округа, и познато је трговини под именом «ужичких пршута.»

Свињче је најглавнији извозни предмет што га наше сточарство даје, и Србија се може похвалити добрим сојем једино у ове животиње, познатим «шумадиским сојем». Овај се сој одликује кратком њушком, клемпавим ушима, сниским ногама, подугачким телом, правим леђима и питомошћу; брижљиво пак однегован достиже крупноћу културних сојева свињских. Осем тога што је овај сој издржљив у променама климским, он се одликује и јаком гојазношћу. С тога, ма да доста споро расте и да му крмача праси ретко преко шест прасади, овај се сој шири све више и потискује остале лошије сојеве: чопори свиња састављени данас било у Јасеници или Лепеници, било у Млави, Пеку или Ресави, било у Колубари или Мачви не показују приметних разлика. Тежина одраслога свињчета креће се испод 200 кгр. Шумадискоме је соју средиште у водопађи Јасенице.

Са изузетком високих, планинских и каменитих предела свињче се мање више гаји свуда по Србији, али му се главно и најаче распрострањење находи у појасу храстова дрвета. Највише и најбољих свиња има у Шумадији и Посавини, за тим у Млави, Пеку и Ресави; тамо се нај-

разумније и гаје, а најмање их је у Ужичкоме, Пиротском и Врањском округу.

Свиње се троше веома много у самој земљи. Нема готово куће у Србији која би била без свињске зимнице: суха меса, масти и сланине. Печено је прасе, нарочито преко зиме, најслађа посластица код нас. Извоз свиња из Србије представља већу вредност од извоза све остале стоке, укупно узете: за време од 1881 до 1885 године, износио је годишње, просеком, 11,859.700 динара.

Природне прилике за произвођење коња веома су код нас угодне; тако исто и домаћи сој коња способан је за поправку, али је и пак ова грана нашега сточарства најслабија, не само по каквоћи него и по количини јер није у стању подмирити ни потребе у земљи, а на извоз од вредности није ни мислити. Сој наших коња води порекло своје од јако распрострте источне расе коњске, али је се у току векова а услед недовољне а често и никакве неге изродио и толико закржавео, да је ситнији не само од сојева који се подижу у западној Јевропи него и од оних на истоку. Но остатак источне крви познаје се код нашега коња по правилним и лепим облицима тела му и по томе, што је веома издржљив, питом и поучљив. Средња висина наших коња креће се између 130 и 148 см.

Зарад поправке домаћега соја коња установљена је код нас државна ергела још 1852 године; али ова установа, неразумно уређена још у почетку своме, а још неразумније управљана и до данашњега дана, на поправку коњскога соја није имала ни кроз тако дуго време никаква утицаја, ма да је прогутала огромне суме новаца.

Коњ се код нас употребљује поглавито за јахање, али се употребљује и за ношење терета и вучење кола и терета. Осем у оним крајевима где је коњ поглавита теглећа стока, он се употребљује за ношење терета по

свој осталој Србији али највише у југозападној, где су путови лоши због планинскога и codeкршевитог земљишта. За теглење употребљује се по свима већим равницама а нарочито у Мачви, Стигу и Доњој Морави. Употреба коња у ратарству крајња је реткост.

Најбољих коња у Србији има у Колубари, Јасеници Лепеници и у околини Зајечара, где су нарочито чувени коњи из Великог Извора. Извоз коња од 1881 до 1885 износио је годишње, просеком: 909.581 динар.

Магарци се држе готово само у Новим Крајевима.

По попису стоке, који је учињен у Србији године 1868, било је тада у нашој земљи:

Говеда . , ...	963.850
Оваца	3,480.500
Коза	586.580
Свиња, ...	1,869.000
Коња	159.850

Године 1887 по приближној оцени има у Србији:

Говеда	1,100.000
Свиња	2,150.000
Коња	196.000

Овцама пак и козама број се није осетно изменуо.

д) Гајење других животиња

Од пернате домаће животиње у Србији има највише кокошију и за тим ћурака; гуске и патке гаје се само покрај већих вода, поред бара и по варошима; голубови пак готово само по варошима. Ни једна од ових врста не припада никаквом одличнијем соју.

Храњење свилене бубе у Србији је доста слабо распрострто; она се храни и данас, готово искључиво, само у окрузима поред Велике Мораве, и нешто у Новим Кра-

јевима. Од разних раса свилене бубе најаче је распрострта солунска или балканска, но има нешто и талијанске расе а у последње време унесена је и јапанска.

Између 1860 и 1870 године, када некаква заразна болест затираше грдно свилену бубу по Италији и Францеској, храњење бубе почело се по Србији ширити тако јако, да је у то време произвођено годишње и по 150.000 килограма мехурака, и готово све извожено које у мехурцима које у семену. Но у данашње време производ годишњи једва достиже до 20.000 кгр. па и то понајвише за домаћу потребу. Некада је се држава наша веома живо старала око унапређења свилодеља, што сведоче државне дударе у Пожаревцу и Ћуприји; данас пак она се о томе не брине ни мало.

Пчеларство је код нас далеко распрострањеније од свилодеља, али је и оно у опадању. Пчела, која се код нас држи, позната је у пчеларству под именом «крањске пчеле» (Apis carnica); она је по својим особинама и начину живљења најсроднија италијанској или жућкастој пчели: није зла, прилежна је у прибирању хране и има само ту лошу страну, што изводи сувише трутова.

Пчела се код нас држи у обичним, купастим и високим кошницама оплетеним од дивље лозе и улепљеним балегом. Из оваких простих кошница немогућно је извадити саће док се пчела не убије. Кошнице новијих, разумнијих система почеле су се уводити тек од скора, али се слабо распростиру, и за данас су ограничене готово само на вароши, у којима овде онде има љубитеља пчеларства.

У Србији се рачуна да има 150.000 кошница пчела; њих има у мањем броју свуда али у повећем находе се једино у југозападноме крају наше земље; у Подрињу, око Моравице, Ибра, Расине и, за тим, око Горњега Тимока. Последњих година извоз меда и воска кретао

се вредношћу око 20.000 динара; остало се све потроши у самој земљи.

У таблици што сад иде износимо средње цене главнијих земаљских производа, у току времена од године 1880 до 1886 закључно. На крају ове таблице имају и просечне цене надницама, у главнијим ратарским пословима, опет у истоме низу година.

ПРОИЗВОДИ	ДИН.	ПАРА	ПРОИЗВОДИ И НАДНИЦЕ		ПАРА
Пшеница · · · 100 кила	16	20	1 коњ · · · · · · · · ·	133	65
Кукуруз · · · · » »	11	99	1 во око 160 кила · ·	134	53
Раж · · · · · » »	11	45	1 крава око 100 кила	80	27
Крупник · · · · » »	9	72	1 свињче око 40 кила	28	93
Јечам · · · · · » »	10	89	1 овца без јагњета ·	8	54
Овас · · · · » »	9	86	1 ован · · · · · · ·	10	32
Пасуљ · · · · » »	21	67	1 коза без јарета · ·	7	97
Кромпир · · · » »	11	95	1 кошница (с родом)	11	30
Вино · · · · · » »	23	29	1 пар кожа воловских	54	99
Шљивовица 8° · » »	31	01	1 » » крављих ·	37	91
Комовица 12° · » »	47	16	1 » » свињских ·	7	87
Шљива · · · · » »	32	59	1 » » овчијих ·	4	00
Масло · · · · » »	125	65	1 » » јагњећих	3	37
Скоруп (кајмак) » »	107	83	1 » » козијих ·	4	83
Лој · · · · · » »	78	74	1 » » јарећих ·	4	18
Мед · · · · · » »	78	52	1 кила црна лука · ·	0	19
Восак · · · · · » »	356	49	1 » бела » · ·	0	39
Сено · · · · · » »	5	73	1 » конопље · · ·	0	77
Вуна · · · · · » »	225	23	1 » дувана (српског)	1	81
Шишарка · · · » »	19	27	1 надница копача · ·	1	69
Катран · · · · » »	34	04	1 » косача · · ·	2	58
Креч · · · · · » »	8	93	1 » орача са 4 вола	7	97

* * *

Међу свима гранама прапроизводње, под којом се разуме онај део материјалне делателности народне, што се бави о производњи сировина, пољопривреда је најважнија: она је готово у свима државама главни привредни извор становништва; она, производећи најнеопходније потребнице за живот, производи и највеће количине, које у исто доба преставља ју и највећу вредност, и пружају пољопривреднику безбедни опстанак. Куд и камо мора

пољопривреда бити од важности у Србији, по што од ње живи готово искључиво девет десетина од свега народа у њој. Па и пак, и из овога кратког нацрта нашега пољопривредног газдинства, види се веома јасно његово неразвијено и назадно стање, и опажа се, да се није у напред много померило, према ступњу, на коме је било у наших предака.

За напредак пољопривреднога газдинства једне земље нису довољне само угодне природне прилике, које у њој владају; за то су потребна и јако развијена саобраћајна средства, приступачни тргови, разумно газдовање и, нарочито, паметно пољопривредно законодавство, које је у сва времена било камен темељац и најважнији елеменат свакога државног бића.

Да се ратарство унапреди, о томе се код нас од стране државе почело веома рано старати. Још године 1836, посред неугодних политичких прилика онога времена, стигао је кнез Милош да изда наредбу о сејању пшенице и осталих жита па и о сејању кромпира. Да се и шумама још у оно време поклањала пажња, види се по томе, што су исте године постављени и нарочити шумари а године 1837, на место њихово, државни економи. У току времена издавата је још по која наредба и по који закон, али кад се прегледа све што је до данас по овоме урађено, види се само то, да је наше пољопривредно законодавство веома назадно и управо бедно. Да су се наши потоњи учени државници угледали на овога, истина неписменог, али великога и женијалног сељака, земља би наша у току пола века, што је протекло после оне прве пољопривредне наредбе, морала бити дивна градина, пуна вредних руку, у којој би из свакога кутића само благостање вирило. Али и за педесет година после првих трагова озбиљне бриге о нашем народном, пољопривредном газдинству, ми нисмо, слободно се може казати, учи-

нили ништа од онога, што би се с правом могло очекивати и од иоле развијеније, модерне државе; ми не само немамо савременога, систематичног, пољопривредног законодавства, него нисмо стекли ни једне честите пољопривредне школе, нити у опште каквих било разумно уређених установа, којима би се пољопривредно знање у народу подизало, или којима би се старало о разним потребама пољопривредника. Оно што од тога имамо, то су само, више мање неспретни покушаји, које су извршили наши собњи пољопривредници. Српски државници и «учени пољопривредници,» у току последњих тридесет година, учинили су три покушаја са пољопривредним школама, али још нису били у стању да «измисле» онаку, каква је баш нашем сељаку од потребе. О специјалним пак школама за винодеље, воћарство, млекарство и т. д., за тим о угледним добрима, о опитним пољима, о јавној, усменој и разумевању нашега неписменог пољопривредника приступачној поуци, нема ни помена.

Пољопривреднику нашем не само да не достаје знања него нема ни сигурности, да ће и оно што је, како тако, израдио, пожњети. И данас још, ко у Србији хоће да обезбеди себи жетву или бербу, мора њиву, ливаду, виноград и т. д. оградити палисадом. Иначе, рад и усев пропадају од поника па док не стигну до руке, често и у самим камарама. Потрице, које се стоком у сампас пуштеном чине, множе се из дана у дан, и око тога се издангуби грдно, баш у данима када се пољски радови најаче сустижу. Преко целога лета врви народ око судница да се суди због потрица. Очајна запевка оних неколиких, практичних, рационалних пољопривредника, који траже да се «потес» укине, остала је и до данас несаслушана, а власти, које би овоме злу бар колико толико и према данашњим уређењима доскочити могле, ни најмање бриге не воде. Пољопривредник нема код нас законске заштите. Осем тога,

земљоделац је код нас презадужен, јер нема уређенога тежачког кредита, а од непогоде времена и других беда род му није ни чим обезбеђен, ни од огња, ни од града ни од поплаве,[1] те често поједини предели страдају и од глади. На послетку, од стране државе није до сад готово никад било ни тренутнога бар постицаја на усавршавање и предузимљивост, било приређивањем изложаба и издавањем награда, било ма на који други начин. Оно, што је некада у овоме погледу покушавано, у брзо се заборавило, као и на много што шта друго, што је у нас само при почетку остало. Огромна дакле и неписмена маса нашега народа, далеко најпретежнији извор пореске снаге у нашој држави, наше сеоско становништво, остављено је само себи. За то Србија и јесте сиромашна земља, и ако је природом самом, доиста, са сваке стране веома раскошно опремљена, тако, да би могла бити једна од најбогатијих и најсрећнијих земаља.

Јов. Хаџи Васиљевић

[1] Штета учињена у Србији поплавом године 1874 изнела је на 12,200.000 динара. Међу тим такве поплаве нису ретке; њих је било и раније; да поменемо само оне од године 1864 и 1869, а било их је до данас неколико и после 1874 године.

ЛОВ

акона о лову, којим би сви односи ове привредне гране били обухваћени, у Србији нема, већ имају само нека законска наређења, по којима је лов на јелене, дивикозе и срне забрањен, а лов на зечеве само од почетка Марта до конца Јуна. Но и ова законска наређења имају код нас исту вредност као и закон о шумама; на њих се не осврће нико, те се по томе може казати да је лов у Србији потпуно слободан и по месту и по времену. Дивикозе и јелени данас су постали највећа реткост. Од дивикоза биће по која још у Тари планини и донекле по планинама даље низ Дрину, а од јелена какав редак примерак у шумскоме пределу између Мироча и Хомоља. Срна има још по свима планинама, по којима се шума иоле боље одржала, али се и она, немилице сатирана, нагло проређује. Од све дивљачи најчешћи су предмет лова зец и лисица; али како ни лов на ове животиње нема никаке особито велике привредне важности, лов на остале животиње као на курјаке, медведе, дивље вепрове, творове, веверице и т. д. још је

од незнатније вредности. Прошла су већ подавна времена, кад сељак није смео изаћи на кутња врата без пушке за појасом или о рамену, бојећи се да се не сретне са каком звери.

Осем једнога законског наређења, којим се забрањује лов рибе тровањем и динамитом, ни о риболову нема никаква нарочита закона, којим би се одредио начин лова и доба године, у које се која врста рибе ловити може. Вештачких рибњака у Србији нема и лов се простире само на реке, како пограничне тако и оне у унутрашњости земље. Риболов по рекама у унутрашњости данас је од незнатне привредне вредности, по што се, неразложним риболовом, количина рибе у њима знатно смањила; оне забране, којима се смерало обуставити пљачкање наших река, остале су мртво слово на хартији: тровање рибе и убијање динамитом траје и данас, често и пред очима самих надзорних власти, а можда, понекад, баш и за сам њихов рачун. Од приличне је вредности риболов на Сави, али велику вредност има тек на Дунаву, где се риба лови у велико, нарочитим људима од заната а са приличним и капиталом. У вировима од Голупца па до Текије доста велику вредност преставља добит од лова моруне и јесетре, не само од меса ове крупне рибе већ и од ајвара, који се из њих вади, свуда по Србији разноси па и на страну извози.

РУДАРСТВО

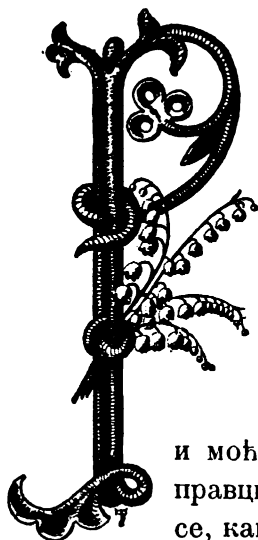

Рудно благо у нашој краљевини још није толико испитано, да би се о њему на ситно и с поуздањем говорити могло. Пронађен је истина велики број руда, али ни једној и нигде није испитана и моћност, т. ј. јачина простирања у свима правцима. Па и пак, и по ономе само, што се, како тако зна о рудноме благу наше отаџбине, може се без претеривања рећи, да је она, како разноликошћу тако и количином, не само у опште корисних руда, него и оних драгоцених, једна од најбогатијих земаља у Јевропи, а можда баш и најбогатија.

У овом одељку наше књиге, ми ћемо најпре прегледати простирање металних руда. Ове су руде растурене по свој Србији; оне се јављају скоро у свима геологиским добима, изузимајући најновије периоде терцијарне формације; тако се исто находе и у свима скоро стенама. Но и пак ако узмемо на ум оно све, што се о распростирању руда у Србији за данас зна, и ако у томе не узгледамо на ситније предмете и појаве рудне, видећемо,

да су се у нас све руде прикупиле у пет рудних области, којима смо дали ова имена: копаоничка, шумадиска, подринска, кучевска и запланињска рудна област. У старо време, у свима су овим областима руде биле и познате и вађене; то су чинили, у колико се зна, најпре Римљани а после њих и Срби, за време самосталнога свог државног живота; доцније још копали су их и Турци и Аустријанци. Данас пак руде се копају само у некима од ових области, о чему ћемо говорити на крају ове главе.

Пре но што пређемо на опис самих рудних области, биће на месту да кажемо, каквих метала у опште у Србији има. На првоме ћемо месту поменути злато; оно се понајчешће јавља као пратилац других руда у разним једињењима, а има га и у сувоме стању у многим речицама. Има, за тим, сребра, живе, арсена, антимона, мангана, молибдена, а у мањим количинама и никла и кобалта. Разноврсне руде, у којима се ови метали находе, распрострте су, већином, по свима рудним областима Србије, осем живе, која је за сад нађена само у рудничкој рудној области, а под Авалом. Тако је исто и молибден нађен само у кучевској рудној области, под Дели-Јованом.

Од свих ових руда најаче је распрострта оловно-сребрна руда: ње има у свима областима. Олово помешано са сребром чини, тако рећи, основу свега рудног земљишта у Србији. Остале су руде и метали, по овој оловно-сребрној основи, растурени у мања или већа острва. За оловом и сребром, по количини самосталних рудишта, долази бакар, по том антимон, па гвожђе, и онда остали метали.

Копаоничка област обухвата Копаоник са гранама, које се од њега разилазе: по богаству у рудноме благу, ова је област међу осталим најзнатнија. Главни правац Копаоника, ове велике планине, иде без мало са севера на југ, у дужини око педесет километара, а састоји се из исконских шкриљаца, трахита и серпентина. Копаоник

са својим подгорјем приказује се данас оку путниковом као пространа планинска пустиња, обрасла густом шумом а по великим височима суватима, и веома ретко насељена. Али огромне гомиле од троскве[1] и ископане руде, које се виде тамо на све стране, за тим опале ширине и правци, па остаци самокова, развалине цркава и варошких насеобина, и на послетку различне гатке о прошлости овога краја, које по народу иду од уста до уста, свуда по Копаониковоме подгорју, казују и сувише јасно, да тамо није свагда тако пусто било као данас, већ да је некада и овуда силно куцала жица бујнога и веома радног живота.

Према ушћу Студенице, недалеко од десне обале Ибарске, налази се село Плана. У близини овога села виде се трагови јаке рударске радње, зароњена окна и грдне хрпе од троскве. Тамо се копаше сребрна руда, измешана са оловном, а у близини, код Рудњана, виде се развалине од ливница гвожђа. У средњем веку Плана бејаше веома знатно место; у њој поред Саса борављаше и јака дубровачка насеобина, која вођаше живу трговину са Рудником, Сребрницом, Крушевцем, Трговиштем — Новим Пазаром — и Трепчом; у њој сеђаше и дубровачки консуо а имађаше и једну католичку цркву.

Источно од Плане лежи село Ковачи, у коме се Дубровчани, такође, овда онда задржаваху. Североисточно од Копаоника, у долини Влајковске реке и оних, које се у њу стачу, за тим више Бруса и у околини Брзећа, Ливађа и Грашевца, села у долини Грашевачке реке, протеже се низ грдних гомила троскве, у дужини од двадесет километара, казујући огромне размере некадање тамошње среброкопње. Ту, у близини развалина пропале рударске вароши, која се зваше Ливада, налази се и данас село Ливађе.

[1] Српска реч за згуру или згору; ове су обе речи начињене од талијанске речи: scoria.

На јужној страни Копаоника, у горњој Топлици, налази се село Копорићи, у почетку XV века седиште дубровачко-саске насеобине, са једном католичком црквом.

У овој рударској области нахођаху се поред многих других још и ове знамените рударске и трговачке вароши: Трепча, Брвеник, чувено Ново Брдо, Јањево; оне истина леже изван данашњих граница наше краљевине, али их ми зарад потпуније слике овога краја и пак овде помињемо.

У данашње време Копаоник је у нас најмање испитана рудна област; али, судећи по траговима некадање јако развијене рударске радње, коју раније поменусмо, па и по историским сведочанствима, може се слободно рећи, да је ово рудним благом најбогатији крај наше отаџбине. Данас се зна само то као извесно, да тамо има гвожђа, олова, сребра и злата.

Шумадиска рудна област обухвата Рудничку планину са свима гранама, које се од ње разилазе. И ова област има веома богату историју. Најпре Римљани, за тим, за време српско, од XII века па до коначне најезде Турака, Саси и Дубровчани, и на послетку Турци и Аустријанци, сви су по њој редом поостављали трагове свога рада и живљења, вадећи олово и сребро из њених рудника. И као што је у висинскоме погледу сам Рудник најважнија тачка целе Шумадије, тако је исто и у погледу рудноме.

Најзнатнији рудници шумадиске рудне области находе се баш на подножју двоврхога Штурца, на југоисточној му страни. Ту су још Римљани копали руде, а траг им казују остаци храма њихова, посвећенога «мајци земљи», и у неко време обновљенога царем, Септимијем Севером.

На северној страни Штурца, на извору Јасенице, находе се још прилично одржане зидине четвространога градића, са округлим му кулама на рогљевима; око њега

се беше обавила варошица, у којој Турци живљаху све до почетка Карађорђеве буне.

На јужноме подножју Штурца, на изворима Деспотовице, налазе се трагови велике рударске вароши, у којој стално борављаше дубровачка насеобина. У тој је вароши Деспот Ђурђе ковао новце; тамо је он почешће свраћао и задржавао се, што су учинили и синови му, после његове смрти.

Како густа несељеност у Руднику и околини му некада бијаше, и какав бујни живот рударски тамо владаше, казују многобројне ширине, из којих данас истичу поточићи; за тим оровени правци, огромне хрпе од троскве, остаци топионица и на послетку, развалине многих, католичких и православних цркава. То све казују нам и приче и гатке, које се чују у народу тога краја и дан дањи. Но данас је и тамо пустиња, у којој, по густим шумама, вуци своју песму вију.

Као што су Римљани и по њима Срби, у старо време српске државе, развијали рударску радњу у Руднику у онако огромним размерима, тако су је исто и у таким истим размерима Аустријанци развили око Авале и Космаја, у првој половини прошлога века, за време њихове окупације. Негде ближе Београду, вадили су олово у почетку овога века, опет Срби, за оно кратко време трајања прве буне. Тамо су свуда истина и Римљани радили, али је радња Аустријанаца у томе пределу и по начину и по размеру била огромна, и у то време наинтензивнија у целој Јевопи. Све долине и јаруге, које од Авале силазе, пуне су троскве. У Бабама, за тим у Парцанима, Стојнику и Губеревцу, где је троскве највише, она је премерена и има је на десет милијуна метарских цената! У овоме рударском пределу налазе се небројена окна. Неколика од њих, заровена у току једног и по века, откопана су у најновије време, па се видело, да

су врло брижљиво израђена, тако, да се ни по распореду ни по солидности израде не разликују од данашњих.[1]

Главна рудна жица рудничке рудне области пружа се од Рудника у главноме на север, познатим већ ланцем планинским, у коме се висе: Венчац, Букуља, Космај и Авала. Целим овим венцем главна је руда оловно-сребрна. У Руднику има, осем тога, и руде бакарне и златне. и ако не тако чисте и богате. У Венчацу, мимо оне главне руде има и необично чисте гвоздене руде. У Авали има и живе; гвожђе пак допире чак до Топчидера.

Све ове руде излазе често и на саму површину, и рађене су у пређашња времена целом дужином овога ланца. Минералогиски састав рудишта главне руде у овој области веома је различит. Оловне су руде праћене кварцом, пиритом гвожђа, халкопиритом и цинком и то тако, да понегде има свих ових пратилаца, а понегде само пирита и производа његовога растварања. У свима до сад испитаним оловним рудама има и сребра, и толико, да се рачунају у богате сребрне руде. До сад није нађена ни једна оловна руда која би имала сребра мање од 0·2%, а има их, које носе сребра и до 0·5%. Како је ова руда богата и оловом и сребром може се ценити већ по томе, што чак и у оној силној троскви, за коју рекосмо да се налази између Парцана и Губереваца, има још толико од оба метала, да би се рад око ње рентирао. У овој је троскви још 5·5% олова и 0·0037% сребра, што чини око 571.000 метар цената олова и 37.000 кгр. сребра, дакле вредност од 26,000.000 динара.

[1] Поглед по овим окнима у Парцану и Бабама веома је занимљив; изгледају као да су их радници пре неколико тренутака напустили, и то усред највећег рада. У њима има још руде чекићем одваљене и неизнесене, па тако и свакојаких алата. Осем великога броја чекића, секира и пијукова, нађене су у једноме руднику и тестере. По свој прилици рудари су се морали хитно разбећи, чувши за какав изненадни напад од стране Турака.

Подринска рудна област обухвата у главноме Подрински округ, за тим планине око Ваљева, које са његовима у непосредној вези стоје, и на послетку један део Ужичког округа. Од Шабачке пак стране граничи је Цер, у коме се јављају богатије оловне и сребрне руде и где је такође некада рударство рађено. Ова област везује се преко Сувобора са шумадиском области.

Подринска рудна област веома је богата рудним благом. Од Лознице па до Таре планине и од Лешнице па до Сувобора протежу се рудне жице олова, сребра и злата, а на местима и гвожђа, арсена, цинка и бакра. Од Борине пак па преко Костајника, простире се готово све до Ваљева ванредно моћна и богата жица антимонске руде; на доста места она искаче и на саму површину. Ову антимонску жицу прати с леве стране цинак, олово и сребро, а с десне стране бакар, који највећу моћност достиже баш у околини Ваљева, где и сам на површину изилази.

У подринској рудној области руде се јављају у трахиту, порфиру, кречњаку, обичноме и лискуновом шкриљцу, кварциту а и на додиру свих ових стена.

Оловно-сребрне руде имају најразноврснијих пратилаца, међу којима, поред пирита гвожђа, кварца и цинка има још и арсена и швершпата. Повише ових пратилаца има заступљено само у неким рудиштима, но обично их се јавља тек по један или два, а понајчешће пирит гвожђа и производи његова растварања. Оловно-сребрне руде имају сребра најмање 0.25%, а понекад и 0.55%: после кучаинских, дакле, оне су сребром најбогатије руде у Србији. По количини сребра, у подринској рудној области, на првоме месту стоје руде у Доњој Трешњици и Селанцу.

Антимонска рудишта простиру се од Борине до Ваљева, средином ове рудне области. Руде ових рудишта

избиле су већином на површину, и у великим масама; стари их нису вадили, јер нису знали употребу антимона.

Самосталних цинкових рудишта има у изобиљу у Влашићу, нарочито у селу Завлаци. Велике, неправилне масе цинкове руде имају 8 до 50% цинка. Руде су већином оксидне и давале би изврсан метал.

Целокупно Доње Подриње испросецано је старим путовима, данас зараслим у бучје и дубље, али који су некада служили готово искључиво рударским циљевима. Куд се пажљиви човек само окрене, спазиће остатке и развалине кула и градића, у којима су без сумње живели господари или закупници мајдана. Свуда, како у равни тако и по највишим височима, расејана су стара гробља, која нам множином својом и сама причају некадању густу насељеност овога краја, а сликама — два чекића укрштена — на гробовима изрезаним, још и то, да је тадање подринско становништво било поглавито рударско.

У овој су области од старине знатна два рударска места: Зајеча и Крупањ; у њима беху јаке насеобине Саса, Дубровчана и Млечића. Зајеча је данас село; она се находи под Гучевом, на источној му страни, недалеко од манастира Троноше. Јужно од села издиже се брег Костајник, пун испропадалих, старих окана, у којима су заостали трагови веома јаке радње на сребру, а на самоме брегу још стоје развалине од замка, који се и сам «Костајник» зваше. Ту где је данас село Зајеча, постојала је варош Зајеча, која се помиње у XV веку; и у њој становаше дубровачка насеобина, којом управљаше нарочити управитељ (comes), у име деспота Ђурђа. Крупањ се находи за петнаестину километара на југоисток од Зајече, под планином Јагодњом, а помиње се у почетку XV века, као боравиште дубровачких трговаца; данас је варошица, а у околини му се и сад вади олово.

У време старе српске државе Крупањ је био средиште гвоздене индустрије. Ту су били највећи самокови и топионице. Један део данашње вароши лежи на самој троскви. Стари јазови, који су водили воду на самокове и топионичке мехове, воде и данас воду на неколике крупањске воденице. При великим пак бујицама, реке тамошње износе на видик темеље старих радионица. Пре неколико година нађени су у Крупњу и темељи једне католичке цркве.

Предео Подриња између Горње и Доње Трешњице обухватао је, у наше старо време, најачу радњу на олову и сребру. Средишта пак те радње били су: Селанац, Велика Река и Црнча. Сва су рудишта овога краја подухваћена небројеним поткопима; низа све тамошње реке виде се трагови самокова и топионица и насеобина рударских. Овуда је већином рађено на сребру, али је било неколико рудника, у којима је рађено само на олову, које је са мекоте и чистоте вазда јако било тражено. Поред неколиких гвоздених рудишта у другим рудним областима и ова се рудишта могу похвалити тиме, што се рударска радња у њима ни по пропасти српске државе није прекидала.

Кучевска област обухвата онај склоп планински, у коме су данас рудници Кучајна и Мајданпек. Тамошње су планине по облику и по геологиском саставу продужење Банатских и Сибињских Карпата. Дунавска их је клисура истина проломила и раздвојила, али оне исте рудне жице, које постоје на оној страни Дунава, јављају се најобилатије и на нашој страни, у Кучевској рудној области, где су обделоване и у најстарије време. Средиште је рударске радње у овој области у водопађи средњега и горњег Пека.

У Кучајни има олова, сребра и злата, а у Мајданпеку олова, гвожђа, бакра (од 8.12% до 20% чистог метала),

сребра и злата. Жице свих ових руда иду чак до Црнога Врха (хомољског), а можда и даље, јер су златоносне све реке и потоци, који силазе са тамошњих планина.

Кучаинске су руде златом и сребром најбогатије руде у Србији: у њима има сребра и до 0.75% а злата и до 0.07%.

Римљани, који су и сами за овамошње руднике знали и у њима руде копали, имали су у овоме крају варош: Guduscum. Она се находила на Пеку, одмах више данашње варошице Кучева, у равници. По свој прилици, на истоме месту находило се и старо српско Кучево, од кога је и цео овај крај добио име. Темељи ове вароши данас се, истина, једва распознају, јер су урасли у траву и грмље, али је се она држала и јако чувена била, због трговине са сребром, све до најезде турске. Сами рудници находе се у непосредној близини и старога и новог Кучева, за неколико километара на југозапад, више села Кучајне.

Средином XIV века помиње се у Кучеву место Железник. По најновијим испитивањима оно се нахођаше на потоку Железнику, који се стиче у Пек с десне стране, а на средини, између данашњих варошица: Кучева и Мајданпека. И тамо се копаше олово и сребро, а у вароши самој живљаше дубровачка насеобина.

О старој српској радњи у кучаинским рудницима знамо само толико, да је морала бити веома јака: поситније пак не знамо ништа. Далеко смо јаче обавештени о радњи коју су Аустријанци предузели, пошто су заузели Србију, у првој половини прошлога века (1714—1738). Њихова је рударска радња у целој кучевској рудној области, дакле и у Кучеву и Мајданпеку била тако исто жива као и у шумадиској рудној области. У Кучајни се радило на сребру и злату а у Мајданпеку нарочито на бакру. Грдне количине троскве, поред силних окана, казују огромне

размере рударске радње у овоме крају. То нам казују још и писани извештаји тадањих управитеља ових рудника, из којих се види и немерено богаство њихове руде, а из рудних планова и карата још и местимично огромно нагомилавање руда. Има вероватности, да су Турци у Мајданпеку по одласку Аустријанаца копање бакра наставили.

Запланињска рудна област обухвата сав онај планински крај, који се шири између Нишаве и Биначке Мораве. И тамо је у старо време била жива рударска радња, што сведоче не само многа испроваљивана окна, већ и различна имена места и река, која потсећају на рударство, као што су: Рупље, Рударе, Ковачева Бара, Златокопска река. У селу Рупљу вадило се на јако олово, којега је руда измешана са сребрном. У једноме споменику нашем помиње се, да је у томе крају била негде и једна кузница.

На различним крајевима ове, још веома слабо испитане, рудне области находи се олова, гвожђа, бакра и сребра. По свој прилици биће да има и злата, јер Власина и Златокопска речица имају у песку злата. У Златокопској речици злато се некад и испирало.

Но богаство Србије није само у металним рудама, по што се она може похвалити тако исто великом обилатошћу и многих других, и опет веома корисних минерала. У њој је изобила камена како за зидање тако и за финије вајарске радове. Од драгоценијега камена има мрамора разних боја: белога, модрог, зеленог, црвеног, црног и т. д., па има и литографског камена, и шкриљца прве каквоће за покривање кућа, за тим графита и воденичног камена, па цемента, порцеланске земље, креде у грдним слојевима, гипса и анхидрита. По неким знацима судећи као да има и соли, само што мора бити да је у веома великој дубини.

Немерено је богаство наше земље у каменоме угљу свих врста: од дрвенастога — лигнита — па до мрког и правога каменог угља, који се даје и коксовати и према томе и за топионичке и ковачке циљеве употребљавати. Прави камени угаљ находи се у околини Мустапића, Мишљеновца и Кладурова, у долини Поречке реке и код Пријите, испод Вршке чуке. Тако исто огромно благо лежи и у парафинскоме шкриљцу у Књажевачкоме, Алексиначком и за тим и Ваљевском округу, где се находи у веома моћноме пространству, садржавајући у себи велику количину катрана.[1]

Минералним водама својим, како по множини извора тако и по разноликости њиховога састава и по разној им топлоти, Србија се приказује у ванредно великоме обиљу. У обиму овакога једног чланка није могућно ни побројати само све минералне воде, за које се у Србији зна, за то ћемо ми овде поменути само главније и оне, које већ служе лековитим циљевима. Вода врањске бање топла је 85° Ц., јошаничке бање 78° Ц.: то су најтоплије воде у средњој Јевропи;[2] за тим долазе друге топле бање, као што су: брестовачка, бањска, рибарска, нишка и овчарска. Киселих вода има веома много, а међу њима је најзнатнија она под Букуљом, код Аранђеловца, за тим топла, кисела вода врњачка, која се по саставу може упоредити са чувеном Емском водом у јужној Немачкој;

[1] Парафински шкриљац код Алексинца у 100 грама има по анализи г. Лозанића, професора Хемије на нашој Великој Школи:

Катрана	34·00
Воде	8·00
Пепела	29·25
Угљена у пепелу	17·28
Гаса	11·47
Свега	100·00

[2] Карлсбад има 75°, Висбаден 70°, Баден-Баден 67·5°, Мехадија 64°, Емс 56·3°, Теплиц 49·4.

па кисела вода код Паланке, и у Приликама, у округу Ужичкоме. Чувена је сумпорна вода у Ковиљачи, на Дрини код Лознице, и она, у клисури Овчарско-кабларској, код манастира Благовештења.

Из ове и ако доста бледе слике распрострањења руда и минерала у Србији, и пак се може саставити појам не само о њеноме великом рудном богаству, него и о значају, који је ово богаство некада по Србију имало и који ће и будућности, ближој или даљој, неминовно имати морати. Ово, овако огромно рудно благо, није могућно било да се измакне пажњи Римљана; и доиста, римски натписи нађени у Руднику, за тим, трагови њихове рударске радње у Мајданпеку, и остаци њихових купала у Бањи, у Јошаници и између Преполца и Куршумлије, сведоче, да им је рудно благо тих крајева не само добро познато било, него да су га и копали. То сведоче и неке управне установе њихове, о којима се спомен сачувао и које се односе чисто на рударство. Тако, провинцијом Мезијом, куд је спадала и сва данашња Србија, управљао је нарочити управитељ рудника,[1] који, са управитељима Дакиских и Македонских рудника, беше потчињен главноме рударском управитељу целе Илирије.[2] Да ли се радња у тим рудницима по најезди Срба прекидала, то се за сада још не зна, али се може мислити с разлогом да су се доста рано, још у XII веку и сами Срби рударством бавили, јер се у једноме споменику из тога доба помиње име Копаоника. Но прави полет рударству у српској држави дадоше тек Саси, који се од прве половине XIII века (1242 године) почеше овамо досељавати на позив српских владалаца, а по свој прилици посредовањем Дубровчана. Саси даваху поглавито рударске раднике и друге у рударству стручне људе, а Дубровчани

[1] Procurator metallorum.

[2] Comes metallorum per Illiricum

и са њима Млечићи беху предузимачи и закупници рудника; они даваху капитале за рударска предузећа, а њихови мајстори раскиваху чист метал у новац, као кузничари, или га прерађиваху у ствари за накит и украс, као златари. У тим предузећима учествовали су и Срби, најпре као притежаоци рудника а у току времена и као радници рударски, што нам сведоче многи, српски називи рударски, који су до нас дошли[1]

Напредак рударства у српској држави, која беше у оно време већ у јакоме напону свога развића, имао је, са свим природно, јакога образовног утицаја на наш народ, једно тиме, што су у само срце земље уведене тако јаке образовне чињенице, као што су Саси, Млечићи и Дубровчани, а друго и тиме, што се и само материјално благостање, претходни услов за сваку вишу образованост, у брзо поче подизати. Вароши, та најглавнија изворишта образованости у свима временима, најпре се у Србији почеше дизати око рудника. Главну масу становништва у тим варошима чињаху вазда њихови оснивaоци, опет Саси и Дубровчани, и ако се, доцније, у току времена, поче у њима настањивати и јачати и српски живаљ.

Владаоци српски, од Немањића па до последњега деспота српског, поклањали су рударству веома велику пажњу; рударство је управо било и главни извор њихове политичке моћи, јер им је приход од рудника стављао на расположење огромна средства. Благом добивеним из ових рудника поградили су владаоци српски оне силне задужбине, оне дивне и величанствене цркве и манастире, као што нам то казује и сама једна народна

[1] »Рупа« је значила окно. Раденици по рупама зваху се »рупници« или и »среброделци«. »Ширине« бејаху оно што се данас зову поткопи, т. ј. хоризонатна окна.

песма.[1] Благо из ових рудника, у рукама Немањића било је не само полуга за нагло ширење просветљености у народу, него и једно од најснажнијих срестава, које им је помогло извршити уједињење већине српских земаља, онако исто, као што је и Деспоту Ђурђу помогло, да бар за тридесет година дуже одржи на видику сунце независности државне, које онако великом брзином хиташе западу своме.

По паду српске државе испропадаше мало по мало и рудници њени. Осем оних силних, пустошних ратова XV столећа, узрок ће пропадању бити и у томе, што Турци одмах, по освојењу земље, забранише извоз метала. Осем тога, рударство престаде бити рад слободних рудара, било домородаца, било странаца: Саса и Дубровчана, него се рађаше под кулук. У рудницима се престаде радити за личну добит, већ све иђаше у султанску благајну. Одласком пак вештих, странских радника, оназади се и сама вештина рада рударског.

За време Турака настави се радња једино у понеким оловним и гвозденим рудницима, и тек у толикој мери, у колико су захтевале унутрашње потребе земаљске.

О рударској радњи у ослобођеној и независној Србији нема се, на жалост, шта много казивати. Оно истина, Срби су се сетили својих старих рудника још у Карађорђевој буни. Они су у Руднику већ 1806 године ко-

[1] То нам тврди и сама народна песма о зидању Раванице, у којој кнез Лазар овако говори:

»Ал тако ми бога великога,
Док су мени два мајдана златна;
Један Мајдан у Копаонику,
Други мајдан Рудничка планина,
Од свијех ћу боже начинити;
Поставићу темељ од олова,
Ударићу челичне диреке,
Покрићу је жеженијем златом,
Попуњаћу драгијем камењем,
Пострешићу ситнијем бисером:
Нек се сјаје, нек се моје знаде!«

пали бакар, топили га и лили топове, а у околини Авале, вадили су и олово. Но овај, нарочито у ондашњим приликама знаменити покушај рударства, пропао је несретне 1813 године. У ослобођеној пак Србији прва мисао о важности рударства пала је на памет женијалноме и ако неписменом сељаку, кнезу Милошу, и он му поче припремати земљиште најпаметнијим начином. На име, већ године 1835 позове он из Немачке ученога геолога и рудара, Хердера, да Србију испита у рударскоме погледу. Хердер се позиву одазове, пропутује кроз Србију и изврши испитивање, које за оно време беше одлично и које је, и ако данас доста застарело, и пак, кроз неколико десетина година, било готово једини извор за познавање минералнога и рудног стања наше земље. На злу срећу, политичне, веома мутне прилике онога времена нису дозвољавале, да се рад овај тако паметно започет и настави. За то и видимо, да се тек 1847 године почињу руде копати и то у Мајданпеку, где су Аустријанци, као што смо већ видели, у прошломе веку развили били онако исто живу рударску радњу као и у Кучајни, и којих су радови и извештаји и били повод, да се рударство у нас баш тамо и отпочне. За припрему овога рада беху учињене од стране државе огромне жртве, али као и сваки рад, којим не влада довољно знање и савесност, тако је и овај морао пропасти.

Несрећан исход овога првог рударског предузећа имао је кобнога утицаја на рударство у Србији у опште, јер су кроза њ државници њени стекли погрешно уверење, да је држава неспособна за велика индустриска предузећа. Једно с тога, а друго и што у земљи није било довољно ни стручњака ни организованога капитала, држава је похитала да руднике уступи странцима. Но како за ово уступање нису никад били меродавни народно-економни обзири, већ обзири спољне или унутрашње

страначке политике, то су, разуме се, пропадали и покушаји, да се рударство оснажи и овим другим путем.

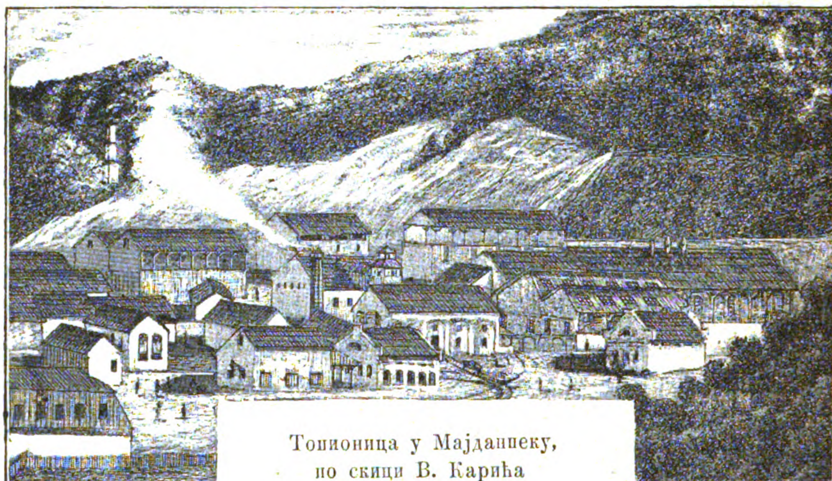
Топионица у Мајданпеку, по скици В. Карића

Мајданпек постаде први жртвом ове заблуде. Странци се прво у њему угнездише, али му не беше суђено ни под њима да процвета. Најпре допаде у руке Францеском друштву, године 1859. Које га због нерадње и рђаве управе мораде напустити године 1867. Тада држава отпочне рад сама на ново, али са сразмерно маленим средствима. Но ма да је радња напредовала, и рудник почео користи доносити, опет, године 1868, буде уступљен неком Инглиском друштву. Ово је друштво у Мајданпеку животарило пљачкајући га, док је топиоництво вратило на најпримитивнију процедуру. С тога и по што је капитал несавесним руковањем својих чиновника и неразложном радњом упропастило, ово друштво престаде, године 1881, и Мајданпек пређе у руке држави, која га одмах уступи некоме приватном предузимачу, странцу, уз његову обавезу, да производи, редовно, извесну количину бакра и гвожђа. Но ни овај предузимач није уго-

вор извршио, него је шта више имање рудника упропастио.

Према свему овоме, држава наша, ни овим путем, дакле давањем Мајданпека под закуп, није видела никакве користи ни за време од читавих тридесет година.

Мајданпек је са атаром од 25—30000 хектара око себе до 1847 године био пуст, ненасељен предео, густом шумом обрастао. У тој пустињи држава је подигла у једанпут читаву варош, богато снабдевену техничним, топионичким и осталим рударским радионицама: она је отпочела и израдила више од тридесет поткопа, отворила руде бакарне, гвоздене и оловне: богате у сребру и злату; подигла велике рударске насеобине: Дебели луг, Бакарницу, Јулијану, Чекић, Грабово и Рајково; направила путове, мостове и т. д., једном речи, учинила је толико, да је Мајданпек, у то време био најбоље дотирано и снабдевено рударско предузеће у Јевропи. Но у рукама странаца све је то пропадало и кварило се, и у последње време то је пропадање узело такав мах, да ће и сам Мајданпек, за кратко време, бити така иста рушевина као и насеобине око њега. Данас се може казати то, да је овај рудник за дуги низ година онеспособљен за експлоатацију, јер се нико од ових странаца није бавио толико о вађењу руде колико о сечењу шуме, од које се сад и последњи остаци сатиру. Данас, кад би се овога рудника примило и какво солидно друштво, оно не би могло бозна шта урадити, јер нема довољно шуме, те главне потребнице рударства.

Као и Мајданпек, тако је исто и Кучаински рудник издат под закуп, али се ни тамо радња није особито развијала, а у последње време, под некаким новим закупницима, и са свим је стала. У овоме руднику копала се богата оловно-сребрна руда, примешана и са златном, у јакоме проценту, као што смо већ видели.

Да поменемо на послетку Крупањске руднике, који се налазе недалеко од варошице истога имена. Ове је руднике отворила наша држава године 1866, у оним рудиштима, у којима у руди оловној нема сребра. Овде је радња рударска и данас под управом државном. Она се поред све недовољне пажње, коју јој је држава поклањала,

Рудник Кучајна,
по скици г. Мих. Ст. Ризнића

одржала и до данас, и тако, да је у новије време у стању била прећи и на рудишта, у којима су стари експлоатисали оне, сребром богате руднике. Но при свима добрим изгледима крупањских рудника, радња се у њима није могла развити до знатније висине, због веома недовољних средстава, која им је држава стављала на расположење.

До пре неку годину, у масуричким рудницима, у округу Врањскоме, копало се и топило гвожђе, које се у варошима наших Нових округа прерађивало у свако-

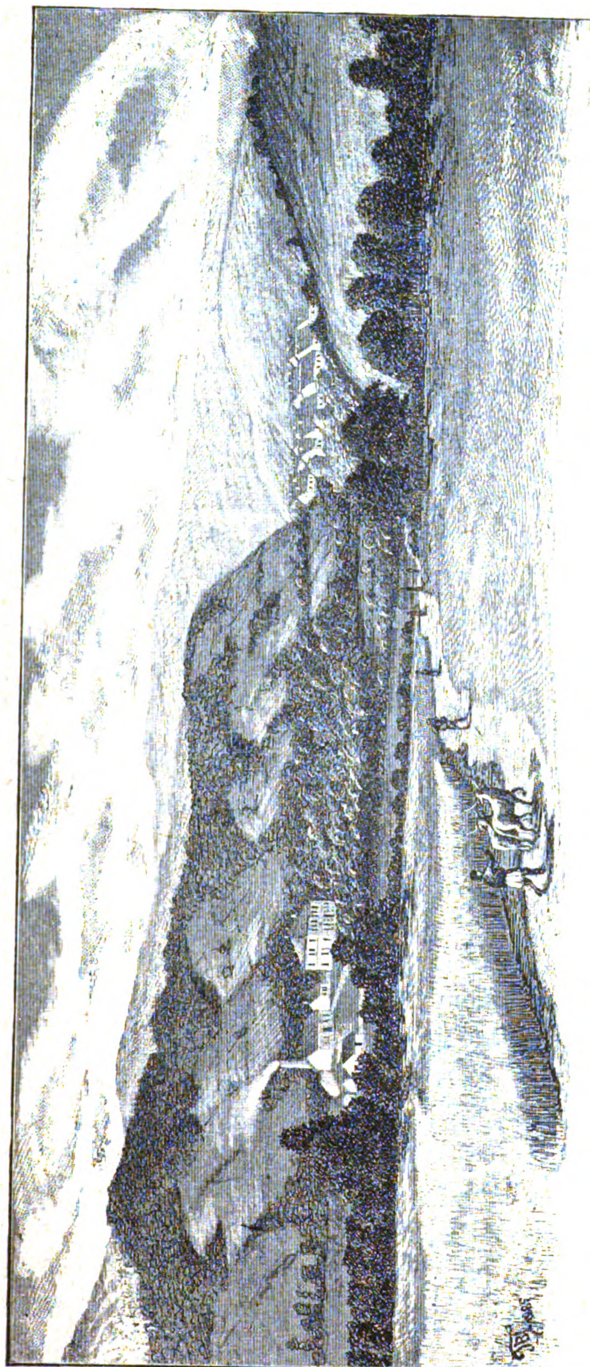

Топионица Крупањска, по фотографији

јаке ствари па и за извоз, а највише у поткове и клинце. Но данас је и то са свим обустављено, јер тамошње гвожђе, и ако је веома добро, није у стању ценом издржати утакмицу са страним гвожђем; осем тога, руда је сама доста сиромашна а и израђивала се најнесавршенијим начином.

Камени угаљ копа се на неколико места. То је копање до сада узело највеће размере у ближој околини вароши Пожаревца, а нарочито у Костоцу, на Дунаву. Копа се, међу тим, и у Добри, опет на Дунаву, у Јелашници код Ниша, и још на два три места, али у маленим размерима и више као покушај. Но мајдан код Вршке Чуке, који се сад тек отвара, има изгледа по свему да постане најзнатнијим угљеним мајданом у Србији, јер не само да му је моћност огромна и каквоћа изредна, него му нема ни великих сметња извозу, на Дунав, ни у земљишту ни у даљини, и, на последку, за обрађивање има обилат капитал на расположењу.

Радња у Сењскоме угљеном мајдану, који је по моћности угљенога слоја (до 36 метара) први у Србији, није се могла до сада развити због оскудице у довољноме капиталу, јер се угаљ налази високо изнад манастира Раванице, у једноме доста испресецаном земљишту, и не може се без железнице са успехом извозити.

Богаство каменога угља у Србији ни мало не уступа металноме богаству њеном. Али и угаљ ће бити моћна полуга како рударској тако и свакој другој индустрији тек онда, кад се у Србији стане озбиљно бринути и мислити о економском унапређењу земље. За сада ово велико богаство лежи више или мање бескорисно, јер Србија троши за гориво, још и данас, драгоцено дрво, дакле оно, што се у паметна света најпажљивије чува и што се троши само на чисто индустриске циљеве.

Осем камена за зидање, калдрму и печење креча, који је, као што смо видели из геологискога прегледа, по Србији веома јако распрострт, вади се још од старине бели мрамор, код Студенице. Од тога мрамора граде тамошњи сељаци надгробне плоче, крстове и споменике, па то разносе и по Србији. У најновије време отворена је, у околини Краљева, радионица за израду мрамора свих врста које се тамо находе и за свакојаке, а поглавито грађевинске потребе. На неколико места теше се и воденично камење, једноставно и мањега размера.

Путници, који путоваху Србијом у XIV и XV веку, и којих су се путне белешке сачувале и до наших дана. казиваху, да у неким нашим крајевима злато и сребро кипти из земље; свуда, говораху, где се само удари пијуком у земљу, истичу се богата рудне жице, златне и сребрне, моћније и обилатије но и у самим рудницима инђијским. Путници су ови право казивали; али је некада наша земља у рудноме погледу и испитивана била као што треба, па наравно, и несравњено боље позната него данас што је. Изгледа, као да је стара држава праве изворе свога материјалног благостања и богаства много боље познавала, но данашња, нова; њени ондашњи планински становници били су најбогатије становништво у земљи, а нису лежали на злату, гладни, голи и боси, онако, као што то данашњи чине. Сви покушаји стручњака да наше државнике одушеве оном економском политиком, која је избила на површину довођењем Хердера у Србију, остали су без успеха. Ти су се покушаји разбијали вазда које о сећање на гробницу рударства нашег, на Мајданпек, које о ситне политичне и незналачке рачуне, које о «рђаве финансиске прилике».

ИНДУСТРИЈА

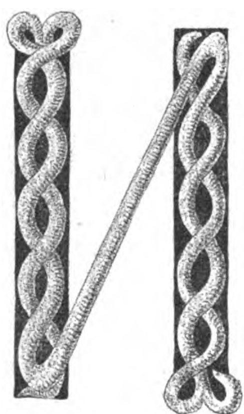

ндустрија обухвата онај део материјалне делатности једнога народа, којим се природне сировине преправљају и прерађују зарад више и згодније њихове употребе.

Три су врсте индустрије: кућевна, занатска и фабричка. Кућевном се индустријом народ бави споредно, уз друго занимање, које му је главно, па било да њоме подмирује само домаћу потребу, било да њене производе износи и на трг, продаје ради. Занатском се баве појединци, који су се за извесан занат нарочито спремили, и који им је искључиво занимање. Занатлије раде својеручно, уз припомоћ некога броја — никад великог — калфи и шегрта. Фабричком индустријом баве се предузимачи, фабриканти, са великим капиталом, помоћу машина и поделе рада. Фабричка индустрија не ради на поруџбину већ у велико, за слагалиште.

Фабричка индустрија у Србији је тек у зачетку; занатском, којој је главно седиште по варошима, подмирују се у првоме реду потребе варошана па тек у другом

потребе сеоскога становништва, осам пута већега на броју од варошког; кућевном, на послетку, индустријом, подмирују се у првоме реду и поглавито домаће потребе сеоскога становништва, и тек се понегде само, и у маленој мери, производи ове индустрије нзносе и на продају.

Почем кућевна индустрија подмирује потребе тако великога дела нашега народа, још и данас, то је она и далеко претежније вредности у нашој земљи од оне две друге, па ћемо се с тога око ње задржати по дуже и на првоме месту.

Домаћа или кућевна индустрија била је у нас и у најстарија времена јако цењена. Она је била негована и по самим властеоским и владалачким дворовима. Рукотворина од царица и краљица наших има још и данас по манастирима, задужбинама владалаца наших. Као у оно старо време, тако и данас још, кућевна индустрија подмирује најважнији део потреба сељачких у оделу, и без мало сва је у рукама женске кутње чељади. Женскиње, чим тако рећи проходa, почиње се учити појединим, лакшим радовима, а кад већ стигне за удају, онда у свима мора бити толико извежбано да их може радити самостално. Сељанка сама бере лан и конопљу, потапа је по вировима од потока и барама, разастире је да се суши, тре је на трлици, саставља и везује у повесма, за тим је преде, снује, награђује и тка. Од пртенога платна скројено је рубље готово свега нашег сеоског становништва, а кроји га и шије опет женска чељад сама. И у платну памучноме, што се по варошима и у неким пределима нашим на селу тка, купован је само предени памук. Па тако је исто и вунено ткиво рад кутње женске чељади, од почетка па до краја. Људски је посао само то, да се скине руно с овце, али га приправља и прерађује опет сељанка, и тка од њега најразличније тканине, од грубога губера до најфинијега

ћилима или дивно шаране кецеље, или плете чарапе и назувице. Само се сукно носи још и ваљарима да га у ваљавицама уваљају. У пређашња времена сељанке су саме и предиво бојиле, разним биљним бојама,[1] но данас раде то, готово редовно, бојаџије од заната. Производима конопљане, ланене и вунене домаће индустрије, одевена је у Србији и данас огромна већина сеоскога становништва; осем тога, кроз занатлиске руке пролази одело само у неким имућнијим крајевима, и поглавито мушко, иначе највећи му део израђује се опет у самој кући, рукама домаће чељади.

У свима врстама женске кутње индустрије развија сељанка у нас дивљења достојну вредноћу, вештину и укус: она је вазда у послу; она се неће готово никад срести без вретена или преслице, па било да иде послом у варош, било да носи радницима у пољу ручак, било на послетку да се нађе и код стоке: ма куд да иде, она у исто доба и преде или плете. На неотесаноме и веома несавршеноме дрвеном разбоју не тка сељанка само платно од тежине или памука, него и сукно разних врста, па поњаве: покриваче и простираче, тканине за сукње и јелеке, тканице, кецеље, јастуке и ћилиме. Платна, како од тежине тако и од памука, има често и особите финоће, ма да се од почетка па до краја израђује најгрубљим справама; а ћилим, кецеље и јастуци одликују се не само живошћу и постојанством боја, него и неисцрпношћу све нових и нових шара и на послетку, изредним и непомућеним укусом у ређању и састављању боја у шарама, где ће ретко погрешку наћи и сам уметник. У овим ћилимима, кецељама, јастуцима, за тим и у чарапама се-

[1] Српак, за тим лишће од брескве и дуда, кад стане опадати, употребљује се за грађење жуте боје; рујево дрво за затворено жуту, а лишће му с галицом за црну; тако исто и орахово лишће и опет са галицом; броћ за црвену, чивит за плаву боју и т. д.

љанка наша приказује обиље облика у простодушним шарама, којима се истина не може дати највише место у орнаментици, али које су и пак, својом оригиналношћу привукле пажњу стручњака у образованоме свету.

Тако исто велику вредноћу, вештину и укус развија сељанка у Србији и при везу, било да га везе по дну, недрима, рукавима и огрлици на кошуљи, било да везе убрус, мараму, чарапе и т. д. И овде нам она приказује неисцрпно богаство у разноликим шарама. И што је још значајније, све те шаре, исто као и оне у тканинама, и ако су у основи, више мање, међу собом налик, опет се у појединостима, у разним а често и са свим блиским пределима, приказују тако великим обиљем у разноликости, да се човек мора дивити. Ову је појаву могућно објаснити једино тиме, што при шарању препочињања има веома мало, него су шаре готово вазда нова, оригинална творевина, која се само основном замисли подудара са старијима, из давних времене наслеђеним облицима, и одржаним и до данашњега дана на огњишту сељачкога конзервативног дома. Може се као поуздано узети, да се из године у годину ствара хиљадама све нових и нових шара. И ако сељанка нема ни појма о цртању, опет њена уобразиља непрестано и без напрезања сама измишља све нове и нове облике, крећући се вазда колосеком, наслеђених већ препочетака орнаментских. Боје су у шара и тканина све јасне и отворене: црвена, плава, бела, зелена, жута; неодређене боје у Србији нису миловане.

Како боје тако и ређање њихово па и саме шаре, што се у Србији виђају, у основи су истоветне са онима, које виђамо и по осталим крајевима српским, у којима кућевна индустрија није још изумрла. Но значајно је, да се све ово, овако исто виђа још и у Румуна, Малоруса, па чак и у Финландији. У свих ових народа, поред

неких споредних разлика, јединство је у типу орнаментике неоспорно. У свима овим шарама имају два главна типа: једне су се развиле од препочетака са појединих природних предмета из биљнога или животињског света, а друге се састоје све из углова, које граде пруге укрштајући се или идући на цик-цак. Држи се да је овај други тип старији, да има постанак свој још у каменој доби Јевропској, и да је некада, и после камене доби био раширен по целој Јевропи, задржавши се данас само код нас и код поменутих народа. Ономе првом орнаментскоме типу држи се да је колевка у Персији, да је на Балканско полуострво дошао преко Грка, и да је се кроз хришћанство распростро како код нас тако и код осталих народа, који су од њих примили образованост и хришћанство. Онај први, угласти, тип лакше се изводи и има у кућевној индустрији нашој готово искључиву владу, а нарочито при везу, где га руководе сами конци у платну. Онај новији, источни, тип виђа се чешће на тканинама и плетиву, али се најлепше изводи на оделу, особито мушком, као што су фермени, јелеци, и т. д. где захтева већу слободу и вештину при извођењу, те су га у стању и изводити само добро, извежбани мајстори.

Од ткалачке женске индустрије на селу, па и од плетива и веза ретко се кад што износи на продају, па и то тек у последње време: све то служи само на подмирење кутње потребе. Кућевне индустрије има још по мало и по варошима; она своје производе износи и на трг, на продају, а нарочито платно памучно, ћилиме, вез и плетиво.

Кућевна индустрија пољских алата, судова и сличних предмета потребних кући, у рукама је људи. Они граде од древета суде за пиће, чаброве, каце и бурад; граде и кола, плугове, саонице, виле и друге неке алатљике, опет од древета, а само гвоздене ствари носе редовњ

ковачима у селу, па и ту не седе залудни, већ ма како помажу, па често баш и ковати; граде на послетку и гусле, свирале, преслице и још неке ситније ствари. У невољи сељаци граде и куће сами, а све што израђују, раде веома несавршеним алатима: сикиром, брадвом, просеком, теслом, сврдлом, бургијом, малом тестером, простим, обичним ножем, и то је све.

Од одела људи прихватају само грађење опанака, ретко ће већ данас који прихватити се да сашије и неки хаљетак од сукна. И на овим, и ако већином грубим предметима људске кућевне индустрије на селу, приказује се покаткад прилично развијен укус. Шаре на свиралама, двојницама, штаповима, преслицама, гуслама, чутурама и т. д. лепотом, оригиналношћу и стрпљењем у њих уложеноме, изазивају понекад дивљење, тим пре, што сељак све то ради његовим незграпним ножем. Погдекоји од њих, онако самоучки дотера и до извеснога ступња уметности.

И ови производи мушке кућевне индустрије на селу, на веома се мало места у Србији износе на трг, ради продаје.

Имамо да поменемо још две гране кућевне индустрије, веома важне нарочито у сеоскоме газдинству, а на име: прераду млека, шљива и комине. Бели смок неопходна је потребница сваке сеоске куће; кад се о мрску нема шта друго присмочити, онда је ту: млеко, слатко и кисело, сурутка, скоруп и сир. Од колике је пак важности ракија у храни сељачкој, сведочи реч: ракија је хлебу камџија.

Прерада млека или се врши код куће или на бачији. Ако се врши код куће, онда је сав посао око белога смока у женским рукама, а њиме управља и врши га планинка или станарица, најчешће жена старешине кутњега. За оставу и храњење белога смока при свакој сеоској кући има нарочита зграда, која се зове: млекар.

По на бачијама, радња је око белога смока понегде и у рукама мушким.

Бачије се находе поред јачих извора, по планинама, на којима има доста паше за стоку; то су зграде од брвана, даском, лубом или шумом покривене и опшанчене камењем, кољем или врзином за стоку, која се ту ноћу и на злу времену чува. По разним крајевима Србије бачијање се врши различно. На Копаонику, на прилику, по Ђурђевудне, по што већ настане топлије и постојаније време, находи се стока свију села што око њега леже. Са стоком долази све, што је у кући на снагу стало и навали те оправи бачије и торове, но после се враћа у село, да тамо пољске послове ради, а код стоке остаје, обично, какво старије чељаде из куће, са чобанчадима и једном станарицом, која се где је то могуће, сваке недеље мења. И док у селу старешине са осталом снажнијом кутњом чељади поље обрађују, дотле станарице у копаоничким бачијама припремају бели смок. Под јесен, по што су дани окрачали и прве се суснежице указале, још се једном диже из села све што је снажније и долази у Копаоник, на бачије. Ту се сад скупи стока, прибере се све што је бачија преко лета привредила и силази се у село, на зимовник. На Копаонику, дакле, свака кућа има своју бачију и свака за себе прибира смок, без и какве мешавине са другима. Но у источној је Србији друкчије; тамо се бачијање врши заједнички и на овај начин. Пет, шест, а често и до десет домаћина мешају стоку и истерују је тако у планину. У једној бачији може на овај начин да буде неколико стотина оваца, понекад и до хиљаду и двеста. Онога дана кад се оснива бачија, помузе се сва стока и измери млеко свакога домаћина на по се. Онај, који највише стоке и млека има, постаје старешина бачије и зове се: бач. Од тога дана настаје мужа, редом, који казује количина млека,

добивена прве муже. Сваки домаћин сад музе сам сву стоку, док не помузе двадесет литара на један литар прве муже, најпре бач а за њим остали; најстарији пак чобанин, ћехаја, држи о свему рачуна и позива домаћине редом. По што се тако сви обреде онда настаје други ред, али се сада музе мање од двадесет литара на литар прве муже. Понегде нема две муже већ само једна, али се онда појединим бачарима количина млека одређује с погледом на то, да је млеко доцније све гушће.

Овај начин бачијања од очигледне је користи и тиме, што доноси велику уштеду у времену. Кад коме бачару дође ред да бачија, он крене сву чељад на бачију, и тако за кратко време сврши сву бригу око муже и сирења за цело лето.

Бачија у Мирочу траје до краја Јула а у другим крајевима источне Србије до јесени. Тада сваки домаћин прими од ћехаје по рачуну своју стоку, и тера је кући.

Од белога смока износи се на продају: сир, скоруп и масло. Млеко се продаје само по варошима, али се тамо доноси ређе са села, него се добија од стоке гајене у самим местима продаје.

Прерада је шљива двојака: од њих се или пече ракија или се суше; кување пекмеза у велико отпочето је тек прошле (1886) године. Но ми ћемо овде говорити само о пециву ракије, почем то спада у кућевну индустрију. Ракију пече сељак сам, са веома простим справама, у нарочитој згради, казаници. Овај се посао ради преко зиме, а ракија је или мека или љута, препеченица. Ракија од шљива зове се: шљивовица. Но ракија се пече и од комине, и она се зове: комовица. Од овога производа сељак одваја колико му је за кућу потребно, а остало продаје. Колика је производња ракије у Србији за сада се још не зна; али толико је извесно, да се потреба становништва у овоме пићу подмирује потпуно

домаћим производом, и да, шта више, по нешто претече и за извоз. За последњих пет година из Србије је извожено ракијо годишње, просеком, по милијуна литара.

Прелазимо сада на оне гране кућевне индустрије, којих су производи намењени искључиво за трг. Оне су за сада ограничене на извесне крајеве или поједина места; понеке од њих и у данашњим приликама имају веома велике привредне вредности, но и остале би постале важан извор благостања у нашој земљи, кад би се њиховоме развитку припомогло унашањем савршенијега рада, отварањем пијаца и т. д.

На првоме ћемо месту поменути производњу сира кашкаваља, што га сире Црновунци у југоисточној Србији, по планинама и височинама, обилатим питним суватима, као што су: Суха Планина, Чемерник, Варденик, Говешка Пољана и још неке. Црновунци су, као што је познато, прави сточари, номади; од стоке они држе само овце и коње, и са стадима својим излазе у планину већ око половине Маја; провевши тамо лето, они, око почетка Октобра силазе у Топличку долину, где проводе зиму и исхрањују стоку. Црновунци сами управо и не сире кашкаваљ, већ продају млеко закупницима, који га сире и спремају за трговину. Ових закупника има понекад чак из Солуна, а има их и из Пирота. Кашкаваљ се највише троши по Бугарској и земљама које су под Турском, но највећу прођу има у Солуну, јер га Израиљци веома радо једу. Овај се сир сири у погаче од три до четири килограма тежине; добре су му особине што се држи веома дуго и не квари се, што је чврст те се може и лакше и даље преносити а да се не издроби, и на послетку, што је збијенији и слађи од обичнога нашег сира из саламуре.

Као што су код нас бачије још у обичају, кашкаваљ би се могао производити по свима крајевима где

бачија има, а осем њега и друге још финије врсте сира. Бачије су у Швајцарској биле основа њеној знаменитој млечној индустрији.

Кућевна индустрија у Србији израђује за трг и ужарију: ова је њена грана распрострта по селима у околини Врање и Лесковца, двома средиштима занатске ужарске производње. У просечноме годишњем извозу ужарије од 1.317.759 динара, за последњих пет година, кућевна индустрија има знатнога удела.

Ћилимарска кућевна индустрија, која износи своје производе на трг у већем размеру, има своје средиште у Књажевцу а поглавито у Пироту. У Србији се данас тку две врсте ћилимова: подражавани персиски чупави, и кавкаски, глатки ћилимови. Први су јаче распрострти у југозападној а виђају се и у средњој Србији, и дошли су нам из Персије још у давна времена, по свој прилици преко Грка; глатки пак доспели су до нас са Кавказа преко сточарских Татара, који, не баш са свим давно, беху прекрилили сву источну страну Балканскога полуострва. Отуда су кавкаски ћилими и распрострањенији источном страном Србије. Средиште је кућевној производњи глатких ћилима на првоме месту у Пироту; Књажевац долази тек у други ред. Због својих ћилимова Пирот је задобио знатно име не само у Јевропској Турској већ и по суседним јој земљама. До скора пиротски ћилими надметали су се са персискима по одајама турских султана, и у знатнијим џамијама Јевропске Турске они су искључиво простирани. У одајама пак босанских бегова, влашких и молдавских бојара и кнезова од Србије, они су били најлепши украс. Пиротски ћилимови одликују се не само лепотом и живошћу боја, него и једноставном величином својом и постојанством и ткива и боје. До ослобођења, Пирот је извозио ових ћилимова, годишње, за сто хиљада динара.

Ткање ћилимова у Пироту,
по фотографији

За време Турака у Пироту је била општинска фабрика за гребенање вуне; тамо је свака ткаља могла однети вуну да јој се преправи, а за неку незнатну цену. У истој фабрици била су и четири разбоја за ткање великих ћилимова. После ослобођења од Турака ова је фабрика престала радити, па и цело је ћилимарство почело опадати. Овоме опадању поглавити је узрок у томе, што су прођу ћилимова зауставиле високе царине у Турској, Бугарској и Босни, дакле у оним земљама где им је највећи извоз и био, али има и других узрока Пре свега сама се држава није од своје стране старала, да ћилимарство држи бар на висини пређашњег савршенства; с тога су биљне, постојане, боје замењене минералнима, непостојаним, за тим се почело употребљавати лошије предиво и уводити нове шаре, са којих су ћилими почели губити у оригиналности. Па није ништа чињено ни да се отворе тргови нашој ћилимарској индустрији. У овом правцу настало се радити тек последњих дана: држава је дала десет хиљада динара на зајам дружини ћилимарској, која се основала недавно у Пироту, из кола ћилимарских радника.

Платнарска кућевна индустрија износи своје производе на трг највише у Ужицу, Лозници, Шапцу и Пироту; платно је памучно различне финоће, погдекад је и свилено или бар свилом испреткивано. И ова је индустрија у пропадању: фабрично платно отима све више и више мах.

Поменућемо још неке врсте кућевне индустрије, којих су производи намењени искључиво за продају, а на име прераду дрвета, камена и вађење катрана. Прерада дрвета за трг готово је сва у рукама цигана коритара, и, само у Новим Крајевима држи се по мало и код Срба. Они дубу корита, наћве, карлице, кашике, стружу тањире, заструге, гостаре, различна вретена, плету котарице и

раде тако још по нешто. У Србији има данас 247 коритара домаћина. Од индустрије камена, печење креча свуда је по Србији у сељачким рукама; од камена, за тим, сељаци понегде тешу воденично камење за поточаре, или брусове, а недалеко од Студенице, од студеничког мрамора израђују надгробне споменике, плоче и крстове. Катран се пече од боровине, у веома примитивним катранама, и то само у Ужичкоме и нешто у Чачанском округу.

*

Прелазимо сад на занатску индустрију. Седиште је овој индустрији поглавито по варошима, а по селима је распрострта веома слабо. Занат износи у Србији на трг главну масу производа, у њој самој израђених. Ове производе израђује занатлија, мајстор, са својим калфама и шегртима, али ређе за слагалиште већ обично на поруџбину.

Прерадом земље баве се код нас грнчари, црепуљари, црепари, ћерамиџије и цигљари. Грнчари станују искључиво по варошима а црепуљари по селима; осталих има и по селима и по варошима, и ако их је овамо несразмерно више. Осем црепуљара оне су остале занатлије готово све из Нишкога и Пиротског округа; као грнчари они су већином стално настањени онде где раде, али остали се разилазе по Србији само преко лета, као «печалбари», а преко зиме враћају се своме огњишту. Прерада је земље код нас на врло ниском ступњу савршенства; она се врши са веома простим справама и начином, који искључује савршено све техничке напретке на овоме пољу. Па и пак се за неке грнчарске производе може казати, да се покаткад израде тако, да показују клицу правога уметничког укуса; ово се нарочито јавља код тестија, бардака, пљосака и кадионица. Судови наше домаће грнчарије махом су глеђосани, те имају лепу, зе-

лену боју, стакласте сјајности. У Србији има данас 148 грнчара мајстора, а у Нишкоме их је округу највише (38). Цигљара и црепара и ћерамиџија има 1015 и од њих су 864 из Пиротскога и Нишког округа.

Прерадом метала баве се код нас: кујунџије, казанџије, лимари, ковачи, бравари и ножари. Кујунџије израђују накит и друге ствари од украса, од сребра и злата. У радовима наших кујунџија облици су потпунога стила како у целини тако и у појединостима; они су изведени везом, који се одлично разликује од страних рукотворина, кованих или ливених, и у којима се више пази на сјајност и масивност но на тачну израду до ситница. Кујунџиски се занат радио код нас са успехом по свима нашим варошима, но данас готово само по варошима Нових Крајева; страна фабрикација померила га је у темељу и прети да га са свим поништи. У Србији има данас шесет и два кујунџиска мајстора, и од њих је петнаест по варошима у Пиротскоме и осамнаест у Нишкоме округу; у тринаест пак округа нема их никако. Од осталих заната металне индустрије најраспрострањенији је ковачки: њега има и по селима прилично. Једни ковачи кују најпростије алате као: сикире, мотике, будаке, пијуке, раонике. цртала, за тим ватраље, вериге и друге ситније ствари; други кују прибор гвоздени за кола и окивају их; трећи раде гвоздене кревете, пећи од лима и огњишта, оков за врата, прозоре и т. д. Поткивачи граде гдешто клинце и плоче и поткивају стоку. За клинце има и нарочитих мајстора; то су: клинчари. Лимари израђују разне суде од лима, граде олуке за кровове а понекад и саме кровове, опет од лима. Казанџије граде и калајишу тепсије, казане, котлове и друго посуђе од бакра. Ножари граде ножеве. Но већини ових заната страна индустрија прети да их оназади или и са свим упропасти. Многе занатлије доносе поједине металне

делове са свим готове, израђене, и њихов се посао састоји само у прилагођавању, састављању и неким доправкама. Ово нарочито важи за браваре, поткиваче и казанџије. Од свих ових занатлија у Србији има по попису од 1884 године:

Ковача	1862
Бравара	146
Лимара	67
Поткивача	343
Казанџија	150
Ножара	76
Клинчара	23

За грађење машина учињени су недавно покушаји у Мајданпеку, где је израђено и неколико мањих локомотива, за потребу тамошњега рударског предузећа. Грађење пољопривредних справа заплетенијег строја остало је само при покушајима, који су чињени у Београду Смедереву и Краљеву. Пушкарски је занат у Србији цветао док су владали старији системи огњена оружја, али је данас зачамао и ограничио се само на незнатније оправке. Сајџиски занат има својих заступника по свима готово варошима, али се ограничава само на оправке, продајући, међу тим, сатове као свршене фабричне производе, донесене са стране. У Србији има данас:

Пушкара	147
Сајџија	49

Хемиска индустрија заступљена је код нас апотекарима, дрогистима, баруџијама и бојаџијама. Апотекари и дрогисте продају махом готове, са стране донесене ствари, па често и оне које су обвезани сами израђивати; баруџије производе саме барут и од домаћих сировина, а бојаџије боје бојама већином минералним, са стране унетим, ређе са домаћим биљним бојама. Бојаџиски је

занат у опадању с тога, што је кућевна женска индустрија и сама у опадању; а барутане су престале радити с тога, што је наша држава у монопол производњу узела барута.

Материје за гориво прерађују сапунџије, свећари и угљари. Једни свећари граде свеће од лоја, за свакидању употребу; они обично граде и сапун: то су мумџије. Воскари пак граде свеће од воска, за употребу у црквама и при свима верским обредима. Од како је ушло у обичај осветљење гасом и стеаринским свећама, лојане се свеће све мање троше, а почем је и сапун, што га наше мумџије кувају, веома лоше каквоће, те га страни производи истискују из употребе, то је и мумџиски занат у опадању. Угљари не седе по Србији нигде стално; то су «печалбари» из Нишког и нарочито Пиротског округа, који граде угљен по планинама и сносе га на продају по варошима, где се употребљује било за грејање било за разне индустриске циљеве. У Србији има, по попису од 1884 године:

Сапунџија (Мумџија)	203
Воскара	76
Бојаџија	319
Апотекара и дрогиста	38

Ткачки је занат и данас остао само при ткању памука и кострети. За ткање памучнога платна памук се купује опреден, а костретно ткиво и друге ствари израђују мутавџије саме, од почетка до краја. У Србији има данас:

Ткача	117
Мутавџија	210

Ткачи памучнога платна најмногобројније су заступљени у Пироту (84) а мутавџије у Нишу (82).

Прерадом хартије бави се књиговезачки занат, али је од њега могућно данас живети готово само у Београду. У Србији има свега двадесет и два књиговесца, но четрнаесторица од њих ради у престоници.

Прерадом дрвета и рогозине баве се: стругари, столари, колари, качари, и асурџије. Стругари су „печалбари", често чак из Македоније; они по свој Србији, по селима, стружу тестерама греде, даске и летве. Столарски је занат по Србији прилично распрострт, а распрострањење су му изазвале умножене и утанчаније потребе у народу, које се огледају и у лепшим и угоднијим кућама и намештају у њима, не само по варошима него прилично и по селима. Страни увоз чини овоме занату утакмицу готово само у Београду, а у унутрашњости ређе. Колари, који граде ону најпростију врсту кола, познату под именом рабаџиских или воловских, станују махом по селима, а по варошима су они, што граде различне врсте коњских, простијих и финијих кола, па и оних на луцима. И овај се занат све више распростире, у колико код нас расте и потреба бржега и угоднијег саобраћаја, и у колико се овакоме саобраћају земљиште шири просецањем нових и нових колских путова. Тако је исто и качарски занат доста распрострт, а распростираће се и јаче, у колико ова индустрија све више напушта круг кућевне индустрије и у колико се с друге стране буде ширио трговински промет са разним пићем, као што има изгледа да ће бити. Асурџије плету асуре и торбе од рогозине; њих има највише у Ћуприји, Нишу, Лесковцу и Београду. Корпарски занат тек је код нас у покушају. У Србији има по последњем попису:

Столара	422
Колара	786
Качара	624
Асурџија	91

Прерадом хране, пића и воћа баве се хлебари, колачари, месари и шљивари. На селу сав народ меси сам колико му је хлеба од потребе, у варошима пак, нарочито већима, то се чини ређе; тамо је тај посао у рукама хлебара занатлија, који хлеб месе, пеку и продају. Ови хлебари месе још и пите (бурек) и разне друге брашненице, које крчме; пеку за тим јагањце или прасце па и то крчме. Колачара има само по већим варошима у Србији а највише у Београду; они граде колаче и друге посластице од брашна, шећера и воћа. Месари, једни крчме само сирово месо, а други опет само суво месо, и уз то кобасице разних врста. Месара ове друге врсте тешко да има још у којој вароши у Србији, осем у Београду. Потреба у сувоме месу намирује се у унутрашњости, и по варошима и по селима, кућевном, сопственом прерадом. Нарочитих шљивара има само по оним крајевима, у којима има и шљива у толикој мери, да их је вредно сушити. Од скора се почео и пекмез кувати, у велико и за трговину, за рачун неких странаца, предузимача. Шљива се суши у простим «пушницама», које граде сељаци уз припомоћ ког дунђерина, по обрасцу пренетоме из Босне. Начин је сушења веома примитиван и скопчан с великим губитцима и у времену и у гориву и у каквоћи производа. Нове, боље пушнице (француске) слабо се умножавају, јер су скупе. Сува је шљива драгоцени привредни производ наше земље; последњих пет година, извожено је годишње просеком по 21.676.466 килограма, у вредности 7,107.274 динара. Од сто килограма сирових шљива, на обичној сељачкој пушници добија се, у року од 24 сахата, 24 кгр. сувих, а сушење стотине килограма сувих шљива стаје десет динара. Крупноћа сувих шљива креће се бројем од 100—150 комада у пола килограма.

У Србији има данас од ових занатлија:

Хлебара	894
Колачара	49
Месара	740
Шљивара	71

Штављење кожа — табачки занат — у Србији је некада јаче распрострто било, а данас је заостало само у три вароши:

у Нишу	18	табака
« Пироту	6	«
« Ужицу	6	«
Свега	30	«

Приправљањем одела баве се занати: кројачки, терзиски, абаџиски, ћурчиски, кожухарски, обућарски, опанчарски, рукавичарски и шеширџиски а спољашњом негом човекова тела: амамџиски и берберски. Кројачи кроје тако звано «јевропско одело» и само мушко, а кројачице «јевропско женско одело», но често се мушки баве кројењем и овога одела. Терзије кроје наше народно рухо и мушко и женско. У терзискоме је занату од велике цене вез, било да се ради свилом, било златом, или сребром. Шаре су овога веза чисто источњачке и веома дивне: оне, погдекад, како замишљу тако и израдом заилазе подалеко баш у праву уметност. Најлепше се шаре виде данас на јелецима било мушким било женским, за тим на ферменима и на женским либадетима. Но као што, са ширењем јевропског укуса, наше народно одело све више узмиче пред јевропским, тако исто бива и са занатом терзиским. Док се земљиште кројачкоме занату по варошима све више шири дотле се терзиском сужује, и за то он земљиште својим производима помера јаче у села, у којима, као што већ знамо, домаћа кућна индустрија и на овоме пољу чини уступке занат-

ској. Абаџије израђују народно одело од сукна; прођи производа њихова заната земљиште је данас померено готово са свим у села. Ћурчија има по свима иоле већим варошима; они кроје поставе од финијега крзна за зимске, мушке и женске хаљине. Кожухара има највише у оним крајевима, у којима је ношење кожуха код сељачког становииштва уобичајено, као на прилику у Шабачком и Пожаревачком округу. Обућарскоме је занату седиште по варошима; његови су производи: ципеле, папуче, штифлетне и чизме од мање или више фине коже, увезене са стране. Овај се занат код нас прилично држи, поред све ужасне навале готових производа са стране. Опанчара има приличан број, али кад се узме да се целокупно наше сеоско становништво, па приличан број и варошкога обува опанком, онда је број ових занатлија несразмерно мален. Ово се објашњава тиме, што наш народ ову обућу већином и данас сам гради. Значајно је за распрострањење овога заната, да га несразмерно мало има у источној Србији, одонуд Велике и Биначке Мораве и у Новим Крајевима. У Књажевачкоме, Крајинском и Црноречком округу нема ни једнога опанчара, а у Алексиначком и Врањском само по један. Највише опанчара има у Шабачком и Ваљевском округу, за тим у Ужичком, Чачанском и Крагујевачком. Рукавичарски занат производи само рукавице од финије коже а седиште му је у Београду; тако исто и шеширџијама; број пак и једних и других је незнатан, јер се ове потребнице већином доносе готове са стране. У Србији има по попису од 1884 године:

Којача мушких	336
Терзија	1094
Абаџија	1069
Обућара	935

Папуџија	106
Ћурчија / Кожухара	454
Опанчара	588
Рукавичара	8
Шеширџија	8
Кројача женских	40

Бербера има само по варошима у Србији, а купатила су и у њима ретка. Године 1884 било је:

Бербера	291
Купатила хладних и парних . .	10

Ужарски је занат по Србији јако заступљен само у Нишкоме и Врањском округу, а главно му је средиште у Лесковцу и Врањи. Од 685 ужарских мајстора у Србији, у поменута два округа находи их се 624; на сву осталу Србију долази тек 61.

Неимарством се у Србији баве готово само странци. У западној Србији, по селима, куће и друге стаје граде «Осаћани» из Босне, а по осталој Србији «дунђери» из Македоније; у Шумадији се обоји сусрећу. По варошима, у унутрашњости Србије, куће граде опет Срби из Македоније, а у Београду се они такме са Србима из Аустро-Угарске, па с Маџарима, Словацима, Немцима и Талијанима. Калдрмџије су такође готово све Срби Македонци.

У последње време почеле су се у Србији умножавати и штампарије. У њима се данас само књиге штампају, али осталим штампарским пословима нису никакву пажњу указивале. У Србији има данас десет већих и мањих штампарија, заједно са државном.

Да побројимо занатлије још по неких заната; тако, у Србији има, по попису од 1884 године:

Бозаџија . . . , ...	68
Дунђера	1347

Јорганџија	57
Кобасичара	34
Ликерџија	32
Памуклијаша	78
Сарача	167
Туцача каве	25
Фотографа	22
Молера зграда	59
Самарџија	32

Занатлије у Србији састављају еснафске дружине. Мајстори који извесни занат раде чине један еснаф. Године 1847, кад је закон о овој установи изашао, поменуто је двадесет еснафа, али ће их данас бити више. Еснафи имају циљ, да слошким и договорним радом унапређују занате, да их одржавају на висини времена, и да по потреби и материјално потпомажу своје чланове. Сваки еснаф има свога старешину, који се бира на годишњим скупштинама еснафским. Овај старешина управља и рукује и касом еснафском.

*

Остало нам је сад да поменемо још и фабричку производњу нашу. Прве фабрике које се у Србији засноваше, јесу: тополивница у Крагујевцу и барутана у Страгарима. Од то доба, прегнућем појединаца чињени су више пута покушаји, да се фабричка производња и по другим гранама одомаћи, али беху веома често узалудни. Од фабричких предузећа успехом се данас могу похвалити само пиваре и млинови. Фабрикација пива у Србији је прилично јака; она не само да потпуно подмирује тражњу и потрошњу у земљи, него приличну количину и извози. Производња пива стоји код нас на тако чврстим ногама, да је до данас у стању била одбити сваку утакмицу са стране.

Пивара има по свима нашим већим варошима: у Београду две, а у Шапцу, Ваљеву, Чачку, Јагодини, Крагујевцу, Зајечару, Алексинцу и Нишу по једна, свега дакле десет, и све добро напредују. Потребу у брашну, готово сву, намирује Србија сама својим млиновима. Огромна је већина ових млинова најпростијега строја и најгрубље израде, и рукотвор сеоских мајстора; то су познате «кашикаре», које се виђају на свима иоле живљим потоцима по унутрашњости, и за тим друга једна врста, која је у приличноме броју заступљена на Дрини и Сави. Сопственици су ових млинова готово све сами сељаци, било појединци, било удружени, као ортаци. Али у Србији су се почели од скора множити и вештачки млинови, у којима је покретна снага већином пара. У некима од ових млинова израђују се и све врсте финијега брашна, којима се подмирује највећи део потрошње у Србији. У Србији има данас свега 99 парних казана са 1266 коња парне снаге. Од тога броја долази на млинарску индустрију 39 казана са 605 коња снаге, дакле без мало половина. У крајевима Србије, у којима има изобила јелових и смрчевих шума, находе се стружнице; оне стружу греде, даске и летве, које за потребе грађевинске а које за потребе оних заната, што се баве о финијој преради дрвета. Најзнатније су такве стругаре у Горњем Подрињу у Тари Планини, и у Подгорини Копаониковој. Свуда су тамо ове стружнице покретане воденом снагом, али су осем две три, особито оних на Перућачком врелу, у Тари, најпростијега строја.

Осем млинова, стружница и пивара, у Србији постоје још и ове фабрике: парна хлебарница, фабрика за шпиритус, фабрика за сирће и малена кожарска фабрика у Београду; фабрика за цемент у Рипњу, под Авалом; стаклара у Јагодини за судове од простога стакла, и фабрика чохе у Параћину; и то је све, ако још поме-

немо државне фабрике: тополивницу у Крагујевцу, која је већ одавно престала лити топове, и барутану у Страгарима.

* * *

Нашу кућевну индустрију потискује занатска, а обадве заједно почиње сатирати фабричка, туђинска. Фабрички производи све већим усавршавањем рада падају по цени; међу тим, прилагођујући се веома лако промењљивим укусима и захтевима, они већ и с тога постају све више тражени, и онда је морало доћи сузбијање обе поменуте индустрије. Кад би се у нас подизала и развијала бар занатска индустрија, опет, за нашу земљу, узевши је у цело, не би било тако много штете од пропадања домаће: то би управо била подела рада, извршена у великоме, али у самоме народу. И ако би какве штете од ове поделе доиста и било, она би се знаменито умањила подизањем и ширењем оних грана кућевне индустрије, које раде не за домаћу потребу већ за трг, и које би ваљало потпомагати не само онде, где су оне још у давнашња времена ухватиле корена, него и пресађивати и одомаћавати је и у другим крајевима наше отаџбине, од природе сиромашнима. Но код нас се ни на домаћу ни на занатску индустрију не обраћа никаква озбиљна пажња, и ако би оне, напредне, једине биле од користи за нашу земљу, по што не стварају бескућничку масу радника, него радници њихови остају домаћини кутњи, под својим рођеним кровом. Каква би, међу тим, осетна несрећа морала наступити, кад би се пустило да домаћа индустрија са свим пропадне; јер користи од уштеђених издатака или и самих малених доходака нису готово ни шта, према моралним добицима, што их ова индустрија народу пружа. Знатно време преко године, у које, према клими наше земље, пољопривреда не даје готово никаква зани-

мања, испуњује се домаћом индустријом, док би оно, без овога занимања, посвећено било лењости, беспослици а по свој прилици и злочинству. Опадање наше народне, домаће индустрије, стоји у тесној свези са увећаним процентом криваца и кривица, што нам га је морална статистика приказала. За то се у земљама, мудро управљаним, и труде свом снагом да домаћу индустрију подижу онде, где почиње опадати. Они тамо гледају да у кругу те индустрије распростру укус, савршенство рада и познавање савршенијих механичких средстава, која се данас при свакој преради у већој мери морају употребити. На место да се пушта да пропада, тамо се домаћој индустрији даје нови карактер, према ономе примитивном, у обичају од вајкада. Но код нас се о томе слабо ко брине, и у колико се незнањем и великом немарношћу пушта да пропадају и кућевна и домаћа индустрија, у толико се више сви наши људи од утицаја баве мишљу о подизању фабричке индустрије. Плод је такве једностране бриге и пажње закон о индустриским предузећима, издан 1873 године. Овим се законом допушта влади да даје повластице за 15 година, фабрикантима, који би у земљи фабрике основали, и уз то земљиште, дрва, слободан увоз машина и још по гдешто. За фабрику чохе, у Параћину, учињена је још и већа жртва: држава јој је дала не само повластицу на основу закона од 1873 г., него се још обвезала узимати од ње сву чоху, потребну за војску, и плаћати јој 10% више од најниже цене, поднесене од других понуђача. Тако је исто дата повластица за фабричку прераду кудеље у Лесковцу, која ће без сумње постарати се да савршено убије како занатску тако и кућевну ужарску индустрију тога краја, онако знамениту.

На овај начин, повластицама, ствара се код нас фабричка индустрија вештачким начином, јер за њу нема у земљи битних погодаба за то, да постаје и да се развија

сама собом. И ова, вештачки подизана фабричка индустрија, заснива се и одржава о трошку оних, који се баве било о кућевној било о занатској индустрији. Место, дакле, да се домаћа и занатска индустрија од стране државе постичу на развијање и усавршавање, начинима, који постоје већ у модерним државама и поред свеколике високе њихове фабричне производње, оне се законом натерују на самоубиство. У Србији нема још ни једне занатлиске школе, из које би ученици, улазећи у рад, доносили му нове техничне изналаске, више прилагодности ка укусу, потребама и захтевима потрошача и т. д. Тако исто, у Србији још није било ни једне изложбе земаљских рукотворина, било кућевних било занатских. Ма да је се установа изложбе у напредноме свету онако јако одомаћила, код нас о томе нико озбиљно и не мисли. Неразумевање овога предмета и недостатак воље и тежње да се разуме, ствара, на пољу опште народне наше индустрије, назадак, скопчан са огромним губицима за нашу земљу.

ТРГОВИНА

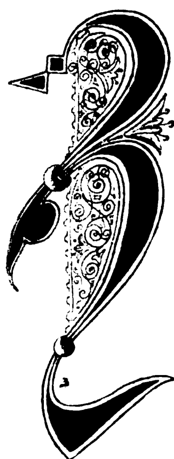

ачетак друштву људскоме находио се у једној незгоди, која је истекла отуда, што појединци нису у стању сами, својом личном снагом, подобностима и радом прибавити себи све што им је потребно, него тога ради, морају примати и туђе услуге. Таким потребама нагнани, људи се траже међу собом, нуде и примају један од другога услуге, граде и учвршћују везе и друже вне односе, који се после развијају у различним правцима. То исто што бива са појединцима бива и са читавим земљама, биле оне мале или велике.

Ни једна се земља није до данас могла задовољити само с оним, што је она сама произвела, нити и данас има и једне земље на свету, која би своје потребе могла намирити сопственом, унутрашњом производњом, независно од страних земаља. За то су и земље међу собом, исто онако као и појединци, упућене на размену својих производа. И у томе неједнаком распространењу природних производа на земљиној површини, за тим у бескрајно разноликим потребама људи, лежи основа саобра-

ћају, како међу становницима једне и исте земље тако и између целих земаља. Делателност људска, којом се производи по земљи распоређују према потребама становника њених, којом се врши посредовање између оскудице и изобиља, тражње и понуде, производње и потрошње, зове се: трговина.

Јачина трговине огледа се у величини трговинскога промета, а зависи од земљописнога положаја једне земље, од ступња образованости у народа у њој, од његове подобности за земљораоњу, индустрију, бродарство, трговину и науку у опште. Трговински промет дакле погођен је и оним, што једна земља производи и троши, и од подобности њене за производњу и потрошњу. На послетку, од утицаја су још и природни и вештачки путови, облик обале и пристаништа, ако је земља крај мора; за тим раскрснице за саобраћај у унутрашњости земље, па и лична и имовна сигурност, новчане и кредитне установе и економни систем који у земљи влада.

Ми смо још у почетку наше књиге видели, како је Србија права континентална држава, и како је доста јако удаљена и од најближих јој мора, дакле и од Црнога и од Јадранског и од Јонског мора. Земљописни је дакле положај Србије такав, да она не може никад бити трговачка земља, у правоме смислу ове речи. Али и ако не може бити правом трговачком земљом, опет се не може одрећи, да она за трговину има таких погодаба, према којима ће трговање у њој бити вазда знатна привредна грана. Ми смо видели, како је Србија по висинскоме облику свом нагнута и отворена према средњој Јевропи, и како сви њени уздужни путови, који су у исто доба и најглавнији, излазе на ту страну, на Саву и Дунав. С друге пак стране, она је положајем својим засекла у Балканско полуострво, до саме му средине. Осем тога, она је, Дунавом, везана воденим путем с Црним Морем; том истом реком и

њеним притокама њој је отворен водени пут далеко и у средњу Јевропу; Савом је опет без мало састављена са Јадранским морем. На послетку, данас, кад се враћа стара важност Цариградскога и Солунскога друма, ласно је разумети немерену важност тога факта по трговину, што главно стабло тих друмова иде баш средином Србије, и што се чак и рачвање његово десило, без мало, баш у самој средини њеној. Овим је друмовима од памтивека јурила неодољива струја трговинскога промета. Та се струја није никада прекидала, па ни за владе Турака. Петанчић, описујући пут свој кроз Србију, почетком XVI века, вели, да су Срби «на страни која је окренута Дарданцима, Македонцима и Трибалима народ питомији и блажији, због тога, што множину путујућих трговаца имају». За посредничку дакле, трговину, Србија има толико погодаба, као ретко која континентална земља, и велики напредак ове привредне гране зависи још само од вредноће, знања и капитала.

Ако погледамо само на, тако да кажемо, локални саобраћај на самоме Балканском полуострву, онда је вредно запазити, како је главна струја трговинска, од давнашњих времена па кроза све време наше старе државе, ишла од запада, од Јадранскога мора. И сами грчки трговци, који стизаху у Мораву и на ушће Саве, нису долазили ни од Белога ни од Црног, већ од Јадранскога мора, на чијим обалама имађаху читав низ својих насеобина.

У времена наше старе државе, на Јадранскоме мору неограничену владу имадоше Млеци; но посредништво између Млетака и српских земаља у унутрашњости не беше у рукама Млечана, већ у рукама наших приморских градова а поглавито у Дубровчана. Главни производ за извоз из Србије беше тада стока, за тим: сир, вуна, мед, восак, крзно од дивљачи, дрво и непрерађени метали.

а најглавнији увозни предмети беху: со, чоха и друге тканине. По неком старом обичају, поклони, што их Дубровчани чињаху владаоцима и господи српској, беху у скупоценим, лепо бојеним тканинама. Златни вез, свила и кадива беху роба веома тражена од српске властеле, која онако јако вољаше раскош и сјај. Остали уважани предмети беху различне прераде од метала: накит од сребра и злата, или оружје, сикире и свакојаки алати и посуђе; за тим: стакло (судови и огледала), сапун, мириси, зачини, јужно воће и слаткиши, риба, зејтин и на послетку вино.

Трговина се с почетка водила само вашарски. Трг, који се тако често помиње у свима нашим споменицима, значио је најчешће: вашар или панађур, који је припадао извесноме месту, по чијем се имену и звао,[1] а владаоци су сами одређивали где ће се који трг и кад држати. Доцније је било и привремених, трговачких станица — факторија —.

По што римски друмови беху испропадали, колскога пута и не беше више: трговина дакле беше карванска. Робу пренашаху „поносници", на коњима, магарцима и мазгама; кола није било. Поносници беху готово сами Власи, из пастирских, планинских села, а поданици властела и манастира.

Једна поглавица поносничка могаше понегде дати и до три стотине коња за карван, и још са наоружаном пратњом. На путу, карван преноћиваше под шаторима или код „стањанина." Но поред Дубровчана трговину вођаху и домаћи трговци. Шта више, ње се прихватаху и властели, преносећи робу својим сопственим понос-

[1] Трг је значио и приход од вашара, који се врло често давао манастирима. Ако су вашари у истоме месту држани више пута преко године, онда су означавани и празником о коме су држани. Трг је значио још и трговиште или вашариште, и робу, па и само трговање.

сницима, па чак су и владаоци тражили тргове за производе са својих пространих добара.

Ма да се још доста рано, већ у X веку, опажа, да се роба плаћала новцем, најчешће златним, и пак се трговина водила, у главном, разменом. Траг размени опажа се још и у XIV веку: чак се и тада, место новцем плаћало воловима, коњима, сиром и т. д.

Свезу између Дубровника и њихових насеобина и трговачких станица, у Србији, одржаваху плаћене «листоноше» или «књигоноше». Установа књигоноша, коју је данас заменула «пошта», одржала се код Дубровчана до пропасти њихове републике, у почетку овога века (1808). Књиге из Дубровника за Цариград иђаху преко Ниша и стизаху за тридесет дана. У Ниш се стизаше за петнаест дана, а преко Требиња, Билећа, Гацког, Фоче, Горажда, Пријепоља, Сенице, Трговишта (Новог Пазара) и Прокупља.

У почетку XIII века, Брсково, на Горњем Лиму, беше најзнаменитија трговачка варош у српској држави; крајем пак овога века изилази на видик Рудник и рударске вароши под Копаоником. У исто доба добија трговачку важност и варош Мачва — код Шанца —. У XIV веку Брсково истина ишчезава, али процветавају нова трговинска средишта: Призрен и Ново Брдо, за тим Приштина, Трепча и Рудник; око тога времена почиње се саобраћај окретати и на север: Београд, за Стевана Лазаревића постаје знатно трговиште, а јављају се и Зајечар, Крупањ и Ваљево.

За време Турске најезде, после 1459 године, сва поменута знаменита трговишта и њихови рудници спадоше, мало по мало, на висину незнатних места. Само се Београд опорави на ново и постаде и за Турака трговиштем првога реда. После Београда нешто више живости показиваху: Ужице, Јагодина, Ниш, Лесковац, Врања и Пирот.

Но трговачки промет Србије, који је кроз тако многе векове струјао обалама Јадранскога мора, после најезде Турака не само да се поче смањивати у опште, него стаде узимати и други правац. Још и до пред Карађорђеву буну по гдекоји трговац из Србије тераше говеда у Дубровник, али је главни и готово сав извоз стоке ишао на север, ка политичним и трговачким средиштима средње Јевропе, а поглавито Пешти и Бечу. За Цариград и Солун ишао је извоз само из крајњих вароши на југоистоку Србије, из Пирота и Врање. Но са ослобођењем Србије сва је трговина њена пошла овим новим путем, а струја њена попут Јадранскога мора пресахну баш са свим.

Кад се пак Босфор и Бело Море вежу једном са Србијом помоћу железнице, сви су изгледи да ће трговинска струја Нових Крајева а можда приличан део и Старих окренути онамо на југ, путем, којим се за десетак часова на море стиже.

* * *

Укупна унутрашња трговина, вођена у великоме или на ситно, измиче се испод статистичне контроле, и ако преставља много већу вредност, и ако је много важнија и преча од спољашње или међународне трговине. С тога се трговинска статистика и бави само о трговачкоме промету између народа политички раздвојених.

Трговачки промет између народа своди се на извозну и увозну трговину, а статистика овога промета оснива се на царинским подацима.

Унутрашњи трговачки промет у Србији бави се поглавито о прикупљању ратарских, сточарских и других сировина за циљ извоза и о растурању увезених индустриских, фабричких производа. Посредничка је трговина

врло незнатна. Трговина се унутрашња за тим бави и пренашањем производа с једнога краја Србије на други, али, почем је Србија мала земља, те разлика у производњи појединих крајева није тако велика, и почем нема индустрије, која би радила на много, за слагалиште, то промет у овоме погледу није тако знатан, кад се упореди са оним у другим земљама. Да би се унутрашњој трговини дао полет, коме иначе сметају и ретка насељеност и недовољна саобраћајна средства, у Србији су установљени вашари за промет земаљских производа а поглавито стоке. Таких вашара има у свима окружним варошима, за тим у варошицама, па и у по неким селима. У Србији се данас држе вашари на 100 разних места; они трају обично по три дана, али у неколико већих вароши трају и по пет дана. У Србији има свега 373 вашарски дана.[1]

Што се тиче спољашње трговине, њој је лако погодити предмет, кад се зна, да је Србија пољопривредна земља, и да су ратарски, воћарски и сточарски производи њена главна производња. Просечни годишњи извоз Србије за последњих шест година (1881—1886) износи 41,334.690 динара, и од ове суме долази тек 1.836.800 динара на индустриске прерађевине. Но и ово индустриских производа што се извезе, није све израђено у земљи, него је приличан део опет са стране увезен.

Кретање извоза по вредности, а за последњих шест година (од 1881—1886), види се прегледно из ове таблице:

[1] Године 1883 на тим је вашарима продато:

волова	57.030	оваца	10.124
крава	1.262	јагањаца	6.964
јунади	172	коза	3.572
телади	3.097	јаради	1.834
коња	9.293	свиња	895
ждребади	661	прасади	75
магараца	49		

Извоз по вредности

БРОЈ	Наименовање предмета	ВРЕДНОСТ У ДИНАРИМА					
		1881	1882	1883	1884	1885	1886
1	Баштовански и пољски производи	14,178.219	15,692.562	16,738.746	14,594.484	10,959.339	13.303.814
2	Дрво и прерађевине од дрвета	343.417	335.710	363.000	659.621	878.217	46.721
3	Животиња и производи од животиње	21,980.851	18,367·680	20,953.284	18,146.946	18,548.074	16.515.536
4	Јестива и пића	1,903.373	2,242.661	1,378.098	609·835	652.511	1,238.307
5	Ковови (метали)	115.802	123,638	114.489	129.152	103.594	61.869
6	Коже	3,798.256	2,855.773	2,997.379	3,714.411	4,034.340	3.933.392
7	Масни производи	242.192	151.929	134.143	91.693	157.158	179.577
8	Минерали	193.065	210.276	280.372	243.643	281.126	145.980
9	Отпатци	65.194	115.841	67.571	64.941	42.264	54.474
10	Разни предмети	1.279.542	1,152.914	1,326.408	1,716.980	1,955.676	1,518.007
	Свега	44,102.911	41.248.984	44,353.490	39,968.706	37,615.299	40.718.677

Док просечна вредност укупнога извоза, у времену од ових шест година, износи 41,334.693 дин., дотле су просечна количина и вредност главнијих, годишње извезених предмета, за време од 1881 до 1885[1] године биле оваке:

Сува шљива . .	21,676.466	Кгр.	7,107.274	динара
Пасуљ, грашак и сочиво	245.306	«	75.114	«
Пшеница	35,393.830	«	5,468.559	«
Кукуруз	4,967.014	«	580.173	«
Шишарка, руј, кора од дрвета . .	568.797	«	183.850	«
Дрво и прерађевине од дрвета			515.993	«
Волови	36.260	ком.	5,455.870	«
Свиње	260.049	«	11,859.707	«
Вуна и длака . .	96.079	Кгр.	196.378	«
Чауре овилених буба	647	«	4.514	«
Коже: говеђе, коњске, овчије и козије	1,476.418	«	3,420.020	«
Вино пиво и ракија	2,909.622	«	990.428	«

Сумарни преглед увоза и извоза у Србију

Број	Наименовање предмета	Назив мере	Увоз 1884 количина	Увоз 1884 вредност	Извоз 1884 количина	Извоз 1884 вредност
1	Артија	Кгр.	1,028.425	792.255	200	200
2	Баштованскн и пољ. производи	»	2,881.468	965.256	78,884.970	14,401.693
3	Вуна и длака	»	407.521	2,286.772	56.563	144.316

[1] По што су нам подаци за 1886 годину стигли баш кад је овај део наше књиге био у штампи, то нисмо могли стићи да и њих при овоме срачунавању употребимо.

Ужарија	891.994	«	1,317.759	«
Тканине вунене и ртене			78.710	«
Руде сирове . . .	50.844	«	83.208	«
Камен за зидање .	16,731.520	«	41.633	«
Камена израда, цигла, цреп . .	651.230	ком.	27.647	«
Камени угаљ . .	2,539.554	Кгр.	48.878	динара
Креч и цемент . .	498.593	«	20.677	«

Из овога прегледа вредности главнијих извозних предмета види се, да вредност сувих шљива, пшенице волова, свиња и кожа износи 80·4% укупне вредности од извоза из Србије. Од извезених пак индустриских производа за данас заслужује пажње једино ужарија. јер њен извоз преставља 3·2% од вредности укупног извоза нашег, за последњих пет година (од 1881—1885).

Из упоредне таблице што сад долази, видеће се у нешто детаљнијим потезима и упоредно и увоз и извоз за 1884, 1885 и 1886 годину. И сами јако жалимо што нисмо у стању донети оваки упоредни преглед и за године у назад бар до 1881, по што је увоз статистички срећен само за поменуте три године.

у годинама 1884, 1885 и 1886

УВОЗ		ИЗВОЗ		УВОЗ		ИЗВОЗ	
1885		1885		1886		1886	
количина	вредност	количина	вредност	количина	вредност	количина	вредност
879·780	607.580	645	960	1,140.500	925.212	1.200	1.392
2.704.655	957.907	60,745.959	10,731.095	6,819.100	2,124.791[1]	60,812.800	13,303.814
378.460	2,107.244	104.616	233.919	452.500	2,342.600	193.900	560.725

[1] Овде је придошао и увоз монопола дуванског.

БРОЈ	Наименовање предмета	НАЗИВ МЕРЕ	УВОЗ 1884 КОЛИЧИНА	УВОЗ 1884 ВРЕДНОСТ	ИЗВОЗ 1884 КОЛИЧИНА	ИЗВОЗ 1884 ВРЕДНОСТ
4	Дрво и прерађевине од дрвета и бића	куб. мет. комад Кгр.	171.284 2,179.142 1,332.433	6,687.583	43.607 3.513 144.982	659.621
5	Животиња и производи од животиње	комад Кгр.	17.474 580.130	879.857	328.225 92.155	18,064.308
6	Јестива и пића	»	2,354.731	1,391.028	1,362.037	598.905
7	Камен, земља, стакло и порцелан	куб. мет. комад Кгр.	385 4,710.928 25,013.798	3,393.283	28,891.398	163.345
8	Метали	»	8,498.582	4,823.452	94.240	126.152
9	Коже, каучух, гутаперха и мушеме	»	938.336	3,226.945	1,330.066	3,714.411
10	Колонијални и јужни производи	»	6,168.971	5,872.544	2.853	2.694
11	Лекарије, хемикалије и фарбарије	»	2,748.495	1,547.673	289.370	83.884
12	Масни производи	»	5,174.658	3,301.085	96.632	106.443
13	Машинерија, инструменти, оружје и научни предмети	»	901.087	1,165.749	2.373	7.548
14	Отпаци	»	161.147	21.115	533.417	65.941
15	Памук, кудеља и лан	»	2,468.708	8,158.179	1,015.716	1,683.206
16	Свила	»	19.345	755.214	125	3.550
17	Ситнице	»	192.933	2,199.906	7.045	23.320
18	Шивена роба, везови и плетива	»	467.843	3,479.289	24.421	119.169
	Суме	куб. мет. комад Кгр.	171.669 6,907.544 61,338.611	50,947.185	112,828.563 331.738 43.607	89,968.706

Примедба. Од вредности горњег увоза у години 1884 припада на увоз машина, кола, шина и осталога прибора и материјала за кр. срп. држ. железницу, 7,548.326 динара.

УВОЗ		ИЗВОЗ		УВОЗ		ИЗВОЗ	
1885		1885		1886		1886	
КОЛИЧИНА	ВРЕДНОСТ	КОЛИЧИНА	ВРЕДНОСТ	КОЛИЧИНА	ВРЕДНОСТ	КОЛИЧИНА	ВРЕДНОСТ
122.857 1,895.130 1,214.175	3,197.929	50.413 1.211 350.212	878.217	144.699[1] 443[2] 1,584.700	2,261.513	31.555 201 116.400	467.721
22.232 350.569	930.851	369.821 90.975	18,338.974	32.924 579.600	713.887	484.249 93.000	19,509.931
1,953.481	1,315.605	1,915.213	655.511	2,109.700	1,306.106	4,536.300	1,238.307
7.124 4.050.200 23,265.880	3.279.615	66,286.015	213.250	46,560.100	4,116.481	9,661.000	109.476
7,151.303	4,134.585	123.404	103.594	11,258.200	4,892.842	138.700	61.869
819.456	2,693.546	1,529.437	4,034.340	939.200	2.889.406	1,694.300	3,933.392
5,036.391	4,833.077	7.240	5.740	7,227.100	4,999.258	13.500	11.389
2,223.260	1,204.529	767.912	164.378	4,170.500	2,276.109	687.300	119.271
4,187.407	2,500.040	151.585	165.007	5,745.200	2,763.209	149.800	179.577
883.659	1,025.855	14.008	31.697	3,242.900	4,046.722[3]	2.700	5.340
156.516	22.573	502.440	42.264	247.700	40.656	420.700	54.474
2.089.212	6,760.805	1,337.096	1,995.639	2,912.700	7,849.828	994.500	1,315.628
14.874	583.429	219	7.294	12.400	448.895	—	—
125.376	1.421.484	329	1·523	275.600	1,503.952	500	2.664
346.621	2.706.335	1.797	11.902	716.400	5,592.969	8.800	43.707
129.981 5,967.562 53,731.075	40,472.989	133,929.102 371,032 50.413	37,615.299	144.699 33.367 95,994.100	51,094.436[4]	79,525.400 484.450 31.555	40,718.677

[1] Пре је и грађа улазила у рубрику „комад", а сад је претворена у куб. метар.

[2] Само кола.

[3] Овде је ушла и вредност Дебанжових топова.

[4] Увоз сена, војничког одела, оружја и муниције, за тим увоз машина, гвожђа и осталог прибора за железницу, на послетку дувана и цигара за управу монопола, износио је у 1886 години свега 9,065.057 динара.

Из таблица што сад долазе видеће се како је наш увоз и извоз распоређен на туђе земље. И увоз и извоз сређени су према томе, како су оглашени у декларацијама по нашим царинарницама:

Увоз у Србију

ДРЖАВЕ	ВРЕДНОСТ У ДИНАРИМА		
	1884	1885	1886
Швајцарска	296.760	198.983	315.796
Аустро-Угарска	31.753.928	29,949.377	36,650.159
Америка	2.376.161	527.906	1.301.252
Белгија	30.880	15.998	489.969
Босна	385.266	96.462	51.503
Бугарска	320.314	173.450	170.147
Грчка	295.704	210.863	161.044
Инглиска	4.072.678	3,404.856	4.102.967
Италија	1.300.855	1.259.110	657.144
Немачка	7.590.229	2,275.787	2.042.813
Румунска	895.233	862.190	1.095.639
Русија	382.749	793.728	742.497
Турска	905.448	510.276	740.909
Францеска	340.980	194.003	2.572.627

Знатно увећани увоз из Аустро-Угарске у години 1886 дошао је од јако увећанога увоза мушких хаљина. Увећан увоз из Русије у години 1885 и 1886 догодио се због јако увећаног увоза гаса, а несразмерно увећани увоз из Францеске, у години 1886, подигао се увозом Дебанжових топова.

Извоз из Србије

ДРЖАВЕ	ВРЕДНОСТ У ДИНАРИМА		
	1884	1885	1886
Аустро-Угарска	34.457.803	31.911.901	35,502.736
Босна	492.531	554.803	542.291
Бугарска	1,671.583	1.045.993	830.008
Инглиска	—	194.360	57.024
Италија	—	144.950	173.318
Немачка	136.591	54.576	85.511
Румунска	411.148	281.139	89.191
Турска	2.596.994	3,100.839	2.619.055
Францеска	202.056	327.238	869.543

При извозу гледани су само први тргови, куд наши производи стижу; прем да се за неке од њих зна и куда се даље распростиру. На прилику, први је купац наших сувих шљива Аустрија, али познаваоци стања ствари тврде, да две трећине свих наших шљива оде у Америку.

Србија је, поставши независном краљевином, закључила трговачке уговоре са свима образованијим Јевропским државама, и све на основу највише повлашћених држава. У оцену ових уговора, о користи или штети коју су Србији донели, не можемо се упуштати, само ћемо толико казати, да је уговор са Аустријом, са земљом дакле, која при нашем увозу и извозу има лавовски део, закључен на нашу огромну штету, једно због те неприлике, што смо земљописним положајем за трговачки саобраћај упућени поглавито на ову државу, и у толико више, у колико ни железницом, у времену закључавања

уговора, нисмо имали излазак на море, а друго и највише због тога, што стање нашега увоза и извоза нисмо познавали ни у крупним потезима. До године 1886 ми нисмо имали савршено никакве трговачке статистике, док је Аустрија имала података и о најмањим ситницама.

У Србији има око 15.800 људи, који се баве о трговини у најширем смислу ове речи, на ситно и на крупно. Ми ћемо овде поменути бројеве само неких важнијих врста трговаца, а на име, крајем 1884 године било је:

Гостионичара и механџија	2.064
Кафеџија	1.061
Ашчија	58
Бакала	1.883
Млекаџија	73
Брашнара	22
Винара	117
Пиљара	559
Марвених трговаца	453
Џамбаса	207
Калауза	372
Спекуланата	7.223
Агената трговачких и комисионара	63
Лончара, гвожђара и стаклара	213
Галантериста и мануфактуриста	341
Ситничара	2.042
Трговаца колонијалне робе	37
Књижара и антиквара	44
Мењача	36
Телала	40

По закону о еснафима, од 1847 године, и трговци разних струка састављају дружине еснафске и са истим циљем, који смо видели и код занатлија.

Зарад унапређења трговине и заната, законом од 12 Октобра 1870 године, установљен је «трговачко-занатлиски одбор». Оваких одбора има данас у седам окружних вароши, а на име: у Београду, Шапцу, Смедереву, Нишу, Ваљеву, Пожаревцу и Неготину. Чланови трговачко-занатлиских одбора поглавито су трговци и занатлије из дотичних вароши и њихове околине; задатак је пак ових одбора у томе, да на позив министра народне привреде размишљају о питањима, која им он поднесе и која се тичу трговине и заната, и да и сами подносе предлоге за развитак и унапређење ових привредних грана у земљи. Прем да су ови одбори већ прилично давно у животу, опет се није осетио никакав траг њихове делателности, ни у коме правцу, исто онако као ни еснафске. Може бити да је то и с тога, што су код нас стручно образовани трговци највећа реткост, а огромна маса трговаца и занатлија, без и каква образовања, није била у стању разабрати се у тако великим и веома заплетеним задацима, који би јој се могли ставити, који су јој преко трговачко-занатлиских одбора и стављани, и који су смерали унапређење заната и трговине у нашој земљи.

НОВЧАНИ ЗАВОДИ

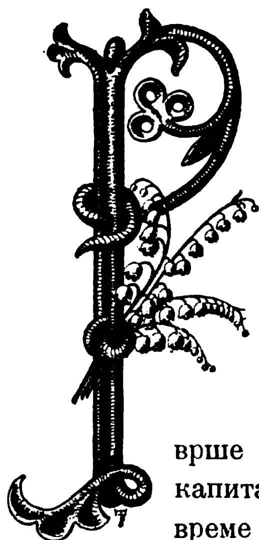

аније од 1862 године, у Србији није било никаквих новчаних завода, који би кредитом могли послужити било трговачки, било занатлиски или земљоделски сталеж. Службу, коју данас врше ови заводи, вршили су дотле једино капитали појединаца, а како је новца у оно време према потребама било још много мање но данас, то је и интерес на узајмљени новац растао до ужасне висине. То су она жалосна времена, у којима се у Србији излегао беше «кајишарлук» и «зеленашлук,» и у којима је поникло нарочито задуживање сељака, и развило се до страховитих размера. Све што год беше уштедело неку пару одаде се тада «зајмодавству,» а богатији и зеленаши имађаху читаве своје «провинције дужничке.» Кад у Србији и данас, поред толиких новчаних завода и нискога интереса и пак има 6.389 зајмодаваца, са 43,346.547 позајмљених динара, може се мислити колико их је било онда, кад не беше ни једне ни банке ни штедионице! Невоља, која наста од презадуживања, и опасност од још веће беде која неминовно беше у изгледу, изазва установу: «Управе фондова.» Овај завод беше установљен законом од

16 Августа 1862 године : то је државна, хипотекарна банка. Управа фондова управља и рукује : главним фондом школским, фондом чиновничких удовица и сирочади, фондовима : болничким, оружним, инвалидским, пупилним, депозитним и општинским. Тако су исто код ње на руковању и фондови од приреза окружних и среских за јавне зграде, за подизање мостова и друмова и за трошкове власти, за тим фондови разних удружења а нарочито оних, за узајмно потпомагање (келнерских, практиканских и т. д), па разни књижевни и еснафски фондови и фонд санитетски. Управа фондова прима новце и од приватних лица, почев од 100 динара.

Сви ови новци улазе код Управе фондова у једну касу и за њих јамчи држава. Управа фондова издаје из своје касе зајмове на јамство непокретних добара, и то на половину њихове вредности, а са интересом годишњим од 6% и отплатом за 23½ године. Од приплода, који долази од интереса припада 1% држави а 5% фондовима и приватним улагачима. Од интереса на депозите држава узима себи 3%. Највећа сума која се из касе управе фондова може узајмити у један пут, једноме истом лицу и у једној истој години, не сме бити већа од 10.000 динара. Но ако би било новаца у каси, а не би биле потраживане мање суме, може се издати и до 25.000 дин.

1. Маја 1885 године, Управа фондова имала је капитала:

а. црквени капитал	1,357.916·13	дин.
б. манастирски	288.614·06	«
в. приватни	3,902.318·73	«
г. депозитни	729.914·73	«
д. пупилни	5,123.616·16	«
ђ. фонда школског	2,945.437·33	«
е. « удовица чиновнничких .	2,797.858·82	«
ж. разних других фондова . .	14,082.073·34	«
Свега . .	31,227.749.30	дин.

Из прегледа, што сад долазе, види се стање Управе фондова крајем 1878 године, и, за тим, распоред њених новаца по старим окрузима. Ови прегледи и ако не казују сувремено стање ни Управе фондова ни њених дуж-

БРОЈ	ПРИМАЊЕ	ДИНАРА	ДИНАРА
а.	Од дужника по облигацијама		20,475.844·95
б.	Од неплаћених интереса и то:		
	аа. од ранијих година	1,712.115·62	
	бб. од 1878 године	858.746·38	2,570.862·00
в.	Од позајмљене суме за издавање нове рачунске 1879 године, а из новца примљеног за годину 1878 . . .		147.699·95
г.	Од готовине нађене у каси, при закључењу дневника за 1878 г. . .		98.622·30
	Свега		23,293.029·20

БРОЈ	ДАВАЊЕ	ДИНАРА	ДИНАРА
а.	Дуговање повериоцима, којих су се капитали затекли у каси Управе крајем 1878 године	23,022.405·80	
б.	Дуговање држ. каси од прихода и процента за раније године . . .	23.322·50	
в.	Дуговање држ. каси од прихода и процента за 1878 годину	133.883·65	
г.	Дуговање држ. каси од суме, која је претекла од канцелариских трошкова за 1878 годину	2,362·45	23,181.974·40
д.	Дуговање суме, која долази од интереса на интерес на дугове дужника управиних, који су у дугоме низу ранијих година непотпуно израчунавани . . —		111.054·80
	Свега		23,293.029·20

ника, опет су поучни, јер и ако је се од 1878 г. до данас капитал Управе фондова знатно увећао, није вероватно, да је се и сразмера задуживања у појединим окрузима осетније изменула.

Дуговање појединих округа у старим границама, у години 1878, види се из ове таблице:

БРОЈ	ОКРУЗИ	КОЛИЧИНА ДУГА У ДИНАРИМА	ДУГ НА ЈЕДНУ ГЛАВУ У ДИН.
1	Алексиначки	215.490·20	3·71
2	Београдски[1]	712.042·40	10·0
3	Ваљевски	1,284.565·45	14·6
4	Крагујевачки	1,470.478·40	13·61
5	Крушевачки	310.301·55	4.03
6	Књажевачки	76.359.35	1·21
7	Крајински	563.996·95	7·42
8	Пожаревачки	1,313.934·75	8·27
9	Подрински	389.671·35	7·49
10	Руднички	419.648·70	7·91
11	Смедеревски	1,983.298·30	27·93
12	Ужички	473.923·20	4,12
13	Црноречки	270.600·20	4,66
14	Чачански	308·810·85	4·82
15	Шабачки	1,222.187·85	15·34
16	Јагодински	696.169·50	9·80
17	Ћуприски	1,020.436·30	16·20
18	Варош Београд	7,725.610·30	275·9
	Свега на Србију	20,475.843·80	15·12

[1] Без Београда

Године 1868 први пут се у Србији приватним прегнућем основао новчани завод: „Прва српска банка", са седиштем у Београду; али због несмишљених предузећа

Карта дуговања Управи фондова по окрузима

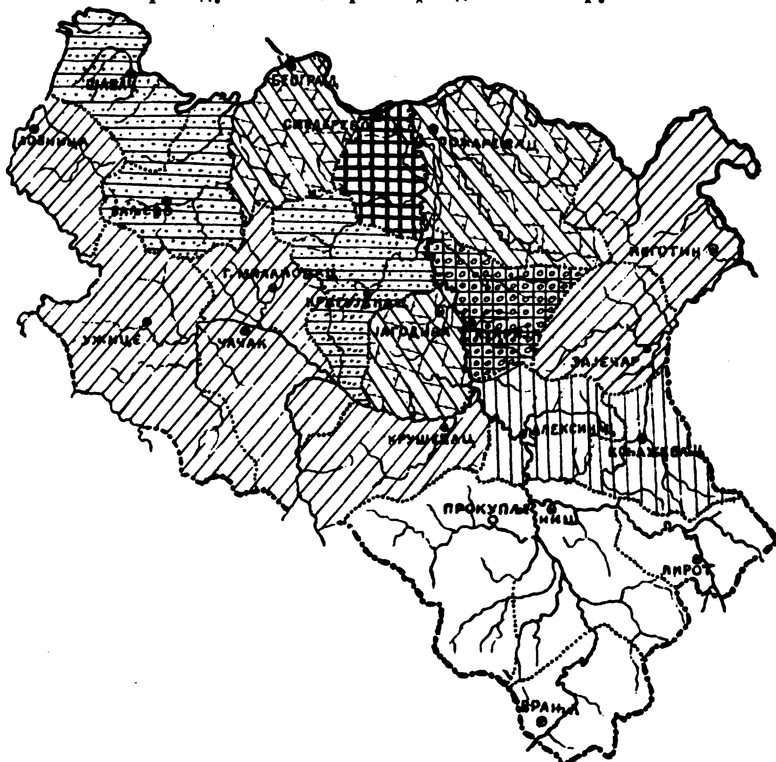

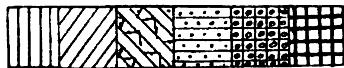

До 4 4-8 8-12 12-16 16-20 преко 20 динара на једну душу

у које се беше упустила, она пропаде године 1875. Око овога доба поникоше које у Београду које у унутрашњости Србије три нова новчана завода: „Ваљевска штедионица" у Ваљеву (1869), „Београдски кредитни завод" у Београду (1871.) и „Смедеревска кредитна банка" у

Смедереву (1872). Од године пак 1882 па на овамо подиже се читав низ других завода, а на име: „Београдска задруга за међусобно помагање и штедњу" у Београду (1882), „Српска кредитна банка" у Београду (1883), „Шабачка штедионица" (1883), „Привилегована народна банка" у Београду(1884), „Пожаревачка штедионица" (1884), „Упска штедионица" (1885); за тим штедионице у Обреновцу, Чачку, Краљеву, Свилаинцу, Паланци, Зајечару, Јагодини, Петровцу и Нишу.

Банке у Београду: Привилегована народна, Прва српска и Кредитна, а тако и Смедеревска, све су есконтне банке, које новац дају на менице; осем Привилеговане народне банке, оне остале дају зајмове и на залоге. Њихов капитал долази од улога њихових акционара. Српска народна банка има привилегију да издаје и хартије новчанице, које су са 40% осигуране металом у злату и сребру.

Задруге за међусобно потпомагање и штедњу, и разне штедионице, такође су есконтне банке, које дају новац на зајам на менице, са роком од 92 дана, али под погодбама веома повољним за дужнике, јер се дуг, обнављањем меница, исплаћује отплатом, тек за време од петнаест месеци. Док горе поменуте банке и кредитни заводи имају у виду поглавито трговачки сталеж, ови други заводи имају циљ да потпомажу штедњу примањем веома малених улога, и за тим да пружају могућност сиротнијим људима, занатлијама, чиновницима, слугама, надничарима и т. д. да се користе кредитом. Кроз ове штедионице почео је, у позније време, растицати по народу и капитал Привилеговане народне банке, којој се оне у случајима потребе обраћају за зајам, на залоге меничне — реесконтовањем.

Законом од 1871. установљено је по извесним окружним варошима шест државних, „окружних штедионица",

БРОЈ	Новчани заводи: име и место	ГОДИНА ОСНИВАЊА	СТАЊЕ КРАЈ М ГОДИНЕ	КАПИТАЛ	БРОЈ УДЕОНИЦА	БРОЈ ЧЛАНОВА	ПРИМЉЕНО НА ШТЕДЊУ	ИЗДАТО НА МЕНИЦУ	ОБРТ ГОДИШЊИ	ДОБИТ
1	Београдска задруга за међусобно помагање и штедњу	1882	1885	413.225	7.605	1.962	1,125.282	3,259.971	10,588.557	32.684
2	Ваљевска штедионица	1869	1885	444.300	4.443	?	170.235	2,990.436	?	54.426
3	Пожаревачка штедионица	1884	1885	108.936	2.500	566	21.850	330.940	823.379	1.269
4	Упска штедионица	1885	1885	55.960	2.000	?	45.975	199.738	251.040	3.768
5	Привилегована Народна банка	1884	1885	2,496.625	19.973	?	—	10,806.153	?	78.980
6	Смедеревска кредитна банка	1872	1884	369.840	1.516	?	47.927	3,747.056	?	37.293
7	Српска кредитна банка у Београду	1883	1884	600.000	1.200	?	—	1,406.699	79,287.397	77.694
8	Београдски кредитни завод	1871	1885	1,175.000	1.100	?	1,547.592	7.450.387	27,581.987	71.953
9	Шабачка штедионица	1883	1884	200.000	4.000	?	395.537	2,264.752	?	71.953
10	Крагујевачки кредитни завод	1885	1885	61.704	2.998	237	51.917	327.258	987.177	1.927
11	Јагодинска штедионица	1885	1885	60.000	1.000	244	29.653	183.140	517.348	4.491
12	Паланачка задруга	1885	1885	21.709	1.410	267	6.752	45.339	89.660	95.97
13	Нишка акционарска штедионица	1885	1885	99.429	1.500	?	82.804	343.751	991.379	5.651·96

а на име: у Смедереву, Крагујевцу, Нишу, Крушевцу, Чачку и Ужицу. У ове штедионице стичу се капитали окружних и среских фондова, установљених за разне окружне и среске потребе, за тим капитали црквени и манастирски дотичних округа, и на послетку приватни улози. У случају потребе, благајнама ових штедионица притиче у помоћ Управа фондова, или државна каса. Окружне штедионице и саме су хипотекарне банке; оне дају зајам на краће рокове и намењене су да помажу земљорадницима; али се и њима као и Управом фондова и пак више користе сами варошани. Тежачки кредит ваља у Србији тек створити.

Колики је капитал Управе фондова казали смо раније, а у овоме прегледу износимо стање приватних наших новчаних завода, у колико смо га сазнати могли из поузданих извора. (Види таблицу на стр. 444).

За остале штедионице до сада нисмо били у стању добити података.

Као неке врсте новчаних завода могу се у Србији сматрати и еснафске касе, којих има у свима варошима већи или мањи број. Сваки еснаф има и своју засебну касу, а новац у ове касе долази било од прилога чланова извеснога еснафа било од разних такса, које се морају еснафу плаћати. Касом еснафском рукује еснафски старешина. Најпрече право на зајам из ове касе имају чланови еснафа, нарочито у случају болести или преке потребе за набавку алата.

До данас није ухваћен рачун стању свих еснафских каса у Србији.

НОВАЦ И МЕРА

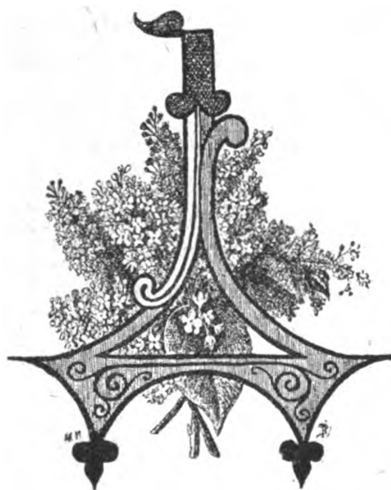

а би се промет издигао изнад најнижега ступња, на коме се врши простом разменом, потребно му је извесно мерило за вредност. Код свих иоле развијенијих и старих и данашњих народа, такво су мерило и били и остали, драги метали: злато и сребро. Овим металима, признатим као опште мерило вредности, и раскованим у новац врши се данас размена: новцима се данас може купити свака роба која се нуди на продају, а тако исто и личне услуге човекове.

Као што је већ познато, стара наша држава имала је у обрту новаца у њој самој кованога. Сви владаоци српски, почев од краља Владислава, ковали су новце у сопственим кузницама, које су биле у неколиким знатнијим рударским варошима. Но у току времена, после најезде турске, тога је новца разним путовима нестало, и потреба новца у саобраћају, из прва мало по мало а после и редовно, почела се подмиривати турским новцима. После осло-

бођења Србије стао је се турски новац из обрта измицати а заступио га новац аустриски; последњих пак десетина година ушла беше у обрт знатна количина и рускога сребрног новца. Тако је то све трајало до године 1868, када се, ковањем српскога бакарног новца, поче из обрта истискивати аустриски бакарни. Поменуте године 15. Марта изађе закон, којим се министар финансије овласти, да у Бечкој кузници искује бакарнога новца у вредности од 439.500 динара, и у три величине: од једне, пет и десет пара динарских (пореских), које су у саобраћају ишле у две, десет и двадесет пара чаршиских. На првоме новцу ослобођене Србије стоји натпис: Михајил М. Обреновић III књаз српски, а у средини му лик овога владаоца.

Доцније, по закону о српским народним новцима, године 1875, Србија усвоји и за новце метарски десетни систем, онако, како је усвојен новчаном конвенцијом, закљученом у Паризу 11 Декембра 1865 године, између Францеске, Белгије, Италије и Швајцарске.

Начелну једнину или бројну основу српских народних новаца чини: динар, који се дели на сто делова: динарских пара.

Српски народни новци јесу:

А. златни:

а.	Миланов златник у вредности	. .	20	динара
б.	« « « «	. .	10	«

Б. сребрни:

а.	Сребрник, у вредности	. . . . .	5	динара
б.	« « «	. . . . .	2	«
в.	« « «	. . . . .	1	«
г.	« « «	. . . . .	0·50	«

В. **бакарни:**

а.	у вредности	. . . .	10	дин. пара
б.	« «	. . . .	5	« «
в.	« «	. . . .	2	« «
г.	« «	. . . .	1	« «

Г. **од никла:**[1]

а.	у вредности	. . . .	20	дин. пара
б.	« «	. . . .	10	« «
в.	« «	. . . .	5	« «

Миланов златник садржи у себи 0.900 чиста злата, и онај од 20 динара тежак је 6.45161 грама и има пречник од 21 мм.; а онај од 10 динара тежак је 3.22580 грама и има у пречнику 19 мм.

Сребрник од пет динара има у себи сребра чиста 0.900, а они остали 0.855; у другим пак односима сребрни новци стоје овако:

НОВАЦ			ТЕЖИНА		ПРЕЧНИК	
Сребрник од	5	дин.	25	грама	37	мм.
« «	2	« . .	10	« . .	27	«
« «	1	« . .	5	« . .	23	«
« «	0·50	« . .	2·50	« . .	18	«

Бакарни новци имају у себи 0·95 бакра, а они од никла: 75% никла и 25% бакра.

До сада је сковано српскога новца у вредности:

По закону од 1868 . .	439.500	динара
« « « 1875 . .	14,800.000	«
« « « 1883 . .	1,200.000	«
Свега	16,439.500	динара

[1] По закону од 3 Јануара 1883 год.

А по металу од кога је новац салован има:

Миланових златника	по 20	д.	250.000	=	5,000.000 д.
« «	« 10	«	500.000	=	5,000.000 «
Сребрника . . .	« 5	«	200.000	=	1,000.000 «
« . . .	« 2	«	750.000	=	1,500.000 «
« . . .	« 1	«	800.000	=	800.000 «
« . . .	« 0·50	«	600.000	=	300.000 «
Бакарног новца .	« 0·10	«	9,000.000	=	900.000 «
« « .	« 0·05	«	3,000.000	=	300.000 «
Новца од никла .	« 0·20	«	2,500.000	=	500.000 «
« « « .	« 0·10	«	5,000.000	=	500.000 «
« « « .	« 0·05	«	4,000.000	=	200.000 «
Свега комада . . .			26,600.000	=	16,000.000 д.
Вредност бак. новца од 1868					439.000 «
Свега					16,439.000 д.

* * *

У Србији су до скора биле у употреби мере различнога система и постања. За тежину била је главна јединица ока, која се делила на: четири литре или четири стотине драма. Стотина ока чинила је: товар а четрдесет и четири оке течности: аков. Мере за дужину биле су: аршин, риф и хват, а за површину: дан орања или јутро за орнице, мотика за винограде, коса за ливаде. Законом од 1. Декембра 1873 године истина се уведе метарска мера, али је ваљало да прође читавих десет година, док је настала могућност да ступи од истине у живот. Од 1. Маја 1883 у Србији не важе више старе мере; од то доба у свима односима влада само метарска мера. Основна је дакле мера за дужину: метар, за површину: ар, за запремину: литар и за тежину: грам.

Да би се у јавноме саобраћају ујамчила права мера, установљена је «Контрола мера». На сва мерила, тегове

и справе, којима се мери, пре но што се на продају изнесу или у саобраћај пусте, мора се ударити државни жиг, ако се по прегледу нађе да одговарају закону.

Посао прегледања и жигосања мерила, тегова и осталих справа за мерење, врши по један од званичника дотичног округа или среза, кога за то одреди министар финансија, а «главни контролор» највиши је технички орган његов у питањима око мера. Овај чиновник стоји под министром финансија, а седиште му је у Београду.

Г. САОБРАЋАЈНА СРЕДСТВА

ПУТОВИ ВОДЕНИ И СУХОЗЕМНИ

Већа потреба бољих и савршенијих саобраћајних и преносних средстава у једној земљи истиче се тек онда, кад подела рада у народу нарасте до толике мере, да се осети неопходност саобраћаја и заједнице између разних, издвојених, привредних грана, и кад производња добара пређе границу сопствене, домаће потрошње, те мора тражити пута за размену. Између разних привредних грана, издвојених поделом рада, саобраћајна и преносна средства одржавају свезу и приказују их у хармоничној слици целокупнога народнога газдинства.

Саобраћај стоји у најтешњој свези са ступњем образованости у једној земљи. Свакоме ступњу образованости одговара извесна висина саобраћаја. Ако образованост корача даље и саобраћај се јаче развија. Саобраћајне су установе мерило, којим се одређује висина образованости у разних земаља. Кад, на прилику, о Белгији и о Србији не би човек ни шта више знао осем стања њихових саобраћајних установа, опет би му то довољно било

да изведе правилан закључак о ступњима њихове образованости.

Под саобраћајним установама разуме се све, што је човек створио, да, било себе, било мисли своје или добра њиме произведена пренесе с једнога места на друго. Те саобраћајне установе јесу: друмови, железнице, бродарство, пошта, телеграф и телефон; оне се ради покретне снаге служе човеком, животињом, водом, паром, ветром и електрицитетом.

*

Мрежа од путова у једној земљи оно је исто што су жиле у човечијем телу. Њоме оптичу животни сокови земаљски, целокупна покретна тековина и имовина њена. Што је она јаче распрострањена и гушћа, у толико ће се трговина и индустрија јаче развијати, јер су путови средство за лакши и бржи саобраћај, за бржу и лакшу размену производа не само у земљи, него и за размену са другим земљама.

У првој глави ове књиге ми смо казали како је наша земља на ударцу великоме светском саобраћају. Једини пут, који везује Исток са Западом, сувим, светски пут у потпуноме смислу ове речи, просеца унутрашњост Балканскога полуострова, од обала Босфорских, где Јевропу од Азије раставља једва километар широки мороуз, па до јужне ивице Српско-Угарске низије, на средњем Дунаву. Осем Игњатова пута, који је за Римљана водио од Цариграда на Солун и Драч, и приморских путова, сви су остали путови на Балканскоме полуострову споредне гране овога главног друма. А северна половина тога пута води кроз данашњу Србију. Тако је било за Римљана па тако је и данашњи дан, јер је сама природа одредила правац тога пута. То је нашем народу добро познати «Цариградски друм», који се у најстаријем писме-

номе споменику словенском, у Панонској легенди, зове и «Пут Моравски» или «царски пут.»

Мислимо да неће бити на одмет, ако овде опишемо како је изгледао тај знаменити пут за време Римљана, и куда је баш пролазио. Око грађења овога пута учињен је огромни трошак; беше широк редовно шест метара и калдрмисан великим коцкастим каменом, или добро насут шљунком и песком. По каменитим крајевима беше усечен у стену са немереним трудом. Преко река, потока и провалија беху подигнути камени мостови, ретко дрвени. Цео пут беше премерен; свака римска миља (1482 метра) беше обележена стубом, и на њему записана даљина. Дуж пута беше велики број грађевина за сигурност путовања и за угодност путника, државних чиновника. Преноћиште (mansio) нахођаше се после сваког дана хода, у каквоме повећем месту, а за званичнике путнике саграђена беше нарочита зграда (praetoria). Преко дана коњи или кола биваху мењани на неколиким станицама (mutatio); ове станице беху називане од чести именом оближњега села или бројем стуба миљоказа, од последњега преноћишта (на пр. ad sextum, ad nonum). У крај њих стајаху гостионице (tabernae), а овде онде беху и бунари ископани. Зарад безбедности пута беху подигнуте четвороугле тврђавице (castella, praesidia) са округлим кулама, или и поједине куле (turres). Кланци беху утврђени попречним зидом и разним системима утврђења. Од Београда до Цариграда беше 31 преноћиште, 43 станице, и од прилике 670 римских миља.

Цариградски пут за време Римљана вођаше од Београда десном обалом Дунава, све до Костоца (Viminacium), и тек онда скреташе у унутрашњост. Овога се правца држаше кроз патнаест векова, дакле дубоко до у средњи век. Одмах по изласку из вароши пресецаше зараван Врачарску; а пред Гроцком, код Ритопека, приближаваше се

Дунавској обали. Тамо стајаше: Tricornium, у IV—VI века једно од најзнатнијих места Горње Мезије, са јаком посадом од пешака и коњика. Пред вече, истога дана, стизаше се у варош: Aureus mons, која лежаше на истоименоме брегу, 5—6 Км. пред Смедеревом. Други дан у јутру стизаше се у место, које се зваше: Vinceia, недалеко од самога Смедерева, а даље одатле идаше пут на ушће Мораве, које с обе стране беше утврђено кулама. Ту, на десној страни Мораве, беше варош: Margus. Другога дана у вече стизаше се у: Viminacium (Костолац), главну варош Горње Мезије, на ушћу Млаве. Остављајући Костолац путник је окретао на југ и стизао трећега дана, по одласку из Београда, у: Municipium, четвртога, преко Jovis pagus и Baus у: Jdimum. Од Костоца пут не иђаше долином, већ косом оне греде, која раздваја Млавску долину од Моравске. Од Идимума, који се нахођаше на Ресави, у околини Медвеђе, пети дан стизаше се у Horeum Margi, на Морави, на месту, где је данашња Ћуприја. Даље идући прелазаше се преко р. Раванице у Дарданију, која се крајем III века зваше: Дакија средоземна. Прва станица беше сад Sarmatae, а за три миље даље стајаше градић: Praesidium Dasmini, код данашњега Јовановца. Јужно одатле беше: Arsena, где је данас Ражањ, и у близини станица: Cametae. Идући најпре на југ, до данашњега Делиграда, пут скреташе по том на исток, у тесну Моравичку долину, у којој се нахођаше градић: Praesidium Pompei, на месту средовечнога Бована. Седмога дана вођаше пут западном падином Озрена и скреташе тада на југ, у долину Нишавску. Подневска станица овога дана беше: Grampiana, код манастира св. Стевана, а у вече стизаше се у: Ниш, једну од најзнатнијих друмских раскрсница на Балканскоме полуострву. Цариградски друм идаше сад равницом само за мало, јер после 7—8 Км. прелазаше у планину, и продужаваше се готово све клисурама. На крају равнице

беше станица: Radices; идући даље стизаше се у варош: Remesiana, која се нахођаше онде, где је Бела Паланка. Деветога дана стизаше се у утврђену варошицу: Quimedava, која лежаше онде, где данас лежи Пиротски градић. Прва станица, одавде даље идући, беше: Translitae, и за тим: Balanstra, а пут идаше даље преко Драгомана у Софију, и даље у Цариград, преко Пловдина и Одрина.

У средњем па још и у XVI веку калдрма цариградскога пута, дело римско, беше доста добро одржана; али место римских имена места ми находимо све српска: Singidunum се зове Београд; Tricornium заступила Гроцка; где је била Vinceia ту се подизаше Смедерево; где Viminacium ту Браничево; где Horeum Margi ту Равно, где Remesiana ту Мокро.

Пошто Турци освојише Балканско полуострво они брзо увидеше војничку важност овсга друма, за то су се и сами, прилично дуго време, старали да га одрже у доброме стању и да обезбеде путовање по њему. Истина, између римских и турских радова беше грдна разлика: римски радови одржали су се кроз време од петнаест векова, и остаци њихови изазивају и данас дивљење, а турски су пропали још за опстанка њихове државе. На место римских станица за преноћиште и станица за одмориште, преко дан, беху сагређени карвансераји, простране, од тесана камена или цигље саграђене зграде, са неколиким кубетима, оловом покривеним. У тим зградама преноћиваху и путници и стока заједно, али оне личаху више на коњушнице но на станове, намењене за одмориште и преноћиште људи. У варошима беше већ нешто боље; тамо беху подигнути Куршумли-ханови, на два спрата: доњи беше за стоку а горњи за људе. У великим трговачким варошима, као што беше и Београд, Куршумли-ханови беху, често, величанствене зграде, намењене чисто за стоваришта робе страних трговаца: ту на

горњем спрату становаху трговци, а на доњем беше смештена роба.

За заштиту пута од хајдука беху подигнуте паланке, на свима опаснијим местима. Паланке не беху римски градићи са кулама, нити средовечни замци, већ шанцем или палисадом ограђени четворострани простори, у које у прво време могаше стати десетак до петнаест трошних кућа, којих становници беху као нека војничка насеобина.

Но цариградски друм за Турака оступаше од старога римског друма. Идући од Београда Дунав се остављаше већ код села Гроцке, која се зваше: Кучук Паланка или Хисарџик. Одатле па даље до Јагодине пут удараше на Коларе, па на Белу Цркву на Јасеници, која се турски зваше: Ак-Килиси или Бујук-Паланка или, по њемоме оснивачу: Хасан Пашина Паланка; за тим на Баточину и Багрдан. На послетку, четврти дан стизаше се у Јагодину. Идући даље, прелазаше се преко Мораве код средовечнога Равна а данашње Ћуприје, где беше подигнута Морава-Паланка, или Морава-Хисар; идаше се за тима на Параћин, па на Ражањ-паланку, за тим, најпре на Бован, а од почетка седамнаестога века на Алексину-Паканку, данашњи Алексинац, и за тим све поред Мораве у Ниш. Одатле се Куновичком клисуром удараше на Мула-пашину паланку или Ак-паланку, данашњу Белу паланку, па на Шаркеј, данашњи Пирот, и на послетку преко Цариграда у Софију.

Римских добро одржаваних друмова било је у Србији и осем цариградскога али је најзнатнији: Трајанов пут, који је ишао поред Дунава до испод Кладова, где је прелазио у Румунију. У унутрашњости пак Србије, најбоље очувани остаци римскога друма налазе се поред Ибра: народ их назива краљевим путем.

Какви су били путови у старој нашој држави, за време Немањића, о томе не знамо много. Стари римски друмови у оно су време били још прилично одржани,

али да ли су наши владаоци сами радили на њиховоме одржању, и да ли су подизали и нове, то не знамо. Обзирући се на оно, што смо поменули у одељку о трговини, а на име, да је у Србији вођена само карванска трговина, не би могли казати, да се друмовима у оно време каква год пажња поклањала, а ни остатака никаквих нема, који би то тврдили. За време Турака беше још и горе: цариградски друм, па друм из Босне за Београд, поред Саве, и онај од Ниша, долином Биначке Мораве за Солун, беху једини важнији друмови, којима саобраћај живље идаше. Остала Србија, готово опустела, обрасте у шуму, а стари друмови зарастоше у траву.

По што се Србија ослободила, почело се одмах мислити и на путове. Први путови у нашој новој држави беху веома примитивни; сва радња око њих састојала се у томе, што је шума у извесној ширини окрчена. То су «крченици.» Доцније су дошли «насипи,» који су уравњавани и насипани каменом, шљунком и песком.

По закону о сухоземним, јавним, друмовима од 15. Априла 1864 године, друмови у Србији деле се у четири врсте: државне, окружне, среске и општинске.

Државни су друмови они, који полазе од Београда и у непрекидној прузи везују земљу са суседним туђим државама. У Србији су данас државни друмови ови:

Цариградски друм, који полази од Београда и свршава се на граници, између Србије и Бугарске, пред Цариbродом. Правац овога друма оступа од старога, римског, «царског пута» а у неколико и од турскога, јер иде поред Дунава до Смедерева и одатле наступа у долину Моравску, прелазећи јој на десну страну код Ћуприје. Одатле даље, држи се новијега турског пута, преко Алексинца, који иде све поред Биначке Мораве, до Ниша. Државни је друм и десни крак овога пута, који се одваја од Ниша и који преко Врање води у Солун;

Крагујевачки друм од Београда до Крагујевца, и његово продужење на Краљево и Рашку, за Нови Пазар.

Друм од Београда преко Шапца на Рачу, за Посавину Босанску; и

Друм из Београда преко Смедерева, Пожаревца и даље низ Дунав до Неготина. Овај државни друм није још довршен.

Окружни су друмови они, којима је поглавити циљ одржавање везе између појединих предела у унутрашњости. Окружни се друмови готово редовно стичу у њиховим управним средиштима, окружним варошима.

Среска друмови одржавају саобраћај у унутрашњости појединих срезова и свезу са друмовима суседних срезова, са окружним и државним друмовима.

Општински друмови просецају се у атару појединих општина.

Краљ на предлог министра грађевина одређује указом, у коју ће врсту који друмући.

Друмове израђује народ кулуком; али вештачки радови на њима, као просецање стена, грађење зиданих или железничких мостова, подзиђивање и т. д. врше се о трошку државне касе. Преко повећих река нису подигнути стални мостови свуда куд друмови прелазе, него се прелаз одржава било понтонским мостовима било скелама; тако, има:

на	Дрини	3	скеле			
«	Сави	5	«			
«	Дунаву	12	«			
«	Колубари	1	«			
«	Тимоку	1	«			
«	Ибру	4	«	2	понт.	моста
«	Голиској Морави . . .	11	«	1	«	«
«	Биначкој Морави . . .	1	«	1	«	«
«	Великој Морави . . .	8	«	2	«	«
	Свега . ,	46	«	6	«	«

Од цариградскога друма одвајају се два друма на исток, за долину Тимочку; један полази од Параћина за Зајечар, а други од Алексинца и Делиграда за Књажевац. Тако исто одвајају се на запад три главнија друма: један од Јагодине за Крагујевац, други од Сталаћа и Делиграда на Крушевац, Краљево и Чачак, и трећи од Ниша на Прокупље и Куршумлију.

Од друма Београд Рача, одваја се код Обреновца друм за Ваљево и Ужице, и за тим, од Шапца за Лозницу и Љубовију.

Од друма државног који води поред Дунава одвајају се друмови: долином Млаве до њена извора и за тим, долином Пека до Нереснице, и од Неготина, долином Тимока до Књажевца.

Осем ових поменутих, главнијих друмова, има их доста и споредних; и једних пак и других има у Србији за 3.990 Километара. Кад узмемо у рачун ову целу дужину, онда у Србији

на 1 □ Км.	долази	88·9	метара	друма
« 1 становн.	«	2·48	«	«

Највише друмова има Подрински а најмање Топлички округ; први има 161 м. друма на 1 □ Км. а други само 30 метара.

Ови су друмови сви насути, али су и пак у кишноме и у опште мочарном времену неугодни за саобраћај, јер се њиховоме одржавању не поклања довољна пажња.

*

Реке су најзгоднији и најлакши природни путови; оне су «путови који сами иду и носе собом што се на њима нађе». Оваким путовима Србија није оскудна, јер она, пре свега, лежи у крај најглавнијега воденог друма средње Јевропе, а осем тога, на северној граници находи

јој се и река Сава. Дужина пута воденога на овој страни износи 459 Км. Ако изузмемо местимичне прекиде пловидбе, који на Дунаву долазе због Ђердапа а на Сави због спрудова, и то преко лета, кад у рекама у опште најмање воде има, обема овим рекама могу бродити и броде и највећи речни пароброди. Пловидба се са свим прекида зими, због леда, који се у Декембру а нарочито у Јануару јавља на обема рекама у сантама, а често и са свим стане. И Савом и Дунавом, броде осем парoброда и други бродови, који се вуку људском и коњском снагом а кашто и једрима једре, нарочито на Дунаву, ако броде уз воду и при том кошава дува. Огромна већина пароброда што долази у додир са обалом наше земље, припада «Дунавскоме паробродском друштву», коме је седиште у Бечу. Србија има један једини пароброд: «Делиград» (160 коња снаге), но и тај припада држави и служи готово искључиво државним потребама. На Сави имају четири главне паробродске станице а на Дунаву осам.

У старо време, за Римљана, Моравом се на јако бродило. Код вароши Margus на ушћу Мораве, на десној јој страни, у четвртоме веку, помиње се да је било пристаниште моравске флоте. Путници пак још и из друге половине седамнаестога века казују, да је Морава киптила бродовима, који су производе Србије извозили на велики водени друм, на Дунаво, и враћали се натоварени робом из Аустрије, а понајвише сољу. Данас пак, ако не рачунамо скеле и чамце, Моравом не броди никакав брод, а кад је бродарство на овој реци престало, до данас још није испитивано. Године 1868 чињени су покушаји да се пловидба Моравом обнови. Две дереглије и два већа брода растовака товарени су храном, у Ћуприји, одакле је сношена на ниже. Један од бродова, натоварен са близу 80.000 Кгр. пшенице, истина се разбио о једну кладу, али је други брод са дереглијама, не само сретно стигао

ма своје место, него је се и по ново враћао, за други товар. Кад су ови бродови до Ћуприје узилазили, ма да је вода имала најниже стање, они су и пак могли бити натоварени са 1·1 метра гажења. Стручњаци мисле, да би Моравом, кад би се иоле паметно регулисала, лаки пароб진роди од ушћа Црнице редовно бродити могли.

Дрина, ма да је онако брза, и пак је бродна. Њоме и данас, почев од Љубовије, броде лаки и плитки бродови: «дрињаче“ или «зворникуше,” названи тако с тога, што се граде у Зворнику Босанскоме.

Осем бродова који броде Дунавом, Савом и Дрином, по свима овим рекама, па и Моравом, спуштају се сплавови од поглавито чамове грађе, која се сече по омарима и јелацима у изворним пределима, било њиховим било њихових притока. Дрином се спуштају сплавови највише од подножја Таре планине; ови дрински настављају пут Савом са онима из Крањске. Моравом се пуштају сплавови од Краљева. Око 1884 године учињени су покушаји, да се из ове вароши на сплавовима спуштају и земаљски проиводи, па како су испали срећно, то се од то доба, на овај начин, чешће на Дунав сносила храна, дебеле свиње, ракија, воће и други земаљски производи.

*

До 1881 године Србија није имала железнице, и после Црне Горе била је једина држава у Јевропи, која је била без ове саобраћајне установе. Но обавезана Берлинским конгресом године 1878, да железницу сагради у најкраћем року, наша је земља живо настала да се тој обавези одазове, и доиста, већ је 21 Јуна године 1881 први пут ударено будаком у земљу, и радња је од то доба тако напредовала, да је пруга: Београд-Ниш могла бити предата саобраћају већ 23 Августа 1884 године. Међу тим, прегло се живо да се сагради што пре како остали делови главне

железничке пруге, Ниш-Врања и Ниш-Цариброд, тако и неки споредни краци, а на име: Велика Плана-Смедерево[1] и Лапово-Крагујевац. Данас су све ове пруге већ са свим готове и предате саобраћају; и пруга Ниш-Цариброд без мало је са свим готова; њоме иду већ возови до Беле Паланке и Пирота.

Србија има данас 530 километара железнице и то:

Београд-Врања	356	Км.
Ниш-Цариброд	93	«
Лапово-Крагујевац . . .	29	«
Вел. Плана-Смедерево . .	42	«
Свега	530	Км.

Према овоме, један километар железнице у Србији долази на 91·8 □ Км. њене површине и 3·585 становника. У томе погледу биће поучно да се виде неке Јевропске државе и покрајине, за које смо узели податке из 1883 г.:

	1 Км. железнице на □ Км.	1 Км. железнице на становника
У Аустрији . . .	25·2	1·859
« Угарској . . .	41·2	2·011
« Немачкој . . .	15·6	1·304
« Инглиској са Ирском и Скотском .	10·7	1·190
« Француској . .	18·5	1·318
« Италији . . .	31·9	3·072
« Русији	220·7	3·618
« Белгији . . .	7·0	1·320
« Швајцарској . .	14·3	986
« Шпанској . .	64·8	2·137
« Грчкој	5·390·6	164·922
« Румунској . . .	89·2	3·647
« Бугарској . . .	285·6	8·924
« Босни и Херцег.	140·8	3·199

[1] Ова пруга предата је саобраћају 10. Нов. 1886 г.

На	прузи,	Београд-Ниш	има	22	станице
«	«	Ниш-Врања	«	10	«
«	«	Лапово-Крагујевац	«	6	«
«	«	В. Плана-Смедерево	«	5	«
Свега	. . . .			43	станице

Железница је у Србији државна, али је држава експлоатацију уступила друштву, које је и градило, и то за време од двадесет и пет година. Индустриске железнице биће данас од прилике за деведесет километара сама железница мајдана угљеног код Вршке чуке, која изилази на Дунав код Радујевца, дугачка је на седамдесет и пет километара.

ПОШТА И ТЕЛЕГРАФ

и смо, говорећи о трговини том приликом поменули, како су Дубровачки трговци одржавали писмени саобраћај у области њихова трговања преко нарочитих књигоноша. Има се разлога мислити, а то потврђују и наше народне песме, да су наши стари владаоци и властела и сами имали нарочите књигоноше, које су вршиле онај посао, што га данас врши пошта, у разним облицима. Неку врсту поште имали су и Турци, и ту установу, онаку како је код њих уређена била, наследила је буна Карађорђева а после и ослобођена Србија. «Мезул» је био књигоноша коњаник; «мезулане» оно што су данас поштанске станице. Мезул је носио из прва само редовну државну пошту, а приватни писмоносни саобраћај ишао је «по прилици». Кад се неко кренуо некуд да путује, они, који су имали писати на ту страну, долазили су му и давали писма да их тамо понесе и преда, и он их је примао без затезања. Кад је ваљало неку хитну и важну државну вест или поруку оправити,

онда се узимао «Татарин», и он је смењујући коње по мезуланама, путовао што се могло брже, с веома кратким одморком. Писма државна за Цариград, на прилику, носио је редовно Татарин, и он је из Београда тамо стизао за пет дана. У току времена државна је пошта стављена у службу и приватних грађана.

До пре неколико година поштанску свезу Србије са иностранством одржавала је «аустриска пошта» у Београду, а за тим је српска државна пошта и то примила на се.

Као што је већ познато, све Јевропске државе а осем њих и све образованије државе осталих делова света стоје у «светскоме поштанском савезу.» Сви поштански заводи у томе савезу, у погледу на писма и у опште на преписку, чине једну јединy поштанску област, јер су поштански односи свих држава, које тај савез обухвата, уређени на начелу једнообразности, јевтиноће, упрошћења, и без обзира на политичке и финансиске интересе њихове. Светски поштански савез установљен је у Берну 1874 године, а обнављан је у Паризу године 1878 и у Лисабону 1885. На свима овим поштанским конгресима имала је и Србија заступника, јер је и сама у поменутоме савезу.

Из прегледа који сад иду види се целокупно стање нашега поштанског саобраћаја, како писмоносног тако и аманетног у 1886 години.

ПРЕГЛЕД

укупнога писмоносног саобраћаја

У години 1886	Писама		Дописних карата	Ровних мустара	Новина штампаних и пословних хартија	Званичних писама	Препоручених пошиљања	Свега
	плаћених	неплаћених						
По унутрашњој радњи	1,012.933	1,792.417	47.843	11.961	1,811.835	509.906	190.282	5,376.777
Отправљено у туђе земље	403.574	12.529	20.895	13.988	60.852	8.615	85.976	1,123.423
Примљено из туђине	312.008	37.256	55.360	297.241	312.384	30.501	83.673	606.429
Пролазна (транситна) пошиљања	124.886	6.534	2.825	16.844	27.640	—	17.112	195.841
Свега	1,853.401	1,848.736	126.923	340.034	2,212.311	549.022	377.043	7,307.470

Овоме се додаје још:

1.461 естафета, 2.854 потерница, 12.695 претплата на разне новине у суми од 63.452·53 динара; и 11.723 писма, што се нису могла доставити примаоцима.

Свега је дакле било писмоносних пошиљања у 1886 рачунској години: 7,336.203.

ПРЕГЛЕД

укупног аманетног саобраћаја

У години 1886	Комада					Тежина	Вредност			
	ПАКЕТИ БЕЗ ОЗНАЧЕНЕ ВРЕДН.	ПАКЕТИ С ОЗНАЧ. ВРЕД-НОШЋУ	НОВЧАН. ПОШИ-ЉАЊА	ПОШТАН-СКИХ УПУТНИЦА	СВЕГА	КИЛОГРМ.	ПАКЕТА У ДИН.	НОВЧАНИХ ПОШИЉАЊА У ДИН.	УПУТНИЦА У ДИН.	Свега ДИНАРА
I По унутр. радњи: а. приватна пошиљања	6.699	37.326	47.867	34.805	126.697	85.439	2,771.854·93	23,263.960·16	1,654.609·88	27,690.424·97
б. зван. пошиљања	10.212	14.125	29.431	—	53.768	1,242.792	3,980.960·93	32,843.064·37	—	36,823.965·30
II Примљено из туђине . . .	971	31.193	12.708	—	44.872	99.570	1,151.801·45	26,000.072·26	—	27,151.873·71
III Отправљено у туђину . . .	612	5.514	34.270	—	40.396	14.759	148.578·10	21,368.655·61	—	21,517.233·71
Свега . .	18.494	88.158	124.276	34.805	265.733	1,442.560	8,053.135·41	103,475.752·40	1,654.609·88	113,183.497·69

Из прегледа што сад долази видеће се како је поштански саобраћај напредовао у времену од 1881 до 1886 године, закључно.

Главни и упоредни преглед

обрта поштанске радње у краљ. Србији за 1881 и 1886 рач. годину

Укупни број износио је:	У години	
	1881	1886
1. Поштанских надлештава: Државних, сталних и амбулантних	67	84
Општинских	67	12
Свега . . .	67	96
2. Чиновника, званичника и служитеља	428	463
3. Отправљених пошиљања свију врста	5,074.020	7,601.936
4. Укупна вредност аманетних пошиљања . . . . дин.	59,263.209	113,246.950·96
5. Укупна тежина аманетних пошиљања . . . . килгр.	434.170	1,442.560
6. Дужина држ. пошт. линија . . Км.	2.472·5	2.778·7
7. Приход[1] . . . . дин.	615 652·19	[2]
8. Расход . . . . „	680.246·06	
Према томе вишак расхода износио је . . . . дин.	64.593·87	

[1] У суму прихода урачуната је и такса за званична пошиљања у 1881 год., која износи 302.389 динара, но која није наплаћена. За 1886. годину такса за ова пошиљања није још срачуната.

[2] Ни једна од ових сума није за 1886 годину срачуната.

Кад ове бројеве обрта поштанског у Србији, а за поменуте године, разгледамо поизближе и упоредимо их и у ситнијим односима, онда ћемо видети што сад иде.

У току времена, од 1881 до 1886 године закључно, целокупни обрт поштанских пошиљака порастао је за 49·8% а вредност њихова за 91·1%.

Од целокупног обрта долази на 100 пошиљака:

	у 1881 год.	1886 год.
Писмоносних, у унутрашњој радњи	83.90%	71·56%
Аманетних, « « «	1·56%	1·96%
Писмоносних, « међународној «	12·78%	25·40%
Аманетних, « « «	1·76%	1·12%
	100	100

Сразмера, која се односи на нетачно адресована писма, и која с тога или из других узрока нису могла бити достављена:

у 1881 години 0·69% у 1886 години 0·15%

Сразмера, која се односи на потернице за писмоносне и аманетне, било изгубљене било залутале, пошиљке:

у 1881 години 0·009% у 1886 години 0·037%

На једног становника Србије долази:

у 1881 години	у 1886 години
2·67 пошиљака, у вредности 31·32 динара и тежини од 0·225 килограма.	4 пошиљке, у вредности 58·65 динара и тежини од 0·748 килограма.

На руковање једнога чиновника или званичника долази у години 1886:

У целој години, 32.349 пошиљања у вредн. 481.902 динара;

Дневно: 88·6 пошиљања у вредности од 1.320 дин.

Неколики од ових односа поштанскога обрта стајали су у некојим државама Јевропским, у 1885 години, овако:

ДРЖАВЕ	СТАНОВНИКА НА 1 ПОШТУ	ПИСАМА И КАРАТА НА 1 СТАНОВНИКА	ВРЕДН. АМАНЕТА НА 1 СТАНОВНИКА
Швајцарска . .	952	32·3	110·3
Велика Британска са Ирском .	2.162	43·3	24·5
Немачка . , .	2.685	21·7	484·7
Аустрија . . .	5.195	17·7	638·8
Угарска . . .	3.937	7·3	210·9
Францеска . .	5.584	18·3	61·4
Шпанска[1] . .	6·302	6·4	112
Белгија . . .	6.936	22.4	164·7
Италија . . .	6.310	8·4	20·8
Грчка	9.205	3·2	2
Босна и Херцеговина[2] . . .	21.571	3·0	—
Румунска . .	18.947	2·5	119
Бугарска[3] . .	31·072	1·1[4]	2
Русија . . .	20·982	1·6	129
Црна Гора . .	28.571	0·5	10·2

Телеграфска установа постоји у Србији од године 1855. Прве телеграфске станице подигнуте су у Београду Алексинцу и Крагујевцу, са по једним телеграфистом, и отпочеле радити 18 Марта поменуте године. Из таблице што сад иде, види се стање телеграфске радње у 1886 години:

КАКВИ ТЕЛЕГРАМИ	БРОЈ ТЕЛЕГРАМА
А. По унутрашњој радњи:	
а. трговачких	70.368
б. поштанских упутница. . .	7.435
в. новинарских	520
г. молбе и жалбе	12.156
д. адресе, честитке	62.060

[1] у 1883 години
[2] У 1881 години.
[3] У 1886 години, а у 1881 на 45.595.
[4] У 1881 само 0·6 писама.

ђ. разних других	111.242	
е. званичних	116.426	
ж. службених	3.644	
Свега		383.851

Б. По међународноj радњи:

а. отправљених у туђину. . .	43.429	
б. примљених из туђине. . .	41.791	
в. транситних	7.592	
Свега		92.812
В. По служби телеграфскоj . . .	1.147	
Свега		1.147
Свега телеграма.		478.110

У поменутоj 1886 години било jе телеграфских станица:

а. државних	са непрекидном службом. . .	13	
	са потпуном дневном службом	12	
	са ограниченом дневном службом	43	
Свега			68
б. железничких са непрекидном службом		39	39
в. паробродских са непрекидном службом		7	7
Свега			114

Мрежа пак телеграфска имала jе у дужини:

а. линиjе телеграфске . . . . 2.841·12 Км.
б. спроводне жице . . . . . . 4.130·12 «

Из ових прегледа види се поред осталога и то, да у Србиjи долази:

а. jедна телеграфска станица на 17.544 становника
б. 239 телеграма на . . . . 1.000 «

в. 5·9 Км. телеграфске линије на 100 □ Км.
г. 8·5 « « жице на 100 « «

У неколиким Јевропским државама односи телеграфске установе стајали су овако у 1886 години:

државе	1 станица телегр. на становника	телеграма на 1000 становника
Аустрија	7.217	275
Угарска	10.885	176
Немачка.	3.249	416
Вел. Британска са Ирском	5.577	1.327
Францеска	4.340	782
Италија	9.489	255
Русија[1]	31.863	100
Белгија	6.328	747
Швајцарска	2.313	1.052
Шпанска	18.529[2]	167
Грчка . . . , ...	9.897	399
Румунска	16.953	209
Бугарска са Ист. Румелијом	27.620[3]	146
Босна и Херцеговина . .	13.877	194

Да изнесемо још неколико података о телеграфској установи у години 1886; тако, било је особља и послуге:

а. званичника телегр. одељења при министарству . 8
б. телеграфиста по станицама државним . . 215
в. послужитеља и чувара телеграфа 184

За тим: у отправљеним телеграмима било је:
речи 10,643.711

Приход од телеграфа износно је дин. 567.078·37[4]
Расход око « « « « 526.781·50
Вишак преко расхода « « « 40.296·87

---

[1] Са притежањима у Азији.
[2] У 1885 на 43.150 ст.
[3] У 1881 на 42.530 ст.
[4] Овде је ушао и приход од званичних телеграма у 277.752·20 дин., који према својој природи није наплаћен.

ДРЖАВА

ПОСТАНАК ДРЖАВЕ И ОСНОВЕ ЊЕНА УРЕЂЕЊА

ИМЕ ДРЖАВНО

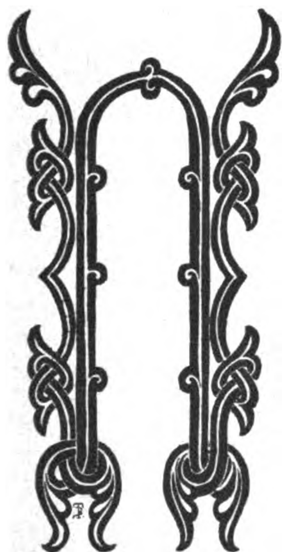

редмет кога се дотичемо у овоме одељку наше књиге, тако је пун значаја и занимљивости, да је доиста вредан нарочитога, засебног и дубљег проучавања. Нама, на жалост, то не допушта ни смер ни простор књиге, за то ћемо, трудећи се да читаоца упознамо са историјом имена наше краљевине, морати гледати да у излагању што краћи будемо.

Краљевина Србија једина је српска земља, која доводи своје име од имена нашега народа; али је постанак тога имена загонетан, и ако се оно провлачи без мало кроз десет векова. По ономе што се до данас сазнало, име Србије сусреће се најпре у књижевности, и то не као име државно већ чисто као земљописно. Србију помиње најпре Константин Порфирородни и за њим, много доцније, поп Дукљанин: обојица, описујући земље, у којима је у њихово време живео српски народ. Констан-

тин је био цар Византиски и писао је грчки, а поп Дукљанин живео је у нашем Приморју, у Бару.

Константин Порфирородни описивао је наше земље у половини десетога века, па ређајући редом земље у којима се Срби до то доба беху настанили, он је поменуо и Србију (Σερβλια Србљија), казујући у исто доба и где се находила, и ако само овлашно, а на име: од Приморја у планинама. Из даљега описивања његова види се, да је он у Србију хватао и сав онај крај, што га данас хвата Босна. Дукљанин је своје дело о нашим земљама, мисли се, писао у првој половини дванаестога века, и латински. Као год Константин тако је исто и Дукљанин сву Српску земљу поделио на Приморје и Србију, само што је јасније обележио оба дела. Он вели: Приморје је предео вода које с планина на јужну страну у море теку, а Србија предео вода, које с планина теку к северу и утичу у велику реку Дунав. По Дукљанину Србија се звала и Загорјем, а подељена је била на две покрајине: Босну, од Дрине на запад, и Расу, од Дрине на исток, до Липљана.

Од како су Порфирородни и Дукљанин име «Србија» у својим делима изнели, од то доба оно се у књижевности није никако више губило. Сви доцнији писци, који су што о нашим земљама писали, па на послетку и српски, позајмљивали су га од ове двојице, каткад у истоме смислу, дакле у земљописноме, каткад пак и у политичном; понекад му земљиште померајући а понекад и сужујући. Но и ако је се књижевност овога имена тако чврсто држала, и ако је Мавро Орбини, у почетку седамнаестога века, у једноме свом делу изнео чак и грб Србије, опет ми до овога века не видимо да «Србија» означава ни државу нити и какву другу политичну јединицу. Могло би се истина мислити да је, у време Константиново па и Дукљаниново, Србија доиста постојала као држава, и у

границама које су јој обојица приближно одредили, па да јој се тек доцније, са распадом њеним на Босну и Рашку, дакле са нестанком политичнога јединства и заједничко име државно изгубило. Ово би се могло мислити и по томе, што се у титули Угарских краљева још од 1202 године находи и титула: Rex Serviæ, и што се „Србија" помиње и у латинској кореспонденцији папа, коју су водили о нашој земљи због верских и црквених послова. Али и ако би узели да је верно предање, које је име једне српске државе, прве назване именом нашега народа, и после нестанка њенога могло бити предано Угарским краљевима и Римским папама, онда је доиста чудноват факат, да нам то име не казује ни један од наших, српских, споменика, међу свима који су до наших дана доспели. По споменицима, који су нам до руку дошли, не види се никако да је кроза све време, ни ранијега ни доцнијег, сређенијег, државног живота, име „Србија" као име државно или и као земљописно и како у животу било. Шта више, то се име и не помиње никако, ни ма у какоме значењу. Ни један од старих српских владалаца, био он жупан, кнез, краљ, цар или деспот, није се никада ни називао ни потписивао владаоцем од „Србије" и ако је онда био обичај да при потпису ређају земље којима владаху. Из писама, повеља и т. д које су до данас сачуване види се, да су се владаоци наши звали: бан Босански, жупан Рашки, и т. д. или доцније, кад већи део Срба беше уједињен: краљ, цар Србима или свима Србима. Па ни доцније, кад српска држава пропаде, дакле за Турака, „Србија" се не помиње ни како, ни као цела покрајина нити као део каквога вилајета. Но у целој овој ствари најзначајније је то, што је име „Србија" незнано било, готово још до почетка овога века, не само народу српском око наше данашње краљевине него и Србима, који у то време живљаху баш на овоме комаду Српске Земље. Бегунци из наших

крајева, који се испред силе турске уклањаху у суседне земље у Аустрији, не беху тамо познати под именом Србијанаца већ под именом Рашана. Тако их зову не само Аустриски и Угарски писци већ и српски. Ф. Петанчић, веома образовани писац нашега народа у Приморју, који је у почетку шеснаестога века путовао по нашим крајевима и описивао их, дошав до Белих Цркава (Куршумлије) говори овако: Рашани, староседеоци ове покрајине, дивљачни и ратоборни, живе на оној страни, што лежи према Сави, Драви и Дунаву. Срби из суседних, планиских наших земаља на југозападу од Србије, говорећи о крајевима што су у нашој краљевини, обухватаху их земљописним и веома неодређеним именима, као: Доња Земља, Морава;[1] а Црногорци ће, и данас још, чешће рећи «Шумадија» но «Србија», кад о Србији говоре.

Да би ово што смо довде казали било убедљивије и да би оно, што ћемо казати у последњем одељку овога чланка у нашој књизи, било разумљивије, потребно је веома да разгледамо како је, од најстаријих времена па до данас, у управноме погледу стајао овај крај српске земље, што га наша краљевина обухвата. Том приликом, у колико је могућно, поменућемо и имена, под којима су већи или мањи, било управни било земљописни, делови њени у разним временима били познати.

За време Римљана сав предео између Шар планине на југу, Саве и Дунава на северу, Дрине на западу и Тимока на истоку, у почетку се звао: Горња Мезија, за разлику од Доње Мезије, која је хватала предео одонуд

[1] Гласник 56. стр. 354. белешка Љ. Ковачевића од године 1764 гласи овако:

„Да се зна каде би Илија Ђак у Доњој Земљи са Стеваном Довољцем по Ужичкој нахији и свуђ по Морави.“

У књизи пак IV српских народних песама од Вука, стр. 320, стоји ова његова примедба:

„Јужни Срби иза нахије Ужичке и Пожешке све амо преко планина к сјеверу зову Морава, на пр. отишао у Мораву, дошао из Мораве.

Тимока, између Дунава и Балкана. Цела, дакле, данашња краљевина Србија падала је у ову покрајину римску, и осем тога још и наша Стара Србија. Но доцније, предео Биначке Мораве западе у засебну покрајину: Дарданију, и ако је и после тога, увек, земљописно хватан у Горњу Мезију. Још доцније, за цара римског Аурелијана, који створи нову провинцију: Дакију Аурелијанову, и утисну је између Горње и Доње Мезије, Тимочка Крајина чињаше део ове нове провинције, под именом: Regio aquensis.

У време наше старе државе, данашња Србија опет није чинила никакву ни управну ни државну целину. Њен југозападни крај, дакле предели Моравице, Ибра, Топлице, Ветернице и Јабланице, чинили су део Рашке; а за остале крајеве, које наша краљевина обухвата, помињу се само предеона имена ширега или ужега опсега, као: Подунавље, Браничево, (Ресава, Хомоље, Звижд, Стиг), Сврљиг, Знепоље, Запланиње, Нишки предели, Мачва и т. д.

У време Турака Србија је данашњим границама својим обухватала цео Београдски и делове неколиких других пашалука, а на име: Видинскога, Лесковачког, Нишког, Новопазарског и Босанског. Београдски је пашалук захватао оно, што је кнез Милош држао до 1833 године; у видински је пашалук улазила Тимочка Крајина. У Лесковачки је пашалук улазио: Лесковац, Крушевац, и Параћин; у Врањски: Врања, и у Старој Србији заостало: Гњилане и Ново Брдо; и у Нишки: Алексинац, Ниш, Пирот и у Бугарској заостали Трн. У Новопазарски су пашалук улазили јужни делови Чачанскога и Ужичког округа а у Босански: Јадар и Рађевина.

Данашња дакле Србија, рачунајући у њу и Стару Србију и краљевину Србију, чинила је један једини пут једну управну целину, и то за Римљана и у време, када се Срби у данашњу своју земљу још не беху доселили. Од то доба па до данашњега дана управне целине у њој

није било, него је вазда комадана кад на више кад на мање делова, који никада нису обухватани једним општим, ни државним ни обласним именом. Па и пак име «Србија», као што рекосмо у почетку, Порфирородним изнесено у књижевности, одржавало се тамо непрестано. У овоме свему значајно је само то, да је ово име, и ако се тако рано јавило у туђој књижевности, у српску књижевност стигло веома позно.[1] Српски зборници грбова, којих ћемо се на своме месту дотаћи, и у којима се, у српској књижевности, Србија први пут помиње, нису старији од седамнаестога века. Жефаровићева «Стематографија» изашла је 1741 године; то је прва српска књига штампана код наше браће у Аустрији; у њој се Србија поред других српских земаља не само помиње него јој се и грб износи. Доситије помиње Србију у једном делу своме, године 1783. Мало доцније, Јован Рајић, историчар српски, не само да је помиње него јој још и границе одређује. У својој историји словенских народа, која је угледала свет у Бечу. године 1794—1795, он каже да је Горња Мезија, која је обухватала и Дарданију и Трибалију, добила име: Србија, а границе су јој ове: на северу Дунав и Сава, на југу Шар Планина и Македонија, на западу Дрина а на истоку река Цибрица.[1] Соларић у своме земљопису, штампаноме у Млецима године 1804, и првоме на српскоме језику, узима у Србију исто што и Рајић, и ако јој не одређује све границе него каже само то, да лежи западно од Бугарске, између Шар Планине и Дунава. Али што није на ситно казао у земљопису он је обележио у Атласу, што га је за тај исти земљопис израдио. Из картице Балканскога полуострова,[2] која је у томе Атласу, види се, да су границе Србије оне, које им је и

[1] Ова малена речица тече источно од Тимока, и важна је по томе, што неки писци њу место Тимока узимају за границу између Горње и Доње Мизије, као што чини и Рајић.

[2] Види страну 6. ове књиге.

Рајић обележио. Значајно је, да Вук Караџић у своме географическо-статистичком описанију Србије, чак и 1827 године узима у Србију све од Шар Планине до Саве и Дунава и од Старе Планине до Дрине и Лима. Он је тамо тако у цело и описује, и непомињући никако „Стару Србију," као нешто одвојено од ослобођене Србије.

Но ма да је појам о „Србији" у току времена и у српској књижевности већ срећен био, опет, кад се у почетку овога века, буном од 1804 године, поче заметати клица нашој краљевини, у њој се знало само за предеона имена: Шумадију, Мачву, Колубару, Јадар, Стари Влах и т. д. Па ако је каткад по неколико тих предела и обухватано у једну целину, то није чињено именом „Србије," већ именом пашалука у који су спадали. Да име „Србија" није у почетку било у обичају ни код самих вођа буне, сведочи и сам печат бунтовничке управе тога времена, који се у неку руку може сматрати као државни печат. На томе печату, око грбова Србије и Трибалије, стоји у наоколо записано „правителствујущи совјет Сербски." Тако исто у дописци коју је управа буне водила, помиње се у почетку једнако само „српски народ" а „Србија" тек доцније. Но и ово је дошло тек кроз Србе из Аустрије, који су већином били писари и совјета и војвода, и код којих је раширенија употреба назива „Србија," дошла свакојако у време Аустриско-Турских ратова, крајем седамнаестога и почетком осамнаестога века, кад пада и буђење српске књижевности у Аустриских Срба.

У току пак времена, пошто се Србија Милошевом буном колико толико ослободила и стала на своје ноге, потреба једнога државног имена учинила је, те је, у књижевности већ примљени назив усвојен и од уређене државне власти. Тада се име „Србија" поче нагло утврђивати у свима слојевима нашега народа, које кроза школу, које

кроз књигу, администрацију и саобраћај, тако, да су данас сва она предеона имена потиснута у други или трећи ред, а понека готово и са свим заборављена.

Име, дакле, наше државе сковано је, или се бар јавило најпре у туђој књижевности, као што сведочи и сам облик речи «Србија.» Ово је име у току векова из туђих књижевности прешло у српску, а из ове у народ. На послетку се, као што смо видели, свршило с тим, што је оно доиста и постало именом једне српске државе. Какву је судбу имало име наше државе таку је исту имао и њен грб, као што ћемо мало доцније видети.

ГРБ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

а увођењем феудализма у старој српској држави у-вођено је и остало све, што је тај државни систем пратило, онамо, одкуда је и позајмљен, а на име у западној Јевропи. Као и тамо тако су исто и у нас, наши племићи, на штитовима и шлемовима својим носили племићске знаке, који су их издвајали од осталих друштвених редова у држави. Но и ако је овај обичај код нас у опште доста рано уведен био, мисао о знаку владалачкога достојанства, у оно време истоветнога са државном влашћу, мисао, дакле, о ономе, што се данас зове: државни грб, јавила се доста позно, па и тада се развијала тако споро, да је држава наша и пропала а она није била још потпуно ни скристалисана ни изведена. Кад се узме да је још од Римљана остало, да се орао

сматра као знамење краљевске или царске власти и достојанства, онда се може слободно рећи, да је се први траг томе знамењу у српској држави опазио у деспота Јована Оливера, великога властелина Душанова, који је и сам уживао нека владалачка права. Та мисао о државноме грбу, исказана најпре у Оливеровим краљевским орловима, развијала се мало по мало кроз тегобе, с којима се Србија после смрти Душанове имала непрестано да бори. Ту је мисао прихватила и напред кретала кнез-Лазарева породица а особито син му Стефан. Са доласком Бранковића на управу српске државе орао је на грбу Србије дошао поред лава, који је био њихов породични грб. Но из тога самог, што је уз чисто државни грб дошао и породични грб једне династије, види се, да потпуна израда грба државног у старој српској држави није била свршена.

Са ускрсом нове српске државе, Србије, одмах је се нашло за потребно да она има свој грб. На печату «правителствујушчег совјета сербског», за време Карађорђеве буне, била су два грба заједно: један Србије — крст са четири оцила, и други Трибалије — глава дивљега вепра са стрелом забоденом у чело. Грб кнежевине Србије, која беше плод друге, Милошеве буне, беше само крст на штиту са четири оцила; грб је пак краљевине Србије орао, са штитом на грудима, на коме је грб кнежевине Србије. Да видимо сад како су ови грбови постали.

Најстарији траг грба, којим се Србија као кнежевина служила: крст на штиту са четири оцила, находи се на једноме дару, што га је царица Милица учинила Дечанима. Сам пак тај знак, као грб, било породични или државни, није никада постојао. Но у првој години седамнаестога века јавља се дело Мавра Орбина, Дубровчанина, у коме је он описао све земље јужних Словена, и у коме је свакој од тих земаља донео и њен грб. У

томе се делу говори и о Србији, и ту је први пут у књижевности изнесен њен грб, и то: крст на штиту са четири оцила. Доказано је, истина, да је Орбини те грбове, у некој магловитој патриотској тежњи, или са свим из-

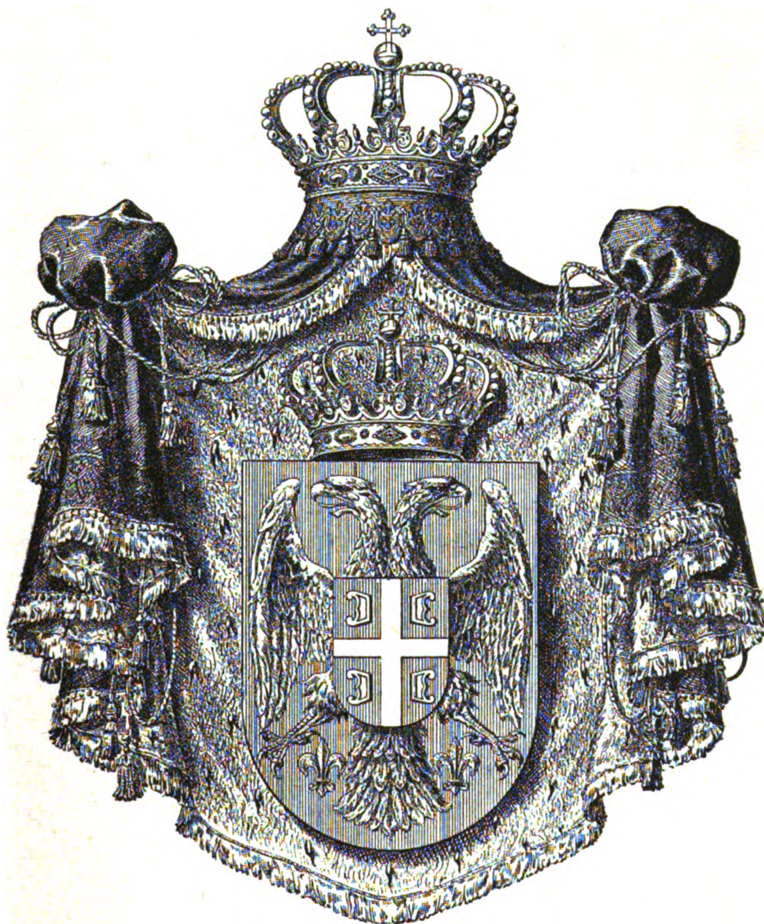

Грб Краљевине Србије

мислио или сам саставио из појединих, растрканих, хералдичких знака, било властеоских било владалачких породица. Али је то доказано тек наших дана. Међу тим, раније, ти су грбови сматрани као са свим аутентични,

и као такви, они су у току времена прелазили у разне зборнике грбова, од којих се и до данас неколико сачувало, као што су: Фојнички и Београдски, оба из прве поле XVII века; зборник Витезовића, Дубровчанина, из почетка XVIII века и Жефаровићев, из истога века али познији (1741 године), који је прво српско дело, штампано у Аустрији.

С потпуном, дакле, вером, да је крст са четири оцила прави грб Србије, тај су грб на својим печатима почели употребљавати најпре црквени великодостојници српски у Карловцима. По окупацији Србије од стране Аустрије, после Пожаревачкога мира (1818 године), Карловачка и Београдска митрополија беху сједињене, и на печату Мојсија Петровића, београдског митрополита, ми видимо: крст са четири оцила. Кад доцније Србија опет дође под Турке, Карловачка митрополија задржа исти печат до данашњега дана. Кад се у почетку овога века отпочео рат за ослобођење Србије, да би се исказала мисао о новоме државном животу, узимани су грбови опет из Жефаровићева зборника, с потпуном вером у њихову аутентичност. Ми смо већ поменули грбове на печату правитељствујушчег совјета. Такви су се исти грбови у то време виђали чешће и на војводским заставама. Оба пак находе се у зборнику Жефаровићевом.

Пошто је кнез Милош Србију као државу потпуно организовао и уређивати је почео, крст са оцилом, који се у свима поменутим зборницима као грб Србије наводи, постао је прави државни грб кнежевине Србије. Тај грб као да је први пут штампан 5 Јануара 1834 године, и то на првоме броју службенога листа «Српских Новина». Ту је само штит с крстом и оцилима и с круном озго; око штита оздо отворен венац од маслинова и храстова лишћа, без плашта. Тај је грб ушао у први устав Србије од 1835 године. Тим је он најпре постао законом утвр-

ђени белег државни. Чланак 5 тога устава (од 5 Фебруара 1835 године) гласи: Грб народни српски представља крст на црвеноме пољу, а међу краковима крста по једно огњило, окренуто крсту. Сав грб опасан је зеленим венцем, с десне стране од растова а с леве од маслинова листа.

Тако је, дакле, грб, који је Орбини без и каква стварна разлога прогласио као грб Србије, после готово два и по века њен грб и у истини постао, по што је она као држава на ново ускрсла. Ст. Новаковић у своме делу: «Хералдички обичаји у Срба», из кога смо ове све податке и узели, праведно вели: Аутентичност, која је овоме грбу може бити не достајала по изворима, прибављена му је онда, кад га је уједињена Карловачко-Београдска митрополија у Београду примила за грб српске цркве, и кад је обновљеним животом, а нарочито уставом од 1835 године, првим, који је у тој форми дат српскоме народу, постао грб кнежевине Србије; јер једноме грбу више аутентичности и не треба.

Најстарије објашњење овога грба од Витезовића је; оно је написано у четири стиха, латински, који значе:

На црвеноме пољу Србија носи знаке крста и оцила;
За крст је она кроз не мале прошла огњеве.
Крст је сад пао, али ће снага и у напредак уздржати,
И овом речју и делом поменута ће Србија доћи.

С прогласом краљевине 22 Фебруара 1882 године јавила се потреба да се грб промени и обновљеној краљевини нов, краљевински грб да. То је учињено законом од 20 Јуна 1882 године. Тај је грб састављен овако: из старе краљевске круне, која је сачувана на толиким новцима, изведена је нова, сведена круна, по облику садашњих краљевских круна. По старим, аутентичним облицима двоглавога орла, узет је на нови грб двоглави орао у полету. Кринови, хералдички знак, који се на нашим споменици-

цима најраније јавља, и на њима се до краја старога нашег државног живота виђа, узети су на нови грб и смештени орлу испод канаца. Како се Краљевина Србија развила из кнежевине Србије, то је државни грб кнежевине стављен орлу на прси и задржан је плашт, којим се све новије државе у Јевропи служе и који је већ на грбу кнежевине био усвојен. Тако је на новоме краљевском грбу, хералдичким начином, престављен и постанак обновљене краљевине.

ИСТОРИЈА ПОСТАЈАЊА СРБИЈЕ.

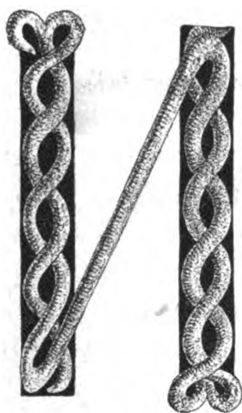

з речи Константина Порфирогенита видели смо, да је Србија, земљописно, била на челу свих осталих српских земаља, али је она, може се поуздано узети, на челу њиховоме била и у политичноме погледу. По Константину, Србија је обухватала потоњу Босну и Рашку, била је дакле највећа и најснажнија држава српска онога времена, и према томе са свим је природно, што је се у њој истицала идеја велике државе српске, а тим природније, што је она једина, међу свима осталим српским земљама, носила име нашега народа. Да је природа сама овоме крају Српске Земље одиста наменула велику политично-историску улогу, види се и из тога, што је идеја државе српске, по распаду Србије на Босну и Рашку, покрај свих покушаја да се настани у другој којој држави српској, вратила се на послетку опет староме свом огњишту, и настанила се у једноме крају пређашње Србије, у Рашкој.

Догађаји су доцније показали, да згоднијега земљишта за њу доиста није могло бити. То је увидео најпре

краљ Бодин и покушао, да у Рашку пренесе средиште радње за српско уједињење; Немањи пак беше испало за руком, да посао отуда збиљски и отпочне. Идеја велике српске државе беше од то доба традиција у династији Немањића; њој је сваки члан те династије доприносио по нешто, у колико су му прилике допуштале. Но на жалост, поред свега труда Немањића, време од два века није било довољно, не само да се та идеја потпуно оствари него ни да се учврсти бар оно, што је стечено. Са смрћу Душановом стварање велике српске државе не само да застаде, него се не могаше одржати ни оно што дотле беше постигнуто: онако исто, као што се пре, под окриљем велике српске идеје, српска држава увећаваше, тако исто поче сад нагло, и још брже, и опадати. Са увећавањем државе и развићем државне моћи, у Душаново време, умножи се и постаде веома моћном властела старе Србије. За то, чим смрћу овога великог владаоца централна државна власт олабави, одмах се појави јака средобежна тежња велике властеле, која поче рушити тек у пола довршену, велику државну зграду. То рушење потпомагаше вековна суревњивост између Рима и Цариграда, која истицаше из отимања о првенство црквене власти, и која са свом снагом бешњаше баш на Српској Земљи, као на средокраћи; знатно га међу тим убрзаше Турци. Ови нови, мухамеданством фанатизовани дошљаци на Балканскоме полуострову, за саразмерно кратко време поништише не само српску државу, него тако исто овладаше и Бугарима, Грцима, Арнаутима Румунима и Маџарима, па стадоше и под сам Беч (1683 г.).

Посматрајући ход ових кобних догађаја, поглед се зауставља при једноме значајноме факту, а на име при томе, што је рушење српске државе ишло у истоме правцу у коме и растење. Ми видимо, како се престоница са Средњега Ибра премешта у Призрен; видимо оп

томе, како се велики државни сабори, на којима се извршише онако знаменити чинови, држаху у Скопљу и Серу, и како се граница државе српске шираше на југоисток до преко Струме, и на југ до Белога мора, и како обухвати чак и Тесалију. Видимо по том, како се једна по једна од ових земаља, јужно од Шаре и Црне планине, оцепљиваху за себе и како, једна за другом, потпадаху под Турке. На послетку, видимо, како се велика српска идеја, која се чињаше да је већ угашена, распламте још једном одушевљеним пламом, али сада већ далеко на северу, у Крушевцу; но одмах за тим видимо и то, како тај плам трајаше за мало, јер се угаси на Косову пољу, у сред Рашке, баш онде где јој колевка бијаше. Припремајући се за полазак на то судбоносно разбојиште, Срби из разних земаља још се једном осетише да су браћа и да имају заједничке интересе; али зли удес поквари и ту зору нових бољих изгледа: 15 Јуна 1389, српској се држави зададе самртни ударац: на Косову погибе кнез Лазар, а са њиме изгибе и цвет српске војске и властеле. Оно, што се после ове народне несреће још види од Неманићске творевине само је сенка од државе, коју већ беше почео хватати самртнички ропац. Не прође ни три четвртине века после Косова, а Србија већ постаде турским пашалуком.

Последњи знаци живота српске државе показаше се баш на ономе крају њеном, који данас обухвата Србија, и то у срцу њеноме, у Шумадији. Деспоту Стевану престоница беше у Београду, али он умре у селу Стојнику, Деспот Ђурђе умре у Смедереву, Деспотица Јерина у Руднику, другој престоници Бранковића. У Смедереву се сврши. Тамо умре Деспот Лазар; после краткога времена изагнаше отуда брата му и наследника, слепога деспота Стевана, и на послетку, 20 Јуна 1459 год., овај знаменити град, као последњи положај у борби српској против

најезде турске, паде Турцима у руке издајством Стевана Томашевића, потоњега Босанског краља, онога истога, који, након четири године, онако подло Турцима издаде и Босну, своју краљевину.

* * *

Чудним удесом судбине, овај кутак Србије, на коме се одиграше последњи трагични догађаји у животу старе наше државе, постаде чак после триста и педесет година огњиштем, са кога се по ново, као из пепела, подиже српска држава и засија велика српска идеја. Неће дакле бити на одмет, да се мало подуже зауставимо при овоме тако знаменитоме крајичку наше земље.

Шумадија, као што је познато, обухвата онај, средишни крај наше краљевине, што је ограничен Савом и Дунавом са севера, Великом Моравом са истока, Голисском Моравом са југа и Колубаром са западне стране. По укупноме изгледу своме она има облик огромнога, четвоространог редута, коме ровове чине корита поменутих река, а гласије њихове долине и равнице.

По висинскоме облику своме Шумадија је сва бреговита. Планине јој истина нису веома високе; тако исто нема у њој ни разривених и кршевитих крајева, али је гранање планинских ланаца, који се по њој мрежају, веома богато и разнолико. Овоме гранању одговара и честа мрежа њених река, које се, полазећи из средине, на све стране разилазе. Осем тога, добро наводњење, више мање благ нагиб планина и брегова, и широке косе планинских греда, све то учинило је могућним, да Шумадија обрасте густом шумом и по највишим врховима својим. Са ових пространих и у своје време непрегледних шума, Шумадија је добила и своје име.

Већ по овоме само што смо до сада о Шумадији казали, може се видети како она мора имати изузетно

велике важности војничке, па било то у погледу на напад било у погледу на одбрану. Средишни положај у пашалуку Београдскоме олакшао је организацију и управљање буне, а згодан природни облик олакшавао је спољашње војничко деловање; велика пак разгранатост планина, густа мрежа од долина, потока и река, које Шумадију просецају, и на послетку, простране шуме, све је то од одсуднога утицаја било и на сам начин ратовања у Срба, који им је донео онако сјајне војничке успехе, како у Карађорђевој тако и у Милошевој буни. Док су све ове прилике отежавале брзо кретање великих, уређених војсака, са разноврсним и тешким пртљагом, дотле оне беху од неоцењене вредности за брзо и тако рећи невидовно кретање малобројних и лако опремљених чета српских, које, знајући по танко све стазе и богазе, искрсаваху пред непријатеља, па ма у које се доба или ма с које стране јавио. То и беше узрок, са кога су Турске војске, идући за Београд, вазда избегавале да прођу средином Шумадије или да се упуштају у кретање изван главнога, цариградског друма, који је у њу прелазио код Ћуприје.

Али у приликама, у којима је Шумадија освојила за се тако знаменито место у новој историји Србије, ван сваке сумње, много је учинио и сам њен земљописни положај. Пре свега, она је у оно време била без мало најудаљенији крај од средишта турске државе и снаге, па је због тога била тешко приступачна већој војничкој сили, која би отуда на њу полазила. За тим, она је се леђима својим ослањала на Аустрију, државу, у којој је онда већ живело доста Српскога народа, и то народа, који је још памтио своја остављена огњишта одовуд Саве и Дунава, и који је, већ и због тога само, и сам горео неугасном мржњом на свога тлачитеља, од чије је се силе тамо склонио. Са овим Србима, Шумадинци су вазда били у живоме додиру, како за време рата тако и у миру.

За време мира, поред народносних и породичних осећања, њих су упућивали једно на друго још и различни други интереси. У свима ратовима између Аустрије и Турске они су имали живо учешће, све у нади, да ће им и једнима и другима, кад тад, синути дан избављења; и сама каква таква слобода суседне им браће, дражила је Шумадинце и остале Србе одовуд Саве и Дунава, да је извојују и за себе; они пак преко Саве и Дунава живљаху опет у уверењу, да ће, са ускрснућем једне самосталне државе српске у непосредноме суседству, и за њих настати бољи дани. На овој дакле страни српска војска не само да беше обезбеђена од свакога напада, него је имала и велике могућности да се снабде оружјем, џебаном и свачим осталим, што је војсци од потребе. Шта више, Војничка Крајина, на самој граници Србије, могла је дати а и давала је Српској војсци и самих официра, који су поред савремене више војничке вештине имали и ту драгоцену особину, што су били и душом и срцем Срби. Познати су и сувише капетан Жика, оснивач Делиграда, капетан Радич и други.

Густе, готово непроходне шуме Шумадиске биле су најпоузданији бедеми, који су народ штитили од силе Турске. Под заштитом тих бедема развила је се и однеговала срчаност у Шумадинаца; осамљеност у њима уливала им је још од колевке самопоуздање и спремала за најодважнија прегнућа у случају опасности, која би запретила кући или слободи личној. Ово велико самопоуздање Шумадинаца дало је облик и њиховим селима. Села су њихова била малена, растркана још јаче но и данас, далеко од пута и јаче посећаваних крајева, тако, да је свакоме, чим би опасност искрсла, требало да учини само корак, па да се нађе у шуми и да се отуда брани. У тим шумама беше станиште хајдука српских. То је пак све учинило, те Турци не смеђаху живети по селима, већ

се сабијаху у касабе, паланке и градове, све поред главнога друма. За то је Србима и могућно било да онако добро и брзо организирају буну, и да за онако кратко време очисте Шумадију од Турака.

Да поменемо још нешто. Казали смо раније како је се у Шумадији извршио последњи чин оне страховите трагедије, у којој пропаде држава српска. Потсећајући на ново још једном, држимо, да је у народу овога краја баш с тога и остао у толико живљи спомен не само о потоњим несретним већ и о некадањим сјајнијим данима државе српске, и да је међу осталим приликама и овај моменат веома много допринео томе, што је баш из Шумадије почео ускрс државе српске, а што је српска идеја баш на овој страни српске земље засветлела новим јаким пламеном.

Као што се дакле види све прилике беху одредиле Шумадију да баш она навеже конац историје српске који се у њој беше прекинуо пре три и по века: и најјаче и најсвежије историске успомене и земљописни положај, и висински облик и густе шуме и у њима одгајена моћ прегнућа и остале народне врлине. И доиста, из Шумадије, из овога огромнога природног шанца, потече прва поклич на буну; у овоме шанцу одјекну прва пушка која уби Турчина; одовуд су излетали српски хртници на све стране, ма одкуд се непријатељ примицао, и дизали на буну и остале крајеве српске; у данима пак невоље овамо су се повлачили и прибирали за нове испаде. Највећи, најкрвавији и најодсуднији бојеви бијени су под бедемима Шумадије: на Пожаревцу, на Иванковцу, на Делиграду, на Варварину, Јасици, Љубићу и на Мишару, да не помињемо оне од мањега значаја.

* * *

Као што видесмо, Србија потпаде под Турке, са свим, године 1459. Након четири године (1463) иста судба постиже и Босну, која се немаде похвалити ни Косовом, јер пређе у Турске руке издајством свога краља, Стевана Томашевића. Тако, од српских земаља једино још у Зети, потоњој Црној Гори, што остаде да тек светлуца свећица слободе српске, ограђена бедемом јуначких костију и реком вреле крви њених синова, и добеглих јој, доцније, ускока. У осталим пак земљама политичкога живота нестаде; једино што му се конац могаше још опазити у постанку хајдука, који не беху ни шта друго до непрекидни, крвави протест противу најезде турске, и који, на тај начин, одржаваху у непрекидности свест народну о прошлости, који називаху несносност стања у коме се народ нахођаше, и гајише му идеју ослобођења од Турака. Остали живот народни ограничи се само на кућу, која се у овим кобним данима, са свим природно, веома јако оснажи задружношћу. Мало гласнији одјек оне притајане, али и пак будне и неугашене свести народне беше се у Србији појавио већ при крају прошлога века, и то у југоисточноме куту Шумадије. Година 1788, када Аустрија објави рат Турској, већ беше затекла готова Кочу из Пањевца, који са својом четом задаваше велики страх Турцима још у оно доба. Доцније, у току самога рата, кад Коча пристаде уз аустриску војску, чета, њиме предвођена, изађе тако на глас, да је давала хране и живљим надама српскога народа, што сведочи само име „Кочина крајина", којим је народ крстио цело ово ратовање, и које је допрло и до наших дана. На жалост, наде се народне не остварише; аустриска се војска врати, оставивши Турцима што је пре рата било њихово, а Коча, нехтѐв ни уступити ни предати се, са целом четом би опкољен надмоћнијом Турском силом и сатрвен. Издахнуо је на коцу, код Текије на Дунаву.

Но почетак беше већ учињен!

На измаку прошлога века, Срби у Београдскоме пашалуку као да већ почели беху забораваљати на своје бедно стање, по што тадањи везир Београдски, Мустај паша, човек паметан и доброга срца, покуша пашалуком управљати са свим друкчије од свих својих претходника. Он поче радити како да од раје начини потпору турској држави, док су његови претходници градили јој од ње само непријатеља. Тога ради он Србе са Турцима готово изједначи, и радом и понашањем својим учини, да га Срби прозваше «српском мајком.» Али тако не потраја дуго. Мустај-пашиној околини то не беше право; њој беше старо стање ствари угодније, за то науми да га и поврати. Највиђенији Турци те околине беху: Мехмед-ага Фочић, Кучук-Алија, Аганлија и Мула Јусуф, војничке поглавице у граду Београдском. Они се договоре те Мустај-пашу удаве, а султану се изговоре да су тако учинили с тога, што му је био неверан и заиште, да би траг заметнули, другога пашу. Чим су то извршили, они узму сву власт у своје шаке, поделе пашалук на четири дела, и стану сваки у своме крају жарити и палити, и народ тако мучити и глобити, како се дотле не беше запамтило. После паметне и добре управе Мустај-пашине, ово зло паде народу двоструко тешко и он то и не kријаше. Али кад дахије то осетише, онда се више ни пред чим не заустављаше, него стадоше мучки и на превару убијати све оне поглавитије Србе, за које још из раније знадоше, да имађаху гласа у народу. Они посекоше Алексу Ненадовића и Илију Бирчанина, па се спремаше и другима тако, све у страху да не дигну буну. Но од чега се бојаше не убојаше се. Овај крвнички корак само убрза појаву буне, јер душа, како вели народна песма, беше већ у подгрлац дошла. Крајем 1803 године, виђенији народни људи из Шумадије почеше се већ договарати да се дижу

на дахије, и, ради коначне одлуке, они се, већ почетком 1804 годнне, искупише на договор у селу Орашцу, повевши собом око пет стотина људи. На тај договор дође и Карађорђе, који и сам у мало што не беше погинуо од дахија. Јануара 20, по свршеноме договору, Карађорђе буде изабран за поглавара буне, и сви на скупу закуну му се да ће га слушати. Буна се тада огласи; на све стране поче се на Турке нападати и остали народ дизати на оружје.

Кад дахије видеше шта се учини, покушаше да народ стишају мирним начином, а кад им то не поможе стадоше журно и војску спремати; но беше већ доцкан. Буна се распламте не само по Шумадији него задоби још и два снажна крила, у Ваљевској нахији с леве и у Браничеву и Ресави с десне стране. На глас шумадиске пушке Ваљевци устадоше и сами, одмах, отераше Турке из Ваљева и упутише се на једну страну Шапцу и на другу Дрини, сузбијајујући пред собом Турке. То исто учине и Браничевци, који, по што разагнаше Турке из своје околине, кренуше под Петром Добрњцем уз Мораву, у Ресаву, а под Миленком низ Дунаво, у Пореч и Крајину.

Буна тако брзо напредоваше, да је за неколико дана цео Београдски пашалук био у пламену, а Турци побијени, порастеривани или сабијени у градове. Али за кратко време, па им ни тамо не беше станка. У Априлу месецу исте године град Шабац већ беше у српским рукама, а под Смедеревом па и самим Београдом стајаше српска војска.

Султану турскоме ова буна беше добро дошла, јер дахије беху у његовим очима одметници; за то он против радње Срба не само не имађаше ни шта, него им још посла у помоћ свога везира из Босне, Бећир пашу, с војском. Видев таку силу пред собом, и српску и турску војску, дахије немадоше куд, већ с благом побегоше

низ Дунав, у Адакале. Али како Срби непрестано искаше њихове главе, бегство им не поможе. Бећир паша нареди команданту Адакала да дахије изда Србима, који тамо послаше своје људе те их побише, и главе им донесоше у стан под Београдом.

Како су Турци рачунали, Срби би требало сад да су се разишли, јер главе њихових крвника беху пред њиховим ногама; али Срби на то и не помишљаху док им се не буде дало јамства бар за какве такве слободе, и да се старо не могне поновити. Срби су тада у главном искали: да Султану плаћају данак осеком, да сами собом управљају, да Турци не смеју становати по селима, и да по градовима поред турске буде и српске војске. Султан кад то чује, нареди одмах Србима да се разилазе кући, но они га не послушаше, и ненадајући се више с те стране никаквоме добру, стадоше се спремати за прави рат с Турском, па похиташе, да Србију што пре и са свим очисте од Турака. Сад дакле Срби беху бунтовници, за то Турска пошље на њих велику војску од Ниша, под Афис пашом, да их растера и умири. Афис паша дође с војском до Иванковца, недалеко од Ћуприје, код које је желео прећи Мораву, али га Срби ту тако разбију (1805), да му је се војска, бежећи, једва зауставила у Нишу, где и он сам, тешко рањен у брзо умре. На скоро за тим освоје Срби Смедерево.

Сад стану наваљивати на Србију турске војске с две стране, не само од Ниша низ Мораву него и од Босне низа Саву. Но војске од Ниша Срби су заустављали и сузбијали на Делиграду, а оне од Босне не само да сузбијаше победоносно, него једну турску војску и са свим сатрше, а на име у боју на Мишару (1806).

Кад се догађаји овако окренуше, онда се с обе стране отпочеше преговори о миру. Срби су и сад тражили оно исто што и пре, кад су с Бећир пашом под Београдом били,

али, на послетку, од преговора не би ни шта. Срби кад то видоше, похиташе да освоје Београд и Шабац, који, несмотреношћу, беху изгубили још пре битке Мишарске. Обоје им испадне у брзо за руком, још у почетку 1807 године. Исте године освоје и Ужице а Хајдук Вељко диже и очисти од Турака Тимочку Крајину, те тако сва земља беше од њих са свим очишћена.

Овде је време да се часком зауставимо при међусобним одношајима главнијих вођа буне, јер су ти одношаји били од одсуднога утицаја на ток догађаја онога времена. Као што је познато, Карађорђа су старешине у Шумадији, године 1804, изабрале за главнога поглавара буне, али по ономе, како је избор текао зна се, да су га изабрале највише за то, да би нањ могли бацити кривицу, ако би Турци земљом на ново овладали. Но кад рат сретно у напредак пође, онда је се Карађорђе трудио, да по ономе избору остане прави старешина над свима, у целоме пашалуку Београдскоме; само је то ишло веома тешко. Нахиске старешине, које су се у почетку буне саме начиниле старешинама, првих година нису ни у сну хтеле знати да је Карађорђе њихов старешина, и да им он заповеда. Тек доцније, по што неки од њих изгибоше, и по што Карађорђе у истини изађе као величина првога реда, а поименце крајем 1806 и почетком 1807 године, у Србији се знало и говорило, да је он главни управитељ над свима старешинама. Но тегобе, с којима се Карађорђе у почетку буне борио, и ако су од овога времена постале мање, нису никад са свим престајале; он је се са њима борио кроз цело време свога владања, и управо, може се рећи, да га је та борба нагнала да остави Србију, а на послетку му и главе дошла.

Почетком 1807 год. и Руси се заратише с Турцима, те Срби ступише са њима одмах у савез. Ојачани тако савезничком, руском војском, за време Руско-Турског при-

мирја, које се удеси крајем 1807 и протезаше кроз целу 1808 годину, и у које уђоше и Срби, засноваше они сада величанствено предузеће, наумивши да ослободе и уједине сву своју браћу, која робоваху Турцима. На ово су се могли решити у толико пре, у колико је народ свих околних крајева најживље гајио наду, да ће буна Шумадиска ујединити васколики српски народ. С пролећа, године 1809, снага буне беше у највећем напону своме, и она се исказа у првим ресултатима војничким. Три главне војске српске кретоше се на три краја српска: једна у Босну, друга се упути Нишу, у Стару Србију, а трећа пође преко Новога Пазара, да пружи руку Црногорцима и да се састави са њима. На овој последњој страни беше Карађорђе. Он се крене најпре Лиму; на Суводолу разбије силнога пашу Пећскога, узме Сјеницу и Нову Варош и очисти на ономе крају све до Лима, а кад дође на Лим, онда Херцеговци од Лима до Црне Горе листом се и сами на Турке дигну, и тако се он заиста састане с Црногорцима. Многи Црногорци и Херцеговци дођу му у логор, да виде њега, његове војнике и топове, а и он пошље у Црну гору своје две војводе. Поједина одељења Карађорђеве војске прешла беху и у Топлицу, сударила се с Турцима на Самокову, превалила преко Преполца, у Лаб, и допрла до Подујева. И војска у Босни напредоваше; и Миленко пређе преко Мироча, састави се с Русима и опколи Кладово. Али војску која беше пошла на Ниш задеси зао удес, ма да се беху стекле све прилике које би и њој успех осигурале; јер устаници одонуд Ниша не само да већ крстариш по Заплању, око Власотинаца и по Буковику, него почеше улазити и у саму Момину Клисуру, да затворе пут турској војсци, која би с југа долазила. Са неслоге у самоме стану српскоме и са подлости главнога вође на овој страни, Срби буду разбијени на Каменици, пред самим Нишом. У јуначкоме очајању, запаливши џебану у

шанцу своме на Чегру, баци Синђелић, 19 Маја, у ваздух и себе и оно мало војске што око њега остаде, заједно с Турцима, који већ беху шанац испунили, а остале се војводе повуку назад у земљу. То беше повод повлачењу војске српске и на оним другим двема странама. «Ћеле Кула», коју Турци саградише од глава изгинулих Срба, на уласку у Ниш, казује и данас тешку несрећу која постиже српску буну. Опијени победом на Каменици, Турци се сад са свих страна упуте у унутрашњост Србије, а Срби, у овоме опасном тренутку похиташе да се са главном силом прикупе у Шумадији. При помоћи Руске војске ово им испадне за руком, и у бојевима који сад насташе показа се неокрњена снага српска. На Лозници, у Крајини, на Делиграду и Варварину, Турци беху страховито поражавани, и после кратког времена њих не беше више не само у пашалуку Београдскоме него ни у суседнима, у крајевима, који се с овим додириваху. Све то беху Срби и опет притисли (1810 г.). Тако је стање трајало до 1813 године, а за то време гледало се не би ли се што и на миру свршити могло. Турци и сами беху вољни за преговоре, али по што учинише (1812 г.) мир с Русима, не хтедоше више ни да чују за мирење са Србима, који сад сами остали беху, за то (1813) навале на њих са свих страна, да их покоре или сатру. Смрт Хајдук Вељкова олакша наступање Турцима преко Крајине, која сад оста без браниоца. Тако исто провалише Турци и из Босне; па и с југа, једном војском опколише Делиград а другом га обиђоше и почеше улазити и у саму Шумадију. Тренутак беше одсудан и тежином својом достојан да се у њему окушају најбоље мишице српске, тако много пута и у тако исто страшним тренуцима окушане. Раздором између војвода снага српска беше доиста дубоко потресена, али да је та снага још довољна била да даје трајашни отпор, сведоче Делиград и Равње. По тада, када је потребна

била највећа делателност, деси се нешто необјашњиво: Карађорђа оставља и памет и јунаштво, и он, место да остане у војсци и да са њом издржи све опасности до краја, напусти Србију, пређе у Аустрију, а са њиме и готово све главније војводе. Њихова се војска разбеже кућама да спасава породице, а Турци овако напуштену земљу поплавише за неколико дана, па уђоше и у Смедерево и Београд. Само се брањаху војске у шанчевима на Равњу и у Делиграду, обе са свих страна опкољене. Али се војска на Равњу распршта, две недеље после бегства војвода, а она на Делиграду држаше се још четрдесет дана. На послетку се и она разиђе, и ако непобеђена. На Равњу беше војвода Милош Обреновић а на Делиграду Вујица Вулићевић.

Величанствена зграда коју Шумадија буном на дахије заснова сруши се. Занесени овако лако постигнутим, али за њих сјајним исходом ствари, Турци навале сад на народ, не да га покоре већ да га истребе. Крв, густ дим и пламен беше траг, који победиоци за собом остављаху.

У овако црним данима Милош Обреновић јавља се у свој својој величини. Кад се малени остатак српске војске из шанца на Равњу распршта, Милош, који и сам беше тамо, не побеже у Аустрију, ма да му је оданде само неколико корачаја требало учинити, већ се врати право у Шумадију. То исто учинише и још некоје омање војводе Карађорђеве: Пљакић, Ломо, Дринчић, Продан и т. д. У овоме мушком и јуначком прегнућу Милошевом лежала је тврда одлука, да се тековине Карађорђеве буне, по што их он сам онако кукавички напусти, у колико је год могућно, не пуштају из шака. По што склонише народ и породице своје у збегове, они се, схвативши у брзо свој и народни положај онога тренутка, стану предавати на веру Серчесми, комесару везира београдског, Рушид паше. С њиме се састане и Милош код Таковске цркве, преда му се и побратими га. Оставши у земљи у

онако кобним данима и као највиђенији међу заосталим војводама, Милош се већ самим тим јављаше као глава и преставник српски, па тако нањ гледаху и Турци, и по што им се беше и сам предао, он онда постаде царев човек. И њему и војводама први посао беше да стишавају свирепост турску, која се првих тренутака беше излила на најужаснији начин; по што у томе у неколико успеше, настадоше да умирују и народ и да га из збегова враћају кући.

Но и ово овако, колико толико подношљиво, стање не потраја дуго. Тек се мало земља беше умирила али Рушид паша оде, а на његово место у Београд дође Скопљак паша, стари крвник српски, који у Србији настави посао злогласних дахија. Земља се опет узнемири; народ, који беше већ окусио мало слободе, поче се на ново кретати. У Септембру месецу, године 1814, појави се и права буна, коју поведе Хаџи Продан. Она се истина брзо стиша, јер народ сав не беше приправљен, али то опет изазва још већма крволочност Скопљак-пашину, који стаде одабрани народ гомилама убијати, најгрознијим начином. Таква иста судба очекиваше и самога Милоша, али јој он сретно измаче. Видевши да се нема куд, одабранији људи и војводе почеше се договарати да се буна на ново диже. Такав један договор њихов беше пред Цвети, године 1815, у Рудовцима, где се заклеше сви присутни на слошку радњу. Те исте године, 11. Априла, о Цветима, беше велики сабор код Таковске цркве. На сабору се беше састало све што је било најугледнијега у земљи, и пред тим сабраним народом и његовим војводама Милош огласи буну, дигнув у вис свој војводски барјак и узвикнув: ево вам мене а ево вам рата с Турцима.

Чим Турци осетише буну похиташе да је у клици угуше; они одмах послаше војску на Рудничку нахију, прегазише је и пређоше у Чачак. Али у боју на Чачку-

Љубићу буду страшно разби ени; тако им исто буду, једна за другом, у брзо поразбијане и војске на Дубљу, Палежу и Пожаревцу, и они одмах за тим присташе да се са Србима мире. Примирје обухваташе само три тачке: 1. да кнезови сами купе данак; 2. да код свакога муселима седи и по један кнез, и без њега да се Србину не може судити; 3. у Београду да седи дванаест кнезова; они да суде Србима за веће кривице, да примају данак од кнезова у народу и да га паши предају. Марашли Али паша, који беше учинио ово примирје са Милошем, дозволи дакле Србима да учествују у земаљској управи, а само важније послове задржа у својим и турским рукама. Турци дакле од сад не могоше више имати непосредна додира са народом, већ преко српских власти, и ако народ још једнако беше султанова раја. Измирење беше истина привремено, али у њему већ лежаше клица, из које се, доцније, радом и довијањем разви велико стабло правога народног ослобођења. Кнез Милош у овај мах не беше ни шта друго до турски чиновник, али од 1817 године, када на скупу старешина народних буде проглашен за врховног кнеза српског, његов се положај измени, јер тиме у самој ствари он постаде и први народни чиновник. Сада стаде већ самосталније и радити, поче постављати власти у народу у своје име, и настане подизати цркве и школе. У исто доба стараше се најживље не само да обезбеди већ стечени положај свој, него још и да га јаче осили и да га, на послетку, учини наследним у својој породици. Овакав обрт ствари не беше Турцима пријатан, али, на послетку, умешност Милошева учини да они пристадоше ћутке на све. Доцније, натеран силом разних догађаја — рат с Русима, Грчка буна —, султан учини Србима још и веће уступке и пристаде (1830 год.): 1. да се границе Србије рашире докле су биле за време букурешког мира (1812); 2. да се одреди сума годишњег данка, што ће му Срби

плаћати; 3. да кнез Милош буде наследни кнез Србије; 4. да Срби могу зидати цркве, школе и манастире и радити на просвети народној; 5. да ван градова Турци не могу ни где по Србији живети. То је учињено године 1830, и тако Србија ступи већ тада у ред Јевропских држава.

Као прави и признати владалац Србије, кнез Милош почне сад свом снагом радити на њеноме унутрашњем развитку и унапређењу. Али сада су зањ настале веома тешке прилике. Старога поретка беше нестало на пречац и ваљало је створити и утврдити нов. Ту је се опет сусретао са траговима старога поретка, са предрасудама и предањима народним, која су се сукобљавала са свачим новим што је се год уводило. Осем тога појави се и суревњивост војвода, које су Милошу помагале у раду око ослобођења народног, али који се сада изнад њих беше тако јако издигао. У раду око стварања новога поретка са свим је природно, да је Милош, кога су срећа и памет дотле тако дивно служиле, тежио и гледао, да свуда примени своје гледиште и разумевање, али то га опет према народу а још више према суревњивим војводама изнесе у светлости деспота. Трвење и борба отпочне се највећом жестином, чим је опасност с поља престала; то беше борба између кнежевске и великашке власти, онака иста, као што беснијаше и за прве буне, између Карађорђа и његових војвода. Великаши, готово све војводе из прве и друге буне, хтели су да се кнежевска власт ограничи, али су у исто доба гледали да се ограничи не толико у народну колико у њихову корист. Отуда и онаке честе буне против кнеза Милоша, од којих су најзнатније Ђакова и Милетина буна. У овој борби, ма да ни једна страна није бирала средства, кнезу Милошу служи на част бар то, што је се вазда чувао утицаја и мешавине страних држава, док су његови противници звали у помоћ час Русију, час Аустрију, Ин-

глиску па и саму Турску. Његови противници постигну на послетку те се власт кнежевска ограничи саветом, у коме су седели великаши, али то ограничење не потече из саме земље већ из Цариграда, од куда се Србији посла устав. Но како је достојанство Србије скупо платило ову победу великаша, види се из писма султанова, којим кнезу Милошу посла устав; у њему стоји од речи до речи ово: «ја ти налажем дакле, бдити како у внутрености тако и у вњешности над безбедностију те провинције царске, над којом повелитељство дао сам теби и твојој фамилији, само под тим нарочним условом, да слушаш и потчињаваш се налозима, истичућим од моје стране.» То је било године 1838, али тим чином борба се не прекиде; она трајаше и даље и сврши се на скоро тиме, што кнез Милош мораде (1839) напустити и престо и земљу, оставивши свога сина Милана, да он влада. Но Милан беше болан и након неколико недеља умре. На упражњени престо дође сад (5 Марта 1840), по праву наслеђа, Михајило, млађи син кнеза Милоша, али и он не оста дуго на престолу. Вучић, «предводитељ народа» и његови другови нису се могли сложити са министрима кнеза Михајила, на које су викали сви, па чак и они који су тражили да се врати «стари господар.» Кнез Михајло не беше вољан у томе попустити, Вучић с тога са својим присталицама дигне отворену буну, која се сврши с тим, што Михајило и сам напусти земљу а с тим и престо (22 Авг. 1842 г.).

По одласку кнеза Михајила, бунтовни великаши саставе привремену владу и, на брзо за тим (2 Септ. 1842), прогласе кнезом сина Карађорђева, Александра. Тако се у младој држави створи још једна династија, зло, које је од то доба, мимо других неприлика, непрестано кочило точак напретка у Србији, и подгризало у корену правилан и миран развитак у њој, и то све у времену, у коме јој мира најпотребније било.

Кнез Александар владао је нешто преко шеснаест година. И ако првих година његове владе беше неких омањих потреса — Катанска буна 1844 — опет је остало време протекло мирно. То се да опазити већ и по знаменитоме напретку, што га Србија беше учинила и у законодавству, и у просвети и у војничкој спреми.

Но покрај свега тога Александар се не могаше у Србији утврдити. Обреновићи, и ако су напустили земљу, опет су у њој имали многобројне присталице и у народу и међу великашима. За осуства Милошева нанизао се, по том, у току времена, читав низ догађаја, који су дубоко вређали народни понос. Народ је гледао како с дана на дан расте турска превласт у варошима, у којима је било турских становника, и понизни положај, који је влада после Милоша заузела према порти, и упоређивао све са стањем под Милошем, чије име постало беше већ легендарно. Кнез Михајило пак, врлинама и делима, којима се у туђини приказиваше, беше освојио срца школованих људи и књижевника. Све те прилике беху учиниле, те се, нарочито од стране интелигенције, кад отвореније кад притајаније, отпочела водити борба против нове династије. Тој борби даваху хране многе прилике, којима извор, било посредно било непосредно, лежаше и у самој личности кнеза Александра. Лична слабост карактера не даваше му потребне снаге да одоле утицајима, који су наваљивали нањ са разних страна било с поља било изнутра; отуда опет истече његово удварање и претерана попустљивост Аустрији и Турској, које се почеше без зазора мешати и у ситније, унутрашње одношаје Србије. На послетку долази и та околност, што се за све време Александрова кнезовања народ готово никад и ни за што не питаше, па ни по форми само, као што је то често чинио кнез Милош. То све учини, те Александар, скупштином, коју, после тако дугог времена, беше сазвао године 1858 (св. Адрија), буде позван да се

окане престола. Но он, место да се одазове вољи народној, умакне у град београдски, Турцима, надајући се од њих помоћи, да би се одржао на престолу. Али га скупштина одмах (11 Дек. 1858) збаци с престола и позове остарелога Милоша, да се врати у Србију. Кнез Милош се одазове и дође (Януа 1859), али није дуго владао, јер умре (14. Септ. 1860 г.), непуне две године после повратка. На престо кнежевски ступи сада син кнеза Милоша, Михајило. Путем поступнога напредовања којим је Србија већ из раније била пошла, настала је ићи и под владом овога кнеза, и од онда у толико брже, од кад његовој живој радњи испало беше за руком уклонити једну од најглавнијих сметња напретку земље, а на име, посаде турске из градова. Од 1862 до 1867 године тај је посао био свршен, и последње године не беше у Србији ни једнога турског војника. Делимичном изменом устава (члана 17), на Преображенској скупштини, знатно се ограничи власт савета. Саветници посташе државни чиновници, одговорни кнезу. С тиме се знатно олакша и сузбијање утицаја Аустрије и Турске на унутарњи политички развитак Србије. Већа сталност унутрашњих одношаја, за време владе кнеза Михајила, даде могућности за неговање државне мисли српске. Установа народне војске и њено наоружање, једна од највећих заслуга овога кнеза, није ништа друго до спрема за остварење оне мисли. Али тако племенитоме владаоцу не беше суђено да поживи дуже. Неколицина покварених људи и пропалица убије га, из личне освете, у кошутњаку Топчидерскоме, куда беше изишао у шетњу (29. Маја 1868 г.). По праву наслеђа престо српски заузме сад Милан, унук Јеврема, брата кнеза Милоша од сина му Милоша. Како тада беше малолетан, до пунолества му земљом управљаше намесништво. За време намесништва у Србији се изврши промена устава (год 1869), и новим уставом извесан део народа задоби удела у законодав-

ству. Године 1871 кнез Милан постаде пунолетним и прими владу у своје руке. За време његове владе Србија је, након два рата с Турском (1876, 1877 и 1878 г.), извојевала себи независност, увећала своје земљиште са четвртином дотадањега и 1882 године постала краљевином.

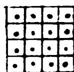

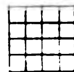

Србија до 1833 г. **Прираштај 1833 г.** **Прираштај 1878 г.**

У име равнотеже држава на Балканскоме полуострву Србија је године 1885 заратила на Бугарску, која беше устала да се уједини са Источном Румелијом. Рат је испао

несрећно: Србија је била побеђена а Бугарска са Источном Румелијом, и ако не толико по форми али у ствари и пак, уједињена.

Пре но што поменемо данашње политичке чиниоце у Србији, који раде на њеноме развитку, морамо се за часак вратити назад. У почетку државнога живота наше земље, може се казати, да су политички чиниоци били они исти који су били и војнички, кроза све време војевања за ослобођење, а на име: врховни вођ, војводе и народ. Они исти чиниоци, који су земљу ослободили настали су и уређивати је. Но о томе, како да се земља уреди, настала је разлика у мишљењу, још одмах, у почетку. Врховни вођ и војводе мислили су да готово све остане као и под Турцима, само да они замене паше и бегове, а народ је опет замишљао, да је са ослобођењем скинуо себи с врата и господаре. Између врховнога вође и војвода било је још и то питање: како да поделе власт. Те разлике у мишљењу између главних политичких чинилаца биле су зачетак унутрашње политичке борбе у Србији. Трајна је борба у главноме вођена између владаоца и војвода-великаша, а народ, по што није било преставничкога система, кад год је се на пољу борбе јавио, јављао се буном, било на војводе било на владаоца. Народ је највећу снагу у овој борби задобио, кад му се на чело ставио Вучић, ненадмашни прототип сељачкога демагога, рођенога и одњиханог код огњишта шумадиске брвнаре. Тако је то све трајало до 1858 године, када се на свето-Андрејској скупштини, место савременика и учесника Карађорђеве и Милошеве буне, на политичку позорницу први пут указа малена гомилица учених синова њихових, школованих по великим школама, које у Србији које у туђини. Та малена гомилица тежње народне за истинском слободом обуче у одећу онда савременог јевропског либерализма, изнесе их пред скупштину, и тако се јави

као нов политички чинилац, који се ослањаше на народ. Према овоме новом чиниоцу, елементи, којима се мисли и тежње његове учинише и сувише мало поступне, стадоше у одвојену гомилицу, као елементи конзервативни, међу којима беше такође школованих људи. Тако искочи још један политички чинилац, и политичка радња у Србији поче добијати савремене Јевропске облике; беху већ две политичке партије: либералци и конзервативци.

За време кратке владе кнеза Милоша, у ономе прелазном стању, борба између либерала и конзерватйваца није избијала на површину у одређеном облику, али се отвори онда, кад се око кнеза Михајила на влади нађоше конзервативци, који, као што већ поменусмо, и сами у својим редовима имађаху високо школованих, домаћих синова. Конзервативци осташе и пак на влади, све до смрти кнеза Михајила, а тада их заменише либерали, који, смењени једном али само за кратко време конзервативцима, осташе на влади све до 1880 године.

Око године 1870 јавише се клице и још једнога политичког чиниоца, који се у току времена обличи у радикализам.

До године 1880 ни један од ових нових политичких чинилаца није био организован, нити је имао свога јавног и сређеног програма. Те пак године облици њихови добише одређенији вид и њихови међусобни односаји избистрише се. Конзервативци се организоваше и истакоше програм, назвавши се «напредном странком народном;“ радикалци учинише то исто и назваше се «радикалном странком народном.“ Једино још либерали нити организоваше политичку странку нити истакоше програма.

ОБЛИК ДРЖАВНИ И УСТАВ.

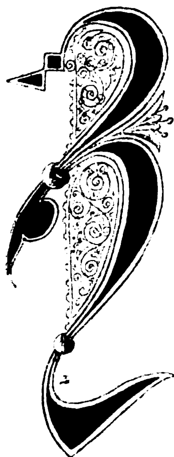

бор и договор у самоме је природном осећању и расположењу нашега народа, не само у малим него и у великим стварима. Државне саборе сазивали су владаоци српски средовечне нам државе; за време дуге најезде турске велики значај задобише сабори код цркава и манастира о великим празницима, а без збора и договора нису Срби били ни у најбурнијим данима, у времену буна, дизаних у почетку овога века рад ослобођења од Турака. И Карађорђе и Милош често су сазивали народне скупштине, у којима су се с народом о важним пословима земаљским договарали, и ако на то нису били приморавани никаквим уставом. До душе, у те скупштине нису долазили скупштинари нарочито народом бирани, већ кнезови и иначе виђенији људи из народа, али су они сви између себе били равноправни, и водили договоре, испрва поглавито о војничким стварима а после и о уређењу земље. Но развитак догађаја, по самој природи ствари, изнашаше на површину и истицаше изнад осталих по једнога: Карађорђа у првој и Милоша у другој буни.

Виши и одличнији положај доношаше собом и већу одговорност али и већу власт: и једно пак и друго, задобијено у ратним приликама, не остављаше се радо ни онда, кад наступаху мирни дани. Поремећен одношај између чинилаца у почетку равноправних, разуме се, да је морао изазвати отпор према ономе, у кога се затекла највиша власт; и доиста, како за Карађорђа тако и за Милоша ми видимо, како кнезови и други власници непрестано устају да им власт ограниче, а да је себи прошире. У тој борби између носиоца највише власти у земљи и великаша поникла је мисао о уставу. Први покушај да се учини крај размирици између имаоца највише власти и великаша учињен је уставом од године 1835. Тај је устав по наредби кнеза Милоша саставио Давидовић, а одговараше прилично демократским начелима онога доба. По њему су чиниоци државне власти били: кнез, државни савет и народна скупштина. Кнез је био неодговоран за дела у управи, а није ни имао никакве управне власти. Закони су предлагани државноме савету, а могао их је предлагати и кнез и министарство и народна скупштина; извршну пак силу имали су по потпису кнежевом. Без одобрења народне скупштине није се могао никакав данак на народ наметнути; то је било њено право. Скупштина је имала сто чланова а сазивала се сваке године. Ујамчена беше равноправност, обезбеђена личност и имовина, уведена судска независност и укинут кулук.

Ма да сам кнез Милош на овако демократски устав гледаше као на голу форму, опет се он не могаше никако допасти Аустрији, за то она изради код Русије и Турске те се укине и изради у Цариграду нов, који буде обнародован у Београду, 13 Фебруара 1839 године. По овоме уставу државна власт остаде само у рукама два чиниоца: кнеза и државног савета. О народној скупштини не беше у њему ни говора. Одношај пак између савета

и кнеза, одређен уставом — прозваним турским —, отвори широм врата Турској, да се меша у унутрашње ствари Србије: саветници беху одговорни турској влади а не скупштини или кнезу. Овај устав за време друге владе кнеза Михаила владаше само по форми, а 1869 године, за време намесништва кнежевског достојанства, беше замењен новим, оним, који је и данас у важности. По овоме уставу чиниоци су законодавне власти: владалац и народна скупштина; његов први члан гласи:

Краљевина је Србија наследна монархија с народним преставништвом.

Главнија уставна краљева права и дужности ово су:

Чл. 3. Краљ је поглавар државе, и као такав, има сва права државне власти, а извршује их по определењима устава. Његова је личност неприкосновена и неодговорна.

Чл. 4. Краљ врши законодавну власт са народном скупштином.

Чл. 5. Краљ потврђује и проглашује законе. Никакав закон не може важити, докле га краљ не прогласи.

Чл. 6. Краљ поставља све државне чиновнике; у његово име и под његовим врховним надзором врше своју власт сва земаљска надлежателства.

Чл. 7. Краљ је врховни заповедник све земаљске силе.

Чл. 8. Краљ заступа земљу у свима страним односајима и закључује уговоре са страним државама.

Чл. 9. Краљ стално пребива у земљи, а кад би, по потреби, отишао на неко време из земље, он поставља себи једнога или више местозаступника за то време, и одређује им власт у границама устава.

Чл. 10. Краљевско достојанство наследно је у племену краља Милана М. Обреновића IV, у мушкоме потомству, из законога брака по реду прворођења, и то најпре у правој линији, а кад у овој не би било наследника, онда у побочној.

Чл. 11. Краљ српски мора бити православне источне вере, а пунолетан је кад наврши осамнаест година.

При ступању на владу он полаже пред првом скупштином заклетву, у којој се куне свемогућим богом и свим што му је на овоме свету најсветије и најмилије, да ће земаљски устав неповређен одржати, да ће по њему и законима владати и да ће у свима својим тежњама и делима само добро народа пред очима имати.

Чл. 39. Краљ и престолонаследник не плаћају никакав данак.

Чл. 76. Краљ сазива, отвара и закључује скупштину; он одређује време у години, кад ће се, и место, где ће се сазвати.

Чл. 78. Краљ може скупштину и да распусти, па да нареди други избор посланика народних.

Чл. 109. Правда се изриче у име краља.

Чл. 120. Краљ је заштитник свију вероисповеди у држави признатих.

Главнија народна права и дужности ово су:

Чл. 41. Народ преставља народна скупштина.

Чл. 42. Народна скупштина састоји се из посланика, народом слободно изабраних и посланика које краљ бира.

Скупштина је: обична и велика.

Чл. 43. Избори су народних посланика непосредни и посредни, преко повереника.

Сваки срез и свака окружна варош бира за себе посланике, и то на три хиљаде пореских глава по једног.

Но и онај срез и окружна варош, што имају мање од три хиљаде пореских глава, бирају по једног посланика.

Варош Београд бира два посланика.

Ако који срез или окружна варош има више од три хиљаде пореских глава, и тај вишак прелази хиљаду и пет стотина пореских глава, онда ће се тамо изабрати још један посланик.

Чл. 45. Краљ бира (за обичну скупштину) на свака три посланика по једнога од своје стране.

Чл. 46. Сваки Србин, који је пунолетан и плаћа грађански данак на имање, рад и приход, има право да бира посланике или поведенике.

Чл. 47. Ко има право да бира може бити и изабран за повереника; али за посланика може бити изабран онај, коме има пуних тридесет година и плаћа годишње државнога данка најмање тридесет динара[1] на имање, рад или приход, и има остала својства, која прописује изборни закон.

Чл. 48. Чиновници и они, који у ред чиновника спадају, као: пензионари, они, који примају какво издржање из државне касе, или који улажу у фонад удовички, а тако исто и правозаступници, не могу бити за народне посланике изабрани; а они које краљ бира, могу се узети из свију редова грађанства.

Војници стајаће војске, ма кога чина, не могу ни бирати ни изабрани бити.

Чл. 49. При избору народних посланика или повереника, само се лично и само на једном месту може дати глас.

Чл. 50. Сви посланици морају живети у Србији, но не морају живети у срезу или вароши, где су изабрани.

Чл. 53. Народна скупштина има председника и подпредседника.

Велика народна скупштина бира из своје средине председника и подпредседника, а обичној скупштини поставља краљ и председника и подпредседника од шест лица које она избере, свакад, кад год се сазове.

Чл. 52. Сви посланици кад ступају у дужност полажу ову заклетву: «Заклињем се јединим богом, и свим што ми је по закону најсветије и на овоме свету најмилије,

[1] Шест талира.

да ћу устав верно чувати и да ћу при мојим предлозима и гласању опште добро краља и народа, по мојој души и моме знању непрестано пред очима имати."

Чл. 54. Законодавну власт врши народна скупштина с краљем.

Чл. 55. Никакав закон не може бити без пристанка народне скупштине издат, укинут, измењен или протумачен.

Чл. 56. Без одобрења скупштине не може се ни у ком случају данак или општи прирез установити нити постојећи преиначити.

Чл. 58. Предлог, да се какав закон изда или постојећи измени, допуни или протумачи, може краљ скупштини а тако и скупштина краљу учинити. Но формални пројекти произлазе само од краља.

Чл. 66. Без пристанка скупштине не може се држава задужити.

Чл. 68. На свако закључење, које скупштина поднесе краљу, следоваће његова одлука, и то у колико је могућно, још за трајања исте скупштине.

Чл. 71. Нико и никад не може посланика узети на одговор за глас, који је он дао као члан скупштине.

Чл. 74. Докле скупштина траје, њене чланове не може никаква власт ни позивати ни стављати у притвор, докле она не реши, да се може ислеђење против њих отпочети, осем случаја, кад се ухвате на самоме делу злочинства или преступа.

Чл. 75. Скупштина се сазива редовно сваке године, а кад би важни хитни послови захтевали, она се може и ванредно сазвати.

Чл. 79. Без краљевога позива, посланици не могу се скупити у седнице скупштинске, нити могу скупљени остати, и што радити по што су седнице закључене, одложене, или скупштина распуштена.

Чл. 102. Народна скупштина може министра оптужити, кад учини издајство према отачаству или владаоцу, кад повреди устав, кад прими мито и кад оштети државу из користољубља.

Чл. 89. Велика народна Скупштина састоји се само из посланика народом бираних и у броју четири пута оноликоме, колико народ бира за обичну скупштину.

Велика скупштина сазива се кад је потребно:

1. Да се изабере краљ, кад би владајући преминуо а не би било наследника престола;

2. Да се изберу намесници краљевскога достојанства, кад се потреба укаже;

3. Да решава мењање устава;

4. Да решава питање о смањивању или размени кога дела државне области; и

5. Кад краљ нађе за потребно да саслуша велику народну скупштину о каквоме питању од ванредне важности за земљу.

Главнија права и дужности грађана ово су:

Чл. 23. Сви су Срби пред законом равни.

Чл. 25. Слобода лична и право сопствености ујамчавају се, и не подлеже никаквоме другом ограничењу осем ономе, које закон прописује.

Чл. 26. Нико не може бити суђен, док не буде саслушан, или законим начином позван да се брани.

Чл. 27. Нико не може бити затворен, осим у случајима и по прописима, законом одређенима.

Чл. 28. Обиталиште је Србина неповредно.

Чл. 29. Одузимање имања у име казне не сме бити.

Чл. 111. Нико се не може узети на одговор од другога суда, нити му сме судити други суд, осем онога, који му је законом, као надлежан, опредељен.

Чл. 31. Владајућа је вера у Србији источно православна. А слободна је и свака друга призната вера, и стоји под заштитом закона у извршењу својих обреда.

Чл. 32. Сваки Србин има право да каже своју мисао: речма, писмено, средством печатње или у виду ликова, саображавајући се у томе прописима закона.

Чл. 33. Сваки Србин има право да се жали на противзаконе поступке власти.

Чл. 35. Сваки је Србин војник, и дужан је да служи у војсци, стајаћој или народној, изузимајући оне, које закон ослобођава.

Чл. 39. Сваки Србин и свако правно лице, дужно је сносити државне данке и друге терете.

Чл. 40. Свакоме је Србину слободно иступити из српскога грађанства, по што испуни обвезе војене службе у стајаћој војсци, као и друге дужности, које би имао, како спрам државе, тако и спрам приватних лица.

По члану 90 устава Србије установљен је «државни савет.» Ова је установа постојала и по уставу од 1838 године, али је тада имала далеко већу важност но данас. По овоме, ранијем уставу, савет је с кнезом имао законодавну власт, али му је, по данашњем уставу та власт укинута и дата народној скупштини, и његов делокруг сведен на ствари од подређене и ситније важности. Ми ћемо му овде поменути само неколике важније задатке; тако, савет:

Ваља, да на позив владе израђује и испитује законске и административне пројекте;

Дужност му је, да решава и разматра жалбе против министарских решења у спорним, административним питањима;

Ваља да решава сукобе између административних власти;

У власти је да одобрава задуживање државе као и ванредне кредите, ако би због какве ванредне и преке

потребе земаљске потребно било да се држава задужи, а скупштину не би било могућно сазвати. Задужење пак не сме бити веће од две стотине хиљада дуката;

У власти је, да може од Главне Контроле захтевати потребне извештаје и објашњења о државним рачунима.

*

Овај је устав по последицама својим најважнији политички чин, извршен у Србији после смрти кнеза Михаила.

Време владе овога устава у Србији обележено је великом колебљивошћу унутарњих одношаја њених. Место да је као уставна земља пошла путем сталнога, мирног и прорачуњеног напретка, она је, са недостатка у новоме уставу, и даље остала изложена трзавицама, које су јој точак напретка кочиле. Нови устав, место да је скинуо с дневнога реда питање уставности, које је Србију дотле тако скупо стало, он је, оставивши то питање и даље отворено, изложио оне одношаје штетноме утицају борбе уставне, која се и даље продужила, са истом жестином и истим средствима као и пре. Новим уставом беху само стари чиниоци у борби уставној измењени, неки стварно а неки привидно. Испред личности владаочеве стала је одговорна влада, а уски круг великаша заступила је интелигенција, коју састављају већином школовани људи. Но поље борбе остало је исто као и пре, а то је ванпарламентарно: главне битке бијене су вазда изван скупштине. Немогућност борбе на отвореној површини спустила је борбу у невидљиве и непрорачуњиве дубине. По уставу пак, којим је интелигенција искључена из скупштине и пресечен јој сваки парламентарни утицај на ток ствари у земљи, није могло друкчије ни бити. Борећи се опет изван скупштине, с војском састављеном од елемената с којима је често немогућно руковати, интелигенција је,

било вољно било невољно, изазивала често и такве догађаје, који су крвљу обележавани. Наравно је са свим, да је тако стање ствари морало поколебати ауторитет реда и оснажити елементе, који ни најмање нису могли бити угодни истинскоме напретку земље. У ситним и споредним стварима траћила се и проћердавала морална снага народна. Ситне страначке задевице учиниле су те се начело, у име којега се борба водила, са свим занемарило, полет народнога духа уништио и учешће масе у јавноме животу са свим ослабило. Дуготрајна али безуспешна борба, у приликама уставним какве су владале у Србији, учинила је, те је у свима њеним друштвеним редовима овладала на послетку нека равнодушност, нека врста незадовољне али пасивне резигнације. Такве уставне прилике неминовно су морале утицати и на сам покрет у науци и књижевности. Науке и уметности успевају само под благодетном заштитом трајнога мира, који доноси спокојство духовима, који даје времена за студије и полет ћенију. Нови устав није донео ни шта од овога; с тога време од две десетине година његове владе није кадро било изнети на површину ни једнога знатнијег научника ни књижевника. Сви наши данашњи знатнији књижевници и научници беху се прочули пре 1869 године, а и они другога реда, беху, готово без изузетка, дотле школе свршили, и под утицајем дотадањих прилика задобили научничке и књижевничке амбиције.

Није ни чудо што је у таквим приликама нестало тварачке идеје, што нема ни трунке прегнућа за реформе, било ма на коме пољу. Државници се данас задовољавају само са скромним задатком да отаљавају текуће послове, да одбијају од себе нападе, да награђују партизане и да државну машину како тако одржавају у лењоме покрету.

ДРЖАВНА УПРАВА

ПОДЕЛА ДРЖАВНИХ ПОСЛОВА

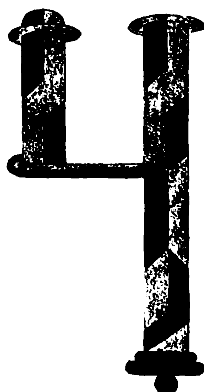

лан 99. у уставу наређује, да на врху државне управе буде министарски савет, који ће стајати непосредно под краљем. Министарски савет састављају министри, за поједине управне струке наименовани, између којих, краљ, по своме нахођењу, поставља једнога за преседника министарскога савета. Министре поставља и отпушта краљ.

По члану 100. устава, министри су одговорни краљу и народној скупштини за своја званична дела, а по члану 101, министар може бити оптужен, кад учини издајство према отаџбини или владаоцу, кад повреди устав, кад прими мито и кад оштети државу из користољубља.

По члану 102 министра може тужити скупштина а по члану 104, оптуженоме министру суди нарочити државни суд.

Према устројству централне управе, од 10 Марта 1862 године, министри имају ова права и дужности:

да руководе послове поверене им струке и брину се о њеноме унапређењу;

да се старају о извршењу закона и уредаба;

да по својим струкама подносе краљу акта, којима је потребно краљевско решење:

да спремају потребне пројекте закона и уредаба и све потребне мере по својим струкама;

да предлажу краљу званичнике за своја подручја;

да извршују надзор и контролу над подчињеним надлежателствима и чиновницима;

да спремају буџете по својим струкама и управљају трошењем кредита, који су им отворени, и да о њима рачун дају.

Државна управа подељена је данас на осам грана, на врху којих стоје ова мунистарства:

а. министарство правде,
б. « просвете и цркв. послова,
в. « унутрашњих послова,
г. « финансија,
д. « војено,
ђ. « грађевина,
е. « спољних послова,
ж. « народне привреде.

Министарство правде има задатак:

да пази. да се сва надлештва која су постављена да правду деле. држе у законитим границама, и да своје дужности доиста и врше;

да се брине о унапређењу правосуђа и целисходном уређењу судских надлештава, и да им даје упутства за брзо и тачно вођење послова, неограничавајући независност судскога делања;

да пази, да се пресуде извршују онако како су и изречене, и да се стара о доброме уређењу и одржавању затвора;

да подноси краљу молбе за помиловање и умекшање судом досуђених казни;

да води бригу о уређивању, штампању и издавању зборника закона и уредаба земаљских.

Под њиме је и Главна Контрола а тако и пупиле.

Под надзором министарства правде стоје сви грађански судови у држави, како за грађанска тако и за кривична дела, и сви заводи казнени.

Министар правде у једно је и чувар државнога печата; он га ставља у име краљево на све законе.

Министарство просвете има задатак да се стара о моралном и научном унапређењу народа, а поименце:

да руководи јавну наставу;

да се брине о оснивању школа, да их одржава у напредноме стању и снабдева добрим наставницима;

да управља и води надзор над свима грађанским школама, јавним и приватним, и над свима научним и књижевним заводима, друштвима и збиркама.

Осем тога, као министарство и за црквене послове, ваља:

да се стара да се извршују закони који се тичу вере и цркве;

да се брине о одржању и унапређењу православне вере и оснивању потребних завода за научну и стручну спрему свештеника;

да заступа права признатих верозаконских друштава, и да их надзирава.

Под надзором овога министарства стоје духовна надлештва свих вероисповеди, народна библиотека и музеј; под њиме је и управа државне штампаре.

Просветни савет, установљен 1. Марта 1880 године, даје министру просвете своје мишљење у свима важнијим питањима више и ниже наставе, школскога

спољњег и унутарњег развитка и школске научне књижевности.

Министар унутрашњих послова руководи, с гледишта општега интереса, управу округа, срезова и општина; он је најнепосреднији преставник владине политике, а главни му је задатак да предузима мере ради одржања јавнога реда и мира, и ради личне и имовне безбедности у целој земљи. Његови органи изналазе и хватају кривце, предају их судовима, и извршују сва решења и пресуде судске. Он, преко својих органа, води надзор над свима јавним местима, над политичним и другим друштвима, трговима, индустриским заводима, подазривим личностима, скитницама, суманутима и т. д. Он се стара о извршењу правила, која се тичу општега здравља и јавнога морала. Осем тога, његови су задаци још и ово: да се брине о унапређењу здравља у народу и стоци му;

да се стара о сирочади и убогима;

да решава о примању у српско поданство и о иступању из њега;

да извршује закон о сазиву народне скупштине;

да извршује претходне мере за рекрутовање војске свих позива.

Под овим су министарством сва окружна начелства, среске и општинске власти, варошке управе, карантини и састанци.

За послове санитетске овоме је министарству придодат: санитетски савет, који је састављен од одличнијих лекара у престоници.

Министарство финансије води бригу о државном кућењу, а поименце:

стара се о изворима државних прихода;

управља државним приходима, истицали они из пореза, царине или других извора;

заступа државно имање према приватнима а пред властима;

саставља и скупштини подноси главни државни буџет;

исплаћује издатке по буџету а тако и друге кредите, који се министарствима отварају;

приређује, предлаже и закључује државне зајмове и брине се о њиховој исплати.

Под овим су министарством све царинарнице, благајничка одељења при начелствима, контрола мера, пореска управа и управа народнога зајма.

Министарству је војеноме посао:

да рекрутује, организује и обучава војску;

да управља оружницама, фабрикама и магацинима војеним;

да се брине о одевању и храњењу војске, и да је снабдева са свима војеним потребама;

да се стара о свему што је потребно за одржавање и усавршавање војске.

Под овим су министарством сви војени заводи, војна надлештва и војена и ветеринарска школа.

Министарство грађевина стара се о подизању и одржавању главних путова и мостова, о просецању канала, сушењу бара, уређивању река, утврђивању обала, регулисању јавних улица; стара се, за тим, о извршењу прописа у погледу на безбедност, уметност и лепоту при подизању јавних здања, споменика и т. д. Под овим су министарством енжењерска одељења при окружним начелствима.

Министарство спољних послова руководи послове Србије са страним државама, гради са њима уговоре и стара се да се они извршују; пази да се не вређају права краљевине с поља; штити српске поданике и њихове интересе у страним државама.

Под овим су министарством преставници Србије код туђих дворова: дипломатски заступници и консули.[1]

Министарству народне привреде задатак је:

да се стара о мерама за унапређење свију грана пољске привреде, и за унапређење трговине, индустрије и саобраћаја;

да води надзор над свима школама и заводима за наставу, по напред казаним струкама народне делателности;

да води надзор над свима друштвима и заводима за новчане и друге спекулативне радње, као што су: банке, кредитни заводи, штедионице, берзе, друштва за пловидбу и т. д.

да управља поштом и телеграфом, као и државном железницом по њеној народно-економној страни, као на прилику што је, питање о тарифама;

да води бригу о развитку рударства;

да прикупља, уређује и редовно јавности предаје статистичке податке, по свима гранама државне управе и по свима правцима народнога живота.

Под овим су министарством: државна ергела у Љубичеву, државна економија у Топчидеру, ратарница у Краљеву и сви поштански и телеграфски заводи, а са њиме стоје у свези трговачко-занатлиски одбори по Србији.

---

[1] Србија има посланства у: Атини, Берлину, Бечу, Букурешту, Лондону Паризу, Петрограду, Риму и Цариграду. Посланици код ових дворова стоје у рангу изванредног посланика и опуномоћенога министра. Осем тога, постоји: заступништво у Софији, ђенерални консулат у Пешти, Берлину, Бечу, Лају, Паризу, Лондону, Хамбургу, Брислу, Солуну и Скопљу; и на послетку консулати у: Пиреју, Гану, на Ријеци, у Ђенови, Трсту, Марсељу, Њујорку, Менчестру, Ливерпулу, Глајвицу (Г. Шлеској), Бордоу и Бредфорду.

Осем ђенералних консула у Софији, Пешти, Скопљу и Солуну, сви су остали консули почасни.

ДРЖАВА И ШКОЛА

Србији је било школа и пре Карађорђеве буне, али су биле веома ретке: није их било свуда ни у стотину села по једна, нити им је и где било одређена и постојана места. Они, који су хтели научити да читају и пишу, а нарочито који су мислили бити попови или калуђери, учили су по манастирима код калуђера или по селима код попова. Седећи код једних или других, они су им преко лета чували стоку или помагали срећивати све пољске радове, и тек су зими по нешто учили. Понекад је се овде онде јављао и какав нарочити учитељ; њега су звали мађистором, водили му децу из околних села да их учи, често и доста далеко, и плаћали му за труд, на месец (по 10 пара дин. а највише по 20 п.). Такви сеоски учитељи нису се задржавали дуго на једноме месту: по што би обучили неколико дечака, они би затварали школу и ишли даље, а прихватали би се често и другога посла. Нешто сталнији били су учитељи по варошима; они су се звали грчким именом: даскал. У свима тим

школама, ако их тако можемо назвати, главно је било научити читати. Читање се учило из букварa, обично рукописног, који се звао „бекавица"; по што се бекавица у неколико изучила, прелазило се на читање часловца, за тим се читао псалтир и онда је учење било довршено. Писати се није учило готово никако, већ ако је ко имао особити дар, те научио случајно и мимогред. Ко је умео добро читати псалтир могао је бити поп, калуђер, прота, архимандрит, па и сам владика. Осем попова и калуђера једва би се тада, и у хиљаду душа, могао наћи један човек, који би знао по мало читати, а писари су били ретки и међу поповима и калуђерима.

Док Србија, у првој половини прошлога века, беше неко време под Аустријом, поче се живо радити на отварању школа. Године 1731, сабор, држан у Београду, тражио је од владе да се српске школе подигну по градовима, варошима и селима. Године 1733 установи се „Велика Школа" у Београду, у којој су предавали руски наставници из Кијева, и у којој су се световне науке предавале латински. Исте је године и у Пожаревцу подигнута била једна богословија; нека школа за попове као да је била и у Манасији. Бејаху школе још и у Гроцкој, Раваници и Ковиљу (у староме Влаху). Но кад, у след поновљенога рата између Аустрије и Турске, Аустрија изгуби и Београд и Србију, и ове све школе пропадоше.

За Карађорђа се у Србији поставише школе по свима варошима па и по гдекојим селима. Са пропашћу пак буне од 1804 године пропадоше и ове школе. Но почетком Милошеве владе, после 1815 године, школе се почеше на ново подизати и полако множити, чим се рат мало стиша и земља мало слободније дахну. Судећи по неким подацима, године 1820 већ је било око двадесет основних школа.

Основне школе у Србији у почетку су биле општинске и приватне; њима су се доцније придружиле и др-

жавне. Године 1836 било је 72 учитеља у 62 основне школе, а међу њима:

26 државних,
27 општинских,
19 приватних.

Државне школе плаћане су из државне а општинске из општинске касе. Приватне су издржаване ревеном родитеља ђачких. То је све тако трајало до установе Школскога фонда, године 1856. Тада се изједначише државне и општинске школе. Од то доба држава плаћа учитеље из Школскога фонда, а школска општина стара се за све остале потребе школске.[1] Још од почетка држава је узела на се бригу и старање о школској књижевности. Испрва се књиге доносише из Аустрије, али су доцније у Србији и писане и штампане. Први буквар био је у Србији штампан године 1839. Године 1844 изашао је први закон о основним школама; од то доба оне су неколико пута преуређиване и дотериване, а њихово данашње уређење извршено је законом од 31 Дек. 1882 год. По томе закону у основној школи у Србији учи се:

1. Наука хришћанска;
2. Српски језик (са словенским читањем);
3. Земљопис;
4. Историја српска и општа;
5. Рачун и геометриски облици;
6. Познавање природе;
7. Пољска привреда;
8. Цртање и краснопис;

[1] Закон о школскоме фонду допуњен је године 1881. По тој допуни редовни приходи фонда јесу: интерес на капитал, прирез од 2.50 дин. на сваку порескy главу и још неки незнатнији приходи. Из овога фонда, по првобитноме му уређењу, издржава се осем основне школе још и ратарница и учитељска школа. У години 1882 фонд је школски имао капитала 2.948.949.79 динара, а приход исте године изнео је 1.294.821.11 дин.

9. Певање (црквено и светско);
10. Гимнастика.

У школама за женску децу учи се још и женски рад.

Основне школе имају свега шест разреда, од којих се сваки свршава редовно за годину дана. Прва четири разреда чине нижу а последња два вишу основну школу. Где се не би могла установити виша основна школа, тамо, поред ниже мора бити продужна школа, која ће трајати две године.

Овим законом од 1882 године први пут је у Србији уведена обавезана настава кроз време од шест година. Но закон се у овоме погледу има изводити тек поступно, до 1890 године закључно.

Године 1887 било је у основним школама хиљаду сто четрдесет и осам учитеља и учитељица. Ово је особље било овако распоређено:

Које школе	Учитеља	Учитељица	Свега
Варошке .	205	280	485
Сеоске . .	484	179	663
Свега . . .	689	459	1148

На плату наставнога особља основних школа и путне му трошкове издато је из државне касе, и то године 1886, 948.406.79 динара а на пензије 87.073.97. дин.

Општински трошак на основне школе и њихове наставнике имамо само за 1885 годину.[2] Тај се трошак види из ове таблице:

Број школа, учитеља, учитељица и послужитеља, и општински издаци за школе за 1885 рач. годину:

Школе	Број школа	Број		Школске општине издале су за целу годину																		Свега	
		Учитеља и учитељица	Школских послужитеља	На кирију		На оправку		На име награде учитељу за стан		На плату школ. послужитељу		На набавку								На остале трошкове			
				Школске зграде								Дрва за школу		Научних средстава		Школ. намештаја		Књига и других потреба за сиром. ученике					
				дин.	п.	дин.	п.	дин.	п.	дин.	п.	дин.	п.	дин.	п.	дин.	п.	дин.	п.	дин.	п.	дин.	п.
Варошке	128	438	172	44.957	50	24.355	17	185.088	11	65.070	05	50.601	14	8.370	13	18.631	45	20.028	64	11.392	89	428.495	08
Сеоске	449	506	462	4.391	30	52.689	53	13.063	80	107.640	57	114.143	72	16.011	50	15.737	76	9.137	98	18.104	34	350.920	50
Све школе	577	941	634	49.348	80	77.044	70	198.151	91	172.710	62	164.744	86	24.381	63	34.369	21	29.166	62	29.497	23	779.415	58

Поред основних школа у Србији су се доста рано почеле подизати и Средње Школе. Таква једна школа подигнута је била у Београду још за време Карађорђеве буне, године 1808; она се звала: Велика Школа, а полазила су је момчад, која су већ знала читати и по мало писати. Но кад се године 1813 угаси буна, онда пропаде и ова школа. За владе кнеза Милоша прва Средња Школа отвори се опет у Београду, 1830 године. Испрва и она се звала Великом Школом, али кад се, доцније, године 1833, премести у Крагујевац, прозове се Гимназијом. Данашње уређење Гимназија засновано је законом о устројству Гимназија од године 1863. У томе су закону до данас неколико пута чињене измене, и допуне а последњи пут законом од 1881 године.[1]

Гимназија се у Србији дели на седам разреда, од којих сваки траје годину дана; она се дели на нижу и вишу; под нижом се разумевају први, други, трећи и четврти, а под вишом пети, шести и седми разред. Нижа Гимназија може постојати и као засебна, нижа средња школа. У Гимназију се може прећи по свршеноме четвртом разреду основне школе.

У Гимназији се учи:

1. Наука хришћанска;
2. Српски језик; Старо-словенски језик и литература;
3. Латински језик;
4. Француски језик;
5. Немачки језик;
6. Земљопис и Космографија;
7. Историја (општа и српска);
8. Природне науке;
9. Математичне науке;
10. Краснопис и Цртање;
11. Гимнастика и војничко вежбање;

[1] Закон од 1886 године, којим је уведен осми разред, није још примењен.

12. Певање и музика;
13. Стенографија;

Предмети именовани под 12 и 13 нису за ученике обавезни.

Свршени гимназисти морају полагати испит зрелости. Ко не положи овај испит не може прећи у Велику Школу као редован ђак. Настава је у Гимназији бесплатна.

По наставноме плану што га је министар просвете за Гимназије прописао, наша се Гимназија не можеједначити са тако званим класичним гимназијама већ ни по томе, што је учење јединога класичног језика, који се у њој предаје, сведено на малену меру; овај се језик учи само у Вишој Гимназији. По ономе пак, што је природним наукама дато широко поље а тако исто и двома живим, страним, језицима, наша се Гимназија може пре једначити са Реалним Гимназијама немачким.

Први пут је у Србији Реалка подигнута 1865 године, са циљем, да се ученици у њој спреме за слушање виших техничких наука. По допунама и изменама закона о Реалкама од 1881 године и ова је средња школа, као год и Гимназија, подељена на вишу и нижу, а по наставноме плану од исте године, нижа је Реалка потпуно изједначена са Нижом Гимназијом.

У Реалци се учи:

1. Наука хришћанска;
2. Српски језик { Српска граматика / Познавање литературе;
3 Књиговодство и Кореспонденција;
4. Француски језик
5. Немачки «
6. Земљопис и Космографија;
7. Историја српска;
8. « општа;

9. Јестаственица { Познавање човека, Ботаника, Зоологија, Минералогија

10. Физика (основи);

11. Хемија;

12. Физика експериментална;

13. Механика (основи);

14. Технологија (општа) са историјом технолог. проналазака;

15. Аритметика;

16. Алгебра;

17. Геометрија;

18. Нацртна геометрија;

19. Цртање { Геометријско цртање, Слободоручно «, Топографско «, Орнаментско «, Архитектонско «

20. Краснопис;

21. Моделисање у блату (скултура);

22. Гимнастика и војно вежбање;

23. Певање и музика (необавезно).

Виша женска школа, која такође долази у ред средњих школа, основана је законом од 1. Октобра године 1863. Њој је циљ не само да женскињу даје више опште образовање, већ и да га припрема за учитељке основних школа. О преуређењу ове школе изашо је закон 31. Окт. 1886 г., којим је у истој школи заведен и шести разред.

Богословија је у Србији установљена законом од 27 Септембра 1836 године. Учење у њој траје четири године, а прима ученике који су свршили Нижу Гимназију. 31 Октобра године 1886 изашао је закон о преуређењу ове школе, али се до данас по њему није ништа учинило. Главна

измена овим законом учињена у томе је, што би место досадања четири разреда имала три, али би ученике примала тек по што би свршили Гимназију, и ако без испита зрелости.

Трговачка Школа основана је била године 1844, али је године 1865 претворена у Реалку. После тога она се јавила тек године 1881, али као приватни завод са државном потпором.

Прва Учитељска Школа подигнута је године 1870. Данас их има две: једна у Београду а друга у Нишу.

Статистика наставника средњих школа за 1885-86 школ. годину

Школе	Број разреда	Број наставника: Директора	Заступника директора	Професора	Суплената	Предавача	Учитеља вештина	Вероучитеља	У опште
Све гимназиске школе .	97	20	2	42	5	68	61	20	218
Све реалне школе . .	13	2	2	11	1	8	6	3	33
Виша женска школа . .	5	1	—	7	—	9	6	1	24
Све школе . .	115	23	4	60	6	85	73	24	275

Ратарска Школа основана је у Србији први пут године 1853, у Топчидеру, али је остала у животу само до 1859. Други пут се подиже године 1870, у Пожаревцу, и она је постојала до године 1881. Трећи пут се подиже 1882, у Краљеву.

Војна Академија беше први пут установљена године 1837, али не би дуга века, јер се затвори прве године која за овом дође. Други пут је подигнута 1850 године.

По преустројству ове школе, извршеноме године 1880, она је научни и васпитни завод, у коме се спремају младићи за официрску службу, и у којој млађи официри добијају више стручно образовање за специјалне родове војске и струке.

По последњем преуређењу војена се школа дели на нижу и вишу: прва траје три а друга две године. Ове године било је у нижој школи седамдесет и осам ученика, а у вишој није било ни једнога, по што се она не отвара сваке године већ сваке друге. Број слушалаца у вишој школи није одређен.

Велика Школа доводи свој почетак још од 1838 године. Тада, у постанку своме, она се зваше: Лицеј, и то јој име беше остало до 1863 године, када и ова, највиша школа у Србији, доби ново уређење и назва се: Велика Школа. Последње преуређење ове школе извршено је године 1880.

Велика Школа има данас три факултета: философски, технички и правнички; философски се опет дели на два осека: историско-философски и природно математички.

У Великој Школи предају се ове науке:

У философскоме факултету

I за оба осека:

а. Философија (сви делови);

б. Историја српскога народа с историјом осталих словенских народа;

в. Анатомија и физојологија;

г. Народна економија;

д. Статистика;

ђ. Упоредни земљопис и етнографија;

е. Педагогика;

ж. Јавна хигијена.

II у историско-филолошкоме осеку:

а. Општа историја;

б. Историја српске и југословенске литературе;

в. Историја опште литературе;

г. Филологија;

д. Археологија;

ђ. Руски језик и руска књижевност с погледом на књижевност осталих словенских народа;

е. Јелински језик;

ж. Латински језик.

III. у природно-математичком осеку:

а. Виша математика;

б. Физика;

в. Зоологија;

г. Ботаника;

д. Минералогија с геогнозијом;

ђ. Геологија с палеонтологијом;

е. Хемија и хем. технологија;

ж. Теориска механика;

з. Астрономија с метеорологијом;

и. Нацртна геометрија.

У техничкоме факултету учи се:

а. Приправно цртање;

б. Нацртна геометрија с геометр. цртањем;

в. Виша и нижа геодезија с топогр. цртањем;

г. Теориска механика;

д. Наука о машинама;

ђ. Наука о грађевинама на суву;

е. Наука о грађевинама на води;

ж. Наука о грађењу мостова и тунела;

з. Физика;

и. Астрономија са метеорологијом;
ј. Геологија с палеонтологијом;
к. Минералогија с геогнозијом;
л. Хемија и хем. технологија;
љ. Виша математика;
н. Јавна хигијена.

у правноме факултету учи се:

а. Енциклопедија права;
б. Историја словенских права;
в. Римско право;
г. Грађански законик;
д. Грађански судски поступак;
ђ. Стецишни поступак;
е. Кривични законик;
ж. Кривични судски поступак;
з. Трговачко и менично право с погледом на наш трговачки законик;
и. Административно право;
ј. Јавно право Србије;
к. Опште државно право;
л. Међународно право;
љ. Финансија;
м. Статистика;
н. Судска медицина;
о. Јавна хигијена;
п. Психологија и логика;
р. Народна економија;
с. Историја српскога народа;
т. Историја општа.

На Великој Школи предаје се и францески језик с литературом, али учење му није обавезно.

Министар просвете и црквених послова у договору са саветом Велике Школе може, према потреби, наредити,

да се установе и нове катедре, за науке, које нису последњим законом именоване.

Учење по појединим факултетима траје четири године.

Значајна је појава у Србији, да је у њој веома мало приватних школа. Осем петнаестину Основних школа и школе Трговачке, која и сама ужива државну потпору, све су остале школе државне установе, и настава је у њима не само бесплатна него се, шта више, сиротни добри ученици од стране државе и новцем помажу, а у Учитељским школама и у Војеној академији и са свим о државноме трошку издржавају.

Осем Војене и Ветеринарске школе, које стоје под надзором војенога министра; осем Ратарнице и Трговачке школе, које стоје под надзором министра народне привреде, све остале школе у Србији стоје под надзором и управом министра просвете и црквених послова.

О трошку државном на Ратарску, Трговачку и Ветеринарску школу имамо податке за годину 1884.

ШКОЛЕ	ПЛАТА НАСТАВНИЧКА	КЊИЖН. И НАУЧНА СРЕДСТВА	ОСТАЛИ ТРОШКОВИ	БЛАГОДЕЈАЊЕ ЂАЧКО	СВЕГА ДИНАРА
Ратарница	9.213·20	600	6.629·92	30.000	46·443·12
Трговачка школа · ·	7.400	—	5.100	—	12.500
Ветеринар. школа · ·	4.508	—	5.087	325	9.820
Свега · ·	21.121·20	600	16.816·92	30.325	68.763·12

Трошак на Војну Школу износио је у истој години на 70.000 динара.

Трошак на Велику Школу, на све Средње школе, на Богословију и Учитељске школе, у години 1886, види се из овога прегледа.

Школе	Издато је у 1886 рачунској години							
	на плату		на благодејанце	на набавку дрва за огрев	на остале канцел. трошкове	на библиотеку и научна средства	на кућну кирију	свега
	наставника	служитеља						
Велика школа .	140.943·10 [1]	5.682	19.594 [2]	—	1.450·70	10.233·27	2.909·03 [3]	180.812·10
Све Гимназије и ниже Гимназије.	407.132·47	22.816·55	11.207·24	5.266·55	8.013·39	4.901·80	12.693	472.031
Све Реалне школе	78.330·57	3.512·63	1.615	1.251·20	1.118·70	800	—	86.628·10
Учитељ. школа у Београду и Нишу	43.077·54	1.960	15.436	956·10	556·90	1.720·40	3.168	66.874·94
Богословија . . .	23.428·70	996	15.347·30	189·69	846·71	335.40	2.880	44.023·71
Виша жен. школа	40.538·96	3.600	2.300	2.700	1.788·90	—	2.700	53.627·86
Свега . .	733.451·34	38.567·18	65.499·54	10.363·45	13.775·30	17.990·87	24 350·03	903.997·71

[1] Овде је ушло 463·10 д. на приправнике. [2] У ову суму узето је 2000 д. на екскурзију. [3] Ово је на ботан. башту и плату баштована коме је издато 502·08 дин.

ДРЖАВА И ЦРКВА

чланку ове књиге, у коме смо говорили о духу и срцу нашега народа, ми смо му се дотакли и верске жице осећања. Том смо приликом поменули, како Србин у Србији држи да је православна хришћанска вера обележје српске народности, и како је он с тога зове и српском вером. Овакав поглед народа нашега у Србији на православну веру једини је био у стању и учинити, да православна црква буде од онако замашнога утицаја на сам политички му живот, и управо на целу историју његову, од како је православље примио. Па тај политички утицај православне цркве није престајао ни онда, када је Србија, после 1459 године, престала политички постојати. После коначне најезде турске, вера је Србину чувала и гајила и само народно осећање, а цркве и манастири били су огњишта, на којима се жижак свести народне није никада са свим гасио, и извори, са којих је се народ напајао самопоуздањем и вером у бољу будућност. Отуда је ртницима, који се дизаху да збаце

јарам турски са народа свога и био свагдашњи усклик: за крст часни и слободу златну. У редовима ових ртника вазда је било и верних слугу божијих, попова и калуђера, који су и речју, и пером, и љутим гвожђем, и огњем јуначки стајали и у служби народа свога.

Као што је познато, Срби су примили хришћанство већ у другој половини деветога века и то од Византиских свештеника, па немогући одмах створити своју сопствену хијераршију, са свим је природно, да су у погледу управе црквене, ушли у област Византиске или Цариградске патријаршије. Тај положај српске цркве трајао је све до светога Саве. Но кад овај српски светитељ би посвећен од патријарха за српскога архијепископа, онда и црква у Србији задоби своју самоуправу. Та се самоуправа после претвори и у праву независност, када Душан, на ономе знаменитоме сабору државном, у Скопљу, године 1347, установи и патријаршију српску, са столицом у Пећи. Овај независни положај свој држала је српска црква дуго и после пропасти српске државе, а на име, до године 1766. Те пак године, Турци, ражљућени на српске патријархе, што исељавају народ у Аустрију, а подбадани и од Цариградскога патријарха, Самујила, који им доказиваше како су им Срби неверни и како и сами великодостојници црквени буне народ, укидоше српску, Пећску патријаршију, српску цркву предадоше патријаршији Цариградској и тако је, после самосталнога живота од преко четири века, поново доведоше у исти положај, у коме је била пре светога Саве. Од то доба стадоше се владике слати из Цариграда, а владика је био онај, који је патријарху више платио. Међу њима је било веома често људи са свим простих, а кашто и врло рђавих, управо зликоваца; као странци, готово увек Грци, они су немилостиво цедили и глобили народ и особито попове' морајући се трудити да што већи приход истерају, јер

им је отуда ваљало плаћати и аренду и трошити на себе. Осем прихода који су им долазили од вршења својих врховних права у цркви и у одношајима појединаца, који су стајали под надзором цркве, владике су грчке наплаћивале и димницу, порезу од сваке куће. Па да би те приходе лакше истеривати могли, владике су стајале са влашћу турском вазда на доброј нози, јер су имале интереса потпомагати је у свима приликама, које су се тицале одржања покорности код народа. Владике су тада живеле госпоцки и понашале се силеџиски. Кад су где год ишле јахале су коње, и као бератлије носиле сабљу и буздован, као знаке, да су власне непокорнога казнити.

Па у томе стању беше цркву у Србији затекла и Карађорђева, и за њим Милошева буна. Отуда у то време ми свуда по Србији видимо све грчке владике, које беху вазда већи пријатељи Турака и њихових паша но православнога српског народа, коме они беху духовни пастири.

Доцније, кад се у току, које крвавих које мирних, догађаја Србија беше већ дочепала мало слободе, са свим је природно што је се морала осећати веома незгодно, имајући за црквене поглаваре људе, који не само нè беху поникли из њене средине, него који су на достојанства своја долазили без и каква њена утицаја, и који су према томе вазда у опреци стајали са тежњама државе српске. С тога се, још у почетку постајања Србије, одмах осетила супротност интереса туђе црквене хијерархије и државне идеје српске. Ова супротност интереса изметну се доцније и у више мање отворену борбу. Борба се отпочела тиме, што је се кнез Милош одмах, првих дана своје владе, слабо обазирао на положај, власт и права владика туђина; он је често сам лично вршио многе послове, који су и по најлибералнијем мишљењу спадали у делокруг црквених власти и њених високих служилаца. Отпор свој према кнезу Милошу понеки је владика грчки и

главом платио. На послетку, по што је овако стање ствари већ немогућним постало, Цариградска патријаршија пристане те са Србијом начини, године 1832, уговор, којим се уредише одношаји између једне и друге. По томе уговору Црква је у Србији добила потпуну самоуправу, с тим, да јој Цариградски патријарх потврђује митрополита, да се овај без његова одобрења ни збацити не може, и да се при служби у свима црквама помиње име патријарха, који буде на томе достојанству. Осем тога, по томе уговору, Србија је се обвезала плаћати патријарху хиљаду и двеста динара, годишње, и за потврду свакога митрополита свога давати му дар од три хиљаде и шест стотина динара.

После рата за независност, по што је Србија у истини и постала независном, године 1879, и њена је црква постала потпуно независном, дошла је дакле у исти положај у који ју је довео цар Душан.

У Србији је данас глава православне цркве митрополит, који је у исто доба и архијепископ Београдски. Њега бира архијерејски сабор и потврђује краљ.

У Србији су тројаке црквене власти:

а. епархиске консисторије;

б. апелаториска консисторија;

в. архијерејски сабор.

Епархиска је консисторија суд, састављен од попова и калуђера, да суди кривце поповске и калуђерске и неке њихове међусобне спорове, за тим спорове између мужева и жена, који се односе на само брачно стање. Овај суд стара се и води бригу о стању вере у народу, и о начину како да се она унапреди, и на послетку, води рачун о имању цркава и манастира. Оваки један суд находи се у свакој епархији, уз колено владици.

Апелаториска је консисторија суд, састављен од одличних попова, извесне, веће старости; њих бира митрополит па их предлаже министру просвете за постављење.

а овај краљу на потврду. Овоме суду председава по један владика, а заседава увек у Београду, обично у месецу Мају. Посао му је да разматра пресуде епархиских консисторија, да их одобрава или предругојачава, ако би се ко на њих жалио.

Архијерејски сабор састављају: митрополит, владике, два архимандрита и по један прота из сваке епархије. Овај је сабор врховна управна црквена власт; он је у исто доба и судска власт владикама.

Србија се дели на три велике црквене области: Београдску, Жичку и Нишку област. Ове се области зову: епархије, а њима управљају владике или епископи. У Београдску епархију долазе окрузи: Београдски, Ваљевски, Шабачки, Подрински, Смедеревски, Пожаревачки, Крајински и Ћуприски. У Ужичку спадају окрузи: Чачански, Ужички, Руднички, Крагујевачки, Крушевачки и Јагодински и у Нишку: Нишки, Топлички, Врањски, Пиротски, Књажевачки, Црноречки и Алексиначки округ. Столица је Београдске епархије у Београду, Жичке у Чачку и Нишке у Нишу. Епархије се деле на протопопије, којима управљају протопопи или проте, и којих има 21 на броју. Протопопије се деле на парохије, којих има 958. У свакој парохији има по један поп, који у њој води бригу о цркви и врши верску службу. У манастирским парохијама ту службу врше калуђери, који вазда живе по манастирима, под управом игумана, протосинђела или архимандрита. Године 1884 у Србији је било 511 цркава, 53 манастира, 1016 попова и 96 кулуђера. Поглавити је извор прихода поповског бир, који се до скора давао у производима сточне или ратарске привреде, али је у последње време заменут новцем, тако, да свака глава пореска плаћа попу по два динара годишње.

Јавно вршење верских обреда у Србији слободно је само оним верама, које су у њој законом признате. Црк-

вене власти свих ових вера стоје под надзором министра просвете, који је у исто доба вазда и министар црквених послова. Власти православне цркве, у Србији, могу се разговарати и договарати са властима и саборима црквеним изван земље само с одобрењем министра црквених послова, а власти других цркава морају овоме министру подносити на одобрење чак и своју преписку у оваким пословима.

О католичкој цркви у Србији води бригу владика Ђаковски у Хрватској, који се изодавна назива и Београдским и Смедеревским владиком.

Протестанска црква[1] стоји у питањима црквеним под управом црквенога евангеличког савета у Берлину. Овај савет поставља и мења попа и потврђује и одборнике црквене општине, која је основана у Београду 26 Јуна 1863 године, под именом: Црквена општина Аугсбуршке вероисповеди.

Мојсијевци, у чисто верским пословима, стоје под управом свога црквеног великодостојника, рабинера, а у пословима мешовите природе они се управљају по правилима, која су им прописана од министра просвете и црквених послова. Рабинер има и плату из државне касе.

Мухамеданци немају своје верске општине; хоџе су у верским пословима у односу са турским послаником у Београду.

[1] Званични назив: Црква Аугсбуршке вероисповеди.

ДРЖАВА И ДЕЉЕЊЕ ПРАВДЕ

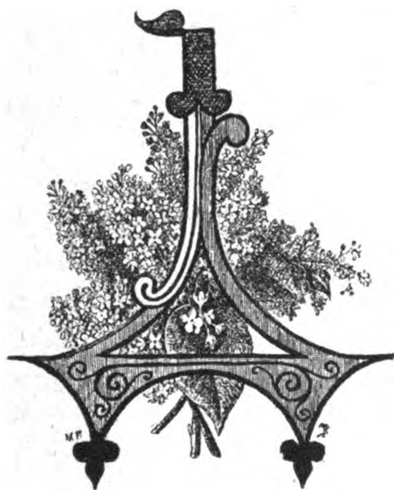

ушан је Србији не само подигао спољашње значење и учинио је првом државом на Балканскоме полуострву, него је и изнутра преобразио, унесавши у њу начела сувременога државног живота, и уредивши јој грађански живот на основи, каква доликоваше и времену и идеји државнога јединства. Ми ћемо се овде за часак зауставити само при судовима, судијама и суђењу у ономе времену, у коме Србија беше у највећем напону своје снаге, те да видимо, у колико је се у њој тада појимао први и најглавнији задатак једне државе, а на име: заштита личности и имовине.

У време Душаново находимо у Србији тројаке судије: једне судије сеоске, друге градске, које су биле и кефалије, т. ј. управници жупа, и треће дворске, које су судиле онима, што су се находили на цареву двору или свагда или би се тек за време тамо десили. Сви су они били чиновници и по том се звали царски, и били једнаки

између себе, јер тужбе нису ишле од једних к другима, него је сваки имао свој крај где је судио. Судије су дужне биле судити по закону и без мита; пресуду су записивали, па се тек по писму пресуда извршивала. Сваки је судија имао у подручју своме земљу, коју је дужан био обилазити надгледајући и судећи сиромасима; у томе му је било забрањено узимати од народа какве год даре силом. Знало се које је којега судије подручје, и нико није могао ићи на суд другоме судији мимо свога. Уза судију су били: «пристав“ или «посланик,» главно оруђе судино, за тим «глобари,» који су узимали «глобе» и «сок,» који је био дужан пронаћи лупежа. Пристав је звао на суд туженога, извршивао пресуду судину; то је чинио по књизи судиној, и оштро му је било запрећено чинити друкчије него што му књига каже, или у књизи што изменити. У њега се није смело дирати као ни у судију. Пристав је могао зла и проказивати а и бранити оптуженога. Парничари ако су хтели, могли су предати ствар своју и пороти. Господари су судили својим људима. Манастирским људима судиле су судије, које су манастири на то одређивали. За неке трговачке ствари судио је цариник, а било је и изборних судова.

Грађанско се право ослањало више на обичај него на писане уредбе. Припадајући у ред или правила општинскога живота, оно је узрасло заједно с народом, на његовој домаћој земљи и имало у себи све оно, што је, као основу грађанскога живота, израдио народ у самосталноме животу свом, кроз стотине година; нове су уредбе писане само онда, кад је нешто требало боље одредити или заменити другим чим, или преиначити. Отуда у законику Душановоме, у погледу грађанскога права, и има много празнина, јер је обичајно право обухватало све односе друштвене тадањега времена.

Али је кривично право много обилатије наредбама; оне беху оштре и казни у њима изрицане страховите. Прилике онога времена беху у Србији такве, да се ово није могло обићи. Из онога што је наређено за убиство, видимо да се то зло чинило јавно и у наглости без страха. Властели убијаху себре и себри властеле. Било их је, који таким злочином пролише крв свештеничку, родитељску и родбине своје. Нису биле ретке ни крађе, ни похаре и паљевине. У кривичноме праву има дакле највише наредаба за оне преступе, који су тада највише досађивали, а на име: за убиство, насиље, срамоту, увреду, прељубу, пијанство, крађу, разбојништво, паљевину, ковање лажних новаца, јавно присвајање туђега имања и бегство.

По што пропаде држава српска и земљом овладаше Турци, писани српски закони остадоше без вредности, а дељење правде пређе у руке нових господара. За Турака, у свакој нахији, у главној вароши, сеђаше кадија и муселим. Кадија суђаше по Алкурану, а муселим (који се зваше и војвода) затвараше људе и извршиваше оно, што кадија пресуђиваше. Кадија, дакле, имађаше судску власт у својој нахији а муселим извршну. Обојица истина беху чиновници царски, али од царства не само не имађаху никакве плате, него су морали своја господства још и закупљивати. За то су се морали и старати да има криви људи и тужаба што више, јер живљаху од мита и глобе. Каква је била правда турска, и какав суд, види се по томе, што је онда било онако много хајдука. Кад човек зна да га суд и закон не чува од силе и неправде, он мора сам да се чува и правице тражи, сподбија пушку по среди па у шуму.

Знајући шта је кадина правда, народ је нерадо ишао турскоме суду, него је се трудио да како грађанске тако и кривичне спорове расправља по својим правним оби-

чајима, који су му од старине остали. Омање спорове. особито кад се ко делио, или око потрице стоком учињене, пресуђивали су кметови или кнезови сеоски, које је село постављало и збацивало. Судили су које за што и обор-кнезови, и ако нису парничаре могли натеривати. да пристану на њихов суд.

Кад у почетку овога века плану буна у данашњој Србији; кад се стари поредак поче рушити, а нов не беше још створен, ртници, полазећи на бојно поље, ни за часак не заборављаху прву погодбу друштвенога опстанка: безбедност личну и имовну. Ваљевци, спремајући се да са Грбовићем и Ненадовићем, 1804 године, иду у логор на Врачар, под Београд, поставили су најпре суд, који ће народу судити. Судије беху, пред полазак, народом изабране и у Кличевцу им беше наређено да седе, и ту да суде. «Правитељствујушчи совјет сербски» у почетку своме, 1805 године, не беше ништа друго до највиши суд у земљи. Свака је нахија изабрала по једнога поштена и паметна човека, па су ти људи саставили суд, коме је било намењено да суди и пресуђује све веће распре и тужбе. Овај се суд из почетка звао синод или скупштина, и тек после, по што је узео у своје шаке и друге државне послове, прозвао се Правителствујушчим совјетом. Совјет је се најпре наместио у манастиру Вољавчи, после се премести у манастир Боговађу, и одатле после некога времена у Смедерево.

Совјет је још из Смедерева, 1807 године, разаслао по нахијама кратке наредбе, како ваља судити, а из Београда, 1807 године, одредио и по нахијама расписао. да се у свакој постави суд од три судије и једнога писара. Судије је бирао народ као и саветнике (синоџије), а писара ако нису имали Совјет је био дужан наћи га и послати им. Овоме суду могао је човек тужити и војводу, и он је морао доћи на суд, да се одговара. Ко

овим нахиским судом није био задовољан, могао се тужити Совјету. Саветници у Совјету полагали су оваку заклетву: заклињем се да ћу ја ... са другим синоцијама старати се о свему нашем народу а најпаче о својој нахији, мотрити, истраживати, распитивати и чувати, да не би јачи слабијега, старешина, буљубаша или газда сиромаха праведнога нападао и газио, и ако то не би могао, мојим добрим саветовањем прекратити, да ћу без лицемере и без пристрашћа, по мојој чистој савести, у синоду јављати, да синод како буде знао, права одбрани и крива каштигује.

Нахиски судови прозвати су још о првој буни магистратима, по угледу на судове у тадањој Војничкој крајини. Из протокола „Шабачког магистрата" види се, да су се судије у магистрату звале „магистратуалним кметовима." Магистрати су у своје време били у неку руку и управна нахиска власт.

Кад се после друге, Милошеве буне, опстанак Србије, колико толико обезбеди и настала беше могућност да се ради на њеноме унутрашњем уређењу, не беху изгубљени из вида ни судови ни дељење правде. Правне одношаје у земљи не беше у почетку могућно обухватити систематским законодавством, али за потребе, које су се у току времена јављале, издаване су писмене наредбе, које су садржину своју црпле из суседнога Аустриског законодавства. На послетку, 1844 године, појави се „грађански законик" у целини, који и сам не беше ни шта друго до превод Аустрискога грађанског закона, којим се у корен засекоше, од векова наслеђени, правни појмови нашега народа о породици и имовини, и правни обичаји, који обухватаху све имовинске и породичне односе, савршено поништише. Ово нагло пресађивање туђега, српскоме духу неразумљивога законодавства, показа се од почетка свога у недогледноме низу штетних после-

дица, од којих земља и данас пати. У времену, кад је ваљало све силе народне прикупљати и организовати ради учвршћења унутрашњих одношаја и остварења виших задатака државних, које је Србија својим васкрснућем на се примила, поче се, туђим законодавством, рушити главна основа наше народне организације, а на име породица и са њом облик имовински, који би нашој земљи, да је сачуван, уродио најсретнијим економским родом и моралним добитима.

Доцније изађе и кривични законик, трговачки законик и разни други специјални закони, а 1865 године изађе основни закон и о уређењу судова.

*

Устав краљевине Србије, у чланцима 108—118 поставио је начела за изрицање правде у земљи. Члан 109 каже, да се правда изриче у име краљево, да су судови у суђењу независни, и да осем закона не стоје ни под каком другом влашћу. Члан 110 опет вели, да никаква државна власт, ни законодавна ни управна, не може вршити судске послове. Да би се изрицање правде што боље ујамчило, чланом 108 уведено је више степена судова. Ово све, што је у уставу утврђено у начелу, разрађено је и у појединостима одређено законима о уређењу судова. Основни пак закон о томе уређењу, као што мало час напоменусмо, изашао је 1865 године 20 Фебруара. По њему имају у Србији два степена судова.

У Србији постоје данас Општински и Окружни судови, за тим, Трговачки суд, Апелацијони и Касацијони суд. За извесне кривице постоје код Окружних судова Поротни судови. На послетку имају и Изборни судови.

У грађанским делима сваки има права да брани сам своју ствар или и преко свога заступника. Парнице се

воде јавно и усмено пред свима судовима, како грађанске тако и кривичне; само Касацијони и Апелацијони суд суде према писменим документима.

У кривичним делима окривљени морају имати заступника, и ако га не изаберу сами, суд им га наименовава.

Државно заступништво не постоји у грађанским делима, а у кривичнима државни је заступник један судија из Окружнога суда.

Општински суд.

У свакој општини, била она састављена из једнога било из више села, било из вароши, има по један Општински суд.

Општински суд саставља председник општински са два или више судија, који су кметови појединих села. Како председник тако и судије Општинскога суда бирају се на две године, а право бирања имају сви становници општине, који плаћају грађански данак. Право бирања имају и извесна лица, која су ослобођена од данка. Овај начин бирања судија узакоњен је законом од 8 Октобра 1875 године.

У грађанским делима Општински је суд надлежан:

1. да коначно пресуђује спорове до 20 дин. вредности;

2. да коначно а по пристанку парничара одобрава изборне судове, у споровима, који не прелазе надлежност општинских судова и да одређује дан суђења за Изборни суд;

3. да пресуђује у првоме и последњем степену спорове око покретности, у вредности од двадесет до двеста динара;

4. да тако исто пресуђује и спорове око непокретности, за тим и меничне дугове до сто динара закључно, изузимајући спорове око наслеђа и оних, у којима је поверилац држава или Управа фондова;

5. за поравнања и у споровима веће вредности, било око покретности или непокретности било око дугова, ако само парничари пристану;

6. За спорове око пољске службености, као што су: право пролаза, попаше и т. д.

Жалбе против пресуда Општинскога суда, изречене у првоме и последњем степену, у случајима законом предвиђеним, шаљу се Окружноме суду, који их потврђује или обара.

У кривичним делима Општински је суд надлежан за иступе. За ове кривице Општински суд има право да казни затвором од 1—30 дана. Жалба против ове пресуде шаље се срескоме начелнику, у чијем се срезу налази дотична општина, а против пресуде суда у Окружним варошима, окружноме начелству.

Општински суд има право, да, у договору са општинским одбором, осуђене за крађу стави под надзор до четири месеца; исто право има и према лицима, на која се сумња да краду или да пале у општини.

Противно чл. 110 устава, за иступе суде и чиновници, који стоје под министром унутрашњих послова, као што су окружни и срески начелници. У овоме случају жалба противу пресуде шаље се првој вишој извршној власти. Правом суђења, које је дато овим чиновницима, извршна власт проваљује у област судске власти, и врши тамо посао, који јој по начелу, изреченом у подели власти, никако не припада,

Окружни судови.

У свакоме округу у Србији има по један Окружни суд. Осем тога, у Београду има Варошки суд, који је изједначен са Окружним судовима.

Окружни суд састављен је од председника и два или више судија. По уставу, судије су независне а по закону

од 9. Фебруара 1881 године оне су и непокретне. Судије поставља краљ на предлог министра правде.

Окружни судови надлежни су за спорове грађанске, кривичне и трговачке. За трговачке спорове у Београду има нарочити, Трговачки суд. Окружни судови надлежни су и за расправљање пупилних маса.

У грађанским делима Окружни су судови касацијони суд за пресуде Општинских судова, изречене у последњем ступњу. За суђење пак у првоме ступњу надлежни су за сва дела, која изилазе из надлежности Општинских судова. Окружни дакле суд суди:

1. управљајући се према вредности предмета:

а. спорове око покретности, којих вредност прелази преко двеста динара;

б. спорове око непокретности, којих вредност прелази преко сто динара;

в. спорове, којима се вредност не може исказати у новцу, осем службености пољских, које долазе у надлежност Општинских судова.

2. негледајући на вредност предмета:

а. спорове око наслеђа;

б. спорове у којима је тужилац држава или Управа фондова;

в. спорове са чиновницима државним, због штете, учињене од њихове стране, у званичној дужности.

На послетку, у првоме и последњем степену, Окружни су судови надлежни за сва дела, која не спадају у надлежност Општинских судова, али којих вредност не прелази преко 421 динара, нерачунајући и интерес и накнаду трошкова, осем случајева, у којима је то главни предмет спора.

У кривичним делима Окружни суд надлежан је да суди у првоме степену кривице, које не потпадају под надлежност Поротнога суда,

Ислеђење кривица врше: 1. преседници Општинских судова; 2. чиновници полициски, који стоје под министром унутрашњих послова: срески и окружни начелници и чиновници управе вароши Београда; 3. Окружни судови и Варошки суд у Београду.

Преседници Општинских судова почињу ислеђење онда, кад у месту нема никакве више полициске власти, али прави иследнички посао врше дотични полициски чиновници, како при злочинима тако и при преступима. По што иследник сврши ислеђење и нађе, да има места за стављање под суд, он пише тужбу и спроводи њоме окривљенога Окружноме суду, где ислеђење довршује иследни судија са једним судским чиновником.

Суд изриче своју пресуду по саслушању браниоца оптуженикова и државнога тужиоца. Свака пресуда, која гласи смрт, мора ићи пред Апелацијони суд.

Окружни суд надлежан је да суди трговачке спорове, којих вредност прелази надлежност општинских судова и у местима, у којима нема Трговачкога суда. Окружни је суд главни старатељ малолетних, и један од судија Окружнога суда одређује се нарочито за старатељскога судију.

Код судова Окружнога суда находе се и интабулационе књиге.

Поротни суд.

За суђење извесних злочинстава сазива се Поротни суд. Овај је суд установљен законом од 1871 године. заседава у окружноме суду а састављају га судије окружнога суда и поротници. Поротнике бира општински одбор међу својим грађанима, сваке године у Новембру месецу. и на годину дана. Поротни суд сазива се само онда кад је потреба. Кад Окружни суд нађе да неку кривицу, по закону, ваља да суди Поротни суд, председник Окружнога

суда бира из списка поротника осморицу: четири из општине кривчеве и четири из општине, у којој је кривица учињена. Од ове осморице четворица са тројицом судија Окружнога суда састављају Поротни суд.

Пресуда Поротнога суда не мора се ни мало оснивати на формалним доказима, но побуде из којих је потекла морају се и пак казати.

Поротни суд суди за разбојништва, паљевине и опасне крађе, у које долази и крађа стоке и пољских алата, ако прелазе вредност од четрдесет динара.

Жалба противу пресуде овога суда иде Касациономе суду.

Трговачки суд.

Трговачке спорове Београђана и становника у Београдскоме округу, суди нарочити, Трговачки суд, који се находи у Београду. Суд овај састављају државни чиновници: председник, судија, секретар и шест судија трговаца, које бирају међу собом Београдски трговци а потврђује краљ.

Трговачки суд суди:

1. све спорове који се односе на трговачке спорове између трговаца, занатлија и банкара;

2. спорове и између осталих грађана, ако се односе на трговину, и

3. остале спорове, који су му упућени трговачким закоником или каквим нарочитим законским наређењем.

У погледу на вредност спора, Трговачки суд управља се по надлежности Окружних судова.

Апелациони суд.

Апелациони суд постоји у Београду и суди у другоме и последњем степену; у њему има председник и девет судија. Овај суд суди:

1. по грађанским делима, на жалбу парничара против пресуде Окружних судова и Трговачкога суда и против пресуде старатељскога судије;

2. по кривичним делима, на жалбу оптужених против пресуде Окружних судова за све преступе и злочинства, која не потпадају суђењу Поротнога суда; за тим, по званичној дужности, оне кривице, по којима су Окружни судови изрекли смртну пресуду.

Касацијони суд.

Касацијони суд заседава такође у Београду, а састављен је из председника и четрнаест судија, и подељен у три одељења. Касацијони суд суди или у седницама појединих одељења или у општој седници свих одељења. За седнице појединих одељења потребно је пет судија а за седницу општу тринаест.

Касацијономе је суду задатак да пази, те да се закони врше и примењују једнако у свој земљи, како по грађанским: спорним и неспорним, тако и по кривичним делима. Овај суд оснажава или обара пресуде Окружних судова, суда Апелацијоног и Главне контроле, у случајима законом предвиђеним. Касацијони суд решава и питања о надлежности судова кад се појаве.

Осем ових судова, који подједнако важе за све грађане у Србији, код нас има и сталешких судова, а на име, овамо долазе: Војени суд, Консисторија и Дисциплинарни суд. Ови судови суде дотичним чиновницима: војницима, калуђерима и поповима и грађанским чиновницима, за кривице почињене у служби, које нису подведене под опште законе земаљске. Тако исто, у кругу свога рада, има судску власт и «Главна контрола.»

У Србији постоји установа правобранилаца, — адвоката —. Овај је ред установљен законом од 15 Јуна 1865 године.

ДРЖАВА И ВОЈСКА

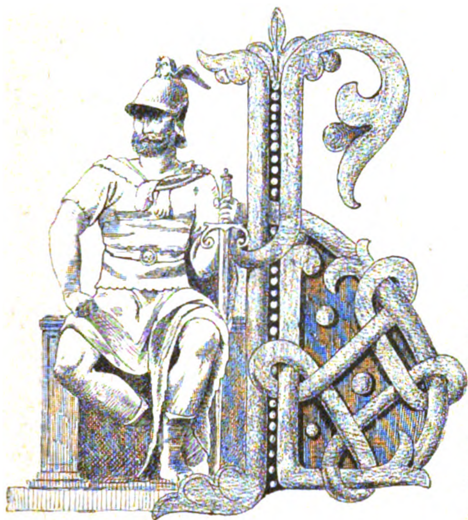

Безбедност једне државе ујамчена је од истине само у толико, у колико она има средстава и снаге да се брани од напада. Ако те снаге нема, или ако је недовољна, онда јој не вреди ни што живи, јер јој живот зависи од случаја или од милости других, који су од ње јачи. Па по што «туђа помоћ наплата је скупа,» то постојана брига сваке државе ваља да је: спремање за самостални отпор. Реч народна: у се и своје кљусе, нигде нема такога места као овде.

Али војска у Србији има још један задатак, тако исто важан: књигом, просветом и предањима умно и осећајно уједињено Српство војска Србије ваља да уједини и политички, као оно Пијемонат што је ујединио Италију.

Да би војска у Србији могла извршити ове задатке, она мора бити снажна и духом и телом; снага пак њена зависиће од две поглавите погодбе: од материјалних средстава која јој се ставе на расположење и, за тим, од њенога уређења.

При разматрању државнога буџета ми ћемо видети, како нашој војсци не оскудева материјалних средстава. Укупна цифра годишњих издатака на војску износи четрнаест милијуна динара: од целокупнога државнога расхода она узима за се 31·5%. Но ако не рачунамо отплату државнога дуга, онда можемо казати, да се у нас на војску троши, без мало онолико, колико на све остале државне потребе укупно узето.

Што се тиче уређења наше војске, немогући на овоме месту улазити у оцену такве са свим стручне ствари, можемо и пак казати то, да се она од рата српско-турског, у годинама 1876—1878, непрестано находи у стадијуму преуређивања, и да се у томе стадијуму находи и данас. Такво стање, повлачећи се кроз низ толиких година, са свим природно, морало је ослабити дух у војсци и спречити њено умно развиће; ово тим пре, у колико, као што смо већ видели, војничка школа, гајиља и расадница савремене војничке вештине, не одговара ни из близа захтевима, који се пред њу стављају.

Неминовност штетних последица овакога стања потврдио је и рат српско-бугарски, у години 1885: српска војска, далеко старија и на броју јача, била је побеђена и морала узмаћи испред бугарске. Школоване старешине српске војске показале су том приликом, да су знањем и другим војничким врлинама далеко ниже од нових и младих старешина војске бугарске: најезда бугарске војске и губитак Пирота најречитији су сведоци њихове војничке неподобности.

*

Како за Карађорђеве тако и за Милошеве буне на војску је морао ићи сваки, који је био кадар носити оружје; ако је неко могао ићи а устезао се или није

хтео, теран је силом. Само уређење војничко у земљи било је, у обе буне, засновано на затеченоме управном уређењу. Најмања јединица била је војска кнежинска из једне кнежине. Нахиску војску састављале су војске из кнежина у дотичној нахији. Старешине војничке звале су се: војводе, које су биле и извршна власт у своме подручју; а војвода је било кнежинских и нахиских. Кад се на неку страну тражило војске, онда је врховни вођ поручивао кнежинским војводама да дижу колико је требало људи и да, у одређеноме времену, иду тамо куд је потреба. За време примирја војводе су морале вежбати своју војску у правилноме војевању; у време пак борбе сваки је војвода морао бити пред својом војском: кнежински пред кнежинском, нахиски пред нахиском. Војводе су у оно време биле најбољи јунаци у српској војсци. Војскама већим од нахиске, а тако и јаче утврђеним и важнијим положајима постављане су нарочите, велике војводе: њих су морале слушати све војводе и кнежинске и нахиске, које су им биле потчињене. Војска српска онога времена хранила се од својих кућа а тако и одевала. Управа буне старала се једино за убојни прах, олово и за оружје, као и за обучавање војске.

Ово овако уређење главне војничке снаге остало је, у главноме, у снази за дуго и после, по што се Србија ослободила; само су кнежинске војводе заменули срески начелници а нахиске окружни начелници. Старање пак о савременом и савршенијем уређењу војске односило се само на стајаћу војску.

Стајаћа војска у Србији има свој зачетак још у години 1829. Брат кнеза Милоша, Јеврем Обреновић, који је боравио у Шапцу као командант Београдскога, Ваљевског, Шабачког и Дринског округа, први је, рекрутацијом из своје команде, саставио чету од сто момака, поставио јој за учитеље два Србина, који су служили у

Аустриској војсци, и уредио јој чак и војничку банду. Ову чету узме (1830) себи кнез Милош у Крагујевац и нареди те се она знатно увећа, општом рекрутацијом. Године 1832 стајаћа је војска у Србији имала већ и своју коњицу. Учење војничко у Крагујевцу беше руско, а да би војсци дао извежбане старешине од домаћих синова, кнез Милош пошље, године 1833, неколико младића у Русију, на војничке науке, који се, године 1826, већ као официри вратише.

Утицај рускога војничког васпитања првих наших учених официра осетио се одмах, јер Србија, већ 1837 године, постаде правом војничком земљом. Сви државни чиновници имали су да врше и нека војничка посла, па су за то и ушли у састав воjеногa уређења, са означеним војничким чином и рангом: као прапоршчици, поручици, полукапетани, капетани, мајори и т. д. Поред поделе на округе — исправничества — Србија доби тада и другу поделу, чисто војничку, на команде, којих беше четири на броју. Команданти тих команада не беху само «начелници регуларне и нерегуларне војске»у њима, него и врховни чувари јавне безбедности и поретка, и по томе главни полицаји у својим областима.

Прво савременије уређење главне војничке снаге народне пада у заслугу кнезу Михаилу. Србија је, истина, према уставу од године 1835, имала веома рано војенога министра, али како тај устав паде и замени се уставом од 1839 године, брига о војсци спаде на министра унутрашњих послова. Кнез Михајило пак заведе по ново засебно војено министарство, и већ 17 Марта 1861 године објави «закон о устројству народне војске.» Задатак овој војсци беше одбрана земље и одржање права кнежевине, а састављали су је сви Срби без разлике, од двадесете до педесете године, закључно.

Народна војска беше подељена у две класе: прва беше готова да се крене свакога тренутка, а друга тек за њим. Народна се војска састојала из пешака, коњаника, тобџија и пијонера. Пешаци једнога среза састављаху: батаљон а из целога округа: полк, назван именом дотичнога округа. Тобџије беху варошани из Београда и Крагујевца и њихових срезова. Коњаници састављаху среске роте и полковске ескадроне, а сваки је округ имао и одељење пијонера. Ова је војска вежбана одређених дана преко недеље, а било је и батаљонских и полковских вежбања.

Закон о војсци од 1861 године би попуњен и поправљен законом о устројству војске од године 1864. Овај закон обухвати уређење и стајаће и народне војске, и доведе обе у јачи склад. По томе закону војска се у Србији делила на: стајаћу и народну. Народна војска, задржавши у главноме пређашње своје уређење, добила је овим новим законом још и комортиско одељење, и своје нарочите старешине, од најнижих до највиших. Од десетара пак па до батаљонога и ескадроног командира, старешине беху све сами народни војници. Командире постављаше сам владалац.

Војска српска уређена по овоме закону и усавршавана кроз петнаест година, у ратовима од 1876—1878 изборила је независност Србије и стекла јој достојанство краљевине. Но то њено уређење трајало је још до године 1883. Те пак године изађе ново уређење, којим се «народна војска» укиде, и цела се војска српска подели на три позива: први, други и трећи. Године 1886 изађе и опет нов закон о устројству војске. Но овај закон задржа у главноме уређење војске, утврђено законом од године 1883, а нарочито поделу војске на три позива.[1]

[1] Међу тим и ово уређење само је привремено, јер има већ две или три године, како се једнако спрема некако друго.

Први се позив састоји из сталнога кадра и његове резерве. Стални је кадар онај део овога позива, који служи под заставом, а резерва је онај део његов, који је одслужио под заставом и живи код своје куће. Сталан је кадар у редовно време подељен у засебне јединице, а при вежбању резервиста и при моблизацији, спаја се са овима у нарочите јединице.

Први позив потпуно је наоружан и спремљен, и готов је, да се може у век употребити.

Други позив састоји се такође из сталнога кадра и од оних, који су одслужили у првоме позиву и живе код својих кућа. И он је потпуно наоружан и спреман, и употребљава се као и први позив.

Трећи позив пописан је и наоружан, а употребљује се на службу у земљи и одбрану отаџбине.

Сваки српски грађанин дужан је а има и право да служи лично у војсци: у првоме позиву од навршене двадесете до навршене двадесет осме године своје; у другоме позиву од навршене двадесет осме па до навршене тридесет седме године; и у трећем позиву од тридесет седме до навршене педесете године.

Замене не може бити, а од личне службе ослобођавају се само неспособни, али они плаћају војницу, дотле, док им не прође време другога позива.

У редовноме стању нико не може иступити из српскога држављанства, који није одслужио у првоме позиву било лично било војницом. У ратноме или ванредном стању не може из војске иступити нико, ако само има ма каку војничку обавезу.

Никакав српски грађанин не може постати попом ни калуђером ако није одслужио у сталноме кадру.

Војници сталнога кадра служе две године под заставом, али поред потпунога рока службеног постоје и

скраћени рокови: од једне године, од пет месеци и само од једнога месеца.

У војсци у опште постоје:

I Главни родови оружја	Пешадија Коњица Артиљерија
II Помоћни родови војске	Инжињерија Пољски болничари Возарија Административна одељења
III Помоћне струке	Ђенералштабна Војно-судска Санитетска Административна Војно-технична Телеграфска Железничка Поштанска Свештеничка.

Краљ је врховни заповедник војске.

Министар војени командује војсци за краља и у име краљево.

Зарад војничке управе Србија је подељена на пет великих војничких округа, који се зову: обласне дивизије. Свака дивизија дели се на три пуковска округа а сваки округ на четири батаљонска среза.

Дивизије се зову: Шумадиска, Моравска, Дринска, Тимочка, Дунавска.

Свака дивизија има по три пука војске првога и по три пука војске другога позива; па како опет у свакоме пуку има по четири батаљона, то онда српска војска има петнаест пукова и шесет батаљона првога и петнаест пукова и шесет батаљона другога позива. Осем тога, српска војска има још и шесет батаљона трећега позива.

Свака дивизиска област даје по једну дивизију првога и другога позива; сваки пуковски округ по један пук од четири батаљона из сва три позива; сваки батаљонски срез по један батаљон из свакога позива.

Остали родови војске и струке у свакој дивизији, као што су: коњица, топништво, техничке, санитетске, профијантске и т. д. трупе, рекрутују се из њихових пуковских округа.

Команде и одељења, која су ван састава дивизиских области, рекрутују се по сразмери из свих дивизиских области.

Састављањем сталнога кадра са његовом резервом образује се: активна војска.

Стални кадар има:

20 пешадиских батаљона по 4 чете
7 ескадрона коњице
30 пољских батерија
3 брдске батерије
1 градски артиљер. батаљон од 2 чете
1 пијонерски батаљон од 5 чета (са минерима)
1 железничко одељење
1 телеграфско одељење
1 понтонски полубатаљон од 2 чете
5 болничких чета
5 возарских ескадрона
1 пиротехничка чета

Свака пак дивизија активне војске састоји се из:

3 пешадијска пука по 4 батаљона
1 коњичког пука од 4 ескадрона
1 пољског артиљер. пука од 8 батерија
1 пионирске чете
1 полутрена
1 болничарске чете и 4 пољске болнице
1 занатлиске чете

1 месарске чете са марвеним депом
1 профијантске колоне
1 пекарске чете са пекарницама
1 марвене болнице
1 дивизиске муниционе колоне
1 војне поште.

Осем тога, за све ове родове и струке војске, свака дивизија активне војске има и своју допуну.

Бројни састав главнијих делова војске сталнога кадра ово је:

Једна чета пешака има	180	људи
Један ескадрон коњице	170	«
Једна пољска батерија	80	«
Једна брдска батерија	57	«

У активној пак војсци:

Једна чета пешака има	266	људи
Један ескадрон коњице	186	«
Једна пољска батерија	139	«

Наоружање и спрема свију позива подједнака је.

Осем дејствителних официра, старешина војничких има и резервних официра.

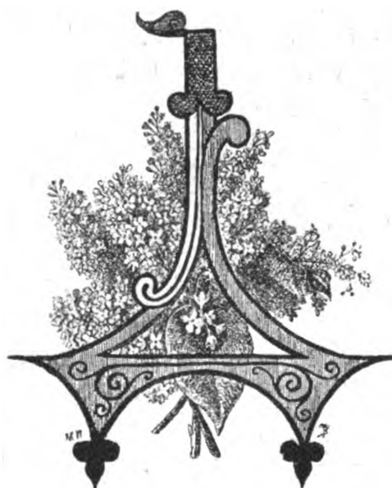

а би се државно газдовање у свима његовим односима колико толико тачније проучити и проценити могло, неопходно је потребно што је могућно на ситније сазнати право стање, како целокупне народне имовине тако и величину народнога прихода, опет у цело.

Народна је имовина скуп свих привредних добара, што их народ, у даноме времену, притежава. Имовина је средство, којим се како појединци тако и сав народ служи, да, непосредном употребом, намири потребе дневнога живота, и да произведе нова добра за намирење потреба, које ће доцније настати или се поновити. Да би се дакле, све потребе могле намирити, и да би се и нова добра и намирнице могле створити, иште се имовина као неизоставна погодба; имовина је по томе главна погодба за обезбеђење економнога стања, а у исто доба и крајњи циљ и искључиви предмет економских планова и целокупне економне делателности.

Народни је доходак скуп свих економских добара, што их народ, годишње, из нова произведе, а по одбитку оних материја, које су за производњу њихову искључно и непосредно употребљене, и које су преко године потрошене, ненамирујући ничије лично уживање.

По што знамо шта је народна имовина и народни доходак, ласно је разумети, за што се све уредне државе поред свих тешкоћа са којима се сусретати морају, вазда брижно старају, да сазнаду бар приближну величину или вредност оних добара, око којих се креће целокупна економна делателност како појединаца тако и целога народа. Ово је државама преко потребно већ и с тога, што је, на основу колико је могућно тачнијих података о вредности целокупне народне имовине и народнога прихода, једино и могућно засновати не само здраву економску него тако исто и здраву финансиску политику.

На жалост, Србија се у овоме погледу не може уврстити у ред оних уредних држава; у њој о процени величине и вредности народне имовине и прихода не може за сада готово ни речи бити. Статистика државна у Србији, која је целокупним својим радом тако неопростиво сиромашна, овде је са свим нема. Шта више, ако би покушати хтели, да и посредним путем дођемо до како тако приближних ресултата, опет се истинитоме стању ствари не би могли ни иоле близу примаћи, по што су и сами они неколики бројеви, на основу којих би израчунавање предузети морали, ресултати тек приближних оцена. У недостатку пак ова ких драгоцених, стварних података, није могућно ни проучавати ни процењивати државно газдовање, онако, како то сам предмет, по својој огромној важности изискује, и нама не остаје за сад ни шта друго, већ да државни приход и расход разгледамо бар по њиховој спољашњој страни, колико толико на ситније и у појединим важнијим њиховим деловима.

ДРЖАВНИ РАСХОДИ	Засебно ДИНАРА	Скупа ДИНАРА
Краљева цивил-листа		1,200.000 —
Државни дуг		
Годишњина железничких зајмова:		
а) за пругу Београд, Ниш, Врања · 5,400.000·—		
б) » » Ниш-Пирот · · · · · 1,638.712·80		
в) » » Смедерево, Плана, Лапово, Крагујевац · · 220.512·60	7,259.224·40	
Годишњина српске 5% ренте	2,080.000 —	
» дуванске ренте	2,195.062·50	
» лутриског зајма	1.650.000 —	
» руског зајма	348.887 —	
» аграрног зајма	450.000 —	
» фондовног	720.000 —	
» фондовима: санитетском и школском	600.000 —	15,303.173·90
Засебни расходи		
Народна скупштина	100.000 —	
Државни савет	157.377·20	
Додатак председнику министарског савета	5.052 —	
Званичници Краљевског Двора	16.166·40	278.595·60
Општи кредити		
Кредит на ванредне потребе	300.000 —	
» » редовне непредвиђене потребе	80.000 —	
» » пенсионовање и расположење саветника, министара и посланика	20.000 —	
» » пенсионовање чиновника	25.000 —	
» » авансовање чиновника	12.000 —	437.000 —
Пенсије и издржавања		
а) Пенсије	817.313·30	
б) Чиновници на расположењу	28.072·42	
в) Лица милост уживајућа	63.409·87	908.795·59
Стручни расходи		
Министарство правде и Главна контрола	1,837.207·88	
» просвете	3,075.652·13	
» иностраних дела	807.461·80	
» унутрашњих дела и санитета	2,500.000 —	
» финансија	1,430.489·40	
» војено	14,000.092·60	
» грађевина	1,070.382·70	
» народне привреде	1,611.148·40	26,332.434·91
Свега		44,460.000 —

ДРЖАВНИ ПРИХОДИ		Засебно динара	Скупа динара
Непосредни данци			
А. Пореза			
Од земљишта		9,250.000 —	
» зграда		750.000 —	
» капитала		750.000 —	
» рада		700.000 —	
» личности		3,400.000 —	14,850.000 —
» обрта		2,400.000 —	2,400.000 —
Б. Приреза			
За одужење државног дуга		1,780.000 —	
По закону од 31-ог Окт. 1886 год. по 34 паре на динар 5,050.000, по одбитку за инвалидски фонд 800.000 остаје		4,250.000 —	6,030.000 —
Посредни данци			
Царина		4,500.000 —	
Трошарина:			
а. на шећер	750.000		
б. » каву	380.000		
в. » пиво	530.000	1,660.000 —	
Регали:			
а. на со	400.000		
б. » гас	650 000		
в. » шпиритус	180.000		
г. » палидрвца	120.000		
д. од руда	50.000	1,400.000 —	
Проценат од кирија механских		360.000 —	
Монополи:			
а. дувански	2,350.000		
б. барутни	150.000		
в. штампарски	150.000	2,650.000 —	10.570.000 —
Таксе			
Судске и административне		2,100.000 —	
Шумарина и остале		100.000 —	2,200.000 —
Државна привреда			
Државна добра		300.000 —	
Шуме		100.000 —	
Управа фондова		300.000 —	
Државна штампарија		350.000 —	
Телеграф и поште		800.000 —	
Премије и учешћа		50.000 —	
Интерес и добит на монети		50.000 —	
Контрола мера и пунцовање		20.000 —	1,970.000 —
Фондови			
Од интереса на капитал школског фонда		150.000 —	
» » » » санитетског фонда		450.000 —	600.000 —
Разни приходи			
Наплата прихода од прошлих година		1,500.000 —	
» дуга Управе Фондова државној каси		600.000 —	
Од дужника санитетског и школског фонда		720.000 —	
Случајни непредвиђени		750.000 —	
Од дужника аграрних		450 000 —	
Од продаје државних добара		120.000 —	4,140.000 —
Сума			42,760.000 —
На олакшање буџета расхода			
Уштеда на анунтетима и стручним буџетима			1,700.000 —
Свега			44,460.000 —

Састављање буџета долази у радни круг министра финансија; по уставу он га мора поднети најпре скупштини на одобрење, а кад га она одобри, подноси га на потпис краљу. Последњи државни буџет, што га имамо, састављен је за годину 1886/7, и ми га, овде, одмах износимо, онако у целини. (Види на стр. 572 и 573).

На реду је да из ближе најпре расход уочимо, али пре него што то учинимо, морамо казати неколико речи у опште. Има готово пола века, како буџети расхода свих образованијих држава расту непрестано, па било да су оне мале или велике, било да су острвске или континенталне, мирољубиве или ратоборне, аристократске или демократске, монархиске или републичне. Како P. Leroy Beaulieu вели, ово увећавање буџета учинили су двојаки узроци: стални или природни и за тим вештачки. У први ред: долазе економски и административни узроци, а у други чисто политички, којих има на броју четири. Два прва узрока могу се сматрати као неизбежни, у колико не зависе од воље људи, који су на власти; четири су друга узрока случајна, јер имају извор у погрешкама влада, било оних које су данас на влади, било оних, које су пре владале.

Први је узрок повећавање вредности стварима које држава плаћа. Други је узрок или умножавање задатака државних, или разгранавање оних, које је већ узела на се.

Ова два узрока растењу државних расхода, дакле поскупљивање цене средствима за издржавање, поскупљивање надница па наравно и плата, радова и, за тим, разгранавање и усавршавање служаба које је држава на се примила, не могу се сматрати као штетна по друштво. Кад би јавни трошкови расли само кроз ова два узрока, не би се имало рашта жалити; али су они остали узроци далеко више допринели, да расход порасте до оних ужасних размера у данашње време.

Ови пак други узроци јесу: пре свега умножавање државних дугова и за тим прекомерно растење трошкова на војску. За тим долази умножавање богаства јер и код народа бива оно што и код појединаца: богаство их чини раскошнима. Последњи је узрок све демократнији начин владавине.

Буџети расхода и у Србији су расли из године у годину; који су пак од ових узрока утицали на њихово растење казаћемо тек на завршетку овога чланка, а сада ћемо да изнесемо само то, колики су били у низу година, од 1864 до 1886 године.

Године	Расход	Године	Расход
1864 . .	10.308.518	1877[1] . .	18.266.055
1865 . .	10.745.862	1878[1] . .	19.027.647
1867 . .	12.013.728	1879 . .	20.206.410
1870 . .	15.065.370	1880 . .	25.438.971
1871 . .	14.506.578	1881 . .	25.837.747
1872 . .	13.922.337	1882 . .	45.574.441
1873 . .	14.648.219	1883 . .	38.442.134
1874 . .	15.622.642	1884 . .	38.727.270
1875 . .	21.540.008	1885 . .	41.627.706
1876[1] . .	24.558.665	1886 . .	66.312.320

Да пријђемо дакле расходу у буџету, за 1887 годину, који износи 44.460.000 динара.

Од целокупнога расхода долази у Србији, на једну душу а за ову годину, по 23.40 динара, а највећи издаци, који у њему на први поглед у очи падају, јесу издаци на одужење дуга и на војску. На одужење дуга одваја Србија из буџета свога огромну цифру од 15.303.173.90 динара, и терети целокупни његов расход са 34.3%. Па готово таком истом тежином притискују буџет и издаци на војску, који износе 14.000.00 динара. и оптерећавају расход у њему са 31.5%. На све пак остале потребе

[1] Овде је расход само по редовним буџетима.

државне не троши се више од 15.156.724.10 динара, дакле једва 34.1% од целокупнога расхода, где долази и трошак на просвету, са скромним процентом од 6.9%.

Од целокупнога расхода у буџету за 1886/7 годину иде, с главе на главу, у Србији по 8.05 динара на одужење државнога дуга, по 7.47 на војску и по 1.6 динара на просвету. Из овога је и сувише јасно, који су узроци из оних двеју гомила учинили, да наш буџет расхода порасте до онолике мере.

Држали смо да ће за читаоца бити веома поучно, ако ове партије буџетске изнесемо и код других Јевропских држава. Ми истина нисмо били у стању за ове државе добити буџете од последње године, али почем нам је главна намера да преставимо не целокупне издатке на дотичне потребе, већ само сразмеру у којој они засецају у буџет расхода, то држимо, да ће и цифре мало ранијих буџета бити довољне. Тако:

Име државе	Приход с главе на главу	% од целокупнога расхода, за војску	% од целокупнога расхода за одужење дуга	Целокупна сума расхода с напомeном за коју годину	
Србија	23·40	31·5	34·4	44.460·000	1886
Велика Британија	53·03	35·5	36·5	1,867.031·838	1883
Аустро-Угарска	51·56	15·8	25·1	1,959·681·688	»
Француска	67·65	30·7	45·9	2,557.268·116	»
Италија	45·30	22·1	37·6	1,291·286·738	»
Русија	31·15	34·	28·4	2,647.025·747	»
Немачка	51·70	23·1	14·5	2,339·758·774	»
Белгија	49·25	15·5	33·9	272.456·367	»
Швајцарска[1]	25·75	37·8	4·7	73.385·151	1882
Шпанска	40·20	23·6	38·3	657.416·970	1883
Грчка	30·25	—	34·9	60.540·486	»
Румунска	19·40	—	—	105.033·209	1884
Бугарска	13·10	—	—	26.202·200	1883

Упоређење које смо у овој таблици изнели тек би онда било од праве вредности, кад би у стању били

[1] И савез и кантони.

упоредити и пореску снагу Србије са снагом поменутих земаља, која је одјек јаче или слабије производње њихове. На жалост, као што смо напоменули већ у почетку овога одељка наше књиге, то је упоређење за сада савршено немогућно извести, по што не знамо вредност ни народне имовине ни вредност народнога прихода. Али је свакојако веома лако разумети, да ће један динар порезе притискивати далеко јаче једну сиромашну, неразвијену, сточарску и земљорадничку земљу као што је Србија, но друге, у којих је рукама светска трговина, а индустрија на онако високоме ступњу развића и производне снаге, као што је, на прилику, у Белгији, Францеској и Инглиској. Стање финансија једне земље и њена финансиска снага две су различне ствари. По висини порезе не сме се судити о финансиској снази једне земље већ само о њеноме финансиском стању, па и о овоме не баш с тако великом поузданошћу, због велике месне разлике у вредности новца. Ако су, на прилику, буџети Србије нижи но буџети Велике Британске или које друге богате индустриске и трговачке земље, то ваља имати на уму, да се код нас потребе у стварима и у радној снази, које се морају плаћати, не плаћају ни близу тако скупо као онамо.

Да разгледамо сад приходе.

Србија има државних домена, или оне, због лоше и неразумне управе, не доносе готово никаква прихода; са тога их она, поступно, продајом и отуђује. У буџетима прихода стално се јавља позиција: приход од продаје државних добара. Далеко највећи део државних домена чине шуме; њих држава експлоатише,[1] али по што је експлоатација, као што смо у своје време видели, рђава како је само могућно замислити, то су и приходи од шума незнатни. У буџету је записан истина приход од 100.000 динара, али је се стварни приход попео једва до жалосне висине

[1] Ми овде разумемо и општенародне шуме.

од 30.000 динара.[1] Није много већи ни приход од државних сувата и од вирова за риболов.

Прихода доносе и државна ергела и топчидерска економија, али је то само нечист приход. Те су установе подигнуте на државној земљи ради угледа: топчидерска економија ради распрострањења племенитијих врста воћака и другога корисног биља, а ергела за поправку расе коњске у Србији, и оне државу више коштају но што доносе. Тако су исто незнатни чисти приходи и од поште, телеграфа, и још по неки.

Приходи од судских и административних такса, истина, надмашују далеко све приходе од државних добара и државне привреде, али, као што се одмах и на први поглед види, држава је за намирење својих потреба упућена поглавито на приходе, који јој долаза од порезе, било непосредне било посредне.

Садањи закон о порези издат је 14 Јула 1884 године, а пре тога важио је закон од 2 Октобра 1864 године. Садањи закон усвојио је начело прогресивне порезе при непосредној порези, прем да јој је прогресивност доста незнатна.

Непосредне су порезе ове:

1. Пореза на земљиште
2. « « зграде
3. « « приход од капитала
4. « « приход од рада
5. « « личност[2]

[1] У Пруској, од 1848—1865 приход се од шума удвојио; тако исто и у другим неким земљама. У Баварској чиста добит од шума била је 4,080.378. дин. у 1826—1828 г.; године 1837 попела се на 6,115.380 дин.; на послетку, достигла је цифру од 8,115.173 дин. у год. 1856: удвојила се дакле за 30 година. У Виртембергу приход се попео за 50% у 25 година; у Саксонској се за 30 година попео за 150%. Може се закључити из ових података, вели Leroy Beaulieu, да приходи државних шума имају јасно исказану тежњу, да се увећавају.

[2] То је стари десетак, претворен још доста рано у порезу на главу од познатих већ пет талира, које је закон о порези од 1864 г., попео на шест талира.

6. Државни прирез:

а. 12% на динар порезе за одужење државнога дуга, по закону од 27 Јануара 1880 године и са изменом од 14 Јуна 1884 год.

б. 2% на динар порезе за трошкове управних власти; по закону од 5 Априла 1881 године.

в. 34% на динар порезе, по закону од 31 Октобра 1886 год., а по допуни закона о непосредноме порезу, којим су замењени ранији прирези за фондове: инвалидски, санитетски, оружни и школски.

Допуњујуће су порезе:

а. 4% на индустриске радње;

б. 4% на механе, кафане и т. д. (што плаћа сопственик зграде);

в. 12% на механе, кафане и т. д; (што плаћа механџија, кафеџија и т. д.);

г. 5% на обрт прерађевина;

д. 1% на обрт сировина;

ђ. на сеоске дућане.

Све ове порезе осем оне под ђ, уведене су изменом и допуном закона о непосредноме порезу, од 2 Октобра 1884 године.

Допуњујуће порезе под а, б, и ђ, то су непосредне порезе на рад; оне пак под в, г, и д, посредне су порезе, и то прве две као трошарина, а трећа као царина (заштитна).

Посредне су порезе:

1. Царина;
2. Трошарина на шећер, каву и пиво;
3. Регал на со, гас, шпиритус, палидрвца и руде;
4. Проценат од кирије механске;
5. Монополи: дувански, барутски и штампарски.

При разматрању појединих врста државних прихода, особито је важно имати на уму двоје, а на име: проценат,

са којим која врста засеца у укупну гомилу прихода и количина, којом оне сваку главу у држави терете.

Као што смо одмах видели, главну количину прихода уносе у наш државни буџет непосредне и посредне порезе. Целокупни приход државни за годину 1886/7 означен је сумом од 44.460·000 динара. У тој је суми 29.850.000 динара, дакле 67%, које од непосредне које од посредне порезе. У суму, добивену обема порезама, непосредна је пореза унела 19.280·000 динара, дакле 64·6% а посредна 10.570·000 динара, дакле 35.4%. Прва је својим приходом засекла у целокупни приход државни са 43·5% а друга са 23·5%. Прва је сваку главу у Србији оптеретила са 10·1 динара; друга са 5.5 динара, а обе заједно са 15.6 динара.

Неће бити без занимљивости ако читаоцима изнесемо ове односе и у другим државама; тако:

ДРЖАВЕ у год. 1883	ПРОЦЕНАТ		НА СВАКОГА СТАНОВНИКА ДИНАРА
	НЕПОСРЕДНЕ	ПОСРЕДНЕ	
	ПОРЕЗЕ		
Францеска	16·29	83·71	58·61
В. Британска	17·28	82·72	42·78
Холандска	26·73	73·27	38·40
Шпанска	31·52	68·48	35·26
Аустрија	26·17	73·83	32·10
Италија	36·17	63·83	29·66
Угарска	41·29	58·71	26·30
Белгија	28·32	71·68	23·16
Немачка	24·63	75·37	15·66
Норвешка	—	100·00	14·16
Шведска	18·99	81·01	13·92
Русија	26·03	73·97	13·02
Грчка	30·68	69·32	12·44
Румунска	34·85	65·15	11·82

Из ове се таблице већ на први поглед види како је, супротно ономе, што је у свима у њој наведеним државама, непосредна пореза у Србији далеко претежнија, готово још једном онолика колика је посредна.

Међу непосредним порезама доносе најважније место, по количинип рихода, што га заузимају: пореза на земљиште и пореза на личност, а међу посреднима: царина и дувански монопол.

Земљиште, на које се у Србији плаћа пореза,[1] ово је и оволико:

1.	земљишта зиратног . . .	2.450.371·97	хект.
2.	« под шумом. . .	582.453·38	«
3.	« под утрином . .	361.050·88	«
4.	« под јавним испустима и општенар. шумама	296.435·42	«
		3,690.311·65	хект.

Свака од ове четири врсте земљишта подељена је на пет класа, према својој производној вредности.

Не иде, строго узевши, у оквир овога чланка, али ће и пак бити веома поучна и интересна таблица што сад иде, јер ће из ње читаоци видети, како је ово измерено и уписано земљиште распоређено по окрузима, и колико који округ нањ порезе плаћа:

[1] Земљишта свега уписанога и измереног има 4.225.796 хектара, али на окућнице, у простору од 37.549·14 хектара, не плаћа се порез; тако исто и на 497.935.64 хектара земљишта разних врста, ослобођенога од порезе чланом 3. закона о порези.

Окрузи	ЗЕМЉИШТЕ СВИХ ВРСТА У ХЕКТАРИМА	ПОРЕЗА НА ЗЕМЉИШТЕ У ДИНАРИМА	Примедба ОСЛОБОЂЕНО ОД ПОРЕЗЕ ПО ЧЛ. 3' ЗАКОНА О ПОРЕЗИ
Алексиначки	161.894·53	324.055·12	16.795·02
Београдски	164.616·49	482.257·73	1.558·37
Ваљевски	207.418·36	539.489·15	5.162·59
Врањски	242.022·77	212.033·13	9.546·95
Јагодински	137.210·19	319.278·24	1.023·37
Књажевачки	127.738·60	232.652·55	7.613·89
Крагујевачки	202.821·15	612.968·42	2.186·28
Крајински	228.612·08	390.952·67	23.784·88
Крушевачки	295.731·47	254.327·89	165.434·51
Нишки	280.755·79	482.144·06	34.185·35
Пиротски	200.860·08	441.017·10	8.264·58
Подрински	135.336·33	206.799·91	6.803·71
Пожаревачки	340.143·99	788.189·34	31.487·02
Руднички	144.168·08	249.723·99	14.997·43
Смедеревски	120.656·31	460.104·18	601·53
Топлички	247.515·34	359.203·28	59.986·21
Ћуприски	134.748·21	334.332·09	6.320·07
Ужички	291.264·12	308.832·51	46.147·06
Црноречки	167.840·84	327.481·24	7.290·35
Чачански	169.048·77	242.399·32	22.880·21
Шабачки	183.183·05	605.404·98	1.865·26
У. в. Београда	18.209·88	8.755·70	—
У. М.-Пека	24.000·00	—	24.000·00
Свега	4,225.796·43	8,182.352 —	497.935·64

Стварни приход од порезе на зграде у 1887 години изнео је:

а. од механа, кафана и т. д. 5% . . 161.610·80
б. « дућана, магаза и т. д. 4% . . 212.744·71
в. « станова . . . . . 3% . . 229.630·74
Свега дин. 603.986·27

Стварни приход од порезе на капитал у поменутој години био је:

а. од капитала датог под интерес 6‰ . 312.095·14
б. « « неиздатог « « 3‰ . . 3.345·28
в. « « уложеног у радњу 3‰ . 513.105·32
г. « « код новчаних завода 6‰ . 8.903·80
Свега дин. 837.449·54

Стварни, на послетку, приход од порезе на рад у истој години био је:

а. стални годишњи 2%	. . .	407.604.60
б. дневница . . . «	. . .	156.400·61
	Свега дин.	564.005·21

У неколиким другим Јевропским државама пореза на земљиште и зграде износила је у години 1883 с главе на главу:

У Шпанској	11·12	динара
« Угарској	5·94	«
« Аустрији	5·46	«
« Италији	5·32	«
« Францеској	3·74	«
« Белгији	3·36	«
« Грчкој	3·28	«
« Русији	2·92	«
« Пруској	2·56	«
« Шведској	1·62	«
« Вел. Британској	1·56	«

Порезу на личност плаћа свака пореска глава. Задругари плаћају половину онога што плаћају старешине кутње. И пореза на личност дели се на пет класа, а плаћају је:

а. Старешине:				б. Задругари:			
I.	класе по	24	динара	I.	класе по	12	динара
II.	« «	18	«	II.	« «	9	«
III.	« «	12	«	III.	« «	6	«
IV.	« «	8	«	IV.	« «	4	«
V.	« «	4	«	V.	« «	2	«

Старешина пак кутњих има	299.858
Задругара « «	106.184
Свега	406.042·

И опет велимо, не спада строго узевши у оквир ове главе, али по што нам је градиво сад тек стигло, а такође је и веома интересно и поучно, то ћемо читаоцима изнети таблицу, из које ће видети број кутњих старешина и задругара по окрузима. Ови су бројеви вредни и за сазнање стања задружности наше куће, по разним крајевима Србије, и за сазнање њихове пореске снаге.

	Пореске главе			**Пореза на личност**		
ОКРУЗИ	**СТАРЕ-ШИНЕ**	**ЗАДРУГАРИ**	**СВЕГА**	**ОД СТА-РЕШИНА**	**ОД ЗАДРУГАРА**	**СВЕГА ДИНАРА**
Алексиначки .	11.016	4.326	15.342	99.352	26.285	126.140
Београдски .	12.865	5.217	18.082	123.663	44.781	168.444
Ваљевски . .	13.784	6.891	20.675	139.309	59.828	199.137
Врањски . . .	9.642	3.483	13.125	72.566	19.208	91.774
Јагодински . .	13.311	3.893	17.204	106.702	19.506	126.208
Књажевачки .	9.346	3.981	13.327	74.718	25.987	100.705
Крагујевачки .	20.253	5.369	25.622	186.526	41.522	228.048
Крајински . .	15.886	3.579	19.465	137.404	22.736	160.140
Крушевачки .	12.904	4.180	16.084	91.501	17.017	108.518
Нишки	19.931	8.748	28.679	179.699	57.829	237.528
Пиротски . .	9.592	4.320	13.912	119.823	29.817	149.640
Подрински . .	8.535	4.477	13.012	67.233	10.415	77.648
Пожаревачки .	31.496	10.605	42.101	274.463	69.978	344.441
Руднички . .	8.815	3.284	12.099	77.322	18.791	96.113
Смедеревски .	14.806	4.055	18.861	137.489	37.551	175.040
Топлички . .	9.949	5.659	15.608	85.152	29.152	114.304
Ужички . . .	18.184	7.717	25.901	109.232	20.708	129.940
Црноречки . .	11.486	3.620	15.106	122.813	45.829	168.642
Чачански .	11.702	2.960	14.662	101.475	21.249	122.724
Шабачки . .	13.492	6.782	20.274	86.940	22.620	109.560
Ћуприски . .	12.280	2.998	15. 78	135.158	70 093	205.251
У. в. Београда	10.549	40	10.589	84.398	1.304	85.702
У. М.-Пека .	34	—	34	212	—	212
Свега . .	299.858	106.184	406.042	2,613.653	712.206	3,325.859

У буџету за рачунску 1886/7 годину предвиђен је приход:

од порезе на земљиште 9.250·000 динара
« « « личност 3.400·000 «
Свега 12.650·000

Но у ствари је, по тачном рачуну, ваљало да у државну касу уђе:

од порезе на земљиште . .	8.182.352·60	дин.
« « « личност . .	3.325.859·	«
Свега	11.508.211·60	дин.

Према правоме дакле стању ствари, свака је глава у Србији оптерећена:

порезом на земљиште са . . .	4·2	дин.
« « личност « . . .	1·7	«
Свега са	5·9	

Приход од државних приреза у 1887 години био је у ствари овај:

а. прирез за одужење држ. дуга 12%	1.611.808·22
б. « за трошкове држ. власти 2%	270.186·01
в. « по зак. од 31 Окт. 1886 34%	4.381.158·30
Свега	6.263.152·53

Стварни приход од допуњујуће порезе у истој години износио је:

а. од порезе на индустр. радње 4%	28.462·24
б. « « « механе, кафане 4%	124.631·27
в. « « « механе, кафане 12%	359.300.89
г. « « « обрт сировина 1%	266.868·04
д. « « « « прерађевина 5%	132.053·21
ђ. « « « сеоске дућане	49.591·76
Свега	2 155.907·41

Царина уноси у државну касу 4.500·000 динара, а монопол дувана 2,350.000 динара; свака је, дакле, глава у Србији оптерећена:

царином са	2·37	дин.
монополом дуванским са	1·33	дин.
Свега са	3·70	дин.

Биће од вредности што ћемо изнети, колико царине долази с главе на главу у неколиким Јевропским државама; тако је у 1883 години:

Државе		дин. на главу
У Данској	долазило	12·00
« В. Британској	«	11·00
« Норвешкој	«	5·24
« Француској	«	8·60
« Шведској	«	6·80
« Грчкој	«	6·70
« Шпанској	«	5·60
« Немачкој	«	4·30
« Италији	«	4· 5
« Белгији	«	3· 5
« Аустрији	«	2·70
« Русији	«	2·46

Ове порезе и цриреви, што су главни извори прихода државних, нису једини терети новчани које народ носи, јер је на њему још:

а. окружнога приреза	. . .	640.663·08	дин.
б. среског	« . . .	259.067·98	«
в. ванредног	« . . .	106·636·42	«
г. општинског	« . . .	1,342.228·87	«
д. бира свештенског	. . .	758.056·00	«
	Свега	3,106.673·35	дин.

Мимо оних непосредних државних пореза, који долазе у касу државну, и урачунавају се у буџет, на сваку дакле главу, у Србији, долази још преко једнога и по динара ових других приреза.

*

Говорећи о расходу у државноме буџету и заустављајући се при његовим најзнатнијим издацима, ми смо видели и издатак од 15,303.173·90 динара, учињен на одужење државнога дуга, издатак, који је крајем прошле 1887 године нарастао до 17,391.787·22 динара. По што тај издатак, као што смо такође видели, у целокупни расход

државни засеца са огромним процентом од 34.3%, и по што ће садањом величином својом, у буџете за ову и идуће године засецати још јачим процентом, то смо држали, да је вредно забавити се колико толико по дуже при извору тога расхода, а на име при државноме дугу Србије.

Ми смо још при почетку нашега чланка о државноме газдовању изнели цифре расхода државних, у времену од 1864 до 1886 године, и том смо приликом приметили, како су они непрестано расли. Али ако су од то доба цифре расхода расле, не може се, на жалост, то исто казати и за цифре редовних прихода државних. Отуда се равнотежа у буџету Србије почела реметити веома рано. Оно истина, у почетку овога низа година, о коме говоримо, дефицити се попуњаваху из готовине државне касе, која беше нагомилана од сувишака пређашњих година, и која у години 1864 беше достигла цифру од 6.222.831·31. динара. Али по што од то доба дефицити посташе готово редовни, и сваком годином већи, то се та готовина исцрпла већ доста рано. Нисмо били у стању добити податке о дефицитима и вишцима за цео овај низ година, али и ово оволико, колико смо сабрали, довољно ће бити да потврди што рекосмо; тако је био:

Године	Дефицит	Вишак	
1864	568.386·63	— — —	дин.
1865	1.563·59	— — —	«
1867	— — —	178.312·75	«
1870	721.437	— — —	«
1871	693.342	— — —	«
1872	— — —	668.856	«
1873	785.945	— — —	«
1874	838.490	— — —	«
1875	1.250.444	— — —	«

Године 1875 насташе припреме за рат за независност, и трошкови око наоружања и других ратних потреба

нарастоше тако јако, да не беху у стању подмиривати их не само редовни приходи него ни остатак државне готовине, који се беше још затекао у каси државној, и који се овом приликом са свим исцрпе. Огласи се по том и рат, године 1876, и онда се, разуме се, трошкови несразмерно умножише, и равнотежу у буџету са свим пореметише; а по што се готовина државне касе беше већ исцрпла, то се мораде пригећи, у таквим приликама најобичнијим средствима, а на име зајмовима. Оно истина, Србија беше један зајам учинила далеко пре овога доба, године 1867. Због тадањих Јевропских прилика у Србији се беше нашло, да је потребно опремити се војнички што пре и што потпуније, и чувајући готовину државне касе за сваки случај, учинио се тога ради зајам у Русији од 2.350·000 динара. Али, по што у каси беше готовине још два пута толико, и отплата зајма не износаше више од 192.000 динара годишње, то је равнотежа, у главном узето, и поред свих дефицита, остала потпуна све до године 1875. Те пак године зајмови посташе неминовни, како спољашњи тако и унутрашњи. И доиста, најпре се учини: «други Руски зајам», и за тим два унутрашња: «драговољни зајам» и «принудни зајам.» За време самога рата настадоше опет реквизиције од појединих грађана, реквизиције од општина и куповање војничких потреба на кредит. Сам овај унутрашњи зајам попе се крајем рата на висину од 20.766.348·81 динара, и то:

Од добровољног зајма примљено . .	1.806.498·39
« принудног « « . .	9.285.185·62[1]
« реквизиција « « . .	8.444.741·80
« куповина на почек . .	1.230.000·00[2]
Свега	20.766.348·81

[1] Овај је зајам расписан за 12.000000 дин.

[2] Ово је остатак, срачуњен године 1882.

За отплату ових зајмова ваљало је сад радити двоје: подизати и снажити пореску снагу народну и тражити нове пореске изворе. Но док се о подизању пореске снаге, у народу, није нико бринуо, у толико се брижније приступило истраживању нових пореских извора, и доиста, за кратко време настуци читав низ нових, посредних пореза, као што су: крчмарина, патентарина и т. д. Али ни ове нове порезе не стизаху да покрију трошкове ратне и да уведу равнотежу у буџету. Предвиђање дефицита у толико је мање било могућно, у колико је статистика у Србији још и данас тако несавршена, нетачна и непоуздана, да није у стању била дати ни приближне основе за прорачуњавање прихода од нових извора пореских. У недостатку пак статистичних података, буџет прихода састављан је од ока, и главно је било да се цифра његова са цифром расхода покрије на хартији. С тога је се често цифра, од извесне порезе у приход метана, од цифре у ствари добиване разликовала и у неколико стотина хиљада динара, а каткад је разлика прелазила и милијун. На прилику:

ТЕК. БРОЈ	ГОДИНЕ	ПРЕДРАЧУН ПРИХОДА	У СТВАРИ ПРИМЉЕНО	ПРИМЉЕНО ПРЕКО ПРЕДРАЧУНА	ПРИМЉЕНО ИСПОД ПРЕДРАЧУНА
1	1880	19,560.500·00	22,862.614·36	3,302.114·36[1]	—
2	1881	25,926.012·37	23,419.835·37	—	2.506.177·00
3	1882	32,611.191·99	25,262.836·68	—	7,348.355·31
4	1883	34,480.000·00	27,266.964·40	—	7,213.035·60
5	1884	37,365.000·00	31,165.933·81	—	6,199.066·19
6	1885	46,000.000·00	29,324.949·01	—	16,675.050·99
7	1886	46,000.000·00	28,849.668·26	—	17,150.331·74
		241,942.704·36	188,152.801·89	3,302.114·36	57,092.016·83

[1] Овај вишак дошао је као ванредни приход од ново-скованих бакарних, сребрних и златних новаца, у вредности од 5,799.646·50 дин.

Дефицити дакле постадоше редовни, и да би се покрити могли, морадоше се чинити нови зајмови. Уза све ове неприлике дође и једна нова, у материјалноме погледу по буџет далеко тежа но све претходне. Берлинским уговором, године 1878, Србији беше натурена обавеза да, у најкраћем року, сагради у својој области железницу, којој ће бити задатак, да у свези са железницама Аустро-Угарским, Турским и Бугарским веже средњу Јевропу са Цариградом и Солуном. Да би одговорила овој обавези, Србија је морала задужити се најпре са деведесет милијуна динара за железничку пругу Ниш-Врања, за тим учинити три друга зајма за железнице: Ниш-Цариброд, Лапово-Крагујевац и Велика Плана-Смедерево, и тиме учинити дефицит у буџету своме још неминовнијим. У времену од 1880 до 1886 године стварни су годишњи буџети стајали овако:

ТЕК. БРОЈ	ГОДИНЕ	У СТВАРИ ПРИМЉЕНО	У СТВАРИ ИЗДАТО	ДЕФИЦИТ	ВИШАК
1	1880	22,862.614·36	18,170.519·02	—	4,692.095·34[1]
2	1881	23,419.835·37	23,223.565·99	—	196.209·38
3	1882	25,262.836·68	32,031.623·73	6,768.787·05	—
4	1883	27,266.964·40	33,421·946·13	6,154.981·73	—
5	1884	31,165.933·81	35,815.448·29	4,649.514·48	—
6	1885	29,324·949·01	36,547.453·61	7.222.504·60	—
7	1886	28,849.668·26	42,681.981·60	13,832.313·34	—
		188,152·801·89	221,892.538·37	38.628.101·20	4,888.364·72

Из ове таблице, кад се вишци у годинама 1880 и 1881 одбију од мањака у потоњим годинама, закључно, до године 1886, види се да је дефицит по редновим буџетима нарастао на 33.739.736·48 динара. Али то још није све. Србија је кроза све те године, осем редовних буџета,

[1] Овај смо вишак објаснили код претходне таблице.

имала и буџета ванредних. Расход по тим, ванредним буџетима, износио је:

године	динара
1880	7,268.425·80
1881	2,614.181·58
1882	13,542.817·96
1883	4,020.188 73
1884	2,911.822·51
1885	5,378.097·50
1886	23,630.339·05
Свега	60,365.900·13.

Расход ванреднога буџета покриван је разним приходима, који буџетима редовним нису предвиђани, али су наплаћивани по нарочитим решењима и законима. Ти су приходи притицали овако:

године	динара
1880	3,186.564·96
1881	365.277·62
1882	9,309.458·21
1883	1,393.858·06
1885	2,025.520·81
1886	252.776·34
Свега	16,533.456·34

Дефицит се дакле јављао, редовно, и по самим ванредним буџетима, и у току побројаних шест година, јавио се у укупној суми од 43,832.443·79 динара. Према томе, кад саставимо стварне приходе редовнога и ванредног буџета у једно, а то исто учинимо и са стварним расходима, у времену од 1880—1886 године, закључно, онда ћемо добити оваки преглед:

ГОДИНА	Стварни приход			Стварни расход		
	ПРИХОД ПО РЕДОВ. БУЏЕТУ	ПО ВАНРЕДНОМ БУЏЕТУ	СВЕГА	ПО РЕДОВНОМ БУЏЕТУ	ПО ВАНРЕДНОМ БУЏЕТУ	СВЕГА
1880	22.862.614·36	3,186.564·96	26,049.179·32	18,170.519·02	7,268.425·80	25,438.944·82
1881	23,419.835·37	365.277·62	23,785.112·99	23,223.565·99	2,614.181.58	25,837.747·57
1882	25,262.836·68	9,309.458·21	34,572.294·89	32,081.623·73	13,54.2817·96	45,574·441·69
1883	27,266.964·40	1,393.858·06	28,660.822·46	33,421.946·13	5,020.188·73	38,442.124·86
1884	31,165.983·81	—	31,165.933·81	35,815.448·29	2,911.822·51	38,727.270·80
1885	29,324.949·01	2,025.520·81	31,350.469·82	36,547.453·61	5,378.097·50	41,925.551·11
1886	28,849.668·26	252.776 08	29,102.444·60	42,681.981·60	23,630.339·05	66,312.320·65
Свега .	188,152.801·89	16,535.456·34	204,688.258·23	221,892.538·37	60,365.900·13	282,258.438·50

Укупни стварни расход износи дакле у овој периоди времена 282,258.428·50 динара, укупни пак стварни приход износи 204,686.258·23 динара. Према томе дефицит, које по редовним које по ванредним буџетима, изнео је до краја 1886 године 77,572.180·27 динара.

Стварни приходи касе државне не стизаху да покрију редовне расходе државне ни онда, кад је Србија имала на врату само руске зајмове и оне неколико унутрашње; да како да су их још мање покрити могли онда, кад су у брзо пристигли и нагомилали се неколики железнички зајмови. За то су, да би се равнотежа у буџету вратила, морали се чинити различни други зајмови, тако, да је наша земља дотерала данас до 298,145.000 дин. државнога дуга, и да на име интереса и отплате овога дуга плаћа годишње 17,514.086·72 динара.

Из прегледа што га доносимо у таблици, која долази на страни 594, видеће се сви наши дугови, са крупнијим појединостима које се на њих односе.

Из ове таблице видеће се и то још, да сви наши зајмови, осем она два руска, и лутриског, долазе у ред зајмова најниже врсте, да дакле нису учињени на кредит него на залогу. По што се пак зна, да је средњи емисијони курс наших зајмова 68%, то значи, да смо за сваку стотину динара, што смо се обвезали вратити, примили само шесет и осам; да смо се дакле задужили и морамо вратити 298,145.000 динара, а по просечноме емисионом курсу примили смо 209,756.823·83 или управо само 203,738.600 динара, по што се одбију и трошкови око извршења зајма.

Величина ануитета (годишње отплате) управља се према амортизацијономе плану, који је израђен за сваки од ових дугова, и који важи за све време до његове исплате. По томе плану за сваку је годину други ануитет, а величина му зависи од броја облигација, одређених у извесној години за амортизовање.

Име зајма	Датум учињеног зајма	Залога	Количина зајма	Емисиони курс	У ствари примљено	Рок исплате зајма	Интерес и отплата зајма у години 1888
I Руски зајам	1867 15 Дец.	—	2.350.000	—	2.350·000	50	—
II » »	1876 17 Јан.	—	5.325.000	—	5.325.000	50	321.370.50
Железнички зајам: А	1881 23 Марта	Железница за капитал а за интерес приходи царински и непосредна пореза.	90.000.000	71·40%	64,260.000	50	5.457.250
Лутриски зајам	1881 6 Априла	—	33.000.000	74·57%	24,609,750	50	1.657.550
Аграрни зајам	1882 31 Окт.	Имања, купљена државом од исељених Турака.	4.500.000	71·40%	3,213.000	25	592.612
Зајам монопола соли	1882 18 Септ.	Монопол соли	5.600.000	—	3,458.000	15	591.337.50
5% златна (мајска) рента	1884 22 Септ.	Приход од таксених марака.	40.270.000	61·75%	24,866.725	50	2.000.175
Зајам дуванске ренте	1885 3. Окт.	Монопол дувана.	40.000.000	61·75%	24.726.098·83	49	2.195.550
Железнички зајам: Б	1885 5. Марта	Залога иста као и за зајам железн. А.	30.000.000	71·40%	21,420.000	50	1.641.000
Железнички зајам: В	1886 21 Авг.	Залога која и за зајмове: А и Б	5.100.000	70·75%	3,608.250	50	681.500
Зајам на заложнице Упр. Фондова	1886 31. Јула	Имања срп. државља-на, на која је Упр. Фондова дала зајам.	12.000.000	76%	9,120.000	37	422.962.50
Зајам за консолидовање привремен. дугова	1887	Пореза на обрт	30.000.000	76%	22,800.000	50	1.638.712.72
			298.145.000		209,756.823·83		17.391.787.22

*

Чудна је и жалосна сличност, коју, после свега што смо до сад видели, опажамо између газдовања наше државе и газдовање нашега неписменог сељака. Као што у нашега сељака видимо да влада газдовање, које се у науци зове: пљачкање природе, тако исто видимо да је и са газдовањем државним. Сељак је наш упропастио шуму, најпре да би добио земљу за орање, крчевину, а после, да би продајом дрвета покрио трошкове, које му неразумна пољопривреда није могла стићи да покрије, а који се једнако пењаху, и највише с тога, што домаћа индустрија пропадаше и потребе се почеше намиривати производима занатске и фабричне индустрије. Међу тим, шуму сељак није још ни где подигао. Тако исто, сељак је орао крчевину и црпао из ње снагу, која се у њој нагомилавала стотинама година, али јој није никада ништа додавао, нити је на ма који начин удобравао. С тога је ова, у прво време ванредно родна земља, почела у току година издавати; род са ње постајао је све недовољнији, и по количини и по каквоћи. Са стоком било је то исто. Сељак је стоку стригао, музао, служио се њеном физичном снагом и мрсио се њеним месом и млеком, али се о њој готово ни мало није бринуо; он је сву бригу око стоке, око својих хранитеља, оставио самој природи. Отуда се раса стоке у Србији не само није поправила, него је, на прилику код коња и говеди, постала лошијом, према ономе каква је била у прво време наше државе. Видели смо шта је на селу и са домаћом индустријом: занатска па чак и фабрична, туђинска индустрија, почеле су је потискивати снажно чак и онде, где се томе пре десетину година нико ни надати није могао.

Нестанак шума, исцрпеност ziратне земље, неразумна привреда по свима њеним гранама, и назадак домаће ин-

дустрије смањивали су у току времена приходе сељачке, и у толико јаче, у колико се, временом, и народа намножило, те и шуме и зиратне земље с главе на главу све мање долазило. Но по што су се расходи из разних узрока из године у годину увећавали, то је се у нашега сељака још доста рано почео јављати дефицит, који је он пошао одмах попуњавати, задужујући се. Новац пак, што га је узајмљивао, није улагао ни у шта производно: он њиме није ни земљу удобравао, ни куповао савршеније алате пољске, ни расу стоке поправљао, да би своју привреду увећао, већ га је трошио на текуће, дневне потребе. По што пак редовним приходима од своје привреде није могао стићи да покрије ни пређашње трошкове, у толико их је мање могао покрити сад, кад је обичним трошковима придошла и отплата дуга и кајишарскога интереса. По што, дакле, наш сељак своју привреду није сразмерно увећао, а трошкови опет постајали све већи и већи, то је морао западати све дубље у дугове и тако пропадати. Страшна би и жалосна била статистика дугова сељачких, и статистика продаја сељачких имања за дугове, који су овим путем учињени.

Наша је држава газдовала тако исто као и наш неписмени сељак. Целокупно њено досадање газдовање може се свести на купљење порезе, на плаћање чиновника, на задуживање и на петљање са отплатом дугова. Пореза није до сада готово нигде улагана на производне циљеве: њоме нису стварани никакви солиднији економни односи у земљи; њоме нису унапређивани чак ни они привредни извори, које је наша држава наследила од Турака: ни пољопривреда, ни домаћа, ни занатска индустрија, ни рударство. Порезом није држава ни пошумила дивљаштвом оголеле падине планинске, ни регулисала реке, ни исушила баре, ни поградила друмове. Рударство, главна економна основа наше старе државе, које би могло

бити обилати и непресушни привредни извор наших неродних и сиромашних планинских крајева, у независној Србији стоји горе но за турскога господства. Порезом није држава подигла ни стање здравља у народу. Једном речи: држава наша није, слободно се може казати, ни покушала, да, порезом од народа покупљеном, остварује оне економне задатке, који се пред једну модерну државу истављају, и којима је смер јачање благостања у народу. Како су пак несрећно испадали покушаји око остварења оних других задатака, видело се доста јасно из пређашњих одељака наше књиге. Међу тим, буџети су се државни из године у годину пели, јер су нове и нове потребе једнако искрсавале, и трошкови се према томе морали увећавати, као што смо мало час видели. Али како пењање буџета није стајало ни у каквој сразмери са пореском снагом у народу, која је, шта више, једнако слабила,[1]

[1] Кад је овај чланак био већ у штампи, добили смо неке податке, који казују, како је пореска снага народа нашег ослабила. Године 1887 за наплату непосредне порезе извршено је 3696 продаја покретности и 2762 продаје непокретности, дакле свега 6.458. Али ваља знати да и ово није све, јер подаци због неуредности извршних органа нису стигли за Крагујевачки, Крајински, Топлички и Ужички округ, као и за неколико срезова других округа. Таблица, коју прилажемо, казаће на колико је глава пореских у појединим окрузима дошла по једна продаја за наплату порезе. Овде ваља имати на уму и то, да велики број продаја тек чека на извршење.

Округ	Једна продаја на колико глава	Округ	Једна продаја на колико глава
Алексиначки	140	Подрински	20
Београдски	66	Пожаревачки	27
Ваљевски	136	Руднички	19
Врањски	22	Смедеревски	85
Јагодински	20	Црноречки	21
Књажевачки	95	Чачански	14
Крушевачки	16	Шабачки	145
Нишки	115	Ћуприски	50

Пада у очи да је највише продаја било у окрузима, рудним благом најбогатијим. Тиме се потврдило и бројевима оно, што смо, говорећи о рударству, казали, а на име, да наши планински становници леже на злату гладни, голи и боси.

или бар није расла напоредо са потребама буџетским, то је се држава морала задуживати; она је дакле, да би могла покрити текуће трошкове, морала радити оно исто што и сељак, и са истих узрока.

Сличности између нашега сељака и наше државе има и у самоме начину задуживања. Као што је сељак, у првој невољи, поскидао накит са своје кутње женске чељади и утрошио га, тако је исто и наша држава урадила са «готовином државне касе.» Као што наш сељак никада није добио зајам на веру већ на залогу, тако је исто и с нашом државом. Осем незнатнога дуга од Руских зајмова и зајма лутриског, сви остали зајмови наши долазе у ред државних зајмова најниже врсте, јер нису учињени на веру него на залогу. Као што је наш сељак за зајмове давао у бесцење усеве на «зелен,» тако је исто држава давала у бесцење најглавније своје пореске изворе. Као што наш неписмени сељак није никад знао колико је у право дужан, него му рачуне водио иградио сам поверилац и кајишар, тако је било и код наше државе. У прошлој е години обелодањено, да се по књигама у министарству финансија није могло наћи колико је Србија дужна, нити колико има плаћати интереса и отплате, већ је и једно и друго вршено по рачунима поверилаца наше државе. Дајући, опет, у залогу најглавније изворе за приход државни, стварни су приходи смањивани још јаче и дефицит се стварао на ново. За то, да би се које први дугови платили, које и текуће потребе подмириле, морали су бити на врат на нос чињени другі зајмови, и онда, наравно, није могао изостати ни кајишарски интерес: просечни емисијони курс наших зајмова износи само 68%. Од дванаест зајмова седам је учињено ради исплаћивања дугова, али ни један није утрошен на оно рашта је учињен, већ на текуће буџетске потребе, које пореска снага народна није могла

измирити. Према томе дугови не само нису смањивани него су, шта више, једнако расли.

На послетку, и они зајмови који су употребљени на производне циљеве, трошени су раскоштвом, непознатим и најбогатијим државама, и на начин, којим сам народ није ни шта добио, ни непосредно ни посредно, него је све опет отишло на страну.

Србија је земља, природом богата тако, како то једна земља само може бити. Клима је њена тако погодна, да у њој може дивотно успевати свака средњојевропска биљка, па и лоза. Родност њених равница може се мерити са оном у Мисиру. Шта више, те равнице нису као она Мисирска, оивичене голим, пустим, гранитним стенама, већ планинама нижим и вишим, које су обрасле непрегледним шумама, и које у себи крију рудно благо, огромно по количини и неизмерно по вредности. У њој је препуно и каменога угља и скупоценога мрамора. Људи су развијени, снажни, лепи, јуначни, бистри, окретни и вредни. Па шта је урађено са свим тим материјалним, физичним и умним благом? Све је упропашћавано дивљачким начином: распикућним газдовањем како појединаца тако и државе. Материјална снага државе, прва погодба снаге државне и свестраногa напретка у њој, запуштана и упропашћавана, доведена је до крајности, која је понизила углед Србије и у Српству и у туђини.

Залажући редом један по један од својих пореских извора, Србија је пошла путем Турске и Мисира и дала Јевропским финансијама могућност, да утичу и мешају се у њену унутрашњу управу. Приходи од тих извора не иду више у касе нашега министарства финансија, већ у «железничку касу» туђинских финансиских друштава, која је постала одељењем нашега министарства, и којом рукују туђини из бела света. Тако радећи и газдујући, Србија је почела губити своју економску независност. Она, ис-

тина, као што вели Laveley, не плаћа више данак Султану, али га плаћа Бечким и Париским милиунарима, и под погодбама далеко тежим.

Државнике наше увлачила је у државне дугове лакоћа, којом су зајам находили; они нису гледали на велике интересе, ни на то, што је дуг зао друг за земље на ниском ступњу развића, и што велики и несмишљени дугови упропашћују народ; они су хтели да на брзу руку добију велика средства за рад, а бригу око исплате дугова оставили су будућности. И ако су кад год у својој неопрезности и помишљали на све беде, које су на земљу морале наићи са презадуживања, они су се вазда уздали у то, да ће настати боље економске прилике, које ће све поправити; међу тим, сами ни прстом нису мрднули да те прилике створе. Наши су државници све до данас толико простодушни били, да су се надали и говорили, како ће те прилике саме од себе доћи. Било је дана, у којима је простодушност тако далеко ишла, да су се неки од њих савршеној поправци нашега економног стања надали и од три само родне године.

Неразумно, управо неписмено и сељачки вођено газдовање државно довело је, као што смо видели, нашу земљу до економске потчињености према туђини. Да тако стање није могло остати без утицаја ни на слободу политичнога кретања наше државе и сувише је очевидно.

УПРАВНА ПОДЕЛА И УПРАВА.

ао што смо видели, министри, стојећи на врху појединих управних грана у земљи, чине владу. Тако исто видели смо, како влада има да брани интересе земље према туђини и да се стара за безбедност и у унутрашњости: за безбедност личности, имовине и рада; да ујамчава моралне и материјалне интересе народне одржавањем правосуђа, вере, јавне наставе, грађењем путова и т. д. Али, да би сваки од министара из кола владе могао вршити поверене му послове дотичне управне гране, он мора имати поред себе и у земљи већи или мањи број чиновника, за ове послове што је могућно боље спремљених, од којих једни долазе у непосредни додир са народом и извршују законе, а други надгледају и пазе да се врше како ваља. Министри са масом виших и нижих чиновника врше оно, што се зове: управа или администрација земље. Само, да би се управа вршити могла како ваља, није довољна подела послова по себи и подела рада међу чиновницима,

него је потребно да је и сама земља подељена на веће и мање управне области. Највећа је управна област у Србији округ, за тим долази срез и, на послетку, општина.

Пре но што пређемо на то да разгледамо администрацију округа, среза и општине, неће бити са свим на одмет, да видимо најпре историју саме административне поделе у данашњој Србији, а тако и раније облике те поделе, у колико се за њих зна. Каква је била управна подела, у старој српској држави, знамо прилично поуздано из писмених споменика, који су се сачували и до наших дана. Кад се оно што одовуд знамо упореди са стањем, које је познато кроза све време турске владавине, онда изилази на видик једна веома занимљива чињеница, а на име: турска управна подела, из ранијих векова њихове управе, готово је истоветна не само са поделом коју су Турци у Србији затекли, у почетку петнаестога века, него и са поделом далеко познијом, са поделом, што је затече буна на дахије, у почетку овога века. Турска су освојења ширила само власт, веру и богаство Турака, али су Турци остали веома конзервативни према свему осталоме, па и према управној организацији и подели земаља, које освојише.

Данашња Србија у ранија времена турска подпадала је под четири санџаката: Београдски, Смедервски, Кратовски и Ново-Пазарски; но буна на дахије затече је подељену на пашалуке, и тако, да је обухватала само Београдски и Лесковачки пашалук читав, а од осталих, као што су: Нишки, Врањски, Видински и Босански, само веће или мање делове.

Пашалуци су се делили на нахије. Тако је Београдски пашалук имао четрнаест нахија, и то су биле:

Београдска	са	75	села	Крагујевачка	са	160	села
Шабачка	«	105	«	Јагодинска	«	140	«
Сокоска	«	44	«	Грочанска	«	53	«
Ваљевска	«	193	«	Смедеревска	«	51	«

Ужичка	«	123	«	Ћуприска	«	72	«
Пожешка	«	104	«	Пожаревачка	«	194	«
Рудничка	«	111	«	Поречка	(око)	20	«

У Лесковачкоме пашалуку биле су главније нахије: Параћинска, Ражањска, Крушевачка, Прокупаљска и Лесковачка. У границама пак данашње Србије, а изван ова два пашалука, биле су и ове нахије: Кладовска, Неготинска и Сврљишка, које обично припадаху Видинскоме пашалуку; за тим нахије: Нишка и Пиротска од пашалука Нишког,[1] Врањска од пашалука Врањског,[2] Новопазарска и један део Зворничке, између Дрине, Сокола и Цера, од пашалука Босанскога.

Као што се види, нахије су имале имена од главнога места у њима. Да ли су и какве старешине нахиске за Турака биле, данас још није тако јасно; зна се пак само толико, да је кнез Милош постављао нахиске кнезове, који су били над свим кнежинским кнезовима.[3]

У старо српско време, друга, мања управна јединица била је: жупа, а за Турака: кнежина. Кнежине ове имађаху и тада понајвише стара народна имена, од имена: вода и брда око којих су или међу којима су. Тако, на прилику, кнежине нахије Шабачке беху: Мачва, Поцерина, Тамнава и Посавина; у нахији Ваљевској: Посавина, Јадар, Љиг или Подгор; нахије Ужичке: Црна Гора, Рујно; у нахији Пожешкој: Драгачево, Подибар (или кнежина подибарска) и Морава; у нахији Рудничкој: Морава, Црна Гора; у нахији Крагујевачкој: Гружа (доња и горња), Лепеница и Јасеница; у нахији Јагодинској: Левач и Темнић; у нахији Пожаревачкој: Браничево, Млава, Стиг, Пек, Речка,

[1] Овоме је пашалуку припадала још и Трнска нахија, данас у Бугарској.

[2] Овај је пашалук хватао још и Гњилане и Ново-брдо.

[3] У то су се време готово сва господа звала кнезовима. Кад су се, на прилику, постављале судије по нахијама, и они су се звали кнезовима. И сам Милош првих година свога владања звао се и потписивао: врховни кнез, докле га његови писари и удворице нису наговорили да се назове: књаз.

Звижд и Хомоље; у нахији Ћуприској: Ресава. У нахијама изван пашалука Београдскога беху ове знатније кнежине: у нахији Крушевачкој: Жупа; у нахији Новопазарској: Јошаница и Морава; у Вучитрнској: Копаоничка. Нахија Сјеничка као кнежина зваше се: Стари Влах; нахија Кладовска: Кључ; нахија неготинска Крајина; део Зворничке нахије, одовуд Дрине, обухваташе кнежине: Јадар (где је Лозница) и Рађевину (где је Крупањ).

Управници жупа у старо време беху већ неки властели, и зваху се: кнезови земаљски, а у турско време управници кнежина беху: обор-кнезови (вилајетски кнезови, баш-кнезови, велики кнезови)[1]. Обор-кнезове су постављали Турци; неки од њих беху потврђивани и царским бератима, којима им се кнезовско достојанство остављаше у породици, с колена на колено. Оваки су кнезови имали у својој кнежини велика права према Турским властима. Кад би обор-кнез, бератлија, умро својом смрти, па чак и онда, кад би га сами Турци посекли, за што било, његов син или брат постајао би на његово место. На ово су Турци прилично пазили чак и онда, кад оборкнез није био бератлија. Ови су кнезови били глава од народа у њиховој кнежини и његови званични преставници према турским властима. Што је год паша или везир хтео од народа искати или му што јавити, све је бивало преко ових кнезова. Паша је ударао порезе на нахије, обор-кнезови их међу се разрезивали на кнежине, а по том сваки у својој кнежини на села, а кметови или сеоски кнезови са сељацима на људе. Обор-кнезови су, по том, сами или с Турцима, порезе купили и пашама предавали.

Сви су ови кнезови били сељаци и у домаћем животу слабо су се разликовали од осталих сељака, осем богатијим

[1] Обор-кнез значи управо: главни кнез; оно: „обор,“ покварено је немачко: ober, и ушло је у народни говор кроза мешавину са аустриском војском, за време аустриских ратова, што беху преко наше земље вођени с Турском.

оделом и тиме, што су и пред власти турске смели са оружјем излазити. Они су кашто и судили људима за којекакве ситнице, али их нису могли натерати, да на њихов суд пристану; дужни су, међу тим, били за људе из своје кнежине молити се код Турака, и за то је ваљало да су били и речити и слободни.

За времена Карађорђева био је у свакој кнежини поред кнеза и по један војвода, исто онако као и у старој српској жупи. Војвода је био војнички старешина и у то време он је био у право глава кнежини, али и пак, кад су се посланици слали у Цариград или на каке друге разговоре с великом турском господом, свагда су се кнезови звали. Кнез Милош, готово на свршетку своје владе, укине имена: кнез и кнежина, и кнежинске старешине назове капетанима, нахиске сердарима а кнежине срезовима, и тако оних старијих имена нестане.

Да пређемо сада најмањој управној јединици, општини, те да видимо како је и она, од старине па до почетка овога века, стајала.

Ми находимо општину још у старој српској држави: њу чињаше свако село за се. Свако село имађаше тада свога кнеза, који управљаше свима ситнијим пословима међу сељацима. У време Немањића сеоски се кнез звао: премићур. За Душана, помиње се, где ови кнезови расправљају и распре дубровачких трговаца са Србима и примају тужбе од трговаца, опљењених на путу. И за Турака је село остало најмањом управном јединицом. Старешине у селу биле су двојаке: кметови и кнезови. Кметови су били знатнији сељаци; њих није нико бирао, ни закмећавао ни раскмећавао, него су се они сами истакли поштењем, памећу и речитошћу. Кметови су се скупљали на различне договоре, како сеоске тако и кнежинске и нахиске, и кад је требало ради молбе или одговора ишли су и Турцима. Ако је ко од њихових сељака био затворен,

прав или крив, они су ишли Турцима и молили се зањ, и молба им се понајвише примала; тако исто ако су га одавали, онда онога већ више није било. Ови су кметови покашто сељацима и судили, кад би их сељаци позвали; на прилику кад се кућа дели, или стока учини потрицу. Другога старешину, сеоског кнеза, бирао је народ, али се зањ може рећи, да је био од данас до сутра, и да осем гола имена никакве власти није имао: у многим селима само су онда постављали кнеза, кад је ваљало порезу купити, а после га нико кнезом ни звао није. Овако је то трајало и за Карађорђева времена, али за кнеза Милоша кнезови се укидоше и на место њихово виша власт стаде постављати кметове, који су сељацима судили за ситнице, купили порезу, објављивали народу уредбе и заповести и т. д.

Пошто се Србија ослободила, управна подела која је била за Турака остаде и доцније, с незнатнијим изменама. Тако исто и имена нахија и кнежина осташе готово иста, до данашњега дана. Нахије се испрва званху „исправничества" и за тим «окрузи», али је старије име тако дубоко у народу укорењено, да ће се и данс веома често чути «нахија» место «округ.» Кнежине се прозваше «срезовима» а општине осташе како су и биле. Тако се исто изменише и имена старешинама: «нахиски кнез» претвори се у «начелника окружног,» «кнежински кнез» у «среског начелника,» народом названог «капетана,» а «сеоски кнез» у «кмета» и за тим у «председника општинског.»

Србија се данас дели на двадесет и један округ. На врху окружне управе стоји окружни начелник, кога поставља краљ, на предлог министра унутрашњих послова. Окружни је начелник највиши преставник извршне власти у округу; он је, као такав, пре свега орган целе владе и преставља у своме округу све министре редом; он је са свима њима у дописци, и који год од њих има неку

наредбу за дотични округ, њему се обраћа за све, осем наредбама, које шаље својим нарочитим, стручним органима. Окружни је начелник посредник између владе и потчињених му власти и народа у округу; он обавештава владу о стању свих послова и појава, који имају било политични било управни карактер, и који се врше у његовоме округу; он у њему објављује законе и надгледа вршење њихово; он се стара о одржању реда, јер је у његовим рукама окружна полиција, како за безбедност личну и имовну, тако и за здравље народно и сточно, и т. д. За одржање реда он има права да позове и војску у помоћ, ако је то само неопходно.

У свима овим пословима он је обвезан старати се, да се не прекорачи делокруг општинских власти, осем онда, кад је радња њихова недовољна или закону противна.

Ради вршења стручних послова, у свакоме начелству поред полициског имају још и ова одељења: санитетско, грађевинско и благајничко.

Окрузи се деле на срезове, и на врху среске управе находи се срески начелник. Сви срески начелници у једноме округу стоје под влашћу окружног начелника, и у кругу свога среза врше све оне послове, поменуте у делокругу окружнога начелника, било непосредно, било преко општинских власти.

Срез се дели на општине: општина је дакле најмања управна јединица у земљи; у њој јединој органи власти стоје, непрестано, у непосредноме додиру са народом.

По последњем закону о општинама, општина мора имати најмање пет стотина пореских глава; но по нарочитоме одобрењу министра унутрашњих послова, у веома јако брдовитим крајевима, општина може имати најмање и три стотине и педесет глава.

Свака општина у Србији има свога председника, који је у њој највиша власт, и кога, као год и његове помоћ-

нике, бира народ из општине. Само Београдска и Нишка општина не бирају себи председника, него им га поставља краљ.

У свакој општини има општински суд, који извршује наредбе државних власти, и брине се о поретку, чистоћи, здрављу, личној и имовној безбедности, путовима, моралу, школи и т. д. у општини.

Општински суд има и судску власт и по кривичним и по грађанским делима, а у границама, које смо поменули, говорећи о судовима у Србији.

У свакој општини има општински одбор, који се брине о напретку општинском и надгледа радњу општинскога суда. У овај одбор улази избором осамнаест до тридесет и два грађанина из општине. Већи или мањи број одборника зависи од величине општинске.

У општинскоме уређењу веома је важна установа «општинскога збора.» На овоме збору имају право гласања сви пунолетни чланови из општине, осем оних, који су морално или умно неспособни. Општински збор бира председника општини, за тим помоћнике, кметове и одбор општински, и решава још неке важније ствари општинске, које суд и одбор општински не би смели или не би могли решити.

Општине окружних вароши стоје под надзором окружних начелства, осем Београдске општине, која стоји под надзором управе вароши Београда. Све остале општине у Србији стоје под надзором среских власти. Окружним и среским властима у овоме је погледу задатак, да пазе, да се општински послови врше по закону.

Србија је данас подељена на двадесет и један округ, шесет и девет срезова, и шест стотина двадесет и две општине. Београд и Мајданпек имају засебне управе.

УТИЦАЈ ДРЖАВНЕ И УПРАВНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ НА УКУПНИ РАЗВИТАК СРБИЈЕ.

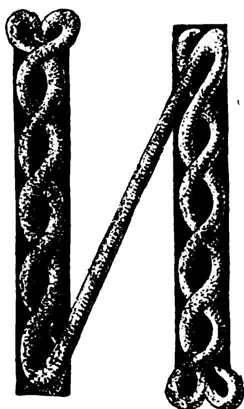

сторија развитка Србије без сваке сумње није таква, да би могла развеселити једно српско срце; али она је и пак тако поучна, да би, кад би се написала на основу свих потребних, и правилно схваћених чињеница, могла послужити као неопходни требник свакоме државнику, а нарочито државнику нових држава, држава у постајању.

Успешни развитак једне државе зависи, на првоме месту, од добро погођене државне и управне организације њене. Ако се ова организација изведе у духу народноме, и ако буде таква, да је у стању изазвати све силе народне на правилан рад, у њој ће се за кратко време створити чуда од напретка. У противноме случају она ће створити застој, назадак па и мртвило.

Из претходних глава наше књиге могли смо видети веома јасно, да се укупни друштвено-економни живот у Србији на свима пољима, на којима се јављао, приказивао са ужасним дефицитима. Да ли је тим дефицитима узрок неподобност нашега народа за напредак? Просечна

висина образованости у нашега народа истина је доста мала, али подобност његова за напредак не само да нико, ни наш ни туђин, није спорио него је шта више уздизао. Неколики умни туђини, који су дуже времена у Србији проживели, који су земљу пропутовали и народ у њој проучили на рођеноме му огњишту, а не из „акта," као сви редом наши „велики, модерни, српски државници," ти туђини, велимо, хвале велику подобност нашега народа за усавршавање и сваковрсни напредак, додајући, сви из реда, да му је напретку до сада сметала неподесна државна и управна организација и бесавесна управа.[1]

Да ли ови туђини имају разлог за овако своје тврђење? Ми се стављамо на њихову страну и хоћемо то да оправдамо; почећемо пак одмах са државном организацијом.

Срби, побеђени и притиснути Турцима, беху се измакли утицају римскога права, коме подлегоше не само Латински и Ђермански народи већ по неки и од словенских, као што су: Пољаци, Чеси, Словаци и Словенци. Осамљени тако кроз Турке према осталоме свету, и остављени сами себи кроз неколико векова, они су очували нетакнуто оно све што им је чинило народност: и језик, и народне установе, и предања и обичаје. Само се собом намеће питање, како је и од куда је то могло бити. Као што је у последње време осветљено, Турци нису били никад никакви реформатори у земљама, које су притискивали; они су тражили само порез и кулук, а остављали су народ да живи како је живео и пре њих. Тако су се кроза све време турско провукле старе народне установе: кућна општина (задруга), сеоска општина и кнежина. Ето те су установе учиниле, те је народ наш очувао своју народност. Међу овим установама поглавиту пажњу заслужује кућна општина, јер је она, непривлачећи пажњу освајача

[1] Међу овим туђинима находи се и Калаји, организатор Босне и Херцеговине.

на се, продужила свој опстанак потајно, са истим друштвено-економним карактером, што га је имала и пре Турака, док су оне друге установе, сеоска општина и кнежина, задржале само сенку некадањега свог значаја и карактера.

Од куд кућној општини српској таква снага и подобност, да је могла учинити ово, што јој се на рачун ставља? Ево од куд. Кућна општина није ништа друго до једна малена држава, која кругом рада свог обухвата све задатке и тежње једне са свим модерне државе. Кућна је општина пре свега једна кооперативна дружина: рад се у њој не продаје нити иде на трг, да се подвргава, кашто и веома суровоме закону понуде и тражње. У кућној је општини сваки уживалац земље, и сваки се труди да је производно употреби: нема дакле пролетаријата, па чак ни случајнога осиромашења. Кућна општина свезује у себи користи јевтинијега обрађивања великога имања са користима што их је у стању дати мало имање: на већем имању могућна је а и исплаћује се употреба савршенијих али и скупљих алата и других радова, који се могу само на њима извести, али се производи са тога имања у кућној општини деле међу њене чланове, као и онамо, где је земља искомадана на велики број сопственика. Кућна је општина дом за сирочад, дом за нејаке, оболеле и остареле; она далеко боље, потпуније и срдачније намирује потребу онога, што се у модерној држави онако јадно намирује јавном милостињом и азилима. Кућна је општина школа за човечанско и грађанско васпитање, и то школа у најпотпунијем смислу ове речи, какву држава не може никад имати. Кућна је општина најбоља школа за гајење и учвршћивање родољубља, морала и вере; она је у неку руку и најбоља превентивна полиција за своју чељад.

Ето како је и чиме кућна општина могла и под Турском силом очувати српску народност, неокрњену и нетакнуту.

Кућна општина српска приказиваше се јавно у општини сеоској и кнежини тек преко својих кућњих старешина. Сеоска општина и кнежина беху органи турске администрације, то је истина, али да у њима беше и пак и самосталнога народног живота, види се већ и из онога, што смо раније о овим установама казали. Тај самостални, кнежински живот најречитије нам приказује понашање Бирчанин Илије, а ваља знати и то, да Бирчанин није био кнежински кнез једини своје врсте.

Кад су, дакле, ове народне установе, вековним опитом, тако јасно доказале своју снагу и вредност у животу нашега народа, шта је било природније него на њима засновати организацију нове државне зграде у Србији? Доиста, ништа се природније не може замислити, али на жалост, тако не беше учињено. У Србији се, у времену њена постајања, начинио нагли прелом. После робовања од читавих три стотине и педесет година, она искрсава као држава. Из сред густе помрчине историске она се јавља на бео дан, на видику држава, код којих се конац развитка и напретка никако, кроза све време њена робовања, није прекидао, и које с тога беху од ње веома далеко одмакле. Једна земља у којој никакве друге организације не имађаше до кућне општине, сеоске општине и кнежине, стаде напоредо према државама, обухваћенима чврстом везом државном, прекриљенима честом мрежом управне организације и густим ројевима чиновника. Ваљало се брзо решавати; али у томе решавању Србији засенуше очи од нове светлости, и учини се грдна погрешка; погрешка, која цео развитак Србије поведе кривим путовима и изазва, на ову са сваке стране дивну и благословену земљу, недогледни број беда и невоља.

По што је кућна општина у Србији, у прво време њена васкрса, онако неокрњена, могла онако честито вршити без мало све функције, које је држава на западу,

поништивши локалне самоуправе, примила на се, није ништа било природније, него да се нова наша држава и њена управа организује на основама, које већ у народу беху, и да се користе оним, готовим а бесплатним даром, што им га породица нуђаше. Ово је у толико још природније било, кад се зна, да је за модерну, Јевропску, државну и управну организацију потребно не само јаче материјално стање него и нарочито, многобројно и стручно спремљено особље, чиновништво, док наша држава у оно време беше материјално веома сиромашна, па тако исто стајаше и са знањем и науком, по што у њој живљаху само неписмени сељаци.

Али у Србији се, на несрећу, није десило оно што је било природно. Као што рекосмо, у Србији се по њеноме ослобођењу затекоше само сељаци, равноправни и слободни, истина, али неписмени. Ти сељаци учинили су што су били у стању учинити, ослободили су земљу од Турака и створили земљиште за државу, али за организовање државе они не имађаху ни довољно поуздања у се а ни довољно знања и разумевања, за то су се у овоме ослонили на другога. Ми знамо како је и за Карађорђеве и Милошеве буне интелигентна и писмена снага, потребна за послове, за које се захтеваше особита спрема и наука (Доситије, Грујовић и т. д.), притицала од браће наше из Аустрије и Угарске. Па и после ослобођења, кроз дуго време, Србија беше ради ове потребе упућена на ту страну. И ако се овој нашој браћи не може баш без изузетка одрећи патриотизам и искрена оданост према новој, тек олобођеној, отаџбини њиховој, опет су баш и најбољи међу њима толико махна имали, да су јој веома рђаво послужили. То све беху људи, рођени, одрасли и васпитани у једној земљи централистичкој и скроз и скроз чиновничкој; кроз школу и практички живот они с тим стањем ствари беху душевно потпуно срасли и саживели

се; и они, без и каквих виших погледа на живот народни, на утицај државних установа на народ и т. д. беху потпуно уверени, да се Србија може усрећити само тако, ако до најмањих ситница прими све оно, што је по њиховоме мишљењу усрећило и њихов пређашњи завичај, дакле и обичаје, и установе, и законодавство, и организацију; једном речју све. Одрасли по варошима, учени по школама у којима се говорило славено-сербски и за тим латински, и бавећи се по том у разним државним службама, они се и језиком и обичајима беху одвојили од простога народа већ и у својој домовини, а у свему томе од Шумадинаца стајаху тако далеко, да их је у право било туга сићи под њихову кровињару, да их у њиховој сиротињи виде ко су, шта су, шта мисле, шта говоре и раде; да пак разбирају за њихов интимнији живот, да испитују њихове установе, обичаје и т. д. то им није ни на ум падало; то је било савршено изван круга њихових идеја. За њих су Шумадинци били маса јединица, састављена од готово пола дивљих људи, које је требало што пре учовечити; а то је, по њиховоме мишљењу, била у стању учинити јака централизација, по угледу на ону у Аустрији, и за тим, многобројна бирократија. Њих су, наравно, као учене људе и послушали они кругови у Србији, који су били на управи или на управу од утицаја били, и они се својски дадоше на посао, појачавајући и снагу своју и систем непрестаним, свежим притицајима својих једномишљеника из Аустрије и Угарске. Узалуд су велики мислиоци давно и давно казали да законодавцу ваља поводити се за духом народним, ако само није противан начелу државном, и да је потребно, баш ако ће се и најбољи закони у живот уводити, духове за њих у напред приправити. Јер организатори и законодавци наши, место да се поведу за духом народним и за установама, које су како само може бити погодне биле начелу државном, они се са њима

сударише, у један пут, и непомишљајући на припрему духова. С тога је се нова државна и управна организација, и начин управе сударио с духом народним. Јер све што се радило било је народној, здравој, памети неразумљиво, и карактеру, наслеђеним предањима, обичајима и установама неприлагодно. Нови организатори засекоше у корен кућну општину у Србији; сеоској општини оставише само сенку самоуправе а кнежинску са свим поништише; народ се тако претвори у прах јединица.

Овако погрешно схваћен и извршен рад на државној организацији морала је неминовно пратити и друга једна последица. Централизација државна без управне централизације може опстати само онда, кад су у држави задржане локалне и предеоне самоуправе, иначе, ако се то збрише, онда неминовно мора доћи и управна централизација. Ово је последње наступило у Србији. Али последица је управне централизације бирократски сталеж, неминовна беда свих држава са поништеним локалним и предеоним самоуправама. Нова државна организација Србије, по што је поткопала кућну општину и сеоску општину а кнежину са свим поништила, примила је на своја плећа све обавезе, које су дотле лежале на овим корпорацијама, да их тако назовемо. И за тачно вршење тих обавеза њој је с места потребна била огромна маса чиновника, и то чиновника, који би дорасли били потпуно своме задатку, и који би на тај начин у стању били ублажавати последице, које су неизбежне биле због тако наглога прелома и судара старога поретка са новим. На тај би начин законодавство, примењујући се правилно и разумно, могло ишчекивати са свим разговетне ресултате, који би му служити могли као градиво за даљу радњу, за поправку и усавршавање закона па чак и за мењање принципа.

На жалост, овога свега у прво време српскога државног живота није могло бити. Број чиновника, у колико

га је управна организација захтевала, истина је у брзо попуњен, али спрема њихова није стајала ни у каквој сразмери према потребама, које је држава њима мислила намирити. Сама чиновничка система по себи захтевала је, да се што више писмено ради; али како у оно време беше веома мало писмених, то је у чиновнике узето све, што је, како тако, само писати умело. За управнике народне и вршиоце новога поретка полетеше сад људи из «прека,» које сви савременици називају скитницама, пропалицама и «лицима неморалног владања,» а за њима појурише и домородци са абаџиских, терзиских, папуџиских и т. д. ћепенака. Пре тога су народом управљали кнезови и војводе, људи, који су се народу приказали било јунаштвом било управничким врлинама, који су у народу поникли и одрасли, који су га познавали и разумевали, али сад, по што не беху писмени, они се одмакоше и њихове редове заступише чиновници, људи из бела света, који не имађаху никаквих врлина али који беху писмени.

Тако постаде у нас чиновнички сталеж, бирократија, држава у држави. Чланови овога сталежа, који ни по прошлости ни по спреми и интелигенцији не могаху имати никакве правилне погледе ни на живот људски у опште, па ни на народ, на државу и њене друштвено-економне задатке, нити интересовања које може дати карактер, удружен са науком, сву своју пажњу скренуше интересу свога сталежа, црпући отуда све могућне личне користи. Попуњен скроз и скроз најнижим редовима интелигенције а често и самим талогом друштвеним, сталеж се овај најконсервативније одупираше свима новинама, које су се кад и кад смерале уводити у администрацију, са којом тако тесно везан беше и његов постанак и опстанак. Тако се и може објаснити, што се у нас администрација не само није постарала да себи одгаји спремне снаге,

него што није у своје слуге хтела примати ни оне снаге које су већ ту биле. Ако је у редове њених слугу и ушао какав нарочито спреман човек, он је морао или бежати или капитулирати пред традицијама сталежа: уклонити се или поклонити. Упражњени редови административних чиновника и данас се попуњују истим материјалом као и пре педесет година!

Нова државна организација, противна духу народноме; нова управна организација, која јој беше последица; нов један ред људи, коме беше поверено да изводи нов поредак, али који га по спреми извођаше наопачке; све то не беше у стању изазвати у народу пријатно расположење према новоме реду ствари. Наши просветитељи не умедоше се користити оним, онако знаменитим капиталом, што га у народу затекоше, и којим би вешт и уман организатор могао створити зграду државну, тако савршену да би била за дивљење. Они засекоше у корен сва предања, све установе и ударише правце на најправилније појмове народне, и једним каосом од закона, писаних што је могућно поквоаренијим језиком и заплетенијим слогом, створише ужасну пометњу у народу. Народ осети да му се учинило насиље; његов нагон за самоодржање пробуди се и он се с места поче одупирати и новим уређењима и новим људима. На тај начин створише се два непријатељска табора: у једноме беше народ а у другоме бирократија, и између њих отпоче се с места борба, кад потајна кад отворена. Отворени протести и писка народна јављаше се у непрекидноме низу жалаба на државне чиновнике, непосредне, самовољне извршиоце новога поретка. Али није остало само при протестима ове природе; јер се борба између ова два непријатеља често пута заоштравала тако, да је за собом остављала и крваве трагове. У такој борби, која траје већ седам десетина година, разуме се, да је ауторитет

власти, ауторитет у вишем смислу речи, морао бити сведен на најмању могућну меру, на меру њене физичне снаге. У такој борби, у којој је за обе стране било питање о опстанку, не само да управи није ни на ум могло падати да народ подиже материјално, морално и умно, него она, борећи се за свој опстанак, није имала ни кад и о томе се бавити. У таким приликама, наравно, морали су бити поткопани основни појмови о реду и законитости и о свима, грађанским врлинама, на којима је јако друштво једино и могућно засновати. Последица је овакога стања била та, што су сви наши друштвени одношаји пометени и скренути странпутицама, и што су запојени негативним тежњама. У такоме стању, по што је трајало тако дуго време морао се створити онај низ дефицита, што га је наша књига изнела, и којим је цело наше друштво поведено у назадак. Такво је стање неминовно морало раст-тројити народни дух и скренути га од узвишених, народних идејала, и пустити га да се изгуби у саможивости и ситницама свакидањега живота и дневне вредности.

Због погрешне државне организације, савршено противне предањима, наслеђеним установама и појмовима народним; због погрешне управне организације, која је централизацијом умртвила саморадњу духа народног, и спречила му развитак и приказ целокупне његове снаге, и због покварене, морално и интелектуално ниске бирократије, народ није могао осетити праве благодети од државе, за коју је се борио, крв проливао и очекивао је као озебао јарко сунце; шта више, слободно се може казати, да народ, распрштан и расут у поједине личности, још није могао стећи ни потпуне вере у државу, као своју хранитељу и руководиљу.

Од свих зала, беда и невоља што су Србију снашле од туђинскога реда и поретка, она је се могла сачувати да је, организујући се, умела срећом сачувати своје

старинске народне установе: кућну општину (задругу), сеоску општину и кнежину. Њена би организација, заснована на овим установама, била изведена у духу народноме и по народним појмовима, и могла би се извршити и са оно материјалне и интелектуалне снаге што је имала, и што би јој доцније одабранога притицало, а одговарала би и пак свима захтевима, који се пред једну најмодернију државу могу иставити. У тако организованој Србији ни једни државни задатак не би био занемарен. Што од државних задатака не би обухватила кућна општина, примила би на се сеоска општина; остало би дочекала кнежина. Државн би остала војска, општа спољна политика, српска народна политика, саобраћајна средства и још неколики специјалнији послови, за које је одиста потребно садејство целокупне народне снаге. Таким начином државне организације, државна идеја остала би узвишена и светла, а суделовањем поменутих чинилаца у држави, приказала би се у раду на развитку народноме сва народна снага, и развитак би се кретао савремено, и у толико угодније, у колико би му кретање ишло сагласно са схватањем народнога духа, и што би му постицај долазио не само од централне државне власти, већ и од оних других, мањих чинилаца у држави: и од кућне општине, и од сеоске општине, и од кнежине. Србија би онда била јако, разговетно организовано тело, које би имало главу и јаке удове; била би здање, које има јаку основу; јединство и разноликост, ред и слобода били би у равнотежи; и сви појави којима се народни живот у развитку своме приказује, стајали би у најдивнијој хармонији, која, одговарајући, тако да кажемо, свима захтевима модерне, државне хармонизације, не би ништа изгубила ни од првобитне. праве народне мелодије.

Локалне самоуправе, које имају свој корен у прошлости, од немерено су велике користи за сваку земљу;

за то се ваља чувати да се не ослабе или да им се не скучи делателност, вели E. de Laveley. Једноликост је дивна ствар, али се може платити и сувише скупо; идући за једноликошћу, стара је владавина разрушила локални живот и спремила револуцију, вели Tocqueville.

Колико је истине и поуке и у ово само неколико врста! Јер да није у Србији учињено оно, од чега Laveley вели да се ваља чувати, не би она никад дочекала то, да из револуције никако и не изилази.

ПРЕДЕЛИ
И
ЗНАТНА МЕСТА

ПОДРИЊЕ

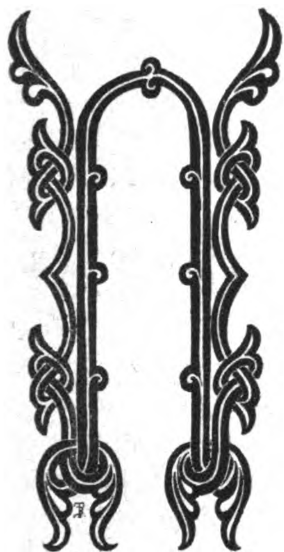

одриње Србиско не наслања се у почетку своме непосредно на саму реку Дрину. Оно се из прва наслања на једну притоку дринску, најпре посредну, на поток Волујак (код истоимене карауле), и за тим непосредну, на речицу Увац; после иде сухим, и прелазећи тако Црни Рзав (код карауле Дубља) и по том Бели Рзав (код карауле Балвана) иде опет сухим до Брусничког потока, непосредне притоке Дринске, хватајући се при његовоме ушћу (код карауле Стоца) саме Дрине.[1]

Водопађа реке Дрине у опште је веома узана, али од како почне тећи поред Србије, десна јој је страна још много и од леве ужа. Сама Дрина, у Горњем Подрињу, које траје до Зворника, тече коритом, које се веруга

[1] Г. Мишковић у својој Хидрографији Србије, обележио је ову границу веома погрешно; он је, на овој страни, читав један крај Србије са неколико села ставио изван наше државне границе.

између самих планина, тако, да јој је тамо долина не само редовно узана, него се често стешњава баш у праве клисуре. Па такве су долине и самих њених, све кратких притока. Долина дринска почиње се по мало ширити тек испод Зворника, где Јагодња с десне и Мајевица с леве стране припиру тако уз обале дринске, да граде чувену Зворничку сутеску, кроз коју се могло проћи тек по што је пут у самоздану стену усечен. Одатле настаје Доње Подриње, које се у по широку равницу почиње ширити тек испод Лознице. Ту сад водопађа дринска добија највећу ширину помоћу водопађе реке Јадра, прве и последње веће притоке дринске, којој се мрежа шири између Цера Влашића и Јагодње. По што Дрина прође Цер планину, који јој се последњим својим изданком, Видојевицом, доста јако примиче, долина се њена саставља с Посавином, у пространој мачванској равници, где је водомеђа Подрињу и Посавини готово неприметна.

У колико се долина дринска више шири у толико више добија у важности. Горње Подриње не само да је високо и кршевито, него је венцем планинским, у коме је водопађа Моравици и Дрини, и у коме су планине: Муртеница, Златибор, Шарган. Тара, Јелова Гора, Букови, Повлен и Јагодња, стешњено тако јако, да му ширина, просеком, не износи више од 8—10 километара. У Горњем Подрињу се находи један једини уздужни друм, који допире на више једва до Бајине Баште; оно друго друмова, што има, све су попречни, па и они сами, вијући се преко високих и стрменитих планина, нису угодни за саобраћај. Ови друмови излазе на Дрину само на три места: онај од Ужица рачва се и излази једним краком на прелаз Мокру Гору а другим на Бајину Башту; онај опет од Ваљева изилази у Љубовију, и то је све. Самом пак Дрином, и они малени, лаки бродови, «дрињаче» или «зворникуше,» не иду на више даље од Љубовије. Поред

сиромаштва у саобраћајним средствима овај је крај сиромашан и природним благом. Високо и брдовито и родном живицом слабо постављено земљиште, није ни у колико угодно за распрострањенију земљорадњу; од производа културнога биља, у Горњем Подрињу, за извоз стиже само дуван, који се сади у околини Бајине Баште, али се жито мора уносити са стране, по што тамошњи производ не стиже, да народ хлебом исхрани. У Горњем Подрињу главни је редовни извор за живљење стока, која се исхрањује по пространим закосима планинским, и без које би се народ отуда морао раселити. Неку привреду у најужнијем делу Горњега Подриња има народ и од шумарства. Планина Тара, са Звездом и још неким планинама мањега пространства, које се находе у куту између суве границе и Дрине, богата је четинарском шумом, а нарочито јелом и смрчом. Пространије, чешће и боље смрчеве и јелове горе од оне, што је у Тари, нема нигде у Србији; тако исто, нема ни где ни близу тако велике згоде за извоз грађе. С тога је у Тари гора сечена за извоз још из давних времена. То сведочи доста густа мрежа путова по овој планини, које су дрвари у току времена поградили; то су истина прости, ненасути коловози, али су лепо спроведени, приравни и лако обилазе око брда. Сви ови путови изилазе на точила, низ која се јелова и смрчева стабла сопственом тежином плазају и Дрини спуштају. Ових точила има тамо девет; најкраће је од њих дугачко за километар а има их дугачких и по три километра. Ова су точила више природна и мало само људском руком дотеривана. Свако од њих има при своме дну: сплавиште, на самој Дрини, где се од спуштене грађе увезивањем и укивањем сплавови граде и низ Дрину спуштају, ради продаје по варошима поред ове реке, или поред Саве, допирући кад кад и до Градишта на Дунаву. Под Таром а према Дрини има тринаестина стругара за стругање дасака, ле-

тава и т. д. Оне су подигнуте на оним кратким али живим речицама и врелима, која се у Дрину стачу; али ако изузмемо две на Перућачкоме врелу, које су савршенијега строја и лепшу и углађенију грађу стружу, остале су све веома просте и несавршеног строја. Све су ове стругаре у непосредној близини Дрине, осем оних у селу Растишту, на Љутоме Потоку и Дервену, одакле се грађа, кроз узани, кршни и језиво-живописни теснац Дервенски на коњима свлачи, јер се о колима тамо ни мислити не може.

Кад би се једном горосеча на овој страни паметније уредила, и кад би се постарало да у опште у сав овај рад више вештине и знања уђе, становништво би у овоме крају Горњега Подриња имало један сталан и издашан привредни извор, и избавило би се из беде и невоље која га је притисла у овоме, тако спутном и забаченом крају наше отаџбине. Али ако остане овако како је, и овај ће извор у скоро пресушити; по свима приступачнијим местима гора је већ исечена, а, међу тим, није ни где подизана. Овај је крај зналачки веома слабо испитан, али судећи по мноштву гробова од тесанога камена, добро очуваних у Растишту, Перућцу и Бајиној Башти, и на ниже све до Бачеваца, види се да мора у себи крити још какво благо, можда и рудно, кад је у стању био себи примамити и такво насељење, које је могло градити овакве, за људе обичнога стања у овоме крају скупоцене, надгробне споменике.

За данас, ни оно мало њивица поред Дрине и закоса по планинама, ни стока, ни шумарство није било у стању изменути у овоме крају карактер сиромаштва, које се огледа у јадним и чемерним кућама малених му селаца, за тим у маленоме броју школа, којих има у целоме Горњем Подрињу тек осам, и у броју писмених, који стоји испод просечнога броја за сву Србију, и, на послетку, и у великоме броју блесана, које налазимо по оним сиромашним

селанцима, у мрачним и влажним дубодолинама, поред Дрине и њених притока. Како, дакле, ништа особито није мамило људе да се овамо насељавају, то је и становништво веома ретко, и није очекивати гушћих средишта људске насељености, за то од вароши у Горњем Подрињу находимо само две, са свим малене, а на име: Бајину Башту и Љубовију.

Бајина Башта находи се у лепој али маленој равни, крај речице Пилице; она има 700 становника, који се занимају сађењем дувана и тргују како овом биљком тако и грађом, стоком и свима сточним производима. Нѐ далеко од ове варошице, идући на југ, находи се манастир Рача, задужбина краља српског Милутина. Овај манастир беше у Карађорђевој буни изашао на глас са свога духовника, калуђера Хаџи Мелентија, човека веома одважна и свом душом одана народној ствари, за коју се није устезао устати и борити се ни са оружјем у руци. Овај славни калуђер умро је 1824 г., а гроб му се находи код поменутога манастира.

Љубовија лежи више утока Грачанице а ниже ушћа речице Љубовиђе; броји само 220 становника и за оно важности своје, што је има, има да захвали једино скели и ђумруку, који се у њој, а на Дрини находе.

У овоме крају вреди поменути развалине некада тврдог и веома чувеног градића, Сокола. Градић се овај находи на завршетку једнога рта, који се спушта од брдоравња Рожња к југозападу, и који образују два потока дубоко у стену усечена: са севера Соколска речица а с југа Застењски поток, који, састављајући се, граде Грачаницу, притоку Дринску. Соко је овако на самозданој стени, у сред околине најдивљачније лепоте. Североисточно диже му се брдоравањ Рожањ, одакле су га тукли Аустријанци и по том Карађорђе; с југа је вис Закутањ, одакле га је тукао кнез Милош; са севера Петково брдо,

а с југа Калкан, гола, самотвора, тврда стена. Граду се могло приступити само пешке или на коњу, па и то тек с једне стране, путањом, веома узаном и успртом. Многи шанчеви и ровови по брдима око овога града казују његову крваву историју.

У околини Сокола било је једанаест села, у којима су као и у граду и у варошици, која се од њега па по гребену онога рта простираше, живели Турци све до 1862 године. Уздајући се у неприступност свога града, ови Турци беху права беда и најбешњи међу свима, који у Србији по градовима и варошима до то доба становаху; држећи да се Соко не може освојити, они га називаху «Цуром Султановом.»

У Турско време Соко је био раскрсница путова за северо-западну Србију. О главнога друма, који Босну попречке просецаше, пут се за Соко одвајаше од Сребрнице, и прелазаше у Србију код ушћа Грачанице, где беше некада и градић за обрану прелаза, и вођаше овом реком до самога града.

У Доњем Подрињу већ су друге прилике. Извориште је Јадра под Медведником и Јаблаником; својим током окреће ова река на северо-запад, а бреговита и брежуљкаста водопађа шири јој се између Влашића и Цера са северне и Јагодње и Гучева са јужне стране; добијајући тако долином Јадра знатну ширину, Доње Подриње добија у исто доба и много знатније поље за целокупну пољопривреду, а нарочито за ратарство и сточарство. Око Доњега Јадра и поред Дрине кукуруз је као гора; сађење дувана распрострто је било у своје време веома јако, а од стоке, овце у Равним Кошљама могу се равнати са онима у Кривоме Виру.

Ми смо мало час напоменули, како је Доње Подриње према Горњем по ширини знатно пространије, али је и овамо праве равнице сразмерно мало, па и она се само

поред Дрине и находи. Остали му је део, може се слободно казати, breговит и јако испресецан; по њему шире своју планинску мрежу: Цер, Влашић, Медведник, Јабланик, Јагодња и Гучево. Прилично је велики део и ове брдовите површине како тако згодан за обделавање сваке врсте; отуда се може и протумачити она велика густина насељености, што је тамо находимо. Подрински округ, у који је поред Доњега Подриња ушао још и један део Горњега, видели смо да има 50·7 душа на □ Км., добијајући, тако, место међу најнасељенијим окрузима у Србији. Али се при свем том не може тврдити, да је Доње Подриње природом самом земљорадњи намењено. При овакој насељености, оно је, изузев равнице око Дрине и Рађевину, већ постало мучним становиштем, и потомци Босанских и Херцеговачких досељеника, који су га у току последњих педесет година начинили земљоделским крајем, почињу се данас расељавати, по што су крчевине снагом издале, по што су шуме исечене, по што је вода снела живицу у долове и по што су паше, без неге, обрасле бујађу. Међу тим, Подриње није никад ни било земљоделски крај; његова је прошлост рударска, и то ће му на послетку бити и будућност: Подриње је од вајкада било рударски предео. Његова приступачност главним саобраћајним жицама, за тим велико богаство у рудноме благу учинили су, те је тамо, у старо доба српско, велика живост владала. О Зајечи под Гучевом и о Крупњу под Јагодњом говорили смо на своме месту и поменули смо, да се обоје јављају као знатне рударске вароши у XV веку, и да су у њима боравиле насеобине дубровачких трговаца. Шта више, може се слободно казати, да се рударска радња у Подрињу није никада, па ни за Турака, прекидала. Олово је тамо вађено још и за прве српске буне (1804). У овоме су се крају једино, у Србији, одржала жива рударска предања не само о сјајној

рударској прошлости његовој, него и о начину рада и о разним рударским називима, међу којима има и чисто српских, поред оних од Саса примљених и према српскоме језику дотераних. Но рудно благо Доњега Подриња тек је, може се казати, начето; за то, кад се једном код нас на развитку рударства почне озбиљно радити; кад се отворе богати рудници сребра, цинка, антимона и парифинскога шкриљца, којим рудама оно изобилује, онда ће овај крај не само достићи стару своју важност него ће је и надмашити. Ово се тим пре може очекивати, што су становници Доњега Подриња врло вредни и отресни; што је у њему насељеност, као што смо видели, далеко већа од просечне насељености у Србији и што су се, на послетку, сами Подринци у извесним му крајевима од вајкада, и ако на несавршен начин, рударством бавили, вадећи из тамошњих рудника олово; јер је тиме дата могућност, да се потреба радне снаге и већих рударских предузећа подмири из саме наше земље, домородцима. Рударска вредност овога краја нарочито ће се онда у свој својој величини приказати, ако се покушајима, који су прошле године од Аустро-Угарске владе на Дрини чињени, осведочи могућност парне пловидбе, на овој и ако брзој али водом тако богатој реци. Тада ће се трошкови око преноса метала, који су сад веома велики, јер се чак до Шапца морају сухим носити, знатно смањити, и наши ће производи рударски на светским трговима с већим успехом у утакмицу улазити моћи.

У Доњем Подрињу главно је место: Лозница, испод Гучева, на речици Штири а недалеко од Дрине. Због тога, што је ова варош на путу свакој војсци која би од Зворника у Мачву хтела, у Карађорђевој буни било је око ње много бојева с Турцима. Главни шанац, који се и данас лепо распознаје, подигао је војвода подрински, Анта Богићевић, да из њега брани Лозницу и да зауставља Турке

од Зворника. Најзнатнији бојеви тога времена беху у години 1810 и 1813. У Антиноме шанцу бели се данас црква Лозничка, поред које му и кости леже. Лозница је окружна варош за округ Подрински, има 2900 становника, који се поред трговине и заната баве и о земљорадњи. Да је место, на коме се Лозница налази, цењено и у врло стара времена, сведоче развалине од неке велике вароши у пољу испод Лознице, за које се мисли, да су остаци римске вароши: Gensis.

На југозапад од Лознице, у селу Ковиљачи, у дивноме и пријатном пределу, баш поред Дрине, налази се сумпорна бања, прозвана „Смрдан бара" и позната са своје лековитости. Поред сумпорних извора налази се тамо и један извор гвоздене воде, накиселога куса. На исток од Лознице а за 6—7 километара далеко, налази се село Тршић, које се поноси тиме, што је Вуком Караџићем дало оца српској новој књижевности.

Под Јагодњом, у једноме котлу, где се стиче више потока, од којих постаје речица Ликодра, налази се малена варошица: Крупањ, једва са 720 становника. На један километар испод варошице налази се рударска управа подринских рудника и топионица олова. Кад једном у Србији настану бољи дани за рударство, и кад ти дани обасјају и Доње Подриње, Крупањ, данас мален и незнатан, подичиће се, нема сумње, и сам далеко бољом судбином.

ПОСАВИНА

Водопађа реке Саве у Србији је доста пространа, и, што је веома важно, она не само да није много бреговита ни онуда баш куда је неравна, него се у њој находе врло простране равнице, које би, по својој великој родности, у стању биле издржати неколико пута гушћу насељеност но што је данас имају. Које са велике родности земље у Посавини,[1] којом она многостручно награђује работника свога, које пак због суседства њеног са Сремом, са којим су Посавци вазда стајали у живоме додиру, становништво је овога краја у погледу на културу у стању било издићи се прилично изнад средње јој висине у Србији. То се већ на први поглед опажа и по лепим и великим селима, која су у равници сва ушорена, за тим по развијенијим потребама Посаваца, по угоднијем њиховом живљењу и по укусу, који већ почиње извиривати из начина на који они своје потребе намирују. То се опажа и по писмености сељачкога сталежа, много већој него што је у осталој Србији. У Шабачкоме округу, на

[1] Ми овде Посавину разумемо у ширем смислу, дакле као целу водопађу Савску, осем Подриња.

прилику, од стотине сељака има писмених 10.85°/₀, у Београдскоме, од кога је више од половине у Посавини, има их 10.43°/₀ и у Ваљевском 7.23°/₀, док просечна писменост сељака у Србији не износи више од 6.4°/₀.

Нећемо погрешити ако Посавину речицом Вукодражи поделимо на Горњу и Доњу Посавину. У Горњој је најважнији део Мачва а у Доњој Колубара. Важност ова два предела види се већ и по томе, што се једино у њиховим равницама и находе вароши, којих у Посавини има.

Горња се Посавина састоји из два дела, који се могу оделити пругом, повученом од Лешнице, испод Видојевице, ка Ушћу речице Думаче. Равни је део на северу ове пруге а брежуљкасти њој на југоистоку. Равни део зове се: Мачва; у старим споменицима: Битва; то је готово потпуна равница и с нагибом тако малим, да се реке по њој једва мичу. Највећи део Мачванских река протиче кроз баре и пиштаљине; корито им је непотпуно, негде веома широко, негде узано, негде врло дубоко, негде опет са свим плитко и јако искривудано. И водомеђа је овим рекама врло ниска и нејасна, за то, ако само мало надођу, било у след киша или од нагло отопљенога снега, воде им се мешају, и, разливајући се тако, по што још споро и теку, чине баруштине огромнога пространства. Отуда су она грдно пространа мачванска блатишта, која захватају простор од 25.000 хектара и два пута толико простране пиштаљине, које су сваке године, краће или дуже време под водом. Ове простране баре и пиштаљине, које нико до сада није ни покушавао да оцеђује и јесу узрок, са кога је насељеност у равној и родној Мачви и данас још, по што су искрчене оне густе шуме, много ређа но у Доњем Подрињу, које има врло мало праве равнице. Све Мачванске реке, па и: Засавица, Битва и Јерез пресушују и преко обично топлих лета, и воде ако им остане тек у дубљим вировима.

У старим нашим споменицима Мачва се помиње више пута, и ако је доста доцне потпала под власт српских владалаца, но огромну је важност стекла тек за време наших великих буна, у почетку овога века. У тадањем ратовању с Турцима, Мачва је била поприште многим бојевима: управо, ни на једноме крају Србије нису битке тако често бијене, као по овој пространој равници, где је свака стопа земље крвљу заливена. Сам земљописни положај Мачве упућивао је босанске војске да преко ње прелазе, а родност њена мамила их је, да у њу чешће упадају. Истина, она је од Босне преграђена валовитом Дрином, али неколика утврђења на обали ове реке, с Босанске стране, и многа острва која се у њој находе, олакшавали су непријатељу да по вољи бира прелазе, час ближе Рачи, час ближе Лешници или Зворнику, а и најужнија прелазна тачка имала је тек дводневно остојање до првога одморишта, до Ша́бца. Поглавитији бојеви бијени су овамо на Лешници, Дубљу, Равњу, Засавици, Салашу, Шапцу и на Мишару, који се находи на првој знатнијој полици што се издиже изнад мачванске равнице, на истоку јој. Мишарска славна победа, што је Срби, предвођени Карађорђем, одржаше године 1806 над најбољом војском, која је икада из Босне овамо прешла, прославила је читав низ српских војвода и учинила, те је Мишар од то доба тако исто чувен као и Делиград.

Брежуљкасти део Горње Посавине, непосредно под Цером, зове се: Поцерина; онамо пак ближе Сави: Посавина. Овај други део својим последњим брежуљцима припире на више места баш уз саму обалу савску.

У Поцерини је главно о чему се народ бави, стока, а нарочито свиње, које се жире по тамошњим шумама под Цером и по Церу. И у Посавини има стоке доста, али је тамо и земљорадња већ јако развијена. У Мачви пак, чувеној од старине са своје беле пшенице, земљо-

радња је веома јако развијена и напредна, тако исто као и у Доњој Морави или Стигу. У Мачви су још до пре двадестину година биле у животу оне простране шуме и чести лугови, о којима певају наше народне песме из доба наших великих буна. Данас тамо нема великих шумских просторија; од њих су остале само веће или мање ките грмова, свуда по њој растурених, а крчевина је сва отишла под плуг. У целој Горњој Посавини коњ је поглавита теглећа животиња, а воловима се готово само оре, за то и има доста коња.

Како у Мачви тако и у овоме другом, брежуљкастом делу Горње Посавине, земља је необично родна, па је тиме у неколико надокнађено велико сиромаштво њено у рудноме благу. Мачванска су села сва ушорена, куће су сеоске махом лепе и начињене по угледу на сеоске куће у Срему. У кућама виђа се тамо и таких ствари, које смо навикнути видети обично само по варошима: на прилику стаклени прозори, углађен дрвен патос по собама, намештај собњи, који са свим одваја од обичнога намештаја по селима у осталој Србији, лепше и скупоцениједе посуђе и т. д. Тако исто, мало која кућа да поред других кола нема и лепих, лаких кочија.[1]

Баш на измаку из Доњега Подриња у Мачву находи се варошица Лешница. Она лежи на десној страни речице истога имена, под Видојевицом, на два километара далеко од Дрине. Лешница је западна капија Мачванска; за време Турака она је била много веће и знатније место, и у погледу на богаство, отреситост и поноситост својих становника, такмила се са успехом са Шапцем и Зворником. Због положаја свога Лешница је имала велике војничке важности. За Карађорђеве буне око ње је било врло често

[1] Имућност становника овога краја, који сав запада у Шабачки округ сведочи и та прилика, што је тамо прошле године било мање продаја имања за наплату пореза но и у коме другом округу.

бојева с Турцима, с тога је тамо и подизано много шанчева, у којима је било вазда више или мање војске. Погибија браће Недића у битци на Чокешини, више Лешнице, још у почетку буне, дала је градиво једној од најлепших народних песама наших.

Мачванка, по фотографији.

Лешничани се баве махом о земљорадњи, по гдешто и поред заната и трговине; нарочито је у њој знатна трговина с рогатом марвом, која се тови по острвљу

дринском, на коме је паша због довољне влаге веома бујна и сочна. У Лешници има 1100 душа.

На тако званој тромеђи, на ушћу Дрине у Саву, находи се рачанска скела, на којој је до пре неколико година, а на име пре окупације Босанске, био доста јак извоз сировина и стоке у Аустрију, а за Босну дувана вина и ракије поред још неких предмета.

На Сави, према Сремској Митровици, лежи варошица истога имена, Митровица, која броји једва 210 душа, и која за постанак и опстанак ваља да захвали својој скели, на којој се за Аустрију а преко Сремске Митровице врши велики извоз мршавих свиња и говеда. Кроз пет година, од 1880 до 1884, извезено је тамо 376.000 комада готово све мршавих свиња. Саме пак године 1883 извезено је 10.200 волова и крава и око 1000 комада телади и јунади. О величини извоза јасно сведочанство даје и сам приход царински, којега је у 1886 години било 152.535·40 динара, и којим је Митровица заузела пето место међу осталим извозним и увозним тачкама у Србији, а на име одмах после Дубравице.

Без мало у дну Мачве находи се источна капија њена, Шабац, најглавније место целе Горње Посавине. У старо српско време Шабац се звао: Заслон, али се у споменицима ни где не помиње као неко место од особите важности. Но Турци чим су завладали Србијом, одмах су, године 1470, у Шапцу подигли град, из кога су не само држали у шкрипу цео овај крај, него и осигурали себи и пут из Босне за Београд, против напада Мађара и Аустријанаца из Срема и Славоније, и начинили ослонац за своје упаде у ове две земље. Од то доба Шабац не силази никако са ратне позорнице, јер је у свима ратовима, што су их Турци водили с Мађарима и Аустријанцима и око њега било бојева; и Шабац је као и сва наша погранична места, на овој страни, западао час једнима час другима у

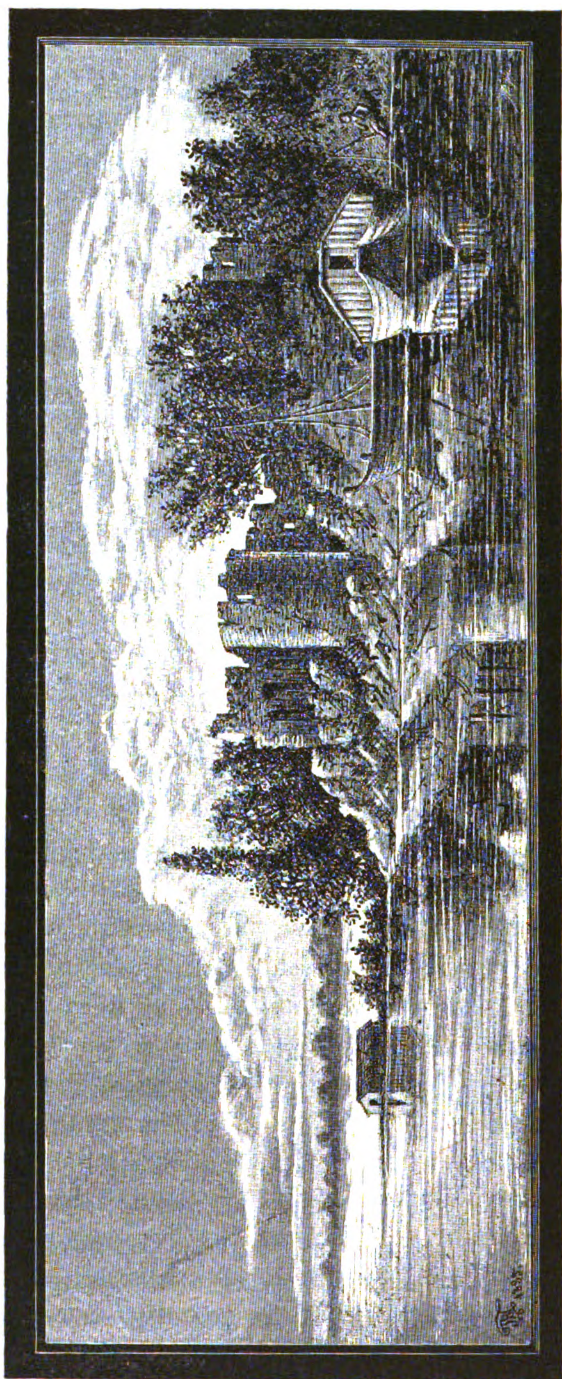

Развалине Шабачког града на Сави,
по слици од г. Шмита, наставника реалке.

руке. Па тако је било и за време наших буна. Шабац је био први град који је Србима пао у руке, и то веома рано, већ 20 Априла 1804 г. Но као што је брзо био освојен тако је исто брзо био и изгубљен: крајем године 1805 опет западне у Турске руке, из којих је ишчупан тек почетком 1807 године, кад се предао Карађорђу. Године 1813 Шабац и град му постиже иста судба која и осталу Србију. У току догађаја који се зачеше Милошевом буном, у Шапцу се истина населише Срби, али су у њему живели и Турци, а град је у њиховим рукама био све до године 1867, кад га напустише као и остале градове по Србији, по неуморноме труду кнеза Михајила. Град је шабачки подигнут баш у крај Саве, али данас лежи у развалинама. Варош сама находи се од Саве далеко за један километар; она лежи у равници, која се као полица за неколико метара издигла изнад водоплавног поља савског, те је тако од поплаве поштеђена. Непосредна околина Шапца пуна је бара, ритова и пишталина, које местимице и у саму варош заилазе, па које због тога а које и што Сава, готово сваке године, дуже или краће време, држи под водом поље дуж њених обала, ово је место доста нездраво. Грозница је у Шапцу свакидања болест, од које нарочито дошљаци пате. Ма да је положај земљишта, на коме су баре, веома згодан за исушивање њихово, могућно без знатних жртава новчаних, опет, источњачки фатализам и неувиђавност становништва нису до сад дали да се овако корисна ствар и изврши. Иза низа ових баруштина почињу се издизати последње полице од огранака, које Цер поступно на ову страну у Мачву пушта; у даљини пак од двадесет и пет километара, модри се једнолика греда ове планине, готово сва и данас још и ако већ на ретко пошумљена.

Шабац у свему много личи на вароши српске у Срему, и рачуна се као најлепша варош у Србији после

Београда; улице су му са свим праве, веома широке, покалдрмљене и чисте, куће махом нове и лепе, и ако су без мало све приземне. Шабац долази у ред напреднијих и углађенијих наших вароши, има нижу гимназију, једну од најстаријих у Србији; уз то је окружна варош а до скора у њему је била и владичанска столица. Прва стајаћа војска, која је у Србији угледала света, установљена је у Шапцу, још 1829 године. Те је исте године, опет у Шапцу, засвирала и прва војничка српска банда. Шабачка је скела и по увозу и по извозу који се на њој

Улица у Шапцу,
по фотографији.

врши једна од најзнатнијих у нашој земљи. Њоме извози своје производе не само сва Горња Посавина већ и Доње Подриње. Особито је на овој скели велики извоз сувих шљива, далеко већи но и на којој нашој скели; за тим долази извоз жита, мршавих и дебелих свиња и говеда. Године 1883 извезено је на шабачкој скели 8.262.000 кгр. сухих шљива, 3.600.000 кгр. пшенице, 2.000.000 кгр. кукуруза, 230.000 кгр. овса и 225.000 кгр. шишарке, а

од 1880 до 1884 године, извезено је 65.000 комада палоције.[1]

Развијеније потребе и утанчанији укус становника, којима је Шабац и културно и трговачко и управно средиште, учинили су, те су у овој вароши и занати живљи и развијенији; нарочито су развијени: коларски, опанчарски, ткачки, кожухарски, терзиски и каменорезачки занат, за надгробне споменике.

Доња је Посавина далеко пространија од Горње; највећи пак њен део захвата водопађа Колубарска, која се у своме горњем крају простире од Цера и Медведника до Рудника и Космаја, ширином од 65 километара. Ма да је водопађа ове реке са свих страна осем са северне ограђена вишим и нижим планинама, опет се само за њен јужни, изворни крај, може казати да долази у ред правих планинских предела. Тамо се уздижу: Медведник, Јабланик, Повлен, Маљен, Сувобор и Рудник. Источном пак и западном страном водопађе колубарске шире се валовите заравни и брежуљкасти предели, који и највишим врховима својим стоје још у области плуга и мотике, и који се поступно спуштају у праву колубарску равницу. Ово нарочито вреди за западну страну, и особито за водопађу тамнавску, где се последњи брежуљци губе у ниској, баровитој равници, доста далеко од саме реке Саве. С десне стране притиче Колубари Љиг, према њој доста велика река, која извире живописним врелом испод Рудника, и за тим Пештан, који извире под Букуљом. Десна водопађа Колубарска, почев са Љигом па на ниже хвата у себе велики део Шумадије, на коме су се одиграли веома знатни догађаји у новој нашој историји, а нарочито о Карађорђевој буни, и из кога су поникли неколики од

[1] По царинскоме приходу Шабац долази одмах после Београда. Године 1886 тамошња је царинарница донела државној каси 406.884·61 динара, надмашујући у велико царинске приходе осталих царинарница по Србији.

најзнатнијих тадашњих људи. Да поменемо само ова села: Борак, Вреоце, Рогачу, Зеоке, Сибницу, Рудовац и Буковик; сва су она у Колубарској Шумадији. Брегови на овој страни, почевши готово од самога ушћа Колубаре па до Београда, припиру уз саму обалу савску, одмичући се од ње само онде, око баровитога поља Макиша. Брег: Велико Дубоко, висок близу 300 метара, између Барича и Умке, спушта се у Саву осеком, градећи тако велику сметњу саобраћају. Долина Колубарска почиње се ширити у пространу равницу тек по ушћу Љига. Та је равница, као год и Мачва, ниска, подводна и баровита; чим само мало надођу, било Колубара било њена близнакиња, Тамнава, воде им у доњем току прелазе преко ниских обала, разливају се и преко незнатне водомеђе мешају. Због тога и тамо, онако исто као и у Мачви, много земље лежи неупотребљиво, под баруштинама, ритовима и пиштаљинама, које су непресушни извор разним болестима а нарочито грозници, најгрознијем непријатељу овога, у свакоме другом погледу природом издашно опремљенога краја. С тога су села у самој равници врло ретка, и насељеност је у њој испод просечне насељености Србије. У Ваљевскоме округу, који захвата највећи и најважнији део колубарске водопађе, на □ Км. живи само 34·51 становника, док је просечна насељеност Србије на □ Км. 39·08 душа.

Ако узмемо на ум природно богаство целе водопађе колубарске, онда се по свему без поговора може тврдити, да се са њиме у томе погледу не може лако мерити ни један крај наше отаџбине. Пре свега, равнице око Колубаре и њених притока, у колико нису водоплавне, неизмерно су родне, и кад се једном оне баруштине оцеде и исуше, и западну у област вреднога земљорадника, онда ће «Колубара» бити много гушће насељена но данас, а количином земљоделских производа постаће једна више житница Србије. По овим равницама кукуруз расте бујно

као гора, а по питним пашњацима у њима тови се многа стока. Колубарска говеда позната су као најбољи сој наших говеда; којих се пар плаћа понекад и до хиљаду и двеста

Сељанка из околине Ваљевске, по фотографији.

динара. По оцеднијим равницама и брежуљкастим крајевима лелуја се класје пшеничних њива и осталих стрмнина.

Па тамо је и воћа изобила, а шљива је у овој водопађи распрострањенија но и у коме другом крају Србије. По још вишим крајевима и данас има шуме изобила; њоме су готово без изнимка још доста густо обрасле све планине у ономе венцу планинском, од Цера до Букуље. Тамо је сточарство, као и у свима нашим планинским пределима, главно од чега народ живи. У тим планинама лежи још и немерено рудно благо парафинског шкриљца, бакра, гвожђа, сребра, олова, литографског камена, мрамора и каменога угља. Ово благо у свези са шумама и великом снагом воденом за покретање, коју дају реке што се стачу с оних планина; за тим, могућност лакога извоза према поузданоме воденом путу на северу, обећавају овоме крају изузетно место у будућности, када код нас капитал, удружен са знањем и вредноћом, почне своју снагу развијати.

Колубара, и ако је овако од природе богата, и пак има несразмерно мало вароши, па ни оне се не одликују ни богаством ни многољудношћу. Овоме је узрок пре свега управна подела, којом је Београдскоме округу најважнији део десне колубарске водопађе припао, и путовима и другим приликама саобраћајно на Београд упућен; за тим долазе баруштине, које су сметале да се добри друмови подижу у правцу, који им је сама природа одредила и на послетку, доста су томе допринели и јаки капитали Шапца и Београда, који су велики део трговине из овога краја, још из раније, привукли својим средиштима.

У Горњој Колубари находи се Ваљево. Ова варош лежи на обема обалама Колубаре, за два километара ниже става Обнице и Јабланице а на месту, где се стичу долине Граца и Љубостиње. Околина је Ваљева дивотна; оно само лежи у маленој, питомој равници, а око њега се у кругу нижу низови брежуљака, најпре онижих, за тим виших, док му на послетку с јужне, а у неколико и са

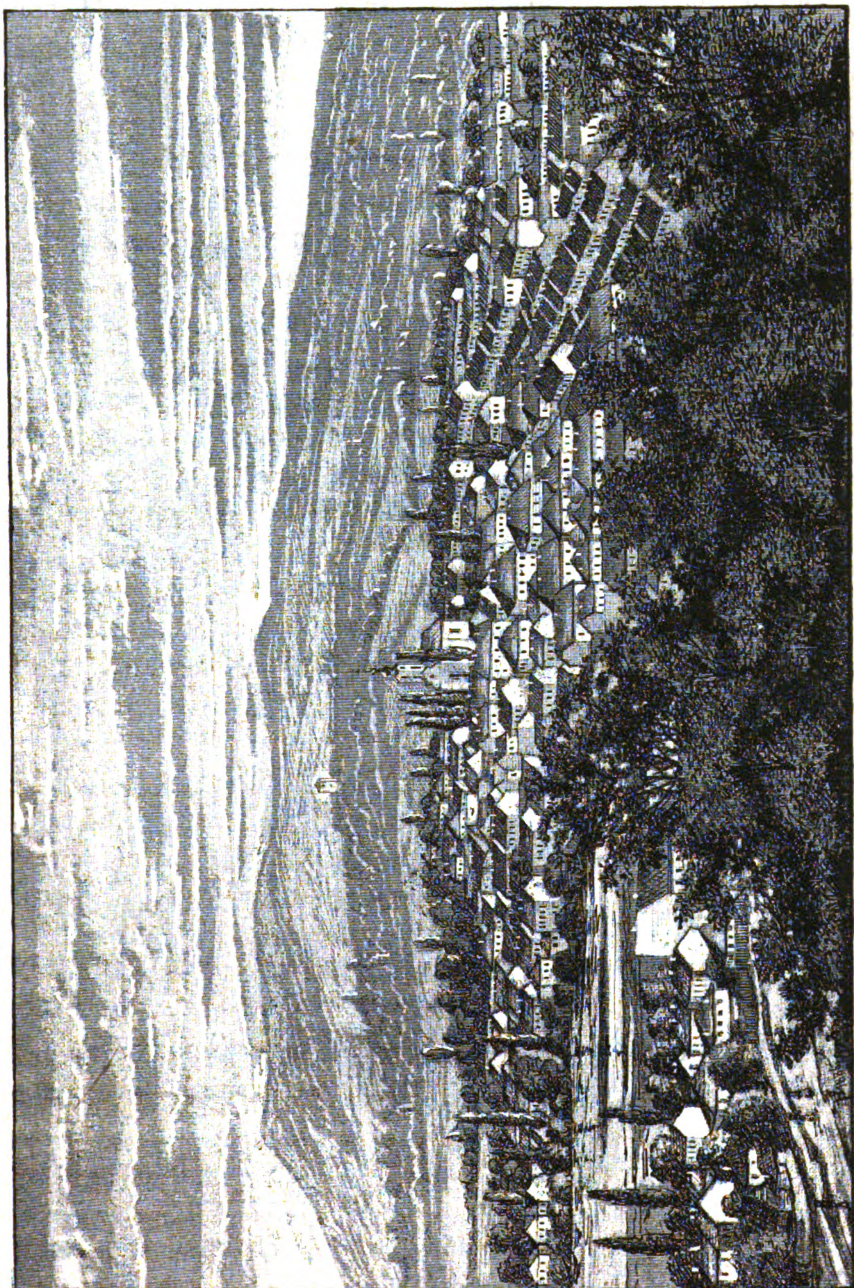

Ваљево, по фотографији.

источне и западне стране видик не затворе високе планине, а међу њима: Јабланик, Медведник, Повлен, Маљен и Сувобор, остављајући шире поље погледу једино према северу, преко заравни посуте брежуљцима. Ваљево се помиње тек у познијем времену наше старе државе, и то као доста живахно место, преко кога вођаху путови из Зворника, за тим из рударских вароши: Зајече и Крупња. Преко ове је вароши водио тада пут и из Шапца ка варошима на извориште Голиске Мораве. У доцнијем времену Ваљево се често помиње за време ратова Аустриско-Турских у прошломе веку, најпре у првој му половини и за тим при крају. Како је у свима тим ратовима народ овога краја имао живо учешће, то је сећање на њих у становника под Медведником, Јаблаником и Маљеном потхрањивало непрекидну жудњу за ослобођењем од Турака, која је веома јасно исказана у првој прилици што јој се дала, а на име готово самосталном буном на Дахије у години 1804, и ако једновременом са Шумадиском. У Ваљеву су пале прве жртве дахискога насиља: Алекса Ненадовић и Бирчанин Илија, који беху тамо посечени (23 Јануара 1804 г.) баш пред саму буну. Имена Бирчанина Илије из Суводања, Алексе, Јакова и Матије Ненадовића из Бранковине, Хаџи Рувима архимандрита боговађског, Николе Грбовића из Мратишића и још многа друга, нераздвојна су не само од догађаја око почетка буне већ и оних доцнијих, што настадоше у даљем развитку њеном. Ваљево пак у српским рукама било је браник Србије на овој страни од свих напада, које су Турци предузимали било од Сокола било из Босне, преко Зворника и Лознице. Због тога су у непосредњој околини његовој и били онако многи и чести бојеви.

Данас Ваљево долази у напредније вароши у нашој краљевини, а напредак му и даље обезбеђују оне исте саобраћајне везе, које је имало и пређашњих времена;

има 4.750 душа. Ваљевци су вредни, отресни и доста предузимљиви људи, и кад једном наступе погодније и боље прилике за напредак Србије у опште, нема сумње да ће и Ваљево, лежећи у сред околине, богате нарочито рудним благом и насељено такође вредним становништвом, у стварању напретка имати и само врло живо учешће. Ваљево је окружна варош у истоименоме округу; има нижу гимназију и једну штедионицу, најстарију у Србији.

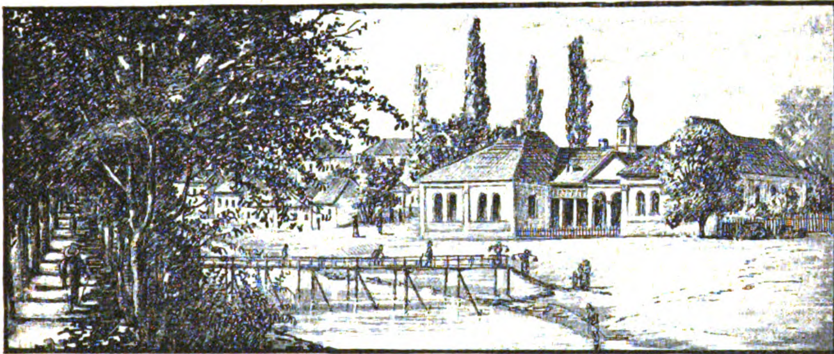

Гимназија у Ваљеву, по слици од г. Шмита.

Околина Ваљевска не само да је живописна и богата свакојаким а највише рудним благом, него је она обилата и природним, веома занимљивим реткостима. У околним планинама кречне формације пуно је вртача, звекара и пећина. Одмах више Ваљева а поред Колубаре находи се малена пећина Видрачка, за тим пећина у Дегурићу, за три до четири километра пошав уз реку Градац, па пећина у Рибници близу Мионице и т. д. Но од свих ових пећина најзнатнија је: Петњичка пећина, за неколико километара на југ од Ваљева, под брегом Осојем. У околини народ ову пећину зове Малом пећином, ваља да за то, што су јој врата тако узана, да се у њу може ући тек погурке. На самоме уласку зија мрачан амбис, коме се

дубина не зна; кад се пак уђе онда се човек находи у великој просторији, која је прилично осветљена двома самотворним, округлим отворима на своду пећинском, окићенима зеленим бршљаном, које народ зове «вигледима.» Већи од ова два отвора у самој је ствар као осредње гумно, али због велике висине свода, на коме је, изгледа далеко мањи. Са свода пећинског висе лепи разнолики сталактити, а са пода се уздижу многи сталактитни стубови разне величине. Из ове пећине полазе на неколико страна мрачни ходници, који се овде онде шире у пространије пећине. Сужене пролазе између ових пећина, народ тамо зове преградама. Људи из околине причају, да се кроз ове преграде може далеко ићи, и на послетку на беодан изаћи кроз једну звекару чак иза села Жабара, од пећине за десетак километара далеко. У овој су пећини за Турака били збегови, а сад се тамо лети, недељом и празником, искупља омладина сеоска, те у хладовини игра, пева и весели се.

Нешто мало низа страну од ове пећине находи се једна велика окапина, налик на шаторска врата. коју народ зове Великом пећином. Из те окапине извире речица Бања, на којој за 30—40 метара на ниже меље воденица од два витла. Ова је речица занимљива по томе, што по један а кашто и по два пута у години нагло пресахне, тако, да јој вода остане само у вировима, али то не траје дуго, јер после сахат или два појури на ново пређашњом снагом и обиљем воде. У онај мах кад ова река стане, у горњој се пећини чује жубор и клокотање воде, које се разлеже одбијајући се о зидове пећинске.

На исток од Ваљева за петнаестину километара, међу брдима, находи се манастир Боговођа, знатан по томе, што је тамо, из манастира Вољавче премештен «Правитељствујушчи совјет србски», године 1805, одакле је, још исте године само позно под јесен пресељен у Смедерево.

На речици Убу, притоци тамнавској, а на месту, одакле се долина ове реке почиње ширити већ у пространу равницу, лежи варошица Уб, на средокраћи између Ваљева, Шапца и Обреновца. Уб броји 1200 становника.

На Тамнави, за три километра пред пређашњим њеним ушћем у Саву, а не далеко од Колубаре, находи се Обреновац, варошица од 2000 становника, која се до 1859 године звала: Палеж. Лежећи не далеко од Забрежја, на Сави, где се находи једина скела за извоз у области Колубаре, Обреновац је се последњих двадесст година веома

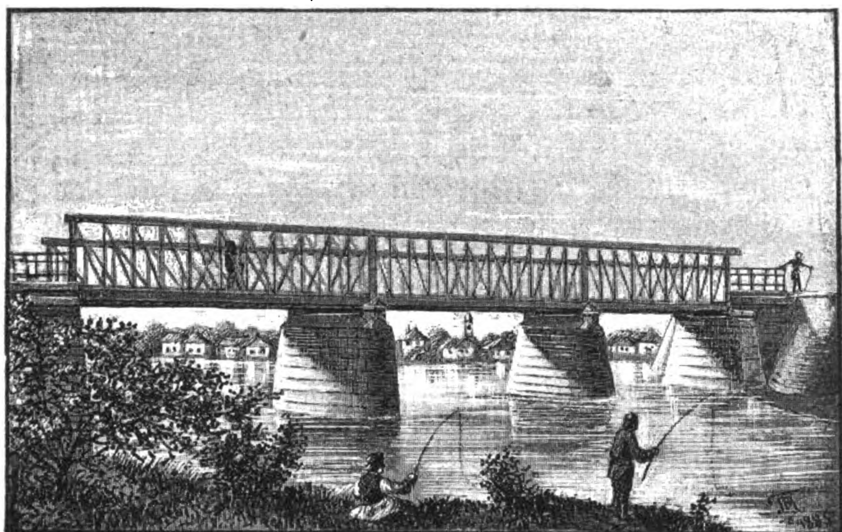

Мост преко Колубаре код Обреновца, по слици г. Шмита наставника реалке.

живо развијао и увећавао. На Забрежју, извоз шљива такми се по количини са извозом шабачке скеле, и у години 1883 дотерао је до близу осам милиуна килограма. Значајан је овде такође и извоз жита, дуге и шишарке. Наша нова историја забележила је несретне 1813 године један знаменити догађај, који се десио на Забрежју. Неколиким

војводама, које су се ту спремале да беже преко Саве, у Срем, кнез Милош, кога су звали да са њима иде, казао је: идем својој кући, у свој народ, па шта буде народу нека буде и мени. И доиста се вратио.

Забрежје, по слици г. Шмита.

У Доњој Посавини вреди поменути још само водопађу Топчидерске реке, ако не због чега другог а оно бар с тога, што њеном долином улази у Србији железница. Имали би коју рећи и о самоме Топчидеру, који лежи не далеко од ушћа ове реке, али како је ово место део Београда, то ћемо се при њему задржати тада, кад станемо говорити о овој вароши, престоници наше државе.

БЕОГРАД И ЊЕГОВА ОКОЛИНА

Као наставак оне издвојене планинске грбине, која се од Рудника упутила правце на север, а по именце од Авале, спуштају се неки брдељци ка Сави и Дунаву. Од ових брдељака отискује се једна греда, готово до краја једнаке висине; испрва широких леђа, тако, да гради прилично пространу зараван, а после све ужа и ужа, док се на послетку не заврши стрменитим ртом, баш изнад става ове две велике реке. Слеменом ове греде провлачи се водомеђа Сави и Дунаву; већ при свршетку падина јој је према Сави доста стрменита, и што ближе крају све стрменитија; падина пак према Дунаву спушта се много блажије. Она зараван са брдељцима око себе зове се Врачар, а даље на север, ка ставама Саве и Дунава идући, помснута греда носи на себи Београд, престоницу Србије. Спуштајући се њеним падинама од слемена па до подине,

и допирући местимице и до самих обала обеју ових река, Београд изгледа доиста величанствено, прилазило му се ма с које стране; са стране Савске пак изглед му је тако диботан да чисто очарава гледаоца.

Видик београдски веома је простран, те и ако се не не одликује горостасним, живописним, предеоним лепотама, и пак је занимљив, јер је веома разнолик. С јужне стране ограничен је низом истина махом обездрвљених, али и пак засејаних или лозом засађених брда, која се нижу у полукруг, од Дунава, изнад Вишњице, па до Саве, изнад ушћа Топчидерске реке. Иза овога низа од брда модри се пошумљена, купаста Авала, на којој и голо око види развалине старога Жрнова, потоњег, разбојничког замка Порчиног. На западу се види најпре Остружничка коса како се Сави упутила, па онда, у великој даљини, високе ивице колубарске и мачванске: Јабланик, Медведник, Цер, и на послетку, Видојевица, малена купа, која се диже изнад Лешнице, не далеко од Дрине. На северо-западу, преко Саве, модри се у даљини српска света гора, Фрушка Гора, која у својим жупним долинама крије толике српске манастире; а у непосредној близини, у ниску савску равницу, спушта се готово оседом последња полица од заравни источнога Срема. На крајњем углу те полице, што упире у сами Дунав, бели се Земун, данас, по готову, предграђе Београдско. На североистоку, преку Дунава, шири се једнолики, равни Банат, који је у време дуготрајнијих киша и југовине сав под водом, те изгледом подсећа на Панонско море, које се тамо таласаше у недавним геологиским вековима. Скрећући погледом више на исток, опазићемо беле куле богомоља панчевачких, а иза њих, далеко, као праменове једва приметне магле, последња предгорја Сибињских Карпата, међу којима се покаткад јасно распознају и висови изнад Вршца, па и онај, што на врху своме носи познату Вршачку кулу.

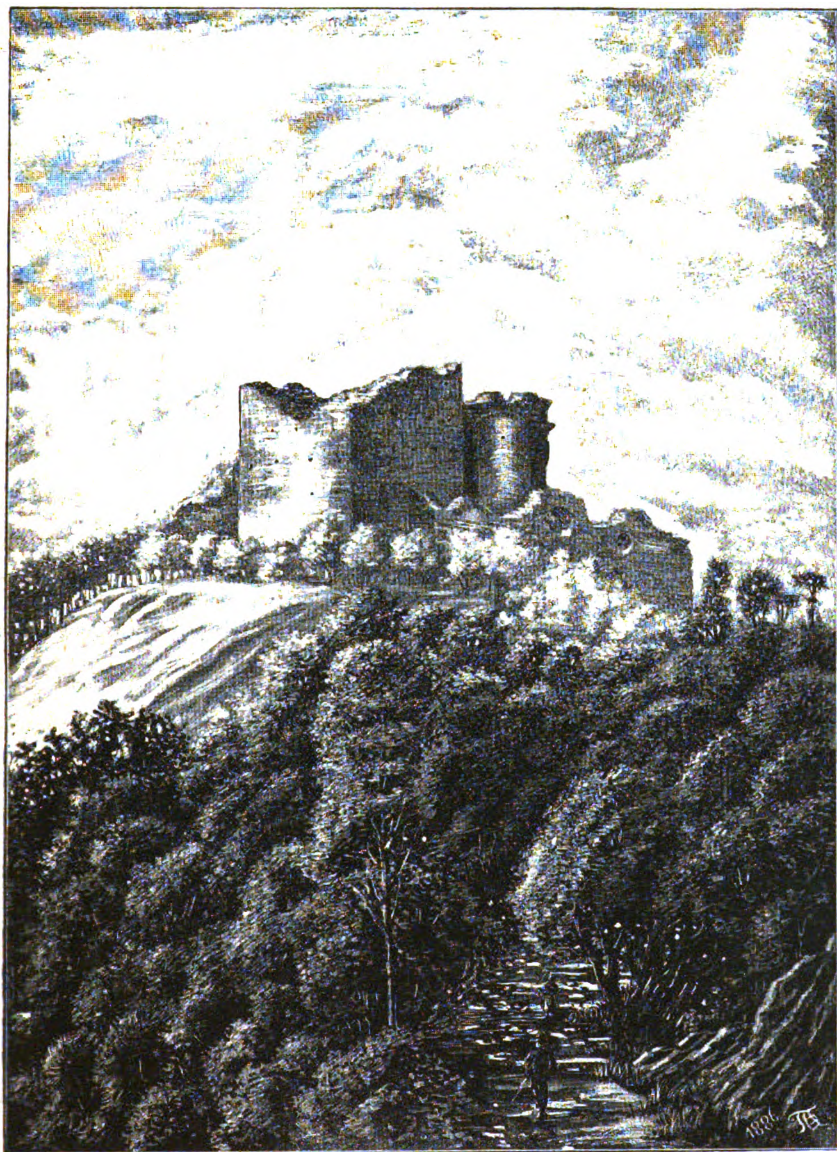

Авала са развалинама на врху,
по слици од г. Виће Малетића учитеља цртања.

Припремајући згоде за постанак и опстанак Београда, природа му заиста није била маћеха. Низом тих згода она му је дала важност, какву није дала многим местима на површини земљиној, али му је тим истим одредила и неминовну, веома бурну, историску судбину. Подигнут на вису, око кога се шири онако простран видик, и који влада и Савом и Дунавом, Београд је кључ ове две, велике, бродне реке, и најзгодније место, са кога се може лако владати не само блиском му него и далеком околином. И ма колика да му је политичка и војничка вредност, није му мања ни као средишту мирнога рада и тековине. Сава и Дунав, велике и бродне реке отварају му приступ са три стране: са запада, севера и југа. Тамиш, и сам бродан, и ако у мањем ступњу, утиче готово под самим Београдом, и отвара му приступ са североиточне стране. Ушће Тисе далеко је од става Саве и Дунава само за четрдесет километара; али, како ова река, текући у правцу са севера на југ, стиже у Дунав баш онде, одакле се и сам држи истога правца, све до Београда, то се може слободно казати, да се и њено ушће находи под његовим бедемима. Ушће Мораве ни само није много даље од Београда, те му је по томе могућно водом приступити и с југа. Толики, дакле, водени путови, који се више или мање сви стичу под нашом престоницом, морали су јој створити и немерену трговинску вредност.

Како војнички тако и трговински положај Београда од тако је очигледне вредности, да се није могао измаћи погледу ни најстаријих становника Јевропских. Од како се за Београд зна, није никада пуст био, него се сваки за њ отимао: за то му историја и није ништа друго до низ крвавих ратова, који се око њега водише. Тешко је на земљи наћи места око кога би се свет толико грабио, око кога је се толико крви пролило и које би то-

лико пута подизано и рушено било, као што се то све дешавало нашој престоници.

Први познати господари Београда беху Скордишани, једно келтиско племе, али се може као поуздано узети, да га ни они нису пустога затекли. Скордишани навалише

Споменик кнеза Михајила, по фотографији.

овамо пред крај III века пре Христа, и по што заузеше северну полутину данашње Србије, с обе стране Мораве, они на рту, више става Саве и Дунава подигоше свој

главни град: Singidunum. Бедеми овога града беху, по свој прилици, начињени од једнога јединог, веома неотесанога, киклопског зида.

По што Римљани, доцније, с овога краја Келте протераше или их потчинише, и заузеше данашњу Србију, они је прозваше Горњом Мезијом, а Београд, главни келтиски град, учинише великом оружницом и снабдеше јаком, војничком посадом. На место веома простога, келтиског града, они подигоше правилан, тврд, римски град, (castrum); али му и пак оставише келтиско име: Singidunum. Ово се име чујаше још и у VII веку, као последњи траг, на овој страни давно већ ишчезлога келтиског елемента. Око краја IV века у Београду беше главни стан четвртога римског легиона, који се зваше Флавијев (legio IV Flavia). Тврђава сама имађаше тада као и кроза сва времена после тога доба, два дела: горњи, на стени и доњи, око стене. У доњем граду још се и данас види остатак старе римске луке, сада већ у велико засуте. Ту се опремаше убојна римска флотила, која крсташе Савом и Дунавом. Куле мотриље, које се са горњега града високо подизаху, беху даљновидне стражаре, са којих се на далеко, на све стране, могаше лако опазити и пријатељ и непријатељ, ма од куд се примицао.

Око половине V века Београд освојише Хуни, па одатле, цариградским друмом, одјурише на Ниш. По њима, на ову страну наваљиваху и у развалинама Београда смењиваху се: Сармати, Источни Готи и Гепиди. Па послетку, и ако с великом муком, Јустинијану и пак испаде за руком, да источној римској царевини овај град поврати. По што протера Гепиде, он Београд подиже са свим изнова, опаса га веома јаким зидом и учини тако, да засија и опет пређашњом лепотом и важношћу.

Око половине VI века видимо на Балканскоме полуострву Аваре, где у друштву са Словенима опустошавају

земље источне царевине римске. Њихова се сила ломила и око Београда. У половини VII века ми видимо овуда већ и Србе, који се, после краткога тумарања с краја на крај полуострва, на послетку стално настанише у земљама, у којима и данас живе. Од тога доба поче се Singidunum звати Белим градом, Београдом.

Крајем VIII века Београд беше у Франачким рукама, за владе Карла великог: Франци држаху тада и цео Срем. Почетком пак IX века западе у руке Бугарима, који га, после Франака, држаху заједно са Сремом, све до доласка Маџара. У Београду сеђаше тада намесник бугарскога владаоца; а београдска јепископија беше најстарија и највећа међу свима бугарским јепископијама.

Крајем IX века Византиска царевина поче се под Василијем II као иза сна будити, и развијати изванредну снагу. Војске византиске, негледајући на местимчне поразе, успеше у то време да поврате давно већ изгубљени углед Византији, заузевши по ново све земље, које јој разни дошљаци и варвари, за време оних страховитих најезда беху поотимали. Године 1018 Византија постаде по ново господаром целога Балканског полуострва. Од то доба па кроз XI и XII век у Београду беше столица једнога византиског војводе (стратега), који имађаше задатак да брани византиску царевину од «Туркије» (тако Грци зваху Маџарску), и да држи у шкрипу немирно словенско становништво у вароши и околини, које свакога тренутка беше вољно да диже буну и гради неред. У то време беше Београд «у најпунијем цвету, имађаше велике цркве и беше многољудан.»

Крајем прве четвртине XII века загази Византија у љут рат са Маџарима, с којима и дотле имађаше честога чаркања. Маџарски краљ Стеван освоји у томе рату и Београд, године 1124; разори по том његова утврђења до основе и пренесе камен на бродовима у Земун, да

тамо град гради. Но, године 1154, Византија поврати Београд по ново, и цар Манојло нареди, те се онај камен из Земуна пренесе натраг, где византиски војници и мађарски заробљеници, од тога старог градива нов град саградише.

Борба око Београда између Византије и Мађарске трајаше и даље, кроз цео XII век, с мањим или већим прекидима. За владе Андроника Комнена (1180—1183), Бела III освоји не само Београд, него, потпомаган Немањом, и Браничево, Равно, Ниш, па чак и Софију. Када Фридрих I у трећем крсташком рату онуда пролазаше, он нађе у развалинама сва ова места.

Крајем XII века Бугари се опет осилише; њихови напади беху управљени поглавито противу Византије, коју у току борбе од неколико година потискоше на све стране. У то су време византиске војске последњи пут виделе плави Дунав и крај њега Београд; око његових су се зидова, после, сусретали и тукли: Бугари, Мађари, Срби, Немци и Турци, али без Грка.

Бугарски цар Калојан поседе у то време Београд и Браничево, али му обоје, већ око 1202 г. отеше Мађари. Обе вароши беху опет бугарске за Асена II. Око половине XIII века сав предео, од железних вратница на Дунаву па до ушћа Дрине западе под Мађарску, па наравно и Београд. На скоро за тим Браничево заузеше Срби, и оно у њиховим рукама остаде све до пропасти српске државе. Београд пак, кроз другу половину XIII века и кроз цео XIV и XV век беше највише под Мађарима. Срби га држаху за краља Драгутина и Милутина (1281 до 1321), за тим под царем Душаном (1331—1355), који га обнови и рашири, и под кнезом Лазаром, који га поруши, да се око њега не би рат водио. Краљ Жигмундо уступи га деспоту Високоме Стевану, али га, по смрти му. узе од Ђурђа натраг, и од то доба Београд беше у

маџарским рукама све дотле, докле га не отеше Турци, године 1521.

Стевану Високоме беше у Крушевцу сувише блиско и опасно суседство с Турцима, с тога измаче своју престоницу у Београд; ту беше ближе Маџарима, с којима се тако опријатељи као ни један владалац српски до њега. Кад у Београд уђе, затече га у развалинама, али настаде живо те га подиже из нова. Горњем граду начини двоструке бедеме од тесана камена, подиже на њима тврде куле и снабде га јаком, савременом артиљеријом; у зидинама овога града могаше се тада сместити пет до шест хиљада војника. У унутрашњем граду, на истој страни, где је за Турака у последње време сагрђен био пашин конак, и данас у целости, били су двори Стеванови. У тврдим кулама овога града беху оружнице и ризнице његове. Варош пак нахођаше се на простору између бедема градских. И доњи град беше ограђен зидом и кулама. Стара римска лука још беше у реду; она могаше примити у се до двадесет убојних бродова, а улазак у њу могаше се непријатељу запречити ланцима, који се затезаху између оне две куле. У доњем граду, на дунавској страни, сагради Стеван лепу саборну цркву и болницу, обоје посред дивних градина. Становници овога краја имађаху велике повластице; у њему беху настањени и многи Дубровчани.

По смрти Високога Стевана деспотом од Србије постаде Ђурђе Бранковић (1427 г.), али он не очува престоницу у Београду него га уступи Маџарима, а сам пређе у Смедерево, где сазида нов, за оно време тврд град, по угледу на град Цариградски.

Под бедемима града Београда Турци се први пут указаше године 1440, али се, изгубивши силну војску у седмомесечној опсади, морадоше вратити. На три године пред пропаст Србије (1456) опсадише га по ново, али ни тада не беху боље среће. Одбијени и овај пут, они га

оставише на миру кроз читаво пола века. Године пак 1521 опсаде га и по трећи пут, па после очајне борбе и отму. Од то доба па за читавих сто педесет година Београд беше непрестано у турским рукама, и тек пред крај седамнаестога века, по што Турци беху одбијени од Беча, и Турска сила стаде нагло опадати, појави се друга сила пред његовим бедемима.

По описима путника, који су у шеснаестоме веку, за Турака, кроз Београд пролазили, тврђава се његова после 1521 године кроз сав овај век не беше изменула готово ни мало. Двогуби зидови од тесана камена, са високим, оловом покривеним кулама, беху остали као и пре. Кула Небојша, на дунавској обали, у којој пређе висаше звоно за узбуну, беше сад тамница, снабдевена справама за мучење. На бедемима стајаше 40—50 захрђалих топова: већина са грбом цара Фердинанда. Војници становаху по колибама. Подграђе на Дунаву беше и само ограђено тврдим зидовима и кулама, али — онако као и потоњи Дорћол — чињаше веома немио утисак својим дашчарама, својим дућанима од плетера блатом олепљеним, и нечистим, кривим улицама. Пријатније изгледаше подграђе на Сави, где куће све из реда беху окружене градинама. Варош беше доста угледна; поред многобројних џамија, амама, доста лепих, великих и зиданих кућа и даскама покривених улица, у којима радише занатлије, пажњу путника привлачише нарочито карвансераји, којих беше пет на броју; за тим безистен великога везира Сулејманова, Мехмеда Соколовића, Бошњака, начињен од рушевина једне цркве. У вароши је био и трг за робље. Трговина беше сва у рукама Дубровчанским, који овде имађаху своју капелу и од 1552 године и штампарију, за штампање српских црквених књига. У тој је штампарији поменуте године јеромонах Мардарије штампао четири јеванђеља, а о трошку кнеза Радише Дмитровића

и Тројана Гундулића, Дубровчана. Тек по што Дубровник, у след земљотруса од године 1667, посрну, могоше се са Дубровчанима са успехом такмити и Срби домородци, и Јермени, и Цинцари. Као и трговина, тако исто беху у то доба и занати веома напредни. Срби имађаху у Београду своју цркву још и 1578 године. Осем поменутих народа, у Београду беше у то време и немачких, шпанских и талијанских Израјиљаца и веома много Цигана.

Гонећи Турке од Беча, аустриска их војска у брзо дотера до Београда, и од то доба па кроз потоњих сто година, у једва прекиданој борби, он је неколико пута западао час Аустријанцима а час Турцима у руке. Године 1687 Аустријанци га освојише, али га Турци повратише већ 1690 године. Године 1717 отму га Аустријанци под принцем Јевђенијем по ново, али године 1739 допаде и опет у турске руке. О Кочиној крајини, године 1789, Аустријанци га отму и по трећи пут, али га по свиштовско́ме миру, године 1792, морадоше Турцима и пак вратити.

Доцније, око Београда су се отимали само Срби и Турци. У буни на дахије Срби освојише београдску варош јуришем, 30 Новембра 1806 г., а град им се предаде почетком 1807 г. на Белу Недељу. Београд постаде тада главном вароши побуњене Србије; тамо се, крајем 1807 године премести и «правитељствујушчи совјет». Али у српским рукама није био дуго; кад Карађорђе са неким војводама, године 1813, пребеже у Аустрију, и буна се на скоро угаси, у опустели Београд уђоше Турци без и какве борбе, јер не беше ни кога да га брани. Друго освојење Београда ишло је веома споро; оно се протезало кроз читавих педесет година. За време друге буне, по уговору Милошевоме са Марашлијом, у Београду је већ 1815 г. била «српска канцеларија», у којој сеђаше дванаест кнезова, да суди Србима за веће кривице. Но

и после 1830 године, дакле, по што је Србија призната као држава и кнез Милош као њен наследни владалац, град београдски и варош у шанцу око града беху турска земља и турска држава, у коју само кнез и управник

Жена и девојка из околине Београдске

варошки имађаху слободан улазак и излазак под оружјем. Београд не беше тада још престоница; чак до године 1839 она беше непрестано у Крагујевцу, у средини земље.

После некога колебања између ове две вароши, „Централна управа земаљска” буде на послетку, по указу кнеза Михаила од 25 Априла 1814. г., премештена из Крагујевца у Београд, који од то доба постаде сталном престоницом Србије, и ако Турци и даље држаху и шанац и град.

Након крвавих догађаја који се десише у Београду године 1862, између Срба и Турака, и који се завршише бомбардањем Београда, Турци се истина из вароши иселише али у самоме граду посада турска остаде и даље, и тек 1867 године, 6 Априла, кључи од града беху предати кнезу Михаилу, по што се и последњи Турчин отуда крену. После овога за напредак Србије и Београда немерено важног догађаја, као сенка некадањега турског господства и силе, остаде да се поред српске заставе на граду лепрша и турска, са звездом и полумесецом. Објава рата за независност, 20 Јуна 1876 године, збриса и ову сенку турске власти. После Ђуниса она је видику београдскоме још једном затреперила, али то је био последњи плам некадањег силовитог огња, који сажеже цео југоисток јевропски и опрљи и сам Беч. Године 1877 Србија зарати на ново на Турску, и звезда с полумесецом ишчезе тада са бедема града београдског на свагда, јер идуће године, на Берлинскоме конгресу, нашој земљи би призната независност.

Као што се види, историја је Београда веома бурна и крвава и пуна промена; са њоме се на Балканскоме полуострву може поредити још само историја Цариграда.[1] Да не помињемо Келте, Сармате, Источне Готе, Гепиде, Хуне, Аваре, и Франке, који му сви беху само кратковеки господари, опет историја његова испуњује велики део историје римске, византиске, бугарске, српске, маџарске, аустриске и турске.[2] И кад би смо у историји Бео-

[1] У народу се пева: Београде мали Цариграде.

[2] Турци зову Београд: Дарол Џихад а то је: кућа ратова за веру.

града побележити хтели само крупније ствари, опет би она изнела грдно велику књигу. И та силна маса, често и одсудних догађаја, који се збише под бедемима наше престонице, најочитији је доказ за немерену важност њена положаја.

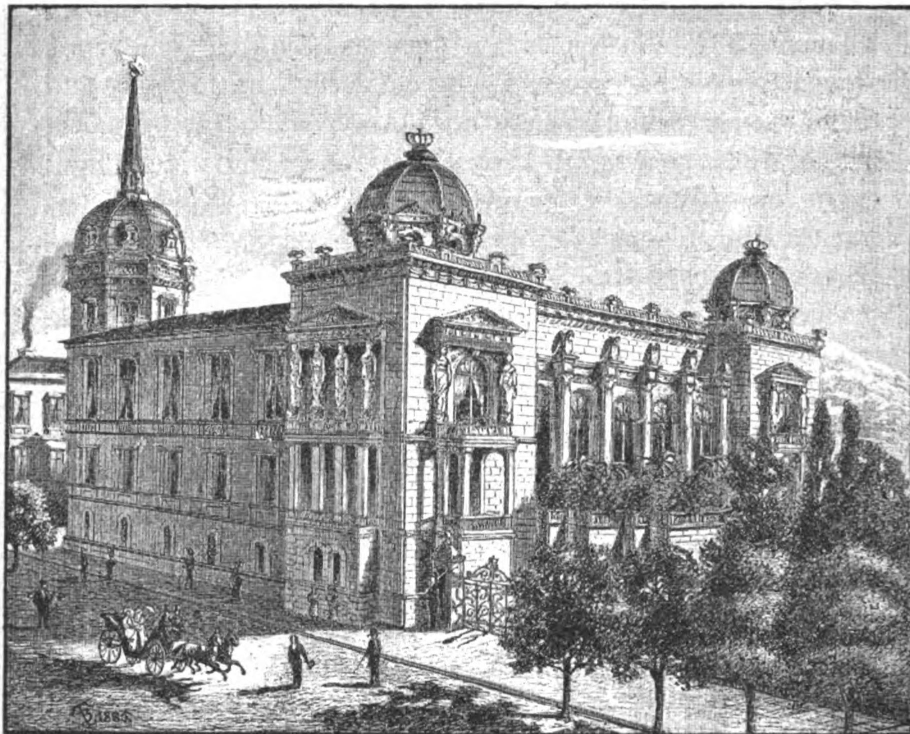

Краљев дворац у Београду, од г. В. Тигелбаха.

Чим је град београдски допао у српске руке, и огњена, душманска грла престала грозити опстанку и развитку вароши, Београд се почео нагло развијати и препорађати. Стојећи кроз Дунав у свези са Румунском, Бугарском, и Црним морем на истоку, и са Пештом и Бечом на северу; за тим, кроз Тамиш и Тису у свези са североисточном

Угарском; па кроз Дунав и Саву са југозападном Угарском, и са Сремом, Славонијом и Хрватском, и не мало са Ријеком и Трстом; на послетку, мрежом друмова, који се у њему усредсређују, у свези са целом Србијом, Београд је, још и као глава цариградског друма, постао главно трговачко средиште не само Србије но и његове околине изван Србије. Око наше престонице ваља далеко, на више страна веома далеко ићи, док се наиђе на друго какво трговачко средиште, које би се са њом мерити могло.[1] И што Београд није још више напредовао; што није постао једном од главних вароши целе Европе, и поред овако реткога сутицаја свих згода природних, ваља узрок тражити једино у политичким приликама, које су каткад много јаче од природних, и ако нису ни из близа тако дуготрајне као ове. Београд лежи на граници две политичке области, и политички интереси, већи део његове економне области упућују саобраћајем на другу страну. Но кад једном, у Београду, у његовој природно-економној области не буде никаквих сметња нити извештачених супротних струја, онда ће он, без сумње, у брзо престићи многе вароши, које су, данас, сутицајем политичких прилика успеле да га у присенак ставе, и ако ни издалека нису таким и толиким природним згодама окружене.

За време од непуних двадесет година, рачунајући од кад су Турци из града изишли, Београд је свој изглед готово потпуно изменуо. Турској вароши на дунавској страни једва се данас и траг познаје. Оних узаних, кривих, прљавих улица, са којима се «Дорћол» одликовао, нестало је; тамо се данас пружају праве, широке, светле улице, које се све секу под правим угловима, а место

[1] Од целокупне извозне и увозне царине, која је у години 1886 изнела 5,058.867·21 динар, у Београду је пало 3,291,642·84 динара, дакле пуне две трећине.

плетара, блатом олепљених, исподизане су и ако не велике али и пак лепе, чисте и видне куће, све зидане. Нестало је у Београду и оних многобројних мунарета, која су му, још из далека гледаноме, давала, живописни тип праве, источњачке, мухамеданске вароши; данас их пажљиво око може тек два да распозна, али ни са једнога од њих не разлеже се више глас мујезина. Једва се траг види и ономе грдноме шанцу, који је некада одвајао варош од преграђа; за неку годину још па ће и тога трага нестати. Данас се само по имену зна за оне историске капије, на које се из овога шанца излазило: оне су све са земљом сравњене одмах после 1862 године, по што се Турци беху из вароши иселили.

Но Београд, и ако је готово са свим збрисао са себе тип источњачке вароши, имао је пред собом сувише мало времена, да би са умним и материјалним средствима која су му на руци била, могао задобити тип нове, модерне, јевропске вароши. У Београду нема још ни једне, ни најкраће улице, која би се могла похвалити колико толико гушћим низом великих, лепих здања, а о каквој естетично архитектонској целини ма и најмањега крајичка нема ни помена. Овде онде, истина, види се по која лепа грађевина, права мала палата, али ако скренемо поглед са ње опазићемо с места, да се находи у друштву какве старе плетаре или и какве тврде куће али саграђене савршено без укуса. Осем тога, у Београду је још пуно појава, које подсећају на његову дугу источњачку прошлост и које су последица недовољнога и моралнога и умног и материјалног му капитала. Ми ћемо овде поменути само његову старинску, лошу калдрму, недовољно нотње осветљење и велики недостатак чистоће. Како дакле у погледу на грађевине тако и у погледу на ове појаве, можемо казати, да је Београд, као јевропска варош још

у постајању, и да ће тип недовршеног задржати још за дуго.

Од грађевина у Београду нарочитога помена заслужује само малени број јавних здања; овамо долази нови краљев двор, позориште, здање Велике Школе, и железничка станица. Како у знатнијим грађевинама тако је исто велика оскудица и у јавним споменицима, без којих данас није ни једна, иоле напреднија варош јевропска. Једини споменик од вредности јесте бронзани кип кнеза Михаила, на коњу, на маленој ширини пред позориштем.

Главна струја престоничкога живота у Београду струји низом неколиких улица, које се једна на другу

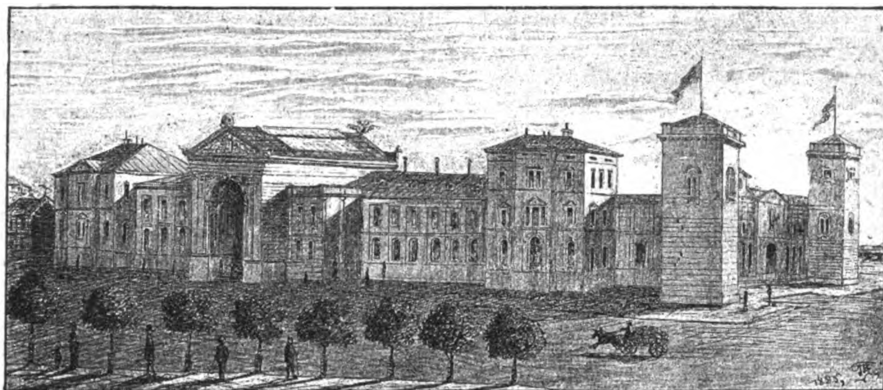

Железничка станица у Београду

настављају, почињући још од Врачара па до под зидине градске, а све по слемену оне греде, са које се наша престоница онако чаробно путнику приказује. У овоме низу од улица најглавнија је улица кнеза Милана, широка и засађена лепо израслим кестеновима; на њу се наставља улица кнеза Михаила, која, по што по преко пресече дубровачку улицу, изилази на сам Калимегдан, поље око града. У улици кнеза Милана находи се краљев двор;

тамо или у непосредној близини находе се и сва министарства и многа виша државна надлештва и посланства страних држава. У кнез Михаиловој улици најлепше су приватне куће, што их Београд има; тамо је средиште трговине за, тако звану, галантериску и луксузну робу; па тамо су и готово сви новчани заводи београдски. У дубровачкој улици, која се превија преко слемена београдске греде, текући упоредно са Калимегданом, слагалиште је мануфактурне и колонијалне робе, која се овде а «на велико» за унутрашњост Србије продаје.

Остале београдске улице ређају се по обема падинама београдске греде, и то поличасто, једна испод друге, све до сама њена подножја. Улице на дунавској страни одликују се ширином, правилношћу и дужином; тај је крај вароши подигнут за последњих петнаест година, по што је стара, трошна, турска варош са земљом сравњена. На савској страни, последња, најнижа улица иде баш поред Саве: то је Савска улица. Она се не одликује лепотом, али толико више јаким и живим кретањем које у њој влада. У овој улици и њеним непосредним наставцима највећи су капитали што их Београд има да покаже. Тамо је не само главно слагалиште гвожђарске и лончарске робе и соли, него су и главне трговачке куће, које се баве о извозу сировина из Србије. На овој је страни и железничка станица, а сама Савска улица изилази на главно пристаниште београдско, које се находи на Сави. Велика живост и кретање, које се на пристаништу преко целе године опажа, дају Београду тип праве трговачке вароши. Пажљивијем посматрачу овога кретања није могућно не опазити, како је Београд и поред свих сметња, које смо напред још онако у крупно поменули, и пак успео, да у своју трговинску сферу увуче и две суседне српске вароши: Земун у Срему и Панчево у Банату. Ово нарочито вреди за Земун, који је, везан за Београд жи-

вим и железничким и воденим саобраћајем, постао му предграђе.

Крајњи југозападни део Београда зове се Врачар и има особени тип. Улице су му праве, широке и секу се под правим угловима. Куће пак изгледају као прави летњиковци, јер се наслањају на градине а често се находе и посред њих, осенчене шумом разнога дрвећа, одабраним

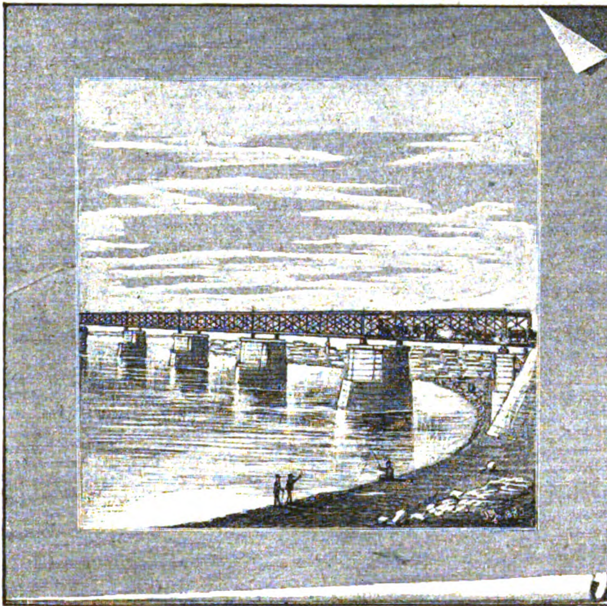

Железнички мост на Сави, од г. В. Тителбаха.

воћем и окружене лепим цветним лејама. Источни Врачар раздвојен је „Таш-мајданом" и „Тркалиштем" од Палилуле. Палилулци су потомци оних Свrљижана, које је Карађорђе овамо населио још онда кад и Мокролужане и оне друге око Београда. Тамо се на женама још виде ручници. Палилулци живе и данас највише од земљорадње и рабаџијања.

Поменули смо већ Калимегдан. Највиши, плочасти део овога поља, ухваћен је после 1867 године у парак, по сред кога су просечене стазе за шетање и остављени, за око пријатни, травом обрасли пропланци. У хладовини, што је чине данас већ густе гране багренова, липа, кестенова и другога дрвећа, преко топлих летњих дана веома је мио боравак Београђанима и њиховој чељади. Са Калимегдана

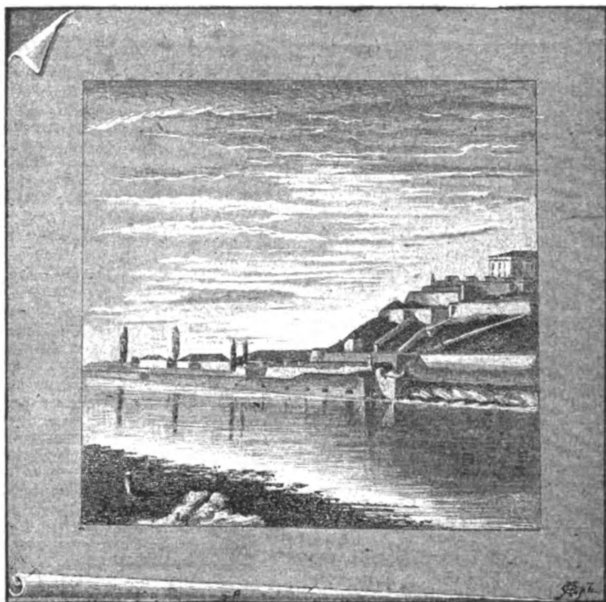

Београдски град са савске стране, по фотографији.

је диботан поглед на све стране и пун занимљивости; Турци су га с тога и звали: Фићир бајир, т. ј. брег за размишљање.

Од Калимегдана настаје град, најпре горњи, до каменитога осека београдске греде и за тим доњи, при самом огледалу Саве и Дунава, а на ставама ове две реке. Град београдски, оваки каки је и данас, подигли су Аустријанци за време окупације од 1718 до 1739 године. Из овога

су времена и бастиони и велике вратнице градске, од којих су неке и веома укусно од тесана и резана камена сагра̄ђене, за тим у самозданој стени усечени барутни магацини, са којима се упоредити могу само они на Гибралтару. Но бедеми града београдског и ако су пре сто педесет година рачунати у веома јаке и поуздане, данашњем, тако јако усавршеном огњеном оружју не би били у стању дати никаког особитог отпора, за то се напуштају те се роне и опадају. Јер да се град утврди по најновијим захтевима фортификације, требало би огромнога трошка, па и опет, немајући сасреднога положаја у земљи, и најбоље утврђен не би могао у обрани земље вршити никакву знатнију улогу, по што је, у недостатку читавога система утврђења, која би се узајамно бранити могла, лако могућно осамити га.

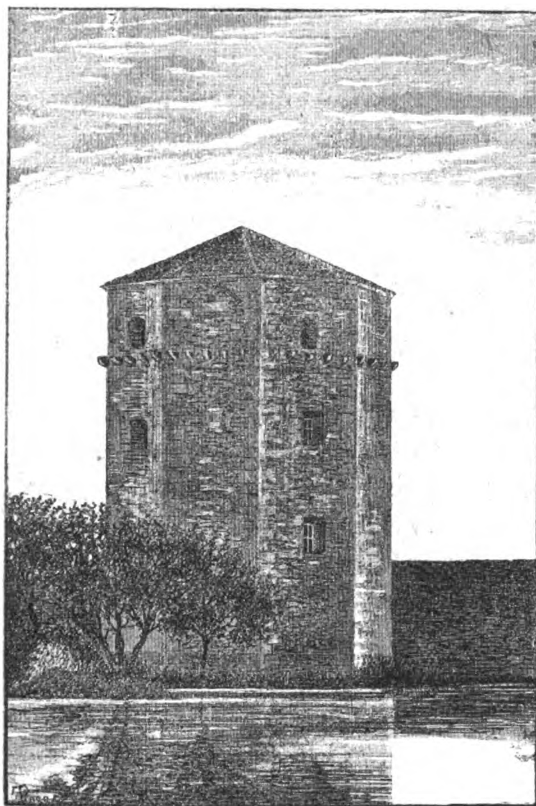

Кула Небојша, по фотографији.

Од старијих грађевина у доњем граду још је цела кула Небојша, у коју Турци трпаше ратнике српске, што дизаше глас и борише се за слободу свога народа. Тамо,

под кулом, познаје се још и стара римска лука, већ готово засута.

*

И ако је у Београду мало заната, којих не би било у унутрашњости Србије, и пак је у њему радња занатска много живља но тамо, ма да је изложена далеко јачем утицају штетне, туђинске фабричне производње. Тако исто, упоређен са другим варошима у Србији, Београд, и ако и сам има мало фабрика, и пак је прво фабричиште у земљи. Поред неколико већих парних млинова и две велике пиваре, од којих се једна може мерити са бољим другама својим у Јевропи, у Београду има и велика фабрика за спиритус, неколико великих, вештачких цигљана и неколико фабрика других индустриских грана, и ако од мањега пространства и важности.

Но поред природно згодног положаја и других погодаба, које су га учиниле трговинским средиштем, Београд се може похвалити и том, за једну престоницу веома ретком срећом, што му је бликса околина у Србији пуна руднога и минералног блага. И кад једном у нас буде капитала и разумевања и за рударска предузећа, то нема сумње, да ће се конци тих предузећа баш у Београду састајати, и постати му тако ново поље предузимљивости и обилат извор богаства. Према горњем крају вишњичког острва, у самоме кориту Дунава, извире муријатична вода; на тој истој страни, под Карабурмом, извире опет нека минерална вода, богата сумпорним оксидом. Цела греда на којој је Београд, припада најмлађој кречној формацији, и камен из кога се састоји, због мекоте лак за тесање, вади се на више места и употребљује за зидање. Камен из старије кречне формације, у Топчидерскоме брду, изванредне тврдоће, добар и за зидање и калдрмисање и друге грађевинске предмете, вади се у велико и троши

не само у Београду него и у ближим варошима поред Дунава, куд га је лако пренети. У Авали има оловне руде помешане са сребром, а тако исто и у десноме Авалином крилу, у Рипњу и Барајеву — на Љутој Страни и Оштрељу —; те руде има и даље, у околини села Парцана, Губереваца, Стојника и Баба. У Авали има и живине руде, а жица гвоздене руде допире до под сам Београд, у Топчидеру. Под Авалом има и добре земље за цеменат. На неколико места има и дрвенастога угља (лигнита), који се, најближе Београду, јавља око Гроцке.

И ако не веома разнолико, али и пак веома обилато ово рудно благо није се могло неопажено измаћи оку ни Римљана ни потоњих господара Београда; и доиста, на неколико места у подгорју Авале находе се, као што смо на своме месту већ видели, и данас, трагови живе рударске радње и индустрије из различних времена прошлости, који сведоче, да је Авала са околином била некада прави рударски предео, веома густо нарођен. Велика површина, коју захватају рудишта у околини Београда, давала је могућности и Римљанима, и Србима, и Аустријанцима, и Турцима за велики избор при отварању рудника, јер нису морали силазити у велике дубине, по што су налазили руде и близу површине. На левој страни Рипањскога потока, између Средњега Виса и Авале, на простору од три до четири километра, находи се обиље остатака из старине, грдне гомиле згуре, и развалине станишта људских, како из времена римског тако и из познијега. Крај самога су потока: «Швабине стаклане», а на више је уз Авалу место: «Чаршија», па онда: «Селиште». Силазећи отуда Сави, према Макишу, находимо неколико имена, која сва подсећају на рударску радњу, као: Железник, Пећани, Остружница, Жарково. Између Жаркова и Железника има место: Мајдани. Судећи по развалинама у атару села Железника, данас већ заривенима и преораним, морала је

тамо некада бити велика варош: народно предање прича да је силазила чак до Остружнице. Но данас, о рударству и сродној му индустрији у овоме крају једва да може бити помена. Под Авалом, у Рипњу, има једна фабрика за цеменат; из једнога рудника на тој страни почела се и жива вадити, али вађење напредује веома слабо. И то је све. Међу тим, кад би се рудници околине београдске обделавали само са онолико трошка и предузимљивости, као што су то наши стари чинили, производ би се рударски попео до количине и вредности, која би имала осетнога утицаја на благостање целе земље.

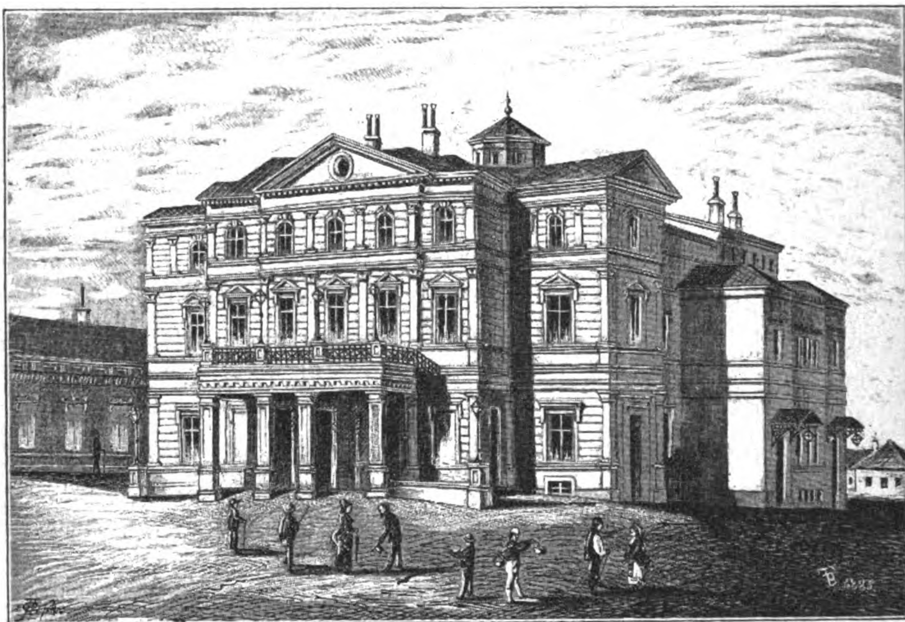

Позориште, по фотографији.

Поменули смо већ, како је Београд, после малога колебања и прилично позно постао престоницом Србије. Од то доба, потпомаган, поред природних, познатих нам погодаба, још и другима које сваку престоницу прате,

Београд је одмицао нагло од осталих вароши у Србији, не само бројем становништва (35.000 душа) него и у погледу културноме, помоћу разноликих просветних и културних установа, које су у њему, у току времена, поникле и развиле се, па тако и у погледу материјалноме, поглавито помоћу трговине. Како стоји са трговинским покретом, у главноме смо видели; да пријемо сад помену просветних и других установа, којима је смер унапређење образованости. У Београду се находи Велика школа, за тим велика Народна књижница, у којој данас има преко 23.000 дела, и Народни музеј. Од других школа у њему је и велика Војничка школа, за тим неколико средњих школа, па учитељска, трговачка школа и богословија. У Београду је седиште неколиким друштвима за науку и уметност, као што су: Академија наука, основана 1886 године, па лекарско, археолошко и уметничко друштво; тамо је седиште и неколиким књижевним фондовима, међу којима се нарочито истичу: Чупићев, Јанићијев и Коларчев фонд. Осем тога, у Београду је седиште и многим друштвима, која имају различне: патриотске, хуманитарне и друге племените смерове, као што су друштва: пољопривредно, женско, црвенога крста, св. Саве, за васпитање напуштене деце итд.

Све ове угодне прилике учиниле су те је Београд, у току времена, постао научним и књижевним средиштем Србије, и једно од главних културних средишта свега Српства. Књижевност, покушавајући код нас да се одомаћи и по другим неким варошима у унутрашњости, као у Крагујевцу, Нишу, Шапцу и још некима, није могла наћи погодаба за опстанак и напредак, за то и тамо где се још држи, не показује знаке особитога живота. Свега књига и новина што је до данас ван Београда штампано, не износи ни близу толико, колико се у Београду штампа за једну једину годину. Разуме се, да са живљим кретањем

књижевности иде напоредо и живља штампарска и књижарска радња.

*

Још нам остаје да разгледамо ближу околину Београда, како са живописне тако и са стране ближе историске прошлости.

На крај данашњега Београда, на дунавској страни, спушта се ка Дунаву «Булбул-дере», умиљата долиница, некадањи летњиковац београдских Турака, окићен дивним, источњачки раскошним градинама, чесмама, водоскоцима и чардацима. Турцима је та долиница тако омилила,

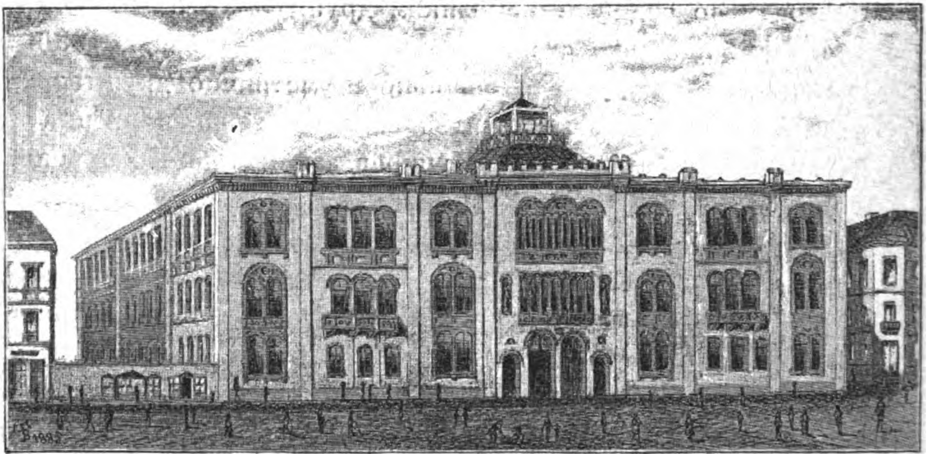

Велика школа у Београду, по фотографији.

да су је назвали «славујском долином»,[1] именом, које јој је у оно време доиста приличило; но данас је са свим запуштена и од некадање јој намене тек се овде онде трагови виде. Данашњи летњиковац београдски находи се на савској страни, у Топчидеру[2] и по брду изнад њега.

[1] Булбул: славуј, дере: долина.
[2] Топчи: тобџија, дере: долина.

Већ из самога Београда виде се лепе госпоцке кућице на Топчидерскоме брду, где се помаљају из зеленила од воћа и другога дрвља, окружене родним виноградима. Иза тога брда силази се у Топчидер, кроз који протиче Топчидерска река за у Саву, и кроз који пролази железница за у Србију. У оном делу ове долине, што се раширио у приличан котао, находе се, немарношћу запуштена и недостатком иоле бољега укуса изнакарађена шеталишта, посред најбујнијега биљног света, изазванога згодом положаја и обиљем влаге. Овде онде види се и по нека запуштена чесма и водоскок. У Топчидеру, пред сразмерно најбоље негованим крајем шеталишта, находи се старински

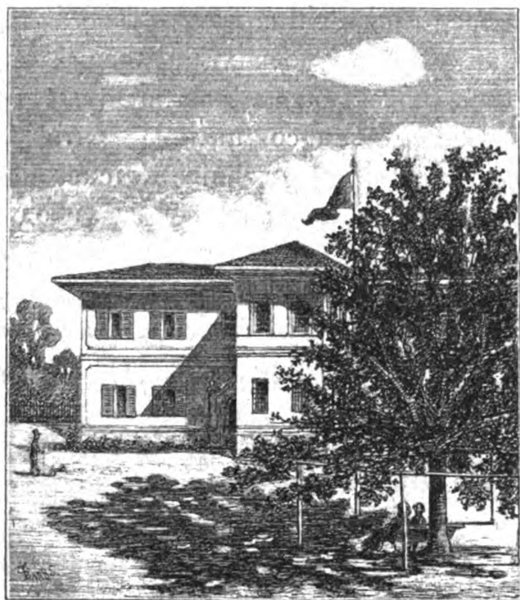

Дворац кнеза Милоша у Топчидеру, од г. Тителбаха.

дворац кнеза Милоша, који је ту и своје очи за на век заклопио. У Топчидеру се находи и нека «државна економија». На левој страни реке у врх поменутога котла,

диже се по брду густа шума, Кошутњак. Шетајући се овом шумом кнез Михајло би убијен од зликоваца, 29 Маја 1868 године. После пет километара веома пријатнога пута уз долину Топчидерску, вредно је сврнути лево у долину Раковичку, у којој се находи село и манастир Раковица. Код овога манастира сахрањен је Васо Чарапић, који погибе у јуришу на Београд, 1806 године. Вративши се опету долину Топчидерску, и идући њоме на више још за неколико километара, поред неколиких села, једних готово са свим у долини, и других мало више, у брду, стиже се под саму Авалу, која онако дивотно зачињава видик београдски.

Авала није много висока, али с тога, што у околини њеној на далеко нема високих планина, видик, који се разастире испред гледаоца на врху јој, веома је простран, веома разнолик и пун природних, предеоних лепота. Уживање пак, које човек осећа разгледајући ту околину, немерено се увећава кад се мислима врати у прошлост, и умним оком разгледа догађаје људске, који се туда збише у току толиких прошлих векова, и од којих они, најсвежији, не само да стоје у тесној вези са историјом Србије, него јој чине највећи и најважнији део историје. Једни од тих догађаја, што се на видику Авале збише, претече су постанка Србије, а други по њима створили су је.

Разгледајући сву ову дивоту, која се оку са Авале приказује, и која при том изазива српској души и тужне али и драге и миле успомене, човек мора љуто зажалити, што је она и пак тако слабо посећена, и онда му и нехотице изилази пред очи школа у Србији, која је се тако мало постарала да у нама разбуди љубав према чистоме ваздуху, према природи и њеним предеоним лепотама и према нашој рођеној историји, према елементима дакле, на којима је једино и могућно подићи право, свесно родољубље. Али ако кад год и у овоме правцу пође на боље,

онда ће Авала Београду и његовој околини бити оно, што је Каленберг Бечу, што је Суперга Турину и Риги Луцерну. Већа предузимљивост, која ће се ваља да кад год и у Србији настанити, учиниће, да локомотива запишти и на самоме врху Авале, и онда ће тамо бити празнични и летњи боравак не само Београђана већ и становника свих околних српских вароши; лаким саобраћајем потпомогнути, тамо ће се са Шумадинцима састајати и Земунци, Карловчани, Новосађани, Панчевци и други још, те ће тако Авала играти и не малу политичку улогу.

Авала се пре Турака звала Жрнов; на њој је од вајкада стајао градић, па и у српско време, када се и сам Жрновом звао. Авалом је прозваше Турци; на њиховоме језику Хавала значи: узвишење, а и заклон.

Ови нови освајачи, на темељу старога, господског, жрновског градића, саградише тврду разбојничку кулу, из које систематично опустошаваху целу околину, у оно време добро насељену и обделану, пуну живота и покрета, изазванога јаком рударском радњом. Развалине од те куле прилично су одржане, и данас се оне јасно распознају још из далека. Турци се на Авали угнездише први пут године 1442; изгубише је за тим године 1443, али је опет заузеше 1458 год. и учинише истакнутим положајем према Београду с једне и стражаром према Шумадији с друге стране. Боравлеење Турака на Авали околина је њена добро осетила: већ године 1550 испред ње, идући Београду, не беше ни једнога села. Цео тај простор беше поље за мегдане измеђ Турака и посаде београдске. Тако је тамо пусто остало и доцније за дуго; села: Велики и Мали Мокри Луг, Раковицу, Јаинце, Бањицу, Вишњицу и београдску Палилулу населио је Карађорђе из Сврљига.

Правце на север с Авале гледајући види се Београд, како је упро у ставе Саве и Дунава, што одовуд изгле-

дају као два дивовска платна. На запад од Авале, за петнаестину километара далеко, поред Саве, находи се село Остружница, одакле је родом капетан Радич. О буни на Дахије у Остружници је била прва српска скупштина, коју Карађорђе сазва 21 Марта 1804 год. И кнез Милош је овде сазвао народну скупштину 12 Марта 1824 год. Мало више од овога села, горе у брду, находи се село Пећани, где је о Ђурђеву дне, године 1805, сазвана народна скупштина, која је послала посланике у Цариград, да тамо турској господи кажу, шта Срби траже и очекују. За двадесетину километара на југозапад од Авале находи се село Борак; ту је народна скупштина 14 Марта 1805 године решила да се установи «совјет.» Из Борка је родом војвода Карађорђеве буне, Сима Марковић. На југу од Авале диже се мало виши Космај, око којега су сва села у историји наших буна забележена, било што су дала јунаке и војводе, било што се у њима чињаху припреме за буне. На исток од Авале опет за петнаестину километара, на самоме Дунаву, находи се Гроцка, малена варошица (2050 душа), којој се становници већином о земљорадњи и виноделу баве. Више Гроцке беше римски Tricornium, у IV па до VI века једно од најзнатнијих места Горње Мезије, у коме становаше јака посада од стрелаца, коњаника и пешака. На северу, под самом Авалом, лежи село Бели Поток, одакле је Васо Чарапић. У почетку буне Карађорђеве, док Срби не беху још освојили Београд, било је у околини Авале много бојева с Турцима, а на име: у Лештанима, Кумодражи, Железнику, на Великом Дубоком и Сопоту.

Да се сад за часак вратимо опет Београду и да застанемо пред пепелом неколиких људи, које је наша историја већ назвала великима. На Врачару, негде око данашњега Таш мајдана, спалио је Синан Паша тело светога Саве, 27. Априла 1595, по што га је овамо из

Милешеве пренео. Незнано извесно где, али по свој прилици у околини данашње саборне цркве у Београду, труну кости Капетана Радича и војводе Симе Марковића, које Турци погубише 9. Марта 1817 године. Пред Саборном је црквом укопан Доситије Обрадовић, а у истој су цркви кости Милоша и Михаила Обреновића, кнезова од Србије.

Споменик погинулима 1806.

У палилулскоме гробљу бораве вечни санак: Јоаким Вујић (умро 1846 год.), Сима Милутиновић, Сарајлија (умро 1848), Ђуро Даничић (умро 1882) и Ј. Панчић (умро 1888). На јужној страни Врачара, лево од крагујевачкога друма, сахрањени су они српски ртници, што изгибоше у јуришу на Београд, 30 Новембра 1806 године. Споменик, подигнут овим јунацима пре неколико десетина година, бестидном немарношћу данас је грдно запуштен.

орава је не само највећа река међу онима што кроз Србију протичу, него је она, после Марице, највећа река и на целоме Балканском полуострву. Површина њене водопађе пространа је 40.701 □ Км.,[1] и од тога простора у Србији је четири петине; једна пак петина од чести је под Бугарском али већином у Старој Србији.

Водопађа Моравска захвата средину Србије, идући са севера на југ; простирући се тако, она се, што даље на југ, све то јаче шири, тако, да на послетку хвата у се, без мало само, сву јужну Србију. Морава, као што нам је познато, постаје од Голиске и Биначке Мораве, које се код Сталаћа састају и одатле Великом Моравом или просто Моравом зову. Долина Моравска има за Србију немерене вредности. Она је не само веома родна, него је и веома сретно положена. Идући средином Србије и изилазећи на велики водени друм, на Дунаво, она је при-

[1] Водопађа Маричка пространа је 53.850 □ Км.

вукла себи највећи део унутрашњег саобраћаја наше земље, што јој је у толико лакше могућно било, у колико има велику мрежу притока и пространу водопађу. Родност и лак саобраћај учинили су могућним гушће нарођење, а ово је опет изазвало вредноћу и тако створило знатније благостање у својих становника. Моравска је долина најнарођенији и најбогатији крај Србије; после Београда у њој су највеће и најбогатије наше вароши, што, просечно, вреди и за њена села, која често изгледају као лепе варошице. Важност пак Моравској долини скаче немерено тек онда, кад се помисли, да њоме јури и јака струја великога, светског саобраћаја. Железница, којој је намењено да најпречим путем, преко Балканскога полуострва, веже Средњу и Западну Јевропу са «Истоком,» дужином од неколико стотина километара, пролази и кроза Србију, и то, долином Моразском.

Полазећи, да из ближе разгледамо водопађу Моравску, нама ће бити најзгодније, да то учинимо делимице, да разгледамо дакле најпре водопађу Голиске, за тим Биначке и на послетку Велике Мораве.

а. Поморавље Голиске Мораве.

Водопађа Голиске Мораве заузима југозападни део Србије; она је клисуром Овчарско-Кабларском подељена на два дела: горњи и доњи. Нама је још из раније познато, како Голиска Морава постаје од неколико потока, који силазе са планине Голије и како се она, у горњем свом току, зове Моравицом; горња дакле водопађа Голиске Мораве, водопађа је Моравичка. Цела ова водопађа височина је, са средњом висином од 500 метара, у најмању руку. Она је некада била испуњена бистром водом планинскога језера, која је се тамо таласала дотле, докле се све јачим дубљењем Овчарско-Кабларске клисуре није

створила могућност, да се потпуно оцеди. У низу од планина моравичке водопађе, које су некада запљускивали вали овога несталог језера, находе се ове главније: Каблар, Маљен, Јелова Гора, Златибор, Муртеница, Голија, Јавор, Чемерно, Троглав, Јелица и Овчар. Јавор и Голија истина достижу висину од близу 2000 метара, али се висина осталих креће око 1000 метара. Но то ни мало не смета, да овај крај буде највиши у Србији, јер за средњу висину појединих предела и нису меродавни издвојени, поједини, високи врхови планински, већ сама маса планинска. Масе пак планинске у овоме крају грдно су велике; то су махом једнолике, дугачке греде планинске, којима се слемена расплињују у широке заравни, обрасле, и по највишим местима својим, бујним биљним светом. У целој Моравичкој водопађи, купе од брегова са каменитим и успртим странама виде се само на неколико места, и то у области кречне формације, где нарочито помињемо: Троглав, Овчар и Каблар. По томе, овај се крај не може похвалити обиљем живописних, дивљачних лепота сивога крша, какве ћемо срести свуда по Тимочкој Крајини; овамо ћемо се сусрести са предеоним лепотама са свим друге, супротне врсте. Докле око својим погледом допрети може, бујни биљни свет прекрилио је сву површину, од дна узаних долина па до највиших планинских тачака. Море од виших и нижих брегова приказује нам се у зеленилу најразличније јачине: од тамно зелених четинарских, отворено-зелених букових и још отворенијих растових шума, па до мекога зеленила травних пропланака, који се негде шире у пространија ливадска платна а по негде разастиру и у непрегледне сувате.

Од високих планинских заравни овде ћемо нарочито поменути валовиту зараван Златиборску. Ова зараван има серпентинску подлогу и простире се од Груде до Муртенице, дужином до двадесет и пет а ширином до петнаест

километара; она је истина посута брдељцима и испросецана долиницама, али су јој стране веома благога нагиба а брдељци широки, те према околним брдима и планинама

Моравичанин, по фотографији.

изгледа доста равна. Цела ова висораван огољена је од памтивека, те се по њој и данас ретко где види по које дрво, него је све сам суват од густе и веома питне

траве, којој бујност изазива и одржава обилата влага у самоме ваздуху, за тим јака роса и небројени поточићи, који овуда роморе и стоци свежом водом обилна појила дају. И ако не баш оволико пространи, али и пак знатно велики сувати находе се и на још по неким планинама овога краја; они на Чемерну вредни су особенога помена.

Моравица је са својим притокама права планиска река; њено је корито високо без мало три стотине метара још пред сам улазак у Овчарско-Кабларску клисуру. Мрежа Моравичка својим лепезастим обликом износи пред нас умањену слику Биначке Мораве. Како она сама тако и њене бистре, зелене и водом богате притоке теку шумно узаним и дубоким долинама, које се на веома мало места шире у пољца, корутинице и кључеве. Таквих равни има највише поред Скрапежа, нарочито око става његових са Лужницом, и доле, ниже, до пред ушће му у Моравицу.

Народ у Моравици својим растом и физичним развићем достиже највишу меру, која се у Србији опазити могла; тако исто познат је и чувен са своје необичне бистрине и досетљивости. За обележје душевнога и моралног стања Моравична значајно је, да кривична статистика не потврђује мишљење, које је у свој Србији о њима распрострто, а на име да су они лаки на дела противна закону. На хиљаду душа одовуд је пред судове изашло око 2·3 криваца, а то је испод средњега броја криваца за сву Србију.[1] Што је тамошње становнике у очима остале Србије преставило у онако опасној боји, узрок је једна особита врста преступа, а на име хајдуковање, које из овога краја никад не избија. Али и ако је ово овамо најобичнији преступ, то се он и пак у веома ретким случајима јавља из оних побуда, из којих највећи део других преступа по осталој Србији, а на име из користољубља или као последица извесних порока. Хајдуковању

[1] Ово у 1883 и 1884 г.

је у Моравици у највише случајева узрок лична освета, у приликама, где држава, по мишљењу преступника, није кадра да задовољи њихово осећање правде.

Народ сам у овоме крају није ни лењ: земља висока и родном живицом сиромашна не мами га богатом наградом на ратарски труд, али он се опет мучи и довија свакојако да дође до коре хлеба. Преко целе године бави се о кирицилуку а преко лета силази у Мораву и Шумадију, да спечали коју пару, радећи тамо све пољске радове. Тако исто не недостаје му воље да домаћу своју индустрију стави у службу трга. Сир, скоруп и пршуте познати су у доњим крајевима Србије као нарочити производ «Ужичана,» тако исто и катран и луч. У Златиборским селима: Качеру и Лубању, тку се за продају лепше вунене простирске и чупави ћилимови и јастуци; у Чајетини опет граде се бритве. У варошима пак а нарочито у Ужицу јака је производња памучнога платна. Није у своје време незнатна била ни занатска индустрија. Барутане ужичке подмиривале су потребе великога дела Србије пушчаним прахом. Кујунџиски занат у Ужицу такми се честитошћу своје израде са својим другарима у Пећи и Призрену.

На жалост, ни снажно физично развиће ни ванредна бистрина, ни недостатак особите воље за преступе из користољубља или због ниских порока, ни вредноћа, све то није ни најмањега утицаја показало ни на начин и савршенство привреде ни на благостање овамошњег становништва. Природне прилике овога краја с једне и опште прилике наше земље с друге стране биле су све до сад јаче од самих Моравичана. С тога је Моравица још и данас најсиромашнији крај наше отаџбине; куће су тамо махом горе но и кошаре у сретнијим нашим крајевима; за собу се ретко зна; често, под једним кровом станује и стока са кутњом чељади. Моравичани су у Србији најгоре и најслабије одевени, они се најгоре и хране, и онда није чудо, што тамо

поред других болести бесни још и болест, коју никако нисмо навикнути гледати код сеоскога становништва, а на име суха болест. Код сеоскога је становништва тамо та болест јаче раширена но и у самоме Ужицу.

Запуштеност овога краја Србије долази пре свега са јаче удаљености од знатнијих саобраћајних жица; саобраћају пак знатне сметње чине и планине, које Моравичку водопађу са свих страна ограничавају. Ма на коју страну да се мисли изилазити, свуда ваља прећи преко планина: на Саву преко Маљена; у Подибар, Чачку, преко Јелице; у Сеницу преко Јавора; у Нову Варош, Прибој и Вишеград преко Златибора. Но овако на овој страни није увек било; земљописне се прилике у историскоме времену доиста нису изменуле, али је се изменуло много другога које чега. Како у римско, тако исто и у старо српско доба, Моравичка је водопађа са севера и истока била опкољена читавим полукругом најзнатнијега рударског предела на Балканскоме полуострву. Сребрница, Зајеча, Крупањ, Рудник и низ рударских места у подгорју Копаониковом, све је то киптило бујним животом рударским; тамо, где данас находимо само развалине или тек бедна селанца, цветале су некада многољудне и богате вароши. Осем тога, на јужној страни, Моравичка је водопађа била у непосредноме суседству са великим Дубровачким друмом, који је се у Нишу састајао са друмом Цариградским. Сеница и Нови Пазар, у оно време знамените трговачке вароши, биле су на томе друму. Па важан трговачки друм био је у непоредној близини и западне Моравичке стране. Пут из Хрватске за Косово поље удараше преко Сарајева — Врхбосне —, па онда на Гласинац, Вишеград, Добрун на Рзаву и на Нову Варош, где се прихваташе Дубровачкога друма. Сва та места беху у своје доба чувене трговачке вароши. Близина тако јаке рударске радње, најобилатијега извора тадањега богаства, с једне стране, и

живе саобраћајне жице на другој страни, није могла остати без благодетнога утицаја на овај наш крај Србије. Да је и овамо некада доиста много боље изгледало, сведоче небројени остаци од госпоцких кула, римских гробаља, цркава и вароши.

Једно с тога, што је земљиште у Моравици страновито, а друго, што је и високо, те му је клима оштрија, земљорадња у њој није могла освојити велике просторије. Нешто мало пшенице и других стрмнина сеје се по оно скучених пољаца и кључева око река; јечам одмиче мало и по падинама планинским, које се у њих спуштају; сеје се прилично и кромпира, варива и поврћа, али то све једва стиже колико за кућу, да се народ исхрани. Због велике висине земљишта пролеће почиње тамо тек Априла, а зима већ Октобра месеца, а није ретко да снег обели и месеца Септембра. Због хладније климе, дакле, лоза успева чемерно и само на изванредно угодно положеним местима; с тога је овај наш крај том културном биљком у Србији и најсиромашнији: на □ Км. находи се једва 0.0007 хектара винограда, у целоме Ужичком округу, у који долази највећи део Моравичке водопађе. Воће би истина могло на много места успевати, али се слабо сади, и за извоз стигне само нешто мало јабука. Шуме има истина изобила, али се она сече и упропашћује само за кућевну потребу; од производа пак шумарства за извоз доспева само луч и катран, који се израђује у катранама најпримитивнијега строја и сувом дестилацијом; јер по што је због неугодних и врлетних путова коњ једино преносно средство, дрво за грађу није могућно извозити, с тога што је гломазно. Једини још нешто јачи извор за живљење и опстанак Моравичана јесте стока, ситна и крупна; она се преко лета тови по планинским ливадама и суватима, под јесен се догони кући и оставља колико треба за приплод, а остало коље за зимницу и

што претече продаје. У старо време, па и доцније, све до ослобођења Србије, стока и сточни производи из овога краја оближњим дубровачким друмом истеривани су на море, најчешће у Дубровник. Доцније, извоз је скренуо трговима на Сави и Дунаву; но и данас по неки пут крену Ужичани на море, и ако ретко. Млечни производи: сир и скоруп, за тим сухо месо и остале сточне сировине стерују се поглавито у Београд; тако исто и јабуке па по неки пут и кромпир. Луч и катран разноси се по свој Србији.

Незгодне земљишне прилике и сиротиња, одржавана још и незналачким радом, нису ни мало погодне за трговину, па како је и индустрија осем домаће такође незнатна, то ни ови извори благостања нису на овој страни обилати. Разуме се да у таквим приликама густина нарођености не може бити велика; и доиста, ми у Моравици находимо тек око 29 душа на □ Км.; нити је прилика да ће становништво у скоро гушће бити нарођено. Шта више, по што је шума на приступачнијим местима веома јако проређена, то, кад се и овај извор привреде исцрпе, пре се можемо надати, да ће се још јаче разредити.[1] С тога тамо не можемо очекивати ни многих ни знатних средишта људске нарођености: села су у опште веома малена а осем Ужица остале су вароши незнатне.

Тражећи згоднога места за веће људско нарођење у овакоме планинском пределу, бољега неби могли наћи

[1] Кад, вели се у једноме извештају писаноме министру народне привреде изађе Црни Рзав из сувата Златиборских, у правцу југозападном, с обе његове стране има велика просторија са многим брдима разних имена, која су скоро сва огољена и тужан и одвратан поглед дају посматраоцу. На коју се год страну и брдо погледа, свуда се види права пустош и дивљаштво. Хиљадама старих црних борова, оборених можда од пре 10—15 година белуцају се онако натрули с поља и личе на лешине по разбојишту. То је све оборила и данас још обара неразумна и саможива рука човекова, што је столеће само од себе створило. То је посечено за багателу луча и катрана. За један товар луча, т. ј. за два трупца од по 1 м. дужине и 30—40 см. дебљине у пречнику, осеку се сваки

него, готово у дну долине Моравичке, на ставама Детиње и Моравице, где се стичу све знатније долине у водопађи ове потоње реке. Пред ставама самим находи се највећа равница у овоме крају, а у ту равницу улазе још и долине Скрапежа и Лужнице; за два километара ниже ушћа Дјетиње утиче Белица, с десне, и за десетак километара на више, Рзав, с леве стране; приступ је онамо дакле веома лак и из ове две долине. На послетку долази још и та прилика, што је пут из Надибра за у долину Моравичку, по што већ и тако свуда преко планина ваља прелазити, најкраћи, идући на ушће Детиње. Ова тачка, поред своје велике вредности у саобраћајноме погледу, од важности је још и по своме положају с војничкога гледишта. И доиста, згоду овога положаја већ су Римљани увидели, а они у овоме погледу нису ни када грешили. Онде где се данас находи Пожега била је некада велика римска варош; у народу се прича да се простирала уз долину Скрапежа и по том Лужнице чак до села Карана. Како је Србија у погледу старинарскоме у опште недовољно испитана, то се ни за ову варош нема шта много казивати. Зна се само то, да у околини Пожеге има пуно остатака, из далеке старине; у селима: Висибаби, Горобиљу и Прилипцу има пуно римских гробаља; сличних остатака има и даље, уз долину Лужнице у Карану, и уз долину Скрапежа у Добрињи, Тубићу, Субјелу, Косјерићима и Јежевици. У Субјелу, на истоименоме брду, имају развалине од града, где се често находе стари новци.

пут по два горостасна стара бора, па се од једног и другог исече по један трупац и отеше, те извади само средина — срчика — као смоловитија, а цело стабло остане на месту да иструхне неупотребљено. Отуда су они испревањивани беличави борови; па још треба урачунати и колико их се исече преко године за печење креча. Торник под црнобором има добро сачувану шуму, али и тамо се почиње прорећивати вађењем луча и печењем катрана. По што су околни становници опустили све косе, од Семегњева и Груде до сувата Златиборских и до планине Муртенице, пустили су се сад даље и отпочели тамањење горе и на Торнику и Лиски.

На месту, где је од прилике била та велика римска варош, а на име на Скрапежу, изнад његових и Детињиних става, находи се данас варошица Пожега. По народноме предању Пожега је још и за Немањића била знатно место; из тога времена, мисли се, да је тамо онај камените мост на Скрапежу, који је по кроју и по изради виђења вредан. Пожега је малена варошица; она броји

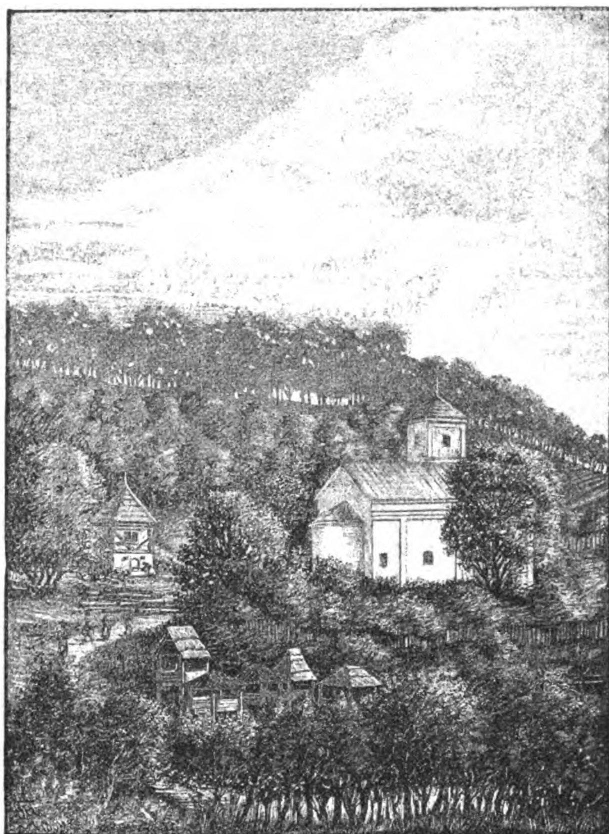

Црква у Добрињи, по фотографији.

једва 770 становника. На север од Пожеге за дванаестину километара находи се село: Средња Добриња, где је око 1780 године рођен кнез Милош Обреновић.

Но поред свих погодаба угодних за веће људско нарођење око доњега Скрапежа, главна варош у Моравици данас је и пак Ужице; оно се налази за петнаестину километара на запад од Пожеге, на Детињи, одмах испод става јој и потока Волујака. Ужице је права планинска варош; оно лежи за 422 метра изнад морске површине, у једноме котлу, што га чине околне планине са својим предгорјем: Забучјем, Татинцем и т. д. Равничица у дну овога котла тако је малена и тако дубоко положена, да се варош, ма с које се стране у њу долазило, не може видети, док се не стигне на прелом ма кога од оних брда што су око ње; али онда, у једноме тренутку, пред изненађенога путника изилази сва, у целини, тако да јој се свака кућа распознати и одвојити може, јер јој се тако рећи у теме гледа. Са оваке висине поглед је на варош доиста чаробан. Но није мање дивотан поглед и из саме вароши на околину. На југу, одмах из долине Детињске, диже се успрто Велико и Мало Забучје (750 метара), преко кога се на завоје пење друм за Златибор. На западу, на каменитоме осеку крајњега изданка „Стражаре," који у Детињу пада, виде се остаци града ужичког, који Турци држаху још до године 1862. На северу се диже читав низ брда, блажијега нагиба од успртога Забучја, као што су: Теразија, Бели Гроб, Татинац и т. д. На истоку се види брдо „Крушчица," на коме се и данас находе трагови Карађорђевих шанчева, и где је при осваjању Ужица био рањен Милош Обреновић, као војвода руднички. Крушчица са Доварјем силази стрмо баш у само корито од Дјетиње, која и ту као год и више вароши, а испод стене на коју је град, кроз теснац тече.

О старини Ужица не зна се много. Судећи по два велика и лепа моста од камена, који се рачунају у најболе грађевине своје врсте у Србији, и који постанком својим неће бити млађи од најезде турске, може се судити,

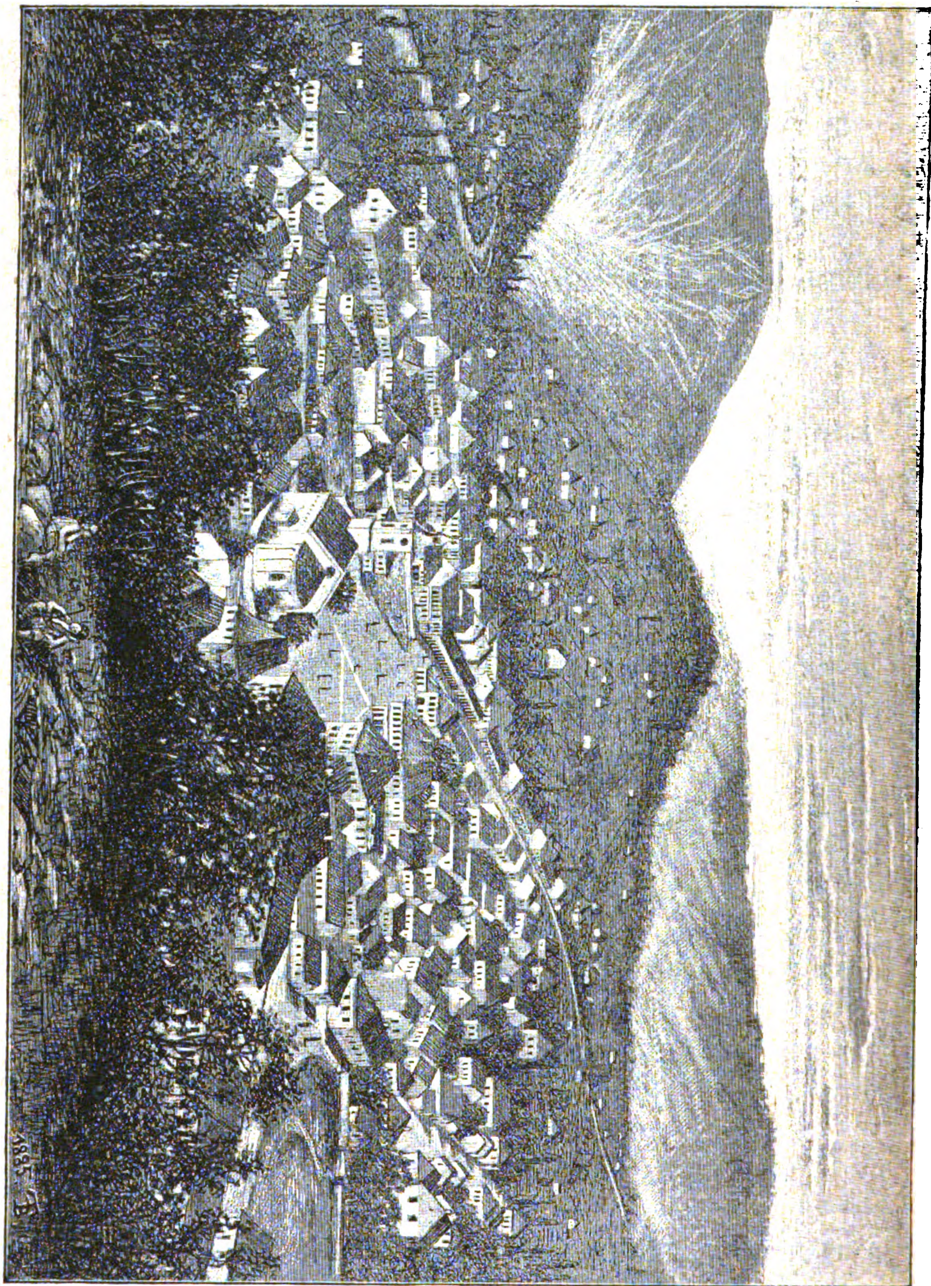

Ужице, по фотографији.

да ова варош није била незнатна у доба старе српске државе. За време ратова аустриско-турских, крајем XVII и у првој половини XVIII века, око Ужица је било неколико крвавих бојева. У Карађорђевој буни Срби су овамо ударили већ 1805 године, и после јуначке борбе, у којој су се огледале најбоље војводе српске, принудили Турке на погодбу (20 Јула), по којој је град истина остао Турцима али су у вароши судили Срби Србима а Турци Турцима. Године 1807 удари Карађорђе на Ужице, да га са свим отме од Турака; то му и испадне за руком на Петров дан исте године, после тромесечне опсаде. Ужице је имало тада 12.000 становника. Године 1813 Турци су

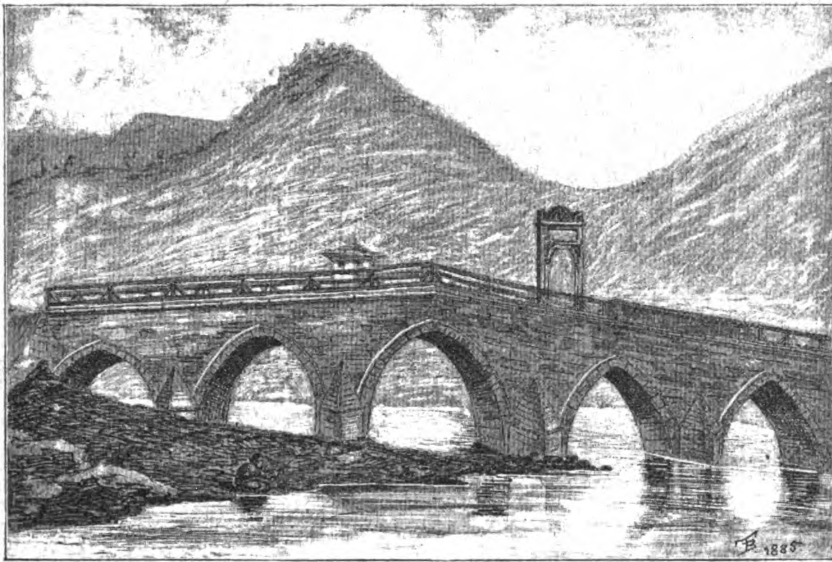

Стари мост на Детињи, са скице по природи.

заузели Ужице без боја, јер га Срби беху напустили, као и остала утврђена места и вароши. После ослобођења Србије Турци су држали град и седели у вароши све до 1862 године. Кроза све то време они су тамо били надмоћнији живаљ. На прилику, године 1844 било је у

Ужицу 3695 Турака а само 707 Срба. Но 1862 године, кад се оно у Србији ускомеша на све стране, побију се Срби и Турци; Турци буду сатерани у град а варош им изгоре; мало пак после тога изађу и из града, који буде разрушен, тако, да му се сад само развалине виде. Од то доба Ужице је добило са свим други изглед, и може се сматрати као нова варош. Ужице је данас окружна варош за округ Ужички; има реалку. Становништво му се бави о трговини и занатској индустрији. Трговина је поглавито марвена и ситничарска. Занати су већином они, што израђују потребе сељачке: као абаџиски, терзиски, опанчарски, ковачки и још неки. Кућевна индустрија износи на трг по доста памучна платна. Бивало је неколико покушаја да се угнезди и фабричка индустрија (ћебета и финије сукно), за тим чињење финије коже, за што има неисцрпно покретне снаге у Детињи, али се није могла одржати. Имао је до скора и приличан број барутана, најпростијега строја. Ужицу као и целој Моравици нема напретка, док једном не проради по ново стари дубровачки друм и то под српском руком.

На југу од Пожеге, нешто ближе од Ужица а не далеко од Моравице, лежи Ариље, малено местанце (170 становн.), где је била столица једној од оних дванаест епископија, што их је св. Сава установио. Последњи владика ариљски, по причању, становао је тамо још у XVIII веку. Још и данас стоји у Ариљу црква, задужбина Немањића, која се сматра као један од одличнијих споменика српскога неимарства и живописа. У околини Ариљској роде оне јабуке (сенабије), што их Ере сносе на београдску пијацу, дубоко под јесен и преко зиме.

По далеко на југ од Ариља, већ на домак изворноме крају Моравице, лежи Ивањица (1.350 ст.), опет у једној маленој планинској долини, а на самој Моравици. Ивањица је највише положена варош у Србији; она се находи на

висини од 470 метара. Главно је обележје ове варошице жива трговина са стоком и сточним сировинама, које се у велико и у Сеницу на трг износе. Пут коњски за Сеницу води преко превоја «Василина Чесма.»

Водопађа доње Голиске Мораве неколико је пута пространија од водопађе Моравичке. Сама њена долина дугачка је преко сто километара; осем тога у њу прелази велики број долина њених притока, међу којима има и прилично великих река, као што су: веома разграната Чемерница, за тим Гружа и Љубостинска река с леве и Ибар, Кожетинска река и Расина с десне стране. Ибар

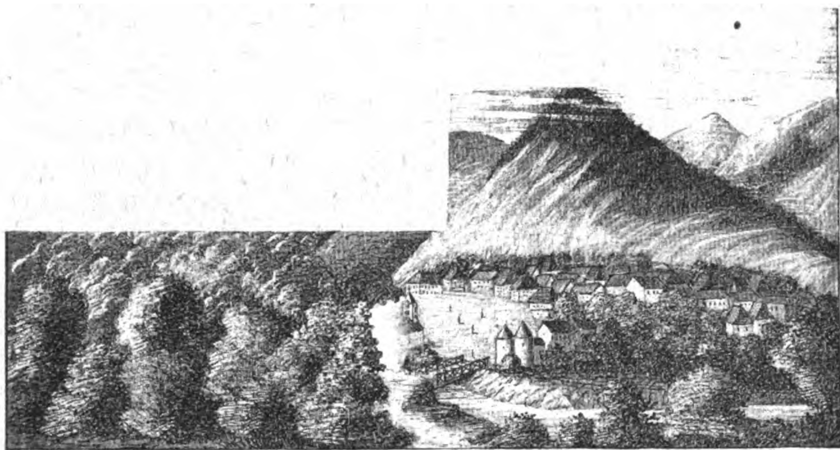

Ивањица, по скици од г. М. Ханџарлије.

је можда већи и од саме Мораве. Главна долина ове водопађе иде са запада на исток, између брегова од три велика сплета планинска: Шумадиских планина са северне и Источних Алпа и Копаоничког сплета са јужне стране. Водомеђа лева, дакле северна, појаче је удаљена од главне долине, чиме је дато могућности постанку већих река на овој страни и јачем гранању њихових мрежа. Ова водомеђа иде готово упоредно са главном долином; у њој је Рудник највиша планина; плански

пак ланци, који од ње на југ полазе, ударају у главну долину више мање управно, тако исто и реке које између њих теку. Десна или јужна водопађа, ако не рачунамо Ибарску долину, која у самој Србији има незнатан развој а и иначе има важности само као пролаз, врло је искривудана; од Овчара па до изнад Крушевца она је тако примакнута Морави, да на томе простору није могла дати развоја ни једној њеној притоци; изнад Крушевца пак почиње се нагло извијати на југозапад и одмицати далеко од главне долине, дајући места развоју двема повећим рекама: Кожетинској реци и Расини, које, за оно своје дужине што је имају, могу поглавито и томе захвалити, што теку доста упоредно са самом Моравом.

Но и ако је лева водомеђа од главне долине даље измакнута, и пак су планински ланци, који се од ње на југ пружају, својим ртовима јаче припрли уз корито Моравско но планине с јужне стране, својим кратким ребрима. С тога је равница десном страном долине моравске много шира но левом страном, а то је, као што ћемо се доцније уверити, и дало десној обали Моравској далеко пртежнију важност но левој.

Међу ланцима планинским, који се у долину моравску са севера спуштају, најзнатнија су она два, што обухватају долину Груже, а на име: Котленик и Татарна. Од планина пак које поребарке са Моравом иду главније су: Јелица, Столови и ланац, у коме се виси Гоч изнад Трстеника, и који омеђава и брани жупу са северне стране.

И ако је водопађа доње Голиске Мораве и сама веома бреговита, по што по њој осем Рудника, Голије, Чемерна и Троглава свој сплет планински разастире још и Копаоник, једна од највећих планина у Србији, опет она има доста и равнијих предела па и правих, пространијих равница. Па она се може похвалити још и тиме, што има више или мање лакога излаза на све стране: долином

Ибра и Рашке у Косово и Нови Пазар, Јанковом Клисуром у Топлицу и опет у Косово, и главном долином на Цариградски друм. Па ни на север идући, тешкоће прелаза нису ни близу тако велике као оне у Моравици. Нарочито мало сметња има долином Груже.

И ако се већ и из досадањега види, да водопађа доње Голиске Мораве није маћиски природом опремљена, нису јој мање угодне ни друге погодбе за живљење и опстанак људски. Сама моравска долина доста је пространа, и родна како се само пожелети може; равнице иду по далеко и уза саме притоке моравске, нарочито уз оне веће; зиратно земљиште пење се прилично високо и у саму брежуљкасту подгорину оних високих планина; шуме, којима су даље на више све планине обрасле, обилују разним дрветом за грађу и жирородним бучјем и храшћем; Копаоник и цео сплет планински с обе стране Ибра, обрасли су поврх шумскога појаса до највиших својих врхова суватима, који се бујношћу питне паше и пространством такме са онима по Златибору. Све дакле пољопривредне гране имају погодаба за веома успешан развитак: и ратарство, и виноделье, и воћарство, и сточарство у најширем смислу, и шумарство. Поред обичних културних биљака које се у Србији подижу, успева овамо и лоза на доста места: има читавих винодељских предела, онако као и у Крајини. Стоке такође има доста; на шумадиској страни водопађе, где је све сама жиророднa гора, свињче је најглавнији извор прихода; на десној пак страни Мораве већа се пажња поклања рогатој, крупној и ситној стоци. Млечни производи тамо се, по планинама, прикупљају у заједничким бачијама. Од шумарства, грађа: дуге, греде и даске, нарочито чамове, изилази већ и на удаљеније тргове. Све пак разноврсно природно богаство у овој водопађи природа је крунисала неисцрпним рудним благом у Руднику и Копаонику, о коме смо у своје време

говорили. Истина, ни један део пољопривреде не може се похвалити ни чим, из чега би се могло видети да је нањ ма колико утицао напредни дах данашњега времена; тако исто, и рудно и минерално благо стоји готово недарнуто, али и пак, по што су средства за живљење и разнолика и обилата, и по што је лакшим саобраћајем колико толико подигнута цена и раду и производима. и онакима какви су, то је у водопађи доње Голиске Мораве живљење далеко угодније но у Моравици, не само у равници Моравској, поред друма, него и даље, уз планину идући.

Важност ове водопађе потврђује се и једним знаменитим чином у нашој старој историји. Њена десна страна, чак до саме Мораве, чињаше део Рашке и одликована беше особитом пажњом Немањином. Од четири брата његова, Срацимир сеђаше у Грацу, данашњем Чачку, на Морави; Немања сам сеђаше у Рашкој, али држаше Ибарску долину од Митровице до самога ушћа Ибра; у Жичи, коју Немања сагради, беше столица митрополита српског готово до краја XIII века, и тек се доцније премести у Пећ. Али лева страна водопађе доње Голиске Мораве, ма да је већ и сам Немања, по смрти Византиског цара Манојла (1180), тамо прешао и заузео чак и Левач, Белицу и Лепеницу, била је дуго време у спору које са Маџарима које са другим народима, који у Србију преко Саве и Дунава наваљиваху, за то у историји нашој није никаку важну улогу ни имала. Од времена пак Кнеза Лазара и ова страна задоби важност, јер у то доба средина српске државе не беше већ више под Шар Планином, са престоницама у Призрену или у Скопљу, него у долини Голиске Мораве, са престоницом у Крушевцу, под Јастрепцом. И онда, кад десна страна ове водопађе мораде бити готово са свим напуштена, и кад се средиште државе пренесе у Шумадију, по живописним долинама

њеним находимо утврђене господске дворове деспота Стевана и Бранковића.

Рудници данас не раде. Од некадањега густог нарођења у подгорини Рудника и Копаоника данас су остали једва видни трагови; рударске, велике, многољудне и богате вароши сравњене су са земљом и развалине им обрасле шипрагом и павитњацима. Престало рударство па престао и обилати извор за живљење у овим рударским пределима, с тога се у њима становништво проредило и свело на меру, према данашњим изворима за живот. Гушће нарођење ограничено је само на равније пределе; по томе они и имају данас вредност у првоме реду.

У целој водопађи доње Голиске Мораве најглавнија је долина саме ове реке; она није од важности само по томе, што је пространа и родна него и с тога, што је то најдужа попречна долина у Србији, која иде самом средином њеном. Од какве је важности ова долина за саобраћај западних наших крајева са источнима, може се тек онда судити, кад се помисли, да њоме иде друм од преко сто километара дужине, раван као длан, и то друм, који је везан са цариградским, најважнијим нашим уздужним друмом.

Мало час смо напоменули, како је десна долина доње Голиске Мораве много пространија од леве, и како она с тога и има много већу вредност. И доиста, главни друм Моравске долине иде њеном десном страном, кроз густо нарођена села; па на овој страни, на самоме друму, находе се и четири вароши, готово све на подједнакоме остојању од двадесет и пет до тридесет километара једна од друге, а на име: Чачак, Краљево, Трстеник и Крушевац, док на левој обали нема ни једне.

У своје време ми смо видели да се долина доње Голиске Мораве, од Овчарско-Кабларске клисуре па до ушћа ибарског зове Надибар, а даље на ниже Подибар.

Чачак, по слици г. Ђ. Крстића живописца.

У врху Надибра, на неколико километара источно од Овчара а под Јелицом, на десној обали Мораве, находи се Чачак. Ова варош лежи са свим у равници и тако ниско, да је Морава плави кад појаче надође. Једно с тога, а друго и што јој је и околина баровита и подводна, здравље у њој није особито напредно. Лежећи сам у равној питомини, Чачак има око себе све планински предео. Гледајући на запад, уз Мораву, видик му затварају два висока оголела крша, између којих се Морава хучно жури да у равницу изађе; то су пластасти Овчар с леве и зупчасти Каблар с десне стране. Поглед на ову страну особито је пред вече награђен. Према јасноме руменилу вечерњега, благо осветљеног неба у позадности, истакле су се ове две планине као два тамна, огромна стуба са веома тачно оцртаним просеком и приказују тако ванредно живописну предеону слику. На истој страни, само мало више према северозападу, затварају видик планине, познате под именом: Црна Гора. Према северу лепо се види Љубић и иза њега висока и шиљаста брда: Вујаге, Буковик, Јешевац и Островица. С јужне стране наткрилила се готово над саму варош планина Јелица са њеном подгорином, окићеном по нижим местима и виноградима. Низ Мораву поглед се губи у равној долини моравској; далеко

Предео од Краљева до Чачка по скици од г. А. Алексића.

пак к истоку, према Краљеву, видик је затворен с леве стране Котлеником а с десне Трглавом и Столовима.

Према садањем знању нашем Чачак заилази старином својом још у прво време Немањићско; тада се звао Градац и ту је седео брат Немањин, Срацимир, држећи свој део очевине. Данашња црква чачанска једини је споменик из овога времена; њу је зидао исти Срацимир. Ова је црква по најезди Турака претрпела исту судбу коју и сам наш народ: два пута је била џамијом и сада је по трећи пут дочекала, да буде хришћанска српска богомоља. У последње време старе српске државе у Чачку је била и столица једнога митрополита. О буни на дахије Чачак је био отет од Турака већ у пролеће, године 1805, али им је године 1813 као и сва Србија опет допао у руке. О Милошевој буни Срби су га заузели већ првих дана, по што разбише турску војску, која одовуд хтеде под Ћаја пашом у Шумадију да уђе, те да буну у клици угуши. Данас је Чачак окружно место за округ чачански и столица владичанска; има и једну нижу гимназију. Становништвом није особито напредан: има тек 3.150 душа.

За неколико километара на запад од Чачка идући стиже се на уста клисуре Овчарско-Кабларске, која се може назвати «светом клисуром» српском, јер се у њеним, тешко приступним странама и мрачним, пустим гудурама находи седам манастира: Јовање, Никоље, Преображење и Благовештење под Кабларом и Ваведење, Сретење и Тројица под Овчаром. Ови су манастири највише знатни с тога, што је књижевност српска после најезде турске у њима нашла своје прибежиште: «писари» црквених књига српских беху се на послетку овамо склонили, и наставили свој посао по «писарницама» манастирским. Манастир Никоље овековечио је своје име тим, што је очувао оно знаменито српско јеванђеље, прозвано по њему Никољским, и што се по књигама у њему склоњеним

нашло много драгоцених записа. Но по својој грађевинској вредности на прво се место међу овим манастирима истиче Јовање; то је красна грађевина, на којој нарочиту пажњу себи привлачи уметнички изведен вајарски посао на доврацима и первазима око прозора.

У овој клисури, у крају око манастира Благовештења, с обе стране Мораве па и у самоме кориту моравском извире обилно око 28° Ц. врућа, сумпорна вода, која је ради лека, околним народом прилично посећена, и ако је можда најгоре уређена бања у Србији.

За неколико километара на југ од Чачка, високо под Јелицом, находи се село Трнава. Ту у манастиру, који је данас световна црква, живео је игуман Пајсије, онај узорити духовник, што је о Хаџи-Продановој буни онако мученички у Београду своју душу испустио.

Према Чачку а преко Мораве, готово још од саме обале речне, почиње се висити брдо Љубић, као завршетак оне планинске косе, која се од Рујора на југ упутила, делећи воде Чемерници и Каменици. По брегу и око брега растурене су куће од села, које се и само Љубић зове. На врху брега и данас се по мало познаје траг од она три шанца, из којих су Срби, предвођени Милошем и одбијајући од Шумадије навалу турске војске под Ћаја пашом, од Чачка, задобили битку, која беше одсудна по ток потоњих догађаја, започетих таковском буном. Битка се ова десила у брзо по оним знаменитим Цветима, у 1815 години, а на име 25 Априла, и у њој су поред Милоша учествовале све знатније војводе из Карађорђеве буне, које беху у земљи остале и после кобне 1813 године, као: Добрача, Грбовић, Дринчић, архимандрит Милентије, Рајић. Ту је Рајић, бранећи топове, славно и погинуо.

За четири километра испод Чачка и Љубића утиче у Мораву, с леве стране, Чемерница, која се одликује и веома пространом водопађом и разгранатом речном мре-

жом. Извориште је овој реци под Сувобором; она постаје од две речице: Буковаче и Граба, коме је извор у Мокрој Пећини и тако јак, да вода по што отуда изађе може воде-

Рудничанин и Рудничанка, по фотографији.

ницу окретати. Дичина је најглавнија притока Чемернице; и ова река долази од Сувобора и састаје се са главном не далеко од самих њених и моравских става. Најглавнија

притока Дичинска, Деспотовица, извире на Руднику, баш испод Великога Штурца. Водопађа Чемернице скроз је и скроз планински предео. Све реке што се по њој мрежају, одликују се дубоким коритима и уским долинама. Ово нарочито вреди за Чемерницу, која и ако је главна река, опет јој је долина од споредне важности. То се види и по њеној реткој нарођености: у њој је тек неколико села и то на веома великим остојањима. Лако може бити да и име овој реци долази са оскудице у сресгвима за живљење, која живот око ње чини доиста чемерним. Тек око доњег тока Дичине и ушћа Чемернице, долина се речна шири у приметнију равницу, и ту се одмах опажа и гушћа нарођеност

У целој водопађи Чемернице находи се једна једина, па и то малена варош: Горњи Милановац. Ово место лежи на десној обали Деспотовице, на заравни од последње полице једнога планинског огранка, опкољеној са свих страна брдима и планинама. На југу од вароши, за четири километра далеко, диже се пластасти и шумом густо обрасли Вујан; у истој даљини, само према југозападу, виси се заоштрена Треска, а на североистоку видик је затворен Рудником и његовом подгорином. На све пак друге стране на догледу су многобројни, шумом обрасли брежуљци, од којих се крајњи низови губе у једноликој, једва разговетној модрини, приказујући тако са осталом околином прекрасну слику пространијега планинског предела. Горњи Милановац је нова варош; тамо где лежи било је пре тридесет година голо поље. До Карађорђеве буне Рудник је био главно место у рудничкој нахији, али по што Турци беху растерани и Рудник попаљен, нахиским местом постаде Брусница, јер је из тога села био војвода руднички, Милан Обреновић. Брусница је остала нахиским главним местом и у Милошевој буни, а доцније и окружним местом све до године 1856. Но

45*

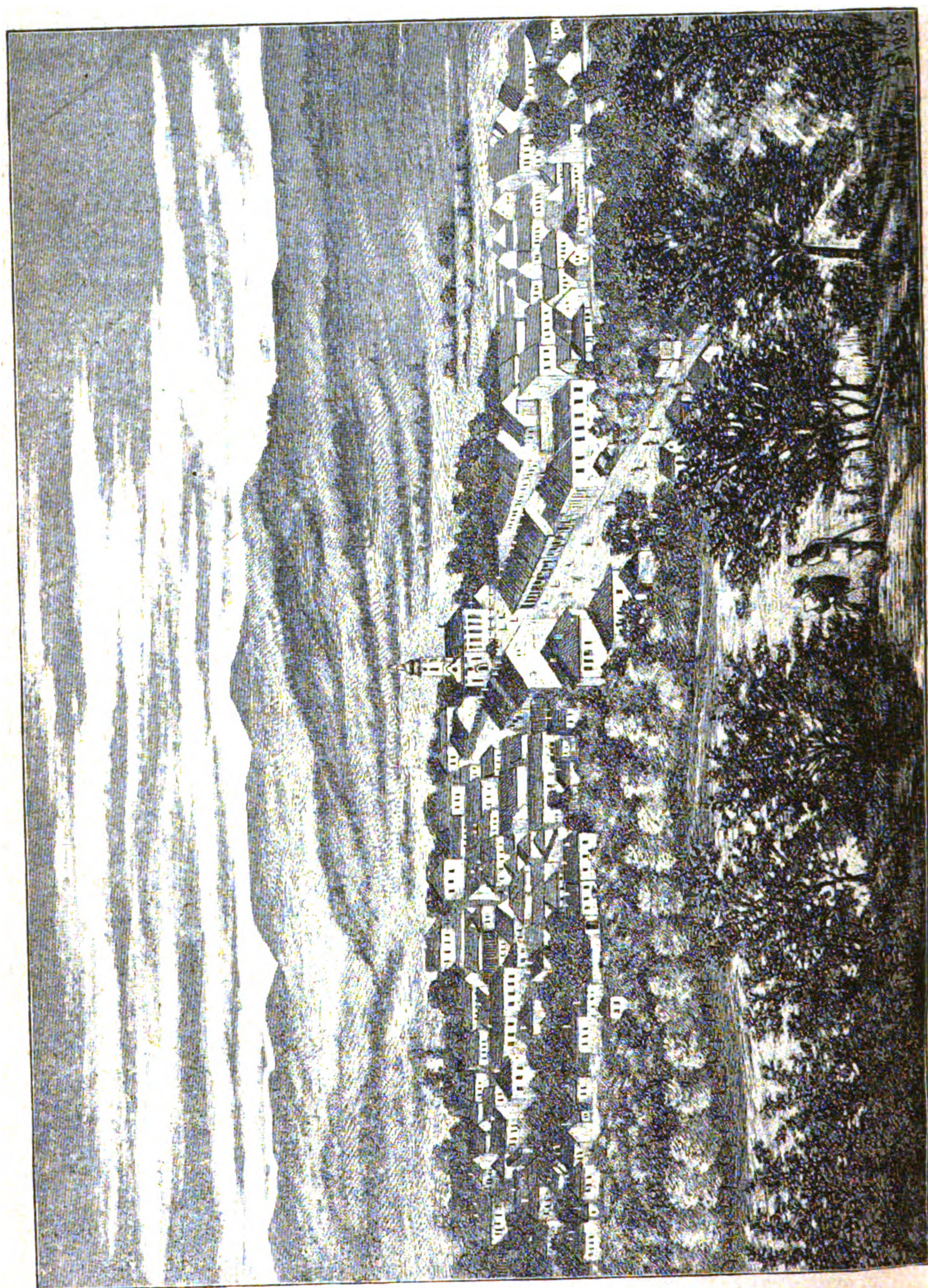

Горња Милановац, по фотографији.

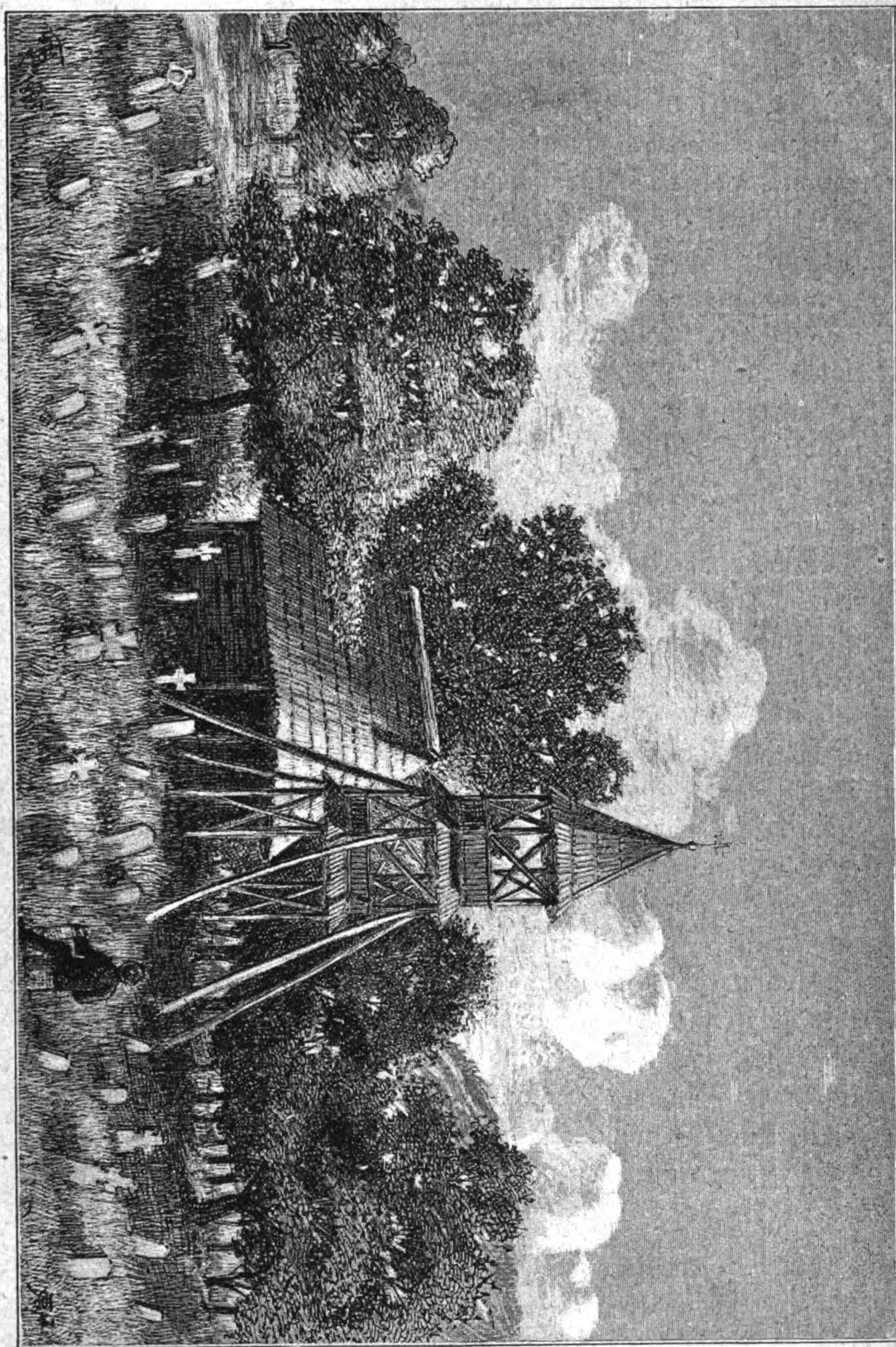

Таковска црква, по слици г. Ђ. Крстића, живописца.

по што она беше спутна и за окружно место тескобна, то се поменуте године на реци Деспотовици основа окружна варош, која буде и сама Деспотовицом прозвана. Кад се пак кнез Милош врати у Србију, он нареди те се нова варош прозове: Милановац, и за разлику од Милановца на Дунаву: Горњи Милановац. Но поред свих згода које су новој вароши као окружноме месту на руци биле, она је и пак веома слабо напредовала, јер је спутна живљем саобраћају, а околина јој, планинска и сиромашна, није могла изазивати ни подржавати јаче развиће ни трговине ни индустрије. Горњи Милановац је најмања окружна варош у Србији; у њему је само 1333 становника.

На шест километара западно од Горњега Милановца а више става Клатичевске и Лесковичке речице, притоке Дичинске, находи се село Таково, у пределу, који би се према високој му и планинској околини могао назвати питомим. У овоме је селу она мала и сиромашна али у нашој новој историји знаменита Таковска црква, код које је на Цвети, године 1815, војвода Милош узвитлао својом војводском заставом и огласио народу почетак нове буне. Таковска је црква од брвана, покривена шиндром, а находи се на једноме заравњеном избрешку, окружена великим, веома старим храстовима. На један само километар западно од цркве, у ливадама, између Лесковице и Дичине, још се држи знаменити Таковски Грм, под којим је Милош са војводама углавио да се буна на ново диже. Грм је имао некада пет главних, великих грана, али му се данас држи само још једна.

Од Горњега Милановца на север настаје непосредна подгорина Рудника, и почиње се тако рећи одмах већ уз Рудник пети, јер је највиша тачка ове планине, Велики Штурац, од од ове вароши удаљен једва четрнаест километара. Ми смо старину и некадањи значај Рудника већ неколико пута додиривали, за то ћемо овде само још

то напоменути, да се она средовечна насеобина, за коју се прича, да је била врло велика варош, и да је у њој још и деспот Ђурђе ковао новце, находила у извориште

Таковски грм, по фотографији.

Деспотовице, између Плужевиначког потока и Красојевачке реке. Намеравајући пак да се мало задржимо при Руднику, по сред новијега времена, не може нам се а да

читаоца не потсетимо на оно, што смо казали о Шумадији, напред, у једноме одељку наше књиге, а на име, да она има изглед огромнога, природом самом утврђенога, четвоространог шанца. У томе је шанцу Рудник готово у средини, с тога се с правом може назвати срцем Шумадије, и у толико пре у колико су му прикладност тога назива и сами догађаји потврдили. Јер ако око Великога Штурца опишемо круг са полупречником само од двадесет километара, ми ћемо у њему наћи и Орашац и Таково, и Тополу и Црнућу, и манастире: Враћевшницу, Благовештење, Вољавчу, и Рајићеве Страгаре, и Добрачину Добрачу, и Милојеву Трнаву, и Миланову Брусницу, и Мелентијеву Врбаву и Ломин Драгољ. Ту, у гудурама и густим, једва проходним шумама овога маленог круга, било је оно огромно слагалиште бунтовничкога духа и огња, којим се упали турска царевина почетком овога века и васкрсе данашња Србија. У оним гудурама била су и слагалишта оружја и џебане: у Страгарима су биле за Карађорђа барутане а у изворишту Деспотовице тополивница и ковачнице; тамо су у несретним ратним данима и највећи збегови скривани били, и Ћаја паша је имао пуно разлога што је покушао да, на глас о Милошевој буни, одмах на Рудник продире. Ако пак пустимо кругу од Штурца полупречник од четрдесет километара, а то је дан хода, онда смо додарнули и долину Колубаре и долину Голиске и Велике Мораве, и обухватили и Станојеве Зеоке, и Катићеву Рогачу, и Сибницу, Рудовац и Буковик на северној, за тим Мутапову Прислоницу, па Љубић, Чачак и Курсулине Цветке на јужној, Дринчићев Теочин на западној и, на послетку, Крагујевац, Младеново Ботуње и Вишевце на источној страни, дакле толика силна места, знатна, било по радњи у њима извршеној било по великим људима, које су обема бунама дала.

За тридесет километара од Чачка низ Мораву идући находи се Краљево, на левој обали Ибарској, три до че-

тири километра пред ушћем ове реке. Краљево лежи на једној равној и пространој полици, последњој у низу оних, које се поред Ибра ка Морави спуштају, и која испуњује кут између става ове две реке. И Краљевска је околина веома живописна и од толико пријатнијега утиска, у колико је отворена и на далеко видна. Са југозападне стране видик му је подрешен низом разноликих планинских облика, који се находе у венцу планинскоме, почев од Чемерна па до Јелице. Готово са свим на југу находи му се у даљини троврхи Троглав и, за тим, у непосредној близини са југоисточне стране Столови. На северозападу видик му је подрешен Рујном, Островицом и Котлеником, и, опет у даљини, на истоку, Татарном.

Краљево се до пре неколико година звало: Карановац. У нашим старим споменицима траг му се до данас није нашао, а почиње се први пут помињати у време ратова аустриско-турских у прошломе веку, када су га Аустријанци, у два маха (1737 и 1789), отимали и опет после Турцима напуштали. О буни на дахије Срби га беху опсели већ у половини године 1805, уз суделовање свих познатијих шумадиских војвода, а под управом Карађорђевом, и отели 29 Јуна исте године. О Милошевој буни Турци Краљевски предадоше се Милошу без боја, првих дана месеца Јула, године 1815, и иселише у нови Нови Пазар.

Краљево је се неко време такмило са Чачком о првенство у Чачанскоме округу, али је на послетку подлегло; данас има на 2.700 становника и прилично је жива варошица, у којој се находи и једна ратарница, једина у Србији. Краљево има лепу будућннст, јер је не само на устима долине Ибарске, која води у Нови Пазар и Косово, него је тако исто и на устима долине Гружанске, којом, у Мораву изилази најважнији пут из Шумадије, познат још из старине.

Из Краљева нам је сад згодно поћи уз Ибар. Ибарска је долина дубоко упала између Столова, Жељина и Ко-

паоника с десне и Троглава, Ђакова и високе подгорине Голиске с леве стране, и није управо ништа друго до једна горостасна пукотина планинска, са којом се по сиромаштву и у иоле пространијим равнима само Горња Дрина упоредити може. Обале су Ибарске високе и камените и пад му тако велики, да га је тешко прегазити и и на местима мање дубоким; због тога су и газови на

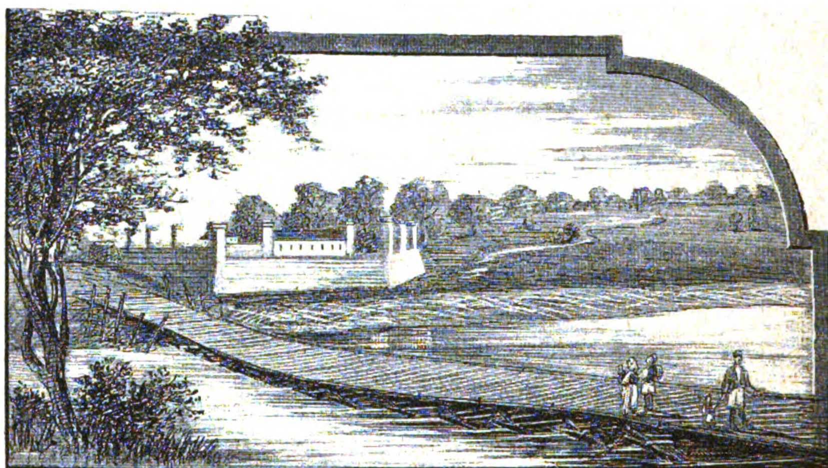

Понтонски мост на Ибру, пред Краљевом, по фотографији.

Ибру веома ретки. По свему овоме долина ибарска није од велике вредности за људско живљење; сиромашна од природе она је сиромашна и становништвом; и оно што тамо живи мучно проводи век свој. Неугодне природне погодбе и сиротиња огледају се и у несразмерно великоме броју блесана, који се находе по сиромашним селанцима, у тамошњим мрачним и влажним гудурама. Али ако долина Ибарска нема велике вредности за људско живљење она је и пак од немерене вредности по томе, што њоме иде најпречи друм из средње Србије за Горњу или Стару Србију. Важност овога друма доказује велика пажња коју су му још Римљани поклонили. Остаци старога римског

друма још се поред Ибра виде; они су у народу познати под именом «краљев друм;» по начину, пак, којим се подизање овога друма имало борити против природних препрека, он се може ставити у исти ред са познатим Тројановим друмом у клисури дунавској.

У време римско и доцније кроза старо српско време овај је пут, настављајући се на онај уз долину Груже, везивао са осталим светом две најважније рудне области на Балканскоме полуострву, а на име: Рудничку и Копаоничку. Важност овога друма увиђена је и у ослобођеној Србији, и радови, који су на њему изведени у најновије време, долазе у најтеже и најскупље радове, који су до данас у нашој земљи у друмове улагани.

На југу од Краљева, у даљини од четири километра, бели се манастир Жича, на десној страни Ибра, који ту у близини између Троглава и Столова већ излази и прелази у родну равницу, јурећи, да се у скоро са Моравом састане. Наши су сви манастири подигнути по скривеним и осамљеним планинским долинама, но Жича гради изузетак. Она је видна са свих страна још из далека, јер је сазидана на једној маленој узвишици, окруженој питомом равницом, унизаном лепим селима, родним њивама и бујним ливадама, прошараним овде онде тамно зеленим китама од шумарака. Жича је задужбина Стевана Првовенчанога, и намењена да се у њој крунисавају краљеви српски и постављају архиепископи, епископи и игумани. По народноме предању у њој је крунисано седам српских краљева, и по што су на цркви за свакога краља била начињена нарочита врата, прозвана је „седмовратном." Жичу су Турци попалили, и кубета и сводове јој порушили, али и пак нема сумње да је она била једна од најлепших цркава нашега старог доба; то се на сигурно може извести из живописа у колико се по зидовима одржао, и који уметничком вредношћу својом превазилази све радове

своје врсте, заостале по другим задужбинама наших старих. Жича, онако порушена, стајала је пуста до пре тридесет година (1856), а тада се владика Јанићије по-

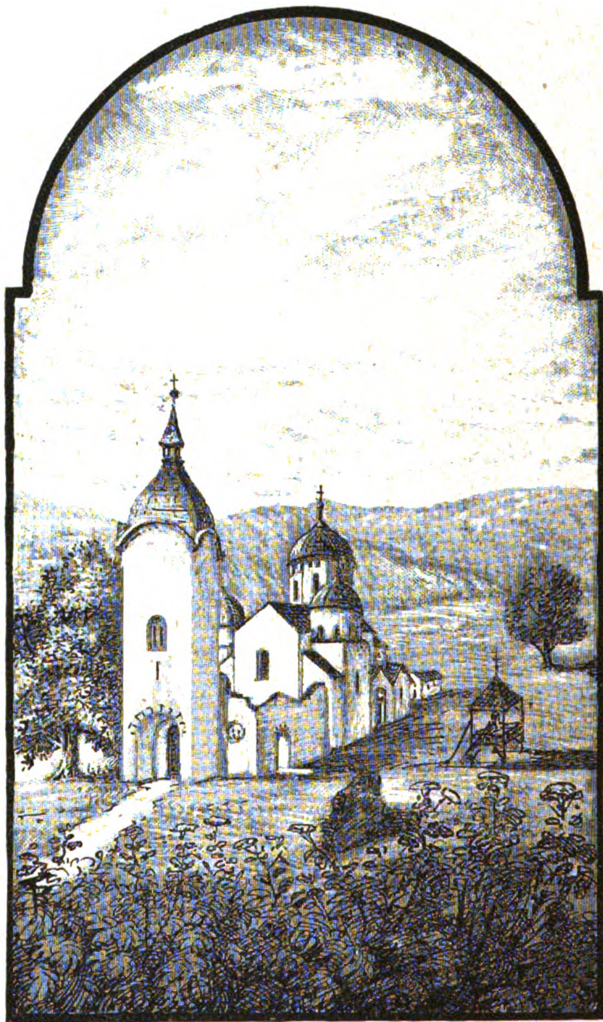

Жича, по фотографији.

труди те је обнови. Но и овако обновљена и пак није ни сенка старе Жиче, која је онако на далеко сјала лепотом грађевинском и богаством украса.

Идући од Жиче уз Ибар, за дваестину киломемара, наићи ћемо на живописне развалине старога града Маглича. Маглич је подигнут на рту једне узане косе, која се од столова ка Ибру упутила, и која се овде, стрмо као зид, у саму реку спустила, висином од две стотине метара. Зидови су овога града врло добро очувани; још се ви-

Маглич, по скици од г. А. Алексића.

соко диже неколико кула, везаних такође доста високим платном. Она каменита коса дубоко је усечена баш пред самим уласком у град, да би му се спречио приступ и с ове стране, с које му је у опште једно и могућно приступити. Околина градска изгледа дивљачно величан-

ствено. Високе планине дижу се на све стране високо под небо, а оне, ближе граду, изгледају као да су се над њега427 наднеле. Долине пак које се између ових планина стрмо ка реци спуштају, где што оголеле, разривене и пуне јаруга, где што опет и лепом шумом обрасле а овде онде и маленим селанцима поднизане, износе пред гледаоца слику изванредне, језиве, предеоне лепоте, тако обилате разноликим и предметима и облицима. Слику ову чаробно допуњује сам Ибар, који се у дну дубоке долине на неколико места указује, али се због велике даљине не види да тече, те изгледа као испрекидана крпа сребрно белога платна. Под самим градом из средине реке штрчи једна стена, која је некада, по својој прилици, служила као стуб мосту, којим је била премоштена.

Идући од Маглича уз Ибар за толико, колико нам је било потребно да из Краљева до њега путујемо, дакле око двадесет километара, доћи ћемо на ушће Студенице, леве притоке Ибарске, која силази са Голије и шумно текући стиже у главну реку више села Ушћа. У овој нам се долини ваља мало зауставити, јер нам се у њој сачувао у целости највеличанственији споменик грађевински из доба Немањића, а на име манастир Студеница. Студеница се находи високо у планини (510 мет.), на десној обали истоимене реке, за осам километара изнад њена ушћа, под Радочелом а према Ђакову. Студеницу је подигао Стеван Немања у последњој десетини XII века. Она се од осталих задужбина наших владалаца одликује и величином и лепотом и драгоценошћу грађевине; сва је сграђена од разнобојна мрамора и богато урешена уметничким вајарским радовима. Студеница, онако укупно узета, може се једначити само са Дечанима. Баш испод зидова од ограде манастирске јури река Студеница, коритом, у сињем камену издубљеном. Њено шуштање једино прекида ону тишину, која око осамљенога манастира

влада, посред планина, којесу се над њега наднеле. У Студеници је, у раци, сахрањено тело светога Стевана Немање, у калуђерству названога Симеуном а по смрти још и «мироточивим.» У цркви самој, у ћивоту, находе се мошти Немањина сина, светога Краља Првовенчанога.

Студеница, по фотографији.

Околина Студенице богата је разнобојним мрамором, од кога је и саграђена. У селу Брезови, не далеко изнад манастира, вади се и данас бели мрамор и тешу из њега прости надгробни, споменици. У селу пак Врху, по далеко на југ од Студенице, на реци Склапници, има мрамора и жутога и сигавог. За десетак километара на запад од Студенице, у долини Миланачког потока, леве притоке Студеничке, находи се село Миланча, из кога је родом владика Јанићије, велики добротвор и цркве и књиге српске.

За десет километара на југ од ушћа Студенице находи се ушће Јошанице, десне притоке Ибарске; њено је извориште у Жељину и по што има веома велики пад то још хучније и од Студенице јури да се са Ибром састане. Идући уз Јошаницу, за петнаест километара, долином веома узаном и дивљачном, стиже се у Јошаничку бању, код села истога имена. По својим минералним састојцима вода ове бање долази у ред, тако званих, „неутралних" вода, али се одликује веома високом топлотом (78° Ц.). Римљани су знали за Јошаничку бању: развалине једнога старог купатила, које се тамо још и данас виде, мисли се, да су дело римско. Ова је бања морала проживети сјајне дане, у оно време, кад је подгорина Копаоничка киптила многобројним становништвом рударских насеобина, али данас је без велике вредности, јер у близини никаких већих насељења нема, а и иначе је спутна и удаљена од жица живљега саобраћаја.

За десет километара на југ од ушћа Јошанице ставе су Ибра и Рашке, па ту је и варошица Рашка. У целој области старе Рашке ова речица и варошица једине су, које именом својим непосредно потсећају на Немањину очевину, заметак потоње велике државе српске. Рашка има данас једва 430 душа; за опстанак свој она има да захвали једино томе, што је на граници према Старој Србији, те је као неки трг, на који се, долином Ибра износе сировине и остали производи, намењени за Нови Пазар и његову околину. Но кад се једном ова политична граница дигне, онда ће се и овај трг долине Ибарске померити у Нови Пазар, куда ће се по свој прилици и сами Рашани преселити. Од става Рашке и Ибра граница према Старој Србији иде рачвасто, обема рекама: Рашком, до карауле Барја а Ибром до изнад села Јариња.

Само за три километара испод ушћа Ибарског али с противне, леве стране, утиче у Мораву Гружа, једна

од повећих вода у Србији; њена дакле долина иде без мало са свим у наточ Ибарској. Извориште је Груже у Руднику, на југоисточној му страни: она тече најпре са запада на исток, до ушћа Каменице, леве јој притоке, по том нагло савија на југ, држећи се тога правца све до ушћа. Водопађа ове реке до ушћа Каменице зове се Горња, а даље на југ Доња Гружа. Горња Гружа је високи планински предео, на југоисточноме подножју самога Рудника; заклоњена и тешко приступачна, она је у обе наше велике буне служила као збег у великим размерима. Тамо је, у манастир Враћевшницу, почетком године 1806, био пренесен свети Краљ из Студенице, и остао све до 1813 г., када је пребачен у Срем. Тамо је, опет у Враћевшници, године 1812, Карађорђе сазвао народну скупштину; па тамо је, у Црнући, године 1814 и кнез Милош склонио своју породицу. Доња Гружа из прва је и сама прилично врлетна, а у пространију равницу почиње се ширити тек по што изађе из сутеске између Бумбарева брда са западне и Великога Врха са источне стране. Доња је Гружа и родна и добро нарођена.

У старо српско време, важан друм, који је везивао Баоград са Рудником, силазио је у Мораву долином Груже. Њоме иду и данас важни друмови: Горњом Гружом друм из Крагујевца у Горњи Милановац и Доњом, друм из Крагујевца у Краљево. У потоње време старе српске државе овој је долини велика пажња поклањана; у њој находимо неколико места, која беху омиљена боравишта Великога Стевана: у Горњој Гружи Бело Поље и у Доњој, Борач и Честин. Борач се у споменицима из тога доба најчешће помиње; он се находи у једној побочној, десној долини Груже, на веома живописноме месту; развалине од замка, доста добро одржане, виде се и данас. Честин се находи југоисточно од Борча, на левој страни Груже; и тамо се још распознају развалине од старога, деспо-

товог замка. У Горњој Гружи находи се поменути, стари манастир Враћевшница, задужбина Радича Поступовића, великога челника деспота Ђурђа Бранковића, коју подиже године 1431. Манастир лежи усамљено, у једноме дивљачноживописноме планинском котлу, на речици Враћевшници, не далеко од ушћа јој у Гружу; положај му је тако скривен, да се не да смотрити, док му се не дође тако рећи на вратнице од ограде.

У Доњој Гружи, код села Лепенице, има веома моћних слојева анхидрита и гипса; по мишљењу стручњака вероватно је, да ће се тамо, у дубини, наћи и слојева камените соли. Тако исто има и веома ретког шароликог мрамора.

Прелазимо сада у Подибар. За двадесет и пет километара од ушћа Ибра низ Мораву идући, наићи ћемо на варошицу Трстеник; она се находи поред саме Мораве, у равници, одмах испод сутеске, што је на Морави гради Татарна са севера и огранак Гоча с јужне стране. Стари Трстеник звао се Осаница и лежао је баш у самој сутесци, па га је овде, где је данас, године 1832 изместио кнез Милош. Трстеник има данас 1150 душа и прилично је живо место, а кад се једном умедне боље користити својим положајем и природним благом наслаганим му у непосредној околини, напредак ће му бити још боље осигуран.

За десет километара на запад од Трстеника, у долини Врњачке реке, која с Гоча у Мораву силази, находи се село Врњци и у њему чувена Врњачка бања, која је са своје лековитости веома јако посећена, и ако ни приватно прегнуће ни државно настојавање за угодност посетилаца није до данас учинило ни толико, колико би одговарало и најскромнијим, паметним захтевима. Вода је ове бање топла 36° Ц., богата је угљеном киселином и алкалним солима, те по томе долази у ред веома ретких, топлих, алкално-угљо-киселих вода.

Баш према Трстенику утиче у Мораву, с леве стране, Љубостињска река. Идући уз долину ове реке само за четири километра, доћи ћемо пред задужбину царице Милице, манастир Љубостињу, која лежи на десној обали, у крај саме реке. Овај се манастир не одликује величином, али како по сразмеру појединих му делова и њиховој

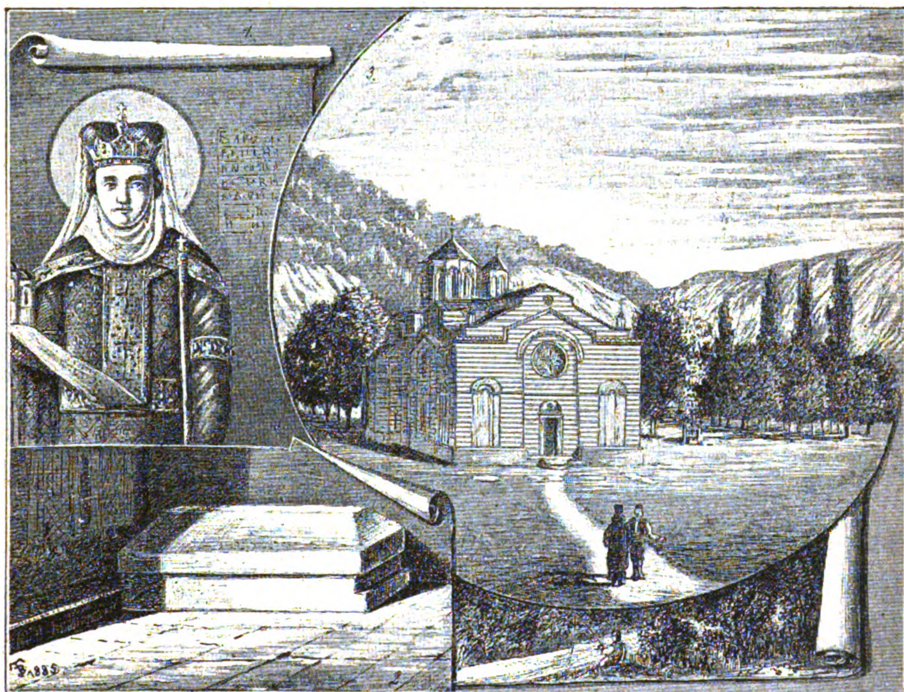

Љубостиња, од г. В. Тителбаха.

уметнички изведеној изради, тако и по складности којом нам се гледајући их заједно, приказују, може се с правом тврдити, да је најлепши грађевински споменик што га имамо из старога нашег доба. Љубостиња је производ српских уметничких руку; њу је градио «протомајстор» Раде Боровић, познат у народним песмама под именом: Раде Неимаре. Царица Милица, која се пред смрт покалу-

ћери и умре 11. Новембра 1405 године, овде је сахрањена. У цркви се и данас види њена камена гробница, а на зиду има и њена слика.

Од Трстеника па низ Мораву, све дивотном, родном равни, води друм у Крушевац, некадањој престоници Србије. Крушевац је од Мораве далеко три километра а лежи поред Расине, на последњој полици оне веома узане греде, која се протеже између Расине и Кожетинске реке. Како је ова полица поиздигнута изнад ниске моравске равнице, то је и варош не само са свих страна

Крушевац, по фотографији.

погледу приступачнија и на око лепша, него је и сам њен видик пространији, разноликији и од лепоте снажнога и трајнога утиска. Испред вароши па све до Мораве шири се раван, родна и прилежно обделана, а преко Мораве дижу се Темнићска брда и планине. Иза вароши видик је затворен дугачким и високим ланцем Великога Јастрепца, обраслога некада густом гором, но у којој се у последње време неразумном сечом и упропашћавањем шуме отварају све чешћи пропланци. На истоку, у непосредној близини, диже се не много висока, плочаста Мојсињска

планина, иза које се, у великој даљини модре виши врхови од планина источне Србије. На западу од Крушевца почиње подгорина Копаоника, изнад које се на послетку поносно издиже и сама ова планина, а са својим северним наставком: Жељином и Столовима.

Крушевац је био столица кнеза Лазара; одавде је он изашао на Косово. Из онога давног доба од пре пуних

Кнез Лазарева црква у Крушевцу, по фотографији.

пет векова, још су се и данас тамо одржали неки споменици грађевински, једни готово у целости а други тек у остацима, по којима се једва распознати може првобитна

им намена. Граду се може једва темељ наћи, а од грађевина у граду одржала се само још, прилично висока, кула кнеза Лазара, за коју се мисли да је чинила део његовога двора, и за тим црква, којој је пређашњи облик

Развалине града кнез Лазарева, по фотографији.

осакаћен дограђама и поправкама, учињеним без икаква зналачка разбора и уметничког укуса.

Знамо већ из раније, како Високи Стеван није могао задржати престоницу у Крушевцу, по што су му тамо

Турци досађивали, него се измакао на леву страну Мораве и боравио по разним својим замцима, док се на послетку није настанио у Београду. Но Крушевац је и пак остао српски, све до његове смрти, дакле до године 1427, а после су га Турци одмах заузели и остали његови господари све до пред крај 1832 године, с малим само прекидима у ратовима маџарско-турским у XVI, аустротурским у XVIII и Карађорђевој буни у овоме веку. Године пак 1832 припаде Србији стварно са свима оним пределима, који јој дотле само по праву беху припадали, али их Турци и пак насилно држаху.

Крушевац је данас једна од лепших и напреднијих вароши у Србији и у долини доње Голиске Мораве најмногољуднија (5.150 ст.). Унапређењу и развићу његовоме много је допринело то, што се находи у дну долине Голиске Мораве, и не далеко од цариградскога друма; за тим што је био дуго време гранична варош према Старој Србији, и на послетку, што преко њега води друм, којим се најпречим путем из средине Србије стиже на Косово. Од Крушевца овај друм иде долином Расине, за тим долином Блаташнице притоке расинске, која је, пробивши Јастребачки ланац, начинила познату Јанкову Клисуру, и на послетку преко Преполца у долину Лабску, која у Косово прелази. Но осем саобраћајних згода којима се Крушевац похвалити може, његовоме је напретку много допринела и родна му околина; поред свих усева који се по Србији обрађују тамо се сеје још и доста дувана. У Крушевачкоме округу сади се ове биљке по 21.4 струка на главу, али ваља знати да се од те количине највише сади у самој непосредној околини Крушевачкој. Поред тога, тамо се сеје много и конопље, и кучина, изредне каквоће, извози се у великим количинама у Ниш, Лесковац и Врању, где се прерађује.

Долина Расине, која од Крушевца па на више има југозападни правац, одвешће нас у подгорину Копаоника, где ћемо високо (432 м.) под овом планином наћи варошицу Брус. Она је у сред старога рударског предела, богатога споменима некадање јаке рударске радње: огромним гомилама згуре, испроваљиваним «рупама,» развалинама од самокова, топионица и цркава, и неисцрпнога у причама у народу, кроз које је се одржало сећање на она давна времена, у којима је све ово било прожето животом пуним снаге а по сред силнога богаства и раскоши.

Брус је данас незнатна варошица (200 ст.), али кад једном прораде Копаонички рудници, она ће живошћу и напретком својим потсећати на своје претходнице из старијег времена. На североистоку од Бруса, у даљини од дванаест километара, и готово у врх долине расинске, и високо под планином Нерађом, виде се развалине града Козника. Козник се находи десно уз Расину, на рту једне кратке али високе косе, која се од Нерађе на север спушта, и готово осеком изнад реке завршује, тако, да му се као и Магличу само с једне стране приступити може. Тачка, на коју је овај град подигнут, висока је без мало девет стотина метара; отуда има видик веома простран, а предеоне слике које се погледу на све стране приказују, како разноликошћу облика и предмета тако и укупним живописним изгледом својим ненадмашне су. Тако исто ванредно живописно изгледа и сам град, гледан ма са које стране. Град је доста простран, зидови су му необично добро очувани: стоје још врата, пет четвоространих кула а тако и платна, којима су спојене.

Између расинске долине и долине Кожетинске реке протеже се веома узана греда планинска, која полази од виса Љуктена, савија се на југ полукругом и свршује под Крушевцом. Ова греда обухвата с јужне стране горњи предео Кожетинске реке, познат под именом: жупа. Жупа

је предео од самих косица и брежуљака и укупно гледана изгледа као нека издробљена раван; она лежи истина по високо, али су се у њој и пак стекле све погодбе за добро успевање лозе, и учиниле је једним од најзнатнијих предела винодељских у Србији. Жупа је заклоњена од запада Нерађом и Жељином а од севера оним планинским ланцем, што од ове друге планине најпре полази на север, па се после лепим полукругом извија на исток, идући упоредно с Моравом и свршујући се изнад ушћа Кожетинске реке. Осем тога, све долине њене пружају се од овога последњег ланца у правцу према југоистоку, те тако имају и осветљење и загревање како само може бити повољно; на послетку, и само јој је земљиште вапновито, што је такође једна од главних погодаба за винову лозу. За то је се овде виноделље одомаћило још у веома давна времена.

Земљиште под виноградима у Жупи дели се на Порте; порте се деле на Пољане, а ове се састоје из Пивница. Порте нису управо ништа друго до главне долине у Жупи; њих има три: Ракљанска, Кожетинска и Ржаничка, назване тако по потоцима, које кроз њих теку. Пољане су гомиле пивница, саграђених махом од брвана и на близу једна до друге, тако, да изгледају као збијена села. Пољане се находе међу виноградима који им припадају; по нека има и до три стотине пивница. Жупско је вино црно, необично лепо бојено, често особито пријатног мириса, прилично опоро али по некад и шећером обилато, а свакад богато алкохолом. Кад једном разумно виноделље и подрумарство у Жупи ухвати корена, жупско вино, које се данас највише за домаћу потребу производи, биће свуда јако тражено и постаће веома обилат извор за живљење како самих Жупљана тако и њихових ближих суседа. Готово у сред Жупе находи се варошица Александровац (550 ст.), која се до пре неку годину звала Кожетин.

На истоку од Крушевца, само за неколико километра далеко, диже се онижа, плочаста планина Мојсиње, која испуњује онај кут између става Голиске и Биначке Мораве. У Мојсињу је пуно развалина од цркава и манастира, који су тамо у старо наше време исподизани; а на рту, којим се ова планина завршује, баш изнад поменутих става, находе се развалине замка Тодора од Сталаћа: једна дебела кула и нешто од платна, којим је била везана са другим кулама. Рт на коме се ове развалине

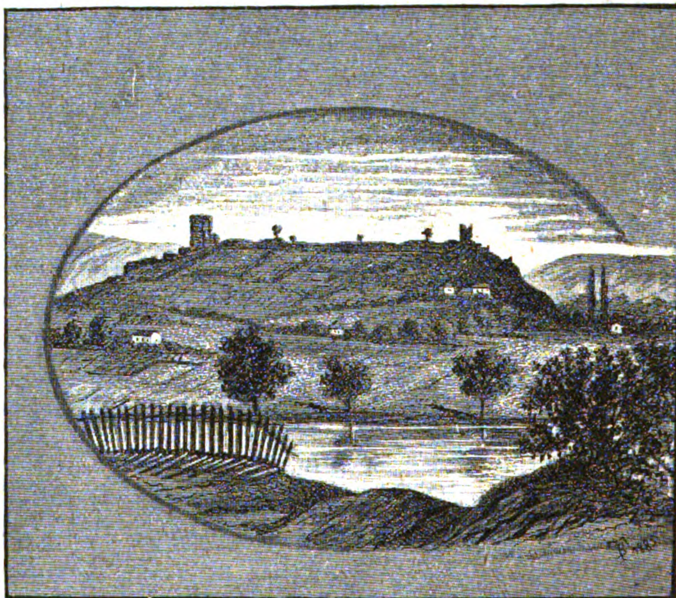

Кула Тодора од Сталаћа, по фотографији.

находе, и ако је висок тек сто седамдесет метара, има видик тако простран и тако пун занимљивих предмета, да га ни један од научних туђинских путника није мимоишао. Према овој тачци приказују се особито лепи профили: Копаоника и његовога северног наставка, Жељина и Столова, за тим Рудника, па Бељанице, Ртња, Озрена и Јастрепца.

Према Крушевцу, на левој обали Мораве, находи се село Јасика. Кад су Турци, после несреће на Каменици код Ниша, навалили да у Шумадију уђу, онда је (1810 г.) овде била крвава битка, у којој су Србима и Руси помагали, и у којој су Турци жестоко били одбијени.

б. Поморавље Биначке Мораве.

Водопађа Биначке Мораве доста је правилног, лепезастог облика. Правилност јој увећава још и то, што са обе стране главне речне долине, поред многих мањих и незнатнијих долина има и по три веће и пространије. С леве стране пружају се долине Ветернице, Јабланице и Топлице а с десне, долине Власине, Нишаве и Моравице. Ова водопађа има изречни тип планинскога предела. Њеним ивицама издижу се највише планине у Србији: западном Копаоник, источном Стара планина, северном Јастребац и Ртањ и јужном ивицом Црна Гора. Па нису висином незнатне ни оне гране планинске, које се по унутрашњости ове водопађе разнолико преплећу, и које полазе како од оних, главнијих, ивичних планина тако и од оних, које се, као предгорје Рилско, уздижу на њеној југоисточној страни, и где се баш на самој граници Велики Стрешер својом купастом, зеленом главицом виси. Суха Планина долази по висини одмах за Копаоником, а са Рудником може се такмити приличан број врхова других планина, како источном тако и западном страном ове водопађе. Планински тип Биначке Мораве види се јасно и по долинама свих њених река. Долине се ове тек пред ушћем шире у равнице, иначе су већином дугачке клисуре, обично са каменитим и стрменитим странама, дубоко ужљебљене између планина и због тога веома мучне за пролаз. Па и долина саме главне реке великом је дужином стешњена у клисуру. Долине по неких притока Биначке Мораве шире се, истина, овде онде, и у већа или мања поља, као што су: Бело Поље

око доњега тока Врле Реке, Пиротско Поље и Белопаланачки котао на Нишави, за тим корутине, као што су Лужница и Заплање, и поља око Топлице, али то све, према величини и целокупном изгледу водопађе, тако слабо у очи пада, да не мења ни мало њене висински карактер. Овај карактер не мењају јој много, из истог узрока, ни сама пространија поља око главне реке.

Целокупним изгледом својим ова водопађа личи на водопађу горњега тока Голиске Мораве, т. ј. Моравице. Голих искиданих кршева и овамо је врло мало; већина пак планина широких је коса, а по неке међу њима шире се и у простране, таловите височине. Тако исто и реке, живе, бистре и обилате водом преко целе године, имају велики пад и теку шумно. И ако су четинари у овој водопађи данас ретки опет је друге шуме прилично. По неки су крајеви истина руком људском обездрвљени, нарочито они, десном страном водопађе, али су данас и тамо на много места шеварици већ загустили. Изнад шумскога појаса пак, дакле онамо где висина не да више дрвећу да успева, разастиру се зелени, питни сувати, по којима се тове многобројна стада и ситне и крупне стоке.

Но и поред све сличности између ове две водопађе, опет су погодбе за људско живљење у Биначкој Морави куд и камо боље но оне у Моравици. Предео је и овамо, као што смо већ видели, прави планински, али је у њему и пак далеко више поља за земљорадњу но онамо. Поља око Мораве праве су житнипе, на којима изванредно добро роде не само све врсте наших жита, него тако исто успевају и јако распрострте, индустриске биљке: дуван и конопља. Тако је готово исто и по оним маленим пољима око Топлице и Нишаве. Па не мање су угодне погодбе и за воћарство и винодеље. У овој водопађи има читавих винодељских предела. Тако исто поменули смо, да за подизање стоке има доста сувата. И доиста, млечна

индустрија у источној страни водопађе Биначке Мораве, не само да је веома јака, него је знатна и по томе што производи и за извоз на страну. Сир „качкаваљ," што се израђује по црновуначким бачијама, у Сухој планини, Чемернику и Варденику, продаје се добро не само по неколиким варошима у Србији, него је јако тражен и на свима трговима, у земљама под Турском, а нарочито на тргу солунском.

Ова водопађа није сиромашна ни самим рудним благом. Ми смо у своје време видели, како је некада у овоме крају рударство цветало, и како се у неколико одржавало још и до пре мало година.

Све ове природне погодбе за живљење и ако су тако разнолике опет нису довољно јаке, да би могле издржати и исхранити становништво овога краја наше земље, зато је се оно, као и у свима планинским пределима што бива, одавало индустрији, само још вољније но по другим нашим странама. Водопађа Биначке Мораве прави је индустриски предео Србије; ово нарочито вреди за њену источну страну. Неколики занати раширени су овамо јако и по самим селима, међу сељацима, где се домаћини са својом чељади, по што среде пољске радове, баве о преради сировина, износећи своје занатске производе на трг, на продају. Људи из ових крајева иду као индустријалци и у печалбу; они су неколике занате распрострли и одомаћили по свој Србији, било као печалбари, било као стално настањени досељеници, у разним местима. Међу тамошњим сеоским становништвом јако је распрострта мутавска и ужарска индустрија, за тим индустрија земљане прераде, као што су: црепарска, ћерамиџиска и грнчарска индустрија. Многи се баве неимарским послом. Тако су исто отуда и све ћумурџије и стругари по Србији. На послетку, у недостатку занатскога посла, они се, као печалбари прихватају и свих ратарских послова,

а раде и као поносници (кириџије) са својом теглећом стоком. Из ових крајева иду у печалбу и у Бугарску и Румунску.

Водопађа Биначке Мораве сретна је још с једне стране. На име, као и од вајкада тако и данас пролазе

Сељанка у литаку (сукману) око Биначке Мораве, по фотографији.

њоме у накрст најважнији друмови на Балканскоме полуострву. Друм Цариградски, који везује Београд с Цариградом, и данас је у важности као и од памтивека; тако

исто и грана тога друма, која води у Солун. У неколико опалу вредност ових друмова подигла је данас на пређашњи ступањ железничка пруга, која је без мало сва саграђена. Са подизањем вредности ових друмова добија већу вредност и стари, Дубровачки друм, који је се, идући Топличком долином, састајао са њима код Ниша.

Све ове погодбе тако су снажно развиле вредноћу у становника овога краја, да се они могу с правом рачунати у највредније, у нашој краљевини. Отуда је, сразмерно, знатно и благостање у овоме крају, поред свега његовог планинског карактера. Ово се благостање на први поглед не види, јер је народ не само вредан него и штедљив и умерен у свакоме погледу; осем тога, угоднијем начину живљења, по коме би му се благостање опазити могло, није се смео привикавати ни због силе турске, која му је била на врату још до пре десет година.

Морава Бинačка тече са југа на север; у томе се истом правцу шири и њена водопађа, све до онога попречног ланца планинског, који свезује Копаоник са Старом планином, и на коме је северна водомеђа Топлици и Нишави. У колико се водопађа ове реке у томе правцу јаче шири у толико она има и већу вредност. На крајњем југу њеноме, у колико је Србијом ухваћена, находи се једна једина варош: Врања; око средине находе се две вароши: Лесковац и Власотинци, а даље, на север идући, находимо, готово у једној истој прузи и без мало све на једнакоме размаку, пет вароши: Куршумлију, Прокупље, Ниш, Белу Паланку и Пирот. Одонуд поменутога попречног венца водопађа се сужава нагло, нарочито западна јој страна, а на источној находимо и пак две вароши: Алексинац и Бању.

Долина главне реке, сутескама и клисурама подељена је на четири главна поља: Врањско, Лесковачко, Нишко и Алексиначко. У свима од ових поља находимо по једну

варош а у Лесковачкоме две. Врањско је поље најужније. Оно почиње у ономе крају Србије, што је још под Турцима, оданде, где Биначка Морава и њена притока, Моравица (горња), изилазе из сутесака, што их граде планине: Карпина и Црна Гора на Морави и Црна Гора и Рујан на Моравици, а траје до сутеске, која настаје између Превалца с десне и огранака Обличких с леве стране. Најпространији и најважнији део овога поља лежи дакле изван наше краљевине, по што је граница између ње и турских притежања на овоме крају повучена чак изнад села Давидовца, које се находи на левој страни Мораве.

Врања се не находи баш у самој моравској равници, већ за једно три километра у лево, у удубљењу оне полице, која се од Плачевице и Крстиловице према Морави благо спушта. Обе се ове планине находе на северу од вароши, и оно удубљење, у коме варош сама лежи, није ништа друго до јако разврaћено продужење онога кланца, којим су оне раздвојене. Ово удубљење ма да није знатно, опет чини да се варош може видети тек онда кад му се на ивицу дође. Кроз сред вароши тече Врањица. Она је истина малена речица, али је кроз највећи део године и пак у стању неколико витлова воденичних у самој вароши окретати и поред тога, што даје довољно воде за заливање варошких градина, на које се навраћа вадама.

Врања има веома живописну и готово величанствену околину. Изнад саме вароши издижу се Крстиловица и Плачевица, два обездрвљена али и пак травом обрасла виса, којих висина прелази преко хиљаду метара. Ниже стране ових висова подрешене су непрекидним појасем виноградским, који силази до у саму варош. У теснац, који ове висове раставља, углавила се као какав клин, Дреновачка планина а на врху тога клина находе се живописне развалине једнога градића, који народ зове: Мар-

ково кале. Стена, на којој је градић, спушта се према Крстиловици осеком од сто и више метара, у Врањицу, која се својим каменитим коритом шумно жури да стигне у Мораву, окрећући уз пут још и у самоме теснацу витлове неколиких воденица. Од градића, који је затварао пролаз овим теснацима, и данас се одржало једно доста високо платно и кула мотриља, испод које је пролазио у стену усечени пут. Поглед са ових развалина на Врању и долину моравску неисказано је леп.

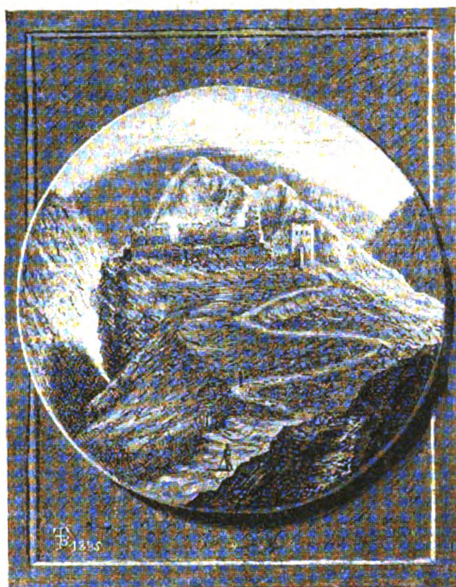

Марково кале, по фотографији.

Она полица, на којој је варош, спушта се после краткога времена готово осеком у праву Моравску равницу, којом Морава вијуга посред родних њива, бујних ливада и конопљишта. Одонуд Моравске долине издижу се планине у ономе венцу планинскоме, на коме је водомеђа Морави с једне и Струми и Пшињи, Вардарској притоци, с друге стране. У томе венцу, међу многима другим, јасно се распознају и ови издвојени планински висови: Св. Илија и иза њега а преко Пшиње Козјак, за тим Кључ па Патарица, са које се воде сливају Морави, Вардару и Струми и на послетку, високи Стрешер, који се издиже изнад извора Врле Реке. Својим пластастим обликом Стрешер потсећа на Ртањ, ма да није онако кршан и оголео већ обрастао травом баш до самога врха.

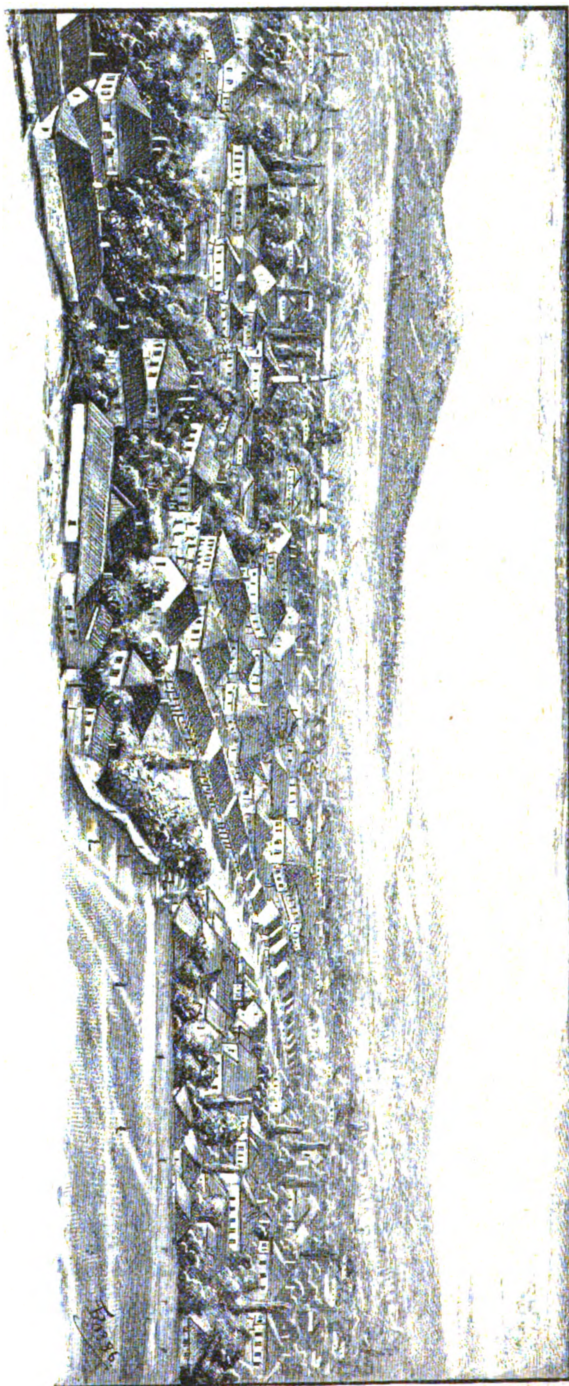

Врања, по скици г. В. Титслбаха

И, што је још најзанимљивије у околини Врањској, са ивице од оне полице, на којој је Врања, кад се поглед баци на југозапад, кроз отворену долину Моравску, види се кршна пирамида Љубатрнска. Надвисивши снажно Црну Гору, извориште Биначке Мораве, ова се пирамида гледаоцу неисказано живописно приказује. Чудесно згодно удешени облик земљишта даје прилику и овако удаљеноме посматрачу, да се слади погледом на највиши вис Балканскога полуострва, који се издиже са Шаре, горостасне српске планине.

Велика важност положаја који Врања заузима, може се потврдити и прошлошћу. Ова је варош већ крајем једанаестога века постала предметом отмице између Срба и Грка, западајући, после тога, кроз читаво два века у државу неколико пута и једнима и другима на изменице, док је, на послетку, пред крај тринаестога века краљ Милутин стално не присвоји, заједно са целим Врањским Поморављем. Па и за време најезде турске, и пре и после Косова, овуда су војске њихове често ударале. Једну велику турску војску разбио је до ноге, године 1454, Никола Скобаљић, код Врањске Бање.

Врања долази данас у ред већих вароши у нашој краљевини и има 8900 становника. Она је једина варош у веома пространој околини, јер је на њу упућено не само Врањско Поморавље, него и Пољаница, предео горње Ветернице а преко познатога нам кланца, између Плачевице и Крстиловице. Имајући тако пространу економску област, Врања је у своје време имала не само јаку и живу трговину него је у стању била, на сопственоме огњишту развити и знатну индустрију. У Врањи су цветали разноврсни занати, а занати: ковачки, мутавски и ужарски снабдевали су својим производима не само Врањску област, него и удаљене тргове на Балканскоме полуострву. Гвожђе, копано у масуричним и власинским рудницима и

израђивано по тамошњим самоковима и ливницама, сносило се поглавито у Врању и ту прерађивало у различне предмете а поглавито у клинце и поткове. Па и оно, што се

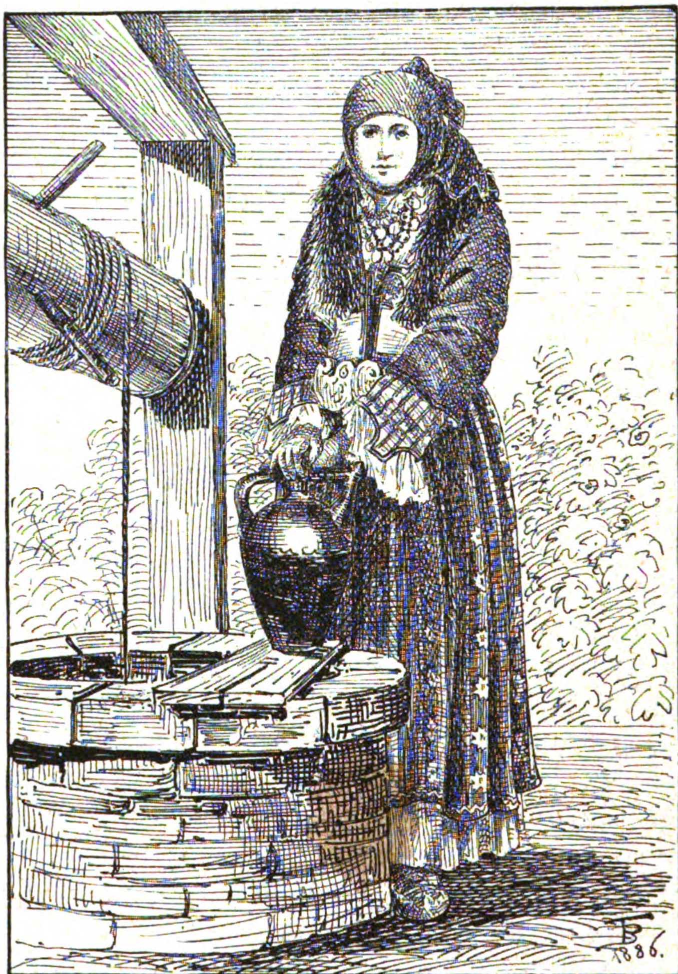

Сељанка из околине Врањске, по фотографији.

и у самој Масурици прерађивало, опет се у Врању на трг сносило. У погледу на значај ужарске индустрије Врања је долазила одмах за Лесковцем. Овој индустрији

није довољна била конопља из самога Врањског Поморавља, него јој је потребе намиривати морала и конопља из Лесковачкога поља. Ужарска индустрија распрострта је и по селима око Врање, као домаћи рад, но ужарија је и отуда снашана у Врању на продају. Са врањскога трга разносило се годишње стотинама товара ужарије, на све стране по Балканскоме полуострву. Тако је исто јака била и мутавска индустрија.

Али је Врања данас јако посрнула и као трговинско и као индустриско место; израда пак клинаца и поткова, са затварањем гвозде̑них рудника у Масурици и Власини, престала је без мало са свим. Неправедна граница, која је Србији на њеноме југу наметнута Берлинским конгресом, померила је благостање и напредак Врање у основи. Најбогатији крај, који је земљописно спадао у област ове вароши, па наравно и саобраћајно и културно, остао је и данас у турској држави. Неуређени пак трговински и саобраћајни односи са овом земљом наставили су оно, што је Берлински конгрес отпочео.

По у пркос свима овим незгодама, Врања се и пак отима, сопственом снагом а и с приличним успехом. И ако је ковачка индустрија пропала, ужарска и мутавска држе се још прилично добро; и кад се једном уреде одношаји са суседним државама на овоме крају, нема сумње да ће и боље процветати и да ће и сама трговина узети свој пређашњи полет. Врања је за данас најаче трговачко место на сухој граници Србије; сведочанство томе даје јак приход царински у врањској царинарници, који се 1886 године попео до 62.250·02 динара, превазилазећи тако приходе других сухоземних царинарница у неколико пута.

За неколико километара на исток од Врање, одонуд Мораве, у веома живописноме пределу, поред речице Бањштице, находи се Бања, веома топла вода, која се рачуна у најтоплије воде Јевропске. Ова вода извире

веома обилато, на више извора; својим најтоплијим извором она достиже топлоту од 88·75° Ц., а по својим састојцима долази у ред сулфатних вода. Позната као лековита, ова је бања прилично посећена. По што није далеко од железнице, нема сумње да би и јаче посећена била, кад би била само боље уређена. За данас пак као да највећу корист даје дужарској инустрији, јер се готово сва ко-

Врањска бања, по фотографији.

нопља из Врањскога поља тамо снаша и у бањску топлу воду потапа, да би кроз топлоту пре готова била за трење.

Од Прибоја, где су последњи изданци Облика с леве и Превалца с десне стране начинили сутеску, па до ушћа Врле Реке, моравска се долина опет шири, али јој је ширина незнатна. Но овај део долине добија и пак у неколико већу важност тиме, што тамо излази долина Врле Реке, којој ћемо се вратити мало доцније.

Биначка Морава, од кад уђе у нашу краљевину па све до изласка свога у Лесковачко поље, има водопађу веома узану. Особито јој је узана лева страна; она је изривена све само кратким, планинским потоцима, који су дугачки тек по неколико километара, који имају веома велики пад и у којима има воде већином само док киша иде или док се снегови топе. Десна је страна, истина, далеко шира, долине јој дуже и реке водом обилатије, али је и овамо помена вредна једино долина Врле Реке, која има постанак под Великим Стрешером. Овој реци и само име казује да има велики пад; и доиста, пре но што изађе у Бело поље, корито, којим шумно и брзо јури, сам јој је самоздани камен, у дну веома узане и јако успрте клисуре. Белопољска корутина пак, којом тече доња трећина Врле Реке, са планинама, које је окружују или су јој на догледу, предео је изванредно леп, управо величанствено живописан. Укљештена између Варденика и Чемерника она има на догледу Облик и Кукавицу, две планине одонуд Мораве, које јој затварају видик са западне стране.

Водопађа Врле реке ма да није пространа била је у неко време и пак веома знатна. Долином њеном текао је жив саобраћај из Мораве па преко Власине за Трн, Брезник и Софију. Она је, осем тога, обухватала читав један предео, познат под именом: Масурица, назван тако по селу Масурици, које лежи у врх Белога поља и у коме је гвожђе највише копано. Сурдулица, у своје време средиште рударске радње и прераде гвожђа у овоме крају, од скора варошица, находи се на самој Врлој Реци, баш на њеноме изласку из клисуре. У томе пределу има истина и рудних жица олова, али му је главна руда гвоздена, о којој се сва тамошња рударска радња и бавила, још до пре неколико година. Радњу је ову олакшавала знаменита водена снага Врле реке и њених притока, која је кретала самокове,

и она је била тако јака, да је руда овамо снашана чак и из околине Власинскога блата, где је такође била копана.

Рударство је овде за сада са свим престало, али кад једном у целој Србији настану боље прилике за ову врсту привреде, нема сумње, да ће оно и у долини Врле Реке по ново оживити. Ово се може очекивати у толико пре, у колико ова долина није спутна главној саобраћајној жици, која кроз Србију иде, и по што је у њој довољно и водене снаге, и шуме, и каменога угља, и домаћих радника, код којих се рударски занат наслеђивао вековима, с колена на колено.

На овој истој страни, опет због рудне важности, ваља нам поменути Рупљанску Реку, која утиче при доњем крају Момине клисуре, код Грдилице. У долини је ове реке Мркова Пољана, где се и данас виде остаци самокова; за тим Рупје, село, којега већ и име потсећа на рударску радњу. Овде је вађена оловно сребрна руда и у наше старо време; небројена заривена окна и остаци самокова сведоче да је рударство у овој долини јако цветало.

Од ушћа Врле Реке па на ниже настаје прави теснац, који траје чак до Грдилице и зове се Моминим клисуром, по једној стени, Моминоме камену, која се находи на десној страни Мораве, у ономе пределу ове клисуре, који је једини у њој и кршевит. Стена та изгледа из далека као неко женско створење, високо пет до шест метара и увијено плаштом. Са Моминим су каменом скопчане неколикегатке код околнога становништва, које му је у образиљи својој дало и слику човечанску.

Кад већ изађемо из Момине клисуре онда смо наступили у Лесковачко поље, које траје до сутеске код Курвин града. Водопађа моравска сад се нагло шири а неколиким доста великим рекама које њоме теку, и наводњена је богато. У Лесковачкоме пољу стичу се долине од пет река, а на име: Власине с десне и Ветер-

нице, Јабланице, Пусте Реке и Топлице с леве стране. Долине ових река почињу се још по издалека ширити у праве равнице, које неосетно прелазе у равницу морав-

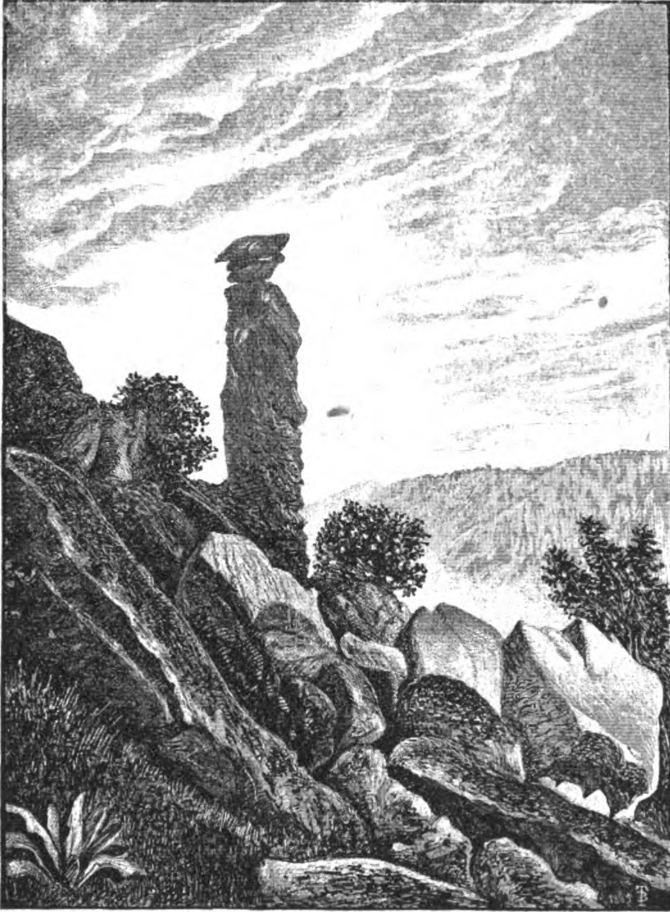

Момин камен, по фотографији.

ску, око Лесковца. У овоме делу свога тока Морава се прибила уз источне планине: Крушевицу, Бабичку планину и Селичевицу, тако, да осем оно мало равнице, што јој се шири десном страном, испод Власотинаца, све је

остало поље на левој страни, на којој се находи и сама главна варош овога предела, Лесковац.

Долина реке Власине, од Власинскога блата па до пред Власотинце, права је и једноставна клисура, са високим, стрменитим и каменитим странама. То се готово исто може казати и о долинама свих њених притока, изузимајући долину Лужничку. Па ни ова долина није права равница већ више заталасана корутина; она је прилично пространа, шири се око реке Лужнице па се и сама Лужницом зове.

За десетак километара пред ставама Лужничким и Власинским, у Лужницу се стиче Љубераждa. Њена је глава под брдом Ђурђевицом, у једноме јаком врелу, из кога истичући, после краткога времена гради диван бук, падајући хучно преко стена, с висине од неколико метара. Овај је бук у својој врсти најлепши природни појав у Србији.

Осем Лужничке корутине цела је водођађа власинска врло неродна, а поглавито због велике висине, на којој од жита једва јечам сазрева. С тога се тамошњи народ прихватио стоке, те од ње живи. А за стоку има довољно паше по планинским ливадама и суватима, који се тим крајем по широким косама и височинама разастиру, а нарочито полазећи од околине Дарковца па на више, чак до околине Власинскога блата. Власински је сир на гласу. Но по што ни стока без других још привредних извора не би била у стању да исхрани и издржи и онако ретко становништво тамошње, то се оно разилази у печалбу. Сељаци из Црне Траве и Дарковца познати су као добри неимари и тражени с тога јако по околним тамошњим пределима. Код куће пак, нарочито преко дугих зимњих ноћи, које су по тамошњим дубодолинама још дуже но обично, они се баве и о преради дрвета: стружу судове за пиће и посуђе за јело, дељу алате а

вешти су прилично и дрвеној резбарији. Лужничани иду у печалбу највише у Мораву и Шумадију, а иду доста и у Румунију па и у Пирот за обраду пиротскога поља.

Занимљива је појава у водопађи Власинској, да се села у њој деле на засеоке, који се тамо зову махале, и од којих се сваки састоји из малене гомилице кућа, прибијених једна уз другу. По што су ове махале често и врло далеко једна од друге, то овака села захватају веома велике просторије. Власина и Црна Трава имају, на прилику, и преко двадесет махала, а свака од њих има засебно име, које је добила без сумње од имена свога оснивоаца (Маркова, Обрадова, Гацина, Дојчинова и т. д. махала).

Власина, на изласку из клисуре, пред Власотинцима, по фотографији.

Готово баш на изласку Власине из клисуре находи се варош: Власотинци, окружена дугачким полукругом брегова од подгорине Крушевичке са северне и подгорине Јастребачке с јужне стране, које се овде у равници нагло и доста стрмо завршују. На западу пак од вароши шири се пространа и као длан равна равн ца, која се преко Мораве наставља у Лесковачко поље. Власотинци су Власином пресечени на двоје али тако, да је већи и у право главни део вароши остао на левој

обали реке. Варош се сама одликује лепим и чистим кућама, које износе на видик јачи ступањ благостања њених становника. Поглавито пак што у очи пада јесу широке улице, доста велика реткост по варошима наших Нових Крајева. Власотинчани су врло отресни људи; они су се у раду на ослобађању и проширењу Србије, прегнућем, пожртвовањем и јунаштвом, међу својом браћом вазда одликовали. Од почетка овога века па до ратова којима се извојева независност Србије, они су се четири пута дизали да се ослободе од Турака: први пут године 1809 и последњи пут године 1877, када су, ујединивши своје силе са војском из Србије и успели да се ослободе. Мржња Власотинчана и одвратност њихова према Турцима вазда је била толика, да су они у век умели наћи начина, да их одбију од своје вароши, и доиста, тамо се Турци нису никад ни настањивали да живе стално. То је на Балканскоме полуострву, може бити, једина варош, у којој Турци ни после владе своје од неколико стотина година нису имали никако ни једне своје џамије.

У Власотинцима је данас 3340 становника, а Власотинчани се баве о трговини и занатима, али готово сви раде и земљу. Поље им је засејано стрмнинама и конопљом, а околна брда засађена су им виноградима, који роде одличним родом. Власотиначко је вино чувено и тражено по свој околини.

За десетак километара ниже Власинскога ушћа наићи ћемо на ушће реке Ветернице, и, за половину те даљине на ниже, на ушће Јабланице.

Предео горњега тока Ветернице зове се: Пољаница. Пољаница лежи истина високо, али је прилично пространа и за људско насељење и живљење доста угодна. Пољаничани, поред пољопривредних производа, што им преко домаће потребе претеку, сносе на трг у Врању и производе своје домаће индустрије а поглавито производе

мутавске. Средњи је ток Ветернице ухваћен у праву клисуру, која траје до става јој са Винском речицом. Одавде после прелази у равницу, која се почиње нагло ширити, прелазећи тако у родно Лесковачко поље.

Предео горњега тока Јабланичког такође је висок, али је далеко пространији од Ветерничког. Од Лебана Јабланица прелази у равницу, која се у брзо и сама прелива у Лесковачко поље. Дугачка а доста узана и по ниска греда, на којој је водомеђа Јабланици и Ветерници, од места где ове реке прелазе у равницу, зове се Лесковачка планина. Ова се греда свршује изнад Лесковца, у равници, по далеко од Мораве, Хисаром, стрменитим брегом, који обликом и правилношћу личи на бедем какога дивовског шанца, а на коме се и находе остаци од некакога старог града.

Ту, под Хисаром, на Ветерници, за пет до шест километара од Мораве далеко и нешто даље од Ветерничкога ушћа, а на обе обале ове реке, находи се Лесковац, који се у старо српско време звао Дубочица, као и цео предео око њега. Лесковац је по величини трећа варош у Србији, и долази одмах после Ниша. Доста редак стицај повољних природних погодаба учинио је, те је ова варош баш на овоме месту поникла и одржала се у важности кроз тако дуго време, а на име: веома родна и пространа равница у сред које лежи, и која је наводњена многим рекама и речицама, и, за тим, правци од три знатније речне долине, којих се осовине секу мало само ниже од Лесковца. Те три долине јесу: Власинска, Ветерничка и Јабланичка. Власинска долина има истина своју варош: Власотинце, али је и она сама природом свога положаја саобраћајно на Лесковац упућена. Па на Лесковац је упућен и највећи део Пусто-Речке долине, по родности такође знатнога предела. Овим је лако објаснити то, што је Лесковац, кроз дуго време био главно место истоименога пашалука.

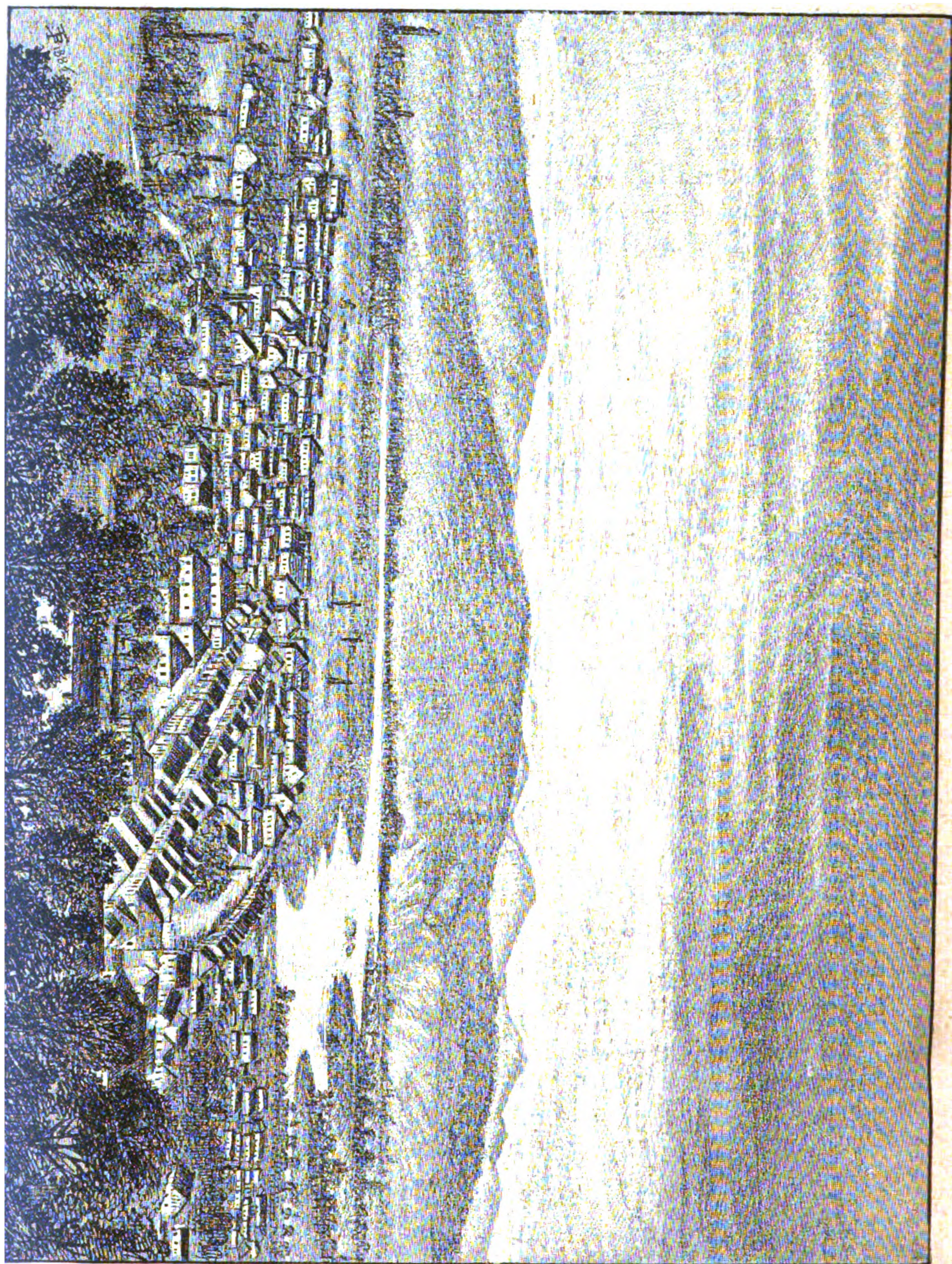

Лесковац, гледан са Хисара, по фотографији

Лесковац истина нема великога значаја за светски саобраћај, као на прилику Београд и онда Ниш, али по значају унутрашњега саобраћаја долази одмах за Нишом, ако не и за Београдом. У њему је трговина веома жива, а нема сумње да ће још далеко живља бити онда, кад проради железница Београд-Солун; јер ће тада, долазећи у непосредну везу и лак додир са једним великим тргом на мору, имати удела и у самоме светском саобраћају. Ово је у толико извесније, у колико има довољно сировина за извоз па и неколиких индустриских производа, међу којима најважније место заузима ужарија. Лесковац је прво и најважније средиште ужарске индустрије у Србији. Огромне просторије у његовоме пољу, за тим у Пустој Реци и свима околним, нижим и равнијим местима, засејане су ужарком, конопљом одличне врсте. Ова се конопља не сеје само зарад домаће потребе него и за трг, где се износи или у сировој преради, у облику кучина, или у преради савршенијој, као ужарија. И једна и друга прерада врши се истина и по селима Лесковачкога поља, домаћом индустријом, али се поглавито врши у Лесковцу, занатском индустријом.

У Србији има, по попису од 1884 године, свега, 685 мајстора ужарских; од тога броја долази 559 мајстора на Нишки округ, али нема сумње, да од њих далеко највећи део станује у самоме Лесковцу. Лесковац је осем тога и слагалиште ужарије за целу околину; одатле се она разноси не само по Србији него и по свим земљама Балканскога полуострва. Поред свих незгода које су трговини Србиској са Турском и Бугарском изилазиле на сусрет, извоз ужарије у обе ове земље, поглавита стоваришта за ову робу из наше земље, одржао се и до данас на приличној висини. Ми смо у одељку о трговини видели, како је у времену од 1881 до 1885 године про-

сечни годишњи извоз ужарије изнео 891.794 кгр., у вредности од 1.317.759 динара; према ономе пак што смо мало час казали, извесно је, да далеко највећи део ове суме долази на Лесковац и његову непосредну околину.

На послетку, велики део Лесковчана бави се и о земљорадњи, било искључиво било поред трговине и заната. У Лесковачкоме пољу свака је стопа земље обрађена и засејана. Поред свих врста жита, поред воћа и лозе винове, Лесковчани су вазда поклањали велику пажњу нарочито још и индустриским биљкама: конопљи и дувану и за тим повртарству, и у целоме пољу око њихове вароши није најмањи део рада баш рад њихових сопствених, вредних руку. Међу повртарским производима нарочито је јако распрострта паприка, која се и у Лесковцу и околини туче и прерађује, и као алева паприка на лесковчакоме тргу прибира, па одатле, као веома тражени трговачки артикао по Србији разноси.

По што је, дакле, свима природним згодама у којима се Лесковац находи, придошла још и вредноћа и усталаштво његових становника, то нема сумње у велику будућност његову, и у толико мање, у колико му је сад изашла на сусрет и једна вештачка згода а на име железница: Београд-Солун. У Лесковцу има данас 10.870 становника.

За десетак километара ниже ушћа Јабланице, све равницом без и каква јој прекида, стићи ћемо на ушће Топлице, које се находи са свим пред сутеском под Курвин-градом.

Извориште је Топлице у Копаонику, а главна јој долина иде готово право са запада на исток, између Копаоника у зачељу и његових грана, које такође у овоме правцу и готово упоредно иду. Предео горњега Топличког тока има прави планински изглед и природу. Осем непосредне долине ове реке, до испред Куршумлије, предео овај обухвата и долину Бањску и Косаничку. Реке ових долина имају свој почетак на самој граници Србије, под

Сељак из лесковачке околине, по фотографији.

водомеђом према Лабу; прва од њих заовија луком, испупченим на југ, а друга долази правце с југа; стачу се пак обе у Топлицу одмах испод Куршумлије. Долине све три ове реке, и Топличка дакле и ових њених притока, баш до става им, уске су, дубоко ужлебљене, са стрменитим и високим странама, које се на више места тако међу собом приближују, да граде праве клисуре, којима вода, бистро-зелена, одбијајући се овде онде о камените ртове, брзо и шумно јури. Мање стрмените стране, на којима је колико толико било могућности да се ухвати слој живице, обрасле су шумом Због недостатка равница и родније земље, овај је предео угодан још само за планинско сточарство; тим пак самим казано је да је становништво у њему ретко нарођено.

Сељанка из Топлице, по фотографији.

Предео средњега тока топличког обухвата водопађу ове реке између Куршумлије и Прокупља. И ако и овај део Топлице има у главноме изглед планински, и ако ни у

њему нема правих равница, опет он нема ни висину предела на десној страни Биначке Мораве, јер је већ удаљенији од била главне планине у зачељу свом, од Копаоника; прилична пак ширина његова дала је могућности, да се повијарци, одвајајући се од упоредних му, граничних планина, и разилазећи се по њему, разастру у брежуљкасте пределе, угодне за сваку врсту земљорадње. Овај део Топличке водопађе није ништа друго, до једна престрана корутина. Лева страна му је много шира од десне. Планинске косе, које се од Јастрепца издвајају, и на југ упоредно пружају, почињу се још по издалека снижавати, а већ близу саме Топлице прелазе у лако издробљен брежуљкаст предео, подобан за раширенију земљорадњу сваке врсте, и по томе и за гушће људско нарођење. И доиста, према приликама, у којима се Топличка долина после свршених ратова за независност находила, може се рећи да је ова њена страна данас доста нарођена. Десна водопађа средњега Топличког тока, видели смо, ужа је; планине које је испуњују и ако нису високе али су припрле баш уз саму обалу ове реке. Она је местимице јаче испресецана, али има и пространијих заравни; сва је богата шумом и слабије нарођена.

По што се прође прокупаљска клисура настаје доњи ток Топлице. Предео који се отвара око овога тока Топличког прилично је пространији, ма да неколике речице, које са Јастрепца на југ овамо силазити почињу, у половини свога тока скрећу на исток и утичу у Мораву непосредно. Сама Топличка долина почиње се сад ширити и у праву равницу, у којој се, већ по даље од обале, свршавају последњи изданци околних планина, и која још пред ушћем Пусте Реке прелази у саму Моравску равницу.

Водопађа Пусте Реке у горњем свом току, до Бојника, висока је; испросецана је за тим дубоким долинама, којима жуборе бистри планински потоци и обрасла густом

шумом. Испод Бојника пак прелази уваловиту раван, која се шири нарочито левом страном њеном, док су јој на десној брегови јаче уз обалу припрли.

Долине доњих токова Топлице и Пусте Реке чувене су са своје родности. Имена неких села, као што су: Житорађа у Топлици и Житни Поток у Пустој Реци, без сумње су постала од родности њихове околине.

Топлица, као што је већ познато, име је не само реци него и читавој њеној водопађи. И ако ово име изазива радозналост у погледу климских погодаба овога краја наше отаџбине, опет се, на жалост, о тим погодбама не може ништа поуздано казати, по што климатологиска посматрања и бележења, која су у Старим Крајевима веома сиромашна, у Новима нису никад па ни за најкраће време ни чињена. Но по самоме положају Топлице судећи, лако је могућно веровати, да је просечна топлота њена колико толико већа од топлоте суседних јој предела; јер је од северних студених ветрова веома згодно заклоњена, готово непрекидним ланцем Јастрепца, а од источних, опет хладних и сухих ветрова громадном, Сухом планином и њеном подгорином, које јој се издижу на источној страни, и с које би стране иначе била са свим отворена. Положај и изглед Топличке водопађе истоветан је са положајем и изгледом Жупе, која се находи око горњега тока Кожетинске реке, и ако је од ње много пута већа. Најглавнији део северне стране ове водопађе у потпуноме је присоју, како у целини тако и у деловима, јер највећи број долина њених иде правце југу, те је изложен најповољнијем осветљењу и најјачем загревању.

Топличка је дакле долина, у цело узета, пуна згода за сваку врсту пољске привреде, и за ратарство, и за воћарство и винодеље; у њој рађа обилато сваковрсно жито; воће је одлично, има га врло много и одличне каквоће, а

виногради су чувени већ од старине. Обилни пак и питни сувати по Копаонику и његовој подгорини и обиље бреста и жиророднe горе дају могућности раширењу сточарства у

Сељак из Топлице, по фотографији.

највећим размерима. Осем тога, ми смо раније имали прилику упознати се и са рудним благом овога краја, који запада у Копаоничку рудну област, а није нам незнана ни жива рударска радња, која је у горњем пределу топличке долине развијена била. И, како је тај крај обилат шумом а није ни без каменога угља; како су за тим живе притоке Топличке богате покретном снагом, то је очевидно да тамо

има могућности, да се рударство из нова подигне и са њим све узгредне му и помоћне индустриске гране.

Топлица не само да је природом богато обдарени крај наше земље, него је број погодаба за људско живљење и гушће нарођење у њој увећала и та прилика, што целом дужином њеном пролази један од главнијих попречних друмова Балканскога полуострва. Ми смо више пута помињали, како је њеном долином ишао Дубровачки друм, којим је не само Дубровник него и цело приморје српско стајало у свези с Цариградом а преко Ниша. Тако исто није Топлица спутна ни попречноме саобраћају, са севера на југ. Јанковом Клисуром улазило се у Топлицу из Мораве и из Шумадије, а из ових, доњих предела, преко Топлице и долинама Бањске и Косанице вазда је био најпречи пут за у Косово. Кроза све време наше старе државе, па и за Турака, овуда је водио не само знаменити трговачки друм него и војнички. Војске српске, војске најезда аустриских и турских овуда су јездиле гонећи једна другу, а овуда су и измицале и повлачиле се.

Ни у једном крају наше отаџбине није се становништво досељавањем и расељавањем тако јако мењало као у Топлици, где је, може се казати, после најезде Турака завладала била права сеоба народа, у великоме. Поводећи се за својом црквеном главом, за Пећским патријарима, Топличани су као год и њихова браћа са Косова и околине оставили своју отаџбину и кренули се за њима у земље преко Саве и Дунава, куда их Аустрија мамљаше многим лепим обећањима. Тако Топлица остаде готово пуста и у њу, онако дивну и родну, стадоше Арнаути из њихових кршева наваљивати. Тако је у њој све до пред рат за независност Србије становништво било готово скроз арнаутско. Но по што Нови Крајеви припадоше Србији, Арнаути се, нешто вољно а нешто и силом, без мало сви иселише које у Косово које у околину му. Тако Топлица

Куршумлија, по скици Мих. Ст. Ризнића, учитеља.

опусте на ново, и у њу навалише тада насељавати се Срби из свих суседних српских земаља, из њихових кршевитих и сиромашних предела. Отуда је тамо још и данас и у говору и ношњи становништва већа разноликост него и у једноме крају наше земље.

У долини Топлице имају данас две вароши: Куршумлија и Прокупље.

Куршумлија се находи у дну предела у коме су ставе Топлице, Бањске и Косанице, и који се у старо српско време звао: Раса; местимице пак находи се баш у ставама прве две реке, на рту једне по високе планинске полице, која се према обема оним рекама готово осеком спушта, и која је са свих страна опкољена високим брдима и планинама. На југоисточној страни, одмах преко Бањске, уздиже се Самоков, јако припорит вис, којим се завршује истоимена узана планинска греда, што дели воде Бањској и Косаници. На догледу је Куршумлији и Здравац, други вис исте греде. На југу, поглед се отима у саму долину Бањске, а на север у долину Топлице, обе дивно живописне; на западу пак дижу се Тијовац и Чундра планина, завршеци непосредних изданака Копаоничких на овој страни.

До Немање а и после њега, за сад још не знамо докле, Куршумлија се звала: Топлица; после се звала: Беле Цркве, а Куршумлијом су је тек Турци прозвали. У Куршумлији — Топлици — била је, као што је познато, столица Немањина, из које је он започео рад на уједињењу Српске Земље; око ње се још и данас налази доста споменика баш из његова доба. Тако, на левој обали Топлице, према ушћу Бањске, на једноме голом вису и на далекоме догледу, находе се доста добро одржане развалине од једне цркве. Одржала се црква и на њој кубе, и ако ировањено; тако исто, од два торња, која су стајала цркви пред уласком, одржао се десни у прилично

великој висини. Ове су развалине остаци манастира св. Николе, што га је Стеван Немања сазидао и у коме је

Развалине Немањине цркве код Куршумлије, по фотографији.

св. Сава установио топличку епископију. Према ушћу пак Косанице налазе се јако порушени остаци друге, опет

Немањине, само раније саграђене задужбине, Богородичине цркве. По што су цркве у оно време, кад су ове зидане, биле веома ретке, те су ове две Немањине задужбине, већ и онако лепе, још јаче у очи падале, мисли се, да су, познате под именом: Беле Цркве, и биле повод новоме имену пређашње Топлице.

Осем остатака од ове две цркве, у свему пределу око Куршумлије, и уз Топлицу, и уз Бањску и Косаницу, има многоћи других остатака како из оне давнашње тако и из позније наше старине, и ако, на жалост, нису још ни испитани ни осветљени.

У Куршумлији су до 1878 године живели без мало сами Арнаути, данас пак у 1000 становника што их је у овој вароши, тешко да има и једнога Арнаутина.

Друга варош топличке долине, Прокупље, находи се готово на самоме изласку из оне сутеске, која одваја средњи ток Топлице од доњега јој тока, на месту, где она, онако змијовидно вијуга. Варош се находи на левој обали реке, на подножју брега Бумбарека, који јој се издиже на северозападу, и који је крајњи изданак једне од оних многих греда, што се од Јастрепца одвајају и Топлици спуштају. Од саме вароши право на југозапад пружио се један каменити језик, који је Топлицу одбио од њенога правца и натерао је да око њега обилази, без мало, читавим кругом. Између тога језика и планине Соколице на противној страни, свршава се сутеска прокупаљска, одакле Топлица извилази у поље, наступајући у доњи свој ток. На врху онога језика а изнад Прокупља, виде се остаци старога града, коме су по свој прилици још Римљани основу положили, са смером, да на важноме друму, који је водио топличком долином, чувају пролаз из горње Топлице у доњу, и у Мораву. Западна страна језика, на коме је био град, спушта се у Топлицу веома стрмо, и тамо, над самом реком, стоји једна, још веома

добро очувана, градска кула, која је у своје време платнима од зидова стајала у свези са горњим градом. Кула ова има у висини и данас до петнаест метара.

Прокупље, по фотографији.

По остацима од темеља разних грађевина око Прокупља, држи се као поуздано, да је ту, где је оно сад, била доста велика, римска варош, која је прелазила и на десну страну Топлице.

У Прокупљу је по народноме предању, за време Кнез-Лазарево, седео и заповедао његов таст, Југ Богдан. У старије наше време ова се варош звала: Копријан, а

данашње име постањем својим довезује му се на име св. Прокопија, којега су мо̂ћи почивале у Нишу, у владичан-

Кула крај Топлице под Прокупљем, по фотографији.

ској цркви, посвећеној његовоме спомену. Кад су пак Турци у четрнаестоме веку узели Ниш, Срби уграбе при-

лику, те пренесу свеца у оближњи Копријан, који се у току времена, после овога догађаја, прозове Прокупљем.[1]

Околина је прокупаљска живописна и умиљата. Умиљатост јој увећава појас винограда који се пружа његовом северном и особито северозападном страном. За каквоћу рода и вина ових винограда, који се находе у најзгоднијему присоју, јамчи нам већ и само то, што «прокупац», једна у нашем виноделљу у опште важна врста грожђа, доводи своје име од Прокупља, у чијој се околини читави виногради њоме засађени находе, и од куд је по свој прилици по Србији и распрострта.

Прокупље се у време живота наше старе државе ретко помиње, и по што је Турцима у руке запало, добило је своју важност тек у време Аустриско-Турских ратова, крајем седамнаестога века, као положај не само за војничке испаде у правцу на југ, у Косово, него и за обезбеђење повлачења војске на север.

Курвин град, по фотографији.

Прокупље је данас малена варошица; оно је окружно место у Топличкоме округу, а броји на 3674 становника.

[1] Могућност овога у толико је већа у колико је Св. Прокопије био необично уважен светац; то се види из овога што иде: кад Маџари 1072 г. продреше до Ниша, они отворише кивот свечев, узеше му једну руку и оставише у цркви св. Димитрија у Митровици. Кад опет цар Манојло, чак 1162 г. освоји Срем, он се сети ове свечеве руке, узме је отуд и врати на своје место у Ниш.

По што се пређе кроз сутеску Курвинградску, коју чини јако истакнут и по висок чот планине Селичевице с десне и много нижи чот једне греде, што се још из далека од Јастрепца одвојила, улази се у Нишко поље. Ова је сутеска добила име своје по Курвинграду, којега се развалине, доста добро одржане, на ономе чоту Селичевице још из далека виде. Готово средином Нишкога поља тече Нишава, којој се ушће находи за петнаестину километара ниже ушћа топличког.

Нишава је једна од већих вода Србиских; она, као што нам је познато, постаје од две реке: Јерме и Гиначке Реке, које се састају у нашој земљи, на 5—6 километара, по што у њу већ пређу. Правац тока нишавског иде у главноме са истока на запад; река пак сама, како по своме карактеру тако и по облику водопађе личи у многоме на Ибар. Пре свега, и она је већа планинска река, са великим падом и брзим током, који чини те хучи доста јако чак и онда, по што већ сиђе у само Нишко поље. Као и Ибру так је исто и Нишави речна мрежа горњега тока јако разграната, те према томе и водопађа пространија; средином пак свога тока она се провлачи кроз једну пукотину планинску и има водопађу врло узану, тако, да се тамо није могла развити ни једна, ни иоле већа притока.

Водопађа горњега тока Нишавског обухвата предео река од којих Нишава постаје, за тим предео саме ове реке, до уласка јој у клисуру ниже Пиротскога поља и уз то предео Темске[1]). Цео је овај предео непосредна подгорина Старе Планине, са којом се на јужној му страни неразговетно преплеће подгорина Рилска. По висини пак долази у праве планинске пределе; на доста места јако је испресецан а где што развучен и у прилично простране пла-

[1] Ову реку М. Ђ. Милићевић зове Височницом.

нинске заравни. Притоке Нишавске, које овај предео пресецају, брзе су и шумне планинске реке, које тамо теку дубоко усеченим, већином каменитим долинама.

Кад се овај предео горњега тока Нишавског гледа са Мицора на Старој планини, онда целокупна његова површина изгледа као веома велика, широка падина, која се од ове планине благо ка Сухој планини спустила. По тој широкој падини помаљају се небројена, већином обездрвљена брда и таласасте, потрављене заравни.

У ономе крају, ближе главноме венцу Старе Планине, о земљорадњи нема ни помена. Тамо, због велике висине зима је много хладнија и дужа но у осталој Србији, те с тога никакав усев не може род донети, баш и кад би родне живице и било. Тако је исто тамо и шума ретка, али предео и пак није го. Овде онде, истина, извирују кречни кршеви и зјапе понори и вртаче, али су и пак непрегледне просторије обрасле зеленим и густим суватима, онако исто као и по Копаонику, Златибору и Варденику. Па и овамо ниже, средином предела око реке Темске, који се зове Висок, висина је опет толика, да лоза може успевати једва на неколико места; а како је земља јако мршава, то и оно што се засеје и како тако доспе до руке, веома недовољно награђује труд ратарев.

С тога је овај предео тако сиромашан житом, да му се жито од вајкада морало уносити: узимало се у размену за сточне производе, како оно тако и вино.

Једино у дну оне горостасне падине, у Пиротскоме пољу и непосредној му околини, што има доиста погодаба за сваковрсну земљорадњу па и за виноделље. Али како је ово поље према својој планинској и слабо родној околини и сувише малено, то је оно кадро издржати и ратарским производима подмирити сразмерно мален број становника овога краја, за то је са свим природно што је народ окренуо држати већи број стоке. Височки је крај

тако исто сточан као и наша југозападна, планинска Србија. За исхрану стоке преко зиме секу се и остављају лисници, а Височки сувати толики су, да се по њима сувати крупна и ситна стока не само Височана већ и трговаца, из других предела. Осем тога, бачије су и овамо у обичају, и народ добија за бели смок приличну пару. По великим бачијама млеко се прерађује на месту, у планини, тако се ради и по Црновуначким бачијама. Но по што ни сточарска привреда није у стању да подмири потребе народа у овоме крају, то је се он морао прихватити

Црновунац, по фотографији.

и друге привреде, а поглавито индустрије. Ово је прави индустриски крај Србије. Домаћом индустријом подмирују се не само кућевне потребе, него се њени производи

и на трг износе. Ово нарочито вреди за ткачку индустрију, која израђује платно, сукно и ћилиме. Занатска пак индустрија ни сама није ограничена на вароши: грнчара, ћерамиџија, цигљара, мутава и ћумурџија има по целоме овом пределу. И по што потребе месне нису у стању да даду рада оволиким занатлијама, то се они разилазе у печалбу, не само по Србији већ и по суседним земљама. Једне од последњих година издато је печалбарима у Пироту три хиљаде и пет стотина путних листова, па како је у свакоме листу ухваћено по три четири човека, а неки пут и више, то их је онда тога лета отишло у печалбу око дванаест хиљада. У печалбу иду готово сви снажнији мушкарци, док старци и деца чувају стоку а женскиње срећује оно мало пољскога рада и тка кад му претече времена.

У дну присојне падине Старе планине а у Пиротскоме пољу находи се варош Пирот. Готово на средокраћи између највиших планина у Србији, ова варош има околину величанствену и доиста живописну. Од небројених виших и нижих брда свакојакога облика, која се око ње ређају све нижим и нижим редовима, са севера јој се у последњем низу њиховом виси брдо, што се од села Нишора спушта; на југу, преко поља, два три километра широкога, види се подгорина Стола и Влашке планине, која се уздиже на самој граници према Бугарској; а баш пред ставама Расничке реке и Нишаве избио је из земље један пласт од стена, на коме је озидан градић Пиротски, око кога је, зиданим ровом обвођена вода кад је требало. Са запада прилази овој вароши од виса Белаве једна греда, која се над самим Пиротом завршује, каменитим ртом, Сарлаком, на коме се познају трагови од некаких војничких утврђења, а источно и југоисточно одатле пружа се Пиротско поље, све до Сукова. Поље је притиснуто самим усевом, а брда што га опасују, покривена су сва виноградима.

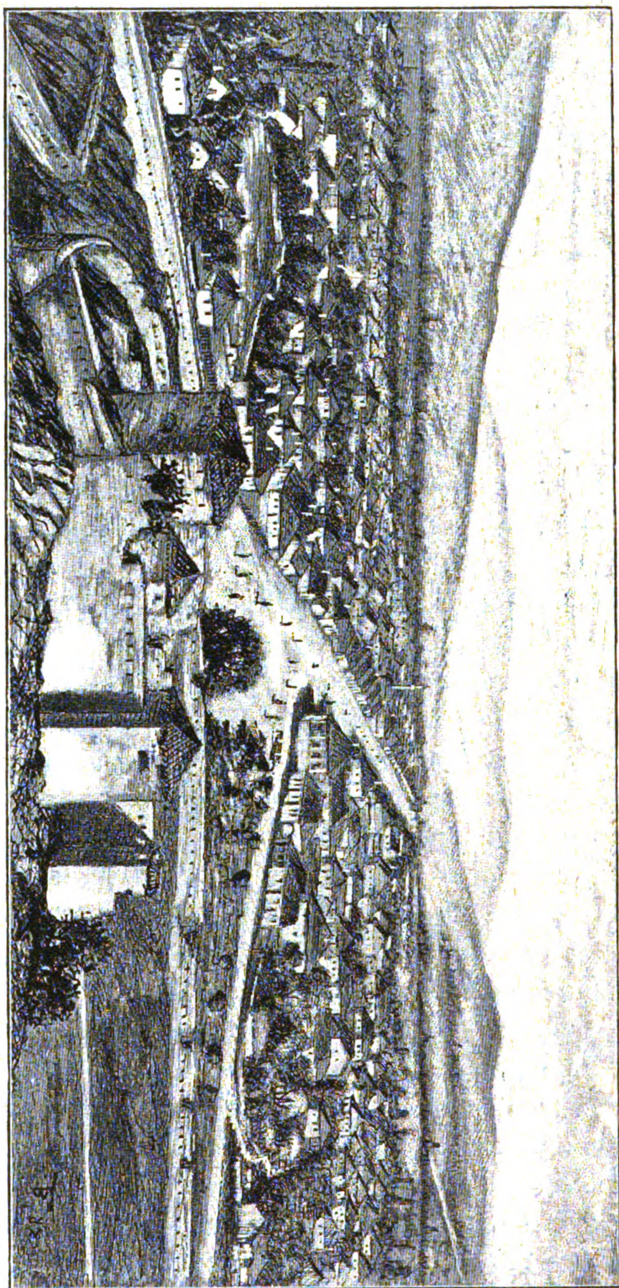

Пирот, по фотографији.

Ми смо на једноме месту, раније, видели, како се у пределу, где је данас Пирот, дизала римска варош: Quimedava, са једним кастелом. По мишљењу стручних испитавалаца, кастео римски находио се на истоме месту, на коме данас градић Пиротски, али се варош није находила онде где и данас, већ више градића. Ово потврђује и та прилика, што су тамо ископавани мозаици и римске цигље, и што се по виноградима у оној околини находе остаци јако већ преривенога римског пута. Па и у самоме народном предању као да се одржало неко тамно сећање на некадање место ове вароши. У народу има прича да је варош била више градића, а у низини, доле, да је тада била сама баруштина и глиб. И доиста, велики део Пиротскога поља тресетнога је састава, наслаганога од барских прашума, којима је по поузданим сведочанствима још и у средњем веку цео овај предео био испуњен.

У турско време, као што већ од пре знамо, Пирот се звао Шаркеј, али му је данашње име свакојако много старије од овога турског. Један путник, који овуда у шеснаестоме веку беше прошао, говори за Пирот да је лепо местанце, са градинама и виноградима око себе, под развалинама једнога градића са пет кула. Становништво му чињаше тада око сто и педесет спахија; Срба беше веома мало а цркве не имађаше ни једне. Но у току времена Пирот није остао на ономе, како га је онај путник тада запазио. Његова околина, која је нањ земљописно упућена, истина је неродна, али је веома пространа; осем тога ми смо видели, како му се у тој околини народ труди да савлада све природне тешкоће, са којима има да се бори, као и у свима пределима погодбама за живот оскудним. Пирот је тим начином постао главни и готово једини трг за сву околину, где су сви производи њени на продају снашани, и где је једино могућно било намирити оне потребе, за које се потребнице купити морају. У Пироту

је до 1878 године продавано годишње по сто хиљада грла разне стоке; тако исто масла, у вредности до двеста хиљада динара и ћилимова за сто хиљада динара. Осем тога из Пирота се извозило годишње преко два милиуна литара вина, и око четрдесет хиљада дебелих овнова за Софију, Пловдин и Цариград. Тако исто извозиле су се и велике количине сира.

Но Пирот је поред све живе трговине са сировинама још и прва индустриска варош у Србији, у којој је нарочито ткачка индустрија јако раширена. Платно, шајак и ћилими тку се не само по кућама, рукама домаће женске чељади, него и по занатлиским радионицама. У вароши се у више од половине дућана тка платно, а ћилими пиротски, као што смо у своје време видели, чувени су и јако тражени били по целоме Балканском полуострву.

Али по ослобођењу Нових Крајева и Пирот је постигла иста неправда и беда као год и Врању, ма да се и данас рачуна у веће вароши у Србији, по што има 8830 становника. Граница, одређена Србији Берлинским конгресом у години 1878, повучена је тако, да је од предела, који је Пироту земљописно и саобраћајно припадао, у Бугарској остало сто четрдесет и осам села и три варошице, а на име: Радомир, Трн и Брезник. И како је од то доба због неуређених трговачких и саобраћајних односа између Србије и Бугарске, трговачки промет сведен на најмању меру, то је Пирот морао у назадак поћи. Но нема сумње да ће и ова варош поћи на боље, кад се једном ови односи колико толико повољније уреде; ово се може у толико пре очекивати, по што је извесно, да ће нова железница, Ниш-Цариград, дати јак полет свима знатнијим трговачким и индустриским средиштима, која буде додирнула.

Водопађа средњега тока нишавског нагло се сужава, тако, да јој просечна ширина не износи више од десет

километара, почев испод ушћа Темске па до села Сићева; због тога су притоке које је пресецају све малене и кратке, са каменитим коритом и великим падом. Највећи део долине нишавске у овоме току њеном није ништа друго до клисура, која се дели на два дела: горњи и доњи, и који су растављени котлином белопаланачком. Горњи, краћи део клисуре траје од ушћа Темске па до села Клења, а доњи, дужи, од села Црвене реке па до испод села Сићева. Оба дела ове клисуре тако су тесна, да њима до сада никакав друм није водио; доњи пак део, дугачак око дванаест километара, најзанимљивија је појава своје врсте у целој Србији. То је у најстрожијем смислу речи пукотина планинска, која је раздвојила Плочу (Куновицу) од онога планинског ланца, у коме се висе Плеш и Вишеград, и на коме је водомеђа Тимоку и Нишави. Стране су њене сам самоздани, сиви, кречни камен и тако стрмените, да се на њима није могућно било ухватити ни најтањем слоју живице, и бар местимично само. На доста места стране су се наднеле на реку, којој је корито међу каменитим зидовима често тако тесно, да их је морала подлокати и тако га проширити. На коју се год страну погледа ни шта се друго и не може видети осем рушевина разорљивога дејства природног: џиновски зуби, који у небо штрче, оштрице, као да су руком срезане, врата од пећина, усеци и т. д. тако, да се ништа језивије ни дивљачније замислити не може. Разуме се, да ни у старо па ни у новије време никакав друм није могао водити самом овом клисуром, по што се просецање његово и одржавање, скопчано са огромним трошковима, не би исплаћивало; друм пак од Ниша за Пирот водио је преко Плоче, која обухвата високу и непосредну подгорину Сухе Планине на северној страни њеној, а железничка пруга, која је овуда провучена, усечена је сва у самоздану стену.

Предео из Сићевске клисуре, по фотографији.

Према овакоме стању водопађе средњега тока нишавског, није у самој долини ове реке ни могућно очекивати гушће нарођење, баш ни онде где се она мало и шири, као на прилику у белопаланачкој котлини. И оно села што тамо има сиромашно је и малољудно, па и сама Бела Паланка, која има 1.170 становника, за постанак свој има да захвали једино систему чувања и одржавања главних друмова, код Римљана, који су доцније и Турци усвојили. Говорећи о староме „царском друму" ми смо овде, у котлини белопаланачкој, наишли на римску варош: Remesiana; ту је и у старо српско доба била варош, коју наши летописци зову: Мокро а и Извори; па ту на истоме месту подигли су Турци Ак-Паланку, т. ј. Белу Паланку, и озидали јој и градић.

По што се Нишава одбила на север, она је оставила целу белопаланачку котлину на својој левој страни. На јужној страни те котлине находи се Бела Паланка, у крају, којим је најдаље заишла међу последње брегове од високе подгорине Сухе Планине, а баш на месту, где речица Коритница прелази у саму равницу, и где испод виса Малог Курилова извире оно врло јако врело. Градић белопаланачки, који се данас већ од себе руши, има четвороугаону основу; на свакоме рогљу своме има по једну округлу кулу, а тако и по средини свакога платна. Околина Беле Паланке пуна је остатака из доба римске владавине; у зидовима њена градића има доста цигаља и тесаног камена, повађеног из развалина старих римских зидина. По записима на споменицима овуда нађеним, од којих су неки још из времена Септимија Севера, може се извести, као да је овде римску насеобину основао чак цар Тројан. У доцнијем времену овде је била епископска столица, а њени су се епископи одликовали као особити књижевници, и међу њима нарочито апостол Никета.

Код Просека, засеока испод Сићева, клисура престаје, Нишава избија у Нишко поље, и тече њиме готово по средини, баш до ушћа свога. Падине од брегова које ово поље ивиче теку доста упоредно, до пруге, која саставља два брда изнад Ниша, што се угибљу под грозним виноградима: Виник са северне и Горицу с јужне му стране; одатле пак размичу се нагло, тако, да на самој Морави од Курвин-града па до села Топонице достиже ширину од 20 километара. У целоме пак узето Нишко поље има облик доста правилнога троугла, коме је основа Морава; са јужне стране спуштају се у њ последњи брегови од планине Селичевице и Сухе Планине. Изнад подгорине ове последње планине, са згоднога места из Ниша, види се како штрчи у небо један од њених највиших висова, гола самоздана стена: Космовац, за тим Јагликовац и Карлички камен; са северне стране виси се кршевит и доста висок ланац планински, којим је пре 1878 године ишла граница према овоме крају, и који се завршује Љутим Врхом; а одонуд Мораве, преко брежуљкасте заравни, Добрича, модре се високе планине око Топлице са њиховом подгорином. Међу овим планинама нарочито се истиче Пасјача, па венци Великога и Малог Јастрепца и у зачељу њиховоме и сам горостасни Копаоник.

Готово у средини овога поља находи се Ниш, на обема обалама Нишаве. На левој, нижој страни реке шири се главни и највећи део вароши а на десној, вишој страни, диже се град и од њега на ниже остали, далеко мањи део вароши.

Ниш је јужни кључ Србије. После Средца (Serdica) Ниш је био прва варош у Дакији средоземној (Dacia maditerranea), и из његових оружница снабдеване су биле оружјем војске ове провинције римске. Али његова знаменита војничка вредност види се и данас не само из тога што има тврђаву, која је у своје време веома јака била,

него и по томе што је око њега и неколико побочних утврђења. По Горици, последњем изданку подгорине Селичевичке, данас свој засађеној виноградима и окићеној пивницама, находе се многи шанчеви исподизани за турске владавине. Северно пак од града, на Винику, готово са свим издвојеноме и од Горице прилично вишем брегу, има не само јако утврђених шанчева него и зиданих кула. Мало даље од Виника, на брежуљку Чегру, находе се шанчеви, које су Срби подигли, опсађујући Ниш године 1809. Велика војничка важност ове вароши види се најјасније и из тога, што кад га је Мурат 1385 годинс освојио, кнез Лазар пристаде без оклевања да му плаћа данак; а кад Срби о буни на дахије беху пред овом вароши, на Каменици (Чегру), разбијени, они напустише одмах план да ослобађају Босну и Стару Србију, и сви се повукоше у Шумадију. Сасредни положај Ниша, у коме се стичу најглавнији друмови Балканскога полуострва, учинио је, те су на њега вазда много полагали и притежаоци му и нападачи. И доиста, већ од другога века његово име не ишчезава никако са листова повеснице, која га је тако

Споменик Синђелићев на Чегру, по фотографији.

исто често записивала као и сам Београд. Није било силе, која је се преко Србије било с југа било са севера Моравом упућивала, а да је мимо Ниша с миром прошла. С тога је његово поље многе и различне народе преко себе видело, и с тога се око његових зидова страхота много људске крви пролило. И кроза све те тако бурне и крваве догађаје ова је варош свој живот одржала и продужила, најпре као Naissus до најезде српске, за тим као „стари и славни град Ниш," кроза све време српскога државног живота, и на послетку дочекала, да под истим именом опет уђе у област државну једне независне и пуне будућности српске земље.

Као једну од најзнатнијих римских вароши на Балканскоме полуострву, Naissus је први пут забележио Птолемије, звездописац Александриски, у ономе свом чувеноме делу, у коме је описао цео до његова времена познати свет. Историја је први пут по том Ниш забележила, описујући ону страховиту и крваву битку, бијену под његовим зидовима, у којој је цар Клавдије разбио Готе, у години 269 по Христу.

Константин велики, који се у Нишу роди и тамо одрасте, украси своје родно место дивним зградама, а Јулијан га тако утврдио беше, е се мишљаше да га никаква сила освојити не може, по чем се већ и дотле свима опсађивачима беше онако победоносно одупирао. После тога доба па до друге половине дванаестога века, Ниш је западао у руке Хунима (од 433—474), па Источним Готима (крајем петога века), за тим опет Византинцима, па онда Бугарима и по њима Мацарима. Године 1143 византиски цар Манојло врати га по ново Византији, и као на важној стратегиској тачци, бавио се у њему често и по дуже због ратова са Мацарима и Србима. Нису га у томе времену мимоишли ни Крсташи (1096), који, предвођени Петром Амијенским, пођоше преко Србије у

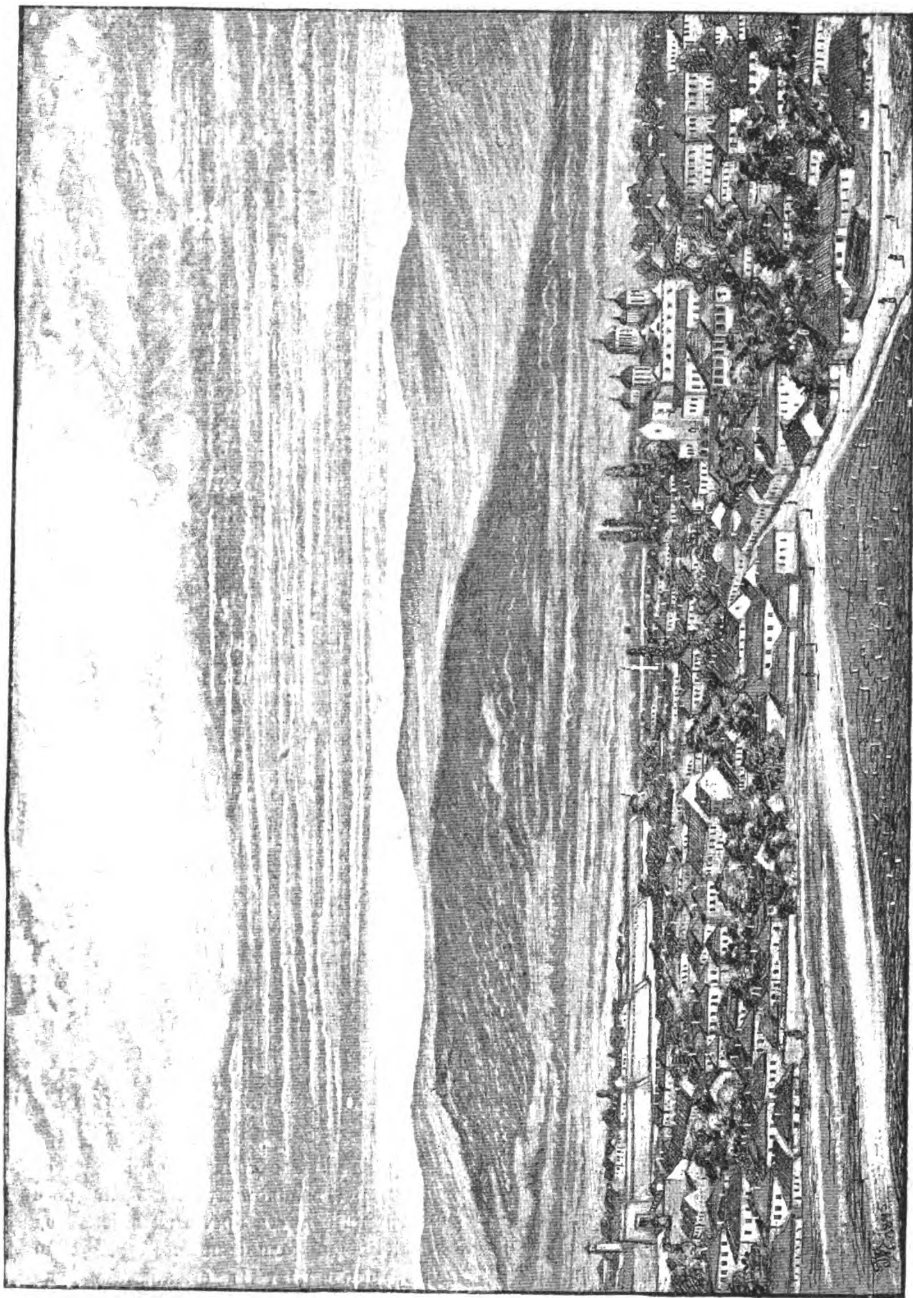

Ниш, по фотографији.

Јерусалим да га ослободе од неверника, али нађоше да им пре тога ваља Ниш освојити и опљачкати, ама у борби с Нишевљанима буду са свим растројени и управо сатрвени.[1]

Византиски цар Манојло истина је Ниш обновио и утврдио али га у борби с Немањом и пак изгуби, и од то доба остаде непрестано у српским рукама, све до најезде турске кад на Србију наиђе, и када га Турци (1385) већ отеше. Битка, у којој је Мурат од кнеза Лазара Ниш отео, била је тако одсудна, да је се овај, као што смо већ напоменули, морао одмах обвезати да турским султанима плаћа данак и у новцу и у људима. У Нишу су истина и после тога Срби једном заседи, али је то било само за кратко време. Кад Маџари удружени са Србима ударише на Турке, године 1443, они допреше и до Ниша и освојише га, и поставише да у њему, као својој дедовини влада унук Гојка Мрњавчевића, Ђорђе, али су га мало доцније Турци опет себи повратили.

После по што Србија (1459) са свим под Турке потпаде, и кад они навалише и на Маџарску и Аустрију, војске ових двеју земаља, у којима су вазда биле велике масе добровољаца, синова српских, више су пута победоносно до под зидове града Ниша допирале, а неколико их пута и освајале.

Тако, Аустријанци су узели Ниш године 1689, али су га већ године 1690 морали Турцима вратити; ови га по том држаше до године 1737, када им га Аустријанци по ново отеше и ако су га опет само кратко време задржали. После тога почињу према Нишу већ Срби самостално наступати. Знамените 1809 године војска се српска

[1] Том су приликом Крсташи изгубили две хиљаде кола с товаром, десет хиљада људи и кола с новцима, које је Петар с великом муком по западним католичким земљама био напросио. Кад је доцније друга крсташка војска под Готфридом Буљонским овуда прошла, затекла је по околини нишкој свуда пуно жена, деце и стараца крсташа, који у оној борби беху Нишевљанима у руке запали.

први пут о буни на дахије упути да га освоји, али покушај испаде веома несрећно: Ћеле-кула пред Нишом, тужни споменик српскога јунаштва али и српске неслоге прича и данас страховиту несрећу и удар, што га оваки свршетак опсаде нишке зададе овоме великом предузећу народном. После ове битке Србији је требало спремања и прибирања снаге кроз готово читавих седам десетина година, да се одважи, да се Ниша и опет маши. Покушај, учињен године 1876, истина није испао срећно, али је се

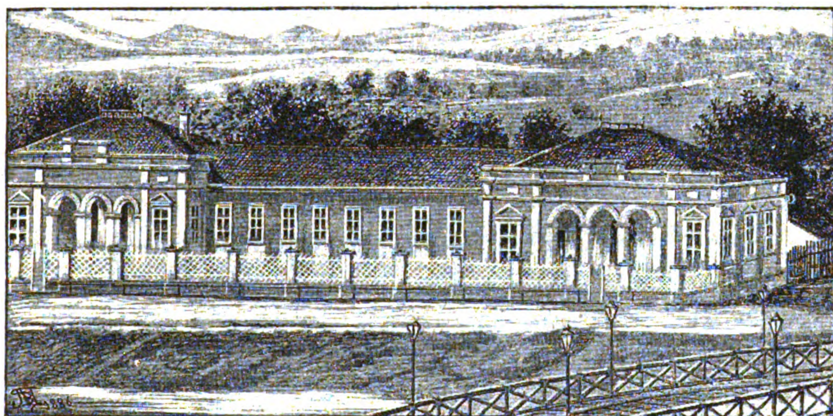

Кућа дворске страже у Нишу, по фотографији.

у брзо за тим, и пак остварила тако дуго гајена нада нашега народа: 29 Декембра 1878 године српска је војска победоносно у Ниш ушла.

О положају старога Ниша не може данас бити већ никакве сумње. По скоро нађеноме запису једнога римског писца, види се да се варош находила на северној, дакле десној обали нишавској, а на месту, на коме је данас град. Средовечни Ниш, по сведочанству путника из XII и почетка XV века, са његовим зидовима и кулама, стајаше на истој страни реке, пред једним великим, каменитим мостом, који су без сумње старији неимари

зидати морали. Кад су Аустријанци године 1689 нишки град освојили, они су, копајући у њему шанчеве наилазили на римске темеље. Године 1553 два учена путника нашла су у вароши, на левој обали, многобројно римско камење, које је употребљавано на зидање Карвансераја и џамија, и преписали су са њих једанаест записа. На јужноме уласку у варош падаше путницима јаню у очи око пет стотина коракљаја дуг и врло добро одржан комад римскога пута, који допираше до близу моста, и поред кога се виђаше још један мраморни миљоказ. Данас се на десној страни Нишаве осем града находи незнатан део вароши; сва пак остала варош находи се на левој нешто нижој страни, која је изложена и поплави, кад Нишава јако надође.

Док је Ниш, стојећи тако на путу свакој војсци, која је кроз Србију надирала, изложен био опасностима и честим потресима и освојењима, разуме се да није могао напредовати. Један путник, који је кроз Србију прошао у шеснаестоме веку, находи га у бедноме стању и описује овако: Ниш лежи на половини пута између Беча и Цариграда. Има истина, хиљаду и пет стотина кућа, али ако му не би гледали на римске средовечне развалине, и на јаку насеобину Дубровчана и других Далматинаца, он изгледа као велико село. Куће бијаху на обе стране Нишавске. Хришћана беше веома мало; они имаху једну цркву од брвана, а мухамеданци пет џамија од камена. Не беше готово ни једне куће без какога римског камена са натписима и украсима. Зидови око вароши и тврђава беху потпуно разрушени. Родна, бреговима опкољена равница нишка беше пуста, и ако сепо њој виђаху трагови ранијега обделавања; само на неколико места сејаше се још пиринач. Неки Хамза бег (пре 1578 г.), беше два напуштена села населио робљем из околине Раба у Мађарској.

Није боље могао Ниш изгледати ни онда, кад су у седамнаестом веку стале на ову страну наваљивати војске Аустриске и Маџарске, које су га неколико пута заузимале и упропашћавале. Али у времену, у коме су најезде ових држава, постанком Србије, препречене, и кад су у току неколико десетина година за Ниш настали колико толико мирнији дани, он се подигао и трговачком и индустриском важношћу, а тако и бројем становништва, до ступња најглавнијих вароши у унутрашњости Балканскога полуострва. Ниш имађаше истина изглед готово свих вароши у Турској; улице му беху узане криве и нечисте, куће трошне, од слабе грађе, изнад којих се издизаше велики број мунарета, али и пак, године 1878, беше у њему око тридесет хиљада становника и међу њима до

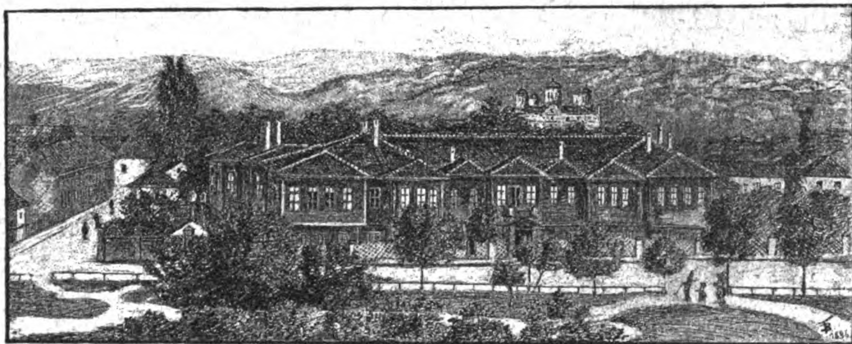

Краљев двор у Нишу, по фотографији.

половине мухамеданаца, нерачунајући ту и војску, која се у његовоме граду, као важној војничкој тачци, вазда у великоме броју нахођаше.

Данас Ниш није тако многољудан као пре његова ослобођења, по што му се готово све мухамеданско становништво иселило; но и пак са његових шеснаест хиљада и нешто више становника, он долази одмах за Београдом. Тако исто нестало је и оних кривих и прљавих

улица и оних трошних кућа; на њихово место дошле су сад праве и веома широке улице, које су овде онде окићене новим, од тврдога градива саграђеним кућама. Нови је Ниш истина још у постајању; редови кућа по његовим широким улицама још су проређени, али при свем том ни једна варош Нових Крајева није ни из близа толико као Ниш успела, да се спољним својим обликом изједначи са, више мање, Јевропским обликом вароши Старих Крајева; то је опет било могућно једино кроз веће благостање, предузимљивост и имућност Нишевљана.

Нишко се поље родношћу такми са Лесковачким; оно је и доста пространо и брижљиво обделано; падине околних брда докле само лоза може стићи заузета су винорадима и воћем, па и пак је све то тек од потчињене важности за развитак главнога места у овоме пољу, дакле за развитак Ниша. Од главне је важности за Ниш та прилика, што је од вајкада био једна од најглавнијих раскрсница друмских на Балканскоме полуострву, оно дакле што је и данас. У њему се стичу светски друмови који излазе у Солун, Цариград, Београд и даље Беч; у њему се свршавао Дубровачки друм, после Игњатовога друма најглавнији попречни пут на Балканскоме полуострву; у њему се свршавао и друм који је полазио од великога воденог пута, од Дунава, од старе: Ratiaria, данашње Арчер Паланке, тако исто и пут који је преко Липљана водио из Љеша старога Lissus-а. То, што се у њему стичу толики и тако важни и трговачки и војнички друмови; то, што га тако рећи није могућно обићи, ма куд се преко Балканскога полуострва ишло, то је, што га у ствари подиже, што га је начинило те је данас прво трговачко средиште у унутрашњости Србије, и што ће га по свој прилици, уз припомоћ извесних природних погодаба, које ћемо још видети, начинити и првим индустриским местом. Кад се пак једном оствари свеза железничка

са Солуном и Цариградом, он ће по својој прилици, као слагалиште како робе за увоз тако и оне за извоз, чинити снажну утакмицу не само варошима другога реда на северној граници Србије него и самоме Београду Па Ниш има свих погодаба и за најаче развиће и саме индустрије, јер не само што у непосредној околини има каменога угља, него је богат покретном снагом и Нишаве и неколиких других река, притока нишавских, које теку у његовој непосредној близини. Нишава и кроза сам Ниш текући има тако велики пад и брзину, да је кадра кретати и највеће стројеве. Покретна пак снага Кутине и за тим Јелашнице, која тече веома живописном, уском и каменитом долином, употребљена је и данас најобилатије, и ако само воденицама најпростијега строја.

Сељанка из околине нишке, по фотографији.

Ниш, као знаменита варош још и у најстаријој историској давнини, има околину посуту многобројним развалинама из свих времена, од његова постанка па до данас; али међу свима најзнатнији су остаци Ћеле Куле, и то не по

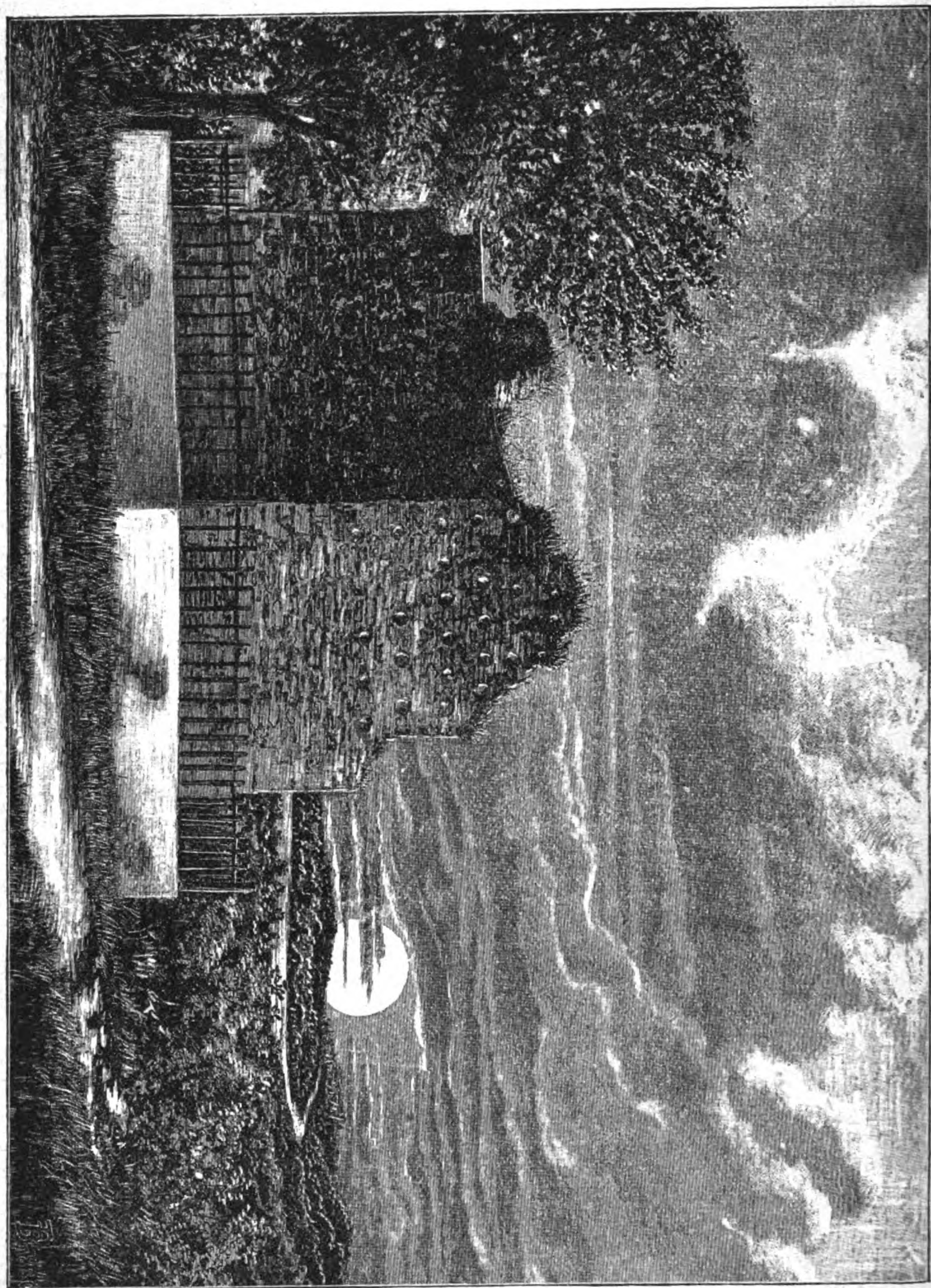

Ћеле-кула, по скици г. В. Тителбаха.

својој старини већ по својој јединственој историји. Кула се ова находи на истоку од Ниша, за један километар далеко, у крај друма што у Пирот води. Она има квадратну основу, и сад, овако оброњена, висока је до пет метара. На свакој страни куле зијају, у четрнаест редова, рупе, којих у свакоме реду има по седамнаест, дакле свега девет стотина и педесет и две. Ту кулу озидаше Турци одмах после погибије српске на Каменици, и у сваку од оних рупа узидаше по једну српску главу. Главе су с временом поиспадале или повађене, али су оне празне и мрачне шупљине, у које беху узидане, тако исто као и пре и страшни и речити сведоци како српске одважности тако и неслоге и саможивости.

За седам километара на исток од Ниша, на десно и мало у страну од пиротскога друма, а под брдом Коритњаком, находи се Нишка Бања, топла до 35° Ц. Ова је бања уређена за купање а извор јој је тако јак, да испод ње у страни и зими и лети обрће витлове неколиких воденица.

Нишко поље од поља Алексиначкога није ни толико растављено, колико од поља Лесковачког. Јастребац је својим последњим изданцима код Суповца истина у саму Мораву припро, али је с десне стране према томе месту остала равна прилична ширина, јер последњи изданци Озрена, који се на ову страну спуштају, почињу у Мораву припирати тек код Катуна изнад Алексинца. Алексиначко поље простире се до уласка у клисуру Ђуниску, код Ђуниса, и шири се до Алексинца већином левом а испод Алексинца десном обалом Мораве.

Готово на средокраћи овога поља, пред самим ушћем Бањске Моравице, находи му се једина варош, Алексинац. Ова је варош новијега постања; она се помиње први пут тек у почетку седамнаестога века, под именом: Алексина Паланка, а подигнута је у оно време, кад цариградски

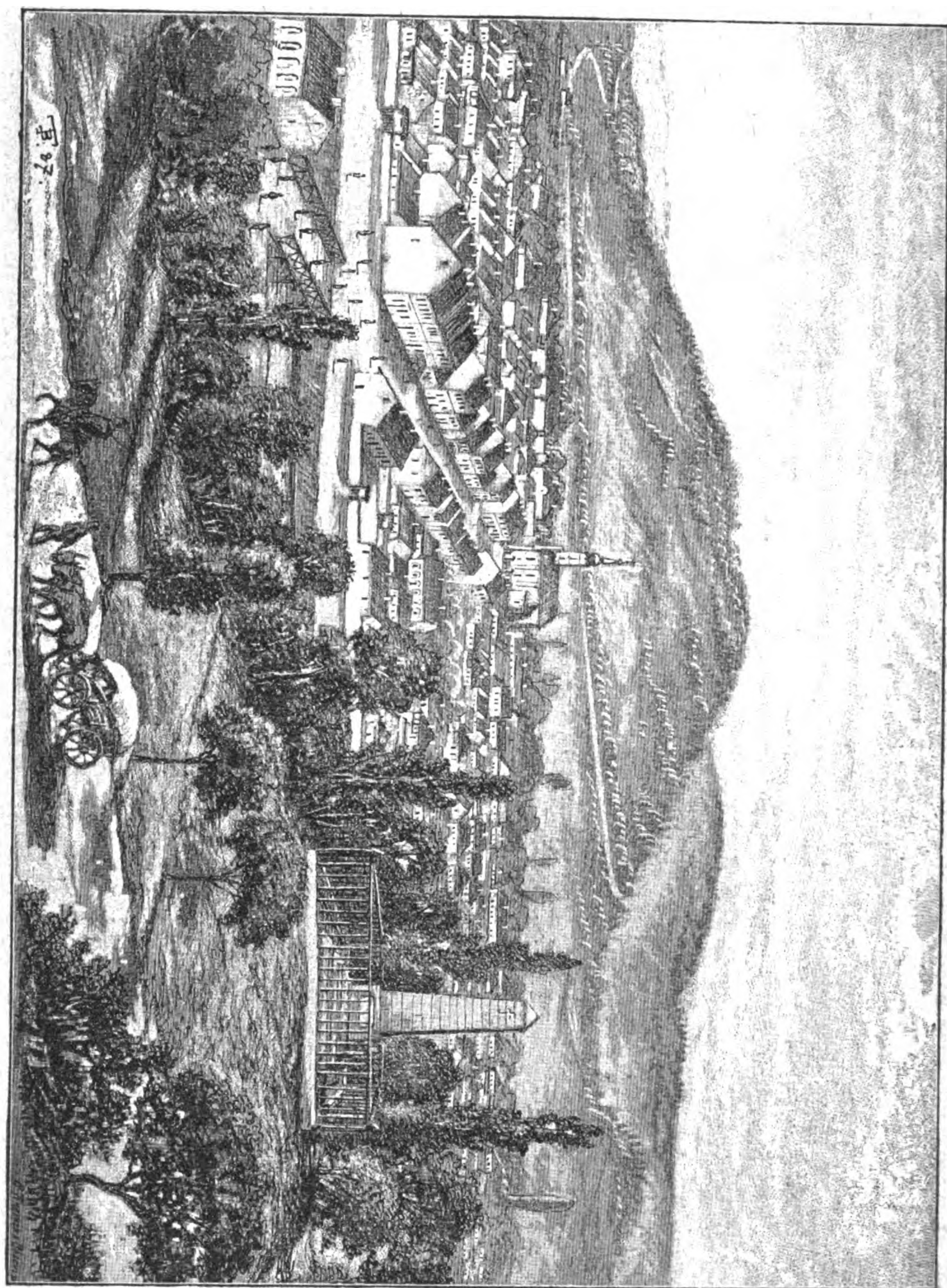

Алексинац, по скици г. В. Тителбаха.

друм остави Бован и сиђе овамо, да иде поред Мораве. Доцније, у току времена, прозва се: Алексинац. Затекавши се после ослобођења Србије на граници, а по што је био на цариградскоме друму, Алексинац се у брзо подизао и напредовао, и постигао становништво од 5107 душа. То му је у толико лакше могућно било, у колико је око себе имао прилично пространо и родно поље са веома вредним становништвом, и што је се у њему, долином Бањске Моравице, свршавао један од оних путова, којима тече саобраћај између Тимока и Мораве, и на послетку, што је постао окружном вароши. Али од како се граница Србије померила далеко на југ, то су користи, што их је Алексинац као гранична варош имао пресахнуле, за то и јесте у опасности ако не баш да опада а оно бар да у напредавању своме застане. Алексиначко је поље не само родно него и брижљиво обделано. Поред обичних жита велике су просторије засејане конопљом а од пре и дуваном засађене биле. Дуван овај долази у најбоље врсте што их Србија има; обран и срећен на брзу руку снашан је у Алексинац, где је коначно приправљан и одакле се по свој Србији као: Алексиначки дуван разносио.

У рату за независност, много је бојева с Турцима бијено око Алексинца, међу којима је најзнатнији онај на Шуматовцу, на коме су Турци онако страшно разбијени, и на леву обалу моравску одбијени били. На брду Рујевици, изнад саме вароши, види се још из далека споменик, подигнут Русима, који у оним бојевима, помажући Србима изгинуше.

Једина знатнија побочна долина коју Биначка Морава текући Алесиначким пољем има да покаже, јесте долина Бањске Моравице, која се пружа између два упоредна ланца: севернога, који иде од Ртња до Тупижнице и јужнога, који полази од Озрена и иде до Скробнице. Средином ове од почетка па готово до краја веома живо-

писне долине, од Читлука па до Клисуре, има нешто поузане равнице, остало је сама клисура. На средокраћи пак ове равнице находи се варошица, Бања. Постанак ове ворошице може се објаснити трима узроцима. Пре свега, клисурама осамљеној водопађи средњега тока Моравице, свакојако је потребно било једно трговачко и индустриско средиште; тако исто без једне знатније станице није никако могао бити ни доста дугачак друм, који долином Моравице свезује Горњи Тимок са Моравом; на послетку долази и једно, веома употребљиво минерално благо, врућа изворска вода, која је у последњој линији решила, да се веће људско нарођење и важнија станица, кад је се већ морала подизати, оснује баш на ономе месту, где се варошица и данас находи. Многе развалине у околини Бање, од којих је највећи део већ превучен родним слојем живице, сведоче, да је ту у старија времена морала бити варош мого већа и многољуднија. У колико су неки остаци од зидина испитани, нема сумње да је лековито дејство Бањских топлих извора чак и Римљанима познато било. Само име: Бања, јаснога је римског порекла. Извор је ове бање тако јак, да у једноме сату даје 25 кубних метара воде, топле 46.5° Ц.; вода пак сама долази по саставу своме у топле индиферентне воде.

Осем овог извора, који је у самој вароши, има још један у кориту Бањице, којега је вода топла 37° Ц.

Находећи се на тако важноме друму, Бања има велику ратну историју. Цео је предео око ње богат остацима малених тврђавица, које се са врхова од брегова на којима су у долину надвирују; тако исто и при самоме дну долине Моравичке, на сутескама, находе се остаци од зидова, који су пролаз затварали. У ратовима Аустриско-Турским, крајем седамнаестога и почетком осамнаестога века, Аустриске су војске два пута Бању освајале (1690 и 1737 године) и два пута Турцима напуштале. Тако је исто

и о буни на дахије око Бање било неколико крвавих бојева, у току времена од 1808, кад је Хајдук Вељко први пут од Турака оте, па до 1810 године. Бања је у оно време далеко знатнија била од Алексинца; ово се види и по томе, што је после 1833 године, кад је Србији и стварно припало и оних шест округа, што су дотле противно уговорима Турци били задржали, најпре Бања била окружно место за тај крај па тек после, од године 1835, Алексинац.

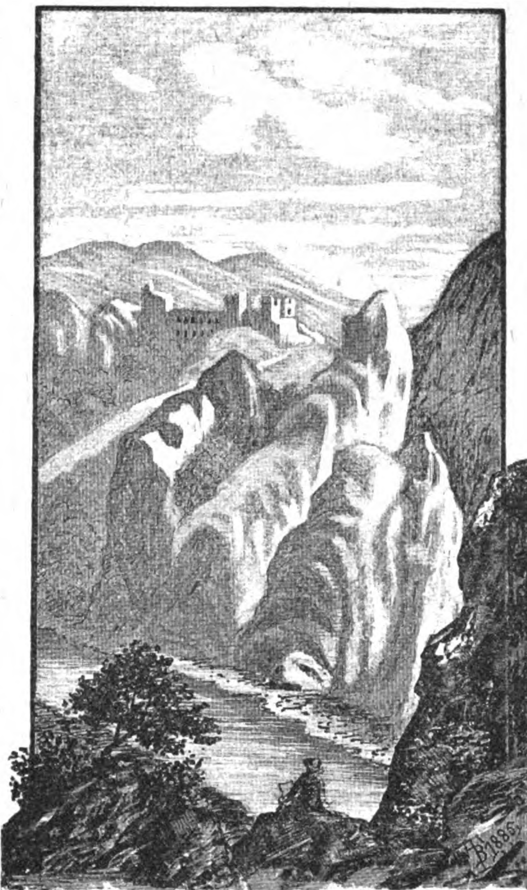

Развалине Соко-града, по Каницу.

Од зидина оних градића у околини Бање, најбоље су одржане зидине града Сокола. Град се овај находи одмах више саме вароши, на једној стени, издвојеној с једне стране сутеском, кроз коју се пробија Моравица и с друге стране теснацем Бањице, леве притоке Моравичке. Град Соко је једна од најдивнијих средовечних, српских, властелинских грађевина; највиша му се кула находи на једном осамљеном кршу, у веома великој висини, а прићи му се

може само једном стазом, веома припоритом. У колико је језив поглед са подножја ове највише куле на понор, којим Бањица вијуга и на стене, које су се над њу надднеле, у толико је неописано дивотнији кад се њиме прелети долина Моравичка, онако богата лепотама, које је онако ванредно живописно зачинио кршни Ртањ.

Готово на средокраћи Бованске клисуре а на левој страни Моравице, находи се село Бован. Ми смо ово село први пут поменули онда, кад смо говорили о староме цариградском друму, и казали, како је од Ражња ударао на Бован, и како је преко Обле Главе а поред средовечног градића Липовца (код данашњега манастира св. Стевана) силазио у Мораву код Катуна. Тада смо казали и то, да се звао: Præsidium Pompei. У старо српско време Бован је био знаменита трговачка варош, а помиње се још и у шеснаестоме веку као место, где су држани чувени панађури. Но данас се од некадање велике вароши једва трагови виде; нешто су се јаче одржале само зидине старога градића бованског.

Идући од Алексинца на северо-запад, ивицом оне заравни, која се од Буковика према Морави пустила, наићи ћемо на Делиград, који тако Турци прозваше са мушке одбране јуначке српске војске, о буни на дахије. Делиград се находи на средокраћи између Алексинца и Ражња, готово на устима Ђуниске клисуре, према чувеноме Ђуниском вису а на самој ивици оне заравни, испод које се находи права моравска равница. Делиградски шанчеви, находећи се на самоме цариградском друму, били су на ударцу свима турским војскама, које су од Ниша у Шумадију наваљивале. Најкрвавије су борбе око њих вођене 1806 1809 и 1813 године.

Кад Карађорђе напусти Србију и кад Турци на три дана за тим у Београд уђоше, још Србија није сва била у њиховим рукама. Равње се у Мачви држало још пет-

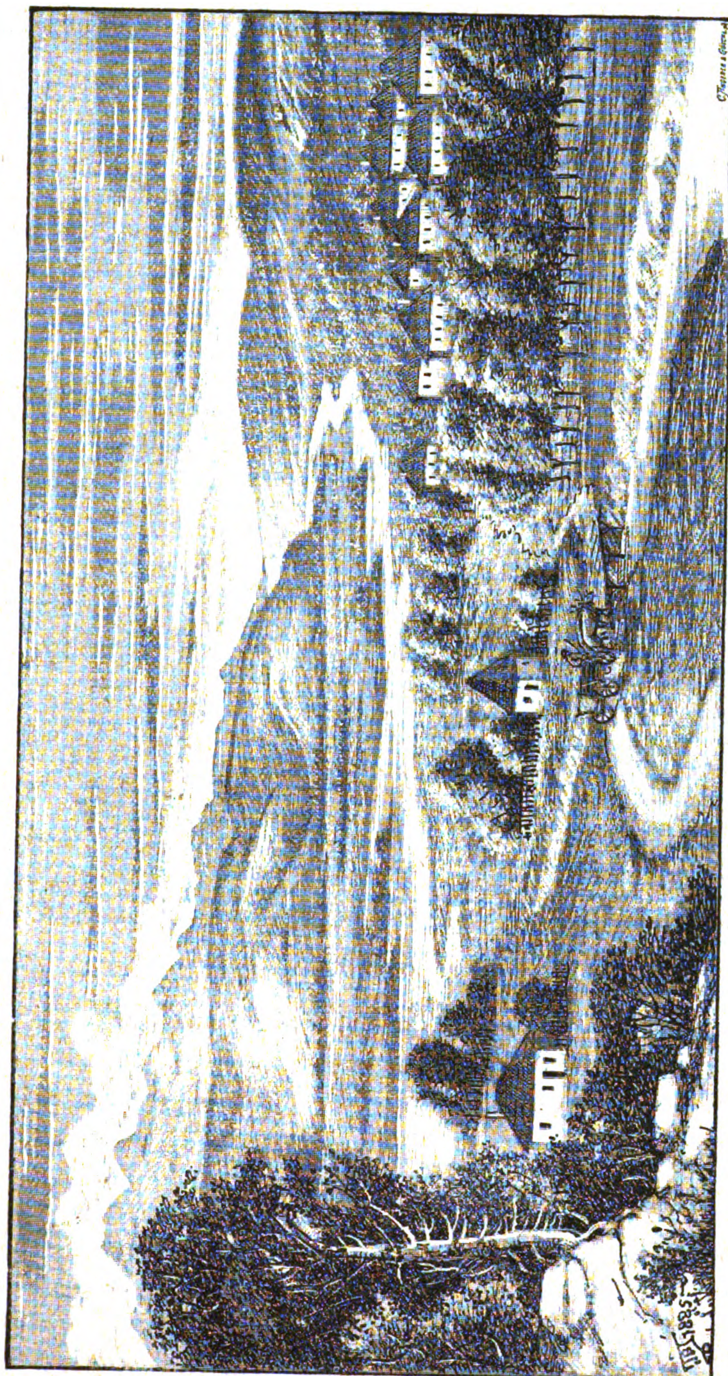

Јастребац — Ђуниски вис

Предео одонуд Мораве, гледан с Делиграда, по фотографији.

наестину дана, али се на Делиграду борба водила још пуних четрдесет дана; и у тој борби, заустављајући и одбијајући турску силу, Срби беху још једнако победиоци, и војска српска, непобеђена, разиђе се одовуд тек онда, кад је сазнала да је све буном стечено пропало.

Од Делиграда даље идући, пут се, због Ђуниске клисуре, удаљава у страну од Мораве и удара на Ражањ, последње знатније место у водопађи Биначке Мораве, које се находи у једноме котлу, на Ражањскоме потоку.

Ражањ, по фотографији.

Стара римска Arsena находила се на овоме истом месту; ту се находило и у турско време најглавније место овога краја, где је био и један велики, зидани карван-серај. Једно село у непосредној близини Ражња и данас се зове: Варош.

в. Поморавље Велике Мораве.

Од онога рта планине Мојсиња, на коме се још високо дижу остаци града Тодора од Сталаћа, и испод кога су ставе Голиске и Биначке Мораве, почиње Велика

Морава, која одатле готово правце на север тече, и дужином од сто двадесет и шест километра.

Лева страна водопађе Велико-Моравске далеко је пространија од десне, и готово од почетка па до краја подједнаке је ширине, а на име око четрдесет километара. Водомеђа на овој страни иде оним планинским билом, коме је чвор у Руднику планини, и које, идући са севера на југ, дели Шумадију на две полутине, на источну и западну. У овоме су билу редом ове знатније планине: Космај, Букуља, Венчац, Рудник и Гледићске планине. Десна страна водопађе веома је различне ширине; она се највећма шири средином својом, између Бељанице и Голубињских планина, где и сама достиже ширину око четрдесет километра; идући пак на југ ширина јој се знатно смањује, а идући на север она се сужује тако јако, да доста великом дужином једва да прелази преко десет километра. И, као што је јако различна ширина десне водопађе, тако је исто јако различна и висина разних планинских тачака у њеној водомеђи. Ми на овој страни находимо западну подгорину Ртња, па Голубињске планине и Бељаницу, али находимо и ону ниску греду планинску, која се од Бељанице одваја на север, и која се доста знатном дужином пружа чак до Дунава, носећи на себи водомеђу Млави и Морави.

Највећи део водопађе Велико-Моравске није раван, али се и пак, према њеној величини, за мало крајева у њој може казати да имају планинску природу; на прилику, за оне под Рудником, Црним Врхом на левој и под Бељаницом и Голубињским планинама на десној страни. Остало, ако изузмемо праву, ниску Моравску равницу, истина није такође равно, али тамо ни највише тачке нису толико високе, да би се могле измаћи културној области вредних ратарских руку, и ако их нису у стању тако обилато наградити, као они нижи, равнији и роднији пре-

дели. Ово понајпре вреди за леву страну Велико-Моравске водопађе, у којој су се косе од брда рашириле у простране заравни, а нарочито од Лепенице на север, и све јаче што ближе Дунаву. За Смедеревски округ на овој страни, баш и онуда где се издигао изнад праве моравске равни и заишао у «Шумадију", може се казати да је готово сав раван. Сама пак равница око Мораве, ширином доста знатна још у почетку, шири се све јаче у колико се ближе ушћу ове реке иде, а могло би се казати да је и непрекидна, кад не би било оне сутеске код Багрдана, коју граде огранци Црнога Врха с леве и Хум са још неким брдима око себе с десне стране. Овако пак, долина је Велико-Моравска подељена на два дела, који се по дужини много не разликују: горњи изнад сутеске и доњи од сутеске па на ниже, до Дунава.

Горњему делу Велике Мораве притичу по три знатније речице с обе стране: Каленићска река, Лугомир и Белица с леве и Јовановачка река, Црница и Раваница с десне стране. Долине свих ових река, у горњем току њиховом прилично високе, и са планинском природом, почињу се у доњем им току нагло ширити, прелазећи тако, у брзо, у саму Моравску равницу. Изворни предео оних река с леве стране, а под Гледићском планином и Црним врхом, зове се: Левач.

Доњем делу Велике Мораве притичу с леве стране три реке: Лепеница, Јасеница и Рaља а с десне само Ресава. Међу овим рекама долине Јасенице и Ресаве имају у своме горњем току праву планинску природу, у доњем пак току и оне као и долине осталих река прелазе у равницу Велико-Моравску, која пред ушћем ове реке има ширину од двадесет километара.

Погодбе за људско живљење и гушће нарођење у Велико-Моравској водопађи угодне су како је само могућно. Ма да Велика Морава, текући напрестано ниском

равницом, има мали пад, опет је она веома ћудљива река, која своје јако кривудаво корито једнако мења, и која своје ниске обале често прелива, плавећи око себе по некад и врло велике просторије. Штете учињене поплавом прелазиле су више пута и преко дванаест милиуна динара, и да не рачунамо оне мање, које бивају без мало сваке године. Тако исто велика је штета и отуда, што Морава, мењајући своје корито, упропашћује оцеднију и родну орницу, јер оставља многе отоке и ниске ширине, које, по што вода у неколико одиђе, обрашћују у ритове и

Предео из Левча, по скици г. В. Тителбаха.

врбаке. Но и пак, сразмерно према простору, овамо далеко мање земље лежи неупотребљиво него у Мачви, јер Морава, кад се већ једном врати у своје корито не оставља за собом сталне баре ни онако простране пишталине као

што чине оне малене реке, по Мачви, па и Дрина и Сава, кад се преко ове равнице разлију.

Земља је у Велико-Моравској водопађи и висином и саставом живице угодна за сваку врсту пољопривреде. Равница покрај Мораве па и сва нижа места покрај њених притока засејана су готово самим кукурузом, а по заравнима, које се из ње дижу лелујају се и таласају непрегледне њиве од разних стрмнина. Огромне површине заузимају шљивари, нарочито левом страном водопађе, у Шумадији, онако исто као год и у северозападној Србији, а има с обе стране и читавих винодељских предела, у којима су велике просторије само лозом засађене. Шумадиска је страна богата и другим воћем, осем шљиве.

Сточарство је такође веома јака привредна грана у целој овој водопађи. Ми смо у своје време у нашој књизи напоменули, како је средиште најбољем соју свиња у Јасеници, и како је у Лепеници коњски сој одвојио од осталих сојева у Србији. Тако је исто и овца свуда још доста распрострта и, према ономе како је у осталој Србији, прилично добро и негована.

У свима варошима, у непосредној близини Велике Мораве, средишта су за извоз дебелих свиња, које се у њиховим пространим оборима гаје. Од 357.104 комада дебелих свиња, што је из Србије извезено у току четири године од 1880 до 1883 закључно, долази на смедеревску и дубравичку скелу 232.267 комада, дакле без мало читаве две трећине, и то је све из предела Велике Мораве. Тако исто, кроз последњих пет година извезено је из Србије, годишње, по 35.393·830 кгр. пшенице, али је бивало година, у којима је само на смедеревској скели извезено готово две трећине целе те количине, као на прилику године 1884.

Говорећи, раније, у књизи овој, о шумадиској рудној области, ми смо видели, како се, рудом најбогатија

средина њена находи баш у ономе планинском ланцу, који Шумадију дели на источну и западну, и како се рудне гране пуштају и поребарке, те неке од њих заилазе подалеко и у сам предео Велчке Мораве. Поред руда које смо тада поменули, находи се и каменога угља разне старости, у целоме пределу ове реке, с обе стране па ове баш до самога Дунава. Овај се угаљ сада копа истина тек на мало места, али кад му копање, једном, узме веће размере, и по месту и по количини, онда ће и ово благо знатно допринети да се подигне благостање народно и у оним крајевима Велико-Моравске водопађе, који су, због планинске природе земљишта, родном земљом оскуднији, и по томе сиромашнији.

Средином Велико Моравске равнице, држећи се готово све саме обале њене, од Сталаћа па до ушћа ове реке, ишао је од вајкада Цариградски друм, којим је текао најглавнији део саобраћаја кроз Србију. Томе старом друму придружила се данас и железница, која је већ до сад пустила две своје гране, једну: Велика Плана-Смедерево, и другу: Лапаво-Крагујевац. Али је и сама Морава некада служила као водени пут; њоме су бродили Римљани, о томе нема сумње; путници пак, који су преко Србије прелазили у другој половини седамнаестога века, причају, да је Морава и онда киптила бродовима. Но има доказа да се њоме бродило на јако још и око почетка овога века, и ако су много сметали супови и кладе по реци. У једноме опису Србије, који је угледао света године 1822 године, каже се: Пловице, с којима се обично на Морави служи, јесу као и оне на Дрини, корабли, који дубље од две и по стопе не тону.[1] Кад се дакле узме још у обзир и могућност редовне пловидбе по Морави, по што се буде регулисала, онда је очевидно, да овај

[1] Штатістіческое описаніе Сербіе, на сербскій єзыкъ преведено, издано Стефаномъ Милошевичь ц. к. Чиновникомъ. У Будиму 1822.

крај Србије, који је већ и до сада добро стајао са саобраћајним средствима, има изгледа да се обогати још једним путем, који ће саобраћај не само увећати, него му и цену трошка свести на најмању могућну меру. Вредност пак ових путова увећава та прилика, што сви изилазе на Дунав, најглавнији водени друм Средње Јевропе.

Код тако многобројних погодаба за људско живљење у Великој Морави, није никако чудо, што је њен предео доиста и најгушће нарођени крај Србије. Они окрузи који се на Велику Мораву наслањају, где долази и Пожаревачки округ, још са његовом онако ретко насељеном источном половином, у водопађи горње Млаве и горњега Пека, имају по 54 становвика на □ километар, док је у Србији у цело узетој, на толикоме простору средња густина нарођености тек 39.1 становника. Смедеревски пак округ, који је баш сав у Велико-Моравској водопађи, са 78.1 становника на □ Км. достиже највишу меру густине нарођености, међу свим окрузима у Србији. Тамо нису ретка села, која имају по две хиљаде душа, а има их доста, која имају и по три па и преко четири хиљаде душа. И кад се једном Велико-Моравци стану служити свима згодама које им природа пружа; кад стану црпсти огромно и разнолико рудно благо, којим је природа њихов предео даривала; кад камени угаљ и покретну снагу притока њихове главне реке ставе у службу мањих и већих индустриских предузећа; кад регулацијом саме Мораве добију и јевтин водени друм и велике водоплавне просторије око ње ставе у поуздану и непревртљиву службу рала и мотике, нема сумње да ће нарођеност овога краја бити још и далеко гушћа. Како дакле у овоме погледу, тако и у погледу на благостање њених становника, водопађа Велико-Моравска, и данас богата и сразмерно густо нарођена, има у будућности још далеко лепше изгледе.

Сељак из Алексиначке Мораве,
по фотографији.

Вреди знати, да народ с обе стране ове реке говори Моравским нагласком, који се, као што смо раније казали, простире и преко Дунава по далеко и у сам Банат, и да је поред велике вредноће сачувао и ону другу главну црту у карактеру српском, а на име прегнуће, прибраност и јунаштво. Као што је Колубара била лево крило величанствене буне Шумадиске, тако су јој, поред Млаве, Ресава и Црница (Параћинска нахија) биле десно крило. Чим је се године 1804 јавила буна на дахије, Млава и Ресава одмах су се и саме побуниле и јуначки бориле. Године 1805 већ је на Ивановцу била она знаменита битка, која је Афис пашу живота стала, а почетком 1806 године цела је ова страна, до самога Алексинца била од Турака очишћена. После Вељка најславнији јунак прве буне: Стеван Синђелић, родом је из Грабовца у Ресави.

У горњем делу Велике Мораве, готово одмах испод Сталаћа, наилазимо на две долине речне, које су, находећи се у једној истој осовини, отворене једна према другој; то су долина Каленићске реке с леве и долина Јовановачке реке с десне стране. Долина ове друге реке, којој је извориште у Ртањској подгорини, далеко је краћа; њоме наступа друм Цариградски још од Јовановца, и она се, на неколико километара пред Моравом, шири нагло и прелази у ниску Моравску равницу. Каленићска је река далеко дужа; она извире испод планинске косе Загорја, више манастира Каленића, од кога је и име добила; водопађа јој је у горњем току за чудо узана, и корито дубоко између планина ужлебљено; у средњем пак току тече кроз праву клисуру, а од села Бачине подгорина Јухора и Благотина почињу се размицати нагло, остављајући пред собом а према Морави Варваринско поље, којим ова река тече све до свога ушћа. Ово је поље више као нека зараван и спушта се благо према Морави; са свога пак положаја, оно је у Карађорђевој буни стекло готово исту славу

као и Делиград, јер су шанчеви у њему подигнути спречавали продирање непријатељу у унутрашњост Шумадије, онако исто као и они на Делиграду. Шанчеве Варваринске

Клисура на Црнипи код Бућана, по скици г. В. Тителбаха.

почео је копати Карађорђе још 1807 године, али су они довршени тек онда по што су Срби, разбијени на Каменици, морали се повући назад у Шумадију, у средину земље,

а на име године 1810. Немогући преко Делиграда, Турци су га тада обишли и ударили од Крушевца преко Јасике, левом обалом Мораве; али их Срби ту, са руском помоћи, у битци, која се с обе стране с највећим огорчењем водила. и која се неколико пута понављала, страшно разбију, тако да су се морали повући. У овој су битци учествовали сви најбољи јунаци наши о буни на дахије; осем Карађорђа ту су били још и Вељко, Младен, Станоје, Милан и Милош; ту је се и Курсула прославио.

Идући уз Каленићску реку, далеко, готово до под сами венац Гледићске планине, под којом и извире, наћи ћемо малени манастир Каленић, који сазида Деспот Стеван Лазаревић. У сред предела од самих гудура и осамљенога тешком приступачношћу, овај је манастир био не само згодно прибежиште гоњенима од силе турске, него и место, где су се могли нечујно спремати планови за отпор угнетачима. И што је најзнатније, овај манастир више но и који други има да се похвали великим бројем духовника, који одушевљено ступаху у редове бораца за народно ослобођење. Родољубље и прегнуће, које је у овоме манастиру као неком традицијом кроз неколике десетине година одржавано, износило је на површину по једнога духовника у свима нашим бунама на Турке, од Млатишумине и Кочине буне у прошломе, до Милошеве буне у овоме веку.

Идући на ниже, горњим делом Велике Мораве, видећемо како је Јухор, од Варваринскога поља на север, својом стрменитом падином припро готово у саму Мораву, и тако, равницу на левој страни ове реке оставио веома узану. Десном пак страном, брегови су од Мораве доста далеко још према ушћу Јовановачке реке, али су они, у пределу доњега тока Црнице и Ћуприје већ знатно узмакли, и оставили поље према Морави далеко шире. Ту на тој ширини находимо на близу две вароши: Параћин и Ћуприју.

Параћин лежи на малој али доста живој реци, на Црници, три километара од Мораве далеко. Параћин, ма да није уживао благодети окружних вароши, опет је сопственом снагом успео, да се одржи на висини најживљих трговачких вароши у унутрашњости Србије, и да бројем становништва свога (5164 душа) далеко надмаши окружну варош у округу, у коме се и сам находи. Осем тога што је на Цариградскоме друму у овоме му је без сумње веома много помогла и та прилика, што се друм, који везује средњи Тимок и Мораву, и који полази из Зајечара у њему свршава. Параћин је до сад познат био као најчувеније тржиште за вуну, која се тамо сносила не само из Црнице и целе горње Мораве него и из горњих предела Кривовирскога Тимока. Тамо се она, по што је вода са Црнице по искуству за прање вуне изврсна, прала и онда за Пешту и Беч извозила. Осем вуне у Параћину се прикупљају и друге сточне сировине, а нарочито лој и коже, а по размеру у коме се у њему гаје свиње за извоз, такми се са Пожаревцом и Смедеревом.

Почем су капитали у Параћину прилично јаки и уређени, а Црница има јаку водену снагу, то ова варош, по што јој је трг још и сировинама обилат, има могућности да постане и знатнијим индустриским средиштем. Увод у своју индустриску будућност Параћин је учинио великом фабриком, која израђује не само сукно за одевање војске, већ, прилагађујући се променљивоме кусу моде, и разнолико финије сукно за одевање осталога народа.

За четири километра на север од Параћина находи се Ћуприја, на ставама речице Раванице и Мораве. Говорећи о Цариградскоме друму ми смо имали прилике видети, како се на месту, где је Ћуприја данас, находила варош и у врло стара времена. Она се у римско време звала Horreum Margi, и била је кроз читавих шест векова највећа варош Горње Мезије; «улице њене иђаху на четири

стране: на север, на југ, запад и на исток, а свезу с Дунавом, осем Цариградскога друма посредоваше и један други друм, у источноме правцу, према ушћу Тимока.»

Сељак и сељанка (Срби) из доње Црнице, по фотографији.

И за Римљана као и кроза све потоње време, ова је варош имала највећу важност по томе, што је лежала на месту, где је био главни прелаз преко Мораве. Римљани су ту имали зидани мост, а по мосту што су га Турци

саградили, и од кога се зидани стубови у Морави још виде, ова је варош добила име: Ћуприја. У овој су вароши за Римљана биле радионице оружја, тако велике, да су оружјем снабдевале све војничке посаде у Горњој Мезији. Данас тој вароши нема ни трага, али остаци њени морали су још пре неколико векова бити доста знатни, кад су могли онако обилато бити употребљени као грађа за зидање манастира Раванице и Манасије. У старо српско време Ћуприја се звала: Равно, а Раваница се звала: Раван.

Ма да је Ћуприја окружна варош у истоименоме округу, опет је она у њему и по величини и по живости тек

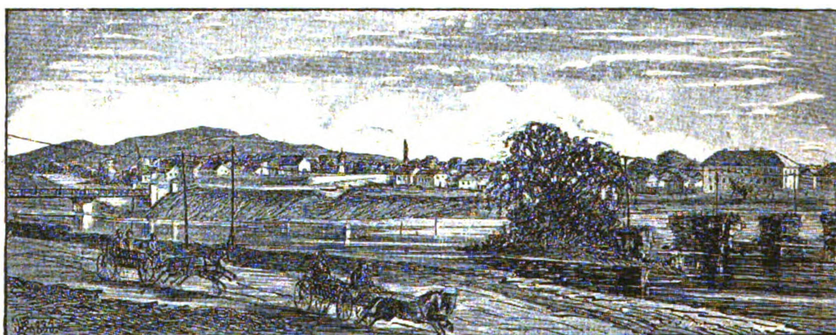

Ћуприја, гледана са Мораве, по фотографији.

трећа на реду, јер не долази само после Параћина него и после Свилаинца. Налазећи се пак на средокраћи тако блиских а живахних вароши, између Параћина и Јагодине, Ћуприја, која и данас нема више од 3.408 становника, кад једном престане бити окружним местом, спашће у ред са свим незнатних места.

На североистоку од Ћуприје, за четири километра далеко, находи се малено село Иванковац, знаменито по битци у године 1805, у којој су Турци, предвођени Хафис пашом, онако страшно поражени били. Бој на Иванковцу, године 1805, у коме су Срби онако страшно Турке раз-

били, имао је тако исто сретне последице за развој Карађорђеве буне, као и бој на Чачку-Љубићу за развој буне Милошеве.

Хафис паша, полазећи са великом војском из Ниша за Београд, да умири буну, није хтео прелазити преко Мораве

Влах и Влахиња из околине параћинске, по фотографији.

код Ћуприје, куда су све војске идући за Београд прелазиле, јер се бојао да га у шумама побуњене Шумадије не дочека каква српска војска, тамо негде око Јагодине; за

то се држаше све десне обале Моравске, с намером, да Мораву пређе код Пожаревца. Идући тим путем он је застао пред Иванковцем, јер му Срби, ушанчивши се више овога села на брду, а предвођени Миленком и Петром Добрњцем нису дали даље ни маћи, упућујући га да иде онуда куда су и до сад турске војске ишле. Хафис паша навали силом, али му се Срби одупреше, и он, по што им у помоћ приспе и Карађорђе, буде тако разбијен, да је се морао с војском вратити у Ниш, где је од ране у битци добивене на скоро и умро.

Бој на Иванковцу имао је за развој буне на дахије тако исто знамените и срећне последице, као и исход борбе на Чачку-Љубићу за Милошеву буну. Срби су ту први пут окушали своју снагу, онако, у великоме, и то још према правој, богато опремљеној и великој царској војсци; и оваки сјајни успех, разуме се, морао је подићи дух и поуздање српске војске у сопствену снагу.

За десетак километара на исток од Ћуприје, а идући уз реку Раваницу, наићи ћемо на манастир Раваницу, задужбину кнеза Лазара, коју сагради 1381 године. Око манастира је подигнут био град са седам кула, а сама црква била је раскошно украшена. У ову је цркву било пренесено тело кнеза Лазара из Косова, где је и остало све до 1683 године, али тада су га духовници пренели најпре у Сент-Андреју и за тим у Нову Раваницу, у Фрушкој Гори, где и данас почива.

Не далеко испод манастира, опет на самој реци Раваници а код села Сења, находи се средиште најглавнијој области каменога угља у Србији. Ова се област пружа од обале Ресавске код Стрмостена па на југ чак преко Честобродице, дужином од тридесет и ширином од дванаест километара. Према досадањим испитивањима моћност каменога сењског угља износи четрдесет до шесет и пет метара; има га дакле толико, да, кад би га се годишње вадило по педесет и четири милиуна метарских

цената, могао би се по рачуну исцрпсти тек после пет стотина година.

Сењска угљена област од огромне је вредности већ по количини угља што је у њој; али јој вредност скаче немерено кроз то, што је сењски угаљ по својој каквоћи изврсан, тако, да се може употребити и на топионичке циљеве. Кад се једном овај угаљ стане вадити и у пространству што га дозвољава тако велика му област, онда ће сењски угљени мајдани, по што нису далеко од главне железничке пруге, бити у стању да подмире сву потребу угља, не само целе железничке пруге од Београда до Солуна него и свих индустриских предузећа, која се око те пруге буду основала. И као што баш и у најближој околини сењске угљене области, поред других

Слика кнез Лазарева у цркви.
Манастир Раваница од г. В. Тителбаха.

руда има и бакра,[1] који се, као што се по великим количинама троскве и извађене руде у долинама Црнице и Ресаве види, некада и обделавао, то овај крај, ако Србија удари кадгод путем разумне рударско-економне политике, може бити од утицаја на целокупно њено благостање. А за јако развијену рударску радњу даје могућност и доста велико обиље шуме у пределу горњега тока и Црнице и Ресаве, којом је обрасла и сама сењска угљена област.

Равница моравска, која се до испод ушћа Раванице ширила поглавито десном страном Мораве, сад се почиње нагло сужавати, јер брегови почињу овде онде самој обали јаче прилазити а код Глоговца припиру и у саму обалу. Али се равница у толико више шири левом страном ове реке на коју се прелази мостом код Ћуприје. Тамо се шири Јагодинско поље, које пресецају, наводњавају, а често и врло штетно и у већом размеру плаве, Лугомир и Белица.

Лугомир има веома узану водопађу, а постаје, као што је познато, од Левачке и Дуленске реке, које извиру под самом косом Кременца, и које се, текући дуго самостално и по што око средине свога тока начине истоветне лактове, истурене на југ, састају више села Другошевца. Долине обе ове реке имају планинску природу, ма да се око Дуленске реке од Рековца до Лоћике и око Левачке реке од Жупањевца до Белушића као у неке корутине мањега пространства шире. Па и долина самога Лугомира узана је готово до пред излазак у Јагодинско поље. Белица је далеко краћа од Лугомира али јој је водопађа опет далеко шира; ширина јој пак долази поглавито с леве стране. С те стране поред саме реке има прилично и праве равнице, која се далеко пре но што ће се код Јагодине са моравском равницом саставити и сама доста знатно раширила. Јагодинско је поље као неким луком засекло у подгорину Црнога Врха

[1] Бакра има и у Црноме Вpху изнад Јагодине.

Јагодина гледана са Ђурђева брда, од г. В. Тителбаха.

са западне и Јухора с јужне стране, која га је оивичила низом доста високих, последњих својих брда. У врху тога поља, на Белици, баш онде где она прелази у моравску равницу, наићи ћемо на Јагодину, за десетак километара од Мораве далеко а идући од Ћуприје.

Јагодина има веома лепу околину; она се налази према средини онога низа од брда, што је заокружио Јагодинско поље са западне стране, а пред њоме, на истоку и далеко преко Мораве, зачињавају видик живописни облици кршевитих и понорних планина, Бељанице и Голубињских планина. Падине оних брегова око Јагодине засађене су виноградима и воћем, а поље само обрађено је и засејано тако, како су могле учинити једино необично вредне руке не само сељака по селима у њему и око њега, него и самих Јагодинаца.

О оној веома давној старини Јагодине не зна се се за данас још ништа; по темељима пак од неких грађевина, који овде онде на видик изилазе, и који по изгледу нису из турскога доба, може се мислити да је ту била варош и за Римљана. У споменицима из времена старе наше државе, она се зове: Јагодна, али се ретко спомиње; у толико се опет чешће помиње у путописима путника туђина, који су преко Србије после турске најезде путовали, јер је то била, кроза све време турске владавине, најглавнија варош у унутрашњости Србије, како по својој трговини тако и по индустрији. Један путник, који је кроз Јагодину прошао око половине шеснаестога века, каже за њу, да је пријатна варош, да има четири карвансераја и две џамије, за тим мраморне чесме и дивне градине. Једна од тих џамија, од тесана камена и укусно саграђена, одржала се и данас, заједно са својим танким мунаретом.

Као место, на које се морало ударити идући с југа, било левом било десном обалом Мораве, Јагодина је вазда

имала војничку важност. Остаци од градића који се виде по неколиким бреговима, у ономе низу од брда што је заокружно поље јагодинско, казују јој војничку важност у далекој старини, а потврђују је и неколики бојеви што их Срби о буни на дахије у њеној околини бише. Табориштем зове се једна у зараван раширена коса у водопађи Белице, која се протеже од села Бунара до Сабанте, у врх ове реке. Само име ове косе потсећа на војску и војевање, а на њој су и године 1815 били шанчеви и засеке, што су их Срби подизали против Турака.

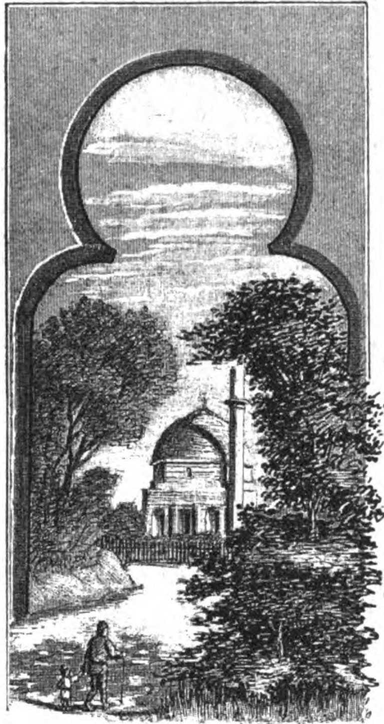

Јагодинска џамија, од г. В. Тителбаха.

Северно од Јагодине, баш на самој Морави, находи се село Пањевац, одакле је родом Кочо Петровић, при крају прошлога века предводитељ Србијанаца у Аустриско-Турском рату, који је наш народ прозвао Кочином Крајином.

По што прођемо на ниже узаном Багрданском сутеском, пред нама се отвара доња половина Велико-Моравске равни. Она се одавде па до Дунава а левом страном шири готово равномерно; с десне пак стране, последња брда од оне гране Голубињских планина, на којој је водопађа Раваници и Ресави, стоје обали једнако примакнута, готово до самога ушћа ресавског. Одонуд пак Ресаве равница се поред Мораве и овом страном шири, и непрекидно и равномерно. Равница с леве стране Мораве виша је и

оцеднија, и тек при свршетку своме, поред Дунава, где се зове Годомин, нешто је нижа и водоплавна. Десном пак страном равница је нижа и водоплавна и при мало самој већој води; низ пишталина протеже се тамо поред саме реке а у кругу Ресавчине, од Свилаинца до пред Пожаревац, где их нестаје и земља постаје оцеднијом. С тога, ако изузмемо предео испод Пожаревца, у самој Моравској равни од Багрданске сутеске па до Дунава једва да ћемо наћи два три села, јер су се сва измакла по даље, и нанизала се по дну оних низова од брегова, што су моравску равницу ограничили с обадве стране.

Сељанка из Јагодинске Мораве, од г. В. Тителбаха.

На десној страни Мораве налазимо једну једину њену притоку, и то Ресаву, на левој пак страни има их две по веће а на име: Лепеница и Јасеница. Осем тога, испод Свилаинца одваја се од Мораве једна отока, Ресавчина, која се после разноликога грањања, с Моравом опет, према Пожаревцу, састаје. С леве стране, према селу Трновчи и око средине тока Ресавчине, одваја се такође једна отока, Језава, али се она с Моравом више не састаје, већ засебним ушћем у Дунав утиче, баш испод Смедеревскога града. Ресавско је извориште под Стражом, висом, који се високо издиже у ономе куту, што га чини Бељаница са Голубињским планинама. Ресавска је водопађа до испод манастира Манасије и висока и страно-

вита; сама Ресава у горњем свом току тече долином уском и дубоком, која се у средњем јој току, од Стрмостена па до Манасије, стешњава у праву, јако искривудану клисуру, опкољену веома дивљачним пределом. Испод Манасије пак долина Ресавска почиње се развијати у равницу, где ужу где ширу чак до Мораве; ту су они питоми ресавски кључеви, који родношћу и обиљем не уступају ни равницама око саме Мораве.

Горњи предео ресавске водопађе, као и цео предео између Бељанице и Голубињских планина врло је сточан, с тога је тамо домаћа индустрија сукна још веома јака; многе ваљавице на живој и бистрој Ресави, у којима се то сукно ваља, употребиле су поред воденица снагу ове реке доста обилато, те и саме припомогле одржању ове кутње привреде народне. Један део овога предела, као што смо раније видели, улази у «сењску угљену област,» према томе, и он ће моћи у великој мери црпсти све оне користи, које смо будућности овога целог краја у изглед ставили.

Готово на изласку из густо пошумљенога и онако јако вијугавог ждрела, којега разривеним, каменитим дном брза Ресава шумно јури, на десној обали ове реке а међу брдима Маћијом и Пасторком, налази се град и у њему манастир Манасија, који долази у најређе не само српске него и јевропске грађевине. У свима нашим летописима манастир се овај и град зове Ресава, а Манасија му је име новијега постања. Подиже га пак Стеван Високи, године 1407, и огради двоструким зидом. Од спољашњега зида виде се данас само развалине, а унутрашњи је готово са свим у целости. Платна од зидова овога града скопчана су високим кулама, којих има дванаест на броју, међу којима је једна све остале високо надвисила. Ову највишу кулу народ зове Деспотовом Кулом, а била је без сумње кула мотриља. Кад се у зору, кроз тишину

дивљачне градске околине, која је поремећена једино жуборењем Ресаве, на ове зидине и манастир у њима погледа, онда је изглед доиста неисказано чаробан. Према злаћеноме и руменом источноме небу у залеђу, зидине од града са њиховим високим, средовечним кулама приказују нам се као тамна, веома јасно оцртана слика, тако дивотна да је не би кадра била створити ни машта

Слика Деспота Стевана у цркви.
Манастир Манасија, од г. В. Тителбаха.

најдаровитијега живописца. Снажни утисак ове слике знатно се још повећава и светлуцањем шест кубета мета-

лом покривених, на јасно белој цркви а у сред дворишта, опасанога потамнелим зидовима градским.

Црква је саграђена у чистоме византиском стилу: главно кубе држе јој четири висока стуба изнутра; она се не одликује величином, али је по начину зидања најлепша наша стара грађевина. Неимарски је сразмер овој цркви за чудо вешто угођен, те се може рећи, да је овде права лепота погођена: боље но у ма којој другој цркви у Србији. Црква је ова била и живописана тако лепо, да се причало као какво чудо по свој Српској Земљи.

У ћелијама овога манастира радили су чувени «Ресавски преводници,» које Стеван Високи искупи да пишу и преводе на српски књиге за цркве и манастире, и да раде на богословској науци. И сам је Стеван тамо радо боравио и радио, и ова му је задужбина тако мила била, да је њу наменуо да буде хранилиом и смртних му остатака.

Сам град био је у своје време један од најтврђих грађевина своје врсте у земљи; као такав важио је и за Турака, који су у њему држали неку малу посаду. Да је предео око Манасије био од велике важности сведоче и неколике развалине од грађевина у њеној околини, које су ван сваке сумње имале војничку намену.

На један километар испод Манасије, као што смо већ видели, Ресава изилази из клисуре и долина јој се почиње ширити, праћена упоредним низом виших и нижих брегова с обе стране и готово до пред ушће у Мораву, где на десној обали находимо варош Свилајнац, са 4563 становника, који се већином о земљорадњи баве. Ма да је ова варош новијега постања, опет јој је згода положаја, а на име што је на устима ресавске долине и што од ње до Дубравице води добар и поуздан друм, помогла да и бројем становништва и благостањем претече окружну варош у округу, у коме је и сама, а на име Ћуприју.

Трговина се у Свилаинцу бави о прикупљању сточних сировина а поглавито овчијих кожа за извоз, тако исто и о извозу дебелих св ња, које се у тамошњим оборима у великоме броју гоје. За сада је Свилајнац у Србији главно средиште за гајење свилене бубе и за извоз свилених мехурака.

За неколико километара на југоисток од Свилаинца находи се, опет не далеко од Ресаве, село Грабовац, одакле је родом Стеван Синђелић, који је у опсади Ниша, на Каменици, онако јуначки погинуо и обесмртио се.

Од Свилаинца низ Мораву идући наићи ћемо само још на једну варош, а на име на Пожаревац, од Мораве за четири а од Дунава за шест километара далеко. Пут у Пожаревац иде све ивицом оне ниске и узане греде, на којој је водомеђа Млави и Морави и која се свршава доста ниским ртом, што је при ушћу Млавскоме у Дунав упро. Пут овај додирује читав низ лепих и многољудних села, која су се нанизала у маленоме размаку, тако, да им се редови од кућа, подигнутих с обе стране друма, често састављају. Сам Пожаревац находи се у равници, али је и он наслоњен на ону греду, у којој се брдо, што је над самом вароши, Сопот зове. Падина ове греде овамо према Морави засађена је свуда виноградима, али је лоза у непосредној околини Пожаревца, по Сопоту, притисла баш сваку стопу земље, од вароши па до самога му венца, градећи јој тако за око веома пријатно залеђе. Сопот је истина незнатне висине, али је оклоп земљишта око њега на далеко такав, да му је видик веома простран и необично занимљив. На запад гледајући, преко оне ниске и у заравни растињене подгорине, што се онако благо Великој Морави спушта, а према вечерњем руменилу небесном у залеђу необично се лепо види јасно оцртана, тамна слика целога оног планинског ланца, који иде средином Шумадије, од Рудника па до става Савских

и Дунавских. Планине, везане међу собом у томе ланцу, изгледају нам као осек неке височине у позадини, при коме се издижу неколики доста јако издвојени врхови,

Сељанка из Поморавља Пожаревачког, по фотографији.

поступно све нижи, у колико су одмакли даље на север. У томе низу од јаче истакнутих врхова зналац већ на први поглед разговетно распознаје карактеристичне об-

лике и Рудника, и Венчаца, и Букуље, и Космаја, и Авале. Овај се ланац ни са кога места у Србији не може тако лепо видети као са Сопота. На север гледајући поглед прелеће преко простране и ниске равнице банатске, и зауставља се на крајњем чоту последњега вишег огранка Банатских планина, који се диже изнад Вршца, и на коме се при иоле бистријој атмосфери јасно распознаје и позната Вршачка кула. На југоистоку, у бедему од планина од којих се издваја ниска подгорина што се разастире између Млаве и Пека, виде се високи, сиви и разривени кршеви, Вукан и Јежевац, као горостасни стубови од вратница, на која се у Хомоље улази; на послетку, на југу, види се Црни Врх изнад Јагодине.

Пожаревац није стара варош; белешке о њему могле су се наћи тек међу онима, записанима пред крај седамнаестога века, прем да у народу има прича, која му име везује за извесне догађаје испред краја петнаестога века. О њему се чак ни у почетку осамнаестога века, кад је (године 1718) на брду више њега закључен пожаревачки мир, не казује да је какво знатно место, већ се помиње само као село. Међу тим, у почетку овога века Пожаревац се јавља као најглавније место у целоме пределу, што га данас хвата пожаревачки округ; у њему је тада било око хиљаду турских кућа и хиљаду и пет стотина Турака под пушком. С тога је о буни на дахије сва српска војска с ове стране Мораве, предвођена Миленком, Добрњцем и Момиром и кренула на ову варош, да из ње Турке отера, и да осигура себи свезу са Шумадинцима. И доиста, Пожаревац је отет од Турака већ првих дана буне на дахије, 12 Маја 1804 године. Турци су се тамо вратили године 1809, после битке на Каменици, али су га опет у брзо напустили. Заузели су га 1813 год. истина по ново, као и сву Србију, али им га је Милош отео после крваве борбе већ у почетку буне од 1815 године.

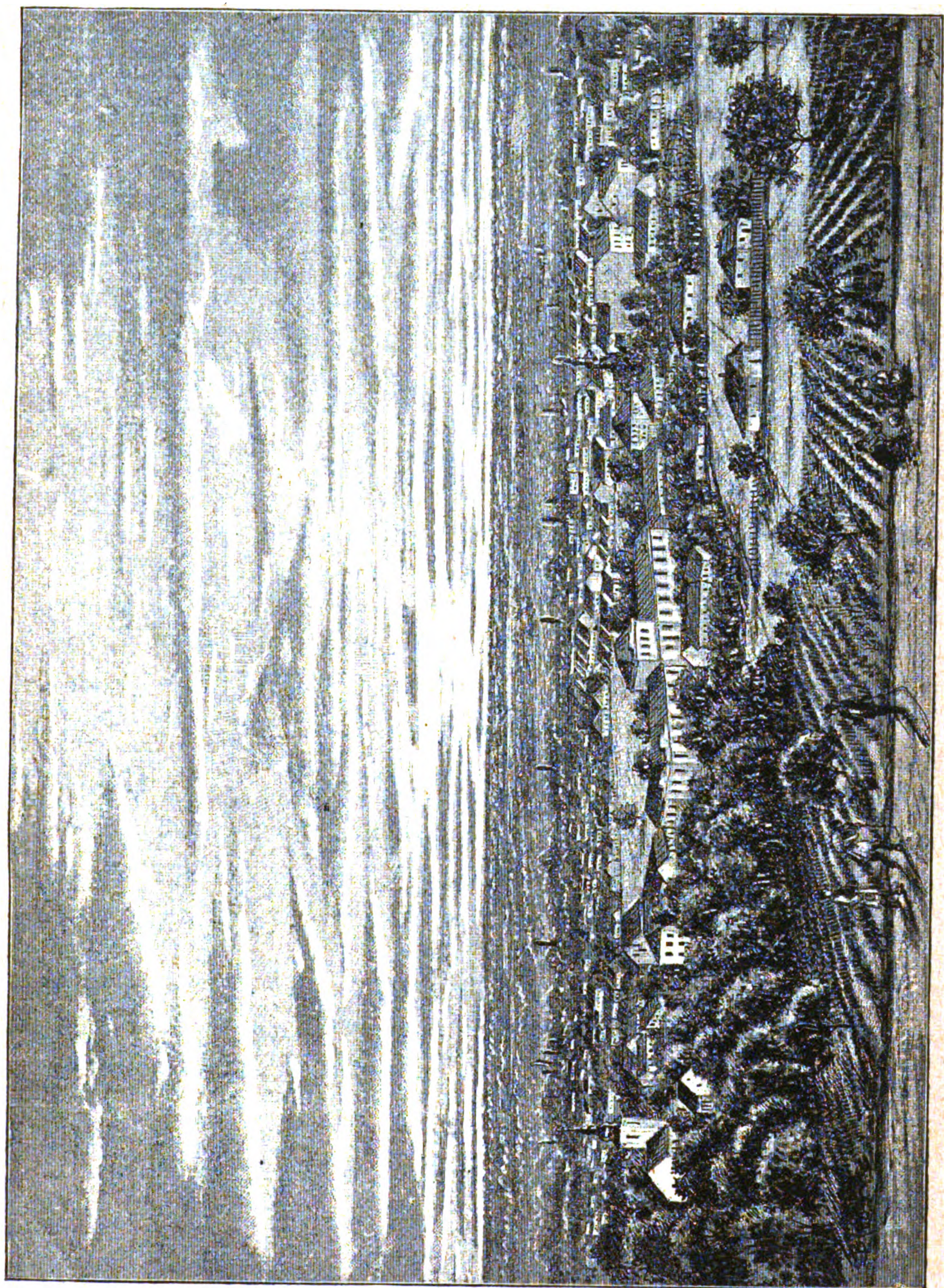

Пожаревац, по фотографији.

Постанак Пожаревца на овоме месту, на коме је данас, ненарећен никаквим нарочито угодним природним погодбама, има се приписати са свим случајним приликама. У старо римско време најглавнија варош за овај крај била је на ушћу Млаве; то је био: Viminacium; па и у самој Морави главна варош у овоме крају: Margus (Моравиште), находила се баш при ушћу Мораве, где јој се и данас находе развалине, познате у околини под именом Кустар града, и где је око 400 године по Хр. било пространо пристаниште за моравску флотилу. У српско пак доба на истоме месту било је: Браничево. Незгоду и неприродност положаја Пожаревца увидео је кнез Милош, али су се његова наваљивања, да се измести где било на Дунав, разбила о личне интересе неколиких Пожаревљана онога доба, који се тамо већ на ширем темељу беху окућили.

Кнез Милош, који је кроз неколико првих година своје владе седео стално у Крагујевцу, поклањао је Пожаревцу особиту пажњу и учинио га другим својим боравиштем, где је често свраћао и по дуже се бавио, са целом својом породицом.

Пожаревац долази данас у ред многољуднијих вароши у Србији (9300 ст.), прем да му се већа половина становништва бави само о земљорадњи и живи и носи се са свим као и народ по околним селима. То су потомци оних неколиких села из околине Пожаревачке, које је кнез Милош у прво време своје владе приволео да се раселе и у Пожаревцу населе. Али је и трговина овде врло жива, јер поред тога што се по тамошњим слагалиштима прикупљају врло велике количине жита за извоз, Пожаревац је познат као једно од најглавнијих места у Србији за гојење свиња а за извоз на Аустро-Угарске тргове. У току времена од четири године (1880—1883) на Дубравичкој станици извезено је 121.244 комада дебелих свиња, дакле добра трећина укупно из Србије у тим годинама извезеног броја: саме

године 1884 извезено је 23.304 комада. Ово све истина није исхрањено у самоме Пожаревцу, јер преко Дубравице извози и Параћин, Ћуприја и Свилајнац, али је извесно, да је од овога броја већи део угојен по пожаревачким оборима и извезен баш пожаревачким трговцима. По приходу царинскоме дубравичка је царинарница дошла у Србији, у години 1886, на пето место, прем да бива често да дође на четврто па и на треће место.

Не далеко од Пожаревца а поред Мораве находи се доста пространо државно имање: Љубичево, где је 1860 године установљен завод државне ергеле, намењен поправци коњскога соја у Србији, али данас јако занемарен.

Цела она планинска греда, под којом је Пожаревац, богата је дрвенастим каменим угљем, који се тамо копа на неколико места па и у непосредној близини саме ове вароши. По што је цео предео око Пожаревца, и у Морави и у Млави, веома сиротан шумом, то је тамо јако раширена употреба овога угља и има изгледа, да ће се још јаче раширити и тако угљокопња добити још јаче размере. Шта више, угљени мајдан у Костоцу не само да подмирује потребу у гориву неколиким индустриским заводима у Београду, него извози и у Аустро-Угарску, у оближње вароши поред Дунава, по што му је пренос лако могућан. Прошле године из овога је мајдана на ту страну извезено преко четрдесет хиљада метарских цената. Овако велико богаство околине пожаревачке у угљену, и могућност копања му без великих препрека и припрема, даје велике зготе и олакшице за индустриска предузећа, ако би се каква кад год у овој вароши подизала.

Прва знатнија притока, која испод Багрданске клисуре а с леве стране у Мораву утиче, јесте Лепеница. Ова река извире под Кременцом, са западне му стране, не далеко испод села Голочела, али јој најглавније при-

токе долазе са огранака рудничких, и ушће јој је мало само ниже од ушћа ресавскога. Само малени део водопађе лепеничке, онамо у изворишту ове реке, има планинску природу и ако не баш са свим јако исказану; остало је све брежуљкаст предео, подобан за земљорадњу и по највишим му местима. И ако се непосредна долина лепеничка на више места по јаче шири, опет је правих, ниских равница у њој мало; долина се ове реке у праву равницу почиње ширити тек испод Баточине, и прелази мало после и у саму моравску равницу. Некада је и лепеничка водопађа као и сва Шумадија била обрасла густом шумом, али је у току времена великих шумских просторија нестало, нешто због неразумне сече а нешто и с тога, што је гушће нарођеноме становништву потребно било ширега поља за ратарство. Данас шуме има само по забранима мањега пространства, који се у огради држе, или по теже приступним местима, а крчевина је дошла под плуг и мотику, или претворена у ливаде. Брежуљкасти облик лепеничке водопађе, у којој се косе обично у по шире заравни разастиру, дао је могућности за сваку врсту пољопривреде па и за сточарство. Шљива је тамо веома јако распрострта; велики део рода ове воћке иде истина на страну, као: сува шљива, али се она још и данас много троши на пециво шљивовице, која је, по што је особито добре каквоће, стекла гласа по свој Србији. Ми смо у своје време у нашој књизи напоменули, да наши сточари јако цене сој коња лепеничких. На послетку, остаци од оних пространих жирородних шума помогли су, те се број свиња, познатих са доброга соја, одржао у Лепеници и до данас доста високо.

Лепеничани, као год и Јасеничани и Гружани, имају у себи веома јако исказаних, неколиких од оних општих црта нашега народа, што смо их поменули у нашем чланку: дух и осећање народно. Тежња за што већом личном и

локалном слободом, прегнуће да тој својој тежњи даду задовољења, одважност и истрајност у предузећима, особине су, које их нарочито одликују. Те су њихове особине изилазиле јасно на видик не само у буни на дахије него и у Милошевој буни, али су се често приказивале и после, по што је турска сила била већ скинута с врата. Лепеничани, као год и Јасеничани и Гружани, били су најживљи, најистрајнији, и први у редовима у борби против Турака; од њих је буна на дахије потекла, и они су, као што је и природно, највише и поднети морали у току службе на ослобођењу народном. Али и доцније, у оној борби, у којој је народну слободу, народни дух и предања, ваљало бранити не само од насиља нових старешина него и од поплава туђинских установа, они су први на браник излетали.

На Лепеници, западно од Црнога Врха и на догледу овој планини, находи се Крагујевац. Највећи део ове вароши лежи на левој страни реке, и шири се по веома благо нагнутој заравни, у коју се растињила крајња подгорина онога сплета од брда, што се од Рудника на ову страну упутио. С десне пак стране, подгорина Црнога врха припрла је готово у саму обалу реке, те тако оставила мало простора за ширење саме вароши.

Крагујевац није стара варош; наши га стари, писмени споменици не помињу, а постао је на томе месту, по свој прилици у след неких административних потреба у времену турске владавине. Ту су потребу ценили и сами Аустријанци за време њихове окупације, у почетку прошлогу века, јер су тамо имали старешину и војводу нахиског. Отуда је и буна на дахије затекла Крагујевац као варош и нахиско место, и ако никакву особиту важност није имао, по што је Карађорђе волео боравити у Тополи но тамо. Крагујевац искаче на површину тек о другој буни. Како је већ било изгледа да ће се Србија после оних,

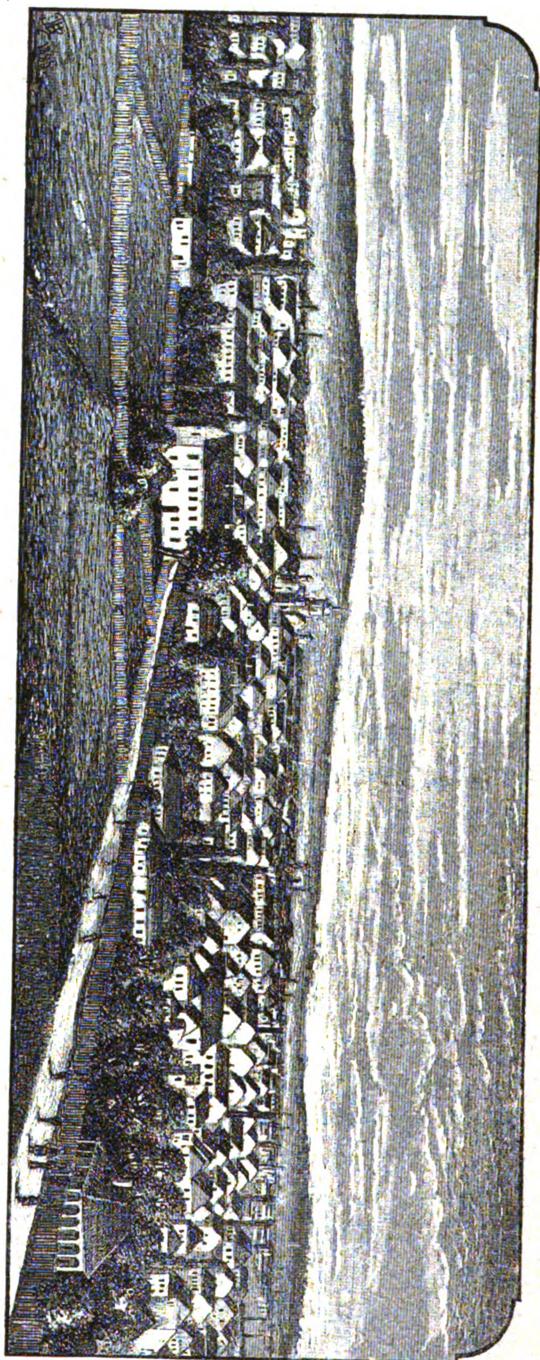

Крагујевац, по фотографији.

неколиких, крвавих битака, које су све срећно по Србе испале, ослобађати путем мирних преговора, то кнез Милош из збега у Црнући пресели овамо своју породицу већ 1818 године, и тако учини Крагујевац својом престоницом, где је и остала све до 1839 године.

Као престоница, Крагујевац је у оно време био прво културно средиште у Србији; тамо је отворена прва средња школа, па и војна школа и лицеј; тамо је подигнута и прва штампара и штампана прва српска књига; тамо је дата и прва позоришна престава у Србији. Истина,

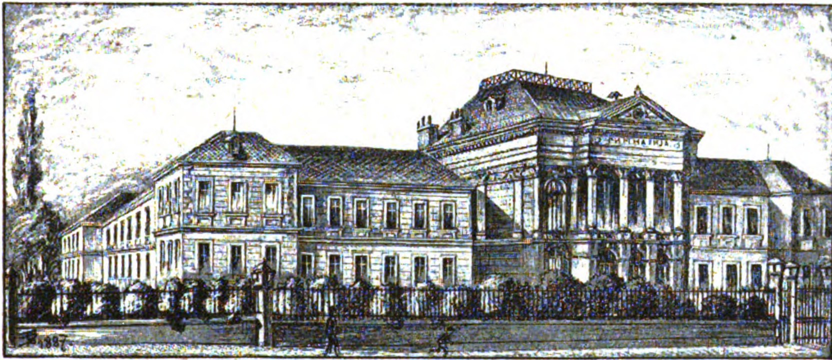

Гимназија у Крагујевцу, од г. В. Тителбаха.

премештајем престонице у Београд, Крагујевац је остао само као окружно место, те му се тако обуставили лепи изгледи које је могао очекивати, али је он због средишнога положаја свог у Шумадији, и пак и доцније, кроз дуго време и био и остао после Београда прво и културно и политично средиште у Србији. Важност пак Крагујевца нарочито је одржавала та прилика, што је у њему још 1857 године подигнута велика државна фабрика, „тополивница," у којој су се у оно време израђивали топови спредњаци од туча, и за тим остали ратни прибор. Фабрика ова због оскудице у стручноме знању није могла ићи са временом, да би кадра била одговорити захтевима савр-

шеније артиљерије, зато је у њој ливење топова и обустављено, и задатак јој се свео на припрему муниције и оправку ратнога оружја и прибора.

По последњему попису у Крагујевцу је било 9.083 становника. У овој су се вароши родили кнезови Милан и

Црква у Крагујевцу, по фотографији.

Михајило. Од различних просветних завода, који су овде завођени, данас је остала само једна гимназија, која је смештена у нарочиту, за ову потребу сазидану зграду, најлепшу и најскупоценију међу својим другама у целој Србији. Тако је исто виђења вредна и нова, у византиском стилу подигнута, крагујевачка црква.

Крагујевац, који по трговачкоме обрту своме до скора није имао никакве особите важности, има изгледа да у овоме погледу крене на боље, сад, по што је, железничким краком Лапово-Крагујевац, који иде преко Баточине долином лепеничком, у свези са главном железничком пругом, која кроз Србију са севера на југ пролази.

На месту, одакле се Лепеничка долина почиње јаче ширити и одмах за тим прелазити у моравску равницу, находи се варошица Баточина, на Лепеници, у дну Рогота, једне заравни, која се благо према овој реци спушта, и која је обрасла шумом, и данас добро одржаном. Баточина је за Турака била паланка, и као место на цариградскоме друму а на изласку из лепеничке долине, имала је доста велику војничку важност; ово се потврђује и тиме, што је тамо више пута било бојева у старије време па и за Карађорђеве и Милошеве буне. Данас има у овој варошици хиљаду и сто душа.

За неколико километара пред ушћем Лепенице утиче у њу код села Марковца, речица Рача, која извире под Чумићским брдом. Готово на половини тока ове речице находи се Рача, малена варошица (1040 ст), новијега постања. За три до четири километра на северозапад од Раче, находе се Вишевци, село, у коме се родио Карађорђе.

За десетак километра испод ушћа лепеничког, находе се ставе Јасенице и Мораве, код села Великог Орашја. Јасеница је од Лепенице водом богатија река, јер је извориште њене речне мреже далеко пространије, по што се протеже од Рудника па по далеко до иза Космаја; отуда она има и целокупну водопађу далеко већу. Сама Јасеница извире високо под Рудником, између Малога и Великог Штурца, а најглавнија притока, Кубршница, долази јој од Букуље и њена опет притока, Велики Луг, од Космаја.

Горњи део водопађе Јасеничке има прилично разговетно исказану планинску природу; с тога оне многе

речице, којима се прикупља вода с десне стране оне косе од Рудника до Космаја, имајући велики пад са великом брзином сносе водени талог у главно речно корито, и чине, да ова река нагло надолази, и да је, кад надође, веома плаховита и опасна. Овај је предео у почетку овога века био обрастао густом шумом и непроходним луговима,[1] и са оним пределом што се находи одмах иза планина, у водопађи Колубаре, био је гнездо, у коме се излегла шумадиска буна на дахије. Тамо находимо: Драгољ, Рудовац, Зеоке, Сибницу и Рогачу, а овамо: Орашац, Тополу, Рудник, Страгаре, Вољавчу, и друга још места.

Средњи део јасеничке водопађе састављен је од заравни у које су се раширилеониже косе, и од брежуљака са више мање спљоштеним главицама, те је по томе за сваку врсту пољопривреде далеко још угоднији но и предео око Лепенице. Око средњега тока Јасенице већ има приличних равница, али се равница око ове реке почиње ширити знатно, још испод Паланке, дакле далеко пре него што пређе у саму моравску равницу, која се по родности рачуна у најродније пределе што их Србија има. Шуме горњих предела у водопађи ове реке, и питне ливаде по кључевима око ње и њених притока, дају могућности за подизање и добре и многобројне стоке.

Говорећи раније о сточарству ми смо напоменули, како је у Јасеници средиште ономе изврсном соју свиња, што је познат под именом шумадиског. Свињче се овуда пати и гаји и данас у великој мери, јер жиrородна гора по оделитим забранима и нарочито још доста простране шуме у изворноме пределу Јасенице и њених притока, олакшавају својим жиром подизање и гајење ове животиње у већем броју. Не само у Паланци него и у неколиким селима у Јасеници, исто онако као и у онима даље низ Мораву, свиње се и нарочито гоје и спремају за извоз преко

[1] Спомен на ове шуме и лугове одржао се у рекама: Велики и Мали Луг.

Смедерева Велика родност не само равнице око доњега тока Јасенице, него и онога брежуљкастога, вишег краја, дала је могућности, да овуда нарођеност буде највећа у Србији. Око средње и доње Јасенице и поред Мораве ми готово нећемо наћи села испод хиљаду душа, а има их која имају и до четири и пет хиљада душа.[1]

Говорећи у овој књизи о рударству ми смо имали прилике видети како је у планинскоме ланцу што се протеже од Рудника на север, Београду, рудним благом богат нарочито онај део, у коме је извориште Јасеници и њеним главнијим притокама. Ми смо тамо у исто доба видели, како је рударство у овим рудиштима било развијено у огромним размерима, о чему нас уверавају грдно велике гомиле троскве у целоме овом пределу. Ова рудишта добила су најлепше изгледе у врло бліској будућности, по што су сва, а нека од њих и врло јако примакнута железничкој прузи, која се, полазећи од Београда и по што прође кроз Раљски тамник, прихвата долине Великога Луга и по том Јасенице, да изађе у Мораву. И кад се једном у овим рудницима отпочне радити на широкој основи, онда ће се и у самоме пределу изворишта јасеничког, кроз рударску привреду, благостање подићи и гушћа нарођеност могућном постати.

У горњем пределу Јасенице најзнатније је место Аранђеловац (1550 ст.). Ова се варошица находи на подножју Венчаца и Букуље а на речици Кубршници, притоци Јасенице, која извире мало више под овом другом планином. Ова се варош до 1859 године звала: Врбица, а те јој године кнез Милош предене име, и назове овако, како се и данас зове. Аранђеловац је своју важност задобио са извора киселе воде, који се находе баш под самом

[1] У Смедеревскоме округу, који је сав у водопађи Велике Мораве, од двадесет и осам села у дванаест има по 2—4000 становника; у Кусатку пак има преко 4000 а у Азањи, највећем селу у Србији и преко 5000 становника.

Букуљом, за не пун километар уз Кубршницу. С тога, што се ови извори находе на искрај села Буковика, они се зову обично: Буковичка кисела вода. Ова вода извире гамо на више извора и по садржини долази у ред алкалних, угљокиселих вода, са сразмерно великом количином гвожђа и слободне угљене киселине. Лековито

Гостионица код киселе воде, по скици г. Виће Малетића.

дејство ове воде привукло је још из рана пажњу наше државе и народа што тражи лека; за то је око ње учињено за угодност посетилаца далеко више но и за коју другу бању у Србији. Нарочито је лепа и пространа главна гостионица, подигнута заузимањем покојнога кнеза Михајила, у непосредној близини самих извора и окружена по плану засађеним и доста брижљиво одржаваним шумарцима, око којих вијугају стазе за шетање. Сваке го-

дине, у летњим, топлим месецима слеже се тамо силан свет, нарочито варошки, и јака посета ове бање морала је, разуме се, корисно утицати и на сам Аранђеловац и на благостање његових становника. Овај утицај види се и по јасно исказаној тежњи ове вароши да се састави са самом бањом; ред кућа аранђеловачких, управљен на ову страну, већ је бању достигао, док је размак између њих пре дваестину година био врло велики. Вода кисела са ових извора тако је здраво и крепко пиће, да би могла сузбити све киселе воде из туђине, кад би се паметно точила и кад би се разашиљање вршило брзо и тачно, као што се ради по другим земљама, са минералним водама ове врсте.

На север од Аранђеловца и Киселе воде подиже се доста благим нагибом Орашачко брдо, под којим се, с оне стране, находи село Орашац, у долини речице Мисаче. Нема Србина, коме не би познат био онај знаменити чин, што се у овоме селу извршио 20 Јануара 1804 године.

За неколико километара на север од Орашца находи се село Стојник, у околини којега мисли се да је умро деспот Стеван Високи.

За десетак километара на југоисток од Аранђеловца, а на Каменици, притоци Кубршнице и готово у сред Шумадије, находи се варошица Топола, која је до скора долазила у ред села (2.250 ст.). У Тополи је буна на дахије затекла Карађорђа, «онога Шумадинца, из чијега је гуња некад излетала громоносна сила, која је затресала престо силних стамболских султана и оживела малаксало уздање Србина у васкрс бољега народног живота.“ У Тополи је Карађорђе боравио и кроза све време трајања буне на дахије, у колико га војнички послови нису позивали на другу страну; ту је он смишљао оне своје велике војничке планове, бавећи се кад му је време допуштало пословима око своје куће и о свима тежачким

радовима. Више саме варошице, на једној благој заравни под брдом Опленцом, находе се доста порушене зидине града Карађорђева и црква, у којој му је и гроб.

У горњем пределу Јасенице вредно је поменути село Страгаре; они се находе за не пуних десет километара на југ од Тополе, на живој речици Сребрници, притоци Јасенице, а у пределу планинском и склонитом. Страгари су знатни по томе, што се у њима а на поменутој речици находи велика барутна фабрика, у којој држава сама израђује барут за потребе војске. У Страгарима се барут производио од старине; па и у Карађорђево време, у доцнијим данима буне на дахије, ту се израђивао за потребе ратне. У осамљеним гудурама око Страгара находе се два манастира: Благовештење на западу и Вољавча под брдоравни Гаревицом, на југу; оба се она у времену буне на дахије чешће помињу. У Вољавчи је био смештен и „Правитељствујушчи совјет", године 1805.

При прелазу Јасенице у равницу, а испод стака јој са Кубршницом и у питомоме пределу находи се варошица Паланка. Мисли се да се Паланка у старо српско време звала: Некудим,[1] међу тим путници из шеснаестога века зову је: Бела Црква (Alba ecclesia, турски Ак-килиси). Паланком су је прозвали Турци, по што су је као и сва подобна места на цариградскоме друму утврдили палисадом. За разлику од других пак паланака они су је прозвали Хасан Пашином, по свој прилици по имену онога, који је први беше онако утврдио и у њој заповедао. У оно време у њој је била јака турска посада, у којој је било и крџалија; ова је посада бранила друм цариградски од српских хајдука, којих су, у сва времена под Турцима, биле пуне шуме у овим пределима Шумадије.

За један километар од Паланке далеко а у крај саме Јасенице находе се извори једне минералне воде, која по

[1] Таку је мисао изнео г. М. Ђ. Милићевић.

саставу своме долази у ред алкалних, угљокиселих вода. Наш уважени професор В. Школе, г. С. Лозанић, који је ову и воду хемиски испитао, тврди да је она по саставу своме и по пријатности куса, исто онако као и буковичка, боља од свих киселих вода које се код нас са стране уносе и троше. Како су извори ове воде готово крај саме вароши, и у непосредној близини железничке пруге, то кад би у нас било ма и мало само од знања и оне заузимљивости, коју туђини показују према благу ове врсте у својој земљи, овде би се могле створити такве угодности за посетиоце, да би свет наш преко топлих летњих месеца јурио овамо више но и којој другој води.

Сељанка из Смедеревске Мораве, по фотографији.

Ми смо још из раније видели, да се од главне железничке пруге, код Велике Плане, одваја један железнички крак за Смедерево. И овај крак железнички, као и сам коловозни друм, пролази идући до Смедерева кроз веома родан и особито обделан, раван и оцедан предео, додирујући, велика, лепа, богата и многољудна села. А села су на овој страни равнице моравске сва одовуд Језаве, осем Липа, маленога Шалинца и Кулича, сва три у самоме Годомину.

Баш при ушћу Језавском находи се град Смедеревски, који се једним својим платном пружа баш поред самога Дунава. Иза града, нешто мало уз брдо али поглавито

уз Дунаво`а под брдом шири се варош. Тамне зидине градске са њиховим средовечним кулама пробуђују у путницима још и данас дивљење, својим доиста ванредно живописним изгледом према сразмерно светлијем залеђу од вароши и венцу од брда, која се изнад вароши издижу и која се угибају под чувеним смедеревским виноградима. Смедерево се не може похвалити великом старином. Главна римска варош у овоме пределу била је Aureus mons, а находила се на истоименоме брегу, за пет до шест километара више Смедерева и на простору, који се данас зове

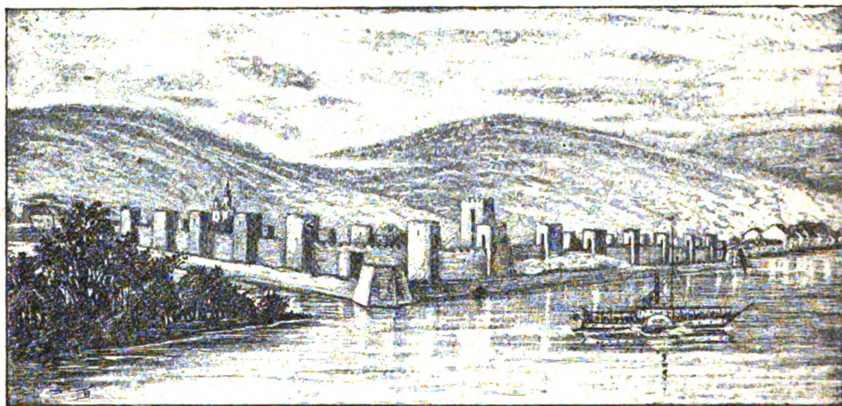

Град Смедеревски, по туђој скици.

Југово. О Смедереву се ни шта не помиње ни у споменицима из ранијих времена наше старе историје; оно изилази на видик тек у последњим данима државнога живота српског, кад је постало последњим положајем при узмицању политичне самосталности растројених остатака српске државе, испред силне најезде османлиске. Деспот Ђурђе Бранковић мораде Београд уступити Маџарима, али да би им и пак као својим савезницима остао што ближе и да би у исто време од Турака био што даље, он учини Смедерево својом престоницом и подиже овај исти, данашњи,

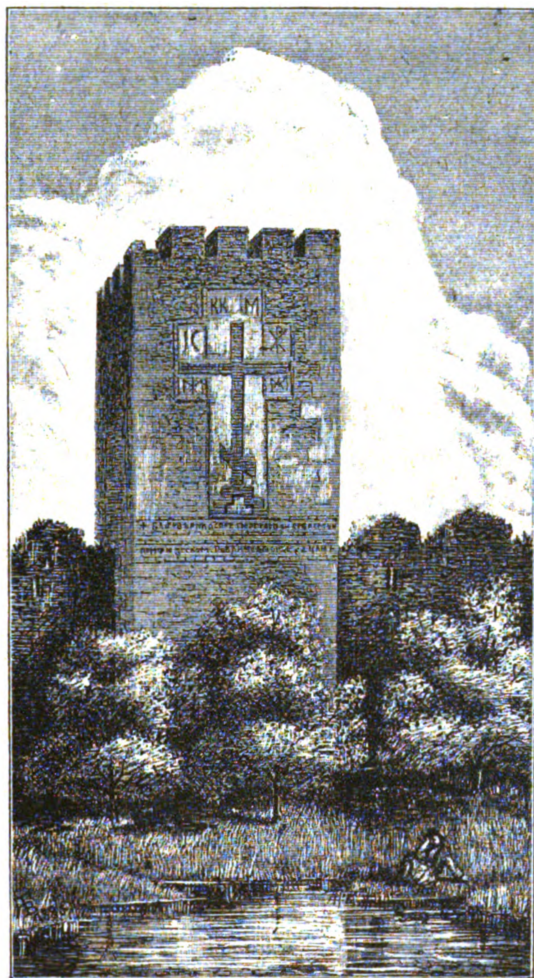

Кула у прегради „малога града“ у Смедеревскоме граду
по природи од г. В. Тителбаха.

смедеревски град, који се у оно време рачунао у врло тврде градове. Као препочетак за зидање служио му је план самога Цариграда; и доиста, смедеревски је град умањена слика града цариградског: и у њему је основа троугао као и у Цариграда. Као и Цариградски град што има преграду у којој је „са́рај;" тако исто и смедеревски има преграду „мали град," па и саме куле његове, како на унутрашњем тако и оне на спољашњем платну од зидова, са свим су сличне са кула̀ма цариградским. Са зидова смедеревскога града уздижу се високо двадесет и четири куле, које изгледају веома живописно, гледане било с Дунава било озго, с оних брда. На платну, које иде упоредо са вароши, диже се једанаест кула; на ономе што га Дунав запљускује пет и одонуд, од језавске стране, дижу се четири куле. Још има једна кула на једноме рогљу градском, коју су турци звали Шајиновом (соколовом) кулом и три унутра у граду, на прегради, којом је одвојен тако звани „мали град" од „великога града." На једној од оних кула у прегради, којом је преграђен мали град од великога, има црвеним цигљама узидан натпис: Ва Христа Бога благоверни деспот Ђурђ господин Србљем и Поморју Зетском. Повељенијем јего сазда се град си ва лето 6938 (1430).

Но Ђурђу није било суђено да у своме новом граду дуго остане. Године 1438, почетком Јуна, брда изнад Смедерева беше прекрилила силна турска војска, предвођена самим султаном Муратом, и Ђурђе с Јерином и најмлађим сином измаче тада у Угарску, оставивши град да га бране син му Гргур и Тома брат Јеринин. Али се град, приморан глађу после јуначке обране морао 1439 године, Турцима и пак предати. Пад је Смедерева био за народ српски права страховита катастрофа, и као свака катастрофа у првоме је часу забунила народ и испунила га духовном клонулошћу. Прва је последица тога била, да је се читав низ омањих градова предао Турцима, а страх

је био ухватио и целу Угарску и Босну. Како су догаћаји око Смедерева и пад његов дубок утисак оставили у души и осећању народноме сведочи и то, што се о њима много баве и предања и приче и песме народне, које свој корен и градиво имају из онога времена. На кулама града смедеревског још се једном после пет година развила застава Ђурђева, године 1444, по што су Турци сједињеном снагом Срба и Маџара били далеко назад одбијени, али и то није трајало дуго. Ђурђе умре године 1456, а Стеван Томашевић, потоњи краљ босански, који већ са свим záљуљани престо српски беше наследио, по што слепи Стеван син Ђурђев из Смедерева би прогнан, изда овај град Турцима, године 1459, те се тако учини крај некадањој, великој држави српској, коју Немањићи беху засновали и подигли. Доцније, Смедерево, као град на уласку у моравску долину, било је тачка око које се било много бојева између Турака с једне и Маџара и Аустријанаца с друге стране, кад су се преко наше земље гањали.

Срби су о буни на дахије већ 1804 године ударили на Смедерево и погодили се с Турцима тако, да они седе у граду а Срби у вароши. Но после кратког времена, због невере учињене од стране Турака, ова се погодба поквари и Срби ударе по нова на град и натерају Турке на предају, пред крај године 1805. Турци се по том иселе и Срби, поставши тако господаром града преселе овамо одмах, исте године, «Правителствујушчи Совјет,» где је остао до године 1807. Године 1813 и Смедереву буде што и осталој Србији, а кад се Србија Милошевом буном ослободи, онда, онако као и још у неким местима, Турци осташе у Граду а Срби у вароши све до 1867 године, када се Турци и из самога града иселише, оставивши га Србима.

Као место на уласку и изласку из простране, родне и богате моравске долине, Смедерево је постало јед-

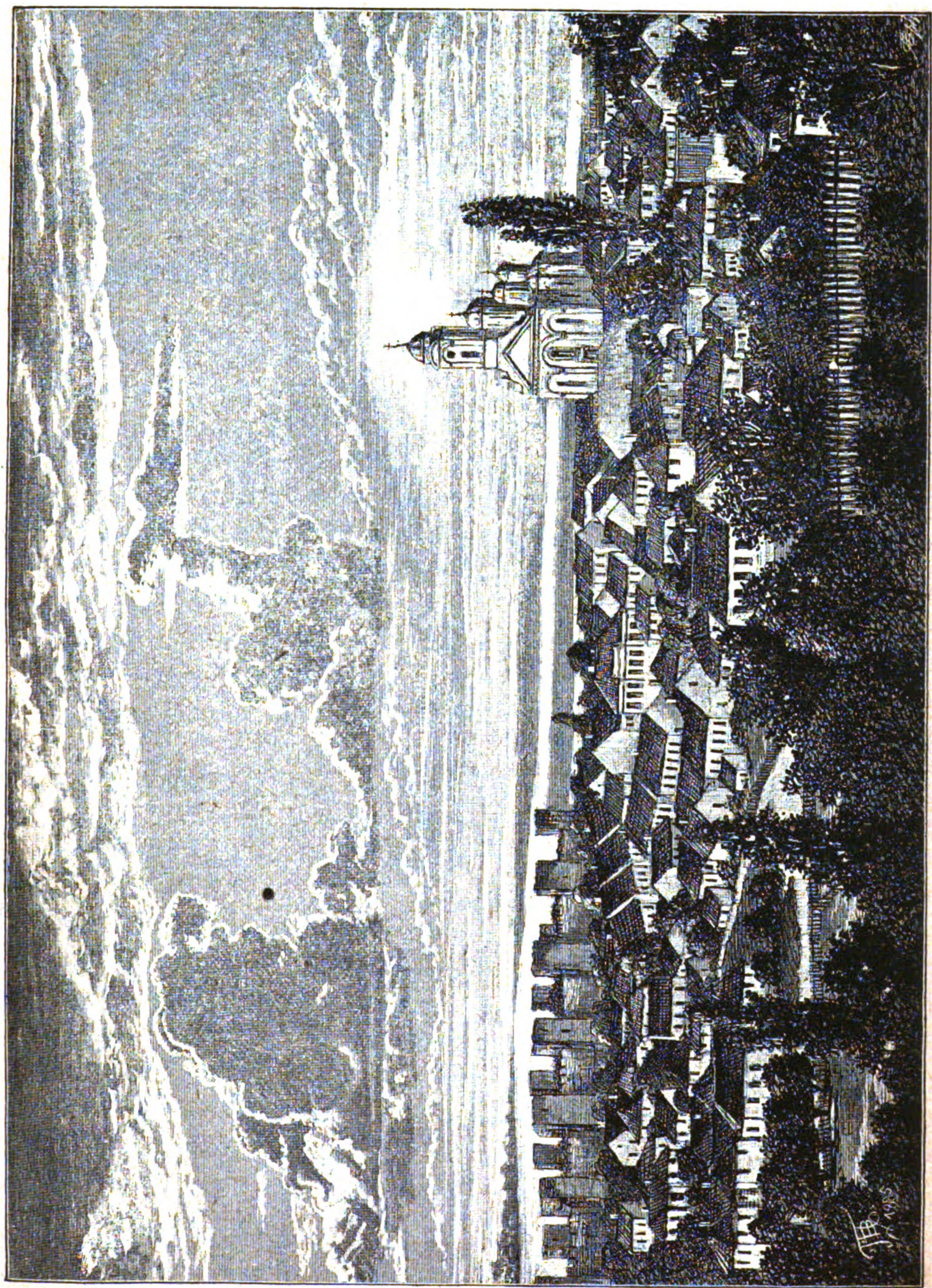

Смедерево, гледано с брда, по фотографији.

ним од најживљих трговачких станица у Србији, после Београда. Нарочито је на његовој скели велики извоз дебелих свиња и жита. У току времена од 1880 до 1883 године (закључно), извезено је из Србије 357.104 комада дебелих свиња, али је готово читава трећина те количине, 111.023 ком. извезена на скели смедеревској. Саме године 1884 извезено је преко ње 16.653 комада свиња, 21,059.606 кгр. пшенице и 2.289.258 кгр. кукуруза. Житни трг смедеревски тражен је јако и одонуд Мораве, дакле мимо Пожаревца. Па и у години 1886, која се одликовала у опште слабим извозом, смедеревска је скела извозом од 9,606.623 кгр. пшенице, 1,191.432 кгр кукуруза и 6.434 ком. дебелих свиња, надмашила далеко све извозне тачке у Србији. Но смедеревска скела није незнатна ни увозом: унесавши године 1886, у државну касу 260.243·53 динара царине, она је за Београдом дошла на четврто место.

Овако жива трговачка радња изазвала је у Смедереву сразмерно врло рано установу једнога новчаног завода, „смедеревске кредитне банке", која је тамо основана још 1872 године.

Већ смо раније напоменули, како се изнад Смедерева издижу последњи брегови од североисточнога краја шумадиске подгорине. Ти су брегови, како око самога Смедерева тако и по даље од њега, засађени лозом, која роди на далеко чувеним, белим смедеревским грожђем, одличним по крупноћи, по кусу и мирису.

Смедеревски виногради воде своје порекло из веома далеке старине. Има негде забележена прича, да је цар римски, Проб, родом из Митровице, која је била велика варош у Срему, и око Смедерева први засадио лозу као год и у Фрушкој Гори. Он је то радио са војницима, да би им и у миру посла дао; али тиме, што је винограде

после раздавао тамошњем становништву на обделавање и уживање, изазвао је побуну, која га је живота стала.

Говорећи опет о староме „царском друму", напоменули смо, да је у близини Смедерева било једно римско место, које се звало: Vinceia, и на пет до шест километара на више уз Дунаво, на месту, које се данас зове: Југово, велика римска варош: Aureus Mons. По Југову се још находе остаци од зидова, данас већ са земљом уравњених, за тим рбаци од посуђа и још по где што. Један крај од Југова зове се: Градиште; и тамо се ископавају цигље од старих зидина.

Идући од града смедеревског на ниже, преко поља Годомина, које се онако много пута помиње у ратној историји петнаестога века, наићи ћемо, пред ушћем моравским, на још доста високе развалине градића Кулича, које у време великих поплава, кад се воде Дунава и Мораве на широко саставе, штрче из валова као нека кула светлиља.

МЛАВА

лава је истина после Тимока у Србији најдужа и водом најбогатија река, али јој је водопађа и пак за чудо узана. Ова река тече целим својим горњим током са истока на запад, и готово упоредно са Ресавом, према којој има водомеђу на Бељаници; доцније скреће на северозапад и тече упоредно с Великом Моравом, према којој има водомеђу на оној узаној, готово једноставној и ниској греди планинској, што се од Бељанице на ту страну одвојила. Не мање упоредно тече Млава и са Пеком, према коме има водомеђу најпре на оним, доста високим планинама, што су са североистока ограничиле Хомоље, и за тим на брежуљкастој, поширокој а прилично ниској заравни, што се од ових планина, на северозапад, Дунаву упутила. Млава готово све своје притоке прима још у горњем свом току. Ове притоке истина су мале и кратке али су живе преко целе године и дају својој главној реци, трајно, најглавнију масу воде. Овде ваља нарочито поменути Крупају, кратку али водом богату речицу, која извире вре-

лом, под Смрданом, брдом у подгорини Бељанице и утиче у Млаву готово по средини клисуре. Врело крупајско разликује се од млавскога у томе, што је оно у једној пећини, од куд силовито, као из какога дивовског ждрела избија и по том се, пенушећи, разбија шумно о кршеве под собом. И на Крупаји, одмах испод врела, меље воденица с неколико витлова. У доњем пак, далеко дужем свом току Млава прима само једну живљу притоку, Витовницу, с десне стране, која свој постанак има у оним планинама Хомоља, што му се дижу са северне стране.

Млавски је извор читаво мало језерце, које се находи у Врх Хомоља, између два стрма и кречна брда: Конџиља и Пољане што у њему своје суре стене огледају. Ова су брда последња у ономе делу подгорине бељаничке, што је се на ову страну упутио. Језерце то зове се у околини: Врело, али се од обичних врела разликује у томе, што је тако мирно, да му није могућно приметити ни најмањи покрет, док се у другим врелима опажа јаче или слабије кључање воде. Постанак овога врела објашњава се кршним особинама целога планинског предела, у сред кога је Хомоље, а нарочито Бељанице, њему на југу. Тамо је пуно вртача и пећина и потока понорника, који граде под земљом читаву мрежу речну, али који су, тежећи да и пак изађу на површину, нашли више излазака у Хомољу и један од њих, најглавнији, и у млавскоме врелу. Ово потврђује и тај сутицај појава, што се вода у врелу увек замути, кад год киша падне на Бељаницу. Вода млавска, у самоме врелу тако мирна, глатка и нечујна, приказује своје велико богаство и снагу већ на дваестину метара на ниже, где обрће неколико витлова у једној воденици.

Горњим својим током Млава сва припада Хомољу. Хомоље је предео, опкољен са североисточне стране дугачким луком планинским, који почиње са Вуканом и

завршује се Столом; с јужне му се пак стране диже Бељаница, која се пружа у правцу са истока на запад. Горњи део Хомоља, од Жагубице па до Рибара, дугуљаста је планинска корутина, којој се висина дна креће око три стотине

Влах и Влахиња из Хомоља, по фотографији.

метара. Док се Бељаница у ову корутину са свим припорито и готово у саму Млаву спушта, косе, које се од оних планина са северне стране издвајају, спуштају се доста благо, неколиким, упоредним и прилично дугачким повијарцима, између којих теку живахне планинске

речице. Горњи је део Хомоља, може се казати, готово сав с ове, десне стране млавске, и гледан с ког било места од Бељаничке стране, богаством и разноликошћу облика од брда, коса и долина, свеколико надвишених главним позадним планинским ланцем, приказују се необично живописно. Доњи пак део Хомоља, од Рибара па до села Ждрела, сама је висока, кречна и кршна планина, која је средином препукла те тако створила корито, којим је Млава из оне корутине истекла. У овоме доњем планинском крају Хомоља имају с обе стране само неколике, врло узане долине, које се тек при самој Млави у малене карлице раширују.

По што је већ и само дно корутине хомољске високо три стотине метара, то је планинска природа Хомоља очевидна; и доиста, лета у њему нису већ ни довољно дугачка ни толико топла да би лоза потпуно успевати могла: при чињеним покушајима она је род истина заметала, али јој честито сазрети није могао. При свем том, клима је дном долине и пак још угодна за све ратарске усеве, јер тамо сазрева и кукуруз планинац, па и од воћа, шљива је прилично распрострањена; али је поља за ратарство мало, с тога је и нарођеност у Хомољу врло ретка. Хомоље, обухватајући цео предео горњега тока млавског, велико је готово за половину смедеревског округа, али је у њему само 15.683 становника. Док у смедеревскоме округу долази по 78 душа на □ Км. у Хомољу не долази више од 26 душа. Но и оно становника што их тамо има, све се готово прибило уз саму Млаву: од четрнаест села у Хомољу, осем Осанице на десној, и Близнака и Крупаје на левој страни водопађе млавске, сва су остала села готово у непосредној близини ове реке. И од ових четрнаест села, осам врло великих находи се у самој корутини, у којој има колико толико погодаба и за ратарство, а у ономе планинском

крају шест, па и то малољуднијих и сиромашнијих села. Али како је у Хомољу у опште веома мало поља за ратарство, то се њиме не би могло исхранити ни овако ретко становништво, да се оно није одало сточарству. И доиста, стока и сточни производи главно су богаство Хомоља, и главни, и најиздашнији привредни извор, који народу даје средстава за живљење. По закосима у дну оних малених карлица око речица и потока и по планинским, пространим ливадама расте бујна трава; шума даје жир, брст и лиснике за исхрану стоке преко зиме, и према томе могућно је с великом коришћу држати знатан број сваковрсне стоке: и оваца и коза и говеда и свиња. Погодбе за сточарство у Хомољу тако су још јаке, да је се народ у њему, може се казати, попео до извесног ступња материјалнога благостања, и ако живи у планинскоме пределу. Потребе Хомољаца као и свих планинских становника истина су још маловрсне, али су оне љуцки намирене; то се може видети већ и по њиховом оделу. Оно је истина готово све израђено рукама домаће чељади, али је потпуно у свакога. Хомољци су далеко боље одевени од Моравичана. Па и саме куће у Хомољу далеко су боље саграђене но у Моравици и другим неким нашим планинским крајевима.

Хомоље, овако високим и тешко прелазним планинама од осталога света ограђено, природом самом било је вазда упућено на неки засебан, одвојен живот, и доиста, оно се као засебна жупа помиње у многим нашим старим споменицима. Због велике одвојености и неприступности, оно је у стара времена, у ратовима, као збег служило. Ову његову намену казују и данас остаци од зиданих преграда, којима се затварао једини улазак у Хомоље, са западне стране, за тим неколики остаци од градића и кула мотриља, и на западноме и на источном крају онога тесног уласка. Живећи одвојено и удаљено

од јачих саобраћајних жица, Хомоље је вазда као и данас морало имати једно средиште за размену својих производа и набавку неких потребница, које се у њему самоме не могаху произвести. У старија времена трг му је био баш у средини горњега Хомоља, онде где је данас Тршка црква, поред Млаве, од куда је и остало име овој ста-

»Тршка црква«.
Предео из Горњег Хомоља, гледан из Суводола, по скици В. Карића.

рој богомољи. Данас пак главно је место у Хомољу варошица Жагубица; она се находи у његовоме врху, при млавскоме врелу, на северној му страни.

Клисура којом Млава из Хомоља отиче, од Рибара па све до манастира Горњака, долази, као што смо у почетку наше књиге казали, у најређе природне лепоте у Србији. Она је у дну своме тако узана да поред реке нема места ни за најужи пут, који се с тога од ње свуда у страну и измицао; па и онде где се долине баш држао, као на прилику, на маленоме остојању од Горњака па до изласка из клисуре, морао је бити усечен у самоздану стену. С обе пак стране реке, ако изузмемо оно неколико малених карлица око ње, кршне стене дижу се високо и управно као зид. На уласку у клисуру, са источне

стране, налазе се остаци два градића, који су је одовуд затварали: један у селу Рибарима с леве и други у кључу, мало ниже ушће Осаничког, с десне стране. При изласку пак из клисуре у доњу Млаву, и почев још од манастира Горњака, налазимо читав низ остатака од грађевина из старога српског времена. Сам манастир Горњак налази се у таком једном склопу од брегова и планина, да га није могућно видети пре, док се баш предањ не дође.

Манастир Горњак,
по фотографији.

Манастир је поред саме реке, на њеној левој страни а одмах изнад њега с друге му стране виси се кршна, каменита страна од Крилаша, висином од неколико стотина метара, која чини те овде сунце вазда рано залази. У тој страни има неколико пећина и у једној од њих, одмах изнад самога манастира, налази се нека стара, испос-

ничка богомоља и ћелија, са озиданим гробом неког пустињака.[1]

Горњак је задужбина кнеза Лазара, коју подиже 1380 године, и дарова јој не само многа села у околини него и сами Госпођин Вир на Дунаву.

Одмах преко Млаве а према Горњаку, на вису Узенгији, имају развалине од једнога градића. Развалине опет некога градића находе се и на Вукану, а према њему на Јежевцу, на једној кршној стени, штрче још доста високе зидине од куле мотриље, прозване: стражара. Од ове стражаре видик је веома простран: на западну страну види се цео предео до оне средишне грбине шумадиских планина. Доле пак, ближе самоме кориту млавском, још се по оним стрмим падинама с обе стране виде остаци од зидова, који су клисуру затварали с ове западне стране. Под самим Вуканом, на изласку из једне кршевите и стрмените долине, находе се остаци од неке цркве и једно платно од зида, на које су без сумње биле призидане ћелије. Те развалине зову се: Митрополија, и мисли се да је тамо некада седео владика браничевски, и да је била штампарија, у којој су се штампале књиге, кроз време од тридесет година. Мало више а с исте стране находе се развалине мале црквице, Благовештења, и над њом горе у страни, у сред једнога веома живописног крша, пећина св. Саве и у њој неке преграде, намењене без сумње људима за становање. Предања народна и тварачка снага народне уобразиље уплеле су све ове остатке из старога српског времена у шаролике слике, бајаске и историске приповетке, које су се вековима с колена на колено преносиле, доспевши тако и до наших дана. И не само за ове остатке људских рукотворина из онога давног времена, него и за сваку стену, за сваки извор и т. д.

[1] Мисли се баш да је св. Глигорија. И гроб и стари живопис по пећини нехатошћу и управо глупошћу калуђера горњачких упропашћени су на дивљачки начин.

везују се имена наших старих војвода и владалаца, почев од краља Милутина па до кнеза Лазара и осталих косовских јунака.

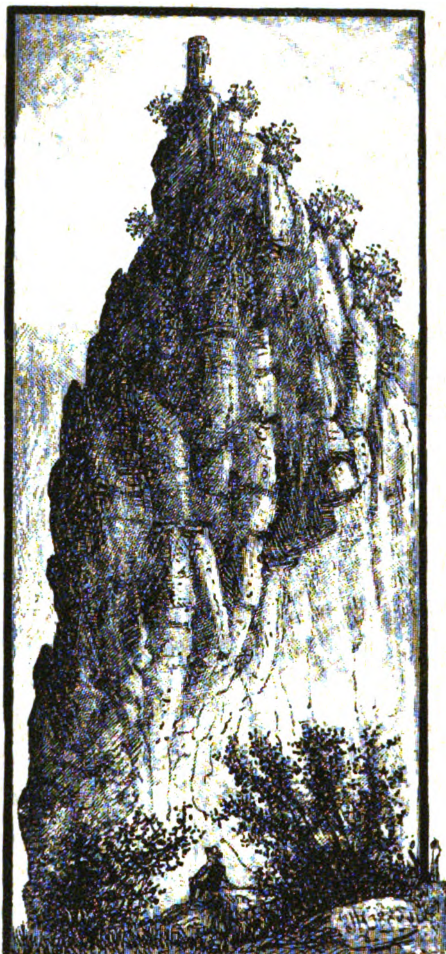

Стража у Горњачкој клисури, од г. В. Тителбаха.

Кад изађемо из Горњачке клисуре и оставимо за собом сиве кршеве од планина, што су Хомоље преградиле, пред нама се одмах отвара широка раван, која се до Дунава без прекида протеже и која бива све шира, што год се ближе овој великој реци примичемо. Пред нама је сад Стиг, једна од пространијих, веома родних и особито брижљиво обделаних житница Србије. Брегови, који сад ивиче млавску равницу, иду из прва доста упоредно и спуштају се у њу прилично осечно све до испод Петровца; даље, пак, на ниже, десна страна припада у равницу све блажијим падинама, и још по далеко пред Дунавом расплињује се у брежуљкасту зараван, градећи са падином према Пеку тако уједначен предео, да је на њему на први поглед водомеђу овим двема рекама тешко разазнати.

У горњем пределу Стига има колико толико шуме, али у доњем једва јој се и траг види, и то тек око саме Млаве, где плуг и мотика још нису могли себи земљиште освојити, по што је тамо за усеве и подводно и водоплавно. Тамо је за гориво већ од дужег времена уведена слама, али како је предео с обе стране богат каменим угљем — лигнитом —, то ће се овамо оскудица у дрвету још мање моћи осећати онда, кад угљокопња узме веће размере.

Осем тога што је Стиг родан и добро обделан, он се може похвалити и тиме, што је снага његове главне реке у индустрији употребљена обилатије но снага и које друге наше реке. Млинови на Млави спасавају част млинарске индустрије у Србији. Вештачки млин у Маломе Црнићу, како по огромноме размеру у коме је подигнут тако и по пространству радње, може се такмити са бољим заводима своје врсте у Јевропи. Овај млин снабдева својим финијим брашном готово све брашнарске тргове у Србији. За неколико километара на ниже од овога млина, у Братинцу, поред самога друма који везује Пожаревац и Градиште, находи се и опет један велики вештачки млин, и ако мањега размера од мало-црнићског. Али осем ова два вештачка млина находи се на Млави још неколико млинова, истина простијега строја али и пак већега размера.

У средини горњега Стига, на Млави, находи се најглавније место целога овог предела: Петровац, који је до пре десетак година изгледао као село, али је од тог доба тако брзо напредовао, да је данас прилично лепа и прилично многољудна (2130 ст.) варошица, која има већ и свој новчани завод, штедионицу. За неколико километара на запад од Петровца находи се село Добрња, где је рођен Петар Добрњац, један од највиђенијих војвода о буни на дахије.

Могућно је да је овде где је данас Петровац још и у стара времена неко веће место било, јер се у непо-

средној околини могу распознати трагови од неких старих зидина, али је главна варош на овој страни била у дну Стига; то је познати нам за Римљана: Viminacium и у српско време, на истоме месту: Браничево.[1]

Сељанка из Стига, по фотографији.

Viminacium је као што нам је познато био главна варош Горње Мезије. Он се находио на обема обалама Млаве, при њеноме ушћу у Дунав. Главни и највећи део

[1] У знаменитме делу: Danubius pannonico-mysicus, ab A. F. com. Marsili MDCCXXVI. стоји: Braninkolatz.

вароши, прави Municipium Aelium Viminacium, био је на десној млавској обали, на једној мало само и благо уздигнутој полици, где пажљиви и вичан посматрач још и данас може распознати трагове како правилних улица старе вароши, које су се секле под правим углом, тако и четвороугаоних пијаца. На левој обали, изнад некадање вароши а на једноме по вишем брежуљку у оној коси, што се од Сопота изнад Пожаревца овамо до Дунава продужила, подигнут је био четвороугаони, велики Castrum, са округлим кулама на рогљевима, где беше главни стан седме Клавдијеве легије. Темељи овога каструма могу се и данас распознати. Оба дела ове вароши беху везана каменитим мостом, коме се стубови још могу видети, кад само Млава појаче осане. Око вароши беху подигнути летњиковци и гробнице, којих су трагови нађени чак око села Дрмна, за два три километра на југ уз Млаву. Према северу варош беше заштићена једним од највећих дунавских острва, Острвом, које се и само Viminacium зваше. Дунавски рукав између Острва и вароши беше угодно пристаниште, у коме се могаше усидрити многобројна и трговачка и убојна флота.

Цео простор, на коме је ова знаменита варош лежала, посут је многобројним остацима, за старинара веома драгоценим, за то се при њима задржавало и неколико знаменитих историчара јевропскога гласа. Свуда се тамо наилази на темеље од грађевина, на даждокупе, патосе од мозајика, на рбине од судова, на комађе од стубова, на римске новце из свих времена и често врло скупоцене наките и т. д. Пре још педесетину година нађен је велики водовод, који је полазио чак од села Великога Црнића, и који је ту примао све изворе што су избијали косом Липовачом и сводио их у дно долине, у ову варош. На тој страни често се виде некакиј малени брежуљци, које народ зове ункама или могилама.

Највећи део ретких и скупоценијих ствари, које су тамошњи становници у току ово неколико десетина година изорали и ископали, отишао је на жалост у туђину. Остаци пак од зидина разнесени су по свој околини ради употребе грађевинске. У самоме Пожаревцу нема ни једне иоле старије куће, која не би имала под од великих, обично квадратних римских цигаља, донесених из Костолачких рушевина, са жигом броја Клавдијеве легије.

Предео из Стига, по скици од г. В. Тителбаха.

Viminacium је врло рано добио српско име: Браничево, још у оно време кад је цео овај крај са њим заједно био под Византијом. У Браничеву је била столица једне јепископије и за Византискога господства седиште једнога стратега, али није никад достигло славу и величину старе римске вароши. По свему изгледа, као да стари Viminacium после по што су га Хуни порушили није више ни подизан, него је остао у рушевинама, а Браничево да је било на брду, око римскога града. У ратовима Византиско-Маџарским у XII веку, Браничево су Маџари неколико пута опседали; шта више, 1124 го-

дине два пута су га једно за другим и освајали, и заузевши га по други пут и спалили. После XII века оно се није више никад ни опорављало. У доцнијем времену овде је се настанило село, које се је из прва, по римскоме Castellum, звало Костол а доцније, као и данас, Костолац. Године 1380 и Костолац је кнезом Лазаром манастиру Горњаку дат на уживање.

За петнаестину километара на североисток од ушћа млавског, крај је оној брежуљкастој заравни, што се од Хомоља а између Млаве и Пека ка Дунаву упутила. Главна коса те заравни, овамо при свршетку, зове се Горица; онде пак где се она на Дунаву свршује, находи се село Рам, а на каменитоме рту, што је изнад села у сами Дунав упро, дижу се високо још врло добро очуване зидине града рамског. Да ли су Турци овај град из темеља подигли или на темељима какога римског утврђења, још није утврђено, али се још и данас лепо распознају основни облици другога утврђења, које је подигнуто било мало ниже, испод села, на једноме вишем брду над самим Дунавом, и за које се не сумња да је дело римско. Ови остаци од града истина су засути живим песком а по негде превучени и танким слојем живице, травом обрасле, али се и пак још види да је имао облик дугуљастога четвороугла. Тачнијим испитивањем сазнало се да је имао и по једну кулу на свакоме рогљу, и по једну средином сваке стране; осем тога, на источноме углу, према Дунаву, имао је и једну малу преграду, која је са спољним странама имала облик квадрата. Према Дунаву нађени су трагови и од нека три платна од зидова, који су се озго од града спуштали. Ово је место за Римљана морало имати велику важност, јер је и на противној обали дунавској имао римски градић, подигнут по свој прилици ради обране прелаза преко Дунава.

Рам је и за Турака имао велике и војничке и трговачке важности; војничку важност потврђује сам рамски градић, а трговачку му важност казују још доста добро очувани, спољашњи зидови великога карван-сераја, саграђенога од тесаног камена. У простору, ограђеноме тим зидом, находи се данас црква рамска. Рам је и данас

Градић Рам, по слици од г. В. Тителбаха.

важна извозна тачка на Дунаву, нарочито за извоз свиња. Преко Рама, у току времена од четири године (1880 до 1883) извезено је 102.539 комада мршавих и 41.423 комада дебелих свиња. Како дакле по извозу мршавих тако и по извозу дебелих свиња, ова је скела у Србији трећа на реду. По извозу мршавих свиња долази одмах за рачанском а по извозу дебелих за смедеревском скелом.

ПЕК

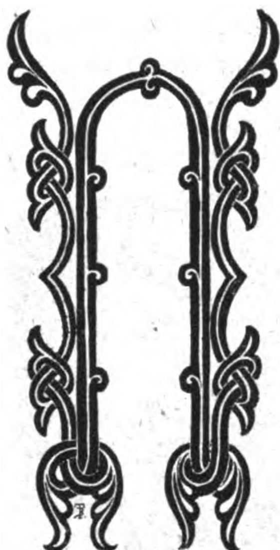

о што, идући од Рама низ Дунав, прођемо велико Кисиљевско острво, које припада Србији, наићи ћемо на ушће реке Пека. Пек, као што нам је из ове књиге већ познато, постаје од става Великога и Малог Пека, који се састају испод насеобине Дебелога Луга. Мали Пек тече са севера на југ, а Велики са југа на север, али после њихових става, Пек тече у главноме на северозапад, више мање упоредно са Млавом. Пек је толико исто дугачак као и Млава, али ће количином воде бити од ње нешто мањи; због тога пак што има већи пад, много је бујнији и много мање поштује своје обале. Док се Млава кад надође доста мирно разлива преко својих обала, Пек своје обале одире и немилице руши.

Горњи део печке водопађе простире се до става Великога и Малог Пека, испод Дебелога Луга, где Старица са северне и једна грана од Хомољских планина с јужне стране тако припиру у корито печко, да граде

прави теснац. Овај предео има планинску природу у пуноме смислу ове речи. Планине, које га окружују и које по њему пуштају своје кратке али високе гране, не остављају места развоју готово ни најужих равница или карлица. С тога је овај предео изванредно ретко нарођен: у долини Великога Пека, који има дужину од читавих двадесет километара, има само четири села, а у долини Малога Пека нема ни једног. Истина, тамо се налази Мајдан Пек, рударска варошица, али је она новијега постања и како за постанак тако и за опстанак свој има

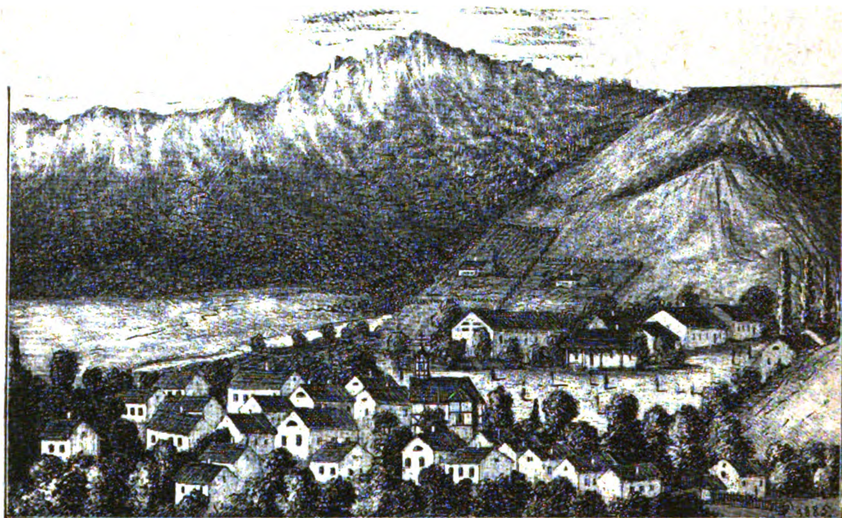

Мајданпек, по скици В. Карића.

да захвали једино богатим рудним мајданима онога краја, у сред којега је подигнут. Пре тога пак цео је овај предео био права шумска пустиња, која је чинила као што и данас чини део онога огромног шумског комплекса, што се на овој страни шири између Мироча и Хомоља. И ако изузмемо сам Мајданпек и оне насеобине рударске око њега, становништву оних неколиких села у овоме пределу главни је и готово једини извор за живљење

стока, по што оно не иде ни у печалбу као становништво неких наших, јужних, планинских крајева. Мајданпек је, као што из раније знамо, подигла наша држава о своме трошку, године 1847, у дну једне малене планинске карлице на Маломе Пеку, а под планином Старицом, и у сред предела, богатога бакарним, гвозденим и оловним са сребром и златом помешаним рудама. Сам Мајданпек са насеобинама око себе, за тим велике топионице за бакар и гвожђе и друге техничне зграде, стале су државу на дванаест милиуна динара. Но због неразумнога, незналачког и несавесног рада у мајданпечким рудницима, ресултати првих година државне експлоатације показали су се тако недовољни, да је држава нашла за добро да Мајданпек уступи туђинским капиталистима. Али несавесан и пљачкашки рад ових предузимача не само да није показао бољих ресултата, него је, сатирањем шума и напуштањем зграда, довео Мајданпек до такога стања да данас преставља тек незнатан део пређашње своје вредности. Насеобине: Дебели Луг, Бакарница, Јулијана, Чекић, Грабово и Рајкова река већином су испропадале и у развалинама, па и сам Мајданпек приближио се већ стању, које се с развалинама једначити може.

Водопађа средњега Пека, у време старе српске државе позната српска жупа, носи и данас још старинско своје име: Звижд. Она обухвата предео од става оба Пека па до села Сена, одакле Пек прелази у равницу, која му се с обе стране шири, готово непрекидно, све до ушћа. Водопађа средњега Пека далеко је пространија од оне горњега Пека; она се нарочито јако шири десном својом страном, кроз водопађу реке Дубоке, десне притоке печке. И ова је водопађа врло бреговита, али и пак, како око самога Пека тако и око његових притока, има по мало једноставније равнице и пространијих равних кључева и карлица; па и сам пространи предео из-

међу Голих Планина са северне и Старице и Гребена са источне стране, који обухвата водопађу дубочку, истина је висок, онако у цело узет, али није јако испресецан, већ изгледа као нека више приравна височина. Најпространија је раван у кучевскоме котлу, која се пружа уз Пек до пред Нересницу; по уска али прилично дугачка равница настаје и од Нереснице уз Пек, а тако исто и уз реку Дубоку, до изнад истоименога села.

У Звижду имају исте оне погодбе за живот које и у Хомољу. Поља је за ратарство и овамо мало, за то је се народ и морао окретати стоци, за коју су све овамошње прилике веома угодне, јер има и пространих планинских пашњака, и жирородне горе, и шуме за лиснике, за исхрану стоке преко зиме. Али како сточарство, онде, где је оно у право главна народна привреда и где се држи на овако примитивноме ступњу, не може никако допустити гушћу нарођеност, то се и Звижд у овоме погледу није могао одвојити од осталих наших планинских предела. У пределу средњега тока печког има само девет села и једна варошица, и ако је по простору толики исти као и Хомоље; и у свима тим местима има тек 12.018 душа: ређе је дакле нарођен но и само Хомоље. Па и ово места што има, све се готово прибило уз сам Пек, а иза њих, огромне су просторије ненарођене. Оно истина, те просторије кипте многобројном стоком, која се надгледа из осамљених појата свуда тамо растурених, али је огњиште тих становника не тамо по планини већ овамо доле, по селима око Пека.

Но у старо време, не само српско него чак и римско, црпено је у Звижду пуном мером и из једнога другог привредног извора, који је данас готово са свим напуштен. Из овога привредног извора црпено је истом мером и у првој половини прошлога века, за време окупације Аустриске. Овај привредни извор преставља огромно благо

рудника овога предела, који смо ми заједно са пределом горњега Пека ухватили у Кучевску рудну област. Говорећи о рударству у Србији, ми смо у долини средњега Пека нашли два, у старо српско време знаменита рударска средишта: Железник, око ушћа истоимене речице и Бродице, десних притока печких, и Кучево (римски Guduscum) у кучевској карлици. И Железник и Кучево засновани су на темељима старих римских вароши. Око ушћа поменутих речица, где се Железник находио, а с обе стране Пека находе се већ давно заривени и шумом обрасли остаци старе, простране, римске вароши. И Пек и обе оне речице, ронећи обале своје износе на видик темеље старих грађевина, а народ из околине често и данас ископава тамо судове, саркофаге, новце, наките, рударске алате и друге ствари из оне далеке давнине. Осем речице Железника, данас, именом својим ништа у овоме пределу не потсећа ни на име римске вароши ни на име старе српске вароши, Железника. Стари римски Guduscum био је не далеко од данашње варошице Кучева, али на супротној страни Пека, при ушћу речице Кучајне. Темељи од грађевина ове вароши, зидани од опека и камена, протежу се дуж Пека од подножја Јелењске стене према Кучеву па до Бањскога поља, дужином од четири километра. Овде је по свој прилици морало бити и старо српско Кучево. И у самоме мајдану Кучајни била је јака римска насеобина. После толико векова и после тако дуге и много пута понављане радње на тамошњим рудницима, још се тамо могу распознати рушевине од старих грађевина, зиданих римским цигљама.

У времену кад су ове вароши и насеобине у цвету биле, Звижд је био густо нарођен и богат рударски предео. Није много горе стајао, по свему што се до сад зна, ни у време старе српске државе, али је данас најређе нарођен и у свакоме погледу најзапуштенији крај

Србије.[1] Око Железника се данас руде не копају; златна пралишта су давно већ напуштена, јер, због примитивнога начина испирања злата, не одбацују довољну надницу; у целоме дакле Звижду, драгим металима тако богатоме пределу, данас се нешто мало чепрка само још у Кучајни. У околини оба ова места копало се олово помешано са сребром и нарочито великом количином злата. Руде у кучаинским мајданима не далеко од села Кучајне, на југу од Кучева, сребром и нарочито златом најбогатије су руде у Србији. Пек сам, од Кучева па на више до Грабова, а тако исто и све његове притоке на овоме простору, имају у своме песку толико чистог злата, да су некада доста богато награђивали раднике на испирању овога племенитог метала. Свуда се овуда још виде многе унке од златних пралишта. Злато се тамо испирало још и у сразмерно новије време.

Што се тиче судбине кучаинских рудника у наше време, она је иста као и судбина Мајданпека. Туђински закупници, који су их закупљивали кроз неколике десетине година, сводили су сву рударску радњу на пљачкање и шуме и рудника. Разуме се да ће онда, кад у Србији добију превагу правилнији погледи на ову овако важну привредну грану, као што је рударство, Звижд постати један од најзнаменитијих рударских предела наших. Овим ће постати у толико пре, у колико главном долином његовом нема никаких земљишних сметња подизању железничке пруге, која би извоз метала и споредних производа рударске индустрије учинила лакшим, бржим и јевтинијим. Тада ће, разуме се, и нарођеност овога краја, данас тако ретка, далеко гушћа бити, и богаство се његово знатно подићи.

[1] Има само једну трошну цркву и три школе, од којих су две већином времена стајале пусте, и без учитеља и без ученика.

Кучево, данашња једина варошица у Звижду, звало се до пре мало година: Горња Крушевица; оно се находи на једноме избрешку, на десној обали Пека и броји 1620 становника.

У водопађи средњега Пека има доста живописних предеоних лепота и природних реткости. Нарочиту пак пажњу путника привлаче јоргованом обрасле падине оних брда, којима је Пек оивичен и за тим пространа, зелена платна здравца, у тим крајевима веома јако миловане биљке У природне реткости долази још и знаменита дубочка пећина и извор: Потајница.

Дубочка пећина находи се на северу од села Дубоке, за два три километра далеко. Пут ка овој пећини води најпре уз саму ову реку и за тим уз њену притоку, Понор, који из пећине истиче. Улазак у пећину лежи по високо и изилази на видик тек кад се, на педесет до шесет метара, испред ње дође; изгледа пак, као неко мрачно и веома језиво ждрело, разјапљено посред суре кречне стене, која се управно као зид и високо исправила. Уласку се мора приступати веома пажљиво па и то само с десне стране дубоко у крш ужлебљеног корита понорског, које на ниже зјапи, и у коме се крха пећинска Понор река. Сам улазак веома је простран, и готово правилно сведен; и пећина је пространа и такође лепо сведена, те изгледа као каква по већа црква, којој је свод висок до триестину метара. У овој главној пећини нема ни чега занимљивог; са свода њеног, сталактитним бигром превученога, висе истина многе сталактитне леденице, састављене на доста места као неким кратким убраним завесама, али је изглед и пак једнолик. Занимљивије је гранање ове пећине. Тако, на десној њеној страни, у висини од неколико метара находи се улазак у другу, опет доста пространу и са свим мрачну пећину, којој се при светлости зубаља свод црни од силнога

Дубочка пећина, по скици В. Карића.

мноштва слепих мишева, који ту преко дана и зими своје склониште находе. Неки тамници воде из ове горње пећине у већа или мања одељења над самом главном пећином, у коју се кроз неколике самоздане отворе озго и провирити може. На северу од пећине улази се у један дуг ходник, који је преградама подељен на читав низ ширих и ужих пећина и теснаца, украшених лепим сталактитима. Дном ових преграда чује се како металним звуцима жубори сам Понор, који се по негде разлива у малена језерца као суза бистре воде. Народ из околине, који се у ове ходнике далеко упуштао ради вађења салитре, прича, да се овај ходник пружа чак до Дунава, и да изилази на бео дан чак код села Брњице.

У турско време ова је пећина служила као збег, али по свој прилици и као трајније пребивалиште људско. То се да извести из једне још доста добро одржане куле, која се находи на једној оштрој стени, не далеко, пред уласком у пећину. У околини је остало предање да се народ о Кочиној крајини у ову пећину крио, и кроз оне преграде изилазио на Дунав чак одонуд Голих планина, па отуд бежао у Аустрију.

У данашње дане, народ из околине искупља се у ову пећину на Биљани петак, весели се и бира међу девојкама краљице, које ће се о Тројицама, на тамошњем сабору а уз свирку карабаша молити Русалијама, да дижу из несвести женску чељад, коју ова бољка тога дана снађе.

Потајница је извор који се находи на десној страни Пека, одмах испод варошице Кучева, онде, где се кучевска карлица стегла у клисуру. Овај је извор знатан по томе, што има два отвора, један у стени, у са свим маленоме гротлу, под планином, а други испод друма за дваестину метара нижи, на једној, према оближњем Пеку благо нагнутој, шљунковитој и нешто травом обраслој падини. Горњи се извор водом пуни, али она не отиче њиме

него оним доњим. Пуњење пак бива неки пут за сахат, а кад је сушно време онда и кроз неколико сахата, и кад се напуни до извесне висине, онда из горњега извора сва вода истече за два три минута подземним путем, кроз онај доњи

Извор Потајница, по скици од г. М. Ст. Ризнића.

извор испод друма. Пуњење бива нечујно, али је отицање праћено јаким клокотањем и шумом, и траје само два три минута. Потајница је због ове необичне појаве и добила тако име, и у околини изашла на глас као нека чудотворна лековита вода; и доиста, око ње се народ у извесне дане окупља да тражи лека својим бољкама.

Идући од Потајнице низ Пек, који сад гради једну велику окуку на североисток, изаћи ћемо код села Сена у предео доњега тока печког. Тамо, на једноме повишем, плочастом брегу, при изласку из клисуре, виде се трагови четвороугаоног римског градића, који је бранио улазак у Звижд. У долини пак, под градићем, околни становници изоравају римске цигље, новце, рбине од судова и т. д. Свега тога находи се и горе око градића. Од сена почиње Пек тећи равницом, која му траје све до ушћа.

Равница је из прва истина по узана, али се после шири све јаче, сужавајући се нешто мало тек пред Градиштем; но и ту су падине, које у Пек припиру, тако благе, да се сужавање једва примећава. Водопађа доњега Пека тако је исто родна као и Стиг, и то не само равница поред реке него и оне благе брежуљкасте падине, које се у равницу с обе стране спуштају. И не само да је родна него је цела ова водопађа и обделана тако прилежно и добро, како је то ретко наћи и у најбоље обделаним нашим крајевима. Народ је особито пријамљив за напретке у пољопривреди, у колико му прилике само допуштају да се са њима упозна и материјална средства да их оствари. Тако је, на прилику, за последње две три године, у целоме доњем Пеку ралица „огртаљка“ истисла мотику из употребе при огртању или окопавању кукуруза, којим је готово цела равница око Пека засејана. Овако велика родност доњега Пека, и, за тим, одлична вредноћа и умешност његових становника, учиниле су могућном и гушћу му нарођеност. И доиста целом дужином ове реке, од Сена па готово до самога Градишта, ми находимо непрекидан низ лепих, већих и мањих и доста многољудних села, која се готово сва, и прилично великим материјалним благостањем похвалити могу.

Баш на почетку доњега Пека, у околини села Мустапића и Мишљеновца, находе се моћни слојеви правога каменог угља, који се једначи са најбољим врстама што их Србија у опште има.

Кад сад једним погледом обухватимо целу водопађу печку, ми имамо пред собом веома ретки примерак једнога предела, који, ма да је сразмерно врло малеп, опет има тако разноврсне погодбе за живљење и опстанак људски, да их је мучно на другоме месту тако окупљене наћи: у горњем пределу богати неисцрпни рудници и простране шуме, у средњем пределу опет рудници са онако

богатим златним жицама али у исто доба и велике просторије за сточарство у најширим размерима; у доњем пределу родна и пространа равница, подобна за земљорадњу у свој њеној разноликооти; за тим мајдани каменога угља у непосредној близини самога Пека, и жива и покретном снагом јака вода његова, и, на послетку, излаз на Дунаво, велики водени друм. Кад би се десило да и памет и знање људско од своје стране учине за овај предео само оно што је најпрече; кад би се све ове разноврсне привредне гране подигле и усавршиле, и кад би се довеле у однос узајамнога помагања, онда би водопађа печка, коју је природа сваким благом па и другим угодним погодбама тако обилато даровала, за кратко време постала малим рајем земаљским, самоме себи готово са свим довољноме, у коме би се пливало у срећи и благостању.

У дну водопађе печке, на Дунаву а на левој страни од ушћа Пека, находи се варош Градиште. Само име ове вароши казује, да је се на месту где је она данас и у стара времена находило неко важније станиште људско, које је градом било брањено. За Римљана, та се варош звала: Picnus, а трагови њеноме граду који је имао квадратну основу и куле на рогљевима данас се једва распознати могу. Данашња је варош по постању своме из нашега времена, јер се ни где у нашим споменицима не помиње, нити је и за Турака како важније место ту било. У Градишту је доста жива и увозна и извозна трговина, по што је на Дунаву и на изласку главне долине; али се доста Градиштана бави и о земљорадњи. Главни је предмет извоза жито, за тим свиње, којих се највећи број у самоме Градишту и гоји. По извозу дебелих свиња ова варош долази одмах за рамском скелом: у току времена од 1880—1883 године закључно, извезено је 28.107 комада дебелих свиња. Прилично је у томе времену извезено и

мршавих свиња (6001), али нарочито у очи пада велики број извезене прасади (10.480), већи но и на којој другој скели. У години 1886, царинарница градиштанска унела је у државну касу 105.593·38 динара, долазећи према томе одмах по Забрежју.

На југоистоку од Градишта, за петнаестину километара низ Дунав бродећи, наићи ћемо на малену варошицу Голубац, на самој обали ове велике реке. Изнад варошице, на брегу, виде се трагови старих зидина, које су данас већ преоране, па судећи по многим римским новцима што су тамо налажени, и који се још и данас лако и често находе, нема сумње, да је ту била варош још за Римљана.

Голубац се често помиње тек у последњим данима наше старе државе, али се тада није находио на месту на коме и данашњи, већ за једно два три километра ниже, опет на Дунаву. Ту, на једноме високом, каменитом рту, који са оним на противној обали гради западне вратнице познатој дунавској клисури, находе се још и данас, после толико векова, необично очувани зидови града Голупца, најживописније и после смедеревскога града на овој страни најтврђе средовечне грађевине на Дунаву. У овоме граду још се пређашњом својом висином високо уздиже девет кула, којима су му везана платна од зидова; од три најниже куле две су према води а једна према копну уз Дунав; три се куле находе по средини рта, а од три горње, позната, округла „Шешир кула“ на врху самога рта, надвисила је све остале. Могућно је да је и овај град подигнут на темељима какога римског града, али је он, оваки какав је данас, дело српских руку. Као што је познато, у оним тешким данима у којима се српска држава већ примицала крају свога живота, овај је град (године 1427) срамном издајом његова заповедника, војводе Јеремије, допао Турцима још онда, кад се они тек у Крушевцу утврдили беху. То је прва тачка на Дунаву, које су се Турци

не само у Србији него у опште на овој реци дочепали, и пад Голупца тако је исто потресао народ наш као год и пад Смедерева, дванаест година доцније. Како су Турци ценили тај добитак види се по оној издржљивој и јуначкој одбрани,

Голубац, по скици г. В. Тителбаха.

којом су овај град бранили против Угарске и Српске војске, које су наваљивале одмах следеће (1428) године да им га отму, али које биваху одбијане са великим губицима. За Турака варош се находила не на месту на коме је данас, под остацима старога римског града, већ под

овим српским градом. То се да на сигурно извести из неколиких остатака од тврђе зиданих грађевина на западној страни града, поред Дунава а на једној равници, која се међу брда утиснула. Ту се налазе остаци једне џамије, једнога хамама и темељи још неколиких других зграда, које је све порушено у прво време владе кнеза Милоша а по његовој заповести.

Овде у околини Голупца почиње крајња западна област живога песка у Србији, која се протеже поред Дунава и свршава код Рама. У целој овој области мало има питоме и родне земље, јер највећи њен део покрива живи песак, који ветрови преносе у правцу у коме дувају, градећи читава брда и долине, и засипајући сметовима оно мало њива и ливада а често и сама читава села. Док је овај предео био под шумом, влада ветрова над песком била је веома ограничена, али од како је шума сатрвена, она је веома силном постала. И онде, где је се под шумом у току векова био ухватио танки слој живице, после, по што је плуг по њој повукао бразде, испољени песак постао је сиграчком ветрова, а нарочито кошаве, која овуда дува читаву трећину године и по некад тако силно, да песак са наше обале, код Рама, преко Дунава у Банат пребацује. Покретљивост живога песка најача је у сушним годинама. Рад на томе да се засађивањем шуме овај песак веже и притврди, остао је само при покушајима као и много које чега доброга што је у Србији само почињато а никада више не настављено ни довршивано.

Голубац је дао име једној маленој, чудноватој али у извесноме погледу врло опасној и штетној животињици, која је и код нас и у научноме свету позната под именом Голубачке мушице. Ова мушица има легло своје не само на нашој страни већ и на банатској страни дунавске клисуре; на нашој пак страни њена легла почињу одмах испод онога рта на коме је голубачки град, и протежу

се даље низ Дунав чак до села Добре, а можда и даље; находе се пак по онима кратким поточићима који се у Дунав стачу, и по пиштаљинама маленога пространства, које ови поточићи пред ушћима својим граде. Тамо по тим поточићима и пиштаљинама находи се обилно неке жабљаковидне масе, којом је превучено њихово дно; у ту масу носе ове мушице своја јаја, из којих у густим ројевима излећу сваке године око почетка Маја, градећи у стоци праву пустош докле год стигну. Ројеви ове мушице, кошавом ношени, допиру чак до у Шумадију, где такође још доста штете почине. Небројене, оне кидисавају на стоку, спопадајући јој најрадије слузокожом покривене, или и иначе слабије длаком заштићене делове, и убодима својим изазивају тако јако запаљење, да стока мора угинути. Народ брани овамо стоку од мушице мажући јој нежније делове катраном или палећи ђубре и шушањ. Кад је највећи јек овој мушици, цѐла област њене владе обавијена је димом, који се диже од ових ватара, око којих се стока сама згрцала, осетивши ту сигуран заклон од свога маленог али опасног непријатеља.

Од ушћа Пека па на ниже до Доњега Милановца водопађа се дунавска веома сужава. Од Голубца пак, планински ланац који се овуда по току дунавском повија и у коме су Голе планине, за тим Гребен и на послетку Лесковац планина, припире северном падином својом тако јако Дунаву, да му даљина венца од обала ове реке не достиже нигде ни десет километара. Цео овај узани предео није ништа друго до једна шумска пустиња, у којој се осем Доњега Милановца још само четири малена и сиромашна села настанило. Шуме у овоме пределу чини поглавито буква, али и оне се секу и упропашћују немилице, нити ко год мисли о њиховоме засађивању, уређивању и разумноме експлоатисању. Међу тим под паметном управом, ове шуме, овако на згодноме месту и поред једне велике

реке, давале би и трајну зараду далеко гушћем нарођењу и осигурале би држави јак привредни извор прихода.

Овај узани појас земље поред Дунава има се поред шумскога богаства похвалити још једним природним благом, а на име, особито добрим каменим угљем, који је веома подобан не само за производњу светлећега гаса и подлагање машинских казана, него се, познат као најбољи угаљ за ковачке циљеве на доњем Дунаву, може равнати у свакоме погледу са најизврснијим каменим угљем, који се у Аустро-Угарској на трг износи. На жалост као и сви други покушаји да се рударство у нашој земљи развије и унапреди, тако је се исто и успех експлоатације добранских угљених мајдана разбио о несавесност спекуланата туђинаца, којима их је држава наша у закуп давала. Због свога згодног земљописног положаја, поред Дунава, због лакоте за вађење угља и због великога богаства шуме потребне за подизање поткопа, овај је угљени мајдан пре свих осталих привукао на се пажњу странаца, и доиста, тамо је копање отпочето већ 1861 године. Али као што поменусмо, због несавесне спекулације туђинаца, који су се и овде у неколико пута смењивали, радња није могла бити ни трајна нити је било могућности да се живље развије, него је се вршило пљачкање како рудника тако и саме шуме. Но ако једном знање, удружено с капиталом и поштењем, прихвати добранске угљене мајдане, онда нема сумње, да ће они на корист наше земље снажно ступити у утакмицу са свима другим мајданима, који имају своја стоваришта на угљеним трговима у водопађи дунавској.

ПОРЕЧЈЕ

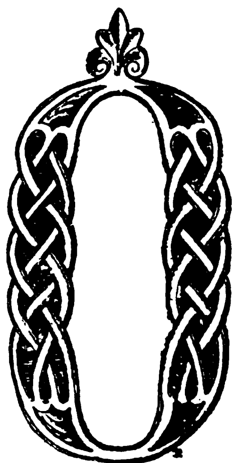

нде где Дунав, текући северном границом Србије, правилним левком најдаље на југ заилази, находи се ушће Поречке Реке, која је истина малена и са маленом водопађом, али је и пак, у пределу између Пека и Тимока, највећа дунавска притока. Ова реке постаје од друге две реке, од Шашке, којој је извориште под оном косом што се над Мајданпек са источне му стране наднела, и Црнајка, којој је извориште у пределу између планина: Требућа и Дели Јована. Ставе су ове две реке под једним ртом, на коме се виде развалине некога градића, у народу познатог под именом: Милошева Кула. Долине Шашке и Црнајке високе су и узане; долина пак саме Поречке Реке није истина тако узана, јер су јој стране јако развраћене, и спуштају се узаним полицицама, али у дну своме и пак нема ни мало равнице. Цела пак водопађа Поречке Реке чини део онога шумског комплекса, између Хомоља, Стола, Мироча и Дунава, и обрасла је, осем оно мало закоса у дну долина и пропланака по заравнима планинским, гус-

том шумом. С тога је веома ретко нарођена. У водопађи Шашке, која се простире дужином од готово двадесет километара, имају само два села, у водопађи Црнајке два и у водопађи Поречке Реке опет само три, дакле свега седам села. Па и то села што има већином је малољудно; народ пак у њима живи једино од сточарства, по што је поље за ратарства са свим мало.

Но долина Поречке Реке, ма да је овако пуста и пак је и у врло стара времена имала велики значај по саобраћај. На прилику, излазак из самога Мајданпека, на Дунав, долином Шашке и по том Поречке Реке, ма да је далеко заовитнији него онај што води правце преко планина у Доњи Милановац, и пак се у највише случајева овоме претпоставља. Осем тога, излазак из средњега Тимока на овај дунавски крај могућан је једино долином Црнајке и Поречке Реке. Овуда је ишао друм још за Римљана, и због тога су они у крај њега и подизали утврђења. Остаци такога једног утврђења находе се над ставама оних речица од којих Поречка Река постаје; то је позната Милошева Кула, која и ако би била дело доцнијих господара наше земље, опет је без сумње подигнута на темељима римске грађевине. Тако исто с обе стране ушћа Поречке Реке имају остаци градића; оне на левој страни, под висом Главицом народ зове: Стража, а оне с десне стране и према стражи: Кула, која се још доста добро држи. Има нека стара зидина и изнад куле, на брегу, и још већа од ње.

Не спада строго узето у водопађу Поречке Реке, али по што је у близини њена ушћа и у пределу, који од старине носи име: Поречје, то ћемо ми и пак Доњи Милановац овде поменути. Он се находи на западу од ушћа поменуте реке, за четири до пет километара далеко, на једној ниској, маленој равници од дунавскога наноса, над коју су се стрменитим својим падинама наднела последња

брда од онога сплета планинског, што се од Стола на ову страну упутио. Варош је ова на овоме месту тек од 1832 године, а дотле је била на двама острвима, познатима под именом: Поречје. Та се острва находе под Гребеном, оним ртом, који је не далеко од Милановца а на западној му страни у Дунав упро.

По последњем попису од 1884 године у Доњем Милановцу било је 1270 становника.

Доњи Милановац, по Каницу.

Како у време наших великих буна тако и прилично дуго време и доцније Пореч се често помиње. Он је био главно нахиско место све до поменуте године, кад је измештен; Миленко га је освојио године 1806 и после готово трајно у њему боравио, начинивши га страхови-

том заседом по турске бродове, која је била наоружана великим бројем топова и снабдевена многом муницијом. Induced Поречани су у своје време познати били као веома одважни и поуздани бродари, који су не само са својим бродовима по Дунаву бродили, него који су као добри познаваоци кршева, брзака и чеврнтија ђердапских, и туђе бродовље кроз ова опасна места проводили. Изнад Поречa, горе на Гребену, имају остаци старога римског градића, а готово на истоме месту имао је и Миленко неколико својих топова, с којима би ударао на турске бродове и бранио им пролаз Дунавом.

У Поречу је (године 1803—1804) рођен Миша Анастасијевић, који је још за живота, године 1863, учинио знамениту задужбину великолепним здањем на београдској пијаци, које је прави украс Београду и које поклони народу своме за Велику Школу.

Због одвојитости Поречја и саобраћајних незгода са земљом кнез Милош нареди, те се Поречани иселише онамо где је данас Доњи Милановац. Из прва се то место звало само: Милановац, по Милану сину кнежевом, а кад је доцније заснован и Милановац под Рудником, онда се овај на Дунаву, зарад разликовања од онога горе, прозове Доњим.

Од ушћа Поречке Реке западне падине Мироча припиру у сам Дунав још јаче и стрменитије него и онамо на више, од ове реке па до Голупца. Од села Голубиња падина ове планине са свим се ломи и претвара у управни зид, градећи са противном, таком истом страном, познату нам већ доњу дунавску клисуру, у којој се Дунав, у Казану, сужава на сто педесет метара, имајући у дубину око шесет метара.

О језиво живописноме изгледу ове клисуре ми смо у једној од првих глава наше књиге по више говорили. У овој, доњој, клисури још се и данас виде трагови вели-

кога прегнућа и издржљивости старих Римљана. Стари римски друм, усечен у самоздану стену, над највишим степеном огледала дунавског, одржао се на доста места изванредно добро и до данас. У једноме таком усеку а на најужем месту клисуре још се старинару, знаоцу, прочитати даје у стену урезана споменица цару Тројану, под чијом се владом овај пут поче и начини. Споменица гласи овако:

Цар, Цезар Нерва Тројан светли, син Нервин, највиши свећеник, по четврти пут народни трибун, отац отаџбине, консуо по четврти пут, сагради овај друм савладавши стене у обали и кршеве по Дунаву.

ТИМОЧКА КРАЈИНА

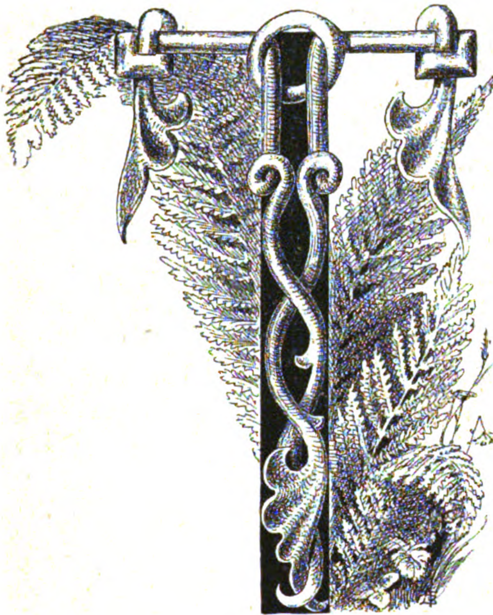

имочка Крајина захвата водопађу Тимока и од водопађе дунавске оно мало, што лежи источно од Мироча. Овај предео чини за се веома јасно омеђену, земљописну целину, одвојену од остале Србије дугим венцем доста високих планина. Тај је венац од Тимочке Крајине начинио и засебан климски предео, а њиме је створена и јака природна преграда, која саобраћају овога краја са унутрашњошћу наше земље ставља на пут веома велике сметње. Сви путови, који овај део Србије са Крајином везују, воде преко планина, превојима планинским, који сви и сами леже врло високо. Тако, пут из Пека и Поречке Реке за Неготин и за Брзу Паланку, иде преко Мироча; из Млаве преко Црнога Врха а из Црнице, тешко проходном Честобродицом и преко

превоја св. Петке, за Зајечар; из Моравице за Књажевац каменитом Скробничком клисуром; из Нишаве преко Грамаде и Пандирала опет за Књажевац. Ова јака одвојеност Тимочке Крајине на западној и јужној страни била је узрок, што је она, и ако је, у великоме узета, земљописно улазила у Горњу Мезију, доцније и пак управно припадала Дакији, према којој је једино и широм и отворена, и ако се без мало сва находила на левој обали дунавској. И за време Турака овај део наше земље није припадао београдскоме већ видинскоме пашалуку.

Тимочка Крајина пружа се дужином са југа на север; у томе је правцу без мало сва и нагнута а у дну своме сучељава се са пространом румунском низијом, која се шири одонуд Дунава. На ту је страну Тимока Крајина и саобраћајно упућена, јер једини добар и за путовање лак и угодан друм просеца је дужином, са југа на север, држећи се готово све долине Тимочке.

Највећи део Тимочке Крајине веома је бреговит; она је сва испуњена ланцима, који се одвајају од Старе и Гулијанске планине, за тим Девице, Ртња, Голубињских планина, па Стола, Дели Јована и на послетку Мироча. Кречна формација велике већине ових планина износи на видик мноштво веома разноликих и живописних облика од појединих врхова и ланаца планинских, којих су стране према главнијим и приступачнијим долинама неразумном сечом и упропашћавањем шума са свим оголеле.

Нешто пространијих равница у Тимочкој Крајини има само дуж Белога Тимока, за тим око ушћа Великога и у Кључу; око осталих река находе се само омалена поља и кључеви. Но недостатак равница јачега пространства надокнађује се ванредно великом родношћу ових мањих, и особитом вредноћом становника Тимочке Крајине, који су, нарочито око Тимока, успели, да земљу обрађују разумније но и где у Србији што се обрађује. Обделане су не само

равнице, пољца и корутине, него вредни Тимочанин није оставио незасејану ни ону шаку родне земље, којом је застрто дно вртача, горе, по планинама. Наводњавање поља и њива вадама тамо је свуда распрострто и тако родност земље изванредно увећана. Осем тога, по суватима, који се шире по заравнима и блажијим падинама планинским, тови се преко лета силна стока, а нарочито много оваца. Заједничко бачијање свуда је тамо у обичају.

То је све и дало могућности да густина нарођености у Тимочкој Крајини буде изнад средње густине у Србији, и у горњим крајевима њеним много већа но у неким пределима нашим, који су самом природом куд и камо штедрије обдарени. У скроз и скроз брдовитоме и кршевитом Књажевачком округу на □ Км. долази 40·23 становника, у Црноречком 45·08 а у Крајинском, источно од Мироча, 35 становника: просечно дакле у Тимочкој Крајини 39·44 становника на □ Км.

Но Тимочка Крајина и ако је према приликама њеним доста густо нарођена, и пак се не може похвалити ни многим ни многољудним варошима. Са свим противно стоји тамо са селима, међу којима их има приличан број, што се величином и бројем становника може мерити са највећим селима у Морави и Мачви.

Три главне вароши у водопађи тимочкој јесу: Књажевац, Зајечар и Неготин; оне све три леже готово у правој прузи, идући са југа на север, и на подједнакоме остојању једна од друге, а на име око четрдесет километара.

Долине како Сврљишкога тако и Трговишкога Тимока узане су и ждреловите, и у котлинама и маленим пољима, које се у њима овде онде виде, као што су код Дервена, Вароши и Нишеваца поред првога и под брдом Грнчаром поред другога Тимока, недовољно је погодаба за већа људска насеља, за то ћемо их тамо узалуд и тражити. Угодне прилике стичу се први пут на сутоку обе

Књажевац, по туђој слици.

ове реке, где се долина шири у доста пространо и родно поље, у које се стичу и саобраћајне жице са неколико страна. Ту у томе пољу находи се Књажевац; он лежи на једној узвишици, предвојеној Сврљишким Тимоком, са којим се Трговишки Тимок или Коренатац испод саме вароши састаје.

Књажевачко је поље веома родно; свака му је стопа земље обрађена и засејана а видик му затварају високе, већином оголеле, беличасто сиве, кречне планине, којих врхови. разнолики по изгледу и висини, за тим по јасноћи боје и оцрта, веома живописно изгледају, и у чудној супротности стоје за зеленим простирачем који им се на подножју шири. Околина књажевачка припада формацији креде, као без мало и сва Тимочка Крајина. На тој подлози, веома угодној за успевање винове лозе, виногради дају вино, које се у свему може такмити са крајинским, али које није могло изаћи на глас с тога, што му је извоз отежан неугодним саобраћајним средствима, а ако се и на неготински трг изнесе, онда отуда иде као неготинско вино. Готово у непосредној околини Књажевца находе се огромни слојеви каменога угља. Угаљ, који је изашао на видик код села Вине тако је изредан, да је употребљив и за топионичке и ковачке циљеве; таки је исти и у Подвису, код села Орашца. Тамо, на тој страни, има и моћних слојева парафинскога шкриљца, који у каквоћи не уступа ни Алексиначкоме. Уза све то долази још и богата водена снага речна, која се с коришћу за индустриске циљеве употребити може.

Но искрајни положај, недовољност саобраћајних средстава и опште прилике наше земље, поред свих побројаних природних погодаба, нису дале да се Књажевац унапреди и развије, и ако, не само у његовоме становништву него и у становништву његове околине, има веома јаке склоности и за сам индустриски рад. У Књажевцу се за домаћу

потребу израђује сукно, које и ако се не може мерити са чохом, опет је далеко финије од простога, сељачког сукна; па тамо се израђују и ћилими, који ни у шари ни у трајашности нити у чему другом уступају пиротскима. Сељаци опет из околине граде сами не само потребне им земљоделске алате, него ћтружу и чутуре, праве кашике и многе друге ситнице, што су кући од потребе, да не помињемо кутње одело, које веома ретко долази у руке варошкога занатлије.

Књажевац је окружно место, има нижу гимназију, а броји 3.570 душа, од којих се већина бави о земљорадњи, било искључиво било уз занат или трговину. У рату за независност, године 1876, ова варош запала беше у руке Турцима, који је спалише и порушише, но од то је се доба већ знатно опоравила и на ново подигла. За Турака Књажевац се звао: Тимочка Паланка, а после, све до 1859 године: Гургусовац. Крај у сред кога се Књажевац находи имао је велике важности у сва времена. Негде око саме ове вароши била је римска варош: Timatochium, а у близини Сврљига: Timaciolum, а градови: Сврљиг, Равно и Козељ помињу се често у нашој историји, за Немањића.

Развалине града Сврљига находе се у чувеноме Сврљишком ждрелу, испод села Нишеваца, на једној кречној стени, баш на утоку Белице у Сврљишки Тимок. Ова је стена издвојена са свих страна осем са северне, са које је једино и могућно на њу се испети; и са литицама, које се у реку, више мање управно спуштају, она изгледа као неки огромни стуб, висок неколико десетина метара. На врху је стене плочаста зараван, пружена на дуж, од запада на исток, у дужини сто педесет а у ширини десет, двадесет и пет до четрдесет метара, како где. На североисточној страни ове плоче и једнога јој дела на јужној, још се познају платна од старога града. Од кула одржале су се само две; једна се находи на источноме рогљу од града;

она је округла, има у пречнику четири а висока је до десет метара; друга се кула налази према средини плоче, баш на свршетку стазе којом се оздо узилази; она је четвороугаона, има преко три метра у пречнику а висока је до дванаест метара. И једна и друга кула имале су више катова; то се познаје по жлебовима у зиду, у које беху углављене греде. И данас се још познају трагови од стаза у стену усечених, и врата, на која се од њенога подножја на више у град узлазило. Идући од села Нишеваца, диван је поглед на ове остатке старога Сврљига.

За седам до осам километара на север од Књажевца, на левој обали Белога Тимока, код села Равне; налазе се остаци града Равног, а још једном тако далеко, само више на северозапад, и на једној кречној коси која се од планине Тупижнице овамо упутила, налазе се развалине града Козеља, над селом истога имена. Развалине града Равног очуване су толико, да му се облик основе јасно распознати даје. Град је имао без мало квадратну основу, са странама просечно око сто метара дугачким. На свакоме рогљу била је по једна кула и по среди свакога платна по три, осем на ономе платну, према Тимоку, где је био улазак у град али није имало ни једне куле. И у унутрашњости града виде се темељи од неколиких грађевина; развалине му народ зове: Кулине или Градиште, а село под њима задржало је још име старога града и зове се: Равна. Кожељ се доста пута помиње у времену Немањином; од развалина овога града много је мање остало но и од Равног. И овај се град доста пута помиње у споменицима из Немањина времена, а село Кожељ под његовим развалинама очувало му је име и до данас.

Осем ових остатака из старине, који би, кад би се боље испитали, преко наше историје, можда сви и у историју римску допрли, околина књажевачка богата је и предеоним лепотама и другим природним реткостима, тако, да

ће Књажевац, кад једном само постане приступачнијим, бити стециште и полазна тачка оних путника, који се

Сељак из околине средњега Тимока, по фотографији.

природним лепотама и реткостима и старим споменицима буду заносили и одушевљавали.

Ми смо на своме месту казали неколико речи о Сврљишкоме ждрелу, овом ћемо приликом поменути само

Сељанка из околине средњега Тимока, по фотографији.

понор Сврљишкога Тимока, на Пандиралу, који је дугачак три стотине метара, па ћемо се зауставити по дуже при

двема пећинама: једној у Преконогама и другој на Тупижници

Преконошка пећина лежи у долини, у којој је село Преконоге, према брегу Оуљу, у ономе кречном ланцу, што се од Гуљана продужава на запад, и што је по површини испроваљиван небројеним вртачама. Улазак у пећину находи се испод једнога крша, који се од дна долине диже у вис за стотину метара, управно као зид. Готово чим се у пећину уђе, одмах се забеле као снег беле леденице од камена капника, које се спуштају озго од свода или се дижу оздо од пода, или су на послетку често и састављене једне с другима, те изгледају као мраморни стубови. И сам се под бели, јер је и он превучен бигром од капника. Идући мало даље, напред, леденица нестаје, под је од глине, а свод, висок, црни се од мноштва слепих мишева, који су се преке дана тамо склонили и за стену закачили. Ту, испод те глине, има костију од пећинскога медведа а можда и још од које, изумрле већ животиње, и рбина од земљаних судова, којима је се служио човек, некадањи становник ових пећина. Идући и опет даље у напред, пећина се јако стешњава, тако, да се мора ићи поколенке, испод дугачких леденица, и преко малених језераца, у којима је вода бистра као суза. По што се и ово пређе, онда се тек силази у главну пећину, која красотом превазилази не само све што смо до сада, од уласка, видели, него и све познате пећине у Србији. Овде је пећина дугачка на четири стотине метара и по њој је пуно језераца бистре, хладне воде. Капљући са свода ова вода издаје готово металне звуке, који се често нижу у неку чудесну мелодију, праћену, од зидова одбијеним звуцима, дивном хармонијом. Леденице од капника, које се са пода дижу, овде су веома велике; има их и у свакојаким, често и врло чудноватим облицима. У једноме углу као на некоме престолу седи непомично

намрштен и љутит ратник, а поред њега му штит и мач; на другоме крају, на стубу, мало детенце, пало на колена, сагнуло главу и склопило ручице као год мали анђелак. У даљини се види стуб, што га зову богородица: женска прилика, у дугоме, белом плашту са детенцетом у наручју. Из ове пећине, ширим или ужим ходницима иде се у неколико других, до сада неиспитаних ни толико колико ова главна.

На планини Тупижници има пећина, прозвана «Леденица,» због тога што је у њој преко целога лета пуно леда; она се находи на сред једне заравни, на врх брда; дубока је петнаест до шеснаест метара и отвор јој је тако положен, да се у њу дупке силазити мора. У овој пећини има нарочито много леда у годинама кишним; преко зиме пак леда нестаје, и тада је разлика у топлоти ваздуха у пећини и онога на пољу тако велика, да се влага, која из ње изилази, заједно са топлијим ваздухом згушњава у пару и «пуши» се.

Без мало за четрдесет километара на север идући, находи се Зајечар, друга главна варош Тимочке Крајине. Из Књажевца ка овој вароши води пут све десном обалом Белога Тимока, до према селу Грљану, па ту прелази на леву. Родна и прилежно обделана равница око ове реке на најширем месту једва да има два и по километра у пречнику, а код Вратарнице, десетак километара пред Зајечаром, сужава се у прави теснац, који је и дао име селу, што се находи на његовоме изласку с доње стране. Но пред ставама Белога Тимока и Тимока Црног или Кривовирског, брегови, што ову равницу ограђују, размичу се јако, остављајући јој да се рашири у Зајечарско поље. У томе пољу, на десној обали Црнога Тимока, а више става његових са Белим, лежи сам Зајечар.

Видик око Зајечара веома је простран и обухвата необично живописан предео. Мало је равница, са којих

би се у један мах могли разгледати толики и такви висови, какви се гледају са обале Тимока испод ове вароши. На западу јој се виси величанствени Ртањ, гола каменита пирамида; на северозападу је Црни Врх, који се срастао са планинама што су Хомоље обухватиле, а на северу модре се у даљини Крш и Сто, дижући се доиста као каки столови за боговске гозбе; мало на исток од њих диже се Дели Јован, поносит својим биљним накитом, кога нема ни на Кршу ни на Столу; на југоистоку, на граници према Бугарској, диже се Вршка Чука а на југу Тупижница, и то још својом најзанимљивијом страном,

И ако се за Зајечар може рећи да је готово у истим природним приликама у којима и Књажевац, опет, само то, што је ближе примакнут Дунаву, главној саобраћајној жици на овој страни, учинило је, те је она много напреднија у свакоме погледу па и бројно јачим становништвом. У Зајечару има 4670 душа.

И Зајечарци се као год и Књажевчани баве већином о земљорадњи, али је код њих и трговина доста жива; јер негледајући на то што је на ударцу из Књажевца идући, Зајечар има излаза још на три стране: на Дунав преко Неготина код Радујевца и преко Вршке Чуке код Видина, за тим, на Мораву код Параћина, преко превоја св. Петке и долином Честобродице, путем, истина мучним, али којим тече веома жив саобраћај Зајечарци воде нарочито живу трговину са стоком и њеним сировинама. Сувате око Стола, Голубиња и Ртња прекрилила су стада небројених оваца, а од сира, масла и скорупа, што се гради по тамошњим бачијама, сила претиче и за извоз. Вуна пак Кривовирских оваца позната је као најбоља у Србији, па тако се исто и коњи Малоизворски рачунају као најбољи сој ове стоке код нас. Велики Извор находи се не далеко од Зајечара, на источној му страни, а Криви је Вир је на извору Црнога Тимока. И млечни производи и вуна и стока, све се то

сноси у Зајечар и отуда извози на коју било страну, но вуна највише преко Параћина.

Кад једном у Србији буде више капитала, знања и духа предузимљивога, онда Зајечар чека будућност и с друге стране, јер је околина, којој је он средина, пуна

Чобанин у скорњама у Тимочкој водопађи, по фотографији.

немерена рудна блага. За десетак километара на југоисток од ове вароши, код Вршке Чуке, находи се најбогатији мајдан најбољега каменог угља у Србији; у овоме се мајдану већ почело и радити, и то за извоз. Друштво

туђинско, које га је закупило и има на руци велики капитал, начинило је ради извоза угља ускопругу железницу, дугачку седамдесет и пет километара, од Вршке Чуке до Радујевца. У Ртњу, у Голубињу и Црноме Врху има и металних руда: бакра и гвожђа. Међу рудама овим има и таких, које садрже чистога злата; потоци, што се стичу са поменутих планина, имају у песку своме и овога драгоценог метала; околни становници некада су га испирали и у трговину уносили као «златни песак.» Па има и графита и гипса.

Поменули смо већ да се Зајечар находи мало више става Белога и Црног или Кривовирског Тимока. Знамо и то да Кривовирски Тимок извире врелом више села Кривога Вира, и да је његова водопађа позната под именом: Црна Река. Горњи део водопађе овога Тимока находи се сав у пределу кречне формације, особито богатом вртачама, звекарама, понорима, пећинама и подземним пукотинама. С тога и међу притокама Тимочким има овуда доста понорница, које дуже или краће време теку под земљом. Од Шарбановца па до Звездана Тимок тече теснацем, и тек од овога села почиње му се долина ширити. Долина је целе ове реке таке природе, да се друм, који води од Зајечара у Параћин и Ћуприју, никако ње и не држи него је далеко обилази, држећи се готово све планинских и брдских коса.

Водопађа Кривовирскога Тимока, уклештена између Ртња и Голубињских планина, необично је богата предеоним и другим природним лепотама; она је мимо тога богата и разноликим природним благом и особито важним историским споменима.

Горњи предео Кривовирскога Тимока био је некада жив рударски предео. У околини Лукова под Ртњем и у околини Јабланице, за неколико километара испод Лукова, находе се трагови рударске радње: јазови, за-

копине, грдне гомиле троскве, црквине и т. д. И Кривовирски Тимок и његове притоке златоносне су, и у њима се некад злато испирало.

На северозападу од Зајечара, под Црним Врхом, више села Брестовца а на истоименој речици находи се Брестовачка бања; она је топла 40° Ц., долази у ред топлих сумпороводоничних, сулфатних вода, и не само да има особито јако лековито дејство, него лежи још и у дивотноме, шумом покривеноме пределу. Иза венца од онижих брда у самој непосредној околини ове бање, поглед се зауставља на сликама изванредно живописне лепоте: на Ртњу на југу, на Голубињским планинама на западу и на Столу са северне стране. Ма да људска рука није још ни данас готово ни шта учинила да дотера и уреди непосредну околину бање, и да и њу саму добрим путовима учини приступачнијом, и зградама и другим које чим угоднијом за живљење, опет се тамо стиче свет са свих крајева Србије, да бољкама својим потражи лека.

Топлих, сумпорних вода има још и код села Шарбановца и за тим код Гамзиграда, поред самога Тимока, где избија с обе му стране. По хемиском своме саставу обе су ове воде једнаке са водом Брестовачке бање, само што имају мање минералних саставака, ваља да за то, што се негде мешају са слатком водом. Гамзиградској бањи и ако ни мало неуређеној, опет доста народа из околине иде да се лечи. Као што је близу Зајечара, да се уреди, била би од велике користи, а имала би посетилаца и из суседних земаља.

Јужно од Брестовачке бање, готово под самим Малиником а на Злотској речици лежи велико село Злот, код кога се находи знаменита Лазарева Пећина. Улазак је у ову пећину низак и мучан; али мало само даље од уласка, пећина се шири и до приличне ширине и висине. У њој се из почетка чује само капање воде и виде се

Сељак из Црне Реке, по фотографији.

тек овде онде леденице од камена капника, које је вода, мало по мало кроз векове створила, цедећи се кроз кречне сводове пећинске и капљући на под. Идући даље пећина постаје све занимљивијом; камене леденице настају све веће и све чудноватијега облика: час као грдно велики полијелеји, час као неки престоли, стубови и т. д. Најдивније пак изгледају водопади од тога камена капника; гледајући у њих чини се човеку као да тече вода од истине, као да скаче с камена на камен, цепајући се овде онде и састајући се опет у велике млазове; међу тим све је то влажан, бели камен, капник, који се при светлости од зубаља блиста и прелива. Лазарева је пећина веома дугачка; народ из околине прича, да се њоме може ићи до тридесет километара далеко, и изаћи одонуд Голубињских планина, пећином, код манастира Раванице. Какав диван предмет за љубитеља природе и њенога одушевљеног испитивача!

Јужно од Злота, опет под Малиником, само на противној му страни, лежи друго, такође врло велико село, Подгорац, где је Вељко већ као војвода први пут своје јунаштво показао. За петнаестину пак километара на југ од Зајечара лежи село Леновац, одакле је родом Вељко.

У околини Зајечарској, а нарочито водопађом Црне Реке, до невероватности је пуно развалина од градова и замака, од којих је неке зуб времена необично поштедео, ма да постањем својим заилазе у далеку давнину, чак у римско доба. Но међу свима овим остацима далеко је најважнији Гамзиград, колико по својој старини и величини, толико и по томе, што је то једини, веома добро и данас очувани примерак од оваке врсте римских утврђења.

Гамзиград се находи за неколико километара на запад од Зајечара, на једној високој и пространој заравни и у неисказано дивној околини, омеђеној готово са свих страна

Гамзиград, по Каницу.

по вишим планинама. Основа је града неправилан, развучен и земљишту прилагођени четвороугао; уже су му стране имале: једна двеста двадесет а друга двеста четрдесет метара, а стране дужине по триста десет метара. Град је имао на свакоме рогљу по једну кулу од тридесет метара у пречнику. Осем тога, на ужим странама имао је по три а на ширима по четири округле куле, у пречнику од двадесет и два метра. Платна од зида имала су дебљину од два метра. Од кула још их је се одржало двадесет на броју. И овако опале још су прилично високе као год и зидови од платна, којима су биле повезане. Кули на северозападноме рогљу одржала су се још три спрата са шест прозора. Виде се темељи од неких кула и унутра у граду, које су са зидовима, што су их по свој прилици спајали, биле као унутрашњи град. У средини овога великог града виде се јаки темељи некаке зграде, за коју се нагађа, да је морала бити кула мотриља.

Сад долази трећа главна варош Тимочке Крајине, Неготин. Док се за Књажевац и Зајечар с правом може казати, да им је постанак изазван природним склопом земљишта, и да им је важност земљописнога положаја потврђена и историјом давнашњих времена, за Неготин се то не може рећи ни у колико. Ова се варош находи за десетак километара далеко и од Тимока и од Дунава, у равници, а опасана је пространим и дубоким ритом са југозападне стране, иза кога се диже венац од брда, покривен грозним виноградима. Неготину у старијем времену трага нема, нити у непосредној околини његовој има трага од каквих старих вароши: оне су све биле на Дунаву, где и приличи да се нађе веће и знатније станиште људско. Почетак данашње вароши не иде назад даље од прве четвртине прошлога века. За време ратова између Аустрије и Турске у то време, када је Србија првом државом и окупирана била, на месту где је сада Неготин, беше потреба

једнога јачег утврђења, које би давало отпора испадима непријатељским из Видина; па то је утврђење почетак и Неготина. Но неприродност положаја осетила се одмах, чим су после ослобођења редовније прилике у земљи наступиле, за то је у раније време било много говора о томе, да се Неготин исели, било тамо где је Прахово било код Радујевца. За време Карађорђеве буне Неготин је изашао на глас јуначком одбраном Вељковом од напа-

Неготин, по скици г. Чортановића живописца.

даја турских из Видина; у њему је Вељко најрадије и боравио; излетајући отуд на Турке, на очиглед њиховим силним војскама, пун дрскости, нечувено смеон и јуначан, починио је дела којима се потомство диви и соколи, и која га стављају у ред првих јунака како нашега новог тако исто и старог доба. Вељко је, на послетку, бранећи Неготин од Турака у њему и погинуо (1813 г.) и јуначке кости оставио.

Онај рит, што се око Неготина савија, зове се Неготинско блато; у њему има на више места дубине 4—5

метара, глибовит је, и са трулежи биља и животиње у води му, распростире око себе на далеко кужну атмосферу, која

Жена и девојка из Крајине, по фотографији.

захвата и сам Неготин; за то ова варош и јесте нездрава, особито преко лета, кад грозница силне жртве обара.

Онај пак венац од онижих брда, што почиње од Прахова на Дунаву, па се савија око Неготина полукругом и свршује на Тимоку код Брегова, сав је засађен виноградима, који тамо на кречноме земљишту особито добро успевају и дају вино, чувено не само по својој Србији него и изван ње. Ова су вина нарочито добра у атару села Мокрање, јужно од Неготина, на брдима: Локви и Високом, која се у поменутоме венцу издижу и на којима засађени виногради захватају простор око 50 □ километара.

Тако изредним вином богата околина ове вароши и упутила је њене становнике на трговину с тим пићем; и доиста, Неготин је најглавнија варош у Србији за извоз вина: оно се одовуд не само по Србији продаје већ и извози за Румунску и Бугарску, а у последње време и за Францеску и Швајцарску.

Поред винске трговине у Неготину је такође важна и трговина са стоком и житом. Пристаниште је неготинско на Дунаву у Радујевцу; то је управо пристаниште и целе водопађе тимочке. Године 1883 извоз на Радујевцу дотерао је до 4,000.000 килограма разнога жита а поглавито пшенице, до 100.000 хектолитара вина и 150.000 комада разних кожа. Разуме се, да се овом скелом врши и највећи део увоза за овај крај.

Неготин је окружна варош за округ крајински; у њему је једна нижа гимназија, а до скора је тамо била и столица владичанска; има 4727 становника, по попису од 1884 године.

Од Радујевца уз Дунав идући находимо три варошице: Брзу Паланку, Кладово и Текију.

Брза Паланка находи се на оној великој окуци, што ју је Дунаво пустило у нашу земљу више Великога Острва и заокружило кључ крајински, а под једним брегом, који се овде, као последњи ступањ подгорине мирочке, при-

био готово уз саму обалу. Ова варошица броји 1000 душа; у њој се свршава пут који води из Доњега Милановца

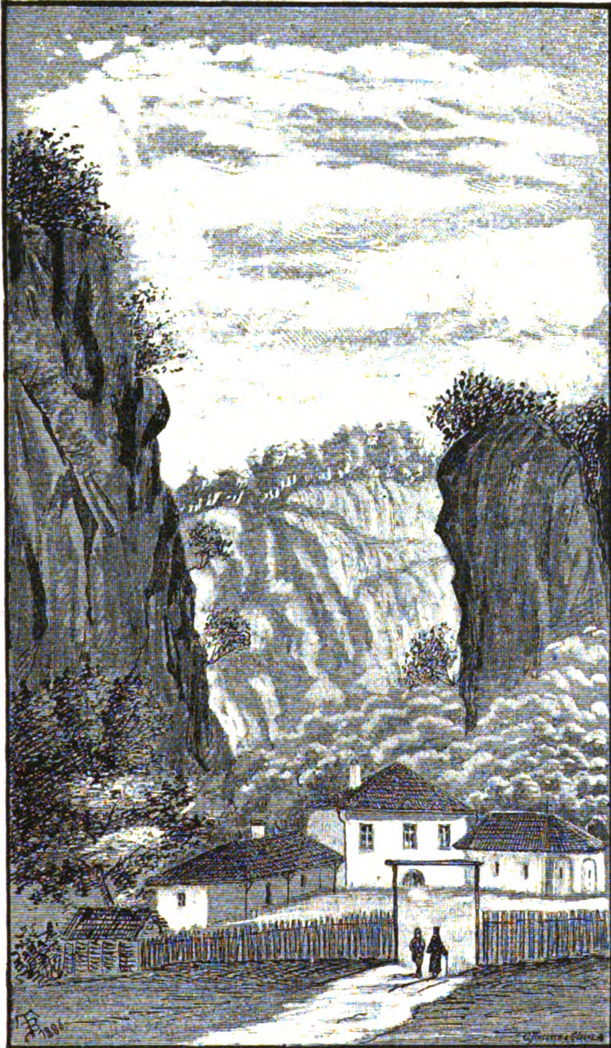

Манастир Вратна, на речици Јабучи, по слици г. Чортановића.

преко Мироча. Овај је пут и у римско време остављао дунавску клисуру код ушћа Поречке реке, али се, пре-

шавши преко Мироча спуштао у Кључ не онамо где је данас Брза Паланка, већ долином речице Реке, која с ове планине силази и у Дунав утиче, за три километара више ове вароши. Остаци од калдрме тога пута још се и данас могу онуда видети. У Мирочу, на превоју му могу се и данас распознати трагови неких утврђења, која су овај пут и прелаз бранила; негде око тога места а о буни на Дахије градили су и Срби шанчеве.

Кладово, варошица од 1760 становника, пред уласком у кључ крајински, према румунској вароши Турни Северину, најважније место за риболов на Дунаву, а нарочито

Кладово, по Каницу.

за лов моруне. У овој је варошици и главни трг у Србији за рибу и ајвар.

Текија (1160 ст.), више Адакала а према Оршави у Банату, лепа, умиљата варошица, изнад које се високо уздиже стрменит и висок бедем од подгорине мирочке, који јој, обрастао густом а нарочито липовом шумом, даје дивно залеђе. У Текији је пред крај прошлога века, на Кочиноме брду, на коцу издахнуо капетан Кочо са својих шесет друга, што му претекоше у Аустриско-Турском рату, који народ прозва Кочином Крајином. Турци су их све живе на коље понабијали.

Најглавније је занимање становника све три ове варошице, риболов и трговина с рибом и ајваром. Код Сипа се находе велике гарде за лов моруне и друге крупније рибе, која у извесно време године из Црнога мора уз Дунав јури, да у њему своју икру баци. Риболов је тако исто издашан и у вировима код Текије. Но на скелама ових варошица извози се и доста стоке и сточних сировина, јер је овај крај Тимочке Крајине стоком веома богат а нарочито говедима; извози се за тим много и дрва, која се по шумама у Мирочу и његовоме подгорју немилице секу.

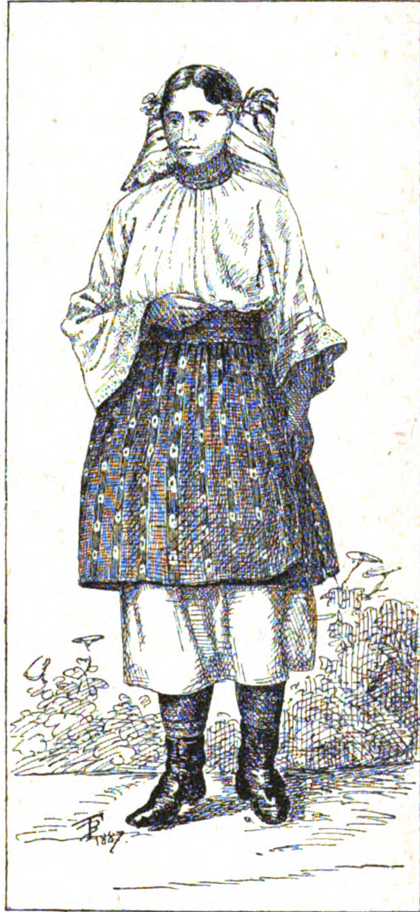

Опет сељанка из Крајине, по фотографији.

Овај део Тимочке Крајине, што се поред Дунава пружа, бројем и важношћу историских споменика не уступа ни мало ономе крају њеном, у водопађи Тимока. Ми смо још у почетку на једноме месту казали, како је Тимочка Крајина, омеђена са свих страна високим планинама, на овој страни широм отворена према пространој румунској низији, и како је саобраћајно упућена на Дунав. Дунав је истина велика иширока река, али ми знамо из раније како је у његовоме кориту за дуго и до пред само Кладово пуно опасних места за бродење, и како тек

од ове вароши опасности са свим престају. С тога су Римљани овоме делу дунавске обале веома велику пажњу поклањали и трудили се, да га као капију Тимочке Крајине што боље обезбеде. И доиста, почев од Кобишничкога виса, који се издиже источно од Неготина из сред равнице, па до Текије, на свакоме се кораку находе остаци грађевина, који то потврђују. На самоме вису Кобишничком находе се трагови неколиких утврђења. Код Праова се ископавају остаци зидина и друге старине, по којима се суди да је ту била велика и утврђена варош, подигнута

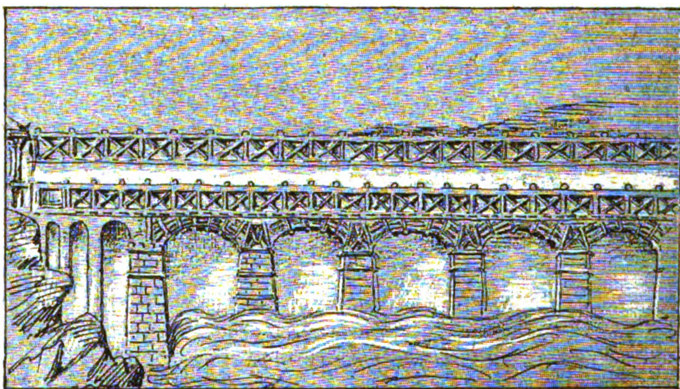

Трајанов мост, по једној слици на Трајановоме стубу у Риму.

Трајаном и названа Decebalum, за спомен победе његове над овим јуначним дачким владаоцем и војводом. Остатке од старога града народ из околине зове: Деч.[1] Код села Костола, испод Кладова, находио се на Дунаву знаменити Трајанов мост, којим се за у Дакију продужавао онај чудесни друм, што је пролазио десном страном целе дунавске клисуре, негде усечен у стену а негде озидан, по што се отео део корита ове реке, овуда и онако узане. Кад, године 1858, Дунав необично јако осахну, изашло

[1] У давнашњој карти поменутога дела Марсилијева стоји на томе месту поред означенога града, записано: Dezz.

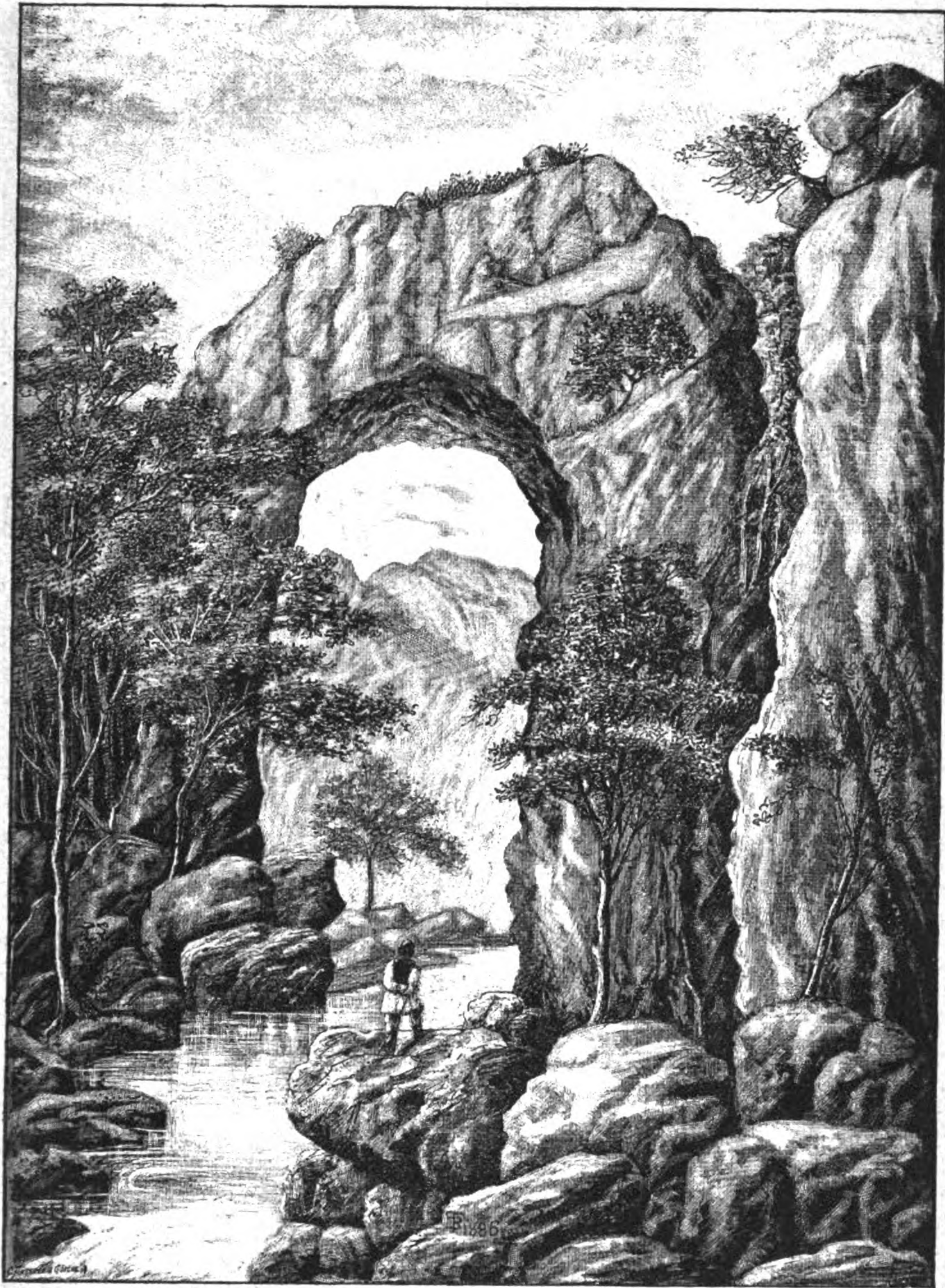

Природпе камените вратнице, на Јабучи, од г. Чортановића живописца.

беше из воде на видик шеснаест стубова од овога огромног моста, који је имао у дужину више од једнога километра, и коме су сводови највишу површину Дунава високо надвишавали. Глава бронзане статује Трајанове, подигнуте пред мостом на нашој страни, нађена је пре неколико година у песку, близу обале, и чува се у нашем народном музеју у Београду.

Од Костола па на више до Сипа, Римљани су исподизали били читав низ утврђења за ради обране прелаза на овоме мосту, онако исто као и на другој, левој обали дунавској. Трагови свих тих утврђења и данас се још распознати могу. Код Сипа, Римљани су, упоредно са обалом дунавском, у самоме кориту речном подигли доста дугачак и веома јак зид, па одбивши воду између овога зида и обале начинили по широк вештачки канал, којим су Ђердап обишли и тако избегли све опасности, којима им бродови дотле беху изложени.

Изнад Кладова, на самој обали дунавској, находе се развалине града Фетислама; он је подигнут на темељу једнога од оних многих римских утврђења, која смо на овој страни поред Дунава поменули, а подигли су га Турци који су у њему и седели све до 1867 године, када су га оставили и зидови му нашима разорени. Турци су се овим градом много дичили и поносили као год и Соколом; око њега је у ратовима Аустриско-Турским у прошломе веку много крви проливено. Ту су за време Карађорђеве буне и Руси у Србију прелазили и око града се с Турцима крвавили.

Тако исто и Текија лежи на развалинама једнога римскога насељења, које је и само било брањено кастелом, зиданим у квадрату.

Не смемо ни на овоме крају заборавити неке природне реткости, виђења вредне, јер се одликују колико оригиналношћу толико и дивљачном лепотом, пуном до-

иста особите дражи. С Мироча силази поток Јабуча, притока Слатинске реке, која утиче за неколико километара

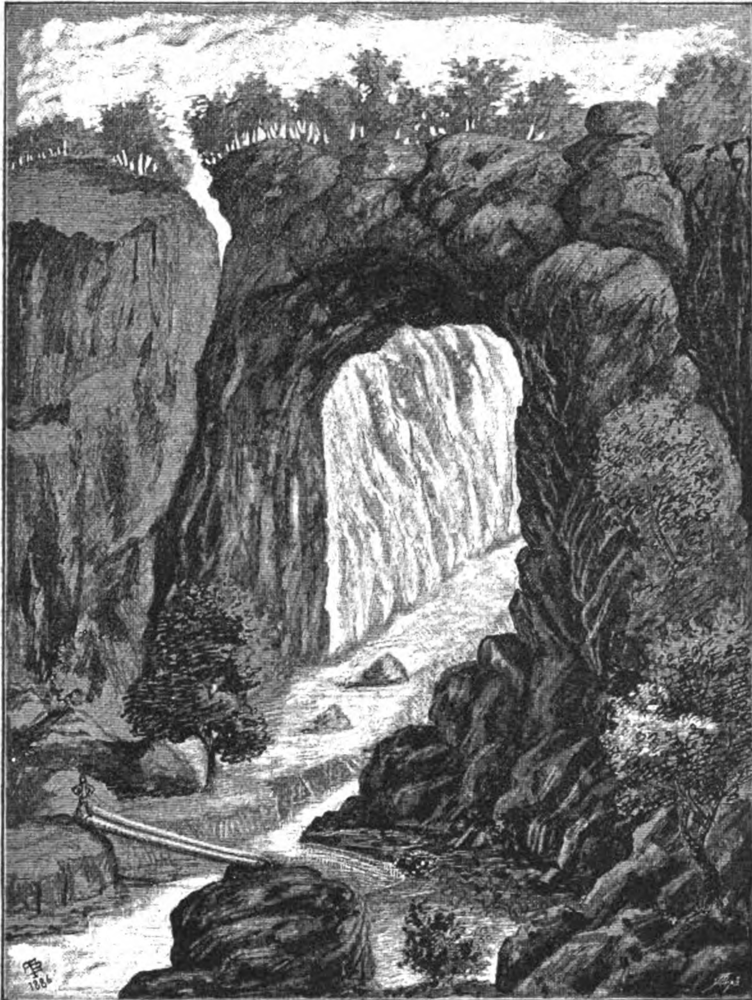

Друге вратнице на Јабучи, од г. Чортановића живописца.

јужно од Брзе Паланке. Корито Јабуче, урезано дубоко у кречну стену, приказује нам код манастира Вратне двоје величанствене, самоздане камените вратнице, високе око

70—80 метара; обе се оне находе једне за другима, на свод су, и доста правилно сведене, а испод њих шуми Јабуча журно протичући. Ове су вратнице остаци од свода простране пећине, у коју је Јабуча некада понирала и кроз коју је протицала. Тако се исто и на реци Замни, испод села Плавне, находи природни камени свод, кроз који Замна протиче и који због приличне дужине изгледа као неки тамник.

ИЗЈАВА.

Књижевна критика у Србији није нашла за вредно ни само да прибележи ову књигу, и према томе, пишући ове врсте, писац се находи у приличној недоумици. Он хоће овде да се захвали пријатељима, који су му чим било помагали да ову књигу напише и да је на свет изда, али је се с правом питао: шта ће ови његови пријатељи на ту захвалу казати, ако књига не буде имала вредности, ако дакле буде недостојна да се поткити и њиховим именима? И што је се писац и пак решио да учини оно што му дужност налаже, он оправдава тиме, што је његова књига бар у српској журналистици изван Србије дочекана најсимпатичније као: „књига, којој нема равне на словенскоме југу."

Књига ова каква је да је, али она не би била ни таква, да се писцу, у тренутку кад му је савет био најпотребнији, није нашао човек, кога он у скромности назива својим пријатељем, а то је г. Ст. Новаковић, уважени књижевник и сада посланик српски на Порти. Писац је г. Новаковићу много драгоценога времена отео читајући му неколике одељке ове књиге; њега је он на оваки огроман рад не само окуражио, него му, својим богатим познавањем књижевности на извесним пољима и видик знатно проширио, и учинио му могућним шире и специјалније студије. Њему дакле захвалност на првоме месту. Г. Жујовић, професор Велике Школе и пишчев особити пријатељ, израдио му је сам главну садржину чланка: Геологија, и дозволио му да његову Геолошку карту Србије српским читаоцима први пут у овоме свом делу објави. Г. М. Михајиловић, начелник рударског одељења министарства привреде, својим одличним познавањем рудног стања и рударских прилика у нашој земљи, а из пријатељства према писцу, допунио је својим белешкама знатно његов већ написани чланак о Рударству. Г. Чедомиљ Поповић, начелник истог министарства, дао је писцу својеручно највећи део градива за чланке о Пољопривреди и г. Мата Јовановић о Новцу и Мерама.

Г. М. Валтровић проф. Велике Школе, дао му је највећи део градива за неимарску, вајарску и живописну уметност. Г. Даворин Јенко, г. Маринковић и г. Мокрањац, давали су му мелодије и своје белешке о њима. Пређашњи председник пореске Управе г. Мита Ракић, пређашњи управник Управе Фондова г. Милисав Миловановић, статистичар царинскога одељења г. Мита Деметровић и пређашњи управник народнога зајма, г. Радивоје Предић, предусретали су писца највећом љубазношћу и стављали му на употребу све податке које су у кругу свога рада имали, и давали му обавештења. Писац се може с правом похвалити, да је он први књижевник у Србији који је био тако срећан да му се отварају врата у сва надлештва, и да му се стављају на углед и употребу сви подаци, јер су од пре до тога и у толикој мери долазили само туђинци, често и свакојаким путовима. Свој овој господи писац је обвезан вечитом захвалношћу и моли и оне читаоце своје књиге, које она буде задовољила, да се ове господе сете.

Књига би ова по тврдој вољи пишчевој изашла на свет и да јој није било ни од куд помоћи, али би њен излазак скопчан био са куд и камо већим тегобама, да није било штедре помоћи из задужбине Илије Милосављевића Коларца. Бог да прости овога великог родољуба српског, и велика хвала одбору који рукује његовом светлом задужбином, и који је нашао да ову књигу ваља помоћи.

Књижевност, употребљена при изради овога дела

а. За Земљопис.

Павле Соларић, Ново гражданско землеописаније, перво на језику сербском, са землеписником од XXXII листова. У Венецији 1804.

Стефан Милошевич, Штатистическоје описаније Сербије, на сербски језик преведено, издано — ц. к. Чиновником. У Будиму 1822.

Вук Караџић, Географическо-статистическо описаније Србије. Даница, забавник за годину 1827. Беч.

И. Пчелар, Окружије Крајинско; Гласник IX 1857 год. Београд.

С. Обрадовић, Описаније окружија ужичког; Гласник X 1858. Београд.

Др. Мачај, Грађа за топографију Књажевачког округа; Гласник XIX 1866. Београд.

Коста Поповић, Пут лицејски питомаца по Србији, у години 1863. 1867. Београд.

Мик. Ник. Илић, Моравска клисура међу Овчаром и Кабларом; Гласник XLII 1875. Београд.

Два ђенералштабна официра: мерење висина и определавање геогр. позиција у опште и посебице неких тачака у Србији; 1875. Београд.

М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 1876. Београд.

» » » Краљевина Србија — Нови Крајеви — 1884. Београд.

А. Алексић, Морава, њено садање стање и могућност пловидбе; 1879. Београд.

» » Ибар од Рашке до Карановца, Годишњица Н. Чупића; 1879. Београд.

» » Мачванска блатишта, Годишњица Н. Чупића; 1882. Београд.

В. Карић, Српска Земља, 1882 г, Београд.

K. k. Milit. geograph. Institut, Karte von Serbien; 1 : 300.000. 2 Ausgabe.

Безимено; Слив Јужне Мораве; 1 : 300.000.

б. За Природопис.

Др. J. Панчић, Рибе у Србији; 1860 г. Београд.
» » » Живи песак у Србији; 1863 г. Београд.
» » » Птице у Србији; 1867 г. Београд.
» » » Копаоник и његово подгорје; 1869 г. Београд.
» » » Грађа за фауну кнежевине Србије; 1870 г. Београд.
» » » Шумско дрвеће и шибље у Србији; 1871 г. Београд.
» » » Флора кнежевине Србије; 1874 г. Београд.
» » » Додатак флори кнежевине Србије; 1884 г. Београд.
» » » Ортоптере у Србији; 1884 г. Београд.
» » » Оморика, нова фела четинара у Србији; 1887 г. Београд.

Dr. Jos. Pančić, Der Kirschlorbeer im Südosten von Serbien; 1887. Belgrad.

Др. Л. Докић, Шкољке у Србији; 1882 г Београд.

J. M. Žujović, Geologische Uebersicht des Königreiches Serbien; 1886. Wien.

Dr. Johannes Leunis, Synopsis der Naturgeschichte des Thierreiches; 2. Aufl. Hannover.

Lorenz und Roth, Lehrbuch der Klimatologie; 1874. Wien.

в. Етнографију.

Вук Караџић, Географическо-статистическо описаније Србије. Даница, забавник за годину 1827. Беч.
» » Српски рјечник; 1852 г. Беч.
М. Ђ. Милићевић, Живот Срба сељака; Гласник XXI. 1867 г. Београд.
» » » Живот Срба сељака; Гласник XXII 1867. год. Београд.
» » » Кнежевина Србија; 1876 г. Београд.
» » » Славе у Срба, Годишњица Н. Чупића; 1877. Београд.
» » » Краљевина Србија — Нови Крајеви — 1884 г. Београд.

А. Чумић, Предлог срп. уч. друштву за изучавање живота нар. српског; 1871. Београд.

Др. В. Богишић, О облику названом „Инокоштина“ у сеоској породици Срба и Хрвата; превод с францеског; 1884 г. Београд.

Dr. J. Valenta, Volkskrankheiten und ärtztliche Zustände in Serbien; Wien.

Др. Владан Ђорђевић, Здравље у Србији у 1879 г. 1880 г. Београд.

Dr. Vladan Gjorgjevitch, Die Entwickelung der Oeffentlichen Gesundheitspflege im serbischen Königreiche vom XII Jahrhundert an bis 1883; 1883. Berlin.

„Здравље“, орган санитетског одељења министарства унутрашњих послова. Београд.

Dr. Albert Trolle, Das Italienische Volksthum und seine Abhängigkeit von den Naturbedingungen; 1885. Leipzig.

Fr. Scherer, Bilder aus dem Serb. Volks u. Familienleben; 1882. Neusatz.

Dr. J. Pajek, Crtice iz dušev. žitka štajer. Slovencev; 1884. v Ljubljani.

A. Evans, Trough Bosnia and Herzegovina; 1880. London.

Carl Sax, Ethnographische Karte der Europäischen Türkei; 1878. Wien.

Lejean, Ethnographie de la Turquie d'Europe; Erg-Hft. der Mittheilungen von Dr. A. Pettermann.

L. Felix, Der Einfluss der Sitten und Gebräuche auf die Entwicklung des Eigenthums. 1886. Leipzig.

г. За историју политичну, земљописну, етнографиску, хералдичку, административну и за археологију.

Aloysio Ferd. com. Marsili. Hagæ comitum, Amstelodami; MDCCXXVI

Вук Караџић, Географическо-статистическо описаније Србије. Даница, забавник за годину 1827. Беч.

» » Српски рјечник; 1852 г. Беч.

» » Правителствујушчи совјет сербски; 1860 г. Беч.

Ђ. Даничић, Рјечник из књижевних старина српских; 1863 г. Београд.

Ст. Новаковић, Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности; Годишњица Н. Чупића; 1884 г. Београд.

» » Српске области X и XII века; 1879 г. Београд.

» » Ново Брдо и Врањско Поморавље у историји српској XIV и XV века; Годишњица Н. Чупића 1879. Београд,

» » Пронијари и Баштиници, прилог к историји непокретне имовине у Србији XIII и XIV века; Српска кралевска, академија, Глас I. 1887. Београд.

Ч. Мијатовић, Деспот Ђурађ Бранковић; 1880. Београд.

А. С. Јовановић, Историски развитак српске задруге, I. старо доба. 1886. Београд.

Феликс Хофман, Трагови преисториског човека у Србији; Гласник српскога ученог друштва LI 1882 г. Београд.

Јов. М. Жујовић, Прилози за Палеонтологију Српских земаља; „Просветни Гласник“; 1883 г. Београд.

Порфирьевъ, История руской словесности; 1886. Петербургъ.
E. de Laveley, de la Propriété et de ses formes primitives; 3 ème éd. 1883 Paris.
А. Алексић, Грађа за картографију Србије и Географију; Годишњица Н. Чупића; 1883. Београд.
» » Грађа за нашу новију ратну историју; Годишњица Н. Чупића, 1883 г. Београд.
» » Шумадија и околне покрајине 1804 године; 1886 г. Београд.
А. Мајков, Историја Српскога Народа, с руског превео Ђ. Даничић. 2. изд. Београд.
Нил Попов, Србија и Русија; 1870 г. Београд.
Максим Радковић, егзарх београдског митрополита; извештај 1733 г. приредио Гавр. Витковић; 1884. Београд.
Јов. Ристић, Спољашњи односи Србије новијега времена (1848—1868) 1887 г. Београд.
J. Мишковић, Грађа за новију историју Србије; Гласник XLVIII. 1880 г. Београд.
М. Ракић, из Нове Србије, етнографиско-историска студија (Отаџбина, књига IV и V); 1880 г. Београд
Др. Владан Ђорђевић, Историја српскога војног санитета: књига I 1835—1875; 1879. Београд.
Dr. C. J. Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und Balkanpässe; 1877. Prag.
» » » » Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bulgarien, während des Mittelalters; 1869. Prag.
Старинар српског археолошког друштва; Београд.
М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија 1876. Београд.
» » » Краљевина Србија — Нови Крајеви — 1884 Београд.

д. За књижевну историју и уметност.

Ст. Новаковић. Историја српске књижевности, друго издање; 1881. Београд.
Св. Вуловић, Ђ. Јакшић, песник и сликар; 1882 г. Београд.
» » Сима Милутиновић, Сарајлија; Годишњица Н. Чупића; 1878 г. Београд.
Прослава 50°годишњице књижевног рада Ђ. Малетића и М. Бана, редовних чланова с. у. друштва, 8 и 9. Септембра 1885 г.; 1885 г. Београд.

Ј. Бошковић, Надгробна реч Ђ. Даничићу.

Порфирьевъ, История руской словесности; 1886. Петербургъ.

Михајило Валтровић, Колико стара српска уметност може за образац да послужи новој; 1884. Београд.

» » Православност у данашњем црквеном живопису у Србији; 1886. Београд.

Ђ. Малетић, Грађа за историју српскога народног позоришта од 1835—1876; 1884. Београд.

ђ. За статистику.

М. Ђ. Милићевић, Школе у Србији, од почетка овога века до краја 1867 г. 1868. Београд.

Богољуб Јовановић, Статистика наставе у краљевини Србији за годину 1874-5. 1880 г. Београд.

» » попис људства у кнежевини Србији 1874 године статистични нацрт; 1881 г. Београд.

» » Статистика наставе у кнежевини Србији за 1873-4 школску годину; 1878 г. Београд.

» » Статистичне белешке II; 1883 г. Београд.

» » Статистика деце за школу дорасле у краљевини Србији, по попису од 1874 г. 1883 г. Београд.

» » Статистика наставе у Србији за 1879-80 шк. г. 1886. Београд.

В. Карић, Школовање у Србији, поклич мисленим људима свих странака; 1886. Београд.

Movimento dello stato civile; Anno XIX 1880; 1882. Roma.

Dr. Hugo Brachelli, Die Staaten Europa's, vergleichende Statistik; 1884. Brünn.

Dr. Ludvig Lang, Statistik der Bevölkerung Ungarns; 1885. Budapest.

Извештај министра правде народној скупштини о раду и стању правосудне струке од 1864 до 1866; 1867 г. Београд.

Преглед радње по струци министарства правде од 1868 до 1870 г.; 1870 г. Београд.

Извештај министра правде поднесен Њ. Величанству краљу, о радњи надлештва под његовом управом стојећих за 1881 г. 1882 г. Београд.

Извештај мин. правде поднесен Њ. Величанству, краљу, о радњи надлештва под његовом управом стојећих за 1883 г. 1885 г. Београд.

Миленко М. Жујовић, прилози за реформу казнених завода; 1887. Београд.
Dr. Max Haushofer, Lehr und Handbuch der Statistik; Zweite Auflage; 1882. Wien.

е. За пољопривреду, рударство, шумарство, индустрију и т. д.

Тежак, Орган српскога пољопривредног друштва.
Ф. Хофман руд. инжињер, Извештај министру финансије о сењској угљеној области; 1875. Београд.
С. М. Лозанић, Анализе београдских и топчидерских пијаћих вода, минералних вода по Србији и српскога фосилног угља; 1886 г. Београд.

ж. За судство и финансије.

Milenko Jouïovitch: note sur l'organisation judiciaire en Serbie (Bulletin de la Société de legislation comparée); 1886. Paris.
Извештај комисије за преглед и констатовање државних финансија, на дан 1. Јуна 1887 г.; 1887 г. Београд.

з. Дела од опште важности.

F. Kanitz. Serbien, historisch-ethnographische Reisestudien, aus den J. 1859 bis 1868; 1868. Leipzig.
E. de Borghrave, La Serbie, administrative, economique et commercielle; 1883. Bruxelles et Belgrade.
E. de Laveleye, En deça et au dela du Danube; 1875. Paris.

Још неколика употребљена дела именована су у самоме тексту.

Списак карата

Списак картограма

Списак мелодија

Списак слика

САДРЖАЈ.

СТРАНА

Природописни односи

Народ.

Народопис.

А. ПОРЕКЛО И РАЗМЕШТАЈ НАРОДА.

Б. ТЕЛЕСНЕ ОСОБИНЕ НАРОДНЕ.

В. НАЧИН ЖИВЉЕЊА И ОБИЧАЈИ.

СТРАНА

СТРАНА

в. Привредно стање.

СТРАНА

СТРАНА

Г. САОБРАЋАЈНА СРЕДСТВА.

Држава.

Постанак државе и основе њена уређења.

Државна управа.

СРТАНА

Предели и знатна места.

СТРАНА

[redacted]

СТРАНА

Исправке и допуне

Стр. 71. прва три реда озго треба овако да гласе:

У Шумадиској флори нађен је до сада незнатан број биљака, које би је према осталим флорама наше краљевине нарочито одликовале.

Стр. 311. у 16. реду озго, место: 26. књига „Гласника другога одељка" треба да стоји:

15 књига „Гласника II одељка" и 11 разних других књига.

Стр. 316. примедба при днуваља овако да гласи:

а. Фонд за васпитање ђака из његове породице	18.563·65
„ „ духовну књижевност	23.348·03
Свега динара . .	41.911·68

Стр. 332. после таблице изостало је ово:

У првој периоди година, дакле од 1871—1873, на сто попова и калуђера било је око тринаест кривица; од 1880 године пак, просечни број кривица износио је 43 на сто попова.

Штампариске погрешке

	стоји	треба да буде
Стр. 252 у таблици	ученика	ученица
„ 456 у 10 реду оздо	Цариграда	Цариброда
„ 510 у 1 „ озго	1871	1872

„ 510 промењен је потпис под два последња квадрата под картом: „Приращтај 1833 г.“ ваља да дође под под последњи квадрат а „Приращтај 1878 год.“ под средњи.

Стр. 738. неопростивом погрешком слика Лесковца дошла је онде, где би требало да је слика Врање, и под њу је и потписано: Врања, а треба да је: Лесковац; тако исто слика Зајечара дошла је онде, где би требало да дође слика Лесковца, па је под њу и потписано: Лесковац.

Дела В. Карића:

Историја једног залогаја хлеба, писма једној малој девојчици о животу човека и животиња, писао их Жан Масе; превод с францеског; 1874. Београд. Распродато.

Српска земља, са једном картом. 1882 г. Београд. Штампано у три хиљаде комада и распродато.

Земљопис за ниже разреде средњих школа, по најновиим изворима: I део, *Топски Земљопис,* треће, поправљено и допуњено издање са десет слика у тексту.

II део, *Физични Земљопис,* друго, поправљено издање. 1882 г. Београд.

III део, *Политични Земљопис*: а, *Јевропа,* треће поправљено и допуњено издање; 1885 г. Београд. б, *Азија, Африка, Америка и Аустралија*; друго поправљено издање; 1883. г. Београд.

Карта Балканскога полуострва, по најновијој Кипертовој карти. 1:1.000.000 1883. Београд.

Карта Српске Земље и Балканскога полуострва, 1:3.000.000 1884. Београд,

Земљопис Краљевине Србије, за III разред основних школа; 1885 г. Београд.

Школовање у Србији и његови ресултати, поклич мисленим људима свих странака. 1886 г. Београд.

Школовање у Србији и његови ресултати, одговори Др. М. Ј. на његову критику у «Отаџбини» св. 60-та. 1887 г. Београд

Земљопис Српске Земље и Балканскога полуострва, за IV разред основних школа; са једанаест карата у тексту и ручном картом Српске Земље и Балк. Полуострва у додатку. 1887 г. Београд.

Напомена за карту.

Карта је приређена на основу пописа од 1884 годинн. У њу су унесена само она места, која имају девет стотина становника па на више. Изузетак од овога чине само неколике варошице, које имају мање од девет стотина душа.

Крупноћа и висина слова казују ред у који места, једно за другим, по броју становништва долазе.